SZLAKAMI SZTETLI

Podróże przez zapomniany kontynent

OŚRODEK BRAMA GRODZKA
TEATR NN.PL

shtetl routes

Robertowi Kuwałkowi
In memoriam

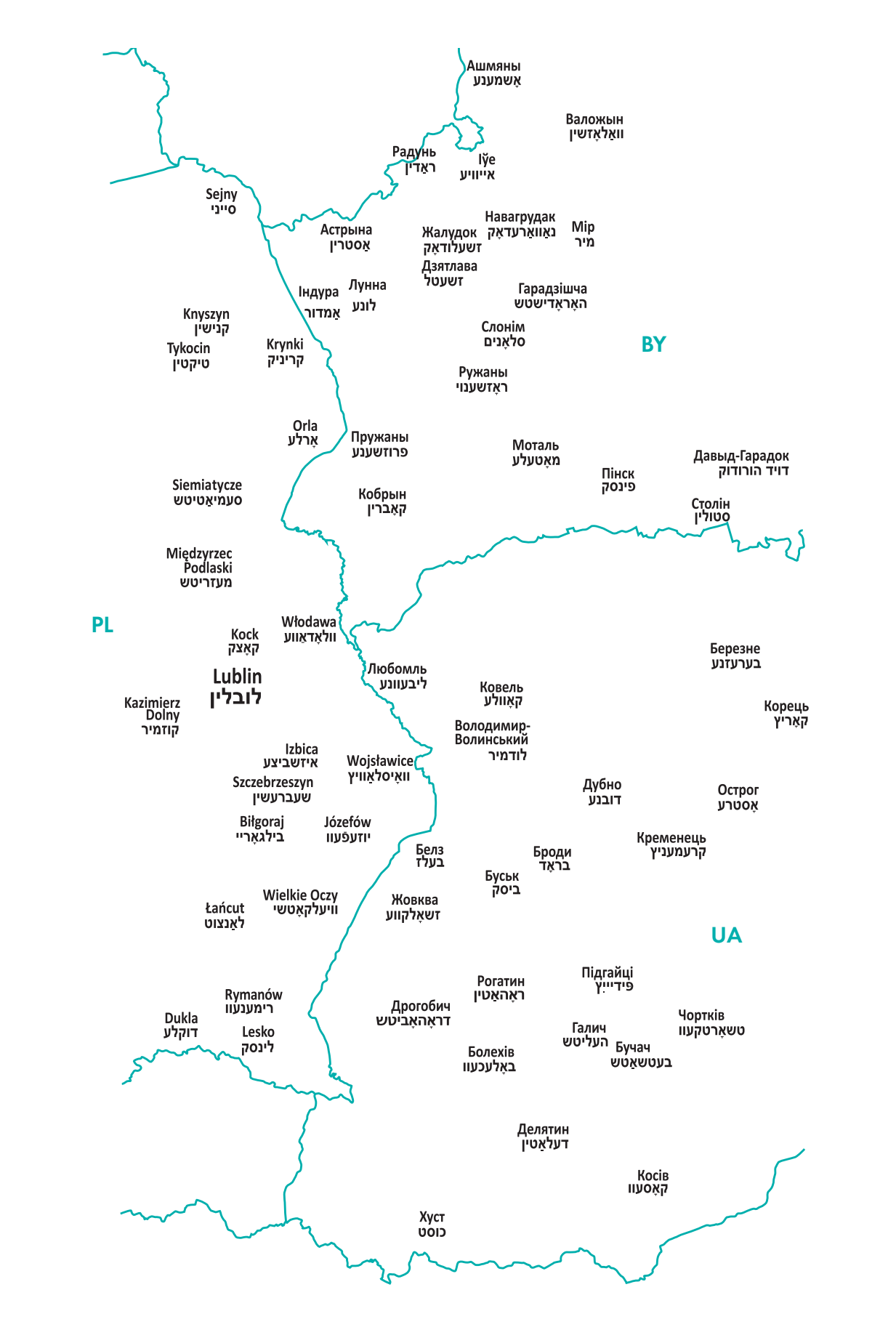
Ашмяны
אַשמענע
Валожын
וואָלאָזשין
Радунь
ראַדין
Іўе
אייוויע
Sejny
סייני
Навагрудак
נאַוואַרעדאַק
Мір
מיר
Астрына
אָסטרין
Жалудок
זשעלודאָק
Дзятлава
זשעטל
Гарадзішча
האָראָדישטש
Лунна
לונע
Індура
אַמדור
Knyszyn
קנישין
Tykocin
טיקטין
Krynki
קריניק
Слонім
סלאָנים
BY
Ружаны
ראָזשענוי
Orla
אָרלע
Пружаны
פרוזשענע
Моталь
מאָטעלע
Давыд-Гарадок
דויד הורודוק
Пінск
פינסק
Siemiatycze
סעמיאָטיטש
Кобрын
קאָברין
Столін
סטולין
Międzyrzec Podlaski
מעזריטש
PL
Włodawa
וולאָדאַווע
Kock
קאָצק
Березне
בערעזנע
Любомль
ליבעוונע
Lublin
לובלין
Ковель
קאָוולע
Корець
קאָריץ
Kazimierz Dolny
קוזמיר
Володимир-Волинський
לודמיר
Izbica
אידשביצע
Wojsławice
וואָיסלאָוויץ
Szczebrzeszyn
שעברעשין
Дубно
דובנע
Острог
אָסטרע
Biłgoraj
בילגאָריי
Józefów
יוזעפעוו
Кременець
קרעמעניץ
Белз
בעלז
Броди
בראָד
Буськ
ביסק
Łańcut
לאָנצוט
Wielkie Oczy
וויעלקאָטשי
Жовква
זשאָלקווע
UA
Рогатин
ראָהאָטין
Підгайці
פידייץ
Rymanów
רימענעוו
Дрогобич
דראָהאָביטש
Чортків
טשאָרטקעוו
Dukla
דוקלע
Lesko
לינסק
Галич
העליטש
Болехів
באָלעכעוו
Бучач
בעטשאַטש
Делятин
דעלאָטין
Косів
קאָסעוו
Хуст
כוסט

Spis treści

TOMASZ PIETRASIEWICZ Małe miasteczka Europy Wschodniej – wielkie dziedzictwo Europy [7]

EMIL MAJUK Od redakcji [10]

YARON KAROL BECKER Od stereotypów ku różnorodności, czyli o kulturalnym fermencie w żydowskim miasteczku [12]

SZLAKAMI SZTETLI

PRZEZ POLSKĘ

Sejny [25]
Krynki [32]
Knyszyn [39]
Tykocin [47]
Orla [54]
Siemiatycze [64]
Międzyrzec Podlaski [73]
Włodawa [85]
Kock [95]
Kazimierz Dolny [104]
Wojsławice [115]
Izbica [125]
Szczebrzeszyn [133]
Józefów Biłgorajski [143]
Biłgoraj [151]
Wielkie Oczy [163]
Łańcut [173]
Dukla [184]
Rymanów [192]
Lesko [200]

PRZEZ UKRAINĘ

Żółkiew [209]
Bełz [219]
Busk [228]
Rohatyn [236]
Halicz [245]
Drohobycz [251]
Bolechów [259]
Chust [267]
Delatyn [274]
Kosów [280]
Czortków [288]
Buczacz [295]
Podhajce [303]
Brody [311]
Krzemieniec [320]
Dubno [330]
Ostróg [339]
Korzec [350]
Bereźne [358]
Kowel [364]
Włodzimierz Wołyński [370]
Luboml [377]

PRZEZ BIAŁORUŚ

Pińsk [385]
Dawidgródek [397]
Stolin [403]
Motol [411]
Kobryń [418]
Prużana [426]
Słonim [432]
Różana [441]
Horodyszcze [449]
Mir [454]
Wołożyn [462]
Oszmiana [469]
Iwie [477]
Nowogródek [484]
Zdzięcioł [494]
Raduń [500]
Żołudek [506]
Ostryna [512]
Łunna [517]
Indura [523]

Słowniczek [529]

A Brama Grodzka w Lublinie, 2014, fot. Joanna Zętar, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Brama Grodzka w Lublinie, przed 1939, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN" jest samorządową instytucją kultury działającą w Lublinie na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i edukacji. W realizowanych programach nawiązuje do symbolicznego i historycznego znaczenia swej siedziby – Bramy Grodzkiej, dawniej będącej przejściem pomiędzy miastem chrześcijańskim i żydowskim, jak również do położenia Lublina w miejscu spotkania kultur, tradycji i religii. ¶ U źródeł Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" leży działalność Teatru NN, który został założony w maju 1990 r. Ośrodek funkcjonuje od 1992 r., z chwilą gdy otrzymał Bramę Grodzką jako swoją siedzibę. ¶ II wojna światowa przyniosła zagładę lubelskich Żydów. Po zniszczeniu przez Niemców dzielnicy żydowskiej w organizmie miejskim powstała olbrzymia wyrwa i pustka. W ten sposób zakończył się kilkusetletni okres w rozwoju dwukulturowego, polsko-żydowskiego miasta. Minęło kilkadziesiąt lat i nowy Lublin – ten odbudowany po wojnie, zapomniał o tamtym polsko-żydowskim mieście, o tym, że na wielkich pustych placach wokół lubelskiego Zamku stało kiedyś miasto z ulicami, domami, synagogami. ¶ Powstało pytanie, czym ma być obecność Ośrodka właśnie w takim miejscu i jak zmierzyć się z wielkim problemem niepamięci. Ośrodek zajmuje się tą problematyką na różne sposoby – przez działania artystyczne, dokumentacyjne i edukacyjne.

Tomasz Pietrasiewicz
dyrektor Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”

Małe miasteczka Europy Wschodniej – wielkie dziedzictwo Europy

Dziedzictwo kulturowe Europy to nie tylko wielkie miasta i ich wspaniałe zabytki. Również na kresach Unii Europejskiej w jej wschodniej, biednej części można znaleźć wyjątkowe skarby. Są to małe miasteczka, zwane kiedyś sztetlami, położone głównie na Litwie, Białorusi, Ukrainie, w Polsce, ale też w Czechach, Rumunii, na Słowacji i Węgrzech. Niezależnie od kraju kluczową rolę odgrywała w nich społeczność żydowska. Przez setki lat były one charakterystycznym elementem krajobrazu kulturowego wschodniej części Europy. Terytorium, na którym można było je odnaleźć, stanowiło pogranicze między Wschodem i Zachodem, między cywilizacją Europy i Azji. Był to jakby osobny kontynent – Wschodnia Prowincja Europy, żyjąca swoim własnym życiem.

Po zagładzie społeczności żydowskiej w czasie II wojny światowej małe miasteczka z dominującą w nich społecznością żydowską przestały istnieć. Pozostały już tylko we wspomnieniach, na starych ilustracjach, fotografiach, kartach literatury czy też w Księgach pamięci. Wciąż żyją jeszcze porozrzucani po całym świecie potomkowie mieszkańców tego Zapomnianego kontynentu. Wielka część diaspory żydowskiej (Ameryka Północna i Południowa) ma swoje korzenie właśnie w tym świecie. Dla nich jest to mityczne miejsce, skąd przyjechali ich przodkowie. Nie zdajemy sobie często sprawy z tego, jak ci biedni żydowscy emigranci z Europy Wschodniej wzbogacili współczesną światową kulturę, sztukę i naukę.

Tamten świat jest już zamkniętą kartą w historii Europy. Jedyne, co możemy zrobić, to opowiadać o nim, pokazywać, że stanowi wspaniałą część jej dziedzictwa kulturowego. ¶ Projekt „Shtetl Routes” i program „Zapomniany kontynent” to próba zbudowania takiej opowieści. Opowieści czytelnej i ważnej dla Europy, bo niosącej refleksję o tworzeniu się i trwaniu przez długi czas wielokulturowych społeczności na poziomie małych miasteczek – sztetli. ¶ Uśpione i zapóźnione cywilizacyjnie miasteczka wschodniej Europy wymagają niezwykłych działań, żeby coś mogło się w nich zmienić. Jednym z impulsów do tych zmian mógłby być program „Zapomniany kontynent”, dzięki któremu warto by stworzyć – na

A Krzemieniec, przed 1939, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Pińsk, targ nad rzeką Piną, przed 1939, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

podstawie dziedzictwa kulturowego – ofertę turystyczną wraz z różnego rodzaju działaniami animatorskimi, podejmowanymi w tych miasteczkach (m.in. praca z młodzieżą i aktywizacja mieszkańców). ¶ Paradoksalnie wielką szansą dla tej Wschodniej Prowincji Europy jest to, że wciąż nieodkryta przez Europejczyków ma w sobie coś, co może ich zachęcić do przyjazdu tutaj. Jak pisze R. Kapuściński, jest to „dramatyczny świat permanentnie niespokojnych wschodnich rubieży Europy, świat, który ludziom Zachodu wydawać się może bardziej egzotyczny, nieodgadniony i tajemniczy niż dalekie barwne kontynenty naszej planety". Trudno o lepszą rekomendację. ¶ W tym miejscu trzeba postawić proste i ważne pytanie o to, jaką opowieść stworzyć

o Zapomnianym kontynencie (czy też Wielkiej Prowincji Wschodu)? Jak ta opowieść może zwrócić na to terytorium uwagę w Europie, na świecie? ¶ Każde miejsce (miasto, region) poszukuje swojej legendy, własnej opowieści, która będzie czyniła je rozpoznawalnym wśród tysięcy innych. Tworząc taką opowieść – legendę – trzeba mieć świadomość, że ma ona wyrastać z jego historii – być genetycznie związana z tym miejscem. ¶ Stefan Chwin napisał ważne słowa o mieście, które można odnieść do każdego miejsca.

Miasto staje się w pełni legendą, kiedy zostaje tematem wielkiej opowieści. Każde „mądre miasto" zabiega o własną legendę i to legendę krążącą po świecie. Miasto bez legendy wegetuje. Legenda obdarza je życiem. Podkreśla, że miasto jest nadzwyczajne i że warto je na własne oczy zobaczyć. […] *Krążąca po świecie legenda miasta sprawia, że ktoś, słysząc daną nazwę, doznaje radośniejszego bicia serca. Czuje, że zbliża się do tajemnicy, i marzy, by do niej fizycznie dotrzeć.*

„Zapomniany kontynent" może mieć taką legendę, może mieć wielowątkową, wspaniałą, ale też tragiczną opowieść, która będzie ciekawa i ważna dla przybysza zarówno z Europy, jak i dalekiego świata.

A Luboml, domy przy rynku, w głębi synagoga, 1925, fot. Henryk Poddębski, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Kock, lata 20 XX w., model 3d wykonany w ramach projektu Shtetl Routes przez Poligon Studio, 2015, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Emil Majuk
koordynator projektu

Od redakcji

Przewodnik *Szlakami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent* jest jednym z elementów projektu „Shtetl Routes. Obiekty żydowskiego dziedzictwa w turystyce transgranicznej". W przewodniku opowiadamy historie 62 miast z pogranicza Polski, Białorusi i Ukrainy oraz zamieszkujących te miasta społeczności żydowskich. Skupiliśmy się głównie na małych miastach i miasteczkach, tych, które można określić jako sztetl (jid. miasteczko). Przy czym potraktowaliśmy to pojęcie dość umownie – w przewodniku oprócz miasteczek znalazły się też niektóre duże miasta jak Pińsk czy Brody. Ich mieszkańcy z pewnością nie uważali, że mieszkają w sztetlu, jednak związane z tymi miastami dziedzictwo i opowieści uznaliśmy za potrzebne do opisania kontekstu świata sztetli. ¶ Przystępując do realizacji projektu, postawiliśmy sobie kilka pytań: Jak opowiadać o dziedzictwie kultury żydowskiej pogranicza Polski, Białorusi i Ukrainy? Jak mamy opowiadać o tym my, dzisiejsi mieszkańcy tych terenów, w większości nie-Żydzi? Jak przedstawiać to dziedzictwo w turystyce kulturowej? Jak uniknąć pułapek komercjalizacji, uproszczeń, powielania stereotypów? Jak pokazywać dziedzictwo żydowskie jako wspólne dziedzictwo potomków wschodnioeuropejskich Żydów i dzisiejszych mieszkańców pogranicza? ¶ Szukając odpowiedzi na te pytania, uruchomiliśmy portal internetowy **www.shtetlroutes.eu**, przygotowaliśmy mapę obiektów żydowskiego dziedzictwa kulturowego na pograniczu Polski, Białorusi i Ukrainy, propozycje podróży tematycznych (Śladami I.B. Singera, Śladami Sz. An-skiego, Szlakiem malarzy i fotografów, Śladami sławnych rabinów, Szlakiem żydowskiego oporu). Zorganizowaliśmy cykl objazdowych szkoleń dla przewodników turystycznych. Aby ułatwić interaktywne podróżowanie w czasie, przygotowaliśmy aplikację zawierającą 15 cyfrowych, trójwymiarowych modeli miast ze szlaku Shtetl Routes w różnych okresach historycznych. ¶ Ponadto powstał ten wyjątkowy przewodnik, który jest zaproszeniem do realnej podróży, ale też do uruchomienia wyobraźni. Naszym zamierzeniem było, aby – nawiązując do zachowanych obiektów dziedzictwa kulturowego, jak synagogi, domy modlitwy, cmentarze, szkoły,

Uczestnicy objazdowego szkolenia dla przewodników turystycznych Shtetl Routes przy dawnej synagodze w Żołudku (Białoruś), 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

kina, drukarnie, fabryki, a czasami zwyczajne domy – przywołać opowieści o kulturze żydowskiej, tak istotnej niegdyś dla miast i miasteczek pogranicza. Stąd tak wiele w tej książce cytatów, odwołań do wspomnień, opowieści z literatury i ksiąg pamięci. ¶ Podróż, do której chcemy Państwa zachęcić, bywa trudna, często wiedzie przez cmentarze i świat zniszczony przez Zagładę. Nie unikamy opowieści o tych tragicznych wydarzeniach, jednak książka została pomyślana przede wszystkim jako przewodnik po kulturowym bogactwie i różnorodności świata dawnych sztetli. Staramy się też pokazać, jak dzisiaj te miasta próbują nawiązywać do swojego żydowskiego dziedzictwa, zarówno tam, gdzie Żydzi wciąż mieszkają, jak i tam, gdzie dziś ich już nie ma. ¶ Kiedy przystępowaliśmy do realizacji projektu, jednym z najważniejszych uczestników zespołu – autorem tego przewodnika miał być Robert Kuwałek, znakomity historyk i niezastąpiony przewodnik turystyczny, badacz pamięci pogranicza, pierwszy kierownik Muzeum – Miejsca Pamięci w Bełżcu. Jego niespodziewana śmierć zmusiła nas do zmiany formuły książki – powstał rodzaj antologii tekstów, powiązanych ze sobą tematyką i główną strukturą narracyjną, stworzonych przez dużą grupę autorów z różnych krajów. Historia pogranicza zawsze była wielowątkowa i taki jest też ten przewodnik. ¶ Zapraszamy do podróży przez zapomniany kontynent – szlakami sztetli pogranicza Polski, Ukrainy i Białorusi.

Yaron Karol Becker

Od stereotypów ku różnorodności, czyli o kulturalnym fermencie w żydowskim miasteczku

Kilka spojrzeń na żydowskie miasteczko ¶ Przerzucanie stronic historii wymaga szczególnej ostrożności, ponieważ, mówiąc trywialnie, obraz tej samej przeszłości jest zależny od spojrzenia na nią z różnych punktów na osi czasu. To samo żydowskie miasteczko – *a jidysze sztetl*, było rozmaicie postrzegane w różnych okresach historycznych. ¶ Kto przysłuchuje się piosence *Majn sztetele Bełz*, może patrzeć na nie nostalgicznie oczami żydowskiego emigranta z dalekiej Ameryki, który opisywał je sentymentalnie lub wzruszająco i widział w nim i zacofanie – miejsce, w którym czas się zatrzymał, i jednocześnie przestrzeń emanującą ciepłem rodzimej wspólnoty. Kilkoro artystów oraz polskich Żydów z Ameryki, odwiedzając międzywojenną Polskę, zostawiło nam tego typu relacje (a nawet filmy). Kto natomiast słyszy wciąż przenikliwą, dramatyczną melodię i prorocze słowa Mordechaja Gebirtiga: *Es brent, Idełech, brent* (jid. Płonie, miasteczko, płonie), ten patrzy na sztetl poprzez dym i zgliszcza Zagłady. Widzi tylko zrujnowane synagogi i domy modlitwy, połamane, zaniedbane i opuszczone macewy oraz pomniki lub tablice upamiętniające masowe egzekucje Żydów dokonane przez hitlerowców. Temat Zagłady i śmierci jest w tym ujęciu dominujący. ¶ Jest jeszcze jedno aktualne spojrzenie na żydowskie miasteczko, natchnione sympatią i fascynacją, lecz niestety obciążone stereotypami. Widzi się wówczas tylko religijną tradycję, chasydyzm, muzykę klezmerską i żydowskie potrawy. Ogląd ten często bywa płytki, można go nazwać żydowską cepelią. Z nadmiaru filosemityzmu graniczy już z ksenofobiczną groteską, wyrażającą się np. w rzeźbionych figurkach Żydów z obowiązkowym pieniążkiem. Ubrani są tradycyjnie na czarno, noszą brody i mają zawsze osobliwie ponury wygląd. Wypisz wymaluj bohater opowiadań, którymi straszono dzieci: „jak nie będziesz grzeczny, to przyjdzie Żyd i zabierze cię do worka". Nawet drewniani klezmerzy robią wrażenie tak posępne, jakby grali tylko na pogrzebach, a nie na weselach żydowskich i chrześcijańskich, gdzie rozbrzmiewały tęskne niguny i skoczne mazurki z oberkami. Przyjezdni Żydzi, a szczególnie Izraelczycy, nie cierpią tego rodzaju sztuki ludowej, dopatrując się w niej

Rynek w Nowogródku, przed 1939, zbiory Instytutu Sztuki PAN

raczej ludowego antysemityzmu i oburzając się na widok tych stygmatyzujących karykatur. ¶ Wszystkie powyższe ujęcia omijają charakterystyczne cechy żydowskiego miasteczka w okresie nowoczesnym, szczególnie w Polsce międzywojennej, mianowicie różnorodność i wrzenie kulturalne. ¶ Nasz przewodnik oferuje nowe spojrzenie na wartkie życie toczące się w żydowskich miasteczkach. Wynika ono ze współczesnych badań historycznych, z lektury Ksiąg pamięci (hebr. Sefer zikaron) ocalonych ziomkostw istniejących w Izraelu, Stanach Zjednoczonych i Ameryce Łacińskiej oraz z dokumentów historycznych zebranych w ramach projektu „Shtetl Routes".

Kaganek nowoczesnej oświaty

¶ Nie chcąc być gołosłownym, powołam się na Księgi pamięci. Zacznę od oświaty. Zwykle pierwszym skojarzeniem z żydowskim szkolnictwem jest wątły, brodaty rabin pochylony nad Talmudem, a cheder i jesziwę przedstawia się jako główne miejsca żydowskiego kształcenia i wychowania. Tak, to prawda. Ale obok tych wiekowych instytucji wychowania religijnego, przyczyniających się do tego, że procent analfabetyzmu wśród Żydów zawsze był niewysoki, w XX w. pojawiły się konkurujące z nimi szkoły świeckie: rosyjskie szkoły ORT (Towarzystwo Szerzenia Pracy Zawodowej i Rolnej wśród Żydów); gimnazja Towarzystwa Tarbut z językiem hebrajskim; wspierane przez ruch syjonistyczny szkoły podstawowe i średnie, gdzie uczono w języku jidysz, podtrzymywane przez bundowską organizację szkół CISZO i wreszcie szabasówki powstałe z ramienia państwa polskiego, a nawet gimnazja żydowskie, w których uczono w języku polskim. ¶ Dla przykładu, w międzywojniu w miasteczku Słonim działały chedery, ortodoksyjna szkoła Talmud-Tora i umożliwiająca dalsze kształcenie religijne jesziwa, ortodoksyjna szkoła

Synagoga w Dubnie, przed 1939, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Bejt Jaakow dla dziewcząt oraz szkoła religijna Tachkemoni. Równocześnie funkcjonowały państwowe podstawowe szkoły publiczne, syjonistyczna szkoła hebrajska Tarbut, szkoła w języku jidysz, świecka szkoła dla dziewcząt Iwrija, dwie szkoły świeckie Morija i Jawne, które połączyły się w Kadima. Co więcej, „Stowarzyszenie żydowskie na rzecz mieszanej edukacji" otworzyło gimnazjum żydowsko-polskie. Wszystko to działo się w miasteczku, w którym w 1931 r. żydowska ludność liczyła 8650 osób, co stanowiło 64% ludności. Nie obyło się oczywiście bez napięć między edukacją ortodoksyjną a świecką oraz szykan ze strony władz polskich, chociaż przez pierwsze 10 lat polskie Ministerstwo Oświaty popierało polonizację wśród żydowskich obywateli Słonima. Dodajmy, że w mieście działały trzy biblioteki posiadające w swych zbiorach ponad 6 tys. książek w trzech językach: jidysz, hebrajskim i polskim. ¶ Podobną sytuację dało się zaobserwować w wielu innych miasteczkach.

Dybuk kółek dramatycznych ¶

Na początku XX w. w kulturalne życie miasteczek żydowskich wszedł dybuk teatru. Było ku temu kilka powodów. Po pierwsze, aż do I wojny światowej w Imperium Rosyjskim przedstawienia w języku żydowskim były zabronione. Dopiero w wolnej Polsce można było odetchnąć pełną piersią w języku jidysz na scenie i nie udawać, że spektakl wystawiany jest w języku niemieckim. Po drugie, pomimo wszystkich problemów, które Żydzi jako mniejszość narodowa mieli w odrodzonej Polsce, trzeba podkreślić, że przechodzili oni przyspieszony proces modernizacji i po raz pierwszy od wielu lat cieszyli się tu autonomią kulturalną. Właśnie z tego powodu ich akulturacja dokonywała się w polskiej kulturze i wyrażała się

A

B

nie tylko asymilacją w języku polskim i polonizacją w państwowych szkołach, lecz także wpływem kultury polskiej na kulturę w języku jidysz – i w znacznym stopniu także *vice versa* (także w języku hebrajskim). ¶ To zaowocowało tym, że teatry polskie znalazły wdzięczną publiczność w żydowskich miasteczkach. Mowa tu przede wszystkim o żydowskiej inteligencji w Imperium Rosyjskim, która, będąc pod wpływem kultury rosyjskiej, niekiedy nawet gardziła wczesnym teatrem żydowskim, preferując kulturę rosyjską, a teraz ochoczo chodziła na spektakle w językach polskim i jidysz. Były one na coraz wyższym poziomie dzięki rewolucji kulturalnej, którą przeżywała społeczność żydowska w Polsce. W wyniku procesu laicyzacji życia, także i miejska młodzież żydowska z organizacji syjonistycznych, bundowskich i komunistycznych ekscytowała się piosenkami z polskich kabaretów i filmów, których twórcami byli bardzo często zasymilowani Żydzi. Młodzież ta wraz z całą Polską śpiewała takie przeboje jak *Rebeka*, *Umówiłem się z nią na dziewiątą* czy *Już taki jestem zimny drań*. ¶ W takiej atmosferze może być zrozumiały pęd do tworzenia kółek dramatycznych. Dodatkowo, oprócz wymienionych uwarunkowań, istniał jeszcze jeden ważny aspekt – ekonomiczno-społeczny. Kółko dramatyczne konsolidowało gminę żydowską miasteczka wokół konkretnego ogniska kulturalnego i było spełnieniem czegoś, co można określić jako przyjemne z pożytecznym, ponieważ dochody ze spektakli były przeznaczane na cele charytatywne. W tym miejscu należy zauważyć, iż ta teatralna działalność, podobnie jak i w dziedzinie oświaty, nie obyła się bez walki z ortodoksyjną częścią żydowskiego miasteczka, która stawiała opór współczesnym wpływom na życie mieszkańców. ¶ Dobrym przykładem zaistnienia powyższych procesów jest żydowskie życie teatralne w Kowlu. Powstało tam bardzo aktywne i ambitne Żydowskie Kółko Dramatyczne w języku jidysz, które postawiło sobie za cel rozwinięcie wśród mieszkańców dobrego smaku artystycznego. W związku z inicjatywą wokół

A Młodzież z kibucu-hachszary „Tel Chaj" (hebr. Wzgórze Życia) w Siemiatyczach, 1934, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw

B Aktorzy na planie filmu jidysz *W lasach polskich* w reż. J. Turkowa, 1929, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Winieta gazety Słonimer Wort, 1 IX 1939, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

hebrajskiej szkoły Tarbut, powstało w Kowlu także stałe kółko dramatyczne w języku hebrajskim. Innym przykładem jest miasteczko Siemiatycze. Antoni Słonimski mógłby znaleźć tam ilustrację do swego słynnego wiersza *Elegia żydowskich miasteczek*, w którym „szewc był poetą, zegarmistrz filozofem, a fryzjer trubadurem". Otóż głównym reżyserem i aktorem miejscowego kółka dramatycznego był miasteczkowy fotograf Tykocki, który wystawiał ambitne sztuki z żydowskiego i światowego repertuaru: Szolema Alejchema, Sz. An-skiego, Gordina, Strindberga, Andriejewa i innych. Innym miejscowym reżyserem-amatorem był piekarz Jankiel Oriszes, działacz Bundu, który pomagał młodzieży z Ha-Szomer ha-Cair wystawiać sztuki. Nie zabrakło oczywiście – jak u Słonimskiego – fryzjera Bomby Brinka, który, jak opisano w Księdze pamięci gminy Siemiatycze, „przeistaczał się na scenie w okrutnego prokuratora". ¶ W Siemiatyczach młodzieżowe organizacje syjonistyczne organizowały przedstawienia w języku hebrajskim. ¶ Chyba jednak wszystkich prześcigało miasteczko Słonim, w którym działało kółko dramatyczne organizacji Ha-Szomer ha-Cair wystawiające w języku hebrajskim, powstał zespół teatralny z ramienia partii syjonistycznej „Poalej Syjon", Bund otworzył Koło dramatyczne przy wieczornych kursach dla robotników w języku jidysz, a dodatkowo były jeszcze Bezpartyjna grupa dramatyczna i dwa zespoły dziecięce: jeden hebrajski z ramienia sieci szkół Tarbut i drugi w języku jidysz z ramienia bundowskich szkół CISZO. ¶ Zespoły te były autentycznie amatorskie, na niezbyt wysokim poziomie artystycznym, ale repertuar, który inscenizowały – bardzo ambitny. Zawarto w nim klasykę dramatu w języku jidysz i współczesne sztuki z repertuaru światowego. Najważniejsze jednak było dążenie młodzieży do zapoznania się z kunsztem teatralnym, a główną motywacją – chęć zrozumienia oraz utożsamienia się poprzez sztukę z duszą drugiego człowieka. Te pragnienia świadczą o potrzebie doskonalenia kulturalnego, która miała wpływ na całe słonimskie środowisko. Natomiast w kwestii rozwoju smaku artystycznego i pogłębienia przeżyć

teatralnych trzeba było się zdać na kunszt zespołów teatralnych z zewnątrz. W tyglu trzech języków kształtowała się nowa warstwa kulturowa miasteczka. Wyrażała się ona m.in. w swoistym popycie na teatralną rozrywkę. Wiele miasteczek korzystało z tej sytuacji w tym sensie, że były atakowane przez produkcję teatralną w języku jidysz ze strony żydowskiego teatru w Polsce i żydowskiego teatru z Ameryki tudzież ze strony polskiego teatru przy wsparciu miejscowych władz, które widziały w teatrze ważny językowy instrument polonizatorski. Polskie teatry z Wilna i Warszawy (np. teatr „Reduta") nie omijały małych miasteczek. Warto w tym miejscu podkreślić wpływ teatru w języku jidysz na międzynarodowy wymiar żydowskiego teatru rozciągającego się od Nowego Jorku przez Warszawę do Odessy. Wymienione trendy kulturalne były charakterystyczne dla żydowskiego sztetla już od początku XX w., ale szczególnie intensywne stały się w okresie międzywojnia.

„Nie trzeba się po ulicach pętać, trzeba gazety czytać"

¶ Podobne procesy modernizacji zaistniały na polu prasy popularnej w języku jidysz oraz w języku polskim, która w wielkich miastach istniała już od początków XX w., natomiast publikacje prasowe w miasteczkach były rzadkie. Jeżeli ktoś z mieszkańców chciał zareagować na palące problemy jego miasteczka, pisał list do jednej z wielkich gazet w języku jidysz, np. „Momentu" czy „Hajntu". Sytuacja zmieniła się po I wojnie światowej, zaczęły ukazywać się prowincjonalne gazetki i druki. Przyczyny tego zjawiska były podobne do tych, które obserwowaliśmy w poprzednich sferach życia kulturalnego II Rzeczypospolitej: autonomia kulturalna, wolność słowa, demokratyczny legalny pluralizm partyjny (oprócz komunistów, którzy byli nielegalni, lecz też działali w różnych społecznych organizacjach, na tzw. ulicy żydowskiej), laicyzacja życia w żydowskim miasteczku i wyjście miejscowego dyskursu publicznego gminy poza granice synagogi. Rozwojowi prasy sprzyjała modernizacja, a przede wszystkim potrzeba miejscowych środków przekazu, aby zająć się lokalnymi sprawami, stworzenia trybuny dla partyjnych dyskusji przed wyborami do gminy czy kongresu syjonistycznego. Kolportaż tych gazetek był w relacji, mniej więcej, 1 do 5, tzn. na jedną kupowaną gazetkę przypadało pięciu czytelników. Liczba tych publikacji była więc pokaźna. ¶ Przyjrzyjmy się dla przykładu miejscowej prasie w Kowlu. Wychodził tam m.in. „Kowler Sztyme" (jid. Głos Kowla). Była to gazeta na wysokim poziomie, często cytowana przez centralne gazety żydowskie. Podobne wydawnictwo ukazywało się także w Żółkwi i w innych miasteczkach. W Słonimie, w różnych okresach, wychodziło co najmniej 7 periodyków: bezpartyjny „Undzer Żurnal" (jid. Nasz Żurnal) z ramienia gminy, syjonistyczny „Słonimer Wort" (jid. Słonimskie Słowo), dwutygodnik prawicy syjonistycznej „Undzer Sztyme" (jid. Nasz Głos), rewizjonistyczny „Słonimer Woch" (jid. Słonimski Tydzień), studenckie „Słonimer Leben" (jid. Życie Słonima), „Słonimer Jidisze Sztyme" (jid. Słonimski Głos Żydowski) wydawany przez Agudę i wreszcie

bundowski „Weker" (jid. Budzik). Dodatkowo, młodzieżowe organizacje syjonistyczne wydawały na hektografie wiele druczków ulotnych i almanachów po hebrajsku. Wszystkie wymienione gazety ukazywały się dla 8,5 tys. żydowskich mieszkańców Słonima. Jednym słowem, było tam co czytać i nie było czasu na pętanie się po ulicach.

„Niech nam rośnie Żyd z mięśniami", czyli o sobotniej konfrontacji między tałesem a piłką nożną ¶ Powyższe zdanie było myślą przewodnią nie tylko ideologii syjonistycznej, lecz także wyrazem buntu młodzieży żydowskiej wobec tradycyjnego wychowania, które pogardzało kulturą fizyczną, a więc także i sportem. Nawet tak wybitny uczony, jak izraelski profesor filozofii i biochemii Jeszajahu Leibowitz, skądinąd bardzo otwarty myśliciel i niezwykle postępowy działacz polityczny, lecz o ortodoksyjnym światopoglądzie religijnym – do końca życia nie mógł zrozumieć sensu pogoni za piłką na boisku w sobotnie popołudnie przez 22 chuliganów.Właśnie owo kopanie piłki w sobotę było symbolicznym wyrazem rewolucji kulturalnej, dokonującej się w umysłach poważnej części żydowskiej młodzieży, dla której zgarbiony okularnik, genialny student jesziwy, wirtuoz talmudycznego pilpulu pochylony nad małymi literkami, przestał już być idolem. Kuszącą wizją stało się natomiast wykazanie się tężyzną fizyczną, radosne młodzieńcze wyzwolenie cielesnych talentów i złączenie z przyrodą. Zresztą ta młodzież skłaniała się ku sportowi także pod wpływem rewolucyjnych organizacji żydowskich, w których laicki tryb życia i samoobrona były odpowiedzią na pogromy i brutalny antysemityzm. W wielu miasteczkach znajdowały się kluby sportowe, czasami nawet po kilka. Jeśli jest klub Makabi, to musi być także klub Hapoel (hebr. Robotnik) partii „Poalej Syjon". A bundowski klub Morgensztern obowiązkowo nie opuści boiska na korzyść „burżujów" w krótkich spodenkach. Rewizjoniści pierwsi propagowali typ umięśnionego Żyda, więc i oni mieli swoje kluby sportowe Trumpeldoria. A zatem młodzież żydowska gimnastykuje się, wiosłuje, zimą jeździ na nartach i łyżwach, wyróżnia się nie tylko w szachach, lecz także w piłce nożnej, a nawet w boksie. Tu dochodzimy do ważnej kwestii. Poprzez sport dokonała się bardzo istotna, chociaż i problematyczna, integracja młodzieży żydowskiej i chrześcijańskiej. Same zawody były dobrą okazją do wzajemnej współpracy. Na przykład w Słonimie żydowskie kluby sportowe świetnie współpracowały z drużyną garnizonu wojskowego, użyczającego im boisko, uzgadniały z nim różne zawody (poza meczami piłki nożnej). Natomiast mecze piłkarskie słonimskiego Makabi z pobliską drużyną seminarium duchownego zamieniały się niekiedy w zawody bokserskie. Ta kohabitacja nie była więc prosta, ale nie można zaprzeczyć, że istniała. ¶ Drugi istotny problem to sprzeciw ortodoksyjnej części żydowskiego miasteczka, która dbała o przestrzeganie szabasu. W tej kwestii nie było miejsca na kompromis. Młodzież żydowska mogła zajmować się sportem przede wszystkim w dzień wolny od pracy. Pomimo nacisku ortodoksów młodzież nie poddawała się i buntowała

A Członkowie żydowskiego klubu sportowego Morgensztern (jid. Jutrznia), założonego przez socjalistyczną partię Bund, Pińsk, 1933, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

B Klub piłkarski Morgensztern Lublin, przed 1939, fot. Abraham Zylberberg, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

przeciwko zakazom rabinów. Można powiedzieć, że w sobotniej konfrontacji między tałesem a piłką nożną wygrała ta ostatnia.

„Na barykady ludu roboczy..." ¶ Jest jeszcze jeden wątek, który łamie stereotyp zacofanego miasteczka, silnie podporządkowanego tradycji religijnej. W XIX w. nosicielami fermentu duchowego byli maskile (entuzjaści żydowskiego oświecenia), natomiast w XX w. byli to rewolucjoniści. Pod wpływem głębokich przemian społecznych, pod wpływem industrializacji Kongresówki, już w 2. poł. XIX w. pojawił się żydowski proletariat, a wraz z nim etos pracy, socjalistyczne idee

Drużyna Ha-Szomer ha--Cair, 1932, zbiory Organizacji Żydów Zamojskich w Izraelu (www.zamosc-jews.com)

sprawiedliwości społecznej i wreszcie związki zawodowe. ¶ Nieżyjący już Natan Meisel – mój przyjaciel, mistrz skórzanej galanterii, stary telawiwski lewicowiec pochodzący z Kołomyi – opowiadał kiedyś z dumą, że w jego miasteczku, w 1878 r., odbył się pierwszy zorganizowany strajk na ziemiach polskich. Komitet strajkowy kuśnierzy przekonał religijnych robotników, aby przysięgli na Torę (w której nie brak kwestii praw socjalnych i protestu społecznego, vide np. Księga Amosa), że będą strzegli solidarności strajkowej. W XX w. w garbarniach w Krynkach, w kaflarniach w Siemiatyczach, na rusztowaniach budowlanych w Kowlu i w innych miasteczkach pełno było żydowskich robotników, którzy lgnęli do ruchów socjalistycznych i których wciągnęły burzliwe wichry i turbulencje rewolucji 1905 r. Awangardą tej fali rewolucyjnej był socjalistyczny ruch żydowskich robotników – Bund. ¶ W Księdze pamięci Kowla znaleźć można relację pt. *Pierwsza szkółka żydowskiego socjalizmu w Kowlu*, opowiadającą, jak w 1902 r. agitatorzy Bundu propagowali idee socjalistyczne, czyli otworzyli szkółkę, aby „zasadzić drzewo socjalizmu w Kowlu". To drzewo bardzo szybko zaowocowało strajkiem murarzy żydowskich i rosyjskich, który wywalczył 9-godzinny (zamiast 12-godzinnego) dzień pracy. Wrażenie zwycięstwa było tak mocne, że w mieście powstał związek zawodowy liczący 400 ślusarzy, stolarzy, murarzy, nawapniaczy i malarzy. Należy tu jeszcze dodać, że do czasu dotarcia do Kowla broszur bundowskich niewielu żydowskich robotników czytało świeckie gazety lub książki. ¶ Dobry przykład ilustrujący ideową różnorodność żydowskiego miasteczka to pamięć historyczna o Kocku. Przede wszystkim znany jest miejscowy cadyk – Menachem Mendel Morgensztern, który zamurował się w bejt ha-midraszu przyległym do synagogi, oddając się całkowicie studiom nad Torą. Drugim znanym bohaterem Kocka jest pierwszy

Ostróg, okolice synagogi, przed 1939, zbiory Instytutu Sztuki PAN

nowoczesny żydowski ułan, pułkownik Berek Joselewicz, czczony przede wszystkim przez Żydów laickich – polskich patriotów, w niewielkim stopniu także przez Polaków. Niewiele natomiast osób zna fakt z historii Kocka, że żydowscy chłopcy i dziewczyny z miejscowego sowietu, który powstał podczas rewolucji 1905 r., rozbili wszystkie sklepy i magazyny alkoholowe w mieście, dzięki czemu gorzałka (którą sprzedawali i produkowali głównie Żydzi) płynęła swobodnie ulicami. Mało kto wie także, iż podczas tej samej rewolucji w Krynkach byli aktywni żydowscy anarchiści, a jeden z nich dokonał zamachu bombowego na możnych parnasów miejscowej gminy. ¶ To głębokie napięcie pomiędzy przedstawicielami różnych środowisk żydowskiej społeczności sztetli tłumaczy fakt masowego uczestnictwa żydowskiej młodzieży pochodzącej z tych miejscowości w młodzieżowych organizacjach syjonistycznych i socjalistycznych: Ha-Szomer ha-Cair, Dror, He-Chaluc, Gordonia i jeszcze innych. Także wielu dorosłych należało do syjonistycznych partii socjalistycznych, takich jak „Poalej Syjon".

„Jeśli nie ja dla siebie, to kto dla mnie?" ¶ Ostatni temat, do którego chcę się odnieść, to Żydowska Samoobrona, która moim zdaniem jest dobrą egzemplifikacją powyższej talmudycznej sentencji. Okazuje się, że i w tej dziedzinie opis bezbronnego żydowskiego miasteczka, będącego zupełnie pasywną ofiarą pogromów, nie jest wiernym odczytaniem przeszłości. Owszem, aż do rewolucji 1905 r. pogromy w carskiej Rosji dokonane przez Czarną Sotnię i inne antysemickie organizacje nie napotykały oporu żydowskiej ulicy. W związku z tym zrozumiały był np. bolesny krzyk narodowego hebrajskiego wieszcza Chaima Nachmana Bialika, w poematach *W mieście rzezi* lub *Po rzezi*, napisanych

Uczestnicy objazdowego szkolenia dla przewodników turystycznych Shtetl Routes w dawnej synagodze w Podhajcach (Ukraina), 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

po strasznym pogromie w Kiszyniowie, w których podnosi oskarżający palec i w kierunku Boga, i samych Żydów za to, że nie potrafią się bronić. Prawdą jest jednak także, iż już podczas pierwszej rosyjskiej rewolucji pojawiła się samoobrona. Młodzi żydowscy rewolucjoniści masowo uczestniczyli w działaniach rosyjskich i polskich organizacji antycarskich, takich jak socjaldemokraci, eserzy, anarchiści, bundowcy, SDKPiL i PPS. Uczyli się w nich chwytać za broń, a następnie swoje doświadczenia przenosili do środowiska żydowskiego. Zajrzyjmy do Księgi pamięci Kowla, która opisuje, jak w 1905 r. pod groźbą pogromu ze strony poborowych rosyjskiego wojska przyjechała do Kowla gromada bojowców z Brześcia, Berdyczewa, Równego oraz Łucka, zakupiła broń i przygotowała się do odparcia pogromu.

„Nie ma już tych miasteczek, przeminęły cieniem" ¶

I cień ten kłaść się będzie między nasze słowa – pisał po wojnie Słonimski. Miał rację – ten cień kładzie się między nas do dzisiaj. Jedyne, co możemy zrobić, by było go mniej, to popatrzeć na te miasteczka bez zaciemniających obraz stereotypów. Pokazać całą paletę barw, w których miasteczko tętniło życiem. Od koloru czarnego do biało-niebieskiego, biało-czerwonego, a nawet czerwonego. W obrazie miasteczka powinno być miejsce zarówno dla tradycji, żydowskiej religii, dla pięknych i mądrych przypowieści cadyków i rabinów, dla opisów i zdjęć zabytków, materialnych szczątków kultury architektonicznej odnajdywanych w synagogach i na cmentarzach, jak i dla opisów miejsc egzekucji, Zagłady, niewypowiedzianego bólu, o którym trzeba mówić, lecz także być świadomym, że nigdy nie da się wypowiedzieć go do końca. Dlatego nie należy się w nim pławić, lecz – jak to określiła Hanna Krall – „trzeba o Zagładzie mówić cicho". Nie wolno jednak na tym poprzestać, aby następne pokolenia nie miały zafałszowanego wyobrażenia tego miasteczka, żeby mogły się z nim utożsamiać. Należy więc pokazać im nie tylko studentów jesziw kiwających się nad traktami Talmudu i Zagładę, lecz także żydowską młodzież tańczącą horę w klubach organizacji młodzieżowych, uprawiającą ziemię w hachszarach, chodzącą

na wycieczki krajoznawcze, udzielającą się na scenach kółek dramatycznych, uprawiającą sporty, łaknącą ogólnej wiedzy, przebijającą się na uniwersytety i zaangażowaną w różne ruchy społeczne z podobnym żarem mesjanistycznym, jak jej przodkowie w chasydyzm. Trzeba poznać tę radość życia i te wielkie nadzieje, zanim zakwitły i zostały ścięte na pniu przez nazistowskiego kata. Piszę przede wszystkim o młodzieży, lecz i dorośli mieszkańcy miasteczka, kupcy i rzemieślnicy, robotnicy i miejscowa inteligencja zasługują na szczegółowy opis. Nawet miejscowi wariaci, których niemało tam było. Kiedy w ten sposób spojrzymy na szlak miasteczek, zobaczymy bogactwo i różnorodność przedwojennych sztetli. Dopiero wówczas uświadomimy sobie ogrom straty, którą ponieśliśmy.

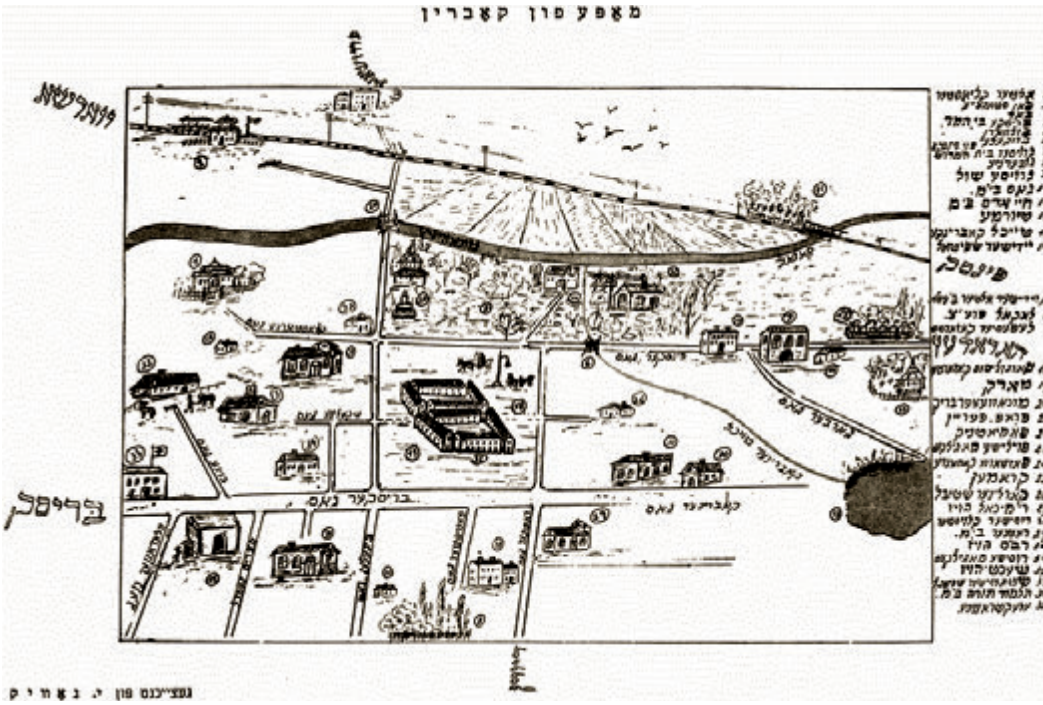

Kobryń, mapa narysowana z pamięci, reprodukcja z *Kobrin zamlbuch, an iberblik ibern jidiszn Kobrin* (jid. Almanach Kobrynia, migawki z żydowskiego Kobrynia), red. Mejlech Glocer, Buenos Aires 1951

Szlakami sztetli przez Polskę

Sejny

lit. Seinai, biał. Сэйны, jid. סיינ

Tutaj było niebiesko.
Na górze były polichromie.
Na tym balkonie stała moja matka
z moimi młodszymi braćmi.
Max Furmański

Wizyta ¶ W 2000 r. przed budynkiem Białej Synagogi w Sejnach stanął starszy mężczyzna. Urodził się w Sejnach w 1934 r. W 1945 r. wyjechał z Polski. Miał tu już nigdy nie wracać, a jednak przyjechał do miasteczka pokazać rodzinne strony żonie i synowi. Max Furmański dobrze pamiętał synagogę – jako kilkuletni chłopiec przychodził do niej z dziadkiem. Teraz, po chwili wahania, znów wszedł do środka. ¶ Wewnątrz grupa młodzieży w tradycyjnych żydowskich ubraniach śpiewała chasydzkie melodie. Max Furmański, który przez wiele lat był rabinem w Argentynie, a później kantorem w USA, przyjechał do Sejn w czasie gdy trwały próby do przedstawienia teatralnego na podstawie dramatu Sz. An-Skiego *Dybuk*. Max zaczął rozmawiać z młodymi ludźmi w synagodze. W miasteczku odnalazł miejsce, w którym niegdyś stał jego rodziny dom, spotkał sąsiadkę z dzieciństwa. Dwa lata później przyjechał ponownie, by wziąć udział w odsłonięciu pamiątkowego kamienia na sejneńskim cmentarzu żydowskim. Wystąpił na wspólnych koncertach z muzykami Sejneńskiej Orkiestry Klezmerskiej.

> *Tam, nad rzeką, były budki, w których przebierały się dziewczyny, a my podglądaliśmy je przez dziury po sękach.* ¶ Max Furmański

Dominikanie i Biała Synagoga ¶ Zezwolenie na wystawienie pierwszej sejneńskiej bóżnicy dał zakon dominikanów, jako że miasteczko należało wówczas do wileńskich zakonników. Aby przyczynić się do gospodarczego rozkwitu miasta, od 1768 r. dominikanie sprowadzali do Sejn żydowskich kupców i rzemieślników. W połowie XIX w. Żydzi stanowili już ponad 70% mieszkańców miasta. ¶ Synagoga powstała w rok po wystawieniu przywileju dla osiedlających się Żydów, w 1788 r. Tę starą, drewnianą „gontami krytą, z wystawą od frontu i kolumnadą" synagogę, w 1885 r. zastąpiła nowa. Z inicjatywy rabina Moszego Becalela Lurii w Sejnach stanął budynek Białej Synagogi. Według niektórych, acz niepotwierdzonych przekazów, do nowo wybudowanej bóżnicy wspólnie z rabinem wizerunek

Biała Synagoga w Sejnach, 1902, zbiory Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" (www.pogranicze.sejny.pl)

tablic z dziesięciorgiem przykazań wnosił przeor sejneńskich dominikanów Wawrzyniec Bortkiewicz.

Dwie szkoły ¶ W 1864 r. Mosze Icchak Awigdor objął w miasteczku urząd rabina. Wkrótce ów słynny teolog i filozof założył tu szkołę talmudyczną, która stała się jednym z najważniejszych na Litwie ośrodków haskali – ruchu żydowskiego oświecenia, i rozsławiła miasteczko. Przyjeżdżali tu zgłębiać tajemnice Tory najwybitniejsi litewscy rabini, a ich śladem – uczniowie z wielu miejsc Cesarstwa Rosyjskiego. Jednym z uczniów sejneńskiej uczelni był Morris Rozenfeld (1862–1923), poeta urodzony w pobliskiej wsi Boksze, w rodzinie żydowskiego rybaka.

W 1882 r. **Morris Rozenfeld** wyemigrował do USA, gdzie przyłączył się do grupy zwanej „poetami manufaktury". Publikował wiersze opowiadające o trudnym losie robotników. Pisał w jidysz, a jego utwory były tłumaczone na języki: angielski, polski, rosyjski, hiszpański, niemiecki i francuski. Jego wiersz *Mój chłopczyk* stał się popularną pieśnią ludową. Rozenfeld nazywany był „milionerem łez". Umarł w niedostatku, lecz na jego pogrzeb przyszło ponad 20 tys. osób.

Po kilkunastu latach władze carskie zadecydowały o zamknięciu szkoły, a reb Awigdor został skazany na banicję. W późniejszych latach w budynku tym mieścił się bejt ha-midrasz i cheder. Prawdopodobnie tutaj była też siedziba rabinatu. W tym samym czasie, w położonym nieopodal budynku, funkcjonowało świeckie gimnazjum hebrajskie, które założył pisarz Tuwie

A Rodzina Furmańskich przed ich domem na ulicy Krzywej, Sejny, lata 30. XX w., zbiory Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" (www.pogranicze.sejny.pl)

B Sejny. Widok na miasto z wieży Bazyliki Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny, lata 20. XX w., zbiory Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" (www.pogranicze.sejny.pl)

Pinchas Szapiro. Oprócz religii uczono w nim także geografii, matematyki, rosyjskiego i innych przedmiotów ogólnokształcących, co w naszej części Europy było ówcześnie rzadko spotykane w szkołach żydowskich. Pod koniec XIX w. gimnazjum zostało zlikwidowane, a w budynku ulokowano urząd pocztowy.

Trudne czasy ¶ Warunki ekonomiczne i społeczne w Sejnach na przełomie XIX i XX w. były na tyle złe, że duża część mieszkańców wyemigrowała z miasteczka, głównie do USA. W efekcie liczba mieszkańców Sejn spadła z ponad 4,5 tys. osób w 1895 r. do 3412 w 1931 r., a odsetek Żydów wśród nich zmalał z 75% do 24% (817 osób).

Strajk piekarzy ¶ W marcu 1930 r. w Sejnach stanęły piekarnie. Zastrajkował właściciel największej sejneńskiej piekarni – Boruch Dusznicki oraz jego konkurenci Walter Epsztejn i Michl Borowski. Doszło do tego po urzędowej decyzji o obniżeniu cen pieczywa. Po kilku dniach piekarze zostali zobowiązani do powrotu do pracy – nie wiemy, czy udało im się wynegocjować lepsze

A Morris Rozenfeld, przed 1923, zbiory Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" (www.pogranicze.sejny.pl)

B Po przeciwnej stronie ulicy, w Muzeum Ziemi Sejneńskiej (ul. Piłsudskiego 28) można zobaczyć kolekcję sejneńskich judaików. 2006, fot. Krzysztof Bielawski, zbiory cyfrowe Wirtualnego Sztetla (www.sztetl.org.pl)

stawki. ¶ Funkcjonowały wtedy w Sejnach m.in. związki zawodowe – Związek Kupców Żydowskich i Związek Rzemieślników Żydów. Organizacją znaną w całej okolicy był sejneński oddział Żydowskiego Związku Sportowego „Makkabi", którego prezesem był Joel Mącznik. Boisko znajdowało się w miejscu, gdzie obecnie stoi miejski szpital.

II wojna światowa i Zagłada

¶ 24 września 1939 r. do Sejn weszły wojska sowieckie. Po niecałych trzech tygodniach wycofały się, zaś 13 października 1939 r. rozpoczęła się okupacja niemiecka. Już w listopadzie 1939 r. sejneńskich Żydów deportowano na Litwę. Większość z nich zginęła w 1941 r., po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej.

Cmentarze żydowskie

¶ Po starszym cmentarzu żydowskim, założonym w XVIII w. przy obecnej ul. Zawadzkiego, nie zachował się żaden ślad. Przy wjeździe do miasta od strony Augustowa, na terenie graniczącej z Sejnami wsi Marynowo, znajduje się drugi cmentarz żydowski założony w tym miejscu w 1830 r. Wszystkie nagrobki na cmentarzu zostały zniszczone podczas wojny lub po niej. W 2002 r. ustawiono tam tablicę z napisem „Pamięci sejneńskich Żydów – mieszkańcy Sejn".

> *Cudem jest, że żyję. Cudem jest, że wróciłem do Sejn. Cudem jest, że stoję przy tym kamieniu i odmawiam kadisz. Dziękuję, że jestem tu z Wami i czcimy razem pamięć tych, którzy powrócić nie mogą.* ¶ Max Furmański

Współczesność

¶ Dziś Sejny (miasto powiatowe) zamieszkuje 6,5 tys. ludzi – głównie Polacy i Litwini. Nie ma tu społeczności żydowskiej.

A Max Furmański przy pamiątkowej macewie na cmentarzu żydowskim w Sejnach, 2002, zbiory Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" (www.pogranicze.sejny.pl)

B Fotografia ze spektaklu *Kroniki Sejneńskie*, 1999, zbiory Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" (www.pogranicze.sejny.pl)

W miasteczku działa kilka niewielkich hoteli i restauracji. Dzięki malowniczemu położeniu wśród jezior Pojezierza Suwalskiego niemal w każdej okolicznej wsi można znaleźć nocleg w gospodarstwach agroturystycznych.

Pogranicze ¶ W 1990 r. przed opuszczonym budynkiem Zakładu Produkcji Obuwia w Sejnach, w którym kiedyś funkcjonowała jesziwa, i przed pustą, niedawno wyremontowaną Białą Synagogą, która zdążyła już być magazynem nawozów sztucznych i zajezdnią taboru gospodarki komunalnej, stanęła grupa młodych artystów szukających dla siebie miejsca. Tutaj założyli Ośrodek „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów". ¶ Powstał eksperymentalny ośrodek praktyk kulturowych, łączący refleksję nad problematyką tożsamości i pamięci z animacją kultury w lokalnej społeczności pogranicza. ¶ Miejsce stworzone przez Krzysztofa Czyżewskiego i jego towarzyszy stało się jednym z najważniejszych ośrodków inicjujących namysł nad polską i polsko-żydowską pamięcią. Wspólnie z miejscowymi dziećmi zrealizowali spektakl *Kroniki sejneńskie*, pokazujący w pięknej teatralnej formie wspomnienia mieszkańców o życiu w dawnych, wielokulturowych Sejnach. Zorganizowali Sejneńską Orkiestrę Klezmerską, w której grają młodzi mieszkańcy miasteczka. Ale też, jako pierwsi w Polsce, opublikowali książkę Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi*, opisującą mord na żydowskich mieszkańcach miasteczka Jedwabne dokonany przez ich polskich sąsiadów. To tylko wybrane działania, które inicjowały publiczną debatę nad relacjami polsko-żydowskimi.

Okolice

Krasnogruda (8 km): dwór (XVII w.), w sezonie letnim miejsce wydarzeń kulturalnych organizowanych przez Ośrodek „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" z Sejn ¶ **Krasnopol** (13 km): budynek dawnej synagogi, obecnie sklep (1850); cmentarz żydowski, na wzgórzu, w odległości około 8 km na południowy wschód od wsi ¶ **Puńsk** (23 km): budynek

A W pobliskiej wsi Krasnogruda, w dawnym dworze szlacheckim należącym do rodziny laureata Literackiej Nagrody Nobla Czesława Miłosza, Fundacja „Pogranicze" otworzyła w 2011 r. Międzynarodowe Centrum Dialogu, w którym spotykają się ludzie z całego świata. zbiory Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" (www.pogranicze.sejny.pl)

B Sejny, budynki dawnego gimnazjum hebrajskiego, jesziwy i synagogi, 2014, fot. Krzysztof Bielawski, zbiory cyfrowe Wirtualnego Sztetla (www.sztetl.org.pl)

dawnej drewnianej synagogi, obecnie dom mieszkalny (XIX/XX w.); dom rabina przy ul. Mickiewicza, dawny Litewski Dom Kultury (XX w.); cmentarz żydowski (XIX w.); Bazylika Wniebowzięcia NMP (1877–1881); spichrz plebański (2. poł. XIX w.); kaplica cmentarna (1820) ¶ **Suwałki** (30 km): dawny dom modlitwy, cheder, szkoła hebrajska i dom rabina (obecnie domy mieszkalne); szpital i dom starców (budynek dawnego MDK); cmentarz żydowski otoczonym murem z macew (1825); drewniana cerkiew Wszystkich Świętych (1891–1892); kościół ewangelicko-augsburski Świętej Trójcy (1838–1841); konkatedra św. Aleksandra (1825); miejsce urodzenia Abrahama Sterna – narodowego bohatera Izraela ¶ **Wigry** (38 km): klasztor kamedułów (1667); Wigierski Park Narodowy (42 jeziora, lasy z siecią wodnych, pieszych i rowerowych szlaków turystycznych) ¶ **Jeleniewo** (42 km): cmentarz żydowski (XVIII w.); drewniany kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa (1878); drewniana dzwonnica (2. poł. XIX w.) ¶ **Augustów** (44 km): dawny bejt ha-midrasz (obok

siedziba Urzędu Skarbowego); cmentarz żydowski (1800); Stara Poczta (1829); kamienica przy Rynku Zygmunta Augusta 28 (1800); koszary (lata 90. XIX w.); Kanał Augustowski (1824–1839) ¶ **Bakałarzewo** (49 km): cmentarz żydowski, na południe od miejscowości, w pobliżu Jeziora Szumowo (poł. XIX w.); kościół św. Jakuba Apostoła (1936) ¶ **Szczebra** (49 km): płyta upamiętniająca żydowskie ofiary egzekucji na Suwalszczyźnie, zbiorowe mogiły ofiar ¶ **Filipów** (54 km): cmentarz żydowski (2. poł. XIX w.); cmentarz mariawicki (1906); kościół Wniebowzięcia NMP (1841–1842) ¶ **Przerośl** (57 km): cmentarz żydowski (pocz. XX w.); drewniana dzwonnica (1790) ¶ **Mosty w Stańczykach** (67 km): jedne z najwyższych mostów kolejowych w Polsce (1912–1918) ¶ **Puszcza Augustowska:** jeden z największych polskich kompleksów leśnych położony w Polsce, na Litwie i Białorusi, w którym spotkać można ok. 100 gatunków roślin naczyniowych, 2 tys. gatunków zwierząt i ponad 200-letnie drzewa. Najcenniejszy obszar stanowi Wigierski Park Narodowy. Atrakcją jest również Kanał Augustowski o długości 101 km łączący zlewnię Wisły i Niemna.

SEJNY

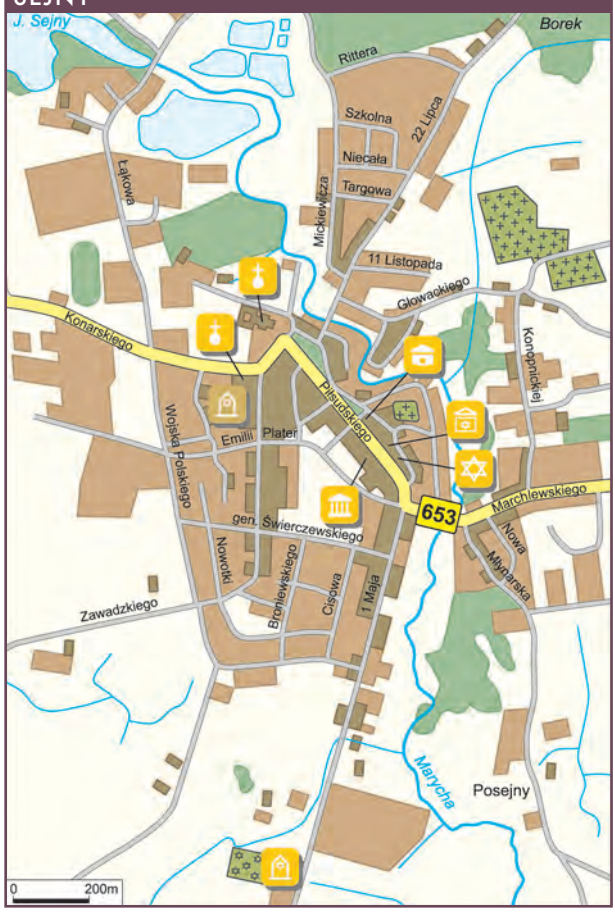

Warto zobaczyć

Biała Synagoga (1860–1870), ul. Piłsudskiego 41 ¶ **Dawna szkoła talmudyczna** (lata 60. XIX w.), ul. Piłsudskiego 39 ¶ **Dawne gimnazjum hebrajskie**, obecnie siedziba Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów" (poł. XIX w.), ul. Piłsudskiego 37 ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. 1 Maja ¶ **Bazylika Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny**, kościół podominikański (1610–1619), pl. św. Agaty 1 ¶ Kaplica św. Agaty (1789), pl. św. Agaty 1 ¶ **Kościół Matki Boskiej Częstochowskiej**, poewangelicki (1844), ul. Zawadzkiego 4 ¶ **Pałac Biskupi**, obecnie siedziba Muzeum Ziemi Sejneńskiej (poł. XIX w.), ul. Piłsudskiego 28 ¶ **Ratusz** (1846), ul. Piłsudskiego 25

Krynki

biał. Крынкі, jid. קריניק

Z Krynek do mojej karczmy przywoziłem wino i miód pitny warzony przez wdowę Jochewed, trunek sławny na całą okolicę.

Jecheskiel Kotik, *Majne zichrojnes* (jid. Moje wspomnienia), t. 1–2, 1913–1914

Miasto zajezdne ¶ W Puszczy Grodzieńskiej, pośród krynic źródlanej wody, przy dawnym jagiellońskim szlaku handlowym z Wilna, przez Grodno i Lublin, do Krakowa, leży miasteczko Krynki. ¶ Na przełomie XV i XVI w. w Krynkach powstał dwór należący do Wielkiego Księcia Litewskiego, jeden z przystanków na drodze z Wilna do Krakowa. Korzystne położenie miasteczka przyciągało podróżnych i osadników, którzy potrzebowali miejsc, w których mogliby się zatrzymać. Dzięki temu w 2. poł. XVI w. w Krynkach działały aż 43 karczmy i domy zajezdne. Pierwsi pojawiający się w Krynkach Żydzi pochodzili z Grodna i Brześcia, a zajmowali się właśnie dzierżawą karczem oraz browarów. ¶ Na mocy przywileju Władysława IV z 1 lipca 1639 r. ludność żydowska mogła w Krynkach kupować place, budować domy, zajazdy i oberże, zajmować się handlem, rzemiosłem, produkcją alkoholu, ubojem bydła i sprzedażą mięsa oraz rolnictwem. Przywilej królewski zezwalał Żydom kryńskim na założenie cmentarza, wybudowanie synagogi i postawienie łaźni rytualnej (mykwy). ¶ Jedną z cech charakterystycznych miasteczka jest rynek o kształcie sześciokąta z wychodzącymi promieniście dwunastoma ulicami. Ten unikalny kształt nadał mu – w miejsce prostokątnego, który spłonął – włoski architekt Józef de Sacco podczas przebudowy miasta w 1775 r. Prace te zlecił podskarbi litewski Antoni Tyzenhauz, ówczesny dzierżawca ekonomii grodzieńskiej. To jedyny taki rynek w Polsce, a jeden z niewielu w Europie.

Miejsca modlitwy ¶ Pierwsza drewniana bóżnica spłonęła w 1756 r., w jej miejsce postawiono kolejną drewnianą synagogę, którą również zniszczył ogień. W 1787 r. ruszyła budowa synagogi murowanej z kamienia, której pozostałości możemy oglądać do dziś. Potężny budynek z granitowych głazów narzutowych, z pięknym snycerskim aron ha-kodesz, podczas II wojny światowej został zamieniony w warsztat remontowy czołgów. W 1944 r. częściowo zniszczony przez wycofujących się Niemców i ostatecznie, w latach 70. XX w., wysadzony w powietrze przez władze lokalne, które motywowały swoje działanie groźbą katastrofy budowlanej. Do dziś zachowały się fundamenty budynku (ul. Garbarska 5).

A Aron ha-kodesz w synagodze głównej w Krynkach, przed 1939, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

B Budynek bóżnicy słonimskich chasydów w Krynkach, obecnie magazyn, 2015, fot. Monika Tarajko

Od końca lat 90. XX w. w Krynkach odbywa się Festiwal **Trialog Białoruski**, organizowany przez Fundację Villa Sokrates, założoną przez wychowanego i mieszkającego przez wiele lat w Krynkach białoruskiego pisarza Sokrata Janowicza (1936–2013). Osią festiwalu jest kultura białoruska w Polsce, na Białorusi i w diasporze. Wydarzenie to przyciąga czołowych białoruskich i polskich artystów oraz intelektualistów. Podczas festiwalu mówi się m.in. o lokalnym dziedzictwie kultury żydowskiej. W 2014 r., w trakcie Trialogu, odbyła się akcja artystyczna pod przewodnictwem czołowego polskiego rzeźbiarza Mirosława Bałki, w ramach której oczyszczono teren synagogi z zarośli. Mimo to ruiny w szybkim tempie porosły bujnie rozwijające się rośliny.

W 2. poł. XIX w. w Krynkach powstał murowany, piętrowy budynek synagogi słonimskich chasydów (ul. Czysta 10), ufundowany przez Jentę Rafałowską-Wolfson, kupcową grodzieńską, i nazywany od jej imienia Jentes Bejt ha-Midrasz. Funkcjonowała w nim również szkoła religijna. Swój dom modlitwy mieli w Krynkach zwolennicy cadyka ze Stolina, a w mieście mieszkali także chasydzi koccy i kobryńscy. ¶ W dzielnicy nazywanej „Kaukaz", zamieszkanej głównie przez biednych żydowskich robotników, w 1850 r. została zbudowana na planie kwadratu, dwukondygnacyjna murowana bóżnica, kryta czterospadowym, kopertowym dachem (ul. Piłsudskiego 5). Ten dom modlitwy nazywany „kaukaskim bejt ha-midraszem" swoją nazwę zawdzięczał być może Żydom, którzy przywędrowali do Krynek z Kaukazu, a może kupcom sprowadzającym z Kaukazu skóry do miejscowych garbarni. Budynek, zniszczony podczas II wojny światowej, został wyremontowany i przebudowany na potrzeby kina i domu kultury, który mieści się tu do dziś.

A Budynek bóżnicy „kaukaskiej" w Krynkach, obecnie siedziba Gminnego Ośrodka Kultury, 2015, fot. Monika Tarajko

B Cmentarz żydowski w Krynkach, 2015, fot. Monika Tarajko

Cmentarz ¶ Wszystkie pokolenia żydowskich mieszkańców Krynek chowano na cmentarzu (ul. Zaułek Zagumienny). Dziś jest to jeden z największych i najlepiej zachowanych cmentarzy żydowskich na Podlasiu (ok. 3 tys. macew na ponad 2 ha powierzchni). Składa się z dwóch części: starej i nowej, oddzielonych od siebie kilkumetrową aleją. Najstarsze zidentyfikowane nagrobki pochodzą z XVIII w. Cmentarz jest ogrodzony kamiennym murem. Nie zachowała się oryginalna drewniana brama wejściowa. W zachodniej części nowego cmentarza znajdują się dwie nieoznakowane mogiły z czasu II wojny światowej.

Garbarnie ¶ W 1. poł. XIX w. w Krynkach rozpoczął się dość intensywny rozwój przemysłu, początkowo włókienniczego, a później – dzięki obecności okolicznych źródeł i cieków wodnych – garbarskiego. Już w 1827 r. żydowski przedsiębiorca Josif Giel otworzył manufakturę zajmującą się przerobem owczej wełny i produkcją flaneli. Za nim przybyli kolejni przedsiębiorcy, głównie Żydzi i Niemcy.

Pod koniec lat 70. XIX w. w Krynkach działało 11 fabryk sukienniczych, 6 garbarni, 4 farbiarnie, 2 gorzelnie, 3 młyny (w tym 1 mielący korę) i browar. Do Berka Kryńskiego należała jedyna w powiecie przędzalnia, która w 1872 r. przerobiła 800 pudów przędzy. ¶ We wschodniej części miasta, wzdłuż ul. Granicznej, powstała dzielnica przemysłowa, zabudowana fabrykami. W 1913 r. mieszkało w Krynkach niemal 9 tys. osób, działało 28 garbarni i 65 majsterni, czyli zakładów o niepełnym cyklu produkcji skór. Większość z nich została zniszczona podczas II wojny światowej, do naszych czasów dotrwały ruiny tylko jednej z nich.

„Krzywa rura" ¶ Kilkadziesiąt metrów od rozwidlenia ulic Pohulanka i Granicznej znajduje się studnia artezyjska, zwana przez mieszkańców Krynek „krzywą rurą". To jedyne z kilkunastu przedwojennych, czynne

Trzech garbarzy przy pracy. Starszy mężczyzna z przodu ma na sobie tradycyjny żydowski ubiór, fot. Alter Kacyzne, opublikowano w dzienniku „Forwerts" (jid. Naprzód) (23 I 1927), zbiory YIVO Institute for Jewish Research

do dziś ujęcie wody głębinowej. Studnie były wiercone przez zakład Gendlera Ponty na potrzeby garbarni. Woda płynąca z „krzywej rury" pod dużym ciśnieniem jest nisko zmineralizowana i bardzo smaczna. Według legendy ma również właściwości lecznicze. Podobno wodą z Krynek już w XIV w. została uzdrowiona królowa Jadwiga. Przyszły król Polski Władysław Jagiełło, jadąc z Wilna do Krakowa, zatrzymał się na kryńskim dworze i na odjezdne zabrał ze sobą z miejscowych źródeł cudowną wodę, którą leczono dolegliwości żołądkowe królowej.

„Republika Krynecka" ¶

Warunki życia i pracy w przemysłowych Krynkach były ciężkie, dlatego wcześnie zorganizował się tu ruch robotniczy. Pierwsze strajki wybuchły w latach 90. XIX w., gdy żydowscy i chrześcijańscy garbarze z Krynek wspólnie domagali się podwyżek płac i skrócenia dnia pracy do 10 godzin. Pod koniec stycznia 1905 r. strajkujący robotnicy na kilka dni opanowali miasto, co zostało zapamiętane jako czas „Republiki Kryneckiej". Wzburzeni krwawym stłumieniem przez carską policję demonstracji w Petersburgu, mieszkańcy Krynek opanowali siedzibę policji, urząd pocztowy i siedzibę władz lokalnych. Opór napotkali tylko przy zajmowaniu składu wódki, jednak strażnik został przepędzony, a beczki wódki wylano do studzienek ściekowych. Powołano komitet strajkowy. Wkrótce do tłumienia oporu przystąpiło wojsko, i po kilkugodzinnej walce demonstranci musieli się poddać. Wielu uczestników strajku trafiło do więzień i na Syberię.

Mama Anarchia ¶ Wśród części młodych, żydowskich mieszkańców miasteczka popularne były poglądy anarchistyczne. Anarchizująca młodzież urządzała demonstracje, maszerując przez miasteczko w czarnych ubraniach i z czarnymi flagami, spotykając się z niechęcią większości mieszkańców. W święto Pesach kilku nastolatków

postrzeliło wracającego z kryneckiej synagogi fabrykanta Szmula Winera. Innym razem 15-letni Niomke Fridman zrzucił bombę z babińca na salę główną bejt ha-midraszu, w której trwało zebranie miejscowych przedsiębiorców. Trafił za to do aresztu, skąd zbiegł, a wkrótce potem dokonał skutecznego zamachu na komendanta więzienia w Grodnie. Kiedy policyjny pościg uniemożliwił mu ucieczkę, zastrzelił się. ¶ Działaczem i publicystą anarchistycznym został **Josl Kohn** (1897–1977). W Krynkach uczęszczał do chederu i do rosyjskiej szkoły. Wyemigrował w 1909 r. do USA, gdzie pisywał artykuły do „Fraje Arbeter Sztime" (jid. Wolny głos robotniczy). Jako poeta drukował swoje utwory w almanachu *In-zich* (od którego nazwy powstało określenie jednej z wybitniejszych modernistycznych grup poetyckich „inzichistn", czyli „introspektywiści", do której należeli m.in. Aron Lejeles i Jakub Glatsztejn). ¶ W rewolucyjnej atmosferze Krynek początku XX w. wychowywała się **Sara Fel-Jelin** (1895–1962), córka miejscowego blacharza. Zanim w 1920 r. wyemigrowała do USA, była nauczycielką w żydowskiej szkole, organizowała pomoc dla dzieci osieroconych i pozbawionych domów wskutek działań wojennych w latach 1914–1918. Zainicjowała powstanie kobiecej grupy samoobrony przed pogromami i działała w organizacjach lewicowych. Działalność pedagogiczną i społeczną kontynuowała również na emigracji, nauczając w szkołach Arbeter Ring (jid. Koło Robotnicze). Założyła wydawane w jidysz czasopismo „Kalifornier Szriftn" (jid. Zapiski kalifornijskie). Sama publikowała także wiersze w komunistycznej gazecie „Morgn – Frajhajt" (jid. Jutro – Wolność), jak również w „Jidisze Kultur" (jid. Kultura Żydowska). Wydała 9 tomików poezji, w tym *Ojf di fligl fun cholem* (jid. Na skrzydłach marzeń), wydrukowanych w Polsce w wydawnictwie *Jidysz-Buch*.

Sara (*Sore*) *Fel-Jelin ¶ Z tomu „Lichtike wajzer" ¶ Nieśmiały błękitny fiołek*

Nieśmiały błękitny fiołek / wyziera spod śniegu w ogrodzie – /
czy powinien już z cienia wychodzić / czy też powinien jeszcze poczekać? //
Już błądzi promyk słońca kochany, / po niebie jasnym i rozgrzanym, /
wędruje, zadumany, nad dachem, / nad ogródkiem, gdzie fiołek błękitny. //
Pieszczota – już śnieg się roztapia, / i całus – już kwiatek szczęśliwy: /
Tak oto połączył się fiołek / z tchnieniem nieba przejrzystym. //

[tłum. z jid. Bella Szwarcman-Czarnota]

Coraz mniejsze miasteczko ¶

Rozwój gospodarczy Krynek zatrzymała I wojna światowa. Miasto zostało wówczas poważnie zniszczone, a garbarnie odcięte od swych tradycyjnych rynków zbytu. Według spisu powszechnego, w 1921 r. w Krynkach było już tylko 5206 mieszkańców. W mieście rozwijało się jednak życie społeczne i kulturalne, a w zarządzie gminy wyznaniowej zasiadali ortodoksi, syjoniści, socjalisci z Bundu. W mieście obecni byli także nielegalni komuniści i anarchiści, którzy odcinali się od gminy wyznaniowej.

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. Krynki zajęła armia sowiecka. Niemcy wkroczyli do miasteczka w czerwcu 1941 r. i jesienią utworzyli getto. Składało się z dwóch części rozciągniętych pomiędzy rzeką Krynką, rynkiem oraz ulicami: Kościelną, Cerkiewną i 1 Maja. W getcie stłoczono ok. 6 tys. osób, w tym także przesiedleńców z innych miejscowości (m.in. z Brzostowicy Wielkiej). Likwidacja getta nastąpiła 2 listopada 1942 r.; ok. 5 tys. Żydów deportowano do obozu w Kiełbasinie. Podczas akcji likwidacyjnej część osób stawiła zbrojny opór. Bernard Mark w książce *Walka i zagłada warszawskiego getta* zanotował: *Żydzi z Krynek* (*według informacji polskiego policjanta*) *zamiast normalnej dotychczasowej reakcji mas, odpowiedzieli na akcję niemiecką salwami karabinowymi i rewolwerowymi żydowskiej samoobrony*. W Krynkach pozostawiono grupę liczącą ok. 260 osób, jednak także ona 24 stycznia 1943 r. została wywieziona do obozu zagłady w Treblince.

Krynki, ruiny synagogi, w tle zabudowania przy ul. Garbarskiej, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Współczesność ¶ Naloty bombowe i przejście frontu w 1944 r. spowodowały zniszczenie 2/3 substancji miejskiej. Wyludnione Krynki, będące niegdyś prężnym ośrodkiem przemysłowym, po 1955 r. stały się wsią gminną. Prawa miejskie odzyskały w 2009 r. Dziś Krynki to miasteczko zamieszkałe przez 2,5 tys. ludzi. Nieopodal przebiega granica państwowa pomiędzy Polską i Białorusią. W centrum miejscowości działa restauracja, a w okolicy funkcjonują gospodarstwa agroturystyczne.

Okolice

Kruszyniany (11 km): drewniany meczet (XVIII w.); cmentarz muzułmański – mizar (2. poł. XVII w.); cerkiew św. Anny (1984–1985); cmentarz prawosławny (XVII–XVIII w.); Centrum Edukacji i Kultury Muzułmańskiej Tatarów Polskich w Kruszynianach ¶ **Sokółka** (26 km): cmentarz żydowski, ok. 1 tys. macew i 27 sarkofagów (poł. XVIII w.); dawna mykwa przy ul. Siennej; Muzeum Ziemi Sokólskiej; kościół św. Antoniego (1848); cerkiew św. Aleksandra Newskiego (1853); kaplica cmentarna św. Pawła (1901); cmentarz prawosławny (XIX w.), drewniana plebania prawosławna na rogu ul. Józefa Piłsudskiego i ks. Piotra Ściegiennego (1880) ¶ **Palestyna** (34 km): założona w 1850 r., jedna z 3 kolonii żydowskich w okolicy Sokółki zamieszkiwana przez osadników przygotowujących się do życia i uprawy roli w Ziemi Izraela (1918–1937) ¶ **Jałówka** (35 km): cmentarz żydowski (XIX w.); cerkiew (1956–1960); ruiny kościoła św. Antoniego (1910–1915); kościół Przemienienia Pańskiego (1859); cmentarz parafialny (XIX w.) ¶ **Sidra** (44 km): cmentarz żydowski (XIX w.); kościół św. Trójcy (1705); dzwonnica przykościelna (1780); ruiny zamku bastejowego (1566); ruiny zboru kalwińskiego (2. poł. XVI w.); ruiny młyna wodnego (1890); dwór Eynarowiczów (pocz. XX w.) ¶ **Królowy Most** (45 km): wieś letniskowa na

szlakach Wzgórz Świętojańskich i Napoleońskim; cerkiew św. Anny (1913–1939); kaplica rzymskokatolicka św. Anny (1857) ¶ **Grodno** (64 km): synagoga chóralna (1905); cmentarz żydowski, ok. 2 tys. nagrobków; szkoła Tarbut, siedziba dawnej gminy żydowskiej, szpital i dawna jesziwa; Grodzieńskie Muzeum Historii Religii; w synagodze planowane jest otwarcie Muzeum Historii Żydów Grodzieńszczyzny (tzw. Muzeum Na Troickiej); cerkiew św. Borysa i Gleba (XII w.); kościół Znalezienia Krzyża Świętego (XVII w.); kościół Zwiastowania NMP i klasztor brygidek (poł. XVII w.) ¶ **Michałowo** (41 km): pracownia Filmu Dźwięku i Starej Fotografii; cmentarz żydowski w lesie 2 km od miejscowości (poł. XIX w.); drewniana cerkiew św. Mikołaja (1908); kościół Opatrzności Bożej (1909) ¶ **Janów** (50 km): cmentarz żydowski (XIX w.) ¶ **Dąbrowa Białostocka** (56 km): cmentarz żydowski (XVII w.); murowano-kamienny wiatrak holender (1924) ¶ **Wzgórza Sokólskie, Szlak Cerkwi Drewnianych, Szlak Tatarski**

Warto zobaczyć

Pozostałości Wielkiej Synagogi (XIX w.), ul. Garbarska 5 ¶ **Dom modlitwy** słonimskich chasydów (2. poł. XIX w.), ul. Czysta 10 ¶ **Bejt ha-midrasz** „kaukaski" (1850), obecnie siedziba Gminnego Ośrodka Kultury, ul. J. Piłsudskiego 5 ¶ **Układ przestrzenny** (XVIII w.) ¶ **Kościół św. Anny** (1913), dzwonnica (XIX w.), drewniana plebania, ul. Nowa 1 ¶ **Cerkiew prawosławna Narodzenia NMP** (XIX w.), ul. Cerkiewna 5 ¶ **Drewniana kaplica** św. Antoniego (1872) na cmentarzu prawosławnym, ul. Grodzieńska ¶ **Pozostałości zespołu dworskiego** i park rodziny de Virion (XVIII–XIX w.), ul. Kościelna

KRYNKI

Knyszyn

biał. Кнышин, jid. קנישין

Nie jestem królem waszych sumień.
Zygmunt II August

Królewskie serce ¶ W 1572 r. na swym dworze w Knyszynie zmarł król Zygmunt II August, ostatni władca Polski i Litwy z dynastii Jagiellonów. Pochowany został na Wawelu, jednak jego serce pozostało w Puszczy Knyszyńskiej, według przekazów zamurowane w krypcie knyszyńskiego kościoła. Dwór myśliwski, w którym król bywał wielokrotnie i gdzie spędził w sumie ponad 500 dni, opustoszał, a o położone przy dworze stawy rybne przestano dbać. Ponad 200 lat później knyszyńscy Żydzi otrzymali zezwolenie, aby na dawnych groblach królewskich założyć cmentarz. Dziś jest to jedna z najbardziej malowniczo położonych nekropolii w Polsce. ¶ Pierwszy udokumentowany pobyt króla w dobrach knyszyńskich miał miejsce w 1532 r. Żydowscy osadnicy pojawili się tu w XVI w., ponieważ w mieście funkcjonował dwór królewski. Zajmowali się m.in. dzierżawieniem karczm piwnych, których było tu wtedy kilkadziesiąt. W 1568 r. król Zygmunt II August nadał Knyszynowi prawa miejskie. Wybudowano wówczas ratusz, łaźnie i budynek wagi oraz wybrukowano ulice. Na czwartki wyznaczono dzień targowy. W 1672 r., 100 lat po śmierci Zygmunta II Augusta, knyszyńscy mieszczanie wystarali się o przywilej *de non tolerandis Judaeis*. W rezultacie żydowscy mieszkańcy Knyszyna utworzyli własną dzielnicę na terenie pobliskiej królewszczyzny, zwanej Ogrodniki (obecnie pomiędzy ul. Szkolną a ul. Tykocką). Początkowo mieszkało tam tylko kilka rodzin, jednak społeczność rosła liczebnie i pod koniec XVIII w. w Knyszynie mieszkało już ponad 200 Żydów, stanowiąc ponad 20% mieszkańców miasteczka.

Privilegium de non tolerandis Judaeis (łac. przywilej nieakceptowania Żydów) to przywilej nadawany przez władcę miastu, ziemi lub większemu obszarowi, dzięki któremu Żydzi nie mogli osiedlać się na tym terenie. W XVI w. przywilej taki otrzymało kilkadziesiąt miast z ponad tysiąca wówczas funkcjonujących. Jeszcze w XIX w. na terenie Królestwa Polskiego przywilej *de non tolerandis Judaeis* posiadało co piąte miasto. Często w ich efekcie dzielnice żydowskie powstawały w sąsiedztwie, na terenach wyjętych spod jurysdykcji miejskiej (np.

Jan Matejko, *Śmierć Zygmunta Augusta w Knyszynie*, (olej na płótnie, 1886), zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie

w Lublinie i Krakowie). Zdarzało się, że dzielnice te uzyskiwały analogiczny przywilej *de non tolerandis christianis*, jakkolwiek w tych przypadkach często chodziło o zapewnienie bezpieczeństwa mieszkańcom i zapobieżenie konfliktom między Żydami i chrześcijanami. Ostateczne prawne zniesienie przywilejów miejskich ograniczających osadnictwo żydowskie nastąpiło w 2. poł. XIX w.

W Knyszynie przywilej przestał obowiązywać na początku XVIII w. i od tej pory pobyt Żydów w mieście uznano za legalny. W dzielnicy Ogrodniki powstała synagoga, mykwa oraz rzeźnia rytualna. Na groblach pozostałych po królewskich stawach knyszyńscy Żydzi zaczęli grzebać swoich zmarłych. W 1786 r. otrzymali prawne zezwolenie, a nawet nakaz grzebania swoich zmarłych w tym właśnie miejscu. Dziś jedynym śladem po renesansowej królewskiej rezydencji są właśnie dawne królewskie sadzawki, na których zlokalizowany jest cmentarz żydowski. Zachowało się ponad 700 macew. Najstarszy zinwentaryzowany nagrobek pochodzi z 1794 r. Unikalne połączenie sadzawek i cmentarza stworzyło miejsce o wyjątkowych urokach krajobrazowych. Cmentarz warto odwiedzić zwłaszcza wiosną, kiedy w dawnych królewskich sadzawkach stoi jeszcze woda.

Rozwój przemysłu ¶ W latach 1795–1807 miasto trafiło pod zabór pruski. Okres ten można uznać za początek rozwoju knyszyńskiego przemysłu, gdyż wówczas do Knyszyna przybyło wiele rodzin niemieckich.

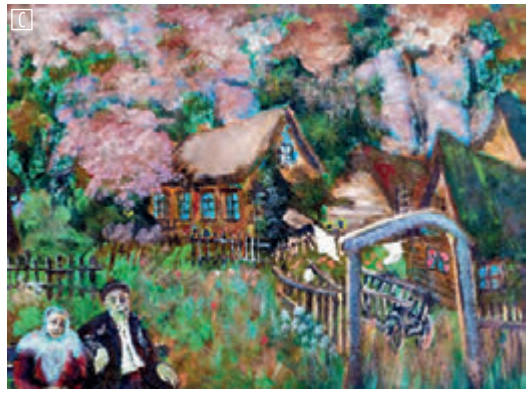

A Niedziela na rynku w Knyszynie, lata 30. XX w., zbiory Knyszyńskiego Towarzystwa Regionalnego im. Zygmunta Augusta

B Cmentarz żydowski w Knyszynie, 2015, fot. Monika Tarajko

C Obraz Izraela Bekera *Moi dziadkowie*, reprodukcja z albumu *Stage of Life* dzięki uprzejmości pani Lucy Lisowskiej, prezes Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska Izrael w Białymstoku (www.bialystok.jewish.org.pl)

Powstawały fabryki tkackie, wykończalnie sukna, garbarnie oraz gorzelnie. Z czasem fabryki niemieckie przejmowane były przez Żydów. Jednym z najbardziej przedsiębiorczych był Lejba Ajzenberg, do którego należała garbarnia, mydlarnia i szarparnia szmat. Żyd Tanchiel posiadał fabrykę parową tkacką, przędzalnię oraz wykończalnię sukna. Fabrykę sukna i garbarnię miał również Gersz Rozenblum, a Lejb Grobman był właścicielem fabryki sukna i browaru.

W 2013 r. ślady swoich przodków odnalazła w Knyszynie Laura Silver, autorka książki *Knish: In Search of the Jewish Soul Food* (ang. Knysza. W poszukiwaniu pokarmu żydowskiej duszy, 2014). Według jednej z legend knysza, rodzaj pieroga z mięsnym nadzieniem pochodzi właśnie z Knyszyna, stąd wziął swoją nazwę, trafił do USA razem z żydowskimi emigrantami, tam stał się popularną potrawą i znalazł swoje miejsce w kulturze masowej. Obwoźny sprzedawca knyszy pojawia się m.in w filmie Sergio Leone *Dawno temu w Ameryce* (1984).

Izraela Bekera ucieczki do Knyszyna ¶ Knyszyn na swoich obrazach utrwalił pochodzący z Białegostoku Izrael Beker (1917–2003), aktor, reżyser

i malarz. Jego dziadkowie mieszkali w Knyszynie, na ul. Białostockiej. Wojnę przeżył w ZSRR, później trafił do obozu dla uchodźców w Niemczech. W 1948 r. wyjechał do Izraela, był aktorem i reżyserem w Teatrze Narodowym Izraela – Habima. W 1979 r. wydał album *Stage of Life* (ang. Scena życia), w którym namalował i opisał swoje życie.

Wiele lat mojego dzieciństwa spędziłem z dziadkiem, który mieszkał w małej wsi niedaleko naszego miasta – Knyszynie. Mój dziadek był rolnikiem i przyjeżdżał do miasta wozem zaprzężonym w dwa piękne konie. Gdy wracał do domu, zabierał nas, swoje wnuki – do Knyszyna – jego pól, sadów, pobliskiej puszczy, płynącej obok rzeczki – mówiąc krótko – do matki natury. Często uciekałem z domu do dziadka w Knyszynie. To było jak choroba, która dotknęła moje nogi i kazała uciekać: od chederu, od rabina bijącego linijką po łapach i od domu pełnego dzieci. Szedłem pieszo, małe dziecko idące samotnie 20 mil. Bardzo dobrze znałem drogę – każdy zakątek, wzgórze i dolinę. I kiedy dotarłem do celu – zmęczony, wyczerpany – byłem TAM. Stałem i patrzyłem dziadkom prosto w oczy i wtedy dostawałem szklankę ciepłego mleka prosto od krowy. Babcia mówiła: „Popatrzcie na tego małego diabełka – znów tu jest". ¶ Nigdy nie mówiłem o swoim dzieciństwie, ale powracam tam w moich obrazach. To jest moja opowieść – w płótnach i kolorach. Oto moje życie

Knyszyńskie synagogi ¶ Pierwszą – drewnianą – synagogę zbudowano w Knyszynie przy ul. Tykockiej (w rogu ul. Tykockiej i ul. Szkolnej) w XVIII w. Najstarsza wzmianka na temat synagogi pochodzi z 1705 r. Budynek spłonął w pożarze miasta w 1915 r. Po pożarze pierwszej bóżnicy, przy obecnej ul. Szkolnej, wybudowano synagogę Bejt Jeszurun (Dom Izraela). Urodzony w Knyszynie Ernesto (Cwi) Surazski tak ją wspomina:

Została wykonana z drewna, była bardzo dobrze urządzona w środku. Mój dziadek, Cwi Hersz Jasinowski, był jednym z ofiarodawców na rzecz jej budowy. Pamiętam opowieści, że synagoga została zbudowana po I wojnie światowej, ponieważ wcześniejsza spłonęła w pożarze. Była malowana, mój ojciec wspominał, że sprowadzono malarzy z Warszawy

Inne relacje oraz dokumenty ewidentnie wskazują, że był to budynek murowany. Według wspomnień Grety Urbanowicz, bóżnica stała na niewielkim wzniesieniu terenu, w głębi działki, równolegle do ulicy. Była tradycyjnie orientowana: duże drzwi wejściowe znajdowały się od zachodu, aron ha-kodesz od wschodu. Był to budynek z czerwonej cegły, piętrowy, na pierwszej kondygnacji z większymi oknami, na drugiej z mniejszymi. Przykrywał go dach mansardowy. Kubatura synagogi wynosiła ok. 2,5 tys. m^3. Synagoga Bejt Jeszurun została zniszczona przez Niemców podczas ostatniej wojny i rozebrana. To ona wspominana jest jako główne miejsce modlitwy knyszyńskich Żydów. ¶ Pod koniec XIX w. zaczęto myśleć o postawieniu bardziej

Knyszyn, lata 30 XX w., widok od strony synagogi Bejt Jeszurun, model 3d wykonany w ramach projektu Shtetl Routes przez Poligon Studio, 2015, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

okazałej bóżnicy, a w latach 20. XX w. wybudowano obiekt czerpiący z ducha modernizmu i modnej wówczas architektury przemysłowej. ¶ Bóżnica Orach Chaim (hebr. Sposób Życia) powstała przy ul. Grodzieńskiej, na zapleczu Rynku. Reprezentowała typ synagogi dziewięciopolowej, z czterema słupami ograniczającymi bimę i podtrzymującymi sklepienie. Grube mury budynku powstały z cegły wypalanej na żółto i urozmaicone były dekoracyjnymi lizenami i gzymsami. Charakter budynkowi nadawały duże okna oświetlające jednokondygnacyjną salę główną. W zachodniej, dwukondygnacyjnej części budowli znajdowały się babińce, na które prowadziło wejście od strony południowej. Główne wejście znajdowało się od ul. Grodzieńskiej. Bóżnicę o kubaturze ok. 1,6 tys. m^3 wieńczył czteropołaciowy dach z ceramicznej dachówki. W 1943 r. hitlerowcy zajęli synagogę i po zamurowaniu okien przerobili na magazyn, którą to funkcję obiekt pełnił jeszcze po wojnie. Nie zrealizowano planów stworzenia w synagodze ośrodka kultury. Budynek całkowicie rozebrano pod koniec lat 80. XX w.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Po 2 latach okupacji sowieckiej, w czerwcu 1941 r. do Knyszyna wkroczyli Niemcy. Wówczas, podobnie jak w okolicznych miejscowościach, doszło do próby pogromu żydowskich sąsiadów przez część polskich mieszkańców miasteczka, jednak – jak wynika ze spisanych po wojnie wspomnień knyszyńskich Żydów – dzięki zdecydowanej postawie miejscowego proboszcza katolickiego Franciszka Bryksa i przedstawicieli miejscowej inteligencji, do tragedii nie doszło. ¶ 2 listopada 1942 r. niemieckie władze nakazały wszystkim żydowskim mieszkańcom Knyszyna stawić się na miejskim rynku. Stamtąd

A Synagoga Orach Chaim, stan z lat 70. XX wieku, zbiory Knyszyńskiego Towarzystwa Regionalnego im. Zygmunta Augusta

B Młodzież polska i izraelska wspólnie porządkuje cmentarz żydowski w Knyszynie, 2014, fot. Ewelina Sadowska-Dubicka

1,3 tys. Żydów zostało wywiezionych do Białegostoku, a następnie do obozu zagłady w Treblince. 74 osoby, które przeciwstawiły się deportacji, zostały zamordowane na miejscu i pochowane na cmentarzu żydowskim. W 2012 r., z inicjatywy Knyszyńskiego Towarzystwa Regionalnego, oznaczono ich mogiłę pamiątkowym głazem.
¶ Kilkudziesięciu osobom udało się zbiec. Jedną z nich był Samuel Suraski, dwudziestokilkuletni szewc z Knyszyna, który razem z czwórką rodzeństwa znalazł schronienie u swojego chrześcijańskiego kolegi z pracy Czesława Dworzańczyka. W latach 50. XX wieku Surascy wyemigrowali do Izraela, jednak utrzymywali kontakt listowny z Dworzańczykami. W 2007 r., kilka lat po śmierci dziadka, potomków rodziny Dworzańczyków odnalazła wnuczka Samuela Suraskiego Hadas, która doprowadziła do przyznania im medalu Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

Tytuł **Sprawiedliwego wśród Narodów Świata** przyznawany jest przez izraelski Instytut Jad wa-Szem od 1963 r. Uhonorowany nim człowiek jest oficjalnie uznawany przez Instytut oraz władze Państwa Izrael za osobę narażającą swe życie dla ratowania Żydów w okresie II wojny światowej. Sprawiedliwi otrzymują medal z napisem *Kto ratuje jedno życie – ratuje cały świat.* Do 2015 r. przyznano 25 685 takich wyróżnień. Wśród osób z tytułem „Sprawiedliwych" znajduje się 6532 obywateli Polski, 2515 Ukrainy i 608 Białorusi.

Knyszyn, Izba Regionalna w drewnianym domu mieszczańskim z XVIII w., 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Pamięć ¶ Podczas wojny zniszczeniu uległo ponad 80% miejskiej zabudowy miasteczka. Dziś Knyszyn liczy 2,5 tys. mieszkańców. Co roku przyjeżdża tu izraelska młodzież z kibucu Tirat Cwi, w którym mieszkał Samuel Suraski. Razem ze swoimi polskimi rówieśnikami porządkują żydowski cmentarz na królewskich groblach. ¶ W Knyszynie funkcjonuje kilka gospodarstw agroturystycznych oraz niestrzeżone pole namiotowe. Dokładniejszych informacji o bazie noclegowej udziela Centrum Informacji Turystycznej, mieszczące się w Urzędzie Miejskim, ul. Rynek 39, tel. (85) 7279988. Informacji na temat historii Knyszyna i jego zabytków od poniedziałku do niedzieli udzielają członkowie Knyszyńskiego Towarzystwa Regionalnego im. Zygmunta Augusta, tel. 399033142.

Okolice

Jasionówka (15 km): cmentarz żydowski, ok. 380 macew (XIX w.) ¶ **Korycin** (23 km): cmentarz żydowski; kościół Znalezienia i Podwyższenia Krzyża Świętego (1899–1905); założenie parkowe (XVIII w.); wiatrak paltrak (1945); każdego czerwca w Korycinie organizowane są Ogólnopolskie Dni Truskawki (od 2008) ¶ **Wasilków** (27 km): renesansowy układ urbanistyczny; cmentarz żydowski (XIX w.); cmentarz katolicki (ok. XIX w.); cerkiew Świętych Apostołów Piotra i Pawła (1853); kościół Przemienienia Pańskiego (1880–1883); Sanktuarium Matki Boskiej Bolesnej w Świętej Wodzie (rozwój kultu od XVIII w.) ¶ **Białostockie Muzeum Wsi** (27 km): skansen, ok. 40 budynków i innych obiektów architektonicznych z terenu woj. podlaskiego ¶ **Goniądz** (28 km): cmentarz żydowski (XVIII w.); drewniany młyn wodny (XIX w.); kaplica św. Floriana (1864); kościół św. Agnieszki (1922–1924); kaplica cmentarna Świętego Ducha ¶ **Suchowola** (36 km): cmentarz żydowski (XIX w.); kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła (1884–1885); drewniany wiatrak holender (XX w.); Izba Pamięci ks. Jerzego Popiełuszki; miasto uznawane za Geograficzny Środek Europy ¶ **Supraśl** (39 km): prawosławny monaster męski Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy i św. Apostoła Jana Teologa (XVI–XVII w.): cerkiew obronna Zwiastowania NMP (1503–1511), cerkiew św. Jana Teologa (1888), pałac Archimandrytów – obecnie Muzeum Ikon (1635–1655); pałac Buchholtzów – obecnie Liceum Plastyczne

(1892–1903); dwór Zacherta (poł. XIX w.); drewniane domy tkaczy – Dom Ogrodnika (XIX w.); zespół fabryczny Jansena (XIX w.); w mieście działa Teatr „Wierszalin” ¶ **Grajewo** (51 km): dawna synagoga, obecnie siedziba Domu Kultury; kościół Trójcy Przenajświętszej (1879–1882); dzwonnica przykościelna (1837); cmentarz parafialny (1810); kaplica grobowa Wilczewskich (1839); dworzec kolejowy (1873); wieża ciśnień (1896) ¶ **Radziłów** (51 km): zbiorowa mogiła żydowskich ofiar pogromu w 1941 r. (ul. Piękna) ¶ **Wąsosz** (54 km): kościół Przemienienia Pańskiego (1508–1532); kościół Narodzenia NMP (1625); pomnik ofiar pogromu ludności żydowskiej, w którym zginęło ok. 1,2 tys. Żydów ¶ **Szczuczyn** (59 km): założenie miejskie (ok. XVII w.); zespół klasztorny (1697–1711); kolegium popijarskie (1706); kościół NMP (1701–1711); Muzeum Pożarnictwa; dom Żyda „Ozerowicza” (1853); budynki poczty polskiej (1863); dom Szczuków (1690); cmentarz żydowski z pomnikiem ofiar pogromu w 1941 r. ¶ **Puszcza Knyszyńska**, Szlaki rowerowe: „Królowej Bony”, „Dawnego Pogranicza”

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVIII w.), ul. Białostocka ¶ **Układ urbanistyczny miasta** (XVI w.) ¶ **Kościół rzymskokatolicki św. Jana Apostoła i Ewangelisty** (1520), ul. Kościelna 3 ¶ **Drewniany lamus plebański** (1818–1820), ul. Kościelna 3 ¶ **Budynek szpitalny** (1910), ul. Grodzieńska 96 ¶ **Drewniany dom Klattów** (2. poł. XVIII w.), ul. Kościelna 6 ¶ **Pozostałości parku dworskiego** (XVI w.), ul. Białostocka ¶ **Pomnik króla Zygmunta II Augusta** na rynku miejskim

KNYSZYN

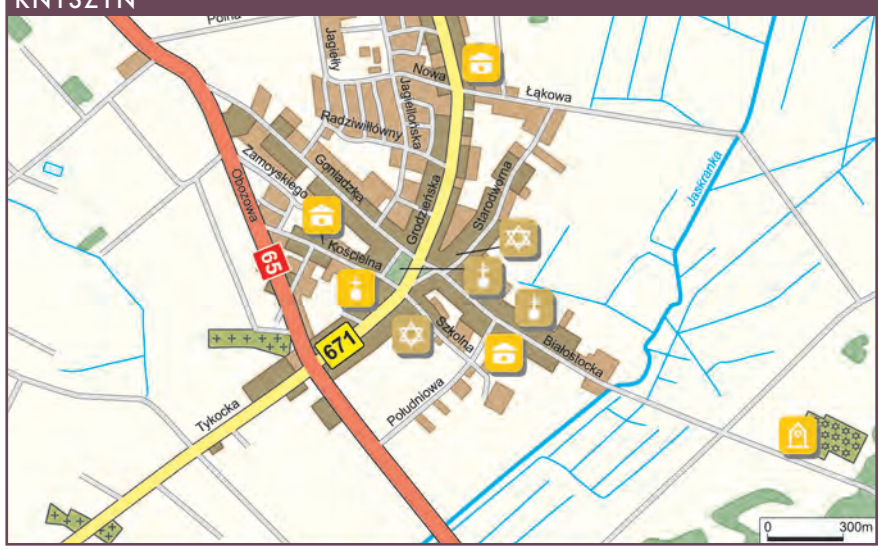

Tykocin

biał. Тыкоцін, jid. טיקטין

Niekiedy trzeba było pływać po wielkiej sali modlitewnej łódkami, by z aron ha-kodesz wyjąć zwoje Tory. Tak się zdarzyło chociażby podczas ostatniej powodzi w 1938 roku.

Relacja rabinów Arie Rawicza Arie, Symchy Szulmana i Menachema Tamira (Turka), w: *Sefer Tiktin* (hebr. Księga Tykocina), Tel Awiw 1959

Święta Gmina Tiktin ¶ W 1522 r. wojewoda trocki Stanisław Gasztołd zaprosił do zamieszkania w Tykocinie 9 Żydów z Grodna. W nadanym wtedy przywileju wyznaczono im miejsce do zamieszkania *na Kaczorowie za mostem* i zezwolono zbudować synagogę. Wyznaczono plac na cmentarz *za ogrodami, na pierwszej górze za rzeką*. Obok ratusza mogli wystawić kramnice i prowadzić wszelki handel. Od tej pory wyznawcy judaizmu mogli osiedlać się w Tykocinie, a dzięki korzystnym przywilejom liczba żydowskich mieszkańców miasta szybko rosła. W 1571 r. mieszkało tu 59 rodzin żydowskich, 236 polskich, 62 ruskie i 1 litewska. Miasto było podzielone na dwie części: zachodnią – chrześcijańską i wschodnią – żydowską, połączone biegnącą równolegle do rzeki Narew ulicą. Centralnym punktem żydowskiej części miasta, nazywanej Kaczorowo, był zespół synagogalny. Budynek synagogi głównej wzniesiono w 1642 r. Reprezentuje ona charakterystyczny dla ówczesnej Rzeczypospolitej typ synagogi dziewięciopolowej z bimą kaplicową. Masywna, murowana budowla, założona na planie kwadratu, początkowo była zwieńczona dachem wklęsłym z okalającą go attyką, jednak po pożarze z 1736 r. dach zmieniono na mansardowy. Do synagogi przylegają z dwu stron babińce, a od płd.-zach. – wieża. W dawnych czasach mieściło się w niej więzienie dla nieposłusznych członków gminy żydowskiej oraz mieszkanie rabina.

Synagoga została rozgrabiona i zniszczona podczas II wojny światowej. Budynek podniesiono z ruin w latach 70. XX w. i od 1977 r. mieści się w niej tykociński oddział Muzeum Podlaskiego. Główna siedziba muzeum znajduje się w dawnym Domu Talmudycznym, zbudowanym w XVIII w., zniszczonym i odbudowanym od fundamentów razem z synagogą. W budynku Synagogi Głównej możemy podziwiać wystrój malarski synagogi i jej wyposażenie, w przestrzeni babińca jest miejsce na wystawy czasowe. Muzeum jest czynne 6 dni w tygodniu, od wtorku do niedzieli. Dawną synagogę odwiedza rocznie kilkadziesiąt tysięcy zwiedzających.

A Zygmunt Zych Bujnowski, *Stara synagoga w Tykocinie* (obraz olejny, 1926), zbiory Muzeum w Tykocinie, Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

B Wnętrze synagogi (ekspozycja muzealna), Tykocin, 2015, fot. Monika Tarajko

W Tykocinie funkcjonowało kilka innych domów modlitwy, których budynki nie zachowały się.

Bejt ha-midrasz „Chewra Chumesz" mieścił się w małym domku obok synagogi (obecnie to pusty plac między hotelem Villa Regent a fundamentami kramnic przy ul. Piłsudskiego). Modlili się tu Żydzi, którym nie starczyło umiejętności, aby studiować Gemarę lub Misznę, lecz ograniczali się jedynie do studiowania tzw. „paraszat ha-szawua" (hebr. parsza tygodnia, fragment Tory przeznaczony do czytania na dany tydzień). Byli to przeważnie ciężko pracujący robotnicy. Jedynie w szabat mogli urządzić sobie święte posiedzenia studiowania Tory. W sobotę przed wschodem słońca, na długo przed modlitwą poranną, zbierali się w swoim bejt midraszu, i studiowali czytanie na dany tydzień. Po przestudiowaniu wszystkiego, zanim jeszcze rozpoczęła się poranna modlitwa, szli do swego przyjaciela piekarza Menachema Kobylińskiego. Tam posilali się ciastem i filiżanką gorącej herbaty. W czasie Zagłady domek ten został doszczętnie zrujnowany. ¶

Za: Małgorzata Choińska, *Spacer po żydowskim Tykocinie* – www.shtetlroutes.eu

A Pomnik Stefana Czarnieckiego, Tykocin, 2015, fot. Monika Tarajko

B Witraż z gwiazdą Dawida na dawnym domu Chaima Żółtego przy ul. Kaczorowskiej w Tykocinie, 2014, fot. Józef Markiewicz

C Najciekawsze drewniane budynki Tykocina tworzą „Szlak architektury drewnianej" opracowany przez Centrum Badań nad Kulturą i Historią Małych Miast. Siedziba fundacji mieści się w jednym z pięknych XVIII-wiecznych domów mieszczańskich przy pl. Czarnieckiego 10, (2014, fot. Emil Majuk)

Rabin Maharam i Rebeka Tiktiner ¶ Kahał tykociński obejmował swoją jurysdykcją mniejsze gminy w promieniu kilkudziesięciu kilometrów: 9 gmin ziemi bielskiej (Tykocin, Białystok, Boćki, Orla, Jasionówka, Augustów, Goniądz, Knyszyn, Rajgród), 4 gminy ziemi mielnickiej (Konstantynów, Łosice, Niemirów i Rossosz) oraz Siemiatycze z ziemi drohickiej. Jako jedno z 13 ziemstw wysyłał swoich przedstawicieli na obrady Sejmu Czterech Ziem (hebr. Waad Arba Aracot) – samorządowego organu decydującego o wewnętrznych sprawach gmin żydowskich w całym kraju. ¶ **Menachem Dawid ben Icchak**, znany również jako Maharam z Tykocina, w XVI w. był miejscowym rabinem, a także autorem wielu komentarzy i responsów rabinicznych, m.in. *Sefer Mordechaj* (hebr. Księga Mordechaj) wydanej w Krakowie w 1597 r. ¶ W historii zapisała się **Rebeka**, córka Meira z Tykocina (ur. przed 1550 – zm. 1605), przez większość życia mieszkająca w czeskiej Pradze, zasłynęła jako autorka napisanej w języku jidysz książki *Mejnekes Riwke* (jid. Piastunka Rebeki), wydanej w Pradze w 1609 r. Była ona skierowana do kobiet i dotyczyła roli kobiety w rodzinie i społeczności oraz wychowania

Amatorska grupa teatralna z Tykocina przedstawia spektakl W. Szekspira *Król Lear*, 1920, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości Edny Meshulam

dzieci żydowskich i potrzeby zapewnienia im wykształcenia, zarówno religijnego, jak i świeckiego.

Dziadek z buławą ¶ W 1658 r. król Jan Kazimierz nadał dobra tykocińskie na własność hetmanowi Stefanowi Czarnieckiemu, w uznaniu jego zasług w wojnie ze Szwedami. Wnuk Czarnieckiego Jan Klemens Branicki przebudował miasto, nadając mu kształt urbanistyczny, który możemy podziwiać do dziś. Na środku utworzonego wówczas rynku dziś stoi pomnik hetmana. Jak wspomina Księga Pamięci Tykocina, posąg ten był wśród tykocińskich Żydów nazywany popularnie *Zejde mit bulawe* (jid. Dziadek z buławą). ¶ Bogactwem Tykocina są liczne drewniane domy mieszkalne. Na jednym z nich wciąż możemy zobaczyć kolorowy witraż z gwiazdą Dawida, wstawiony przez przedwojennego gospodarza domu – Chaima Żółtego. Z Tykocina wywodzi się rodzina Zamenhofów, którą upamiętnia tablica na domu rodzinnym Markusa Zamenhofa, ojca Ludwika – twórcy języka esperanto.

Strażacy i aktorzy ¶ Pod koniec XIX w. warunki gospodarcze w mieście pogorszyły się na tyle, że ponad połowa mieszkańców zmuszona była wyjechać z miasta. Wyjeżdżano do dużych miast, ale przede wszystkim do USA. W Chicago powstało wówczas ziomkostwo „Waad Jocei Tiktin". Jednocześnie ożywiło się życie społeczne i kulturalne w miasteczku. Pod koniec XIX w. Żydzi i chrześcijanie z Tykocina powołali wspólnie straż ogniową. Przy straży zaczęła działać orkiestra złożona z 30 muzyków, jej dyrygentem był Abraham Turek (1872–1954). Pojawiły się publiczne biblioteki, powstawały przedstawienia teatralne, zakładano partie polityczne, m.in. syjonistyczną Chibat Cijon (hebr. Miłujący Syjon) i oddział socjalistycznego Bundu. W 1925 r. w Tykocinie uroczyście świętowano, z udziałem zaproszonych Polaków, otwarcie Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie.

Nawiązując do teatralnych tradycji z okresu międzywojennego, w połowie lat 80. XX w. założono Tykociński Teatr Amatorski. Tematyką spektakli jest historia i tradycja Tykocina, dawne tradycje religijne (bożonarodzeniowe i pasyjne) oraz tradycja i kultura żydowska. Wśród zrealizowanych przedstawień są m.in. *Pastorałka* Leona Schillera, *Gorzkie żale*, *Purymowe łakocie*, *Odwiedziny, czyli Szolem Alejchem w Kasrylewce*. Opiekunem i reżyserem teatru od wielu lat jest Janusz Kozłowski, zaś autorką scenariuszy Ewa Wroczyńska, wieloletnia dyrektorka tykocińskiego muzeum.

Bracia Siemiatyccy ¶ Z Tykocina pochodzili bracia **Chaim** i **Zejdel Siemiatyccy**, obaj studiowali w miejscowej jesziwie i uzyskali tradycyjne wykształcenie rabinackie. ¶ Chaim (ur. 1908) został poetą i pisarzem, tworzył wiersze opiewające piękno przyrody. W 1929 r. wyjechał do Wilna i tam opublikował tomiki *Ojsgesztrekte hent* (jid. Wyciągnięte ręce, Warszawa 1935) i *Tropns toj* (jid. Krople rosy, Warszawa 1938). W 1939 r. otrzymał nagrodę literacką im. I. L. Pereca. We wrześniu 1943 r. został rozstrzelany w masowej egzekucji w Ponarach pod Wilnem. ¶ Zejdel, po studiach rabinicznych w Tykocinie, Łomży i Mirze, wrócił do swego rodzinnego miasta i został nauczycielem. Przeniósł się później do Warszawy i tam pracował jako rabin i działacz partii Agudat Israel reprezentującej ortodoksyjnych Żydów. W 1938 r. został rabinem sławnej jesziwy w Wołożynie, skąd w czasie wojny przeniósł się do Mira. Pod koniec 1940 r. razem z kilkuset studentami mirskiej jesziwy koleją transsyberyjską przejechali do Władywostoku, a stamtąd statkiem morskim do Japonii. W 1943 r. znalazł się w Londynie, gdzie kontynuował działalność jako rabin i wykładowca, znany jako Zejdel Tyktiner.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Pod koniec września 1939 r. Tykocin zajęły wojska sowieckie i pozostały tu do czerwca 1941 r. Część polskich i żydowskich mieszkańców miasta została wówczas zesłana na Syberię. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej Tykocin znalazł się w niemieckiej strefie okupacyjnej. W dniach 25–26 sierpnia 1941 r. niemal wszyscy członkowie 2,5-tysięcznej żydowskiej społeczności Tykocina zostali poprowadzeni do znajdującego się ok. 6 km od miasta Lasu Łopuchowskiego i tam zamordowani przez Sonderkommando SS z Białegostoku. Znajdujące się w tym miejscu zbiorowe mogiły są oznaczone symbolicznymi macewami i co roku odwiedzane przez tysiące ludzi, przede wszystkim młodzież żydowską z Izraela.

Cmentarz ¶ Przy ul. Strażackiej znajduje się jeden z najstarszych i największych cmentarzy żydowskich w Polsce. Zachowało się na nim niewiele macew, najstarsza pochodzi z 1754 r.

Stary żydowski cmentarz był pokryty ciężkimi, starymi macewami sprzed stuleci, były tu groby rabinów, gaonów i wielkich swego pokolenia. Grobami, do których zbliżano się, zdjąwszy buty, ze strachem i wielkim szacunkiem, grobami, wokół których

Upamiętnienie w miejscu egzekucji tykocińskich Żydów, Las Łopuchowski, 2015, fot. Monika Tarajko

powstawały legendy, macewami na wpół rozpadniętymi ze starości, ze szparami, w które ludzie w potrzebie drżącymi palcami wkładali kwitlech i od razu odczuwali ulgę w zbolałych sercach. ¶ Menachem Turek, *Życie i zagłada Żydów tykocińskich podczas niemieckiej okupacji*, w: *Sefer Tiktin* (hebr. Księga Tykocina), Tel Awiw 1959

Współczesność ¶ Dziś w Tykocinie mieszka ok. 2 tys. mieszkańców. Dzięki urokliwej atmosferze panującej w miasteczku, zachowanemu układowi urbanistycznemu, pięknej okolicznej przyrodzie oraz muzeum w budynku synagogi – Tykocin jest ważnym ośrodkiem turystyki kulturowej. Funkcjonuje tu kilka restauracji i niewielkich hoteli, a w okolicy działa wiele gospodarstw gościnnych. W jednym z hoteli dostępna jest działająca mykwa.

Okolice

Kiermusy (5 km): zagroda hodowlana żubrów; tzw. Dworskie Czworaki; rekonstrukcja granicy polsko-rosyjskiej z 1832 r.; rekonstrukcja zamku z XV w. Jantarowy Kasztel ¶ **Choroszcz** (21 km): cmentarz żydowski (początek XIX w.); pałac Branickich, siedziba Muzeum Wnętrz Pałacowych (1745–1764); wieża ciśnień (XIX w.); klasztor Dominikanów (XVIII w.); cerkiew Matki Bożej Opiekuńczej (XIX w.) ¶ **Białystok** (30 km): cmentarze żydowskie (XVIII w., XIX w., XX w.); bóżnica Piaskower Bejt Midrasz, obecnie siedziba Fundacji Zamenhofa (XIX w.); synagoga Bejt Samuel, obecnie ośrodek szkoleniowy Komendy Wojewódzkiej Policji; Bóżnica Cytronów, obecnie Galeria im. Sleńdzińskich; szlak białostockich fabrykantów (XIX/XX w.); zespół pałacowo-parkowy Branickich (XVIII w.); cerkiew św. Marii Magdaleny (XVIII w.); Bazylika Archikatedralna Wniebowzięcia NMP (XVII w.) ¶ Łapy (33 km): grób żydowskiej dziewczynki wyrzuconej z pociągu do obozu zagłady w Treblince, przy torach kolejowych pomiędzy Łapami a Osse; osiedle kolejarskie „Osse"; osiedle kolejarskie „Wygwizdowo" ¶ **Suraż** (40 km): układ urbanistyczny: rynek laicki, rynek ruski (XV/XVI w.); cmentarz żydowski (1865); prywatne Muzeum Archeologiczne Władysława Litwińczuka, Muzeum Dziedzictwa Pokoleń, Muzeum Kapliczek ¶ **Jedwabne** (42 km): cmentarz żydowski (XIX w.) obok miejsca, w którym w dniu 10 lipca 1941 r. dokonano pogromu ¶ **Wysokie Mazowieckie** (44 km): cmentarz żydowski, ok. 60 nagrobków (1. poł. XIX w.); kościół Jana Chrzciciela (1875); dawna cerkiew unicka,

obecnie kościół Narodzenia NMP (1798) ¶ **Zambrów** (48 km): cmentarz żydowski, ok. 100 nagrobków (XIX w.); miejsce pamięci ofiar egzekucji ok. 2 tys. Żydów z Zambrowa w lasach w pobliżu wsi Kołaki Kościelne i Szumowo; cmentarz katolicki (1795); kościół Trójcy Przenajświętszej (1879); Regionalna Izba Historyczna ¶ Łomża (54 km): szpital żydowski, obecnie III Liceum Ogólnokształcące (1857); dawna Ochronka dla Chłopców i Dziewcząt „Centus", ul. Senatorska 7; 2 cmentarze żydowskie (XIX w.); ratusz (1822–1823); katedra św. Michała Archanioła (1504); cmentarz katedralny: rzymskokatolicki, ewangelicko-augsburski, prawosławny (XVIII w.); kościół i klasztor Kapucynów (1770–1798) ¶ **Giełczyn** (62 km): miejsce pamięci ok. 12 tys. ofiar masowych mordów z lat 1941–1944, Las Giełczyński ¶ **Czyżew** (62 km): synagoga przy ul. Piwnej, obecnie magazyn (XIX w.); cmentarz żydowski (1820); kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła (1874); drewniana willa, ul. Mazowiecka 12 (początek XX w.); park dworski (2. poł. XIX w.) ¶ **Szumowo** (63 km): drewniana synagoga przeniesiona ze Śniadowa, obecnie dom parafialny (ok. 1933) ¶ **Nowogród** (68 km): skansen im. Adama Chętnika (30 obiektów z terenów Puszczy Kurpiowskiej); cmentarz żydowski; kościół Narodzenia NMP (XIX w.) ¶ **Biebrzański Park Narodowy, Narwiański Park Narodowy, Podlaski Szlak Bociani**

Warto zobaczyć

Zespół synagogalny (XVII w.), obecnie muzeum, ul. Kozia 2 ¶ **Cmentarz żydowski** (XVI w.) ul. Strażacka ¶ **Układ urbanistyczny** miasta z bogato zdobioną, niską zabudową (XVIII w.) ¶ **Barokowy kościół parafialny Trójcy Przenajświętszej** (1742–1749), ul. 11 Listopada 2 ¶ **Alumnat wojskowy** (XVII w.), ul. Poświętna 1 ¶ **Cmentarz katolicki** (1792) z kaplicą rodziny Glogerów (1885), ul. 11 Listopada 2 ¶ **Dawny zespół klasztorny Bernardynów** (1771–1790), obecnie Dom Pomocy Społecznej, ul. Klasztorna 1 ¶ **Zamek** (XV w., zrekonstruowany częściowo w XXI w.), ul. Puchalskiego 3

TYKOCIN

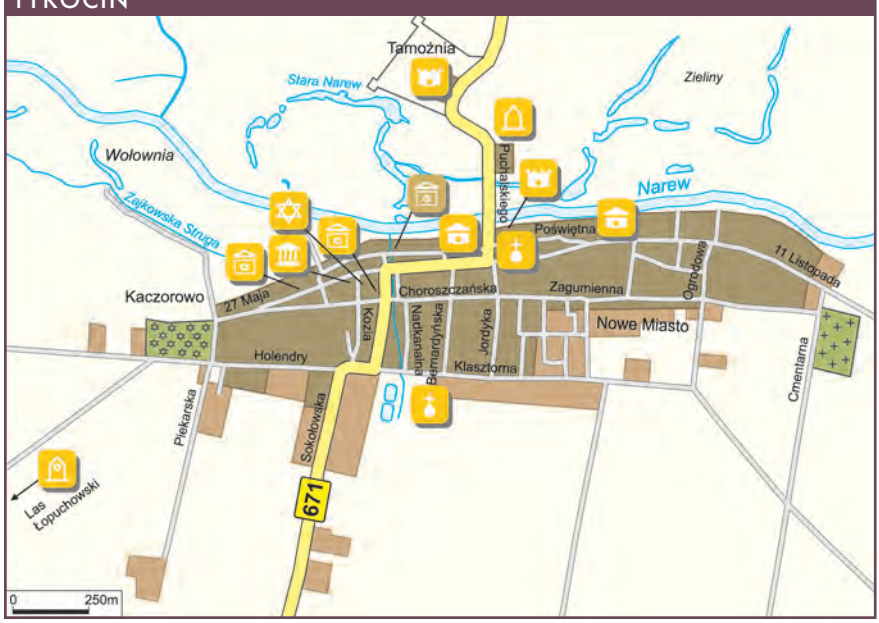

Orla

biał., ukr. Орля, Вуорля, jid. אָולע

Raz w tygodniu na targ przyjeżdżali chłopi z okolicznych wsi, aby w małych kramikach przy orlańskim rynku sprzedać i kupić potrzebne im rzeczy.
Sylvia K. Kaspin, *Wspomnienia o rzeczach z przeszłości*, 1986

Pod okiem możnych ¶ Żydzi mieszkali w Orli od 2. poł. XVI w. Do miasteczka sprowadzili ich prawdopodobnie Tęczyńscy, ówcześni właściciele Orli. Osadnictwo żydowskie wspierali także Radziwiłłowie. W przywileju z 1614 r. Krzysztof Radziwiłł zezwolił na osiedlanie się we włości orlańskiej *ludziom wszelkiego stanu tak chrześcijanom wszelkiego nabożęstwa jako i Żydom*. Dokument z 1616 r. odnotowuje istnienie w Orli 17 domów żydowskich i drewnianej bóżnicy. Dogodne warunki sprawiały, że liczba Żydów w miasteczku rosła, tym bardziej, że sąsiednie miasta królewskie – Bielsk, Kleszczele i Brańsk – zakazały starozakonnym osiedlania się w ich murach. ¶ Okresem prosperity dla orlańskich Żydów był XVIII w. Orla stała się wówczas – obok Tykocina – jednym z najważniejszych ośrodków handlowych na Podlasiu. Kupcy orlańscy utrzymywali bezpośrednie kontakty z wieloma miastami w Rzeczypospolitej i poza jej granicami, m.in. z Wrocławiem, Królewcem i Frankfurtem nad Odrą. W odległym o 60 km Mielniku nad Bugiem posiadali własny statek handlowy, a sieć rzeczną wykorzystywali jako niezawodny szlak handlowy. W 1780 r. ówczesna właścicielka Orli, hetmanowa Izabela Branicka, siostra króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, zatwierdziła specjalną ustawę regulującą spory między Żydami. Ustawa określała kompetencje rabina oraz władz kahału, w tym sposób ich wyboru. Jest to jeden z niewielu zachowanych aktów prawnych dotyczących zasad funkcjonowania gminy żydowskiej w okresie staropolskim.

350-letnia synagoga orlańska ¶ Zachowany do dzisiaj budynek dawnej synagogi świadczy o dawnej randze miejscowej wspólnoty żydowskiej. Do poł. XX w. synagoga była jedną z nielicznych budowli murowanych w Orli. Legenda głosi, że została przebudowana z istniejącego niegdyś w miasteczku zboru kalwińskiego. Księżna Radziwiłłowa miała jakoby umożliwić Żydom zakup budynku pod warunkiem, że w ciągu jednej nocy zbiorą 10 tys. kop groszy. Starozakonnym tak na tym zależało, że zgromadzili tę sumę w ciągu godziny. Opowieść nie ma jednak nic wspólnego z prawdą. ¶ Murowana synagoga powstała w 2.

A Wielka Synagoga i drewniane domy modlitwy. Nad wejściem do synagogi widnieje inskrypcja z Księgi Rodzaju: *Jak groźnem miejsce to! Nic to innego, a tylko dom Boży; to brama niebios*, lata 30. XX w., fot. D. Duksin, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

B Uczestnicy szkolenia dla przewodników turystycznych *Shtetl Routes* we wnętrzu synagogi w Orli, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

ćwierćwieczu XVII w., ale badania archeologiczne wykazały, że w tym samym miejscu istniała wcześniej drewniana bóżnica. Po ok. 100 latach od ufundowania synagogi do budowli – z każdej strony – dodano początkowo drewniane, potem murowane babińce. Orlańska synagoga łączy styl renesansowy z barokowym. W XIX w. budowla otrzymała klasycystyczny fronton z fryzem wspartym na 2 kolumnach. Niestety nie zachowało się wyposażenie synagogi, w tym wielki aron ha-kodesz. Wewnątrz zabytku do dziś przetrwały resztki barwnej polichromii z motywami roślinnymi i zwierzęcymi, a także 4 kolumny, pomiędzy którymi znajdowała się kiedyś bima. Plac przed

frontem synagogi nazywany był przed wojną placem szkolnym, a w skład położonego tam kompleksu synagogalnego wchodziły jeszcze 2 drewniane bóżnice, dom rabina i mykwa. Wszystkie budynki spłonęły w wielkim pożarze Orli w 1938 r. ¶ Mimo że ten bezcenny zabytek przetrwał wszystkie zawieruchy wojenne – po niepełnej renowacji w latach 80. nadal czeka na gruntowny remont, który pozwoli na wykorzystanie jego potencjału. Właścicielem synagogi od 2010 r. jest Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

W okresie międzywojennym ¶

Na początku lat 20. XX w. Orla zachowała charakter miasteczka w przeważającym stopniu żydowskiego. Żydzi stanowili ok. 70% wszystkich mieszkańców. Należał do nich niemal cały handel w miasteczku oraz usługi. Lekarzem był Henach Werbołownik, aptekarzem Mosze Rabinowicz, a dentystą Dawid Lacki. Działał Żydowski Bank Ludowy oraz kilka organizacji żydowskich, w tym oddział młodzieżowej organizacji He-Chaluc. Z relacji najstarszych mieszkańców Orli wyłania się obraz pokojowego współistnienia chrześcijan (mniejszości) i Żydów (większości), bez poważniejszych niesnasek, choć kontakty między obiema wspólnotami miały najczęściej charakter handlowy. Zbliżeniu i lepszemu poznaniu sprzyjała też wspólna szkoła. Miasteczko było bardzo biedne, a doświadczenie ubóstwa dotyczyło mieszkańców wszystkich narodowości.

Pewnego razu, a była to sobota, mama prała nasze ubrania. Nagle poszła jej krew. Tatusia akurat nie było w domu, bo poszedł grać w karty. Myślałam, że mama umiera. Pobiegłam do sąsiada Herszka, którego żona była jakby pielęgniarką. Mówię, że mama ma krwotok. Ona zaraz wzięła torebkę, nabrała lodu i pobiegła do mamy. Ja poszłam po tatę, a ten pobiegł po lekarza, który był Żydem. Obłożył ranę lodem, a potem wyjmuje 10 zł, a to było wtedy dużo pieniędzy i mówi „Idź do apteki po zastrzyki". Aptekarz też był Żydem i choć była już noc, to otworzył aptekę. Potem lekarz powiedział, że pieniądze możemy oddać, jak będziemy mieć. ¶ Wspomnienia Marii Odzijewicz – relacja z Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Ośrodka Karta (AHM-1901). Fragmenty do odsłuchania na stronie www.audiohistoria.pl

W okresie międzywojennym głównymi pracodawcami w Orli byli czterej bracia Wajnsztejnowie, właściciele kaflarni. Zakupiony przez nich jeszcze w końcu XIX w. majątek ziemski był największą nierozparcelowaną częścią dawnej schedy po Radziwiłłach. Kaflarnia zatrudniała ponad 100 osób, Żydów i chrześcijan. Po wkroczeniu Sowietów we wrześniu 1939 r. Wajnsztejnowie zostali wywiezieni na Syberię, a przedsiębiorstwo znacjonalizowane. Niemal wszystkim udało się przetrwać zesłanie i po wojnie wyjechać do Palestyny. Co ciekawe, na czele tym razem sowieckiej kaflarni stanął Żyd, który przyjechał z głębi Związku Radzieckiego. Orlańskie kafle wytwarzano do początku lat 90. XX w., jednak zakład nie odgrywał już w życiu miasteczka tak znaczącej roli jak wcześniej.

A

B

C

A Mężczyźni studiujący Torę w domu nauki (bejt ha-midrasz), Orla, lata 30. XX w., fot. D. Duksin, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

B Przedwojenna recepta orlańskiego farmaceuty M. Rabinowicza, zbiory Wojciecha Konończuka

C Członkowie orlańskiej filii organizacji Ha-szomer Ha-cair, zbiory cyfrowe Wojciecha Konończuka, archiwum Kółka Rolniczego w Orli

Dostanie pracy w kaflarni braci Wajnsztejnów oznaczało duży awans. W Orli nie było lepszego zajęcia. Wszyscy robotnicy nazywali się „fabrykantami", bo byli w hierarchii o całą głowę wyżej od rolników. Mieli lepsze warunki pracy i lepiej zarabiali. Wajnsztejn był bardzo poważany, gdyż był dobry dla robotników. W 1937 r. pojechał do fabryki rowerów i kupił każdemu swojemu pracownikowi rower. Niektórzy z nich dojeżdżali do pracy z wiosek pod Orlą. ¶ Wspomnienia Eugenii Chmielewskiej – relacja z Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Ośrodka Karta (AHM-1873). Fragmenty do odsłuchania na stronie www.audiohistoria.pl

WIELKI POŻAR ORLI W 1938 R. ¶ 18 maja 1938 r. w drewnianym domu nieopodal rynku orlańska Żydówka gotowała olej lniany, z którego miał powstać pokost. Przerwała na chwilę zajęcie, bo do jej sklepiku ktoś przyszedł kupić chrzan. Wiejący tego dnia silny wiatr strącił gotujący się olej, od którego zajął się dom, a potem sąsiednie. W ciągu kilku godzin wypaliło się niemal całe, zwarto zabudowane centrum Orli. Ogień strawił 550 budynków, w tym 220 domów żydowskich, 25 domów należących do prawosławnych i 3 do katolików. Przez kolejne miesiące wielu Żydów pozbawionych dachów nad głową mieszkało u swoich chrześcijańskich sąsiadów. Obecny układ urbanistyczny Orli różni się od tego sprzed pożaru. Bardzo zwartą wcześniej zabudowę, typową dla żydowskiego sztetla, zastąpiły nowo wytyczone ulice. Pozostał rynek, ale na miejscu dawnych żydowskich kramów rośnie park.

Chrześcijanie w obronie Żydów ¶ O przyjaznym współistnieniu w przedwojennej Orli Żydów i chrześcijan (głównie prawosławnych, jedynie kilkanaście rodzin wyznawało katolicyzm) świadczą wydarzenia z ok. 1937 r., które pojawiają się we wspomnieniach kilku najstarszych mieszkańców. Wówczas do miasteczka przyjechała kilkunastoosobowa grupa uzbrojonych w pałki członków endecji, prawdopodobnie z Łomżyńskiego. Ich zamiarem było zniszczenie sklepów żydowskich. Wówczas w obronie „swoich" Żydów wystąpili miejscowi prawosławni, którzy skutecznie powstrzymali napastników. Ci nigdy do miasteczka nie wrócili.

Miałam kilka koleżanek Żydówek: Chaję i Blumę. Przyjaźniliśmy się. W szabas często chodziłam z nimi na spacer do Czarnego Lasu pod Orlą. Gdy przyszli Sowieci, to kilku naszych chłopców pożeniło się z Żydówkami. Moja rodzina jako jedyna z chrześcijańskich mieszkała w żydowskiej części. Blisko żyliśmy z naszą sąsiadką Libą, która prowadziła sklep. Gdy byliśmy w potrzebie, to nigdy nie odmówiła nam pomocy. Gdy tworzono getto, to zostaliśmy wysiedleni do innej części Orli. ¶ Wspomnienia Aleksandry Dęboróg – fragment relacji z Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Ośrodka Karta (AHM-3036). Fragmenty do odsłuchania na stronie www.audiohistoria.pl

A Młodzież przed szkołą w Orli, lata 20. XX wieku, zbiory cyfrowe Wojciecha Konończuka, archiwum Kółka Rolniczego w Orli

B Członkowie Spółdzielni Skupu Jaj i Drobiu „Jedność" podczas pakowania jajek, Orla, lata 30. XX w., fot. D. Duksin, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

C Arie Levin – izraelski znaczek pocztowy z 1982 r., zbiory Wojciecha Konończuka

„ŻYDOWSKI KRÓL NAFTOWY" ¶ **Chaim Kahan** (Kamieniecki) urodził się w 1850 r. w Orli. Jego ojcem był orlański mełamed (nauczyciel w szkole religijnej), a zarazem sprzedawca ryb. Kilkunastoletni Chaim opuścił rodzinne miasteczko i przeniósł się do pobliskiego Brześcia Litewskiego, a następnie do Królewca. Kahan zajął się handlem naftą, wykorzystując okres prosperity dla tego surowca Szybko stał się jedną z najważniejszych osób w tej branży w Rosji. Jego głównymi konkurentami byli słynni bracia Nobel. Kahan handlował ropą wydobywaną na Morzu Kaspijskim, posiadał też własne złoża naftowe. Jego firma „Petrol" miała przedstawicielstwa w Baku, Charkowie, Warszawie, Brześciu i wielu miastach Europy Zachodniej. Kahan umarł w 1916 r. jako jeden z najbogatszych przedsiębiorców w Imperium Rosyjskim, z opinią filantropa hojnie wspierającego organizacje żydowskie. Po jego śmierci

warszawski dziennik „Nasz Przegląd" w artykule *Żydowski król naftowy* napisał: *Był naprawdę człowiekiem niezwykłym i typem niepowszednim. Niespokojny duch o niespożytej energii. Głowa zawsze pełna kombinacji i pomysłów.*

Cadyk naszych czasów ¶ **Arie Levin** urodził się w 1885 r. w tradycyjnej, wielodzietnej rodzinie w Orli. Od najmłodszych lat przejawiał skłonności do nauki, początkowo pozostając pod opieką orlańskiego rabina. Podobnie jak w przypadku Chaima Kahana, rodzinne miasteczko szybko stało się dla niego zbyt małe. W wieku 12 lat wyjechał do słynnej jesziwy w Słonimiu, a następnie na studia do jesziw w Wołożynie i Brześciu. W wieku 20 lat wyemigrował do Erec Israel. Edukację kontynuował w Jerozolimie, gdzie po kilku latach został rabinem. Szybko zyskał sławę jako charyzmatyczny nauczyciel, a także opiekun żydowskich więźniów politycznych, przetrzymywanych przez Brytyjczyków. W niepodległym Izraelu został jednym z największym autorytetów duchowych, zyskując przydomek „cadyka naszych czasów". Choć był rabinem ortodoksyjnym, cieszył się także szacunkiem Żydów niereligijnych, czego dowodem był przyznany mu tytuł „honorowego obywatela Jerozolimy". Umarł w 1969 r., a na jego pogrzeb przybyły tysiące osób, w tym prezydent i premier Izraela.

„Mała Orla" za Oceanem ¶ W 2. poł. XIX w. Żydzi orlańscy zaczęli masowo emigrować głównie do USA. W 1891 r. w Nowym Jorku powstało ich ziomkostwo – Independent Orler Benevolent Society, które zrzeszało nawet kilkaset osób. Emigranci pomagali swoim rodakom w dawnej ojczyźnie, m.in. po pożarze Orli w 1938 r. Organizacja istniała do 1984 r.

Cmentarz żydowski ¶ W Orli istniały dwa cmentarze żydowskie. Starszy położony był bezpośrednio za synagogą. W poł. XIX w. zaczęło tam brakować miejsca i wspólnota żydowska uzyskała od władz rosyjskich zgodę na założenie nowego, większego cmentarza. Umiejscowiono go ok. 700 m na północ od starego, na niewielkim pagórku przy drodze do Szczytów-Nowodworów. W czasie wojny stary cmentarz i część nowego zostały zniszczone przez Niemców, a macew użyto do budowy dróg powstających dzięki niewolniczej pracy Żydów. Po 1945 r. niektóre z zachowanych nagrobków zostały wykorzystane przez mieszkańców na potrzeby budowlane. Do dzisiaj przetrwała niewielka liczba macew, zarośniętych i częściowo pokrytych ziemią. Obszar dawnego cmentarza nie jest ogrodzony ani w żaden sposób oznaczony.

II wojna światowa i Zagłada ¶ W przededniu wybuchu II wojny światowej w Orli mieszkało ponad 1,5 tys. Żydów. Po 17 września 1939 r. napłynęło wielu żydowskich uchodźców z centralnej Polski. W okresie okupacji sowieckiej kilka najbogatszych rodzin żydowskich zostało wywiezionych na Syberię, część młodych wcielono w 1940 r. do Armii Czerwonej. Początkiem końca żydowskiej Orli był wybuch wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r. Poza wieloma zachowanymi

wspomnieniami chrześcijańskich mieszkańców historię tego okresu pomaga zrekonstruować – cudem zachowana – kilkustronicowa relacja ostatniego rabina orlańskiego Eliego Helperna, spisana przez niego w 1943 r. w getcie białostockim – kilka dni przed zamordowaniem. Rabin pisze o terrorze zaprowadzonym przez Niemców po wejściu do Orli: *Żydzi musieli zgolić brody, a kobiety obciąć warkocze; nakazano noszenie żółtych, okrągłych znaków na piersiach i plecach. Żydowskie domy oznaczano żółtymi znakami* […]. *Codziennie 400 Żydów udawało się do pracy, za którą nie otrzymywali wynagrodzenia, musząc przy tym wykonywać upokarzające czynności i zadania*. Nałożono też na gminę kontrybucję wynoszącą 0,5 kg złota, 3 kg srebra i 40 tys. rubli. W marcu 1942 r. cała ludność żydowska została zamknięta w getcie na małym obszarze w centrum Orli, które otoczono drewnianym płotem. Ciasnota, głód i szerzące się choroby powodowały dużą umieralność. Rabin kończy swoje wspomnienia słowami: *Tego, co się wydarzy, a dokładniej mówiąc: likwidacji miasteczka w listopadzie 1942 r., nie przewidzieliśmy. W poniedziałek, 2 listopada, dzielnica żydowska została otoczona. Powiedziano nam, że zostaniemy wywiezieni nad Morze Czarne albo na Kaukaz do pracy. Nie ma co żałować pozostawionych domów i dóbr. Znajdziemy tam to samo po ewakuowanych mieszkańcach tych okolic. Działało to tak, że niektóre z kobiet, ukrywające się dotychczas w chrześcijańskiej części miasta, zgłosiły się dobrowolnie. Na chłopskich furach nas, 1450 ludzi, wywieziono do getta w Bielsku. Tam prawda o ewakuacji stała się dla nas jasna. Do tej pory wierzyliśmy jeszcze w bajeczkę o Morzu Czarnym. W piątek, 1450 Żydów z Orli popędzono na stację kolejową, bijąc ich przy tym okrutnie. Wepchnięto ich do wagonów towarowych po 150 ludzi.* Nieco ponad 100 Żydów wywieziono do getta w Białymstoku, resztę do obozu zagłady w Treblince, gdzie zostali wymordowani. Rabin miał rację pisząc o „likwidacji miasteczka"– w ciągu kilku godzin zniknęło ponad 70% mieszkańców Orli.

OSTATNI ORLAŃSKI ŻYD ¶ Józef (Josel) Izbucki pochodził z rodziny zakorzenionej w Orli od pokoleń. Jego ojciec miał piekarnię przy rynku. W 1940 r. został wcielony do Armii Czerwonej, co uratowało go przed Holokaustem. Po wojnie powrócił w rodzinne strony, zamieszkał w sąsiednim Bielsku Podlaskim i zajmował się handlem węglem. Nigdy nie zdecydował się na emigrację, choć po 1968 r. z Polski wyjechały jego dzieci. Pewnego razu odwiedzając bielskiego szewca, zobaczył, że wykorzystuje on do produkcji butów... Torę ze zniszczonej przez Niemców tamtejszej synagogi. Odkupił ją, a następnie przekazał pewnemu Żydowi z Izraela, który w latach 80. odwiedzał miasto swojego urodzenia. Tora została poddana renowacji przez potomków bielskich Żydów i przekazana do nowej synagogi w Efracie pod Betlejem. ¶ Józef Izbucki jest jednym z bohaterów reporterskiej książki *Jewels and Ashes* (1991) Arnolda Zablego, znanego australijskiego pisarza, który sam jest potomkiem

orlańskich Żydów. W 1945 r. [Izbucki] powrócił do rodzinnego sztetlu, który był już Judenrein. Było tak, jakby wszyscy, których znał, zniknęli w ciągu jednej nocy. Przeprowadził się więc do Bielska, poślubił Polkę i z czasem przywiązał się do ulic tego miasta. Dekada za dekadą podążał znajomymi drogami kierując koniem zaprzęgniętym do wozu i dostarczając węgiel [...]. W międzyczasie reszta pozostałych Żydów zaczęła jeden za drugim wyjeżdżać, aby zacząć nowe życie w dalekich krajach.

Współczesność ¶ W dzisiejszej Orli trudno doszukać się wielu śladów obecności jej żydowskich mieszkańców wyznania mojżeszowego. Jedynie dawna synagoga, do której klucz znajduje się w urzędzie gminy, majestatycznie góruje nad dawnym rynkiem. Wewnątrz budynku możemy zobaczyć wystawę fotograficzną przygotowaną w 2007 r. przez Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Orlańskiej. Co jakiś czas w synagodze mają miejsce wydarzenia kulturalne, a kilku miłośników lokalnej historii bada dzieje orlańskich Żydów. Uczniowie – członkowie Koła Regionalnego działającego przy Zespole Szkół im. Ziemi Orlańskiej – zarejestrowali wspomnienia kilkudziesięciu najstarszych mieszkańców o życiu w miasteczku przed wojną. Krótkie filmy tworzone przez uczniów na bazie zebranych wspomnień wygrywały nagrody w kilku ogólnopolskich konkursach. W Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Ośrodka Karta znajduje się kolekcja kilkudziesięciu pogłębionych relacji mieszkańców Orli, które w dużej części dotyczą przedwojennego miasta. Na tej podstawie przygotowywana jest książka wspomnieniowa, która ma ukazać życie w miasteczku w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej. ¶ Miejsca noclegowe można znaleźć w kilku gospodarstwach agroturystycznych w samej miejscowości i w sąsiednich wsiach. Choć Orla pozbawiona jest dzisiaj praw miejskich, to mieszkańcy ciągle mówią o niej „miasteczko".

Okolice

Szczyty-Dzięciołowo (5 km): modrzewiowa cerkiew Ścięcia Głowy św. Jana Chrzciciela (XVIII w.); Centrum Edukacji i Promocji Kultury Białoruskiej „Szczyty" (od marca 2011) ¶ **Bielsk Podlaski** (13 km): średniowieczne grodzisko; cmentarz żydowski, ok. 100 nagrobków; ratusz (XVIII r.), bazylika Narodzenia NMP i Mikołaja (1784); kościół i klasztor pokarmelicki (1779–1794); drewniana cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy (XVII/XVIII w.) ¶ **Hajnówka** (21 km): drewniany dom rabina Jehudy Lejba; drewniana zabudowa ul. Kosidłów, Warszawskiej, ks. Ignacego Wierobieja; domek dróżnika (ok. XIX w.); pozostałości zbiornika Ordan (według przekazów budowanego przez Żydów pod nazwą „Jordan"); sobór Świętej Trójcy (miejsce koncertów Międzynarodowego Festiwalu Muzyki Cerkiewnej); współczesne kościoły katolickie i cerkwie ¶ **Kleszczele** (22 km): cmentarz żydowski; drewniana cerkiew św. Mikołaja (1709); budynek dworca kolejowego (1900); cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy (ok. 1870); kościół św. Zygmunta Burgundzkiego (1907–1910) ¶ **Boćki** (25 km): dawna mykwa nad rzeką Nurzec (poł. XIX w.); pozostałość kirkutu (fragmenty macew wmurowane w ogrodzenie cmentarza katolickiego); kościół Józefa Oblubieńca i Antoniego

Padewskiego (1726); cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy (1819–1824) ¶ **Narew** (32 km): drewniany kościół św. Stanisława Biskupa i Wniebowzięcia NMP (1775); drewniana dzwonnica (1772); cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego (1882); kaplica cmentarna (poł. XIX w.); cmentarz katolicki (XIX w.); cmentarz prawosławny (XVIII w.); cmentarz żydowski (w lesie ok. 2 km od wsi) ¶ **Teremiski** (38 km): siedziba Uniwersytetu Powszechnego im. Jana Józefa Lipskiego i Fundacji Edukacyjnej im. Jacka Kuronia ¶ **Narewka** (39 km): cmentarz żydowski na wzgórzu za miasteczkiem, ponad 100 nagrobków (XIX w.); cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy (po 1860); drewniany kościół baptystów; kościół katolicki (lata 70. XX w.); Galeria Tamary Sołoniewicz ¶ **Białowieża** (43 km): obelisk na grobli pałacowej, upamiętniający polowanie Augusta III Sasa (1752); park pałacowy (XIX w.); Muzeum Białowieskiego Parku Narodowego; stacja kolejowa (1903); drewniany dworek (2. poł. XIX w.); porcelanowy ikonostas w cerkwi Mikołaja Cudotwórcy (1895); kościół Teresy od Dzieciątka Jezus (1927); pozostałości fundamentów drewnianej synagogi (1910) ¶ **Zabłudów** (46 km): cmentarz żydowski; kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła (1805–1840); cerkiew Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy (1847–1855); cmentarz katolicki i kaplica św. Rocha (1850); kaplica św. Marii Magdaleny (2. poł. XVIII w.) ¶ **Białowieski Park Narodowy**

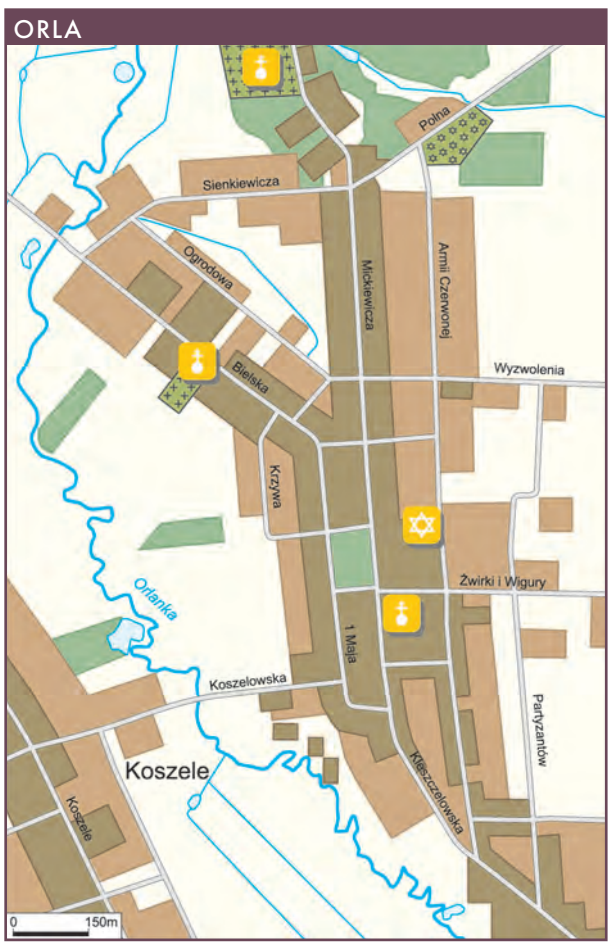

Warto zobaczyć

Dawna synagoga (XVII w.), ul. Armii Czerwonej 37 ¶ **Cmentarz żydowski** (XIX w.), ul. Polna ¶ **Drewniana cerkiew św. Michała Archanioła** (1797) wraz z dzwonnicą (1874), ul. Kleszczelowska ¶ **Drewniana cerkiew cmentarna św. Cyryla i Metodego** (1870), ul. A. Mickiewicza

Siemiatycze

ukr. Сім'ятичі, biał. Семятычы, jid. סעמיאַטיטש

Szabat wypełniał siemiatyckie domy aniołami i gośćmi…
Michel Radzyński, *Di megile fun majn lebn* (jid. Zwój mojego życia), Lima 1989

Rynek czwartkowy ¶ Czwartek to w Siemiatyczach dzień targowy od 1542 r. Przywilej urządzania czwartkowego jarmarku w mieście nad rzeką Mahomet znalazł się w akcie przyznania praw miejskich nadanym przez króla Zygmunta II Augusta. W letni czwartek 1934 r. siemiatycki rynek uwiecznił na zdjęciu **Jankiel Tykocki** (1881–1941), miejscowy fotograf, działacz kulturalny i ławnik miejski. Otworzył swój zakład fotograficzny na początku XX w. i przez kolejne lata portretował życie miasta i jego mieszkańców. Zginął 23 czerwca 1941 r., wraz z całą rodziną zamordowany przez hitlerowców w miejscowości Wiercień pod Siemiatyczami.

Klątwa ¶ Informacje o pierwszych Żydach, sprowadzonych przez ówczesną właścicielkę miasta Katarzynę z Tęczyńskich z Litwy do Siemiatycz, pochodzą z 1582 r. W 2. poł. XVII w. funkcjonowała w mieście gmina podległa kahałowi w Tykocinie, jednak wraz z rozwojem miasta taka zależność stawała się coraz bardziej uciążliwa. W 1691 r. na posiedzeniu Sejmu Czterech Ziem w Jarosławiu starszyzna kahału Siemiatycze została publicznie wyklęta:

> *Słuchajcie wy, cały święty kahale! Przywódcy i naczelnicy Czterech Ziem oznajmiają i ogłaszają wszystkim na tym wielkim posiedzeniu w dzień jarmarku, zrzucają z siebie jarzmo Królestwa Niebieskiego, nie słuchają głosu rodziców i nauczycieli Wielkiego Sądu Świętego Kahału Tykocina i zrzucają jarzmo władzy królewskiej, nie wypełniają obowiązków swoich w opłatach podatków. Nie uczestniczą w zmartwieniach całego Izraela w ciężkich czasach, nie słuchają napomnień i ostrzeżeń, które są w ich oczach śmiesznością. Dlatego niechaj będą wyklęci, odosobnieni i oddzieleni od wszystkich kahałów Izraela.* […] *A dopóki nie przyjdą do wielkiego sądu kahału tykocińskiego i nie oddadzą pogłównego, które są winni wielkiemu sądowi, dopóki nie przyjmą wyroków wydanych, tyczących się ubiegłych czasów, oby zawsze byli pod groźną klątwą jak ta i to ogłoszenie oraz klątwa aby zostało obwieszczone we wszystkich kahałach Czterech Ziem, by zostali ukarani wobec wszystkich i by nie śmieli jeszcze raz tak postąpić.* ¶ Za: Abraham Gawurin, *Dzieje Żydów w Tykocinie 1522–1795*, Warszawa, przed 1939

Czwartkowy dzień targowy w Siemiatyczach, 1934, fot. Jankiel Tykocki, zbiory Antoniego Nowickiego, udostępnione przez rodzinę Nowickich (www.siemiatycze.com)

W 1726 r. została rzucona kolejna klątwa (powodem również były sprawy podatkowe), cofnięta po przeprosinach złożonych w Tykocinie przez siemiatyckich rabinów. Wreszcie w 1730 r. kahał z Siemiatycz uzyskał niezależność od gminy żydowskiej Tykocina.

W 1697 r. na pielgrzymkę do Jerozolimy wyruszyli bracia **Gedalia i Mosze z Siemiatycz**. Należeli do „bractwa pobożnych", grupy kilkudziesięciu zwolenników kaznodziei-pietysty Jehudy Chasyda, która w przekonaniu o rychłym nadejściu mesjasza wyruszyła z Siedlec do Jerozolimy. Wędrując przez Morawy, Niemcy, Tyrol i Wenecję, zebrali po drodze 1,5 tys. zwolenników i 14 października 1700 r. dotarli do Jerozolimy. Mosze został później nauczycielem w jednej z jerozolimskich jesziw, Gedalia zaś wrócił do Europy jako wysłannik aszkenazyjskiej wspólnoty żydowskiej z Jerozolimy i w 1716 r. opublikował w języku hebrajskim w Berlinie księgę *Sza'alu Szalom Jeruszalaim* (hebr. Proście o pokój dla Jeruzalem), w której opisywał dzieje wyprawy Jehudy Chasyda i warunki życia w ówczesnej Jerozolimie.

Nowy porządek ¶ W 2. poł. XVIII w. właścicielką dóbr siemiatyckich została Anna z Sapiehów Jabłonowska, która podjęła wzmożone wysiłki zmierzające do przebudowy i uporządkowania struktury przestrzennej miasta. Jednym z jej przedsięwzięć było wybudowanie nowego pałacu utrzymanego w stylu klasycystycznym i wytyczenie alei łączącej nową siedzibę z ratuszem i rynkiem miejskim. ¶ Aleja (obecna ul. Pałacowa) łącząca pałac z rynkiem przebiegała przez teren użytkowanego wówczas cmentarza żydowskiego, który mimo dramatycznych protestów Żydów został zlikwidowany. W zamian księżna Anna Jabłonowska wyznaczyła teren pod nowy cmentarz poza miastem, na lewym brzegu rzeki Kamionki.

A Synagoga w Siemiatyczach, lata 30. XX w., fot. Jankiel Tykocki, zbiory śp. Antoniego Nowickiego, udostępnione przez rodzinę Nowickich (www.siemiatycze.com)

B Synagoga i dom talmudyczny w Siemiatyczach, 2015, fot. Monika Tarajko

C Wnętrze synagogi w Siemiatyczach, pocz. XX w., zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Pałac nie zachował się do naszych czasów, został spalony podczas powstania styczniowego w 1863 r. Jedyną pamiątką po okazałej rezydencji są dwa stojące sfinksy, umieszczone na sarkofagowych cokołach niegdysiejszej bramy pałacowej.

Synagoga główna ¶ Usytuowana jest w płd.-zach. części miasta w odległości ok. 150 m od dawnego rynku. Klasycystyczny budynek powstał na miejscu drewnianej synagogi zniszczonej w pożarze z 1797 r. i jako jeden z niewielu obiektów uniknął spalenia w czasie bitwy siemiatyckiej, podczas powstania w 1863 r. Nowa synagoga to dwukondygnacyjny budynek na planie prostokąta (25×19,5 m), kryty czterospadowym dachem. Od wschodu mieścił dwukondygnacyjną salę męską na planie kwadratu, od zachodu przedsionek dla mężczyzn (z wejściem od południa). Na drugiej kondygnacji sali męskiej, z trzech stron (oprócz wschodniej), znajdowały się wsparte na kolumnach i słupach, otwarte na salę męską galerie służące jako babiniec. Wnętrze bóżnicy zdobiły polichromie, których pozostałości widoczne były jeszcze

Obraz olejny Józefa Charytona przedstawiający rynek w Siemiatyczach w okresie międzywojennym, 1974, fot. Marcin Korniluk, zbiory Stowarzyszenia Bioregion – www.nawschodzie.pl

w 1958 r. W czasie II wojny światowej i po wojnie budynek służył jako magazyn. W latach 1961–1964 przeprowadzono remont i zaadaptowano budynek na dom kultury. Pierwotne wyposażenie synagogi nie zachowało się, jednak w Muzeum Diecezjalnym w Drohiczynie (20 km od Siemiatycz) można zobaczyć zwój Tory, pochodzący z siemiatyckiej synagogi. W środku i na zewnątrz synagogi znajdują się tablice upamiętniające społeczność żydowską. Budynek jest własnością Miasta Siemiatycze.

Na dawnym babińcu, w jednej z sal wiszą obrazy **Józefa Charytona** (1909–1975), malarza samouka z Siemiatycz, który po wojnie stworzył cykl blisko 500 obrazów i rysunków dokumentujących sceny zagłady oraz życie codzienne społeczności żydowskiej przed II wojną światową. Charyton urodził się we wsi Krupice pod Siemiatyczami, jednak rodzina przeniosła się do oddalonego o kilkanaście kilometrów Wysokiego Litewskiego, gdzie jego ojciec prowadził młyn, a on sam pracował jako fotograf, urzędnik gminny, portrecista, malarz kościołów i krypt. W 1938 r. przygotowywał kryptę, do której ekshumowano zwłoki ostatniego polskiego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Więcej o postaci Charytona można dowiedzieć się z opowiadania Mariana Brandysa *Strażnik Królewskiego Grobu. Opowiadanie o Józefie Charytonie z Siemiatycz* (Warszawa 1984).

Wychował się w małym kresowym miasteczku o ludności w większości żydowskiej. Z Żydami chodził do szkoły, żydowska kupcowa zaopatrywała go w żywność. Żyd krawiec nicował mu ubranie, w żydowskim sklepiku kupował pędzle i farby, śniadzi żydowscy chłopcy, żydowskie dziewczyny o czarnych słodkich oczach pozowali mu do pierwszych biblijnych obrazów. Przyzwyczaił się i przywiązał do tego hałaśliwego

Brama cmentarza żydowskiego w Siemiatyczach, 2014, fot. Marcin Korniluk, zbiory Stowarzyszenia Bioregion (www.nawschodzie.pl)

i zapobiegliwego ludu, miał wśród nich przyjaciół, stanowili część jego życia. A potem był milczącym świadkiem ich tragicznego końca. Widział, jak wyniszczali ich hitlerowcy. Jak zadawano im nieludzkie upokorzenia i cierpienia, jak ginęli gwałtowną śmiercią, albo po długich męczarniach. ¶ *Po wojnie nie od razu powrócił do malarstwa, był zajęty innymi sprawami, poświęcił się całkowicie pracy nauczycielskiej. Ale którejś nocy pomordowani Żydzi z rodzinnego miasteczka przyszli do niego we śnie. Potem przychodzili już co noc. Nic nie mówili, tylko patrzyli, jakby domagając się czegoś. Wtedy kupił pędzle i farby i zaczął ich malować. Początkowo tylko znajomych: krawca Goldberga, Ruchlę – dostawczynię mleka, sklepikarza Szmulowicza, śliczną Chanę z kiosku ze słodyczami, która pozowała mu kiedyś do obrazu „Judyta i Holofernes". Potem przyszła kolej na innych, nieznanych z imienia, zapamiętanych z wyglądu…* ¶ *Po wydarzeniu roku 1968, kiedy Żydzi zaczęli na gwałt z Polski wyjeżdżać – malowanie portretów żydowskich stało się dla Charytona moralnym musem.* ¶ *Kilka tygodni przed śmiercią pisał:* ¶ *„Z moimi Żydami rachunki zamknąłem – pisał – przestali nawiedzać mnie nocami, bo namalowałem ich już wszystkich"*

Wokół synagogi ¶ Obok synagogi znajduje się dawny dom talmudyczny – gmach, który mieścił niegdyś szkołę, izbę posiedzeń zarządu i siedzibę sądu kahalnego. Budynek wzniesiono w 1893 r. w stylu neobarokowym z elementami dekoracji modernistycznej. Obecnie mieści się tu szkoła zawodowa. ¶ Żydowskie domy modlitwy funkcjonowały także przy ulicach: Wesołej, Fabrycznej, Drohiczyńskiej i Małopolskiej. Ponadto pomieszczenie modlitewne znajdowało się w fabryce kafli Belkiesa. Nad rzeczką Muchawiec przy ul. Ciechanowieckiej znajdowała się mykwa.

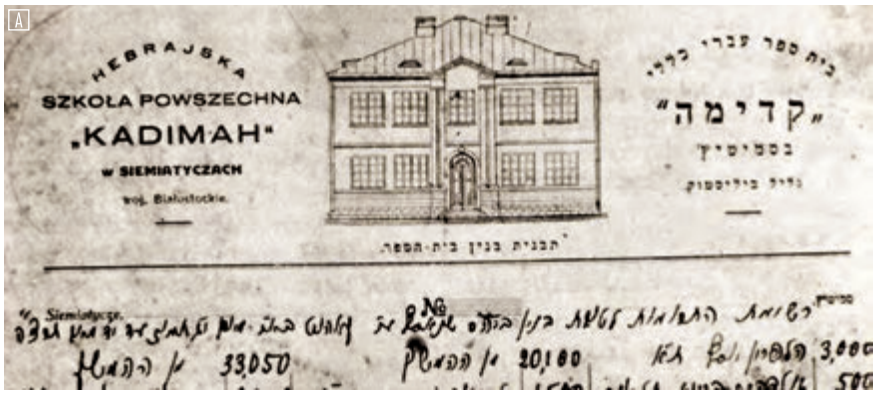

A Cegiełka na budowę hebrajskiej szkoły powszechnej Kadimah w Siemiatyczach, 1935, zbiory śp. Antoniego Nowickiego, udostępnione przez rodzinę Nowickich (www.siemiatycze.com)

B Dzielnica Kaczy Dołek w Siemiatyczach, widok z wieży kościelnej, lata 30. XX w., fot. Jankiel Tykocki, zbiory śp. Antoniego Nowickiego, udostępnione przez rodzinę Nowickich (www.siemiatycze.com)

Stolica kafla i gliniane Eldorado ¶ Tak właśnie – dzięki żydowskim kaflarniom – Siemiatycze były nazywane przed wojną. Siemiatyccy Żydzi wnieśli duży wkład w rozwój przemysłu kaflarskiego i ceramiki użytkowej. Właścicielami zakładów byli m.in.: Belkies, Radzyński, Gorfajn, Dajcz, Maliniak, Szyszko, Małach. Pierwsza kaflarnia w Siemiatyczach uruchomiona została w 1890 r., a przez 100 lat można doliczyć się ok. 30 kaflarni w mieście i okolicy. W niewielkiej odległości od cmentarza znajdują się ruiny fabryki kafli Dajcza z 1906 r., największej w Siemiatyczach i swego czasu największej w kraju kaflarni (kilka hektarów, taśmociąg pod ziemią, 5 kondygnacji). Obecnie w Siemiatyczach działają 3 kaflarnie.

Kibuc „Jutrzenka" ¶ W latach 20. XX w. organizacje syjonistyczne założyły nieopodal Siemiatycz kibuc-hachszarę „Szacharija" (hebr. Jutrzenka). Był to ośrodek przygotowujący poprzez pracę fizyczną młodych chaluców (pionierów) do emigracji i osiedlania się w Palestynie. W kibucu szkoliło się 130 osób (30 kobiet i 100 mężczyzn). Młodzi Żydzi z Siemiatycz i okolicy

pracowali na polach polskich gospodarzy oraz w tartaku braci Wertheim. W samodzielnym gospodarstwie rolnym, które stworzyli chaluce, uprawiano zboże oraz hodowano zwierzęta. Niektórzy z członków hachszary zarabiali przewożeniem na furmankach różnych towarów i materiałów lub pracowali w fabrykach kafli. Zarobki oddawano do wspólnej kasy. Żywiono się bardzo skromnie, np. mięso podawano tylko raz w tygodniu. Jak jest wspomniane w Księdze pamięci Siemiatycz, pomimo trudnych warunków, w hachszarze panował radosny nastrój.

Cmentarz ¶ Powstał w XVIII w. we wschodniej części miasta, przy obecnej ul. Polnej. Nekropolia otoczona jest murem, z oryginalną bramą z tzw. carskiej czerwonej cegły. Na bramie widnieją 4 ceglane gwiazdy Dawida i tablice upamiętniające pomordowanych. Z kilkunastu zachowanych nagrobków wybudowano lapidarium upamiętniające siemiatyckich Żydów, reszta cmentarza porośnięta jest lasem. Drogę na kirkut wskazuje zamontowany na ul. Wysokiej kierunkowskaz. W ramach poszukiwań nagrobków żydowskich Siemiatyckie Stowarzyszenie Bioregion odnalazło kilkadziesiąt połamanych tablic, które zostały wmontowane w lapidarium. Ocaleli z Zagłady członkowie rodzin Kotler i Kramer ufundowali pamiątkową tablicę. Cmentarz jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

W Siemiatyczach funkcjonowało kilka szkół żydowskich, religijnych i świeckich. Najważniejszą z nich była Kadima, hebrajska szkoła należąca do ruchu Tarbut. Jej dyrektorem był Jehuda Kohut, który zebrał fundusze na wymurowanie nowoczesnego budynku szkolnego. Gmach został uroczyście otwarty w 1938 r., kilka lat później Jehuda Kohut zginął w obozie zagłady Treblinka razem ze swoimi uczniami.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Przed wybuchem II wojny światowej w Siemiatyczach mieszkało 4303 Żydów. Jesienią 1939 r. liczba ta powiększyła się o uciekinierów z zachodniej Polski i wzrosła do ponad 7 tys. osób. W sierpniu 1942 r. niemieccy okupanci utworzyli w Siemiatyczach getto (w kwadracie ulic: Górnej, Wysokiej, Koszarowej i Słowiczyńskiej) dla ludności żydowskiej z miasta i okolic. Funkcjonowało ono niewiele ponad 3 miesiące. W dniach 2–9 listopada 1942 r. wszyscy mieszkańcy siemiatyckiego getta zostali deportowani do obozu zagłady Treblinka II (ok. 90 km od Siemiatycz) i zamordowani. ¶ W lipcu 1944 r. po zakończeniu okupacji niemieckiej nieliczni ocaleli Żydzi (ok. 100 osób) zaczęli wracać do miasta, jednak nie był to czas spokojny. Od czasu do czasu dochodziło do napadów rabunkowych i zabójstw. Po tym, jak 6 kwietnia 1945 r. napadnięto na 28 Żydów przebywających w domu Judy Blumberga przy ul. Berka Joselewicza, wszyscy pozostali do tego czasu w Siemiatyczach Żydzi wyjechali z miasta. Tak skończyła się historia żydowskiej społeczności Siemiatycz, stanowiącej przed wojną ponad 60% mieszkańców miasta.

Współczesność ¶ W czwartek, za sprawą handlowego czwartkowego rynku, okolice kirkutu wypełnione są ludźmi. Warto tam zajrzeć, nie tylko po to, by coś kupić, ale przede wszystkim, by posłuchać pięknej podlaskiej mowy. Tuż za murem cmentarza znajduje się niewielki, zniszczony dom mieszkalny, w całości wybudowany z kafli piecowych, jeden z kilku takich budynków w mieście. ¶ Dzisiejsze Siemiatycze to miasto powiatowe w woj. podlaskim zamieszkane przez ok. 15 tys. mieszkańców. W zwiedzaniu pomóc mogą przewodnicy z Punktu Informacji Turystycznej (pl. Jana Pawła II 3A, tel. 780 158 959), czynnego od maja do września. Można tam uzyskać informacje o bazie noclegowej i gastronomicznej miasta oraz okolic, szlakach turystycznych i ofercie kulturalnej Siemiatycz.

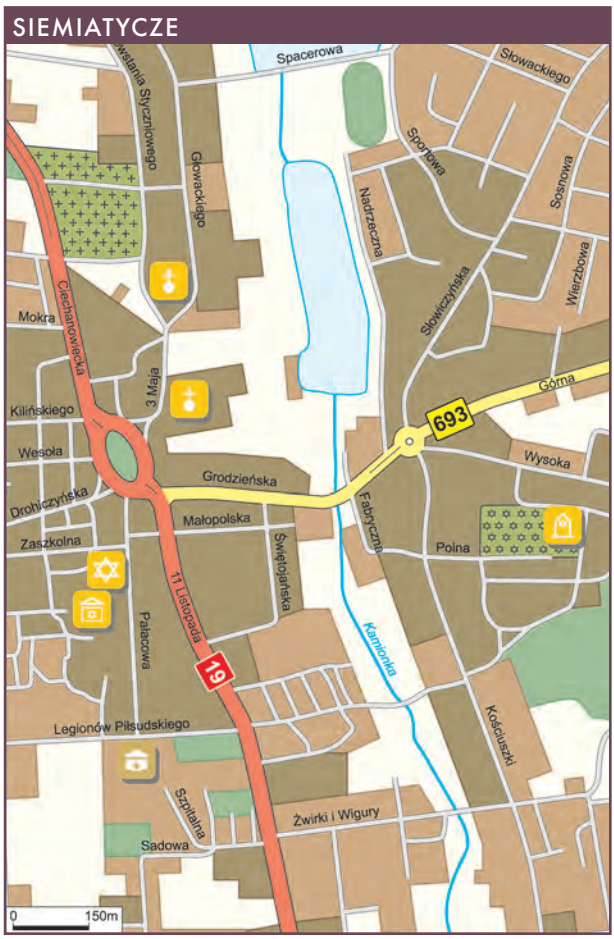

Warto zobaczyć

Dawna synagoga (1797), obecnie galeria Siemiatyckiego Ośrodka Kultury, ul. Zaszkolna 1 ¶ **Dawna szkoła talmudyczna** (1900), ul. Pałacowa 10 ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Polna ¶ **Kościół rzymskokatolicki Wniebowzięcia NMP**, wraz z dawnym klasztorem misjonarzy (1719–1727), ul. 3 Maja 2a ¶ **Cerkiew prawosławna Świętych Apostołów Piotra i Pawła** (1866), ul. gen. Władysława Sikorskiego 3 ¶ **Posągi sfinksów** przy dawnej bramie wjazdowej do pałacu księżnej Anny Jabłonowskiej oraz przy Liceum Ogólnokształcącym ¶ **Oranżeria** (1860), spalona w czasie powstania styczniowego w 1863 r., odbudowana w latach 80. XX w. ¶ **Domy klasycystyczne**, ul. Pałacowa (nr 14, 19, 25, 28) ¶ **Ruiny** zespołu zakładu kaflarskiego (ok. XIX w.) ¶ **Cmentarz wielowyznaniowy** (1805): kaplica cmentarna ewangelicko-augsburska (poł. XIX w.), kaplica św. Anny (1826–1827), ul. Romana Rogińskiego ¶ **Cmentarz wojenny** z okresu I wojny światowej

Sarnaki (13 km): cmentarz żydowski (1742); cmentarz parafialny (XIX w.); drewniany kościół św. Stanisława (1816); dwór Podczaskich (2. poł. XIX w.); ceglany browar Józefa Szummera (1903–1905); zabytkowe krzyże i kapliczki (ok. 250 szt.) ¶ **Góra Grabarka** (14 km): żeński monaster Świętych Marty i Marii (1947), 3 cerkwie klasztorne, ponad 7 tys. krzyży wotywnych ¶ **Drohiczyn** (16 km): Muzeum Diecezjalne, m.in. zwój Tory z Siemiatycz; cmentarz żydowski, ok. 70 nagrobków (XVI w.); kościół Wniebowzięcia NMP (1682–1715) i klasztor Franciszkanów (1737–1751); kościół Wszystkich Świętych i klasztor Benedyktynek (1734–1738); cerkiew św. Mikołaja (1792); katedra Trójcy Przenajświętszej (1696–1709); klasztor Jezuitów, kolegium jezuickie (poł. XVII w.) ¶ **Mielnik** (20 km): synagoga, obecnie galeria sztuki (1. poł. XIX w.); cmentarz żydowski (XIX w.); góra zamkowa, pozostałości zamkowego kościoła Świętej Trójcy (XV w.); kościół Przemienienia Pańskiego (1912–1920); cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy (1825); drewniana prawosławna kaplica cmentarna Opieki Matki Boskiej (1776) ¶ **Milejczyce** (23 km): synagoga, obecnie nieużytek (1927); cmentarz żydowski (1865); drewniany kościół św. Stanisława (1740); drewniana cerkiew cmentarna św. Mikołaja (XIX); cerkiew św. Barbary (1900) ¶ Łosice (33 km): cmentarz żydowski (XVII/XVIII w.) odrestaurowany na początku XXI w., lapidarium z kilkudziesięciu macew odzyskanych z placów i ulic miejskich; kościół św. Zygmunta (1906–1909) ¶ **Ciechanowiec** (38 km): synagoga, obecnie siedziba Ciechanowieckiego Ośrodka Kultury i Sportu (2. poł. XIX w.); stary cmentarz żydowski, ok. 30 nagrobków; nowy cmentarz żydowski, pomnik pamięci ofiar Zagłady (XIX w.); cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego (1864); kościół Trójcy Przenajświętszej (1731–1737); zespół klasztorno-szpitalny (XVIII w.); Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka; skansen Mazowiecko-Podlaski ¶ **Treblinka** (77 km): Muzeum Walki i Męczeństwa na terenie dawnego obozu zagłady ¶ Park krajobrazowy **„Podlaski przełom Bugu"**: obejmuje swoim zasięgiem fragment doliny Bugu od rzeki Tocznej do ujścia rzeki Krzny w miejscowości rzeki Neple, teren idealny na wyprawy rowerowe i spływy kajakiem. ¶ Dolinę Bugu i lekko faliste tereny Wysoczyzny Drohickiej przecinają szlaki turystyczne, np. „Doliny Moszczonej", „Bunkrów Linii Mołotowa", „Nadbużański" czy „Powstania Styczniowego

Międzyrzec Podlaski

biał. Мендзырэч Падляскі, ukr. Межиріччя, jid. מעזיריטש

Na ścianie naszego klubu młodzieżowego było napisane: 'Ignoruj morały swego ojca, zostaw naukę swej matki'

Maszka Grynberg – wypowiedź z filmu *A klejne Amerike*, 2002

Mała Ameryka ¶ Czy znajdzie się dziś w Polsce niespełna 18 tys. miasto, w którym wydawanych jest 12 periodyków, działa 6 bibliotek, 3 kina, chóry, orkiestra, teatr, 42 szkoły i ponad 200 zakładów przemysłowych? Taki przed wojną był Międzyrzec Podlaski. Położony u zbiegu kanałów Krzny i rzeki Piszczki Mezericz, jak go w jidisz nazywano, był jednym z najbardziej dynamicznie rozwijających się miast. Źródłem gospodarczej prosperity miasta była świńska szczecina, z której produkowano szczotki i pędzle dla całej Europy i Rosji. Tuż przed wybuchem II wojny światowej międzyrzecki eksport szacowano na kwotę 6–9 mln dolarów USA.

Praca w sortowni szczeciny nie należała do łatwych. Było to zajęcie sezonowe, nasilające się w zimie, podczas świątecznych ubojów zwierząt. Żydowscy szczeciniarze pracowali w niskich małych domach. W tych małych pomieszczeniach na stołach ustawionych wzdłuż ścian, znajdowały się żelazne grzebienie, które pracownicy wykorzystywali do czesania surowych włosów świń. Swoją pracę wykonywali na stojąco przy świetle lamp naftowych, które wisiały nad ich głowami. Najpierw sortowali włosy, po czym czyścili je przy pomocy żelaznych grzebieni. Chmury pyłu unosiły się w powietrzu podczas pracy […]. *Odór świńskich włosów mieszał się z zapachem nafty.* ¶ Za: Mateusz Borysiuk, *Społeczność żydowska Międzyrzeca Podlaskiego w okresie międzywojennym,* w: „Studia żydowskie. Almanach", r. II (2012) nr 2

Ziemia Abrahama ¶ Początki miasta sięgają XIV w., gdy w 1390 r. Władysław Jagiełło darował włości międzyrzeckie Abrahamowi Chamcowi, rycerzowi z Małopolski. Później Międzyrzec był własnością najmożniejszych rodów arystokratycznych, m.in.: Tęczyńskich, Sieniawskich, Czartoryskich czy Potockich. W połowie XV w. posiadał rynek z ratuszem, cerkiew prawosławną, kościół katolicki, jatki, zabudowania wójtowskie, szkołę parafialną oraz młyn i browar. Społeczność żydowska pojawiła się tu najprawdopodobniej już w XV w., choć najstarsza zachowana informacja o międzyrzeckich Żydach pochodzi z 1533 r, kiedy w *Metryce litewskiej* zostaje wymieniony Awram

A Domy drewniane przy ul. Granicznej w Międzyrzecu Podlaskim, 2015, fot. Tal Schwartz

B Sofer, 1925, fot. Alter Kacyzne, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Ajzykowicz oskarżony o przyjęcie w zastaw przedmiotów skradzionych u dworzanina królewskiego. Wyznawcy judaizmu zajęli tereny zwane Szmulowizną, na płd.-wsch. od rynku, u zbiegu dzisiejszych ulic: Mydlarskiej, Jatkowej i Nassuta. Trudnili się handlem, rzemiosłem oraz prowadzeniem szynków piwnych i gorzałczanych. Miasto miało dogodne położenie komunikacyjne przy trakcie z Brześcia do Łukowa w kierunku Małopolski. Znajdowała się tu komora celna. W księdze przewozowej z 1583 r. odnotowano nazwiska 3 Żydów: Moszki Abramowicza, Cadeka Jehudycza, Chechła Szachnowicza handlujących solonymi rybami. Od 1598 r. miasto posiadało już własną, jedyną na pograniczu Litwy i Korony warzelnię soli, a równie znane jak sól było tutejsze piwo, stawiane na stołach Lublina i Brześcia. W połowie XVI w. społeczność żydowska posiadała synagogę, bejt ha-midrasz, łaźnię i szpital. Gmina podlegała kahałowi w Tykocinie. W 1624 r. Żydzi otrzymali od ówczesnego właściciela miasta – Jana Tęczyńskiego wyłączny przywilej sprzedaży alkoholu. Oprócz wyszynku, zajmowali się także garbowaniem skór, dzierżawą oraz pobieraniem grobelnego, mostowego i innych opłat dla właścicieli miasta, np. od rzezi bydła czy handlu dziegciem. ¶ Wojny 2. połowy XVII w. zahamowały rozwój tych terenów, zaludnienie miast podlaskich spadło o połowę. W 1674 r. społeczność żydowska w Międzyrzecu liczyła 207 osób czyli ok. 21% mieszkańców. W XVIII w. utworzyła samodzielną gminę niezależną od kahału w Tykocinie. Nowa właścicielka miasta – Helena Sieniawska z Lubomirskich potwierdziła dotychczasowe przywileje dotyczące posiadania kramnic i szynków, a w 1718 r. zezwoliła na wzniesienie murowanej synagogi, szpitala, wagi, szkoły, domu rabina i kirkutu. Wcześniejsza drewniana zabudowa dzielnicy żydowskiej spłonęła częściowo podczas pożaru miasta. W 1761 r. gmina otrzymała także zgodę od biskupa łuckiego Wołłowicza na postawienie murowanej

bóżnicy. Powstała wtedy Wielka Synagoga, zdolna pomieścić 3 tys. wiernych, która została całkowicie zniszczona w czasie II wojny światowej.

Z Międzyrzeca pochodził oświeceniowy hebraista, redaktor i poeta **Szalom ben Jakow ha-Kohen** (1771–1845). Jego pierwszą książką był zbiór rymowanych baśni i bajek moralizatorskich *Miszle(j) Agur* (hebr. Opowieści Agura) mających na celu uczenie dzieci żydowskich języka hebrajskiego. W wieku 17 lat wyjechał na studia do Berlina, a następnie do Londynu, gdzie bezskutecznie próbował założyć szkołę żydowską. W Londynie opublikował podręcznik do nauki religii mojżeszowej *Szorsze(j) emuna* (hebr. Korzenie wiary). Później mieszkał i pracował w Wiedniu i Hamburgu. Był wtedy jednym z najbardziej znanych poetów języka hebrajskiego, autorem dramatu alegorycznego *Amal we-Tirca*, kilku zbiorów wierszy, hymnów i ód, a także komentarzy religijnych i historii Żydów z czasów Machabeuszy.

W 1778 r. 717 międzyrzeckich Żydów stanowiło 40% mieszkańców miasta. Gmina międzyrzecka była na piątym miejscu co do liczebności na Podlasiu. Posiadała murowaną synagogę, bejt ha-midrasz, łaźnię, szpital, kilka chederów i dom rabina. Nowy właściciel miasta – Adam Kazimierz Czartoryski w 1782 r. potwierdził przywileje handlowe dla starozakonnych i zobowiązał się do wybudowania 12 murowanych kramów dla kupców żydowskich. Miasto słynęło z handlu futrami i wyrobu szczeciny. Działały tu liczne garbarnie, warsztaty szczotkarskie i sortownie szczeciny. Po III rozbiorze Polski, Międzyrzec włączony został pod panowanie Austrii. Nowa administracja przejęła wpływy z badań koszerności mięsa, wprowadziła podatek „świeczkowy", zniosła sąd rabinacki i zakazała prowadzenia praktyki lekarskiej. Żydom nadano niemieckie nazwiska i zmuszono do pełnienia służby wojskowej. ¶ Po kongresie wiedeńskim w 1815 r. okolice Międzyrzeca weszły w skład Królestwa Polskiego. Rozwój miasta zdynamizowało zbudowanie bitej drogi i utworzenie połączenia kolejowego z Warszawy do Brześcia. Od 1829 r. w mieście działał młyn wodny Dawida i Arona Wajnbergów. Wiele rodzin utrzymywało się z wyrobu pędzli i szczotek. Powstała żydowska fabryka zapałek, obsadek do piór i fabryka maszyn rolniczych. Działały garbarnie, hamernia Lejbka Mintza, wytwórnie drutu i żarówek oraz 2 nowe odlewnie miedzi należące do Salomona Cirlesa. Były także browary, fabryka octu i pieców kaflowych oraz 3 mydlarnie, 2 waciarnie i grępiarnie. W 1827 r. Żydzi stanowili 65% mieszkańców miasta, a podczas spisu w 1864 r. było ich już ok. 80%. ¶ W mieście działała synagoga, 10 domów modlitwy, 45 chederów, szpital i różnorodne stowarzyszenia żydowskie. Żydzi angażowali się w życie publiczne, a podczas powstania styczniowego dostarczali broń powstańcom (Szymon Goldberg i Jelko Winderbaum). Już w 1882 r. założono w Międzyrzecu pierwszą organizację o charakterze syjonistycznym. Pod koniec stulecia zaczął też rozwijać się żydowski ruch robotniczy. W 1904 r.

Ochotnicza Straż Pożarna w Międzyrzecu Podlaskim, przed 1939, reprodukcja z *Sefer Mezricz* (hebr. Księga Międzyrzeca Podlaskiego), Izrael 1978

powołano żydowskie Towarzystwo Straży Ogniowej, przemianowane potem na Ochotniczą Straż Pożarną. W 1915 r. przy młynie braci Finkelsztajn otwarto elektrownię. Miasto było ważnym ośrodkiem gospodarczym Królestwa Kongresowego. Ze względu na eksport szczotek i szczeciny nazywano je nawet „Małą Ameryką".

KTO CZYJE DOMY CHRONI? ¶ Przed wojną w mieście działała ochotnicza żydowska straż pożarna. Misja ratowania dobytku nie przysparzała jej jednak szacunku, a stawała się powodem sporów. Gdy płonęły obejścia katolików, nawet jeśli strażakom udało się uratować dom właściciela – opinia publiczna zarzucała im zbyt późne przybycie do pożaru. Gdy ogień trawił mienie żydowskie, każdy sukces był potwierdzeniem, że straż chroni tylko swoich. Czarę goryczy przelał pożar w pałacu Potockich. Wybuchł on niefortunnie w szabas, kiedy strażakom trudniej było się skrzyknąć. Mimo, iż przybyli na czas, komentarze znów były nieprzychylne. Część wrogo nastawionych do Żydów środowisk Międzyrzeca postanowiła powołać polską straż, która miała chronić chrześcijan nie przed pożarami, a przed żydowskimi strażakami, na których nie można było liczyć. ¶ Na podstawie wspomnień Josefa Czepelińskiego, tłum. A Kopciowski, za: *Tam był kiedyś mój dom... Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009

Początek XX w. przyniósł rozkwit działalności kulturalno-społecznej. Powstawać zaczęły organizacje dobroczynne (m.in. Bajs Lechem – Dom Chleba), banki – Kupiecki i Ludowy, biblioteki, amatorski teatr żydowski, chóry i orkiestra dęta Mendla Szpilmana „Klezmera" przy ochotniczej

straży pożarnej. Społeczność chętnie uczęszczała na występy teatralne i spotkania z pisarzami. Międzyrzec odwiedzili m.in. Szalom Asz i Icchok Lejbusz Perec. W 1913 r. Jankiel Rajsze Zilberberg otworzył pierwsze kino „Iluzjon". Aktywną działalność prowadziły stowarzyszenia kulturalno-oświatowe: syjonistyczny Tarbut i KulturLiga działająca pod auspicjami robotniczego Bundu oraz Frajhajt, zajmujące się pracą oświatową wśród dorosłych. Ok. 1915 r. dwór chasydzki założył cadyk Meir Szlomo Jehuda Rabinowicz (1868–1942), syn Icchaka Jaakowa, cadyka z Białej Podlaskiej. Oprócz licznych chederów i gminnej Talmud-Tory funkcjonowała religijna szkoła dla dziewcząt Bejt Jaakow oraz prywatne, świeckie żydowskie szkoły powszechne. Od 1916 r. działalność rozpoczęła Prywatna Koedukacyjna Szkoła Powszechna. Rok później w mieście powstało Towarzystwo Szkoły Średniej dla Młodzieży Wyznania Mojżeszowego. W 1923 r. otrzymało ono prawo do prowadzenia gimnazjum koedukacyjnego. Pod auspicjami partii politycznych działały także organizacje młodzieżowe, m.in. Ha-Szomer ha-Cair i Gordonia. Założony w 1926 r. oddział Robotniczego Stowarzyszenia Wychowania Fizycznego „Jutrznia" liczył ok. 100 członków zaangażowanych w działalność drużyny sportowej i orkiestry dętej. Przed II wojną światową na etacie gminy znajdowało się 12 pracowników (rabin, dwóch podrabinów, dwóch rzezaków, dwóch kantorów, sekretarz, buchalter, kasjer i dwóch woźnych).
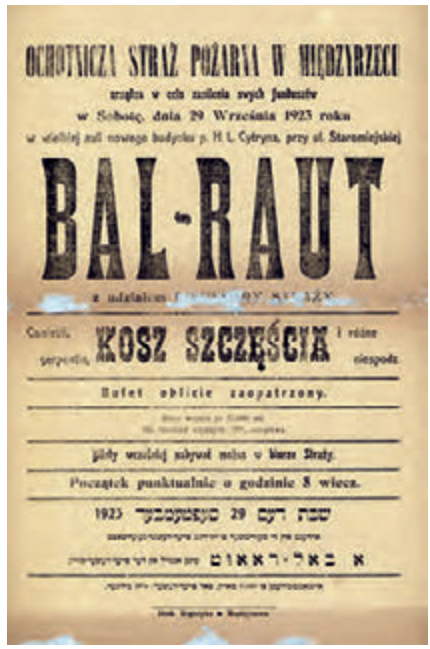
OCHOTNICZA STRAŻ POŻARNA W MIĘDZYRZECU

urządza w celu zasilenia swych funduszów

w Sobotę, dnia 29 Września 1923 roku

BAL-RAUT

KOSZ SZCZĘŚCIA

Bufet obficie zaopatrzony.

Początek punktualnie o godzinie 8 wiecz.

Plakat informujący o balu charytatywnym organizowanym przez Ochotniczą Straż Pożarną z Międzyrzeca Podlaskiego, 1923, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Prasa ¶ Ważnym przejawem działalności kulturalnej Międzyrzeca był ożywiony ruch wydawniczy. W XX w. powstało tu 16 różnych tytułów żydowskich pisanych w jidysz. Niektóre wychodziły tylko jeden raz, jak choćby opublikowany w 1913 r. „Blihung" (jid. Rozkwit), który w zamierzeniu miał być periodykiem literackim. Wydana broszura liczyła 46 stron i zawierała zbiór wierszy i opowiadań młodych mieszkańców Miedzyrzeca. Co ciekawe, debiutowało tu dwóch redaktorów przyszłych gazet. „Rozkwit" powstał pod redakcją miejscowego nauczyciela i tłumacza – Abrahama Gelmana. Najdłużej, bo ponad rok wychodziły 4 tygodniki i 2 dwutygodniki. Były też wydawnictwa publikowane nieregularnie. Na podstawie badań Adama Kopciowskiego odnotowano, że w Międzyrzecu powstało 9% ogółu wszystkich wydawnictw Lubelszczyzny – czyli 1043 publikacji. „Mezryczer Wochnblat" (jid. Tygodnik Międzyrzecki) wydawany w latach 1926–1929 poświęcony był

interesom stowarzyszeń żydowskich oraz życiu politycznemu, kulturalnemu i ekonomicznemu miasta. Ukazało się 290 numerów pisma, a następnie przekształcone ono zostało w „Undzer Mezriczer Wochnblat", wydawane do końca 1930 r. Redaktorem obu pism był Menasze Himlsztejn, a drukowano je w drukarni Rogożyka. Kolejne pismo „Podlasier Cajtung" (jid. Gazeta Podlaska) na początku było jednodniówką wydawaną co tydzień pod redakcją innej osoby. Po 3 latach stałym redaktorem został Moszko Feldman. Gazetę drukowano w drukarni Radio a ukazywała się ona od 1932 do 1937 r. Bardziej zaangażowana politycznie była związana z ruchem syjonistycznym gazeta „Mezryczer Trybune" (jid. Trybuna Międzyrzecka) wychodząca w latach 1928–1932 (194 numery, drukarnia Radio). Kolejne pismo „Mezryczer Lebn" (jid. Życie Międzyrzeca) (1933–1937) znajdowało się pod wpływem fołkistów. Oprócz stałych tytułów wychodziły też wydawnictwa tematyczne jak np. „Mezryczer Klajnhendler" (jid. Międzyrzecki drobny kupiec), w którym prezentowano tylko artykuły i doniesienia dotyczące handlu, czy „Mezriczer Arbeter Informator" (jid. Międzyrzecki Informator Robotniczy). Informacje o życiu miasta pojawiały się również w pismach o zasięgu regionalnym, np. „Podlaszer Panorame" albo „Lubliner Tugblat".

Spacer po Międzyrzecu ¶ Miasto zachowało układ urbanistyczny z XV w. Drewniana zabudowa w poł. XIX w. zastąpiona została murowanymi budynkami. Główny plac Międzyrzeca otaczają kamienice ze zdobnymi kutymi balkonami. Na lewo od sytuowanego na placu kościoła św. Józefa znajduje się dawny budynek magistratu z 2. poł. XIX w., a naprzeciw – dawny hotel Sobelmana. W płd.-wsch. pierzei rynku zachowały się charakterystyczne wąskie uliczki i przejścia dawnej dzielnicy żydowskiej zwieńczone kolebkowymi łukami. Szczególną urodą wyróżniają się drewniane domy położone przy ul. Granicznej. Z Placu Jana Pawła II warto skręcić w ul. Warszawską, gdzie pod numerem 2–4 mieści się działający i dziś, dawny szpital żydowski – zbudowany w latach 1846–1850, nowoczesny i wyposażony wtedy w 60 łóżek dostępnych dla wszystkich mieszkańców miasta, niezależnie od wyznania. Ciekawym obiektem przy ul Warszawskiej są też budynki dawnej stanicy i poczty konnej z 1823 r., w których na nocleg zatrzymywał się m.in. car Aleksander II czy Romuald Traugutt. Przy rogu ul. Kościelnej i Łukowskiej zachował się też budynek dawnego Domu Strażaka, zbudowany w 1925 r., jako siedziba Żydowskiej Ochotniczej Straży Pożarnej. Na parterze przechowywano w nim sprzęt strażacki, zaś na piętrze znajdowała się sala widowiskowa na 300 miejsc, w której funkcjonował kino-teatr „Olimpia". Oprócz spektakli filmowych odbywały się tu przedstawienia teatralne, zabawy taneczne i publiczne odczyty. Przy ul. Staromiejskiej, w piętrowej kamienicy, w której obecnie mieści się komenda policji znajdowało się drugie międzyrzeckie kino – „Casino" założone przez Symchę Mandelbauma. Podczas seansów niemych filmów przygrywali tu miejscowi muzycy.

Synagoga w Międzyrzecu Podlaskim, elewacje zachodnia i południowa, 1919, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Synagoga ¶ Główna synagoga, wybudowana w latach 1761–1779 w miejscu poprzedniej – drewnianej, znajdowała się przy dzisiejszej ul. Nassuta 13. Powstała dzięki wsparciu rodziny Czartoryskich władających wtedy miastem. Budynek był centralnym punktem dzielnicy żydowskiej. Posiadał trzy kondygnacje i dwa babińce – północny i południowy. Do części męskiej dobudowany był niższy człon pokryty dachem czterospadowym. Naprzeciwko synagogi, od strony zachodniej działał gminny bejt ha-midrasz. Szkoła powstała już w 1560 r. Pierwotnie drewniany budynek spłonął w 1718 r. i został odbudowany w 1761. W poł. XIX w. ponownie strawił go pożar. Odbudowano go dzięki wsparciu rodziny Czartoryskich. Synagoga została zdewastowana w 1942 r., a następnie wysadzona przez Niemców w czerwcu 1943 r. Według świadków, gruzy ze zniszczonej bóżnicy wykorzystano do budowy drogi leśnej w kierunku wsi Żerocin i Sitno. W miejscu dawnej bóżnicy w latach 60. XX w. powstały bloki mieszkalne. ¶ Na początku XX w. Międzyrzec był jednym z największych i najszybciej rozwijających się miast na Podlasiu. Społeczność żydowska posiadała synagogę, gminny bejt ha-midrasz, 10 domów modlitwy, przytułek dla starców, przytułek dla dzieci, rytualną rzeźnię ptactwa, łaźnię rytualną, bibliotekę, lokal biura zarządu gminy, dom rabina i kantora. Domy modlitwy należały do poszczególnych cechów, np. przy ul. Szkolnej 18 spotykali się krawcy, przy Warszawskiej 67 – furmani, a przy Brzeskiej 70 – szewcy. W mieście funkcjonowało także kilkanaście chasydzkich izb modlitewnych, m.in. zwolenników cadyków z Góry Kalwarii, Radzynia, Sokołowa, Łomży, Białej Podlaskiej czy Łomaz.

Palący problem ¶ W XIX w. do ortodoksyjnej społeczności żydowskiej miasta dotarły wpływy chasydyzmu. W 1840 r. Moszko Tajtelberg, mieszkaniec

Międzyrzeca i przeciwnik chasydyzmu wpadł na pomysł, jak powstrzymać nowe idee. Wysłał do Komisji Rządowej prośbę o zakazanie chasydom palenia tytoniu w bejt ha-midraszach. Był to ich powszechny obyczaj. Chasydzi również odpowiedzieli pismem. Rafał Goldman w imieniu 400 osób wystąpił w obronie palenia, załączając liczne cytaty religijne wskazujące na konieczność legalizacji tych praktyk. Komisja nie dała się zwieść i przyznała rację Tajtelbergowi. Dziś korespondencja w tej sprawie pozwala historykom m.in. precyzyjniej szacować liczbę wyznawców poszczególnych odłamów judaizmu w Międzyrzecu. ¶ Na podstawie: Marcin Wodziński *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu*, Warszawa 2003

Cmentarz ¶ Minz (1807), Preter (1835), Rosen (1843), Rapaport (1846) to wybrane nazwiska z odczytanych XIX-wiecznych macew znajdujących się na nowym kirkucie w Międzyrzecu. Cmentarz powstał w 1810 r. przy ul. Brzeskiej 90, naprzeciw cmentarza katolickiego. Zastąpił wcześniejszą, utworzoną w XVI w. nekropolię, wyłączoną już wtedy z użytkowania. Zachowało się na nim ok. 300 macew, z których najstarsza pochodzi z 1706 r. Ok. 200 ocalałych fragmentów wmurowanych jest ponadto w ogrodzenie cmentarza, stanowiąc swoistą ścianę płaczu. Podczas wojny obydwa cmentarze został zdewastowane przez Niemców. Na nowym kirkucie przeprowadzano egzekucje ludności żydowskiej. Ofiary zostały upamiętnione w 1946 r. pomnikiem ufundowanym przez Abrama i Sarę Finkelsteinów z USA. Wśród wykonanych z piaskowca i granitu macew znajdują się także dwie unikalne, prawdopodobnie jedyne na Lubelszczyźnie, żeliwne stele wykonane przez miejscową hutę braci Szejmel. Odnaleźć też można powojenne nagrobki – ostatni należący do Mosze Kaufmana z 1973 r. Obok cmentarza znajduje się budynek pełniący niegdyś funkcje domu przedpogrzebowego. Wejście na cmentarz możliwe jest przez furtę znajdującą się w obejściu domu.

II wojna światowa i Zagłada

¶ W 1939 r. w mieście żyło ok. 12 tys. Żydów tj. 75% ogółu mieszkańców. Na początku wojny miasto zostało zbombardowane przez niemieckie lotnictwo. Pod koniec września 1939 r. do Międzyrzeca wkroczyły wojska sowieckie, które po kilkunastu dniach zastąpiła armia niemiecka. Razem z wycofującą się na wschód Armią Czerwoną zdołało uciec ok. 2 tys. międzyrzeckich Żydów, głównie młodych mężczyzn. Już w pierwszych miesiącach po zajęciu miasta Niemcy rozpoczęli prześladowania ludności żydowskiej, zmuszać ją do bezpłatnej pracy i odbierać własność. Do miasta przesiedlano Żydów z powiatu radzyńskiego oraz z innych miast Polski, a także z Wiednia i Słowacji. Szacuje się że przebywało tu od 17 do 24 tys. osób. 25 maja 1942 r. Niemcy deportowali ok. 800 Żydów z Międzyrzeca do obozu zagłady w Treblince. W dniach 25 i 26 sierpnia 1942 r. Niemcy rozstrzelali kilkuset chorych i niedołężnych na miejskim rynku, a prawie 11 tys. osób deportowali do Treblinki. Pozostałych w mieście Żydów skupiono w gettcie, które utworzono

A Synagoga główna, aron ha-kodesz, przed 1939, reprodukcja z *Sefer Mezricz; le-zecher kedoszej irenu hi"d*, red. I. Ronkin, B. Heler, Izrael 1978

B Żeliwna macewa na cmentarzu żydowskim w Międzyrzecu Podlaskim, 2015, fot. Tal Schwartz

28 sierpnia 1942 r. pomiędzy ulicami Brzeską, Warszawską, Szkolną i Żelazną. Większość z mieszkańców getta pracowała w miejscowych obozach pracy przymusowej. Część osadzonych wykorzystano do prac przy irygacji Krzny koło Międzyrzeca i Rogoźnicy oraz budowy dróg i lotniska w Krzewicy. Niemcy przejęli także zakłady szczotkarskie, w których zatrudniali ok. 1 tys. robotników. We wrześniu i październiku 1942 r. przesiedlono tu Żydów z Wohynia, Parczewa i Radzynia. Większość z nich została wywieziona do obozu zagłady w Treblince w trzech akcjach deportacyjnych (6–9 października, 27 października, 7–8 listopada). W listopadzie 1942 r. okupanci utworzyli getto szczątkowe, w którym zamknięto ocalałych Żydów z powiatu radzyńskiego oraz grupę szczeciniarzy z getta warszawskiego. Kolejne transporty kierowano do obozu na Majdanku. Odbyły się one w dniach 30 kwietnia 2–3 i 26 maja 1943 r. Na cmentarzu żydowskim rozstrzelano 200 Żydów, którzy próbowali uniknąć wywiezienia do obozu. Ostatnia akcja miała miejsce w dniach 18–19 lipca 1943 r. kiedy w odwecie za śmierć dwóch Niemców na przedmieściu Piaski zamordowano 179 ostatnich Żydów z Międzyrzeca. Getto zlikwidowano. Cała dzielnica żydowska została zniszczona.

Strych ¶ Przy rynku, na strychu domu będącego w czasie okupacji siedzibą Gestapo, przez 13 miesięcy ukrywała się grupa 10 Żydów, kobiet i mężczyzn w różnym wieku. Przestrzeń w której się ukrywali miała w najwyższym miejscu 70 cm, panował tam głód i choroby, obchodzono święta Pesach i Purim, a nawet toczono spory ideologiczne, jako że wśród ukrywających się był i ortodoksyjny Żyd i komuniści. Historię tę usłyszał i udokumentował Efraim Sidor, izraelski pisarz, dramaturg i satyryk, którego rodzice pochodzą z Międzyrzeca i który na zlecenie Związku Byłych Mieszkańców

Pomnik „Modlitwa”, 2015, fot. Tal Schwartz

Międzyrzeca Podlaskiego nakręcił w 2002 r. film dokumentalny *A klejne Amerike* (jid. Mała Ameryka), opowiadający o życiu i zagładzie tego kwitnącego podlaskiego miasteczka. Na kanwie historii powstała sztuka teatralna *Mezericz* (jid. Międzyrzec), napisana przez Efraima Sidora i Itzika Weingartena i wystawiona w 2004 r. przez Teatr Cawta w Tel Awiwie.

Po wojnie ¶ Na początku 1945 r. w Międzyrzecu mieszkało 129 Żydów, spośród których 71 pochodziło z tego miasta. W ciągu 1945 r. wróciło z ZSRR wielu ocalonych, jednak niewielu z nich decydowało się na powrót do Międzyrzeca. 19 maja 1946 r. w pobliżu stacji kolejowej Sokule (niedaleko Międzyrzeca, przy trasie do Białej Podlaskiej) zamordowani zostali Isroel Zylbersztejn (były partyzant) i Genia Adlerstein z Białej Podlaskiej (była więźniarka KL Auschwitz-Birkenau). W atmosferze narastającego zagrożenia, przy niechęci części miejscowej ludności, większość Żydów opuściła miasto, w sierpniu 1946 r. mieszkało tu już tylko 47 Żydów. Większość z nich wyjechała z Międzyrzeca w kolejnych latach. Ostatni z mieszkających tu po wojnie ocalałych z Zagłady międzyrzeckich Żydów zmarł w 1997 r.

Pomnikowa „Modlitwa” ¶ 17 maja 2009 r. prawie 200 Żydów z całego świata przybyło na uroczystość odsłonięcia pomnika poświęconego pamięci społeczności żydowskiej dawnego Mezericz, na głównym placu miasta. Rzeźba powstała z inicjatywy izraelskiego Związku Byłych Mieszkańców Międzyrzeca Podlaskiego we współpracy z młodymi mieszkańcami działającymi w Ochotniczej Straży Pożarnej. Jej autorką jest światowej sławy rzeźbiarka Yael Artzi. Pomnik przedstawia postać kobiety otulonej modlitewnym talitem. Inspiracją dla formy upamiętnienia był wygląd modlącej się matki autorki. Przejmującym momentem uroczystości była pieśń w wykonaniu pochodzącej z Międzyrzeca Podlaskiego znanej piosenkarki Sławy Przybylskiej.

Międzyrzec Podlaski, przejście z pl. Jana Pawła II do ul. Jatkowej, 2015, fot. Tal Schwartz

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski, ul. Brzeska 90 ¶ **Rynek Starego Miasta** (XV w.) z rzeźbą „Modlitwa" upamiętniającą międzyrzeckich Żydów ¶ **Pałac Potockich** (XVIII w.), ul. Lubelska 63 ¶ **Kościół św. Mikołaja** (1477) z plebanią (1818), ul. Łukowska 6 ¶ **Kościół św. Apostołów Piotra i Pawła** (1772–1774), ul. Lubelska 61 ¶ **Kościół św. Józefa** (1564), pl. Jana Pawła II 4 ¶ **Szpital**, (1846–1850), ul.Warszawska 2–4 ¶ **Cmentarz katolicki**, ul. Brzeska

MIĘDZYRZEC PODLASKI

Biała Podlaska (29 km): zespół pałacowo-parkowy (XVII w.); kościół św. Anny (1572); kościół Narodzenia NMP (poł. XVIII w.); budynek Akademii Bialskiej (1628); Muzeum Południowego Podlasia; dawna synagoga przy ul. Łaziennej; dawny szpital żydowski, obecnie Urząd Stanu Cywilnego; cmentarz żydowski (XVIII w.) ¶ **Komarówka Podlaska** (24 km): cmentarz żydowski przy ul. Krótkiej ¶ **Wohyń** (26 km): cmentarz żydowski (XIX w.); dawna drewniana kaplica unicka św. Dymitra, obecnie Matki Bożej Bolesnej (1. poł. XVIII w.); kościół św. Anny Samotrzeciej (1840) ¶ **Łuków** (32 km): Muzeum Regionalne; zespół klasztorny pijarów (XVIII, XIX w.), kolegiata Przemienienia Pańskiego (1733–1762); zespół klasztorny bernardynów (2. poł. XVIII w.), kościół Podwyższenia Krzyża Św. (1665–1770); drewniany kościół cmentarny św. Rocha (1829); stary bejt ha-midrasz, obecnie siedzibą MOPS; nowy cmentarz żydowski przy ul. Warszawskiej (XIX w.); pomnik na miejscu egzekucji w Lesie Malcanowskim ¶ **Łomazy** (39 km): cmentarz żydowski przy ul. Brzeskiej znajduje się pomnik i 2 mogiły z prochami Żydów zamordowanych przy likwidacji getta w pobliskim Lesie Hały; drewniany dom rabina przy ul. Małobrzeskiej; kościół śś. Apostołów Piotra i Pawła (1907); drewniana unicko-katolicka kaplica cmentarna św. Jana (1. poł. XIX w.); miejscowości Studzianka, Małaszewicze, Ortel, Lebiedziew stanowiące centrum kultury muzułmańskiej w regionie, tatarskie mizary w Studziance i Lebiedziewie ¶ **Rossosz** (42 km): drewniany kościół św. Stanisława (1908); cmentarz unicki (1840–1913), prawosławny (XIX w.) i żydowski; pomnik pamięci lokalnych Żydów ¶ **Siedlce** (42 km): Pałac Ogińskich (1. poł. XVIII w.); kościół św. Stanisława (1740–1749); cmentarz żydowski przy ul. Szkolnej (XIX w.); budynek szkoły Talmud-Tora przy ul. Browarnej 4; dawny prywatny dom modlitwy na rogu ul. Bpa I. Świrskiego (dawniej ul. Długa) i ul. Pustej; Muzeum Regionalne ¶ **Konstantynów** (44 km): cmentarz żydowski (XIX w.); zespół pałacowo-parkowy (XVIII w.); kościół św. Elżbiety Węgierskiej (1905–1909); cmentarz unicki (XIX w.); zespół folwarczny (XIX w.); dawna prawosławna cerkiew Opieki Matki Bożej przebudowana na szkołę (1833) ¶ **Janów Podlaski** (44 km): Stadnina Koni w Janowie Podlaskim; kościół Św. Trójcy (1714–1735); kościół Jana Chrzciciela (1790–1801); pałac biskupów łuckich (1770); założenie parkowe Wygoda (1. poł. XIX w.) ¶ **Terespol** (61 km): przejście drogowe i kolejowe na Białoruś; kościół Św. Trójcy (1863); cerkiew św. Apostoła Jana Teologa (XVIII w.); prawosławna kaplica cmentarna Zmartwychwstania Pańskiego (1892); pomnik ofiar transportów kolejowych do obozów koncentracyjnych w okresie II wojny światowej; pozostałości cmentarza żydowskiego ¶ **Brześć** (72 km): miasto przy granicy polsko-białoruskiej; pozostałości Wielkiej Synagogi (1851–1861, przebudowana w 1959); synagoga „Ekdisz" prowadzona przez brzeską gminę żydowską, przy ul. Pograniczników sowieckich, w miejscu dawnej bóżnicy „Grojse szul"; dom modlitwy „Fajwel" przy ul. Dzierżyńskiego 14; synagoga, szkółka niedzielna i koszerna stołówka przy ul. Kujbyszewa 72; budynek drukarni Izaaka Hendlera; budynek szkoły „Tachkemoni", do której uczęszczał m.in. premier Izraela Menachem Begin; Twierdza Brzeska (1833–1842); ruiny Pałacu Białego; Muzeum Techniki Kolejowej; cerkiew św. Symeona (2. poł. XIX w.); kościół Podwyższenia Krzyża Św. (1856); Cmentarz Tryszyński (przed 1900) ¶ **Bug:** Jedna z ostatnich większych rzek w Europie o naturalnym, nieuregulowanym korycie. Na odcinku 363 km rzeka graniczna Unii Europejskiej.W środkowym biegu otaczają ją malownicze zakola, wysokie brzegi, przełomy i maleńkie piaszczyste zatoczki, doskonałe dla turystyki kajakarskiej.

Włodawa

biał. Уладава,
ukr. Володава, jid. וולאָדאַווע

Oczy wciąż patrzą, chcąc wszystko uchwycić, wszystko wskrzesić; wszystko jak było?
Chaim Kliger (Kirjat Giora), *Na grobie ojców*, w: *Sefer zikaron Wlodawa*, tłum. Monika Zabłocka, cyt. za: *Tam był kiedyś mój dom… Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009

Nad Bugiem we Włodawie ¶ Usytuowana na styku granic Polski, Ukrainy i Białorusi Włodawa przyciąga dziś przed wszystkim nostalgiczną atmosferą kresowego sztetla, bogactwem przyrody Polesia i wielokulturową historią, która najsilniej przemawia do wyobraźni podczas odbywającego się co roku Festiwalu Trzech Kultur. Jeszcze w początkach XX w. było to miasto gwarne i tłoczne. Przez rynek codziennie przetaczały się wozy handlarzy, w kramnicach rozbrzmiewały języki z całego świata, a w zakładach rzemieślniczych po zmroku młodzież prowadziła burzliwe debaty o rewolucji. Miasto było ważnym węzłem handlowym i portem rzecznym na Bugu. W 1819 r. było czwartym co do wielkości miastem Lubelszczyzny. Dziś liczy ok. 13 tys. mieszkańców.

Rozwój miasta ¶ Pierwsze wzmianki o ludności żydowskiej we Włodawie pochodzą z początków XVI w. Lokalizacja miasta na skrzyżowaniu dróg lądowych i wodnych umożliwiała prowadzenie wymiany handlowej z Wołyniem, Podolem i portem w Gdańsku. Pierwsi Żydzi podporządkowani byli gminie żydowskiej w Brześciu Litewskim i zajmowali się przede wszystkim produkcją leśną (pozyskiwaniem drzewa, smoły, dziegciu, węgla drzewnego), handlem oraz spławianiem towarów Bugiem. Rzemiosło zaczęło się rozwijać pod koniec XVI w. W 1623 r. gmina we Włodawie podporządkowana została kahałowi brzeskiemu. W poł. XVII w. miasto zostało zniszczone w wyniku wojen kozackich i szwedzkich. Znacząco ucierpiała też społeczność żydowska, zdziesiątkowana podczas powstania Chmielnickiego w 1648 r. Podczas odbudowy miasta jego właściciel Rafał Leszczyński (ojciec króla polskiego Stanisława) wydał szereg przywilejów umożliwiających ponowny rozwój handlu i usług. W 1684 r. pozwolił społeczności żydowskiej na wybudowanie szkoły, drewnianej bóżnicy i jatek *na gruncie dworskim*. Cztery lata później ogłosił ordynację regulującą prawa i obowiązki mieszkańców wobec dworu. Żydzi, podobnie jak inni włodawianie, mieli trzymać straż nocną i płacić na stacjonujące w mieście wojsko. W inwentarzu miasta z 1693 r. odnotowano, że ok. połowa ze 197

Scena uliczna we Włodawie, fotografia opublikowana 8 listopada 1931 r. w dzienniku „Forwerts" (jid. Naprzód), zbiory YIVO Institute for Jewish Research

domów należała do Żydów. Wspólnota była wystarczająco duża, by powstał oddzielny kahał włodawski. Wkrótce miasto zostało jednak ponownie zniszczone w czasie działań wojny północnej i w 1716 r. obejmowało już tylko 75 „placów osiadłych", z których 41 należało do Żydów. ¶ Po Kongresie wiedeńskim Włodawa znalazła się w zależnym od Rosji Królestwie Polskim, na granicy z Cesarstwem Rosyjskim. Mimo że przepisy rosyjskie co do zasady ograniczały rozwój miast przygranicznych, nie wpłynęło to na rozwój nadbużańskiej miejscowości. Włodawa zyskała status miasta powiatowego i pod względem liczby ludności w 1819 r. stanowiła czwarte miasto na terenie dzisiejszej Lubelszczyzny – po Lublinie, Hrubieszowie i Tarnogrodzie – wyprzedzając Chełm i Zamość. W ciągu kolejnych lat liczba mieszkańców wzrosła z ok. 3,3 tys. w 1809 r. do ok. 15,2 tys. w 1913 r. Ów wzrost był spowodowany zwiększeniem liczby ludności żydowskiej – z 1079 do 12 557 osób (co stanowiło 82,5% ogółu mieszkańców). Żydów przyciągały do miasta słynne włodawskie jarmarki, przejście graniczne i komora celna, z którymi wiązały się duże możliwości handlu z Cesarstwem Rosyjskim. ¶ Pod koniec XIX w. przez Włodawę poprowadzona została linia kolejowa z Chełma do Brześcia. W zabudowie dominować zaczęły murowane domy. Wybrukowano ulice i rynek, założono naftowe, a później elektryczne oświetlenie ulic. Zbudowano także studnie artezyjskie. W mieście zaczął rozwijać się drobny przemysł. Wybuch I wojny światowej wstrzymał rozwój miasta. W 1922 r. włodawski Żydowski Okręg Bóżniczy liczył już tylko ok. 6 tys. osób, z których czynne prawo wyborcze miało 1,2 tys., a składkę płaciły 502 osoby. Własnością

gminy była synagoga, bóżnica, dwa domy modlitwy, mykwa, szkoła Talmud-Tora, cmentarz, przytułek i plac po szpitalu. Funkcjonowało także kilkanaście prywatnych, często chasydzkich, domów modlitwy. ¶ Po zakończeniu I wojny światowej w mieście utworzono komitet pomocy uchodźcom wojennym i funkcjonujący do 1939 r. dom dla sierot. Rozwijać zaczęły się organizacje oświatowe, sportowe i kulturalne. Pierwsze koło dramatyczne powstało pod koniec I wojny światowej. Przez pewien czas w mieście funkcjonował także chór i dwie kapele klezmerskie. Mimo że większość żydowskiej społeczności miasta miała niechętne wobec wszelkich nowości poglądy konserwatywne i ortodoksyjne, do Włodawy docierać zaczęła też ideologia syjonistyczna. W 1922 r. utworzono pierwszą organizację skautową Ha-Szomer ha-Cair, którą w 1928 r. zastąpił Bejtar. W 1925 r. w pobliskiej Tomaszówce powstał też kibuc przygotowujący chętnych do wyjazdu do Palestyny. Młodzież spotykała się w lokalu organizacji syjonistycznej przy ul. Wyrykowskiej (dziś Tysiąclecia), gdzie prowadzono burzliwe wykłady, dyskusje, spotkania literackie i organizowano bale purimowe. Działała tam również biblioteka, z księgozbiorem zawierającym ok. 1 tys. pozycji. Pod koniec lat 20. XX w. w mieście wychodzić zaczął włodawsko-chełmski tygodnik „Undzer Sztyme" (jid. Nasz Głos).

Podwórko w dzielnicy żydowskiej we Włodawie, 1918–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

Handel ¶ Żydowscy mieszkańcy Włodawy zajmowali się przede wszystkim handlem, arendą i rzemiosłem. Od XVI w. organizowano tu jarmarki, na których handlowano m.in. końmi, owcami i bydłem, sprowadzanymi z Ukrainy i Wołynia. W 1673 r. w mieście pracowało 4 rzeźników, 3 krawców i po 2 złotników, kuśnierzy i cyrulików. W następnych latach w żydowskich rękach znajdowało się także 18 gorzelni, browarów i słodowni. Na przełomie XVIII i XIX w. rozwinęło się przetwórstwo i handel drewnem. W końcu XIX w. w pobliżu stacji kolejowej wybudowany został pierwszy tartak napędzany parą. Funkcjonowały także młyny, kaszarnie, olejarnie i elektrownia zlokalizowana przy ul. Zabagonie (dziś Kraszewskiego). Większość warsztatów i sklepów skoncentrowana była wokół rynku i wybudowanego w XVIII w. „Czworoboku", nazywanego przez Żydów „Habrumem". Budynek ten, na planie kwadratu, ze środkowym dziedzińcem, do dziś stoi w centrum Włodawy. ¶ Większość, bo aż 85% sprzedawanych lokalnie produktów stanowiła żywność, wyroby włókiennicze, metalowe i maszyny

niezbędne okolicznym mieszkańcom. Charakterystyczna dla Włodawy była segmentacja sprzedaży wokół Czworoboku: na zachód od niego znajdowały się stragany z odzieżą i galanterią, na północ – sklepy z narzędziami, na wschód – sukna i tkaniny, a na południe – produkty spożywcze oraz popularna w XIX w. restauracja Israela Szmuela Grinszpana. Rzemieślnicy skupieni byli w cechach, a od końca XIX w. w korporacjach i związkach zawodowych. Gmina nie należała do najbogatszych. Przedwojenne domy żydowskie w większości były drewniane, ciasno ustawione obok siebie. W każdym z nich znajdowało się po kilka mieszkań, najczęściej jedno- lub dwuizbowych. Tylko kilku bogatszych mieszkańców posiadało na własność murowane kamienice i kramy wokół rynku. Wpływy z handlu stanowiły główne źródło dochodów gminy, co powodowało, że kahał faworyzował lokalnych kupców i wprowadzał specjalne regulacje np. dotyczące handlu solą czy rybami. Zakup większej ilości tych produktów był zabroniony pod groźbą poważnych kar, nawet odmowy pochówku na cmentarzu czy klątwy.

Transport i port nad Bugiem

¶ Dziś Bug wykorzystywany jest przede wszystkim w celach rekreacyjnych, jednak do XIX w. rzeka stanowiła ważny szlak handlowy, którym spławiano zboże, miód i płody rolne z Podola i Wołynia. Na trasie do Gdańska kursowały żydowskie tratwy z drewnem, przewożące m.in. słynne sosny matczańskie wykorzystywane do budowy masztów okrętowych. W drodze powrotnej wożono wyroby tkackie, towary rzemieślnicze i kolonialne. Rzeka spławna była od Buska, a żeglowna od ujścia Raty. Do 1939 r. z Dorohuska do Włodawy i Brześcia kursowały nawet statki pasażerskie dorohuskiej „Bug Flotylli". Wzdłuż rzeki kwitł handel, budowano spichlerze, magazyny, przystanie i porty rzeczne. Dziś pozostałości portu obejrzeć można m.in. w niedalekiej miejscowości Kuzawka (23 km). ¶ Włodawscy Żydzi zajmowali się także transportem lądowym. W 1937 r. na trasie do stacji kolejowej krążyło 14 prywatnych dorożek należących wyłącznie do wyznawców religii mojżeszowej. Do przewozu towarów służyły 4 furmanki wykorzystywane na dalszych odległościach i 23 na mniejszych. Kolej, powstałe obok przejście graniczne i komora celna umożliwiały kontakty handlowe z Rosją. Wytyczona z Chełma do Brześcia linia kolejowa po stronie polskiej funkcjonuje do dziś. Po drugiej, wschodniej stronie Bugu pozostała stacja kolejowa o przedwojennej nazwie „Włodawa", wchodząca w skład czynnej białoruskiej linii kolejowej do Brześcia.

Poziom wody ¶ Nazwa miasta codziennie pojawia się w Polskim Radiu za sprawą komunikatów Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej. Stan wody na Bugu we Włodawie zaczęto mierzyć w 1897 r. Pierwszy wodowskaz znajdował się przy nieistniejącym dziś moście kolejowym. Obecny znajduje się na nasypie przy słupie granicznym nr 1137. Od 1970 r. stan wody rejestruje automatyczny limnigraf. Przy rzece obejrzeć można jeszcze starsze urządzenie – jeden z niewielu w Polsce wodowskazów skośnych, gdzie poziom wody

Dawna synagoga we Włodawie, obecnie siedziba Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, 2014, fot. Monika Tarajko

odczytywany był na podstawie zanurzonych w rzece łat i kolorowych betonowych schodków. Średni stan wody na Bugu we Włodawie wynosi 156 cm. Zdarzały się też dni, gdy woda wskazywała 62 lub 506 cm. Miejsce pomiaru stanowi jedną z atrakcji spływów kajakowych organizowanych po Bugu.

Zespół synagogalny ¶ Dziedzictwo kultury żydowskiej we Włodawie reprezentuje ulokowany na zachód od Rynku zespół synagogalny, w skład którego wchodzą murowana bóżnica fundacji Jerzego Flemminga oraz stary i nowy bejt ha-midrasz, w których siedzibę ma obecnie Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. Synagoga wybudowana została w 2. poł. XVIII w. w stylu barokowym, z dwoma alkierzami i unikalnym mansardowym dachem. Stary dom modlitwy powstał w latach 1915–1916, na bazie części ścian poprzedniego obiektu. Budynki, mimo zniszczeń wyposażenia wnętrz, zachowały część pierwotnego wystroju i przetrwały II wojnę światową jako magazyny. Nowy bejt ha-midrasz dobudowany został w 1928 r. i obecnie użytkowany jest jako biuro oraz miejsce ekspozycji czasowych realizowanych przez Muzeum. ¶ We włodawskiej synagodze znajduje się neobarokowy, stiukowy, polichromowany aron ha-kodesz – jeden z najlepiej zachowanych tego typu obiektów w Polsce. Bogate, trzykondygnacyjne obramienie szafy ołtarzowej wypełniają u dołu wizerunki instrumentów muzycznych i cytaty z Psalmu 150: *Chwalcie go zadęciem w róg, chwalcie go na harfie i cytrze*, *Chwalcie go bębnem i tańcem, chwalcie go na strunach i flecie*. W środkowej części znajduje się płaskorzeźba menory i cytat z Psalmu 5: *Skłonię się ku świętemu przybytkowi Twemu, w bojaźni przed Tobą*. Po prawej stronie dostrzec można dłonie kapłańskie w geście błogosławieństwa, a po lewej kosz owoców symbolizujący święto Szawuot. Fryz wieńczy data powstania aron ha-kodesz (1934) i dwa antytetycznie ustawione gryfy adorujące tablice przymierza, zaprojektowane jako oryginalne świetliki, z których

A Wnętrze synagogi we Włodawie, przed 1939 r., zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

B Neobarokowy aron ha-kodesz w synagodze we Włodawie, 2014, fot. Monika Tarajko

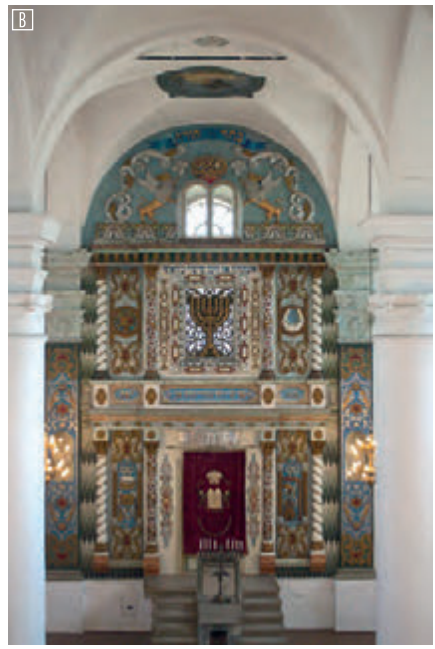

bije „światło Tory". Przed wnęką na rodały znajdują się siedmiostopniowe betonowe schody, na których ustawiona jest chanukija – 9-ramienny świecznik, zapalany podczas święta Chanuka.

Festiwal Trzech Kultur ¶ Centrum Włodawy, pomiędzy kościołem św. Ludwika, zespołem synagogalnym a cerkwią prawosławną Narodzenia NMP, każdego roku we wrześniu licznie zapełnia publiczność Festiwalu Trzech Kultur. Trzydniowa impreza, organizowana przez Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, kusi bogactwem wydarzeń artystycznych. Odbywają się tu koncerty, spotkania naukowe, warsztaty dla dzieci, degustacje, wystawy i spektakle teatralne. Symbolem festiwalu jest drzewo, z wyrastającymi ze wspólnego pnia trzema kolorowymi gałęziami symbolizującymi tradycje katolickie, żydowskie i prawosławne miasta. Festiwal odbywa się od 1995 r.

Orkiestra Makkabi ¶ W 1922 r. przy nowopowstałym klubie sportowym Makkabi utworzono orkiestrę dętą. Początkowo liczyła ona 12 muzyków, a kapelmistrzem został Szmuelke Feldman. Po kilku latach skład powiększył się do 42 osób, a kierownictwo objął Josef Minc. Orkiestra w odświętnych granatowo-białych mundurach uczestniczyła m.in. w defiladach miejskich z okazji święta Lag ba-Omer (w tradycji żydowskiej idealny dzień na zawieranie małżeństw) oraz uświetniała takie wydarzenia, jak poświęcenie nowej synagogi w Parczewie czy wizytę posła na sejm Icchaka Grünbauma w Chełmie. W 1927 r. w ramach zjazdu organizacji „Bejtar" w Warszawie włodawska grupa wygrała także ogólnokrajowy przegląd orkiestr muzycznych. Formacja działała do końca lat 30. XX w.

Członkowie orkiestry Makabi, 1927, reprodukcja z *Sefer zikaron Wlodawa we-ha-sewiwa Sobibor* (hebr. Księga pamięci Włodawy i okolic Sobibioru), red. Szymon Kanc, Tel Awiw 1974

Cmentarze ¶ We Włodawie na przestrzeni wieków żydowskich pochówków dokonywano w trzech miejscach. Najstarszy cmentarz, założony być może już w XVI w., znajdował się na zachód od synagogi. Według *Księgi pamięci* pochowani tam zostali m.in. Żydzi, którzy zginęli z rąk Kozaków podczas powstania Chmielnickiego. Aleksander Kohen w zamieszczonym tam tekście *Legendy Włodawy* pisze: *Płynęły wtedy w latach 1648–1649 potoki krwi ulicami Włodawy. Żydzi dziesiątkami tysięcy wyginęli z tego świata, który zapełnił się nienawiścią i wyziewami jadu. Na tym cmentarzu pochowane są kości świętych, zabitych przez morderców i krew ich przelana w jasny dzień na oczach wszystkich*. Kolejny cmentarz, wzmiankowany w XVIII w. ulokowano pomiędzy ulicami: Wiejską, Krzywą i Podzamcze. Został całkowicie zdewastowany podczas okupacji, a następnie jego teren wykorzystywany był jako baza Gminnej Spółdzielni. Trzeci, nowy cmentarz żydowski miał kształt nieregularnego czworoboku o powierzchni 3 ha; znajduje się pomiędzy dzisiejszymi ulicami: Mielczarskiego, Jana Pawła II i Reymonta. Obecnie pełni rolę parku miejskiego, w którym niedawno wzniesiono pomnik upamiętniający żydowską społeczność Włodawy. Macewy z cmentarza uległy zniszczeniu podczas wojny. Część z nich władze okupacyjne wykorzystały do utwardzania placów i ulic oraz do regulacji brzegów rzeki Włodawki. Na skraju parku znajduje się też nagrobek żydowskiego partyzanta Hersza Grinera, który w latach 60. XX w. w ostatniej woli poprosił o pochówek na włodawskim cmentarzu żydowskim.

II wojna światowa i Zagłada ¶

Na początku wojny społeczność żydowska we Włodawie liczyła ok. 5,6 tys. osób (60% mieszkańców miasteczka). W pierwszych dniach września miasto zostało dwukrotnie zbombardowane, a od października 1939 r. do lipca 1944 r.

znajdowało się pod stałą okupacją niemiecką. W 1940 r. utworzono tu obóz pracy przymusowej, a rok później getto, do którego przesiedlano także Żydów z Holandii, Austrii i innych miast Generalnego Gubernatorstwa. W getcie przebywało w różnych okresach od kilkuset do 9 tys. osób. Kierowani byli oni do prac przymusowych w melioracji i gospodarce leśnej. Deportacje do obozu zagłady w Sobiborze rozpoczęły się w maju 1942 r., podczas święta Szawuot. Kolejne łapanki i transporty Niemcy zorganizowali w lipcu, październiku i listopadzie 1942 r. Ostatnia deportacja, będąca ostatecznym kresem istnienia żydowskiej społeczności we Włodawie, miała miejsce w dniach 1–3 maja 1943 r. Obecnie w mieście co roku w tych dniach obchodzone są uroczystości rocznicowe upamiętniające ofiary Zagłady.

Sobibór ¶ Muzeum Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze znajduje się 16 km na południe od Włodawy. Był to drugi po Bełżcu ośrodek eksterminacji Żydów w ramach „Akcji Reinhardt". W latach 1942–1943 zginęła tam większość Żydów włodawskich. Do obozu kierowano też transporty z Holandii, Austrii, Niemiec, Czech czy Słowacji. Zginęło w nim ok. 170 tys. osób. 14 października 1943 r. 260-osobowej grupie oporu pod przywództwem Lejby Feldhendlera i Aleksandra Peczerskiego udało się zabić część obsady SS obozu, zdobyć broń i uciec do lasu. Ponad 100 osób zostało zabitych w trakcie pościgu. Wśród ocalonych znalazł się Tomasz Blatt, autor dziennika, na podstawie którego stacja CBS nakręciła film *Ucieczka z Sobiboru* (1987), nagrodzony m.in. dwoma Złotymi Globami i kilkoma nominacjami do Nagrody Emmy.

Byłem w Sobiborze pół roku. Wreszcie 14 października w ciągu jednej godziny prawie zabiliśmy wszystkich Niemców nożami, siekierami, zabraliśmy im broń i zrobiliśmy otwarte powstanie. ¶ Polscy Żydzi wiedzieli, że idą na śmierć, ale ci z zagranicy nie wiedzieli, więc mieli pogadankę zaraz koło dworca, jak wyszli z pociągu, że są tutaj w ładnym miejscu, w lesie, i dostaną mieszkania, ale wpierw muszą się rozebrać i pójść do kąpieli ze względów sanitarnych. I ludzie dobrowolnie, nic nie podejrzewając, szli do komory gazowej i tam już było za późno, żeby się stamtąd wydostać. ¶ Jak tylko Niemcy przyszli, zacząłem pisać. Widziałem, że się źle robi. Na początku pisałem wszystko, ale potem zobaczyłem, że to nie ma sensu. Raz zgubiłem zeszyt, potem spaliłem, potem zacząłem znowu pisać. Potem jak już byłem w Sobiborze, to zacząłem pisać. To Niemiec wrzucił mi do studni z wodą to wszystko, kartki się zniszczyły. Jak wyszedłem z obozu – to znowu pisałem. Oddałem na przechowanie znajomym chrześcijanom i udało mi się zebrać po wojnie jakieś 40%. I potem napisałem książkę. ¶ Tomasz Blatt – fragmenty relacji Historii Mówionej ze zbiorów Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN", 2004

Mendele Morgernsztern ¶ Był ostatnim miejskim rabinem we Włodawie. Wybrany został na tę funkcję w 1939 r., po śmierci Moszego Barucha, jego ojca, zmarłego od ran odniesionych podczas bombardowań niemieckich. W chwili wyboru miał tylko 23 lata. Wraz z innymi Żydami trafił do włodawskiego getta, w którym mimo trudnych warunków dalej pełnił obowiązki religijne. Był jednym

Kopiec pamięci na terenie Muzeum Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze, 2015, fot. Monika Tarajko

z inicjatorów zbierania z nasypów kolejowych ciał deportowanych do Sobiboru jeńców i osobiście pilnował pochówków zmarłych na cmentarzu żydowskim. W lipcu 1942 r. na rozkaz Niemców przyprowadził swoje dzieci na miejsce zbiórki osób wywożonych do Sobiboru. Odrzucił propozycję okupanta, by zostawić dzieci i wrócić do getta. Zginął w sierpniu 1942 r. w Sobiborze.

Arnold Bogumil Ehrlich ¶ Z Włodawy pochodził urodzony w 1848 r. wybitny biblista i uczony – Arnold Bogumil Ehrlich. Znał doskonale Biblię i Talmud. Pracował w Berlińskiej Bibliotece Królewskiej, a w wieku 30 lat wyemigrował do USA. Podobno posługiwał się 39 językami. W latach 1899–1901 opublikował 3-tomową pracę *Mikra Kifszuta* – krytyczną analizę treści biblijnych w odniesieniu do życia współczesnej wspólnoty żydowskiej. Wraz z niemieckim profesorem Franzem Delitzschem przetłumaczył na język hebrajski Nowy Testament. Dokonał także poetyckiego tłumaczenia Księgi Psalmów na język niemiecki. Zmarł w 1919 r. w Nowym Jorku.

Okolice

Adampol (6 km): pałac myśliwski Zamoyskich, obecnie lecznica (1913–1928); pomnik upamiętniający obóz pracy i miejsce kilkakrotnych egzekucji Żydów w latach 1941–1943 ¶ **Różanka** (7 km): pozostałości zespołu pałacowo-folwarcznego (XVIII/XIX w.); kościół św. Augustyna (1908–1913); dawny ośrodek tkactwa ludowego ¶ **Luta** (13 km): pomnik pamięci Żydów zamordowanych w obozie pracy przymusowej ¶ **Sobibór** (18 km): Muzeum Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady, filia Państwowego Muzeum na Majdanku ¶ **Sławatycze** (25 km): cerkiew Opieki MB (1910–1912); cmentarz prawosławny (XIX w.); kościół MB Różańcowej (1913–1919); cmentarz żydowski, ul. Polna; zbiorowa mogiła ofiar zabitych podczas akcji wysiedlenia ludności żydowskiej w 1942 r. ¶ **Hola** (29 km): drewniana cerkiew św. Paraskewy i św. Antoniego Peczerskiego (1702); dzwonnica przycerkiewna (1898); Skansen Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Podlasia; w lipcu odbywa się tu Jarmark Holeński ¶ **Romanów** (29 km): dwór, obecnie Muzeum im. Józefa Ignacego Kraszewskiego (pocz. XIX w.); kaplica św. Anny (pocz. XIX w.) ¶ **Jabłeczna** (31 km): zespół klasztorny: prawosławny monastyr (1838–1840) z cudowną ikoną św. Onufrego

(XV), brama-dzwonnica (1840), budynek klasztorny (ok. 1840), dawny dom namiestnika klasztoru (XIX/XX w.); drewniane kaplice Zaśnięcia Bogurodzicy i Św. Ducha (1900–1908); drewniana cerkiew unicka, obecnie kościół Przemienienia Pańskiego (1752); dwa wiatraki typu koźlak (1889, 1926); spichlerz (1889) ¶ **Sawin** (31 km): cmentarz żydowski (XVIII w.); kościół Przemienienia Pańskiego (1731–1740); szpitalik-przytułek (1757) ¶ **Sosnowica** (35 km): założenie dworskie Sosnowskich (XVIII w.), kościół Św. Trójcy (1797), cerkiew św. Apostołów Piotra i Pawła (1891–1893), cmentarze: rzymskokatolicki, prawosławny, żydowski (XIX w.) ¶ **Wereszczyn** (37 km): pomnik upamiętniający egzekucję ok. 150 Żydów; drewniany dwór (pocz. XX w.); drewniany kościół św. Stanisława BM i Trójcy Św. (1783); kaplica grobowa Rulikowskich (2. poł. XIX w.) ¶ **Uhrusk** (39 km): kościół św. Jana Chrzciciela (1672–1676); cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny (1849); dawny pałac Niemiryczów, obecnie placówka Uniwersytetu Przyrodniczego z Lublina (XIX w.) ¶ **Kodeń** (44 km): Sanktuarium MB Kodeńskiej Królowej Podlasia – Matki Jedności na terenie dawnej rezydencji Sapiehów: kalwaria kodeńska, cerkiew, obecnie kościół Św. Ducha (XVI w.), Bazylika św. Anny (1629–1635); kompleks klasztorny z ogrodami różanymi Misjonarzy Oblatów; pałac Placencja (XVIII w.) ¶ **Kostomłoty** (50 km): drewniany kościół neounicki św. Nikity (1631); drewniana cerkiew św. Serafina z Sarowa (poł. XX w.) ¶ **Sobiborski Park Krajobrazowy** ¶ **Poleski Park Narodowy** ¶ **Nadbużański Szlak Rowerowy**

Warto zobaczyć

Dawny zespół synagogalny, obecnie Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, ul. Czerwonego Krzyża 7 ¶ **Klasztor Paulinów**: kościół św. Ludwika (1739–1780), budynek klasztoru (1711–1717), ul. Klasztorna 7 ¶ **Cerkiew Narodzenia NMP** (1840–1842), cmentarz przycerkiewny (XIX), plebania prawosławna (XIX w.), ul. Kościelna 11a ¶ **Cmentarze: unicki i rzymskokatolicki** (XVIII w.), al. Wyzwolenia ¶ **Zespół kramów** „Czworobok" (2. poł. XVIII w.), na rynku ¶ **Panorama miasta** znad brzegu Bugu

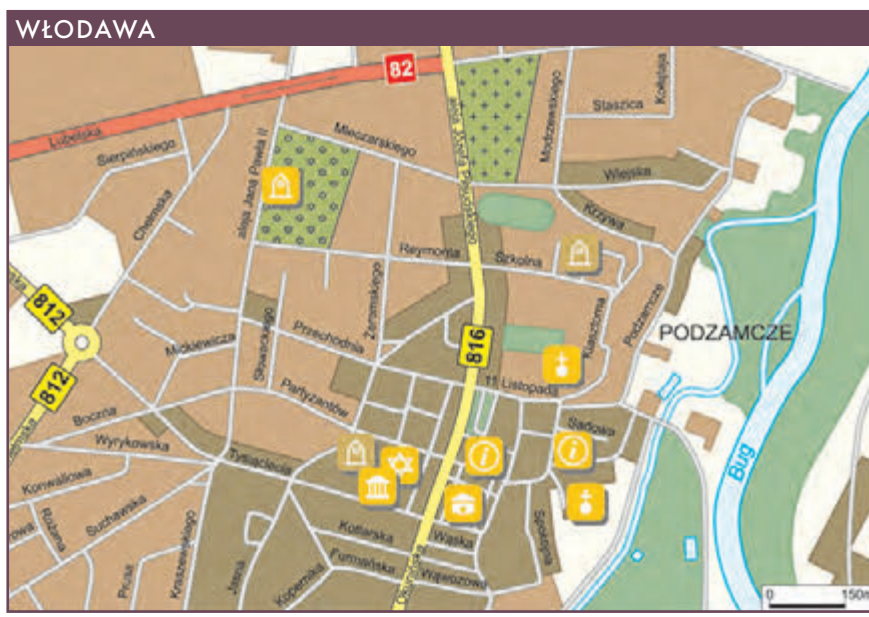

Kock

ukr. Коцьк, **jid.** קאָצק

Do Kocka wędruje się, tańcząc.
Chasydzka pieśń ludowa z XIX w.

Cadyk ¶ *Ludzie mają dusze, a nie zegarki* – mawiał **Menachem Mendel Morgensztern** (1787–1859), chasydzki cadyk z Kocka. Miasto przez długie lata było jednym z najważniejszych ośrodków chasydyzmu w Polsce, siedzibą chasydzkiej dynastii słynącej z żarliwej i spontanicznej pobożności. Jej założyciel Menachem Mendel Morgensztern urodził się w Biłgoraju. Kształcił się m.in. u Symchy Biunema z Przysuchy i Jakuba Icchoka Horowica zwanego Widzącym z Lublina. Zamieszkał w Kocku w 1829 r. W swoich studiach dążył do syntezy Talmudu i kabały, interesował się naukami świeckimi i średniowieczną filozofią. Nauczał, że jest tylko jedno Boże objawienie i jedna wola Boża, a obowiązkiem chasyda jest zrobić wszystko, by ją poznać. W 1839 r. doznał iluminacji, po której postanowił spalić wszystkie swoje rękopisy i spędzić resztę życia w odosobnieniu, w zamkniętej izbie obok sali modlitw w swoim domu w Kocku. Odeszło od niego wówczas wielu zwolenników, jednak część z nich pozostała w mieście, po śmierci cadyka uznając przywództwo jego potomków. Jego syn Dawid (1812–1873) i wnuk Izrael (1840–1905) byli kolejnymi kockimi rabinami. ¶ Nauczanie Menachema Mendla spopularyzował austriacki filozof żydowskiego pochodzenia Martin Buber w swoich *Opowieściach chasydów* (wyd. 1949, pol. wyd. 2005). Zapisana przez Bubera definicja bałwochwalstwa według kockiego cadyka została zacytowana w wydanej w 2013 r. w Watykanie pierwszej encyklice papieża Franciszka: *Z bałwochwalstwem mamy do czynienia wówczas, gdy zwraca się pełne szacunku oblicze do oblicza, które nie jest obliczem* (*Lumen Fidei*, 13).

Mieszkanie Boga ¶ *„Gdzie mieszka Bóg?" – takim pytaniem zaskoczył kocki rabbi kilku uczonych mężów, którzy przebywali u niego w gościnie. Roześmiali się, słysząc te słowa: „Co też mówisz, rabbi? Przecież świat jest pełen jego wspaniałości!". ¶ On jednak odpowiedział na swoje pytanie: „Bóg mieszka wszędzie, gdzie się Go wpuści".*

Widok Kocka od strony gościńca, akwarela Zygmunta Vogla, 1796, zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie

Różne zwyczaje ¶ *Pewien chasyd z Kocka rozmawiał z chasydem z Czarnobyla o zwyczajach panujących w ich wspólnotach. Chasyd z Czarnobyla powiedział: „Czuwamy każdej nocy z czwartku na piątek, w piątek rozdajemy jałmużnę stosowną do naszego stanu posiadania, a w szabat odmawiamy cały psałterz". „My – odparł chasyd z Kocka – czuwamy przez wszystkie noce, jak długo starczy nam sił, dajemy jałmużnę, kiedy spotkamy biedaka i mamy w kieszeni pieniądze, a psalmów, nad którymi Dawid w pocie czoła ślęczał siedemdziesiąt lat, nie klepiemy po kolei, lecz odmawiamy je zgodnie z potrzebą chwili".* ¶ Menachem Mendel z Kocka, w: M. Buber, *Opowieści chasydów*, tłum. P. Hertz, Poznań–Warszawa 2005

Dom cadyka ¶ Na skrzyżowaniu ulic: Wojska Polskiego, Warszawskiej i Polnej stoi charakterystyczny drewniany dom z wieloboczną wieżyczką na piętrze, zbudowany na przełomie XIX i XX w. prawdopodobnie jako budynek poczty. Z okna wieżyczki widać wszystkie strony świata. Niestety kocki „dom cadyka" nie był domem Menachema Mendla. Od początku lat 30. XX w. mieścił się tu dwór ostatnich kockich cadyków – Izraela Lejby oraz Abrahama Joska Morgensztern, prawnuków Menachema Mendla. ¶ Dwór pierwszego kockiego cadyka mieścił się prawdopodobnie przy ul. Białobrzeskiej (dziś – Joselewicza), gdzie w 1837 r. baronowa Aleksandra d'Anstett podarowała Menachemowi Mendlowi dwie działki budowlane. Do dziś w pobliżu stoją drewniane budynki, które, być może, pamiętają pierwszego kockiego cadyka i pielgrzymujących do niego chasydów.

Księżna Anna Jabłonowska to jedna z tych niezwykłych kobiet XVIII w., których osobowości odcisnęły trwały ślad w krajobrazie należących do nich miast. Księżna Jabłonowska przebudowała cały Kock i nadała mu nowy kształt urbanistyczny. Założony został nowy rynek i sieć wychodzących z niego ulic, wybudowany ratusz i inne budynki przy rynku, a kościół w południowej pierzei został

Dom cadyka w Kocku, tzw. „rabinówka", 2010, fot. Mirosław Koczkodaj, zbiory Domu Kultury im. księżnej Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w Kocku

odbudowany w nowym stylu. Dla siebie Jabłonowska wzniosła na miejscu zamku pałac, otoczony dużym parkiem z wieloma egzotycznymi drzewami i krzewami. Projektantem i prowadzącym działania budowlane był wybitny architekt epoki klasycyzmu – Szymon Bogumił Zug. Dwór księżnej stał się miejscem spotkań ówczesnych wybitnych przedstawicieli świata kulturalnego Rzeczypospolitej – uczonych, pisarzy, poetów i malarzy. Bywał tu król Stanisław August Poniatowski.

Gmina żydowska ¶ Pierwsi Żydzi pojawili się w Kocku na przełomie XVI i XVII w. Wielu mieszkańców miasta zginęło podczas najazdu wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego w 1648 r. Po wojnach połowy XVII w. miasto odbudowywało się powoli. Powracali tu także Żydzi. W końcu XVII w. Maria Wielopolska, właścicielka miasta i siostrzenica królowej Marii Kazimiery, żony króla Jana III Sobieskiego, wydała dokument, w którym zobowiązywała miejscowych Żydów do wypełniania powinności wobec miasta, tak jak chrześcijan – do pomagania w razie pożarów, pełnienia straży nocnej, naprawiania dróg, mostów i grobli. ¶ Sto lat później księżna Jabłonowska wyznaczyła północny kwartał miasta na dzielnicę żydowską. Tam znalazły się najważniejsze budynki kahału – synagoga i mykwa. W specjalnym „Uniwersale" wydanym w 1773 r. księżna uregulowała także kwestie sądownictwa, wyborów do władz kahału, zasady opuszczania miasta i handlu niektórymi towarami. Z 2. poł. XVIII w. znane są pierwsze statystyki ludności żydowskiej kahału kockiego i miasta. W skład kahału wchodziło wówczas miasto Kock, 3 miasteczka (Serokomla, Wojciechów i Adamów) oraz 40 okolicznych wsi, a jego członków szacowano na ok. 800 osób.

Synagoga ¶ Przed wojną bóżnica stała w pn.-wsch. części miasta, przy drodze wychodzącej od rynku na pn. (dziś ul. Piłsudskiego), tu, gdzie dziś koło pomnika Kościuszki odchodzi od niej droga idąca w kierunku cmentarza

Pieczęć kockiego rabina B. W. Rappaporta, XIX w., zbiory Archiwum Państwowego w Lublinie

żydowskiego. Bóżnica była dużym murowanym budynkiem, określonym w 1933 r. jako „Synagoga wielka", łączącym pod swoim dachem funkcje modlitewne oraz pomieszczenia gminy. Budynek ten został wzniesiony w 2. poł. XIX w. W 1899 r. spłonął, ale wkrótce został odbudowany. W budżecie gminy żydowskiej na lata 1926–1927 odnotowano wydatki na wybielenie i malowanie bóżnicy, reperację podłóg i wstawienie szyb, w 1930 r. przewidziano kwotę „A. Cukrowi za oględziny rodałów bóżnicy i synagogi", a na lata 1931–1933 przewidziano kwotę 140 zł „na instalację elektryczną". ¶ W budżetach gminy z okresu międzywojennego odnotowana jest 1 synagoga i 2 domy modlitwy, jeden z nich znajdował się w budynku razem z synagogą. ¶ Mykwa znajdowała się naprzeciwko synagogi, po zach. stronie ul. Szkolnej. Był to budynek murowany, z 2. poł. XIX w. W 1899 r. spłonął razem z bóżnicą, ale jeszcze przed I wojną światową został odbudowany.

Z zachowanych źródeł archiwalnych możemy się dowiedzieć, że w 1818 r. „szkolnikami" czyli woźnymi synagogi (hebr. szamasz) byli: Meier Zielkowicz (l. 55), Fiszel Judkowicz (l. 60) i Szloma Szmulowicz (l. 35) – będący również „strażnikiem miejskim". Rabinem wówczas był zapewne Szloma Friedman, syn Zelmana, zmarły w Kocku jako rabin w 1826 r., w wieku 52 lat. W tym też roku „Szkolnikiem" był Fiszel Rechtman (l. 58), a „Dozorcą Bóżniczym" Boruch Mandelcwajg (l. 54), odnotowany też jako „pergamnik", czyli osoba przygotowująca zwoje Tory.

Organizacje społeczne ¶ Początek XX w. i okres międzywojenny to czas powstawania wielu organizacji, stowarzyszeń i partii politycznych – tak polskich jak i żydowskich. W pamięci społeczności Kocka zachowały się wydarzenia rewolucji 1905 r., kiedy to strajkujący żydowscy robotnicy wysadzili w powietrze magazyny miejscowej gorzelni. Wszystkie większe żydowskie partie polityczne, od syjonistów po komunistów, miały w Kocku swoje komórki. Popularny był Bund i Ha-Szomer ha-Cair. Wśród związków zawodowych wyróżniały się związek krawców i związek kaletników, który opiekował się m.in. publiczną biblioteką, umożliwiającą młodzieży dostęp do takich klasyków literatury żydowskiej jak Icchok Lejbusz Perec, Szolem Alejchem, Szolem Asz oraz do przekładów literatury europejskiej. W bibliotece odbywały się wieczorki towarzyskie, na których spotykali się młodzi ludzie wszelkich orientacji politycznych. Rozprowadzano tam również dzienniki, tygodniki, miesięczniki i magazyny – jak wspomina *Księga pamięci Kocka* – prawie każdy młody człowiek kupował gazetę. W radzie miasta liczącej ponad 20 członków, blisko połowę stanowili Żydzi.

A Panorama rynku kockiego w dzień targowy, w prawym górnym rogu widoczna synagoga, lata 20. XX w., kolekcja Marii Kowalewskiej w zbiorach cyfrowych Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Ohel Menahema Mendla Morgenszterna na cmentarzu żydowskim w Kocku, 2014, fot. Monika Tarajko

Cmentarz ¶ Nie wiadomo, gdzie znajdował się cmentarz żydowski przed powstaniem nowego układu urbanistycznego Kocka w 2. poł. XVIII w. Nowy cmentarz został usytuowany poza miastem, w odległości 1 km na pn.-wsch. od centrum, na lekko opadającym w kierunku płd.-zach. stoku, wśród pól. Najstarsza zachowana macewa pochodzi z 1819 r. Na cmentarzu chowano kolejnych cadyków z dynastii Morgensztern ów, począwszy od Menachema Mendla w 1859 r. Nad ich grobami postawiono ohel, murowany, z czterospadowym dachem. Przed wojną teren cmentarza ogrodzony był rozpiętymi na drewnianych słupach drutami. W pobliżu bramy stał dom stróża. Chowano tu też zmarłych z Adamowa, Serokomli i Wojcieszkowa. Powierzchnia terenu, po powiększeniu go przed wojną, wyniosła 2,2 ha. W czasie wojny cmentarz został częściowo zdewastowany. Niemcy zmusili Żydów do wydobycia macew z cmentarza, wykonano z nich na dziedzińcu pałacowym areszt i wyłożono drogi dojazdowe do pałacu. Na cmentarzu odbywały się

A Pomnik upamiętniający Berka Joselewicza, 2010, fot. Tomasz Młynarczyk, zbiory Domu Kultury im. księżnej Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w Kocku

B Śmierć Berka Joselewicza na ulicach Kocka, akwarela Henryka Pilattiego, zbiory Muzeum Narodowego w Krakowie

egzekucje. Po wojnie okoliczna ludność zabrała resztę macew piaskowcowych, rozebrany został ohel i dom stróża. W 1958 r. teren ten zaorano i obsadzono drzewami. W latach 1987–1990 stopniowo odbudowano ohel i ogrodzono cmentarz. Można na nim dziś znaleźć ok. 30 macew. Klucze przechowuje mieszkający w pierwszym domu za cmentarzem Roman Stasiak.

Legenda Berka Joselewicza ¶

Po przeciwległej stronie miasta, przy drodze na Białobrzegi, znajdziemy inny ważny grób – mogiłę Berka Joselewicza, pułkownika wojsk polskich, dowódcy szwadronu ułanów. Berek zginął w Kocku w czasie bitwy prowadzonej przez oddziały księcia Józefa Poniatowskiego z wojskami austriackimi w 1809 r. Ten urodzony w Kretyndze na Litwie syn handlarza końmi, *człowiek wesołego usposobienia i ducha przedsiębiorczego*, podróżując po Europie jako faktor bpa Massalskiego, był świadkiem historycznych wydarzeń, m.in. odwiedził Paryż w czasie rewolucji francuskiej. Podczas insurekcji kościuszkowskiej przedstawił władzom powstańczym projekt utworzenia żydowskiego Lekkokonnego Pułku Starozakonnego. Miał zaciągnąć do niego ok. 500 mężczyzn dla obrony warszawskiej Pragi. Na prośbę Joselewicza zapewniono im możliwość przestrzegania religijnych przepisów, dostęp do koszernego jedzenia, niepracowania w szabat (kiedy to było możliwe), a także noszenia tradycyjnych żydowskich bród. ¶ Po klęsce powstania Joselewicz trafił do niewoli, znalazł się w zaborze austriackim, służył w Legionach Polskich we Włoszech, w wojsku księstwa Hanoweru, po utworzeniu zaś Księstwa Warszawskiego natychmiast powrócił do Polski. ¶ Nad grobem Berka Joselewicza usypano kopiec. W 1909 r.,

Uroczystości w Kocku z okazji rocznicy śmierci pułkownika Berka Joselewicza, maj 1933, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

jeszcze w czasach zaboru rosyjskiego, właściciel okolicznych dóbr – hr. Edward Żółtowski – ufundował ustawiony na kopcu pomnik upamiętniający tę postać. W okresie międzywojennym Berek Joselewicz stał się symbolem aktywnej obecności Żydów w historii Polski, a zarazem bohaterem dla żydowskiego ruchu skautowskiego. Do jego postaci odwoływały się zarówno Drużyny im. Berka Joselewicza o profilu asymilatorskim, jak i syjonistyczna organizacja skautowa Ha-Szomer ha-Cair.

Postaci Berka Joselewicza oraz Menachema Mendla pojawiają się razem w powieści Josefa Opatoszu *W polskich lasach* (wyd. jidysz 1921, wyd. polskie 1923), rozgrywającej się w Kocku w czasach przed powstaniem styczniowym. Na podstawie tej książki Jonas Turkow w 1929 r. nakręcił film fabularny. Niestety nagranie nie zachowało się do naszych czasów.

W 1927 r. został powołany Komitet Obywatelski budowy pomnika – szkoły zawodowej i powszechnej im. pułk. Berka Joselewicza w Kocku. Patronat honorowy objął Marszałek Józef Piłsudski, a w skład komitetu weszli czołowi przedstawiciele żydowskiej i chrześcijańskiej społeczności miasta, wśród nich m.in. Marian Otton Górczyński – burmistrz Kocka, Moszek Goldband – ławnik Magistratu Kocka, Josef Morgensztern – rabin, ks. Prałat Marceli Glinka – proboszcz kockiej parafii, Mojżesz Dawid Wajnberg – prezes gminy żydowskiej w Kocku, Marcin Stępień – kierownik szkoły powszechnej w Kocku i Jojna Zygielman – radny Kocka. ¶ Po kilku latach zbiórki funduszy szkołę udało się wybudować, latem 1939 r. budynek stanął w stanie surowym. Dalsze prace przerwała okupacja niemiecka, szkołę uruchomiono już po wojnie, budynek do dziś jest częścią Zespołu Szkół w Kocku.

II wojna światowa i Zagłada

¶ 9 września 1939 r., w czasie pierwszego bombardowania miasteczka, w sadzie koło budynku „rabinówki" zginął ostatni kocki cadyk Israel Lejb

Morgensztern wraz z najbliższymi. ¶ Od 2 do 5 października 1939 r. pod Kockiem stoczono ostatnią bitwę kampanii wrześniowej pomiędzy dowodzoną przez gen. Franciszka Kleeberga Samodzielną Grupą Operacyjną „Polesie" i niemiecką 13 Dywizją Piechoty. ¶ Po wejściu do miasta Niemcy bardzo szybko rozpoczęli represje skierowane głównie przeciwko ludności żydowskiej. Już w listopadzie 1939 r. spędzono Żydów do synagogi, którą nakazano im rozebrać. W ten sam sposób zniszczono dom modlitwy i mykwę. Rozpoczęły się przesiedlenia ludności żydowskiej do Kocka z miast bliskich i dalszych (Lubartów, Suwałki). W końcu 1940 r. w pn. części miasta powstało getto, do którego przesiedlono wszystkich Żydów. Likwidację getta rozpoczęto pod koniec 1942 r. Poprzedziły tę akcję 2 duże egzekucje w lecie tego roku – w każdej rozstrzelano ponad 200 osób. Jesienią ludność żydowską popędzono do Łukowa, skąd została ona przewieziona do obozu zagłady w Treblince i tam zamordowana.

> *W listopadzie 1942 wysłano do Treblinki Żydów z Kocka. Porucznik Brand zarządził, by do stacji kolejowej jechali chłopskimi furmankami.*
>
> *Jechały te furmanki przez cały dzień… / Hersz Buczko jechał, ten który miał kaszarnię. / Jechał Szlomo Rot, który robił najsmaczniejsze lody. / Jechał Jakow Marchewka, który sprzedawał lemoniadę. / Jechali – Cyrla Opelman, która sprowadzała najelegantsze artykuły bławatne i jej konkurent, Abram Grzebień. / Cyrla Wiernik, ta z rynku, ze sklepu z pasmanterią, jechała, i Szlomo Rosenblat, jej sąsiad, od galanterii damskiej. / Jechał Hennoch Madanes, kupiec artykułów żelaznych… / … i jechał Lejb Zakalik, właściciel młyna, z bratem, dziećmi i wnukami…* ¶ Hanna Krall, *Tam już nie ma żadnej rzeki*, Warszawa 1998

Do opisanej przez Hannę Krall historii Apolonii Machczyńskiej, chrześcijanki z Kocka zamordowanej przez Niemców za pomaganie Żydom nawiązuje spektakl *(A)pollonia* w reżyserii Krzysztofa Warlikowskiego. Premiera spektaklu miała miejsce w 2009 r. w Nowym Teatrze w Warszawie i stała się jednym z najważniejszych wydarzeń teatralnych ostatnich lat w Polsce.

Współczesność ¶ Dzisiejszy Kock to urokliwe miasteczko w pow. lubartowskim zamieszkane przez ok. 3,5 tys. osób. Działają tu dwa nieduże hotele-domy weselne i kilka barów. W okolicy dostępne są gospodarstwa agroturystyczne. Informacji o lokalnej historii może udzielić Dom Kultury im. Księżnej Anny z Sapiehów Jabłonowskiej, tel. (81) 859 11 10.

Okolice

Firlej (10 km): cmentarz żydowski (XIX w.); drewniany kościół Przemienienia Pańskiego (1880) ¶ **Radzyń Podlaski** (21 km): stary cmentarz żydowski (XVII/XVIII w.); nowy cmentarz żydowski (początek XX w.); kościół Św. Trójcy (1641); zespół parkowo-pałacowy Potockich (XVII/XVIII w.); pałac Szlubowskich (ok. XVIII w.) ¶ **Michów** (18 km): kościół Wniebowzięcia NMP (XVI w.); pomnik (2013) na miejscu zniszczonego cmentarza

żydowskiego ¶ **Lubartów** (24 km): cmentarz żydowski (1819); pałac Sanguszków wraz z założeniem ogrodowym (XVIII w.); bazylika św. Anny (1733–1738); zespół klasztorny Kapucynów: kościół św. Wawrzyńca, klasztor, ogród (1737–1741) ¶ **Czemierniki** (20 km): układ urbanistyczny (XVI/XVIII w.); cmentarz żydowski (1703); zespół parkowo-pałacowy (1615–1622); kościół św. Stanisława BM (1603–1617) ¶ **Adamów** (21 km): cmentarz żydowski (XIX w.); kościół Podwyższenia Krzyża Świętego (1796–1858) ¶ **Parczew** (41 km): dawna synagoga, obecnie sklep (2. poł. XIX w.); drewniana dzwonnica (1675); Sanktuarium Matki Bożej Królowej Rodzin (1905–1913) ¶ **Kamionka** (22 km): cmentarz żydowski (1. poł. XIX w.); kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła (XV/XVI w.); kaplica grobowa rodziny Weyssenhoffów (1848); kaplica grobowa rodziny Zamoyskich (1890–1893) ¶ **Kozłówka** (24 km): Muzeum Zamojskich – zespół pałacowo-parkowy obejmujący 14 budynków z przełomu XVIII/XIX w. i 19-hektarowy park z ogrodem francuskim ¶ **Bobrowniki** (42 km): cmentarz żydowski (XIX w.); kościół Nawiedzenia NMP (1488, przebud. XVI i XVII w.) ¶ **Dęblin** (43 km): dawna synagoga, obecnie sklep (2. poł. XIX w.); twierdza (XIX w.); drewniany kościół Chrystusa Miłosiernego (1781); Muzeum Sił Powietrznych; zespół Dworca Kolei Nadwiślańskiej ¶ **Poleski Park Narodowy** ¶ Park Krajobrazowy **„Lasy Kozłowieckie"**

Warto zobaczyć

Grób Berka Joslelewicza (1807), przy drodze na Białobrzegi ¶ **„Dom cadyka"** (XIX/XX w.), ul.Wojska Polskiego ¶ **Cmentarz żydowski** (XVIII w.), ul. św. Jana Chrzciciela ¶ **Kościół Wniebowzięcia NMP** (1779–1782), pl. Księżnej Anny Jabłonowskiej 15 ¶ **Pałac księżnej Anny** z Sapiehów Jabłonowskiej, wzniesiony na miejscu dawnego pałacu Firlejów, przebudowany według projektu Szymona Bogumiła Zuga (1770), typowe założenie „między dziedzińcem a ogrodem" (korpus główny, 2 oficyny połączone galeriami, dziedziniec), ul. Tadeusza Kościuszki 1 ¶ **Zespół drewnianej i murowanej zabudowy miasta** (XIX/XX w.) ¶ **Cmentarz wojenny** z pomnikiem upamiętniającym poległych w bitwie pod Kockiem, ostatniej bitwie kampanii wrześniowej 1939 r., ul. Kleeberga

KOCK

Kazimierz Dolny

ukr. Казімеж-Дольни, jid. קוזמיר

Kazimierz przypominał kartę modlitewnika dla kobiet, modlitewnika o błyszczących, srebrnych narożnikach.
Jechiel Jeszaja Trunk, *Moje życie wpisane w historię Żydów w Polsce,*
tłum. A. Clarke, Warszawa 1997

Królewski port ¶ Malowniczo usytuowany przy przeprawie przez Wisłę Kazimierz Dolny już w XIV w. otrzymał rangę miasta królewskiego. Korzystne położenie przy skrzyżowaniu lądowego i wodnego szlaku handlowego bardzo dobrze oddziaływało na rozwój miasta. Przywożone tu zboże spławiano Wisłą do Gdańska, a stamtąd do portów Europy. Mieszkańcy Kazimierza zajmowali się szkutnictwem oraz handlem zbożem, drewnem, winem i solą. Świadkami zamożności miasta w tym okresie są położone nad rzeką spichlerze i bogato zdobione renesansowe kamienice przy rynku.

Miłość Esterki ¶ Pierwsi Żydzi zamieszkali w Kazimierzu Dolnym prawdopodobnie w 2. poł XV w., choć istnieją legendy, które mówią o żydowskich kupcach obecnych w tej okolicy już w XI w. Według popularnej legendy mieszkała tu sławna Esterka, córka żydowskiego kupca, w której zakochał się z wzajemnością Kazimierz Wielki, ostatni polski król z dynastii Piastów. Legenda ta została opisana w kronice Jana Długosza i choć historycy nie znaleźli dowodów na autentyczność Esterki, to jednak postać ta stała się jednym z symboli polsko-żydowskiej koegzystencji. Goście odwiedzający Kazimierz przed II wojną światową mogli oglądać przechowywany przez opiekunów synagogi zabytkowy sprzęt liturgiczny, wśród którego można było znaleźć parochet i koronę dla Tory. Według tradycji ustnej przekazywanej sobie przez kazimierskich Żydów, ów parochet wyhaftowała Esterka, a koronę podarował synagodze król Kazimierz. Co ciekawe, kazimierski parochet powstał najprawdopodobniej w Chinach, w XVII w.

Rynek ¶ Jak wspominał malarz Wojciech Gerson: *Rynek miasta należy do typowych, ponieważ posiada dawnym obyczajem pobudowane podcienia drewniane i murowane, studnię na środku o sążnistym kole i długim łańcuchu, pełno zawsze szwargocących żydów, a w sobotę żydówek, lubiących się stroić na szabas i poważnie przechadzających się.* ¶ Kształt przestrzenny miasta wynika z przywileju lokacyjnego na prawie magdeburskim nadanego w XV w. Na stosunkowo niewielkiej przestrzeni usytuowano rynek, sieć

A Kamienice przy rynku w Kazimierzu, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Kazimierz Dolny. Zabudowania miejskie z pierzeją południową rynku po lewej i zacienioną pierzeją zachodnią po prawej, 1794, rys. Zygmunt Vogel, zbiory Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie

ulic i kościoły. Zamek, basztę i klasztor Franciszkanów wzniesiono na otaczających centrum wzgórzach. Kiedy pojawiło się tu osadnictwo żydowskie – w 2. poł. XV w. – nie było już zbyt wiele miejsca na założenie kwartału żydowskiego. Żydzi zajęli tereny na wschód od rynku, wokół tzw. Małego Rynku. W jego otoczeniu stały: synagoga, dom modlitwy, dom rabina i inne budynki gminne. Żydzi mieszkali też przy ul. Lubelskiej (na jej końcu, za bramą miejską znajdował się cmentarz), a z czasem na terenie całego miasta.

Synagoga ¶ Pierwsza kazimierska bóżnica była drewniana. W 2. poł. XVI w. kazimierscy Żydzi wznieśli murowany budynek synagogi. Była niszczona i odbudowywana po historycznych zawieruchach w 2. poł. XVII w. i kolejny raz w końcu 1. ćwierćwiecza XVIII w. Obecny budynek synagogi pochodzi w dużej części z 2.

Synagoga w Kazimierzu Dolnym, 1916, fot. Juliusz Kłos, zbiory Instytutu Sztuki PAN

poł. XVIII w., choć ściany zewnętrzne wymieniono w końcu XIX w. i remontowano w okresie międzywojennym. Do kwadratowej sali modlitw od pn.-zach. i płd.-wsch. dobudowane były przedsionki, nad którymi znajdowały się pomieszczenia dla kobiet. Sala modlitw dla mężczyzn nakryta była drewnianym kopulastym sklepieniem, wbudowanym w dolną część więźby dachowej i pokrytym polichromią. W XIX w. przy bóżnicy znajdowały się sklepiki należące do gminy żydowskiej i wydzierżawiane Żydom za opłatą do budżetu gminy. Kazimierscy Żydzi doceniali zabytkową wartość budynku – w zapisie z 1922 r. powstanie bóżnicy określono na 1220 r. Została ona zniszczona pod koniec II wojny światowej. Jej odbudowa, według projektu Karola Sicińskiego, miała miejsce w 1953 r. Ściany sali modlitw dla mężczyzn są wzniesione z kamienia wapiennego i – tak jak przed wojną – z zewnątrz nieotynkowane. Zrekonstruowano kryty gontem, łamany dach polski. Odtworzono też drewniane sklepienie, ale już bez polichromii. Budynek pełnił funkcję kina i sali widowiskowej. W 2003 r. bóżnicę przejęła Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, która urządziła w niej salę wystawową, sklepik z pamiątkami i pokoje gościnne. W ścianę budynku wmurowano tablicę upamiętniającą społeczność żydowską Kazimierza.

Upadek i odrodzenie ¶ Okres pomyślnego rozwoju społeczności żydowskiej przerwały zniszczenia wojenne poł. XVII w. – spowodowane przez Kozaków Chmielnickiego, Szwedów, wojska Rakoczego, aż po oddziały polskie, a ponadto pożary i morowe powietrze. W 1661 r. odnotowano w mieście istnienie tylko 7 domów żydowskich. Miasto zaczęło odbudowywać się dopiero po nadaniu nowego przywileju, wystawionego przez króla Jana III Sobieskiego w 1676 r.

Dzielnica żydowska w Kazimierzu. Sprzątanie domów przed świętem Pesach, 1918–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

Umyśliliśmy niewiernym Żydom […] *dać wolność i pozwolić* […], *aby tejże wolności, do której insi mieszczanie i obywatele miasta tamecznego zażywają, oni zażywać mogli i zażywali. Tak, iż wolno im będzie, handle i przekupieństwa wszelakie jakimkolwiek nazwane imieniem prowadzić, jak to soli, śledzie, ogółem i pojedynkiem przedawać, chleb tak żytni, jako i biały pszenny piec, piwa i miody robić, browary swoje budować albo u mieszczan najmować, zgoła wszystkich wolności miejskich i jakie nadto w okolicznych miastach koronnych mają Żydzi zażywać. A nadto pozwalamy też im w rynku tegoż miasta place i budynki kupować, stare poprawować i na pustych się fundować.* ¶ Przywilej nadany Kazimierzowi 18 listopada 1676 r. przez króla Jana III Sobieskiego

W 1699 r. doszło na rynku do tumultu, kiedy spotkała się procesja w święto Bożego Ciała z tłumem Żydów witających przybyłego tego dnia rabina Judę. Miasto pozwało w tej sprawie starszyznę żydowską Kazimierza przed Trybunał Koronny w Lublinie. ¶ Po zniszczeniach wielkiej wojny północnej Żydzi w Kazimierzu otrzymali w 1717 r. kolejny dokument dający im dużą swobodę w handlu, dzięki czemu w latach 1732–1733 mogli opłacać podatek w wysokości aż 600 guldenów. Z tego okresu (1730) znany jest skład starszyzny kahalnej, którą stanowili: Lewek Dawidowicz, Abraham Lewkowicz, Nachum Borkowicz i Józef Majerowicz. W 1778 r. podatek płaciły 303 osoby w mieście i 141 w 27 okolicznych wsiach, miasteczku Wąwolnicy i jednej karczmie. W 1827 r. w całym mieście mieszkało 2096 mieszkańców, w tym 1197 Żydów (57,1% wszystkich mieszkańców). Około 1882 r. 3297 mieszkańców Kazimierza (w tym 1784 Żydów – 51,4%) mieszkało w 250 domach, z których aż 89 było murowanych, co było wyjątkiem wśród

zbudowanych przeważnie z drewna miast Lubelszczyzny.

Śpiewający chasydzi z Kazimierza ¶ W latach 20. XIX w. w Kazimierzu Dolnym osiadł chasydzki cadyk **Ezechiel ben Cwi-Hirsz Taub** (1772–1856), jeden z uczniów Widzącego z Lublina, znany z uzdolnień muzycznych i talentu kompozytorskiego. Zwolennicy Ezechiela Tauba, nazwani chasydami z Kazimierza (*kuzmir chasidim*), zasłynęli z podkreślania roli muzyki i śpiewu w służbie Bogu, zgodnie z powiedzeniem cadyka: *Nie mogę odczuwać radości szabatu bez nowej melodii*. W 1925 r. jeden jego z potomków – Szmuel Elijahu Taub z Dęblina (1905–1984) wraz z grupą swoich zwolenników wyjechał do Palestyny i założył tam osadę rolniczą. Tradycja wykonywania pieśni skomponowanych przez kazimierskich chasydów przetrwała do dziś.

> *W Kazimierzu co trzeci człowiek to malarz.* ¶ Jakow Glatsztejn, *Wen Jasz iz geforn* (jid. Kiedy Jaś pojechał), Nowy Jork 1935

Kolonia artystyczna ¶ Wyjątkowe walory krajobrazowe Kazimierza Dolnego przyciągały malarzy już od XVIII w. Przełomowym momentem okazał się 1909 r., kiedy swoich studentów zaczął przywozić tu na plenery Władysław Ślewiński, przyjaciel Paula Gauguina i profesor warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Od tej pory Kazimierz, otoczony aurą miasteczka malarskiego, stopniowo przeobrażał się w kolonię artystyczną. Wielkie zasługi miał w tym również inny profesor warszawskiej ASP Tadeusz Pruszkowski. W rokrocznie od 1913 r. organizowanych przezeń plenerach malarskich uczestniczyli młodzi artyści – zarówno chrześcijanie, jak i Żydzi. Coraz liczniej przybywający artyści zachwycali się „wyjątkowym pejzażem", „ciepłym, swojskim nastrojem", „polską urodą i „rzewną poetyką, chwytającą za serce". Kazimierz przyjmował ich gościnnie, odwdzięczając się codziennym eksponowaniem swych wdzięków. ¶ Za malarzami pociągnęli literaci i wreszcie zwykli letnicy szukający pięknego miejsca do wypoczynku. W efekcie kazimierski krajobraz doczekał się wielu przedstawień plastycznych i literackich. Wśród przyjeżdżających do Kazimierza artystów nie brakowało również Żydów. Szczególny ślad to nadwiślańskie miasteczko pozostawiło w twórczości takich artystów jak m.in. Maurycy Trębacz (1861–1941), Natan Korzeń (1895–1941), Roman Rozental (1897–1942), Izrael Tykociński (1895–1942), Józef Gabowicz (1862–1939), Eliasz Kanarek (1902–1969) czy bracia Efraim i Menasze Seidenbeutlowie (1903–1945). Malarze stali się częścią codziennego pejzażu miasteczka, a ich obecność wpływała na rozbudzenie artystycznych talentów także wśród rodowitych kazimierzan. ¶ Wyjątkową postacią malującą miasteczko był **Szmul Wodnicki** (1901–1971), urodzony w Kazimierzu szewc, pracujący jednocześnie jako malarz. Zniechęcony trudnym życiem w Polsce, w 1934 r. wyemigrował wraz całą swoją rodziną do Palestyny, jednak pejzaże Kazimierza malował do końca życia. W rodzinie

innego kazimierskiego szewca urodził się **Chaim Goldberg** (1917–2004), który już jako mały chłopak podglądał artystów i podejmował pierwsze próby malarskie. Dzięki kontaktom nawiązanym w Kazimierzu młody Chaim zdecydował się w latach 30. XX w. na wstąpienie do warszawskiej ASP. Jako dojrzały artysta rozwinął się jednak już po II wojnie światowej, a motywy z rodzinnego sztetla stały się jednym z wiodących tematów w jego twórczości.

W lecie 1929 roku wystąpiłem razem z Jakubem Rotbaumem na wieczorze literackim poświęconym udziałowi Żydów we współczesnej poezji, który odbył się na werandzie pensjonatu Szenderowiczów. Wieczór trzeba było powtórzyć, bo tylko połowa chętnych zdołała dostać się do sali. Po moim wprowadzeniu Jakub Rotbaum recytował wiersze Juliana Tuwima, Józefa Wittlina, Brunona Jasieńskiego, Anatola Szterna i Adama Ważyka – w moim przekładzie na jidysz – po każdym wierszu czytając polski oryginał. Był to chyba jedyny przypadek wieczoru poetyckiego w dwóch językach, żydowskim i polskim, w których nawiasem mówiąc, uczestniczyli dwaj spośród poetów – Anatol Sztern i Adam Ważyk. ¶ *Przez lata kiedy Jakub Rotbaum spędzał letnie miesiące w Kazimierzu, uwiecznia na swoich rysunkach węglem i sangwiną wiele postaci z miasteczka. Oprócz Jakuba Rotbauma, Chaima Hanfta i Henryka Berlewiego zginęli wszyscy żydowscy malarze, którzy do czasów Zagłady malowali kazimierski krajobraz i miasteczkowych Żydów.* ¶ Szmuel Sznajderman, *Rodzina artystyczna w Kazimierzu*, w: *Pinkes Kuzmir* (hebr. Kronika Kazimierza), Tel Awiw 1970, tłum. M. Adamczyk-Garbowska, cyt. za: *Tam był kiedyś mój dom… Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009

Kazimierz w filmach ¶ Malarskość miasta przyciągnęła również filmowców szukających plenerów dla filmów kręconych w języku jidysz. Tutaj nakręcono kinowy przebój *Judel gra na skrzypcach* (1936, reż. Józef Green, Jan Nowina-Przybylski) z Molly Picon w roli głównej. Tu powstawały zdjęcia do takich filmów jak *Jeden z trzydziestu sześciu* (1925, reż. Henryk Szaro), *W lasach polskich* na podstawie prozy Josefa Opatoszu (1929, reż. Jonas Turkow) czy *Dybuk* (1936, reż. Michał Waszyński). ¶ Wiele lat po wojnie atmosferę przedwojennego sztetla – kolonii artystycznej udało się odtworzyć w polskim filmie *Dwa księżyce* (1993, reż. Andrzej Barański) nakręconym na podstawie opowiadań Marii Kuncewiczowej. Historia Kazimierza Dolnego została też uwieczniona w dokumentalnym *Albumie kazimierskim* (2001) w reżyserii Tadeusza Pałki.

Portrety miasta ¶ Życie codzienne kazimierskiego sztetla udokumentował na fotografiach **Benedykt Jerzy Dorys** (właśc. Rotenberg, 1901–1990), portrecista warszawskiej śmietanki towarzyskiej, który spędzał tu wakacje w latach 30. XX w. Zdjęcia Dorysa przedstawiające przedwojenny Kazimierz uznaje się za pierwszy polski reportaż fotograficzny. Fotografie te możemy obejrzeć na stałej wystawie w budynku dawnej kazimierskiej synagogi. ¶ Wiele malarskich przedstawień Kazimierza jest wyeksponowanych

Kazimierz Dolny, *Rozmowa*, 1931–1932, fot. Benedykt Jerzy Dorys, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

w Kamienicy Celejowskiej – oddziale Muzeum Nadwiślańskiego. W zbiorach muzeum znajdują się liczne fotografie i dokumenty związane z historią społeczności żydowskiej miasteczka. Interesującą ekspozycją żydowskich sprzętów liturgicznych dysponuje Muzeum Sztuki Złotniczej. ¶ Wśród licznych literackich przedstawień Kazimierza szczególne miejsce zajmują powieści: *Miasteczko* Szaloma Asza (1901), a także *Lato* Adolfa Rudnickiego (1938). Interesujący opis miasteczka z początku lat 30. XX w. zawarł Jakow Glatsztejn w swym reportażowym tomie *Wen Jasz iz geforn* (jid. Kiedy Jaś pojechał, 1935). Wybór tekstów literackich o Kazimierzu Dolnym można odnaleźć w antologii *Kazimierz vel Kuzmir. Miasteczko różnych snów* (2006, red. Monika Adamczyk-Garbowska).

> *Przewoźnik obecny, Chaim, ma pięćdziesiąt lat, jest wysoki i chudy. Ma pociągłą twarz, wydłużoną białą brodę i wysokie, bruzdami zorane czoło. Chaim jest dzieckiem wody, wzrósł nad wodą i kto wie, czy los w wodzie grobu mu nie przeznaczył.* […] *W lecie wyłącznie woda daje Chaimowi utrzymanie. Przez cały tydzień stoi z łodzią swoją na wodzie, a żagiel jego zasłania obłokom ich odbicie w toni… Szabas. Woda przestrzega żydowskich zwyczajów, święci szabas i dni świąteczne, spoczywa cicha, a fale całują się wzajemnie. Chaim siedzi z żoną przede drzwiami, on odmawia święte wersety, a ona czyta „Cene urene", modlitewnik dla kobiet. Opowiadają falom o cudach bożych, a każda fala chwyta słówko, odmawia „Amen" i bieży w dal.* ¶ Szalom Asz, *Miasteczko*, tłum. M. Adamczyk-Garbowska, Janowiec nad Wisłą 2003

70-letni Chaim Przewoźnik przez 62 lata stał u steru swojej łódki i przewoził pasażerów na drugi brzeg Wisły, fotografia opublikowana 28 listopada 1926 roku w dzienniku „Forwerts", fot. Menakhem Kipnis, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Miasteczko posiadało coś szczególnie godnego uwagi: rynek, rynek przedziwny, ludzie wyglądali na nim, jak na scenie, wiecznie ktoś dyżurował, tragarze dniem, fantastycy nocą. Przystanął ktoś, wówczas zdawało się, że tego wymagała rola, skierował się w boczną ulicę, aby podjąć jakieś swoje zadanie, wszystkim zresztą znane, gdyż wiedziało się wszystko o bliźnich – wtedy także postępował wedle niepisanego, a obowiązującego scenariusza. Z tego rynku, niby z głównego źródła życia, odchodziło się za kulisy, aby, spełniwszy swą powinność, wrócić raz jeszcze i złożyć pokłon niewidzialnym mocom. ¶ *Dołem płynie rzeka, na wzgórzach mieszczą się ruiny, w okolicach znajdują się wąwozy, rozliczne plantacje tytoniu, pola uprawne, lasy i łąki, pejzaż w każdym fragmencie jest inny, ale zawsze piękny. W wąwozach łagodne, ciepłe prądy darzyły takim uczuciem, jak gdyby się przekroczyło krąg zaczarowany i jakby za chwilę miały się pojawić dawno zapomniane najlepsze postaci. Powątpiewa się o istnieniu cudownych miejsc, a było ich tu bez liku.* ¶ Adolf Rudnicki, *Lato*, Warszawa 1938

II wojna światowa i Zagłada

¶ W 1939 r. w Kazimierzu mieszkało 4641 osób, w tym ok. 2,5 tys. Żydów. Po wybuchu II wojny światowej Niemcy stosunkowo szybko, już w 1940 r., utworzyli tu getto, do którego nakazano przenieść się Żydom z miasta i okolic. Znajdowało się ono na niewielkim terenie kwartału żydowskiego wokół Małego Rynku. W budynku browaru przy ul. Puławskiej został utworzony obóz pracy przymusowej, który działał od wiosny 1940 r. do jesieni 1942 r. Więźniowie (ponad 100 osób) pracowali w kamieniołomach i na terenie miasta. Chodniki i stopnie na terenie obozu, a także w mieście (przy siedzibie gestapo w klasztorze Reformatów), więźniowie wykonywali z macew. W marcu 1942 r. mieszkańców getta

przesiedlono do getta w Opolu Lubelskim, a następnie wywieziono ich do któregoś z obozów zagłady – przypuszczalnie do Bełżca. W czasie likwidacji obozu pracy znajdujących się w nim Żydów wywieziono, a kilkunastu rozstrzelano jesienią 1943 r. na nowym cmentarzu żydowskim.

Stary cmentarz żydowski ¶ Cmentarz założony został być może już pod koniec XV w., przy drodze do Lublina (za bramą lubelską, na stoku wzgórza Sitarz), pełnił swoją funkcję do lat 50. XIX w. Pochowani na nim byli m.in. kazimierscy cadycy z dynastii Taubów – Ezechiel i Efraim. Teren cmentarza otaczał mur z kamienia wapiennego. W czasie II wojny światowej Niemcy zmusili Żydów do likwidacji cmentarza, na którego terenie ogołoconym z macew zostały wzniesione różne zabudowania. W 1954 r. pobliska szkoła została rozbudowana, w ten sposób, że jej część znalazła się na terenie pocmentarnym. Część południową cmentarza – od strony ul. Lubelskiej – zniwelowano, tworząc boisko szkolne. Powyżej pozostała górna część cmentarza z pochówkami i zrujnowanym murem ogrodzenia. Na jednym z przyziemi macew zachował się fragment inskrypcji z końca XVII w.

Nowy cmentarz żydowski ¶ Został założony w 2. poł. XIX w., przy drodze do Opola, na terenie zwanym „Czerniawy". Usytuowaną na stoku wzgórza po wschodniej stronie drogi działkę na cmentarz ofiarował w 1851 r. Herszek Mandelsberg. Teren ten został ogrodzony i postawiono na nim dom przedpogrzebowy. Cmentarz miał plan prostokąta o powierzchni 0,64 ha. Cmentarz był miejscem egzekucji kilkunastu osób – Żydów i Polaków. W 1984 r. na cmentarzu wzniesiono pomnikową „ścianę płaczu" według projektu Tadeusza Augustynka – wysoki i długi mur w centrum cmentarza, wzdłuż osi dłuższej, z „pęknięciem" pośrodku, w który wmurowano kilkaset odzyskanych z terenu miasta połamanych macew. Przed murem, na trawiastym stoku ustawiono gęsto grupę kilkudziesięciu całych macew. Za murem w lasku grabowym ustawiono ok. 25 przewróconych nagrobków.

Współczesność ¶ Dzisiejszy Kazimierz Dolny jest jedną z najważniejszych atrakcji turystycznych wschodniej Polski. Funkcjonuje tu wiele hoteli, pensjonatów i restauracji. Podtrzymywane są tradycje letniska i kolonii artystycznej. W bogatej ofercie kulturalnej miasteczka obok takich wydarzeń jak Festiwal Kapel i Śpiewaków Ludowych, Festiwal Filmu i Sztuki „Dwa Brzegi" czy festiwal muzyki alternatywnej „Kazimiernikejszyn", mają swoje miejsce także wydarzenia nawiązujące do żydowskiej historii miasteczka, m.in. Festiwal Muzyki i Tradycji Klezmerskiej (w latach 2006–2012) czy Pardes Festival – Spotkania z Kulturą Żydowską (od 2013 r.).

> *Znam ludzi, którzy mają zwyczaj jeść śniadanie w Warszawie, obiad w Londynie, a kolację w Paryżu. Ale na noc zawsze wracają do Kazimierza. Bo to jest miasto ich snów…* ¶ Anatol Stern

Cmentarz żydowski na Czerniawach, 2014, fot. Wioletta Wejman, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Bochotnica (5 km): ruiny zamku (XIV); grobowiec Jana z Oleśnickich, legendarne miejsce pochówku Esterki (1532); tzw. Ściana Krystyny i Władysława Pożaryskich, dawny kamieniołom komorowy; młyn na rzece Bystrej (1870); kuźnia z drzewem wrośniętym w dach (1890); pozostałości młyna Joska Fryda; pomniki ofiar „Krwawej środy" z 18 i 24 listopada 1942 ¶ **Janowiec nad Wisłą** (6/28 km): pozostałości zamku Firlejów (XVI w.); kościół św. Stanisława (1350, przebudowa w XVI w.); plebania (XVII w.); zespół dworski: dwór z Moniak (1760–1770), spichlerz z Podlodowa (XVIII/XIX w.), stodoła z Wyląg (k. XIX w.), lamus z Kurowa (k. XIX w.); oddział Muzeum Nadwiślańskiego ¶ **Puławy** (15 km): zespół Pałacu Czartoryskich (1671–1677); park krajobrazowy (XVII/XVIII w.): Świątynia Sybilli (1798–1801), Domek Gotycki (1809), Domek Chiński (2. poł. XVIII w.), Domek Grecki (1788–1791); kościół Wniebowzięcia NMP (1800–1803); Pałac Marynki (1791–1794); granitowy głaz z tablicą poświęconą pamięci 3.600 puławskich Żydów, w miejscu dawnych synagog; Muzeum Czartoryskich; cmentarz wojskowy przy ul. Piaskowej z grobami 15 żołnierzy pochodzenia żydowskiego ¶ **Wąwolnica** (17 km): Sanktuarium Matki Boskiej Kębelskiej: kościół św. Wojciecha (1907–1914); cmentarz żydowski, ul. 3 Maja (XIX w.) ¶ **Nałęczów** (23 km): kościół Jana Chrzciciela (XVIII w.); Park Zdrojowy: pałac Małachowskich (1760–1777), Stare Łazienki, pijalnia wód; Muzeum Stefana Żeromskiego; drewniana Kaplica św. Boromeusza, ul. Armatnia Góra (1917–1919); drewniane i murowane wille (XIX/XX w.) m.in. willa „Osłoda" dawny hotel żydowski rodziny Tanenbaumów ¶ **Markuszów** (29 km): nowy cmentarz żydowski (pocz. XIX w.); kościół Św. Ducha (1608); kościół św. Józefa Oblubieńca (1676–1690) ¶ **Czarnolas** (36 km): dwór Jabłonowskich, obecnie Muzeum Jana Kochanowskiego (XIX w.) ¶ **Jastków** (40 km): dwór, tzw. pałac (1894) z otoczeniem parkowym; drewniany kościół (1. poł. XX w.); cmentarz wojskowy (1915) z grobami legionistów pochodzenia żydowskiego ¶ **Kraśnik** (59 km): Wielka Synagoga (XVII w.) i bejt ha-midrasz (poł. XIX w.), ul. Bużnicza; budynek mykwy przy ul. Bagno 3; nowy cmentarz żydowski (poł. XIX w.) przy ul. Szewskiej z pomnikiem ofiar Holokaustu;

Sanktuarium Maryjne: kościół Wniebowzięcia NMP (k. XV w.), klasztor kanoników regularnych (XV/XVI w.); kościół Św. Ducha (XVI w.) z drewnianym budynkiem przytułku dla ubogich; Muzeum Pożarnictwa ¶ **Małopolski Przełom Wisły,** rezerwaty „Krowia Wyspa" i „Skarpa Dobrska"

Warto zobaczyć

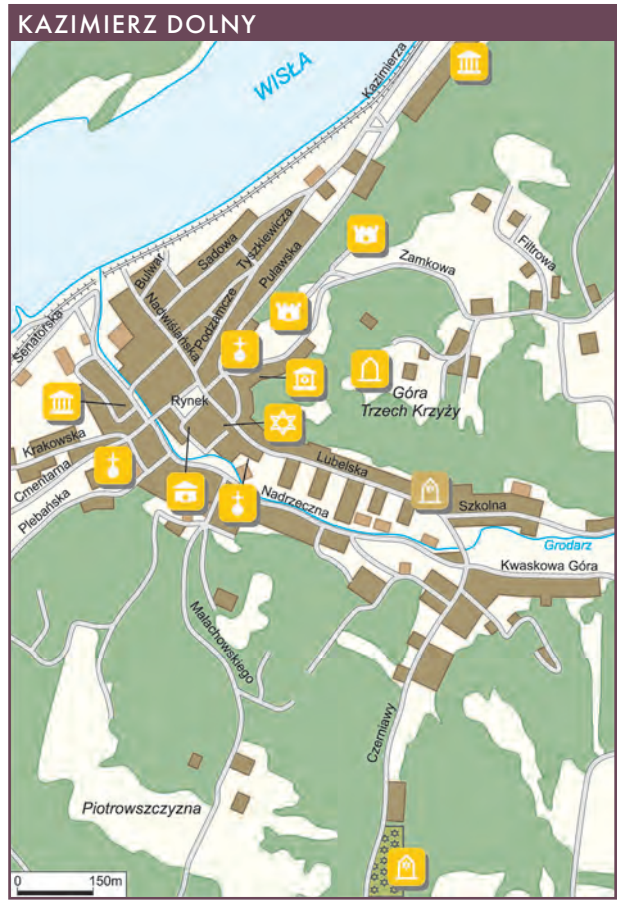

Synagoga (XVIII w.), ul. Lubelska 4, wewnątrz wystawa „Żydowski Kazimierz". Czynna w godzinach 10.00–17.00 z wyjątkiem poniedziałków i wtorków, rezerwacja dla grup: tel. (81) 881 08 94 ¶ **Muzeum Nadwiślańskie**, oddział w Kamienicy Celejowskiej, bogata kolekcja obrazów przedstawiających przedwojenny Kazimierz i jego żydowskich mieszkańców, a w sali na parterze pamiątki po Żydach z Kazimierza, m.in. menora, Tora i lampa chanukowa, ul. Senatorska 11/13, 24-120 Kazimierz Dolny, tel. (81) 881 01 04 ¶ **Muzeum Sztuki Złotniczej**, ul. Zamkowa 2, tel. (81) 881 00 80 ¶ Cmentarz żydowski (XIX w.), ul.Czerniawy ¶ **Średniowieczny układ przestrzenny miasteczka**, które w 1994 r. zostało uznane za pomnik historii ¶ Ruiny zamku królewskiego z wieżą (XIV w.) w pn.-wsch. części miasta, na wzgórzu, ul. Zamkowa ¶ **Kamienna wieża obronna** (XIII w.), ul. Zamkowa ¶ **Kościół farny** św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja (1586–1589), ul. Rynek ¶ **Kamienice** (XVII i XVIII w.), ul. Rynek 2, 10, 15, 18 ¶ **Kamienica Celejowska** (1635), obecnie siedziba Muzeum Nadwiślańskiego, ul. Senatorska 11/13 ¶ **Kościół oo. Reformatów** Zwiastowania NMP i św. Piotra z Alkantary oraz klasztor (1680–1690), ul. Klasztorna ¶ **Kościół szpitalny** św. Anny i dawny szpital (1649–1670), ul. Lubelska ¶ **Spichlerze** (XVII w.), ulice: Krakowska i Puławska ¶ **Domy letniskowe i wille** (XIX i XX w.), ulice: Puławska, Krzywe Koło, Lubelska, Szkolna, Krakowska, Małachowskiego, Czerniawy, Góry

Wojsławice

ukr. Войславичі, jid. וואָיסלאָוויץ

W środę był w miasteczku dzień targowy. Do tego dnia Żydzi zazwyczaj przygotowywali się cały tydzień.
Dawid Ajnes, *Izker-buch fun der jidiszer kehile Wojslawic* (jid. Księga pamięci żydowskiej gminy Wojsławice), Tel Awiw 1970

Początki ¶ Wojsławice otrzymały prawa miejskie ok. 1440 r. Już w 1445 r. w sądzie lwowskim zanotowano sprawę z udziałem Judki, Żyda z Wojsławic, jednak samodzielna gmina żydowska powstała w Wojsławicach kilkadziesiąt lat później. W 1564 r. na liście osób płacących podatek pogłówny zarejestrowano 125 żydowskich mieszkańców miasteczka. Wiadomo, że pierwszym Żydem aszkenazyjskim, który w 1584 r. dostał zezwolenie na zamieszkanie w Zamościu, był Abraham z Wojsławic. Z kolei w 1616 r. wojsławicka gmina żydowska wystąpiła o pozwolenie na budowę nowej drewnianej synagogi w miejscu poprzedniej, zniszczonej na skutek pożaru.

Skandale, grabieże i pożary

¶ Pierwszy skandal obyczajowy, który znalazł odbicie w responsach rabinicznych z XVI w., wywołał niejaki Mosze Chaim z Litwy, który pozostawiwszy w domu ciężarną żonę, w Wojsławicach ożenił się powtórnie. Z tego okresu znany jest też przypadek wojsławickiego Żyda, który zaciągnął się do wojska i w oddziale dragonów zginął na placu boju. Wojsławice ucierpiały z powodu najazdu Kozaków Chmielnickiego w 1648 r. oraz wojsk kozacko-moskiewskich w 1658 r. Jednak także polskie oddziały dopuszczały się nadużyć w miasteczku, powodując rozruchy. 24 lutego 1670 r. w lubelskim Trybunale Koronnym złożono pozew, w którym burmistrz Wojsławic Mikołaj Hupała oraz mieszczanie wojsławiccy, w tym Żydzi: arendarz Majer, Mendel, Mendeluk, Zusman, Abraham, Lejba, pozywają Mikołaja Andrzeja Firleja, rotmistrza królewskiego, i innych dowódców z chorągwi pancernej wojewody sieradzkiego Feliksa Potockiego, w sprawie szkód, jakie wojsko wyrządziło w mieście podczas jarmarku 23 czerwca 1668 r. Z załączonego rejestru wynika, że doszło wówczas do pożaru kilku domostw. Żołnierze dopuszczali się na Żydach gwałtów, rozbijając i rabując sklepy. ¶ Pożary przydarzały się tu regularnie co kilka lat i w następnych stuleciach, co dokumentują liczne zachowane w archiwach rejestry pogorzelisk. Mimo tych dziejowych kataklizmów Wojsławice są dziś jednym z miejsc o największej liczbie zachowanych zabytków architektury w stosunku do

Rynek w Wojsławicach w dzień targowy, 1931, fot. Kazimierz Czernicki, zbiory cyfrowe Stowarzyszenia Panorama Kultur

rozmiaru miejscowości. W miasteczku możemy zobaczyć budynki świątyń trzech wyznań – kościół rzymskokatolicki z XVI w., cerkiew z XVIII w. i synagogę zbudowaną w XIX w.

Fałszywy mesjasz ¶ Jakub Lejbowicz Frank (1726–1791), ostatni głośny przywódca ruchu mesjańskiego zainaugurowanego przez Sabataja Cwiego, w grudniu 1755 r. przybył na ziemie polskie w celu rozpoczęcia misji. W 1756 r. został wydalony z Polski, a także – wraz z innymi wyznawcami sabataizmu – obłożony klątwą przez sąd rabinacki. W 1760 r., wskutek donosu, został aresztowany, osądzony i wyrokiem sądu konsystorskiego na 13 lat uwięziony w klasztorze na Jasnej Górze. Opuścił Polskę w 1773 r., w 1786 r. przeniósł się do Offenbachu nad Menem. Jego historia jest kanwą powieści Olgi Tokarczuk *Księgi Jakubowe* (2015) oraz filmu Adriana Panka *Daas* (2011). ¶ Jakkolwiek frankizm nie odegrał większej roli w dziejach judaizmu, to niektórzy potomkowie jego wyznawców, już zasymilowani i zintegrowani z polskim społeczeństwem, odegrają dużą rolę w dziejach kultury polskiej. W „sprawę Franka" zaangażowali się bowiem niektórzy hierarchowie Kościoła katolickiego, widząc w niej szanse na nawrócenie „niewiernych" Żydów. W owym prozelityzmie uczestniczyli również możni, w tym związana z Wojsławicami rodzina Potockich.

W 1760 r. właścicielka dóbr wojsławickich Marianna z Daniłowiczów Potocka zaprosiła do Wojsławic zwolenników Jakuba Franka (1726–1791), przywódcy mesjańskiej sekty sabataistycznej, którego nauczanie było swego rodzaju kompilacją judaizmu (przy czym odrzucał autorytet Talmudu) z elementami wiary chrześcijańskiej, w tym przyjęcia chrztu. Położony przy drodze na Uchanie dworek-rządcówkę Potocka przeznaczyła dla Chany Frankowej, żony

Jakuba, który w tym czasie był więziony przez jezuitów w klasztorze na Jasnej Górze. Razem z Chaną w Wojsławicach zamieszkało kilkuset frankistów. Spotkali się oni jednak z nieprzychylnym przyjęciem mieszkańców miasteczka, w którym już od XVI w. istniała sprawnie funkcjonująca gmina żydowska. Wkrótce za sprawą frankistów doszło do tragicznych wydarzeń. Według jednej z wielu wersji tej historii, chcąc skompromitować gminę żydowską i opanować miasteczko, frankiści nocą posłali do wojsławickiego proboszcza rzymskokatolickiego kobietę, która przedstawiła się jako żona miejscowego rabina. Oskarżyła ona rabinów Sendera Zyskieluka i Herszka Józefowicza oraz Lejbę Moszkowicza zwanego Sienickim i Josa Szymułowicza wraz z całą gminą żydowską o rytualne zamordowanie dwuipółletniego Mikołaja, syna Marcina i Katarzyny ze wsi Czarnołozy. Skargę złożył na rabinów i seniorów gminy Adam Rojecki, burgrabia grodu kasztelanów Potockich. Rabin i starszyzna kahału zostali aresztowani i osadzeni w więzieniu w Krasnymstawie, a po sfingowanym procesie i zeznaniach wymuszonych torturami – skazani na śmierć. Karą za zbrodnię miało być ćwiartowanie żywcem, jednak – za wstawiennictwem krasnostawskich jezuitów – Żydom, którzy wyrazili chęć przyjęcia chrztu, zamieniono wyrok na ścięcie, a później z honorami pochowano na miejskim cmentarzu. Rabin Herszko Józefowicz zdołał się powiesić w areszcie. Jego ciało przywiązano do końskiego ogona, wleczono przez miasto, spalono na stosie, a prochy rzucono na wiatr.

[…] *Potym ciała wszystkich przystoynie w trumnach złożone, do Kościołka na publicznym Cmentarzu wystawionego na przedmieściu odniesione, gdzie do dnia drugiego spoczywały. Trup zaś obmierzłego Rabina, który w więzieniu znalezionym sznurkiem, sam się udusił, według sentencyi Dekretu, przez kata u końskiego ogona uwiązany, wleczony przez Miasto y na stósie spalony, a proch na wiatr rozrzucony.* ¶ *Na zajutrz rano z rozkazu Jaśnie Wielmożnego Pasterza, który umyślnie z Dobr swoich, na dzień ten ziechał, przy gromadney z świecami Szkoł, y Miasta, Cechow, Bractw w Procesyi do Kościoła Katedralnego ciała zprowadzone; a po przespiewanych Wigiliach y licznych Mszach Swiętych podług szczegulnego iednego z tychże Nowo-chrzczonych żądania, a z woli Jaśnie Wielmożnego JMCi XIędza Biskupa, y Jaśnie Wielmożnych JchMć Państwa Kasztelanów Słońskich, do Kościoła w w. XX. Jezuitow przeniesione; y po zwykłych obrządkach; przez samegoż Jaśnie Wielmożnego JMCi XIędza Biskupa sprawowanych, tamże w grobie pochowane".* ¶ *Processus judiciarius in causa patrati cruenti infanticidii per infideles judaeos seniores synagogae woyslavicensis Ac Alios In Officio Castrensi Capitaneali Crasnostaviensi Definitus Anno Domini 1761.*

Wojsławiccy Żydzi zostali postawieni przed wyborem – chrzest albo wypędzenie z miasteczka. Ortodoksyjni Żydzi musieli więc uciekać, a ok. 300 frankistów przyjęło chrzest w wojsławickim kościele. Wydarzenia te zachowały się w pamięci lokalnej społeczności, a fraza „wojsławiccy odstępcy" (jid. wojslawicer meszumedim) trafiła do języka potocznego

i słowników frazeologicznych języka jidysz. Po tych wydarzeniach w Wojsławicach wybuchła zaraza, co opisał Jakub Frank w *Księdze Słów Pańskich*: […] *w Wojsławicach panowała między dziećmi naszych ospa, i kto tylko na nią zapadł, to umierał, a nim kto jej dostał, to nad tym domem przelatywał i stawał ptak czarny. Było to niezawodnym znakiem, że w tym domu upadek będzie.* Na mieszkańców miasteczka padł strach, byli przekonani, że to niesłusznie oskarżony rabin rzucił na nich przed śmiercią klątwę. Zdziesiątkowani chorobą frankiści wkrótce wyjechali z Wojsławic, a Marianna Potocka postawiła przy drogach wjazdowych do miasta i do pałacu pięć kapliczek. Wojsławic do dziś strzegą święci: stojący nieopodal stawu i chroniący przed powodzią Jan Nepomucen, Florian od pożarów, Tekla broniąca od ognia i klęski nieurodzaju, Barbara i Michał Archanioł – patroni dobrej śmierci. Ci z ochrzczonych frankistów, którzy umarli w Wojsławicach, zostali pochowani na miejscowym cmentarzu przykościelnym.

Nasz dom stał pomiędzy kościołem a cerkwią, codziennie spotykałem starego prawosławnego proboszcza, a młody ksiądz katolicki miał nawet zwyczaj przychodzić do nas w odwiedziny i żartować z moim tatą, który był chasydem. Pewnego razu przymierzył kapotę taty i powiedział, że w sobotę przyjdzie się pomodlić w przedsionku synagogi. Ten ksiądz pewnego razu zabrał mnie do kościelnej krypty, gdzie zobaczyłem szklane trumny, a w nich postaci rabinów, które wyglądały jak z wosku i miały siwe brody. Leżeli tam w swoich ubraniach, w sztrajmlach, w atłasowych kapotach, zawinięci w jedwabne pasy. ¶ Jakow Tenenbojm, *W miasteczku moich rodziców i dziadków*, w: *Izker-buch fun der jidiszer kehile Wojslawic* (jid. Księga pamięci żydowskiej gminy Wojsławice), Tel Awiw 1970 [tłum. Yaron Karol Becker]

„I odbuduje [Pan] Jeruzalem"

¶ Powyższy napis widnieje na szczycie wschodniej ściany wojsławickiej synagogi. Wartości liczbowe hebrajskich liter tego napisu oznaczają w kalendarzu żydowskim rok 5663 (czyli 1902/1903 według kalendarza gregoriańskiego) rok zakończenia prac wykończeniowych przy nowym budynku synagogi. Budowę bóżnicy rozpoczęto w 1890 r., po pożarze, który zapewne zniszczył jej drewnianą poprzedniczkę. Podczas okupacji niemieckiej zamieniono ją na stajnie i magazyn zbożowy. Na przełomie lat 80. i 90. XX w. władze lokalne Wojsławic wyremontowały budynek dawnej synagogi na potrzeby biblioteki i urzędu stanu cywilnego. Dziś mieści się tam izba pamięci z eksponatami przypominającym o wielokulturowej przeszłości miasteczka. Warto wejść do środka, żeby zobaczyć drewniane sklepienie nad salą główną.

Synagoga była piękna, kolorowa w środku, pełna ręcznie robionych ozdób. ¶ Irving Raab – fragment relacji historii mówionej ze zbiorów USC Shoah Foundation, 1997

Synagoga w Wojsławicach, 2015, fot. Paulina Kowalczyk

Obok synagogi stoi niepozorny drewniany domek, niegdyś wyższy o jedno piętro. Mieszkał w nim wojsławicki rabin. Przez ponad połowę XIX w. funkcję rabina sprawował w Wojsławicach Dawid London. Jego synowie Berko i Arie Lejb również objęli stanowiska rabinackie – w Wojsławicach i Lubomli. W historii zapisał się też jego wnuk Dawid Wejtsfrucht-London, który w 1915 r. podczas okupacji austriackiej został burmistrzem miasta Luboml. Wśród miejscowych rabinów znaleźli się również Pinkas Bodensztejn, Meir Wajnsztejn, Szyja Klajnminc. Ostatni wojsławicki rabin Jakow Cytrynbojm zginął razem z większością żydowskiej społeczności miasteczka w październiku 1942 r. w obozie zagłady w Sobiborze. ¶ Na pustym placu po zachodniej stronie synagogi stał bejt ha-midrasz, wybudowany w 1780 r. na mocy przywileju wydanego przez córkę Marianny Potockiej Humbelinę Kurdwanowską. Ponieważ miasteczko po wypędzeniu z niego Żydów i odejściu frankistów gospodarczo bardzo podupadło, nowa dziedziczka Wojsławic wydała dokument, w którym zapisano: *Chcąc więc upadek tak znaczny nową restaurację* […] *miasta Wojsławice nagrodzić, podobało mi się garnącym się w poddaństwo, obywatelstwo i panowanie moje starozakonnym kupcom gospodarzom handlarzom, rzemieślnikom kunsztu wszelakiego w* […] *Wojsławicach nie tylko placów i domów kupowania* […] *czy zabudowania pozwolić, ale też jak najłatwiejsze i najpowszechniejsze do uskutecznienia tego dać pomoc.* […] *nadaję i ogłaszam w takowych obrębach wolność ustanowienia synagogi i duchowieństwa z wyrazem i mocą innych miast uporządkowanym wybraniem jednego z pomiędzy siebie na rabinostwo z takowym uprzywilejowaniem jakim ją innych sąsiedzkich miastach* […] *wystawienie szkoły na miejscu wyznaczonym a okopiska na dawnym wolne natychmiast dozwala się,* […] *utrzymywanie jarmarków i targów prawem dawniejszym pozwolono, wszelakich zupełne moc i sprzedawanie wszelkich Towarów wolne. Robienia wszelakiego rodzaju trunków kurzenia podług każdego możności gorzałki i szynkowania onych szafowania po domach zajezdnych obroków i siana nieograniczone daje się pozwolenie*. Okopisko, czyli stary, założony w XVI w., cmentarz żydowski,

Cmentarz żydowski w Wojsławicach, 1931, fot. Kazimierz Czernicki, zbiory cyfrowe Stowarzyszenia Panorama Kultur

o którym mowa w przywileju, nie zachowało się. Obecnie odwiedzić można jedynie zdewastowany teren nowego, założonego w XIX w. cmentarza, leżącego na wzgórzu, w odległości ok. 200 metrów od ul. Grabowieckiej. Można na nim znaleźć jedynie drobne szczątki kamieni nagrobnych.

Domy podcieniowe ¶ W zachodniej pierzei rynku znajduje się do dzisiaj szereg domów podcieniowych – jedyny tego rodzaju zachowany zespół budynków w woj. lubelskim. Budynki w obecnej formie zostały zbudowane na początku lat 20. XX w., jednak z dokumentów wiemy, że domy podcieniowe stały tu na niezmienionych w swym kształcie działkach budowlanych już od czasów lokacji miasteczka w poł. XV w. Podcienia osłaniały od słońca i deszczu, były też witryną, miejscem prezentowania towarów i przyjmowania klientów przez rzemieślników oraz kupców mieszkających w tych domach.

Ostatnim w szeregu domów podcieniowych jest tzw. „Dom szewca Fawki", który do 1942 r. zamieszkiwała rodzina Fajwla Szylda, szewca kamasznika i handlarza skórami. Dziś tym drewnianym domem opiekuje się Stowarzyszenie Panorama Kultur, które od 2005 r. inicjuje działania nawiązujące do wielokulturowej przeszłości miasteczka oraz stara się doprowadzić do powstania w budynku Domu Spotkań Panoramy Kultur.

Z mapy umieszczonej w Księdze Pamięci Wojsławic wiemy, że w jednym z domów podcieniowych mieścił się cheder.

W chederze Dawidka mełameda stały dwie długie ławki, na których siedziały dzieci, a rebe uczył je czytać po hebrajsku i modlić się. Miał dwóch pomocników, którzy codziennie pomagali przyprowadzać dzieci. W deszczowe dni, kiedy w miasteczku zalegało głębokie błoto, pomocnicy nosili dzieci na plecach. W chederze pomagali także nauczycielowi uczyć pierwszaków, na tablicy z alfabetem pokazywali wskazówką i uczyli

Dawny dom szewca Fawki (Fajweła Szylda), 2015, fot. Paulina Kowalczyk, zbiory cyfrowe Stowarzyszenia Panorama Kultur

ich wielkich liter. Zdarzało się, że kiedy pomocnik przechodził do wytłumaczenia nam, czym jest segol alef, segol mem, nagle na dworze rozlegało się przeraźliwe meczenie kozy: meeeeee! Współczuliśmy pomocnikowi, który musiał z całych sił przekrzykiwać kozę. Dlatego migiem uczyliśmy się samogłoskowych znaków. Koza pomagała im wyryć się w naszej pamięci. ¶ W owym czasie nie było w miasteczku ani jednego dziecka, które nie uczyłoby się u Dawidka mełameda. ¶ Mendel Szafir, *Moje sześćdziesiąt lat w Wojsławicach*, w: *Izker-buch fun der jidiszer kehile Wojslawic* (jid. Księga pamięci żydowskiej gminy Wojsławice), Tel Awiw 1970 [tłum. Monika Zabłocka]

Wokół rynku ¶ Obecnie na rynku wojsławickim dominuje nowy ratusz, oddany do użytku w 2014 r. Nawiązuje on swym kształtem i lokalizacją do starego renesansowego ratusza, który został zniszczony w 1915 r. przez stosującą taktykę „spalonej ziemi" wycofującą się z Królestwa Polskiego armię rosyjską. Do czasów II wojny światowej rynek był miejscem handlowym, które co środę zapełniało się ludźmi ubranymi w różne stroje i mówiącymi różnymi językami.

W środę był w miasteczku dzień targowy. Do tego dnia Żydzi zazwyczaj przygotowywali się cały tydzień. Chłopi mieli w zwyczaju zbierać się z całej okolicy i każdy z nich przynosił coś na sprzedaż, a z zarobionych pieniędzy kupowali u Żydów towary, których potrzebowali. Taki jarmark był zwyczajem od wielu lat. Na ogół chłopi przybywali z koniem i furą, przywozili worki zboża. Młodzi i starzy, chłopi i chłopki, nieśli plecione kosze, torby i blaszane kanki na jajka, węzełki cebuli. Na furmankach wieźli worki kartofli, kury i wszystkie rodzaje owoców. Każdy coś niósł, każdy coś wiózł na sprzedaż. ¶ *Targowica, na której odbywał się jarmark, to był wielki plac w sercu miasteczka. Tam odbywał się handel końmi, bydłem i trzodą chlewną. Rejwach i tumult unosił się aż do nieba. Konie rżały, bydło muczało, na wozach z sianem leżały związane owce, które*

Panorama Wojsławic, 2012, fot. Dariusz Kostecki, zbiory cyfrowe Stowarzyszenia Panorama Kultur

beczały i mruczały. Cały dzień trwał handel, każdy coś kupował albo sprzedawał. ¶ Dawid Ajnes, *Jarmarki, złodzieje i żydowscy bogacze*, w: *Izker-buch fun der jidiszer kehile Wojslawic* (jid. Księga pamięci żydowskiej gminy Wojsławice), Tel Awiw 1970 [tłum. Yaron Karol Becker]

Dane z powszechnego spisu ludności przeprowadzonego w 1921 r. podają, że Wojsławice liczyły wówczas 1187 wiernych katolickich, 444 prawosławnych, 3 ewangelickich i 835 wyznania mojżeszowego. Wspomnienia zarówno chrześcijańskich, jak i żydowskich mieszkańców Wojsławic mówią o raczej zgodnym wspólnym życiu w miasteczku.

3-go Maja jak u nas obchodzono w Wojsławicach przed wojną, to zbiórka była koło gminy. Z orkiestrą strażacką był przemarsz od gminy najsampierw do kościoła na mszę, z kościoła wychodzili do cerkwi – bo to była wszystka narodowość, z cerkwi wychodzili do bóżnicy, do synagogi i tam znów byli na tej uroczystości. Dopiero stamtąd z powrotem pod pomnik Kościuszki na przemówienie, no i nazad pod gminę. ¶ Relacja Stanisława Burdy – fragment Historii Mówionej ze zbiorów Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN", Wojsławice, 2004

Wokół rynku zamieszkiwali głównie rzemieślnicy i handlarze żydowscy. Przy północnej stronie rynku była piekarnia prowadzona przez Chanę Erlich. Jej syn

Chaim Jankiel w wieku 17 lat wstąpił do III Brygady Legionów Polskich i przeszedł z nią cały szlak bojowy. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Walecznych i służył w Wojsku Polskim do 1932 r.

II wojna światowa i Zagłada ¶ W październiku 1939 r. do Wojsławic najpierw weszły wojska sowieckie, a po dwóch tygodniach niemieckie. Synagoga i domy modlitwy zostały zbezczeszczone, a żydowskich mieszkańców stale prześladowano. Jesienią 1942 r. zamieszkujący Wojsławice Żydzi zostali zmuszeni do pójścia piechotą do Chełma, skąd deportowano ich do obozu zagłady w Sobiborze. Na czele deportowanej grupy szedł ostatni wojsławicki rabin Jakow Cytrynbojm. Kilkadziesiąt osób, które uniknęły wywózki, zostało wkrótce rozstrzelanych na łące za piekarnią. W 2015 r. dzięki współpracy Stowarzyszenia Miłośników Wojsławic z Komisją Rabiniczną ds. cmentarzy udało się ustalić dokładne miejsce ich pochówku.

Współczesność ¶ Obecnie w Wojsławicach mieszka ok. 1,5 tys. osób. Budynek cerkwi wrócił do parafii prawosławnej w Chełmie i okazjonalnie służy celom sakralnym. W synagodze gmina urządziła Izbę Pamięci. Do wielokulturowego lokalnego dziedzictwa nawiązuje festiwal Spotkania Trzech Kultur, organizowany od 2007 r. przez Stowarzyszenie Miłośników Wojsławic. W okolicy działa kilka gospodarstw agroturystycznych, m.in. Dom Gościnny w Starym Majdanie, wyróżniony w 2013 r. tytułem „Turystycznej Perły Lubelszczyzny". Co środę, tak jak dawniej, odbywa się targ.

Uchanie (8 km): wzgórze zamkowe; kościół Wniebowzięcia NMP (1625); cmentarz żydowski przy ul. Podgórze (XVI w.) ¶ **Bończa** (10 km): zbór kalwiński, obecnie kościół św. Stanisława (1577); cerkiew prawosławna MB Dobrej Opieki (1877–1881); wczesnośredniowieczne grodzisko; zespół dworsko-parkowy, obecnie Dom Opieki Społecznej (XVIII/XIX w.) ¶ **Sielec** (15 km): pozostałości zamku Uhrowieckich (XIV w.); dwór Rzewuskich, obecnie szkoła podstawowa (2. poł. XIX w.); kolumna z figurą MB (2. poł. XVII w.) ¶ **Kraśniczyn** (15 km): cmentarz żydowski (poł. XIX w.); pozostałości po zabudowaniach dworskich w zakolu rzeki Wojsławki ¶ **Surhów** (22 km): pałac Cieszkowskiego z malowidłami Mikołaja Montiego, obecnie Dom Pomocy Społecznej (1. poł. XIX w.); kościół Nawiedzenia NMP i św. Łukasza (1820–1824) ¶ **Chełm** (29 km): Górka Chełmska: grodzisko (XIV w.), fundamenty cerkwi św. Cyryla i Metodego (1884); zespół katedralny na Górze Zamkowej: bazylika Narodzenia NMP (1735–1756), klasztor Bazylianów, pałac biskupów unickich, Brama Uściługska (1616); bejt ha-midrasz gminny, ul. Kopernika 8 (1914); cmentarz żydowski (XVI w.); kamienice przy ul. Lubelskiej, m.in. drukarnia Majera Bronfelda; popijarski kościół Rozesłania św. Apostołów (1753–1763); cerkiew św. Jana Teologa (1846–1849); Pałac Kretzschmarów, obecnie Pałac Ślubów (ok. XIX w.); Muzeum Chełmskie; podziemia kredowe ¶ **Strzelce** (24 km): dwór rodziny Du Chateau (1908–1911); pałac myśliwski Zamoyskich w Strzelcach-Maziarni (1903) ¶ **Hrubieszów** (32 km): trzynastokopułowa prawosławna cerkiew Zaśnięcia NMP (1873); zespół dworski „Du Chateau", obecnie siedziba Muzeum Staszica (ok. XVIII w.); dwór Gołachowskich (XIX w.); dwór Kiesewetterów (XIX w.); sukiennice

tzw. sutki (poł. XIX w.); kościół MB Nieustającej Pomocy (1905); zespół klasztorny Dominikanów (XVIII–XIX w.); cmentarz żydowski (XVI w.); budynek szpitala żydowskiego, ul. Partyzantów 31 (1844) ¶ **Horodło** (35 km): zespół klasztorny Dominikanów (XVII w.); drewniany kościół polsko-katolicki Zmartwychwstania Pańskiego (XX w.); dawna cerkiew św. Mikołaja i Podwyższenia Krzyża św. (XX w.); kopiec Unii Horodelskiej (1861); Wały Jagiellońskie, grodzisko nad Bugiem; pozostałości cmentarza żydowskiego (1. poł. XIX w.) ¶ **Dubienka** (37 km): ratusz (1905); cerkiew bizantyjsko-ruska (XIX/XX w.); kościół Trójcy Przenajświętszej (1885); cmentarz żydowski z nagrobkiem cadyka Uriego Fajwla (XVI/XVII w.) ¶ **Komarów-Osada** (43 km): cmentarz żydowski, w pobliżu drogi do Tyszowiec (1. poł. XVIII w.); pomnik pamięci 248 Żydów zamordowanych w lokalnym getcie; kościół św. Trójcy (1904–1911); kapliczka MB Bolesnej i św. Jana Ewangelisty (ok. XVIII w.) ¶ Świerże (46 km): kościół św. św. Piotra i Pawła (pocz. XX w.); pozostałości cmentarza żydowskiego (2. poł. XVIII w.) ¶ **Kryłów** (52 km): pozostałości Zamku Ostrorogów (XVI/XVII w.); kościół Narodzenia NMP (1859–1960); cmentarz żydowski (XVII w.) ¶ **Tyszowce** (54 km): kościół św. Leonarda (1865–1869); zabudowa rzemieślnicza (2. poł. XIX w.), ul. Zamłynie i Jurydyki; pomnik Konfederacji Tyszowieckiej; nowy cmentarz żydowski (XIX/XX w.) ¶ **Polesie Wołyńskie:** pas terenu na wsch. od Chełma aż po zach. Ukrainę, 3 parki krajobrazowe i 12 rezerwatów przyrody

Warto zobaczyć

Dawna synagoga, obecnie izba pamięci (1890–1903) ¶ **Układ urbanistyczny** miejscowości (XV w.) ¶ **Zespół kościoła parafialnego**: kościół św. Michała Archanioła (1595–1608), dzwonnica (1763), plebania (1840), ul. Rynek 100 ¶ **Cerkiew prawosławna** Eliasza Proroka (1771), dzwonnica przycerkiewna (1914), ul. Rynek ¶ **Kapliczki wotywne**: św. Barbary, św. Michała, św. Tekli, św. Jana Nepomucena i św. Floriana przy drogach wylotowych (1762) ¶ **Domy podcieniowe przy rynku**, ostatni zachowany zespół domów podcieniowych w województwie lubelskim (lata 20. XX) ¶ **Cmentarz parafialny** (1793–1803)

WOJSŁAWICE

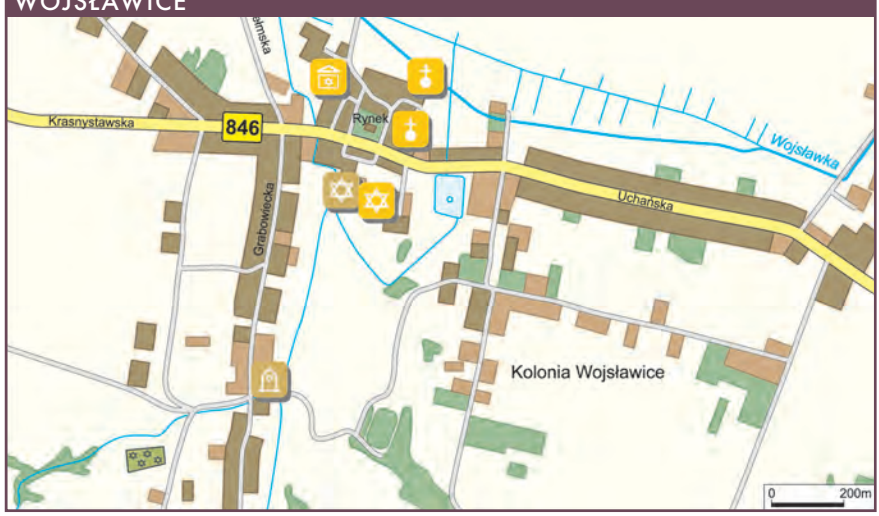

Izbica

ukr. Ізбиця, jid. אישביצע

W Izbicy był mój pierwszy dom, tam się urodziłem. To było dziedzictwo – po żydowsku się mówi – jerysze – dom wybudował mój pradziadek i przekazywał kolejnym pokoleniom.

Tomasz Blatt – fragment Historii Mówionej ze zbiorów Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN", Lublin 2004

Żydowska stolica ¶ Pierwsze wzmianki na temat Izbicy pochodzą z 1419 r. Była to wieś wchodząca w skład parafii Krasnystaw; w dokumentach zapisywano ją jako *Istbicza*. Od 1539 r. stała się własnością hetmana Jana Tarnowskiego. W 1548 r. Tarnowscy założyli po drugiej stronie rzeki Wieprz nowy ośrodek miejski Tarnogórę. Izbica pozostała wsią do XVIII w. W 1662 r. liczyła 23 gospodarzy, wyłącznie katolików. ¶ Nowa lokacja miejska w Izbicy nastąpiła w połowie XVIII w. Ówczesny starosta tarnogórski Antoni Granowski otrzymał od króla Augusta III Sasa przywilej na założenie w Izbicy miasta i ulokowania w nim Żydów. Decyzja ta podyktowana była prawdopodobnie konfliktem pomiędzy chrześcijanami i Żydami – w jego wyniku w 1744 r. z Tarnogóry, w której obowiązywał przywilej *de non tolerandis Judaeis*, wyrzucono Żydów. ¶ Izbica, która była jednym z najmniejszych miast Rzeczypospolitej, powstała przy trakcie prowadzącym z Lublina do Lwowa. Ze względu na niewielki obszar miasta do XIX w. nie wykształciła się w nim sieć odrębnych ulic. U progu rozbiorów miasteczko liczyło 29 domów mieszkalnych rozlokowanych wokół rynku, w których żyło 150 mieszkańców; działały 3 browary. Od 1754 r. w Izbicy można było organizować jarmarki. ¶ Od początku istnienia miasteczko zamieszkiwane było wyłącznie przez ludność wyznania mojżeszowego, chrześcijańscy chłopi zaś mieszkali w osobnej wsi zwanej również Izbicą. Całkowicie żydowski charakter miasteczka był ewenementem w skali kraju. Od 1754 r. w Izbicy funkcjonował cmentarz żydowski. W 1765 r. liczba członków kahału tarnogórskiego, do którego nadal należeli Żydzi izbiccy, wynosiła 204 osoby. Przeniesienie kahału do Izbicy nastąpiło 10 lat później. Miasto nie posiadało odrębnej administracji. Prawdopodobnie sprawy miejskie starsi kahału uzgadniali z właścicielem dóbr. Wprawdzie na XIX-wiecznych planach miasta uwidoczniony jest plac pod budowę ratusza, jednakże jego gmach nigdy nie powstał.

Miasteczko przy drodze ¶ W latach 30. XIX w. przez Izbicę przebiegła nowo wybudowana droga prowadząca z Warszawy przez

Domy przy ulicy Lubelskiej w Izbicy, 1940, fot. Max Kirnberger, zbiory Deutsches Historisches Museum, Berlin

Lublin i Zamość do Lwowa. Dzięki niej miasteczko zyskało na znaczeniu jako centrum lokalnego handlu i rzemiosła, chociaż nie rozwinęło się w większy ośrodek miejski. Od tego czasu widoczny jest też stały wzrost liczby ludności. Podczas gdy w 1810 r. w Izbicy mieszkały 173 osoby, to już w 1827 r. miasto liczyło 407 mieszkańców, a 30 lat później – 1600. W 1860 r. w Izbicy było 117 domów, w tym 80 z nich uznawano za murowane (do ich budowy wykorzystywano wapień). Budynki te rozmieszczono wokół rynku oraz przy ulicy prowadzącej do Tarnogóry. Na ich tyłach mieściły się zajazdy. W miasteczku działał młyn, tartak, fabryka mebli giętych, garbarnie i fabryka grzebieni. W 1880 r. w Izbicy żyło już 2077 osób. Do I wojny światowej Izbica zamieszkiwana była niemal wyłącznie przez Żydów.

Chasydzi ¶ *Nie przestrzegaliśmy w domu zwyczajów chasydzkich, ale często w szabat gościliśmy odwiedzających nasze miasto chasydzkich rabinów. Działo się tak, ponieważ mojego ojca uważano za jednego z przywódców gminy. Tym razem gościem na szabatowej kolacji był rabin z Radzynia. Dzięki niezwykłej barwie cicit łatwo rozpoznałem, do której grupy chasydów należy. Niemal wszyscy Żydzi nosili białe cicit, ale znakiem rozpoznawczym chasydów z Izbicy i Radzynia były cicit o barwie błękitnej.* ¶
Philip Bialowitz, *Bunt w Sobiborze*, Warszawa 2008

W latach 40. i 50. XIX w. własny dwór chasydzki prowadził w Izbicy cadyk **Mordechaj Josef Leiner** (1801–1854), uczeń cadyka kockiego Menachema Mendla Morgenszterna. Z kolei uczniem Leinera był m.in. cadyk lubelski Juda Lejb Eiger. Syn izbickiego cadyka Gerszon Chanoch Leiner założył dwór w Radzyniu Podlaskim. Istniejąca do dzisiaj izbicko-radzyńska dynastia chasydzka wywodzi się właśnie od Mordechaja Josefa Leinera. W okresie

Członkowie izbickiego Judenratu, w tle budynek synagogi, 1940, fot. Max Kirnberger, zbiory Deutsches Historisches Museum, Berlin

międzywojennym działał w Izbicy lokalny dwór chasydzki rabina Cwiego Rabinowicza, wywodzącego się z dynastii Symchy Bunema z Przysuchy.

Raz z pobliskiego miasteczka Zamość przyjechali tak zwani bardziej oświeceni Żydzi. Bardziej oświeceni to znaczy troszkę zasymilowani, trochę inteligencja, studenci. Przyjechali w sobotę na rowerach, a to był grzech! A do tego bez czapek! Tego Izbica nie uznaje. To pamiętam, że z grupy tych ortodoksyjnych Żydów – „Jesziwe bucher" – to gonili ich, aż za rogatkami miasta zniknęli ci rowerzyści. ¶ Tomasz Blatt – fragment Historii Mówionej ze zbiorów Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN", Lublin 2004

Synagoga ¶ Pierwsze wzmianki o bejt ha-midraszu, który miał się znajdować za domami po północnej stronie izbickiego rynku, pochodzą z 1781 r. Prawdopodobnie na jego miejscu wybudowano w 1819 r. pierwszą, drewnianą synagogę. W 1855 r. na tej samej lokalizacji stanęła synagoga murowana. Bóżnica spłonęła w 1879 r., lecz została szybko odbudowana. Budynek został całkowicie rozebrany w latach 1943–1944, już po zagładzie Żydów.

Namiot spotkania ¶ Izbicki rabin Pinchas Elia Herbst rozpoczął w 1925 r. wydawanie czasopisma o tematyce rabinicznej i talmudycznej. Wydawany w języku hebrajskim miesięcznik zatytułowano „Ohel Moed" (hebr. Namiot Spotkania). Głównym celem wydawcy było szerzenie wiedzy na tle nauki talmudycznej wśród kandydatów rabinicznych.

W każdym większym żydowskim mieście w Polsce mieszkała zaufana rodzina, która, często od pokoleń, zajmowała się wypiekaniem macy na święto Pesach.

W Izbicy to zaszczytne miano przypadło rodzinie Klyd, z której pochodziła moja mama […]. *Pieczenie macy dla wszystkich było wielkim przedsięwzięciem i oznaczało, że przez cztery tygodnie poprzedzające święto po naszym domu kręciło się dwadzieścia najpiękniejszych dziewcząt z Izbicy, osobiście wybranych przez moją matkę, które pomagały w ściśle określonym procesie pieczenia.* ¶ Philip Bialowitz, *Bunt w Sobiborze*, Warszawa 2008

Życie religijne i społeczno-polityczne ¶ W czasie rewolucji 1905 r. w pobliskiej Tarnogórze działał silny ośrodek Polskiej Partii Socjalistycznej, oddziałujący także na Izbicę. Polscy działacze PPS potrafili zmobilizować żydowskich mieszkańców Izbicy do udziału w strajku i manifestacji, jednakże ze względu na duże zagrożenie ze strony rosyjskiego garnizonu w Krasnymstawie, do większych wystąpień rewolucyjnych nie doszło. ¶ Bezpośrednio przed I wojną światową Izbica liczyła już 4451 mieszkańców. Po wojnie w miasteczku osiedlili się także Polacy. Spis powszechny z 1921 r. wykazał, że wśród izbickich mieszkańców było 2865 Żydów, 219 Polaków i 1 Ukrainiec. Miasteczko w większości zamieszkiwała ortodoksyjna ludność żydowska. Tempo życia żydowskiego wyznaczała tradycja, a decyzje wydawane przez rabina lub jego ekskomuniki miały większe znaczenie niż polskie regulacje prawne. Były całe rodziny żydowskie, które nie posługiwały się żadnym innym językiem poza jidysz. Pomimo że w Izbicy funkcjonowała polska szkoła powszechna, nie wszystkie dzieci żydowskie do niej uczęszczały. Część chłopców z chasydzkich rodzin kończyła kształcenie na poziomie chederu – tradycyjnej religijnej szkoły żydowskiej. Przy wejściu na ścieżkę prowadzącą na cmentarz stał dom pogrzebowy – dzisiaj budynek mieszkalny. Idąc z centrum miasteczka na cmentarz można zobaczyć dom z tradycyjną kuczką (hebr. suka – szałas) – rodzajem balkonu z otwieranym dachem używanym podczas święta Sukot.

W sobotę wieczorem, kiedy szabat się skończył, pamiętam, była tradycja, że wszyscy wyszli na główną ulicę i spacerowali – od jednego końca do drugiego – spacerkiem. Całe rodziny. Ubrali się w najlepsze rzeczy i świętowali koniec szabatu. Ja nigdy nie chodziłem, ale mama zawsze z młodszym bratem – wzięła go za rękę i spacerowali tam i z powrotem. To było tradycyjne. ¶ Tomasz Blatt – fragment Historii Mówionej ze zbiorów Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN", Lublin 2004

Biednie, ale u siebie ¶ Izbica była ubogim miasteczkiem żydowskim, aż do wybuchu II wojny światowej pozbawionym kanalizacji. Wodę dostarczało kilka pomp artezyjskich i trzy studnie. Nie wszystkie domy posiadały oświetlenie elektryczne. Miasteczko miało charakter rzemieślniczo-handlowy, w którym znaczną rolę odgrywały niewielkie garbarnie, olejarnie i tartaki. W latach 30. XX w. w Izbicy powstał jedyny większy zakład przemysłowy – klinkiernia, która była własnością państwową i nie przyjmowano tam Żydów

do pracy. W 1939 r. liczba ludności osady wzrosła do ok. 4500 mieszkańców, z czego 92% nadal stanowili Żydzi.

Z czego się utrzymywali? Były ze trzy olejarnie, dwie garbarnie, były takie różne zakłady szewskie, krawieckie, byli ślusarze, mechanicy, były dwa tartaki, były piwiarnie, było sześć bibliotek, było kino, był taki teatr amatorski. Życie kulturalne było bardzo żywe. Była straż pożarna w Izbicy i jeden Polak był komendantem. Potem jeden Żyd był komendantem. Jak ogień był, to przyjeżdżali z gaśnicą i pompowali wodę ręcznie i gasili. ¶ Tomasz Blatt – fragment Historii Mówionej ze zbiorów Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN", Lublin 2004

II wojna światowa i Zagłada ¶

Po wybuchu II wojny światowej Izbica została zajęta początkowo przez wojska niemieckie. Pod koniec września 1939 r. do miasteczka wkroczyła na krótko Armia Czerwona. Z wycofującą się armią sowiecką z Izbicy wyszła także grupa żydowskich mieszkańców obawiających się represji niemieckich. Od 1940 r. do Izbicy zaczęto przesiedlać Żydów pochodzących z zachodnich ziem polskich wcielonych do Rzeszy: z Koła, Łodzi, Kalisza i Konina. W 1941 r. przesiedlono ok. 1 tys. Żydów lubelskich. Warunki bytowe gwałtownie pogorszyły się. W Izbicy utworzona została zamiejscowa placówka niemieckiej policji bezpieczeństwa na powiat krasnostawski, którą kierował Kurt Engels oraz jego zastępca, folksdojcz Ludwig Klemm. To oni zorganizowali najpierw aresztowania przedstawicieli inteligencji polskiej i żydowskiej z Izbicy i Tarnogóry, a następnie rozpoczęli prześladowania

ZAWIADOMIENIE.

Niniejszym podaję do powszechnej wiadomości że z dniem dzisiejszym sprzedaję w swojej piwiarni

p. f.

„CWEKIN"

w IZBICY.

Piwo różnych browarów po cenach następujących.

1 Butelka piwa 30 gr.

1 Szklanka " 10 gr.

Piwo pochodzi z najlepszych browarów.

Przekonać się na miejscu.

Z poważaniem

Piwiarnia „CWEKIN"

IZBICA n./W.

Nakł. Cwekin Izbica
Druk. Szmajzer Kamosz

Zawiadomienie piwiarni Cwekin w Izbicy, 1932, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Żydów na masową skalę. Na rozkaz Engelsa rozebrano cmentarz żydowski, a macew użyto do budowy aresztu, podmurówek oraz brukowania ulic.

Getto tranzytowe ¶

W marcu 1942 r., po rozpoczęciu akcji Reinhard, Niemcy zamienili Izbicę w największe getto tranzytowe na terenie dystryktu lubelskiego. Do końca maja deportowano do niego ponad 10 tys. Żydów pochodzących z Czech, Słowacji, Austrii i Niemiec. Miejscowych Żydów deportowano głównie do obozu zagłady w Bełżcu, a w Izbicy skoncentrowano Żydów z terenu powiatu krasnostawskiego oraz z Zamościa. Do listopada

Ohel cadyka Mordechaja Josefa Leinera (1801–1854) i jego rodziny na cmentarzu żydowskim w Izbicy, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

1942 r. przez Izbicę przeszły ok. 24 tys. Żydów polskich i zagranicznych, których deportowano do obozów zagłady w Bełżcu, Sobiborze i obozu koncentracyjnego na Majdanku. W trakcie brutalnych przesiedleń setki osób zostało zamordowanych na ulicach i na rampie kolejowej. Wielu, przeważnie zagranicznych Żydów, którzy nie znali lokalnego języka oraz nie mieli żadnych osobistych kontaktów w okolicy, zmarło w Izbicy z głodu oraz chorób epidemicznych. ¶ 2 listopada 1942 r. nastąpiła likwidacja getta tranzytowego. Na cmentarzu żydowskim rozstrzelano ok. 2 tys. pozostałych w Izbicy Żydów. Po miesiącu ponownie utworzono getto, tym razem dla ok. 300 Żydów złapanych w kryjówkach i okolicznych lasach. 28 kwietnia 1943 r. wywieziono ich do obozu zagłady w Sobiborze, kończąc tym samym egzystencję żydowskiej Izbicy.

„Ordnung! Ordnung!" – wrzeszczał esesman. Pierwsi Żydzi wpadli do wagonu. Niemcy przy drzwiach odliczali ich. Po liczbie „sto czterdzieści" esesman zawył „Halt!" i dwukrotnie strzelił. Przystanęli. Pociąg powoli szarpnął i nowy wagon wtoczył się na wysokość pomostu. Zaczęli go wypełniać nowi więźniowie. Wedle wojskowych regulaminów wagon towarowy przeznaczony był na osiem koni lub czterdziestu żołnierzy w transporcie. Upychając ludzi na siłę i bez jakiegokolwiek bagażu, można było pomieścić w wagonie sto osób. Niemcy wydali rozkaz pakowania po stu trzydziestu, ale jeszcze dopychali dodatkową dziesiątkę. Gdy drzwi nie dały się zamknąć, tłukli na oślep kolbami, strzelali do środka wagonu. ¶ Jan Karski, *Tajne państwo. Opowieść o polskim podziemiu*, tłum. G. Siwek, Kraków 2014

Upamiętnienia ¶ Teren masowej egzekucji z 2 listopada 1942 r. został upamiętniony w latach 60. i 70. XX w. poprzez symboliczny obrys trzech masowych grobów (niepokrywający się niestety z ich rzeczywistą

powierzchnią). Znajduje się przy nich obelisk z przedstawieniem Dziesięciu Przykazań. Opodal znajdują się upamiętnienia indywidualne: tablica ku pamięci Gertrude Mitterbach (Żydówki austriackiej, konwertytki na chrześcijaństwo) oraz pomnik ku czci bliskich oraz wszystkich zamordowanych Żydów, postawiony w 1967 r. przez ks. Grzegorza Pawłowskiego (Jakuba Hersza Grinera) oraz jego brata Chaima Grinera. Chaim przeżył wojnę w Związku Radzieckim, Jakubowi udało się uciec z Izbicy w listopadzie 1942 r. przed ostatnią egzekucją, w której zginęli jego rodzice i siostry. ¶ W 1995 r. z inicjatywy rodziny Leinerów na cmentarzu odbudowano ohel cadyka Mordechaja Josefa Leinera i członków jego rodziny. Od 2004 r. cmentarzem żydowskim w Izbicy opiekuje się młodzież z miejscowego gimnazjum oraz niemieckiej organizacji Bildungswerk Stanisław Hantz z Kassel. W 2006 r. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego oraz niemiecka telewizja ARD doprowadziły do rozbiórki dawnego aresztu. Fragmenty macew, których Niemcy użyli do jego budowy, przeniesiono na cmentarz. Część z nich, z zachowaną oryginalną kolorystyką, wmurowana została w ściany ohelu cadyka Leinera. Najstarszy fragment macewy datowany jest na 1785 r. W 2006 r. Fundacja oraz ambasada Niemiec ufundowały na cmentarzu pomnik upamiętniający zagładę Żydów w Izbicy. Ma on kształt steli, na którym znajdują się napisy w języku polskim, niemieckim i angielskim. ¶ Na niewielkim skwerku naprzeciwko cmentarza (po drugiej stronie szosy) stoi niewielki obelisk ufundowany w 2007 r. przez niemiecko-żydowską organizację z Würzburga. Upamiętnia on deportowanych wiosną 1942 r. do Izbicy Żydów z Würzburga oraz z całej Frankonii.

Dom z zachowaną kuczką, Izbica, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Okolice

Orłów Murowany (7 km): pałac hrabiego Kickiego (XIX w.) z założeniem parkowym; ruiny fortyfikacji (XVI w.); kościół św. Kajetana (l. 20. XX w.) ¶ **Krasnystaw** (13 km): synagoga (k. XIX w.), ul. Czysta 3; fundamenty mykwy; dawny młyn Perelmutera, ul. Szkolna; kamienice Zygelszypera, Baumfelda, Bindera i Fleszera; cmentarz żydowski (1. poł. XIX w.), ul. Rejowiecka; zespół klasztorny pojezuicki: kościół św. Franciszka Ksawerego (XVII/XVIII w.), kolegium jezuickie (1720), obecnie Muzeum Regionalne, pałac biskupi (XVII w.); zespół klasztorny poaugustiański stary: kościół Św. Trójcy (1458), klasztor (XVII w.); zespół poaugustiański nowy: kościół Trójcy Przenajświętszej (1837–1839 w.) ¶ **Gorzków** (18 km): synagoga, obecnie szkoła (30. XX w.); teren po cmentarzu żydowskim (poł. XIX w.), po lewej stronie drogi do Chorupnika; kościół św. Stanisława (1623); dzwonnica bramowa (1801); cmentarz parafialny (1795) ¶ **Krupe** (19 km): ruiny zamku (XVI/XVII w.); dwór wybudowany przez Mikołaja Reja (XVIII w.); cerkiew, obecnie kościół MB Częstochowskiej

(ok. 1905); murowany grobowiec w kształcie piramidy „Arianka", mauzoleum Pawła Orzechowskiego (1. poł. XVII w.), Krynica ¶ **Skierbieszów** (20 km): wzgórze „Zamczysko" (XIV w.); kościół Wniebowzięcia NMP i św. Dominika (1610); Jarmark Kiliana (w lipcu, od XVI w.) ¶ Żółkiewka (25 km): kościół św. Wawrzyńca (1776), brama-dzwonnica; drewniana cerkiew grekokatolicka św. Michała Archanioła, obecnie kościół polskokatolicki św. Jakuba (1865); w okolicznych wsiach Dębie, Olchowciec, Zaburze, Średnia Wieś, Wola Żółkiewska i Chłaniów zachowały się pozostałości dawnych dworków szlacheckich ¶ **Rejowiec** (26 km): zespół pałacowo-parkowy Ossolińskich (XIX w.); tzw. dom Mikołaja Reja (1720); cmentarz żydowski (XVIII/XIX w.); kościół św. Jozafata (1906–1907); cerkiew unicka św. Michała Archanioła, obecnie kościół (k. XVIII w.); pompy w rynku (XIX w.) ¶ **Fajsławice** (32 km): kościół św. Jana Nepomucena (k. XVIII w.); cmentarz przykościelny; zespół dworsko-pałacowy Florkowskich (2. poł. XVIII w.); stary cmentarz parafialny na Ariańskiej Górze (XIX w.) z kaplicami Florkowskich (1910) i Hakenszmita (1820); 3 cmentarze z I wojny światowej (w Dziecininie, Boniewie i w Suchodołach) ¶ **Stolpie** (39 km): ruiny wieży (ok. XII w.), najstarszy polski zabytek po wschodniej stronie Wisły ¶ **Siedliszcze** (44 km): drewniany dwór Węgleńskich (1760); cerkiew obecnie kościół MB Częstochowskiej (1904); młyn elektryczny (1928); skansen przy Gminnym Ośrodku Kultury, ul. Szpitalna ¶ **Bychawa** (55 km): synagoga (1810); stary cmentarz żydowski (XVI/XVII w.), ul. Kościuszki 7; ruiny pałacu na Podzamczu (1. poł. XVI w.), ul. Pileckiego; kościół św. Jana Chrzciciela i św. Franciszka z Asyżu; kamienice przy głównych ulicach (XIX/XX w.) ¶ **Skierbieszowski Park Krajobrazowy**

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVIII w.), ul. Fabryczna ¶ **Kamienice** (XIX/XX w.) przy rynku i ul. Lubelskiej ¶ **Klinkiernia** (1929), ul. Fabryczna

IZBICA

Szczebrzeszyn

ukr. Щебрешин, jid. שעברעשין

Jak się nazywa to miejsce? – ryknął dowódca – No gadaj!
Starzec mamrotał tylko coś pod nosem, za co dostał pięścią w twarz tak, że wypadł mu ząb. Schylił się, by go podnieść, i zajęczał po hebrajsku – Szeber szin (wybity ząb).
Od razu tak trzeba było! – powiedział dowódca i zapisał nazwę na swojej prymitywnej mapie.
Tomasz Bibel, *Dlaczego moje miasteczko ma podwójną nazwę?*, w: Philip Bibel, *Szebreszin*, tłum. T. Pańczyk, Warszawa 2012

Szeber szin ¶ Szczebrzeszyn w średniowieczu należał do ważniejszych grodów obronnych Księstwa Halicko-Włodzimierskiego. Kiedy w poł. XIV w. Ruś Czerwoną przyłączano do Korony Polskiej, Szczebrzeszyn był opisywany jako „ruskie miasto". W końcu XIV w. nowy właściciel Dymitr z Goraja nadał miastu prawo magdeburskie. W XV w. w Szczebrzeszynie zaczęli się osiedlać Żydzi, tworząc jedną z najstarszych gmin żydowskich na terenie dzisiejszej Lubelszczyzny. W 1507 r. kahał szczebrzeski płacił już podatek koronacyjny. W 1560 r. ówczesny właściciel miasta Andrzej Górka potwierdził prawa i obowiązki Żydów: wysokość podatków oraz kwestie podległości w sprawach sądowych. Kolejne dokumenty zrównujące Żydów z chrześcijanami wydał król Stefan Batory (1583), potem Stanisław Górka, a następnie Jan Czarnowski (1593), który zwolnił rabina od podatku za dom oraz od opłat za mykwę. Prawa te potwierdził w 1597 r. nowy właściciel miasta Jan Zamoyski, zwalniając dodatkowo Żydów od czynszów za bóżnicę i cmentarz. ¶ Szczebrzeszyn w XVI w. zasłynął z uczonych mężów, pisarzy i rabinów. Gumpech ze Szczebrzeszyna zdobył sławę dzięki opublikowanej w 1555 r. we Włoszech księdze dla kobiet o świętach Purim i Pesach. Pisał również poetyckie opowiadania umieszczane w modlitewnikach dla kobiet. W końcu XVI w. Izajasz Menachem, syn Izaaka z Szczebrzeszyna, został rabinem Krakowa – największej gminy żydowskiej Rzeczypospolitej. Znaczenie szczebrzeskiego kahału z czasem zmalało, ustępując rozwijającej się dynamicznie społeczności żydowskiej pobliskiego Zamościa.

Ucisk czasów ¶ Połowa XVII w. przyniosła miastu zniszczenia spowodowane najazdami wojsk nieprzyjacielskich. Tragiczne wydarzenia, związane z pogromem dokonanym przez powstańców Chmielnickiego w 1649 r., opisał w poetyckiej formie Meir, syn Samuela ze Szczebrzeszyna, w utworze o nazwie *Cok ha-it*(*t*)*im* (hebr. Ucisk czasów), który został wydrukowany rok później w Krakowie. Jest to wierszowana kronika wypadków spisywana niemal na bieżąco i oparta na doniesieniach uciekinierów i własnych doświadczeniach. Meir ze Szczebrzeszyna był także autorem hebrajskiego poematu

Widok Szczebrzeszyna, przed 1939, zbiory Fundacji Szczebrzeszyn Kultur

Szir mizmor le-jom ha-szabat (hebr. Psalm na szabat, 1639). ¶ Do ekonomicznego odrodzenia miasta przyczynił się przywilej nadany w 1673 r. przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, zezwalający szczebrzeskim Żydom na „kurzenie", czyli produkcję i sprzedaż gorzałki. W 1676 r. wśród 216 opodatkowanych mieszkańców miasta było 61 Żydów. W 1. poł. XVIII w. w Szczebrzeszynie trzykrotnie odbyły się obrady Waad Arba Aracot (hebr. Sejmu Czterech Ziem). W 1749 r. rada miasta zawarła z Żydami porozumienie oraz wydała dekret, w którym zezwolono im na wyrób świec za opłatą do kasy miasta. Co ciekawe, dokument zakazywał spisywania umów między Żydami w języku hebrajskim – zapisy miały być dokonywane po polsku. Przypomniano także o obowiązku płacenia podatków do skarbu Rzeczypospolitej. W 1765 r. „pogłówne" (po 2 zł od „głowy") opłacały w całym kahale (miasto i okoliczne wsie) 444 osoby. Był to wówczas kahał średniej wielkości w ziemi chełmskiej, mniejszy niż kahały w Zamościu (1905 płacących), Chełmie (1418), Lubomlu (1226), Hrubieszowie (1023) czy Turobinie (985). Podobnej wielkości były gminy w Kryłowie (470) i Rejowcu (437), kahałów zaś mniejszych od szczebrzeskiego było 11.

Synagoga ¶ Drewniana bóżnica stała w Szczebrzeszynie być może od XV w., jednak najstarsze zachowane wzmianki o tym budynku pochodzą z 1588 r. Zbudowana na początku XVII w. murowana renesansowa synagoga – z attyką i dachem zagłębionym uległa zniszczeniu. W latach 70. XVII w. odbudowano ją w obecnym kształcie – z dachem łamanym polskim. Obiekt reprezentuje typ synagogi z układem centralnym głównej sali modlitw. Od północy i południa do sali głównej (męskiej) przylegają piętrowe babińce, od zachodu zaś piętrowy aneks, w którym mieścił się niegdyś przedsionek męski i sala obrad, a na piętrze – w późniejszym okresie – trzeci babiniec, do którego prowadziły kiedyś drewniane schody. W 1940 r. synagoga została

A Synagoga w Szczebrzeszynie, obecnie Miejski Dom Kultury, 2013, fot. Wioletta Wejman, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Synagoga w Szczebrzeszynie, 1. poł XX w., zbiory Fundacji Szczebrzeszyn Kultur

spalona przez Niemców. Po wojnie częściowo rozebrana, a następnie odbudowana w latach 1957–1963 na potrzeby domu kultury, który funkcjonuje tu do dziś. Wewnątrz budynku zachował się kamienny aron ha-kodesz i renesansowe zdobienia sali głównej. Synagoga znajduje się na płd.-zach. od rynku przy ul. Sądowej.

Usiedliśmy razem w synagodze. Kurczowo ściskałem otrzymany rano tałes. Dziadek poprawił mi go, żeby był dobrze widoczny. Powiedział, żebym stał prosto, a kiedy nadeszła moja kolej czytania Tory, kantor zaśpiewał: „Jamod, Pinchas ben Boruch ha-Kohen" (*powstań Pinchasie, synu Borucha z rodu kohenów*). *Wstałem i dumnie odczytałem błogosławieństwo.* ¶ Tomasz Bibel, *Co znaczy być kohenem?*, w: Philip Bibel, *Szebreszin*, tłum. T. Pańczyk, Warszawa 2012

Macewa na cmentarzu żydowskim w Szczebrzeszynie, 2013, fot. Wioletta Wejman, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Cmentarz żydowski ¶ Kirkut przy ul. Cmentarnej należy do najstarszych i najciekawszych nekropolii w Polsce. Założony w 1. poł. XVI w. zachował do dziś swój niepowtarzalny charakter. Znajduje się na nim zespół ponad 3 tys. macew datowanych na lata 1545–1939. Teren cmentarza od 2007 r. jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. ¶ Zaraz za wejściem na cmentarz zobaczymy dwa tajemnicze nagrobki wrośnięte w stojący przy nich rozłożysty wiąz. Napisy na nich są zupełnie zatarte. Według rozpowszechnionych legend, nagrobki te kojarzone są ze sławnymi postaciami związanymi ze Szczebrzeszynem w różnych latach. Postawiona w latach 90. XX w. tablica informuje, iż pochowani są tu Jissachar Ber i Simcha ha-Kohen Rapoport. Jednak badający szczebrzeską nekropolię prof. Andrzej Trzciński odnalazł ich macewy w dalszej części cmentarza. ¶ Jissachar Ber ben Naftali ha-Kohen, przez współczesnych znany jako Berman Aszkenazy ze Szczebrzeszyna, był autorem wielokrotnie wznawianych dzieł o treści religijnej *Matenot kehuna* (hebr. Dary kapłaństwa), zbioru komentarzy do Wielkiego Midraszu wydanego po raz pierwszy w Krakowie w 1587 r. i *Mare Kohen* (hebr. Widzenie kapłana), czyli indeksu przedmiotowego tematów i cytatów biblijnych występujących w kabalistycznej *Sefer ha-Zohar* (hebr. Księga Blasku), wydanego po raz pierwszy w 1589 r. Kunsztowna w formie i treści inskrypcja na jego nagrobku wspomina o tych dziełach jego życia, nie ma na niej jednak daty śmierci uczonego, który według biografów zmarł pomiędzy 1590 a 1608 r. ¶ Z kolei Simcha ha-Kohen Rapoport umarł w Szczebrzeszynie 4 sierpnia 1718 r., w wieku 68 lat, będąc w drodze z Lublina do Lwowa, gdzie miał objąć stanowisko przewodniczącego sądu rabinackiego. Na jego macewie można przeczytać: *Tu pochowany mistrz słynny, światło wygnania, nauczyciel wszystkich synów wygnania, nasz nauczyciel, pan mistrz Simcha ha-Kohen Rappoport, pamięć sprawiedliwego i świętego niech będzie błogosławiona, przewodniczący sądu rabinackiego gmin Dubno, Grodno, Lublin i stamtąd powołany na przewodniczącego sądu rabinackiego gminy Lwów na miejsce po Chachamie Cwim* [chacham oznacza w języku hebrajskim mędrca – przyp. red.]. *Odszedł tu, gdy byli w drodze, a zdarzyło się to 7 dnia aw roku 478 według krótkiej rachuby. Obdarzony synami i zięciami – rabinami, filarami nauki i wielkimi pokolenia. Obiecał, że wszystkich, którzy wyszli z jego lędźwi, aż do dziesięciu pokoleń, którzy przybędą do jego grobu, obdarzy szczęściem.* ¶ Najstarsze nagrobki znajdują się we wschodniej

części cmentarza, w pobliżu muru północnego. Inskrypcja na najstarszej zachowanej macewie na grobie Jechiela syna Mojżesza, zmarłego 9 kwietnia 1545 r. podaje: *Tu spoczywa mąż prawy n*[*asz nauczyciel?*] *Jechiel, syn pana Mojżesza błogosławionej pamięci. Niech będzie dusza jego zawiązana w woreczku żywych. Wyszła dusza jego we wtorek 26 nisan 305 roku według krótkiej rachuby.* Wśród innych XVI-wiecznych macew odnajdziemy nagrobki: Chany córki Abrahama (zm. 1552); Rozy córki Menachema (zm. 1572); Chany córki Eliasza (zm. 1578); Izaaka syna Meszulama Fajwisza (zm. 1579 lub 1580); Izraela syna Izaaka (zm. 1588); […] córki Józefa, żony Izraela (zm. 1591); Sinaja syna Izaaka (zm. 1595).

Jakow Reifman, reprodukcja portretu z *Sefer zikaron li-kehilat Szebreszin*, red. Dow Szuwal, Hajfa 1984

Cmentarz porastały wysokie trawy i drzewa owocowe – wiatr i ptaki nanosiły tu nasiona z okolicznych sadów. Nikt nigdy nie jadł owoców z tych drzew, powiadano, że ich korzenie sięgają głęboko, nawet do grobów. Kiedy ktoś bardzo ciężko chorował, kobiety szły na groby swoich przodków i błagały o interwencję, traktując to jako ostatnią deskę ratunku. Szloch był tak głośny i zawodzący, że mogły obudzić nim umarłego – prawdopodobnie o to im chodziło. ¶ Tomasz Bibel, *Bejt olam*, w: Philip Bibel, *Szebreszin*, tłum. T. Pańczyk, Warszawa 2012

Ludzie haskali ¶ Dzięki położeniu w pobliżu Zamościa Szczebrzeszyn stał się miejscem zamieszkania kilku znaczących przedstawicieli żydowskiego Oświecenia. Wśród nich znalazł się **Jakow Reifman** (1818–1895) – nauczyciel, poliglota i autor wielu ważnych rozpraw naukowych. Zamieszkał w Szczebrzeszynie w 1834 r., w wieku 19 lat, po ślubie z mieszkanką Szczebrzeszyna. W domu teścia znalazł bogatą bibliotekę, która pomogła mu poszerzyć horyzonty i z młodego studenta jesziwy stać się jednym z czołowych przedstawicieli żydowskiego Oświecenia. Jego dzieła były publikowane w Warszawie, Wilnie, Berlinie, Wiedniu i Petersburgu. Były wśród nich m.in. krytyczne studia nad Talmudem *Takanot ha-bajt* (hebr. Zalecenia dotyczące domu), *Peszer dawa*r (hebr. Znaczenie słowa) oraz książka *Toldot rabenu Zecharja ha-Lewi* (hebr. Dzieje naszego rabina Zachariasza ha-Lewiego). Choć Jakow Reifman do końca życia mieszkał w Szczebrzeszynie i żył z pozoru jak zwykły małomiasteczkowy Żyd, to jego twórczość spotykała się z uznaniem na całym świecie. Sławny żydowski filantrop sir Mojżesz Montefiore podarował mu złoty kielich z wygrawerowaną dedykacją, a hebrajski poeta Jehuda Lejb Gordon napisał poświęcony mu wiersz:

Gdzie się zwracam, widzę jego ducha / który poszukuje w zakamarkach Tory światła i płomienia / Nie zapomniałem cię, bracie – kto może o tobie zapomnieć / ilu takich Jakubów Reifmanów jest na tym żydowskim świecie? / Niewielu

Reifman, pomimo światowego uznania, umarł w ubóstwie. Piękny tekst o Jakowie Reifmanie napisał dla *Księgi Pamięci Szczebrzeszyna* Icchok Baszewis Singer. ¶ Do warstwy najbogatszych mieszkańców miasta należał zaś inny zwolennik haskali Lejb Szper. W 1853 r. założył on na dzierżawionych przez siebie terenach pod Szczebrzeszynem kolonię rolniczą o nazwie Szperówka, w której zatrudniał robotników rolnych.

Życie społeczne sztetla ¶ Od początku XX w. w Szczebrzeszynie, podobnie jak w innych miasteczkach, zaczęły rozwijać się organizacje społeczne, m.in. Towarzystwo Pielęgnowania Chorych „Bikur Cholim" i Kasa Pożyczkowo-Oszczędnościowa wspomagająca drobnych kupców i rzemieślników, żydowskich i chrześcijańskich, przez udzielanie im tanich kredytów. Działalność polityczną prowadzili m.in. syjoniści i socjaliści. Członkowie żydowskiej socjalistycznej partii Bund we współpracy z Polską Partią Socjalistyczną brali aktywny udział w rewolucji 1905 r. W trakcie jednego z nielegalnych strajków rosyjscy żołnierze zastrzelili trzech demonstrantów. ¶ Rozwijało się życie kulturalne. W 1917 r. w Szczebrzeszynie zaczęły działać biblioteka żydowska, kółko dramatyczne i chór. W wyborach do rady miasta w 1931 r. przedstawiciele partii żydowskich (głównie syjonistów i Bundu) uzyskali 11 mandatów.

> *W miasteczku zaczęły wiać nowe wiatry. W roku 1914, gdy wybuchła I wojna światowa, zaczęło się nowe życie społeczne, powstały partie polityczne, zakładano organizacje robotnicze i związki zawodowe. Rozprawiano o równości, braterstwie i odrodzeniu narodowym.* ¶ *Młodzież była pełna zapału. Widząc zmiany w miasteczku, młodzi ludzie porzucali bejt ha-midrasze i sztible, zrzucali z siebie długie kapoty i żydowskie kaszkiety, ubierając się w garnitury i nakładając kapelusze.* […] ¶ *Pamiętam, że w każdy szabas, w czasie spacerów, jedną grupą chodzili bundowcy i śpiewali swój hymn Di szwue* (*jid. 'Przysięga'*)*, drugą grupą syjoniści, śpiewając pieśni syjonistyczne. Gdy obie grupy natknęły się na siebie, szybko się rozdzielały niczym dwie wrogie armie.* […] ¶ *Tak właśnie wyglądało życie młodzieży. A starsze pokolenie nie potrafiło zrozumieć ducha nowych czasów i odcinało się od nowych prądów.* ¶ Jehuda Kelner, *Zrzuciliśmy długie kapoty*, w: *Księga pamięci Szczebrzeszyna*, tłum. A. Kopciowski, cyt. za: *Tam był kiedyś mój dom… Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009

II wojna światowa i Zagłada ¶ W 1939 r. do Szczebrzeszyna wkroczyli najpierw Niemcy, a po 27 września na niecałe dwa tygodnie Sowieci. Po ponownym wejściu do Szczebrzeszyna 6 października Niemcy rozpoczęli prześladowania Żydów. Od 1940 r. Żydzi zostali zmuszeni do prac przymusowych przy budowie lotniska wojskowego w pobliskim Klemensowie.

Rynek w Szczebrzeszynie, przed 1939, zbiory Fundacji Szczebrzeszyn Kultur

W listopadzie 1940 r. Niemcy podpalili synagogę i domy w jej otoczeniu. Od maja 1942 r. rozpoczęły się masowe egzekucje na cmentarzu żydowskim i wywózki. Od marca 1943 r. przez okolice Szczebrzeszyna zaczęły przejeżdżać pociągi wypełnione Żydami wiezionymi do obozu zagłady w Bełżcu. W sierpniu i październiku 1943 r. do obozu wywieziono kilkusetosobowe transporty z Żydami ze Szczebrzeszyna. Ponad 1 tys. osób zostało zamordowanych podczas masowych egzekucji na miejscowym cmentarzu żydowskim. Ostatnia masowa wywózka do obozu zagłady w Bełżcu miała miejsce 21 października 1943 r. Po tym dniu wielu ukrywających się w Szczebrzeszynie i okolicach Żydów zostało złapanych i rozstrzelanych na miejscowym cmentarzu żydowskim. ¶ Wstrząsającą kronikę codzienności czasu Zagłady pozostawił po sobie doktor Zygmunt Klukowski, dyrektor szczebrzeskiego szpitala, który dzień po dniu opisywał straszliwą rzeczywistość wojenną.

21 października 1943 ¶ *Miałem dziś znów jechać do Zamościa. Wstałem wcześnie, żeby przygotować się do jazdy. Nagle usłyszałem i zobaczyłem przez okno jakiś niezwykły ruch w mieście, pomimo że ulice były właściwie zupełnie puste. Okazało się, że od godziny szóstej rozpoczęła się już akcja „przesiedlania" Żydów, a właściwie likwidowania ich w Szczebrzeszynie.* […] *Uzbrojeni żandarmi, SS i policjanci granatowi uganiali się po mieście, tropiąc i wyszukując Żydów. Spędzano ich na rynek i grupowano przed ratuszem. Wydobywano ich z najrozmaitszych kryjówek, rozbijano bramy, drzwi, wywalano okiennice, do niektórych piwnic i mieszkań wrzucano ręczne granaty. Strzelano z rewolwerów, karabinów i karabinów maszynowych ustawionych w różnych miejscach. Bito, kopano, w ogóle znęcano się w nieludzki sposób.* ¶ Zygmunt Klukowski, *Zamojszczyzna 1918–1943*, Warszawa 2007

Kółko dramatyczne działające pod auspicjami żydowskiej biblioteki w Szczebrzeszynie przedstawia spektakl *Dwa światy: dramat w czterech aktach* według Maxa Nordaua, 1928, reprodukcja z *Sefer zikaron li-kehilat Szebreszin*, red. Dow Szuwal, Hajfa 1984

Z inicjatywy Towarzystwa Ziomkostwa Żydów Szczebrzeskich w Izraelu i Diasporze w 1991 r. na cmentarzu żydowskim stanął pomnik poświęcony pamięci Żydów Szczebrzeszyna i okolic, zamordowanych przez hitlerowców w czasie II wojny światowej. Po 2011 r. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego postawiła na cmentarzu kolejny pomnik i wybudowała kamienne ogrodzenie od strony ul. Cmentarnej.

Ostatni Żyd ze Szczebrzeszyna

¶ Po wojnie w Szczebrzeszynie mieszkał tylko jeden Żyd – Jankiel Grojser, urodzony w 1904 r., żołnierz Wojska Polskiego i uczestnik kampanii wrześniowej. Został zesłany na Syberię, którą opuścił z armią Andersa. Brał udział w bitwie pod Monte Cassino. Po wojnie wrócił do swego miasteczka. Nie odnalazł tu swych bliskich, ale postanowił zostać. Zatrudnił się w miejscowej spółdzielni rolnej, rozwoził po miasteczku lemoniadę i opiekował się grobami na żydowskim cmentarzu. Po śmierci w 1970 r. został pochowany na katolickim cmentarzu parafialnym. Na jego grobie widnieje gwiazda Dawida. Wielu ocalałych z Zagłady Żydów szczebrzeszyńskich wyemigrowało do izraelskiego miasta Hajfa, gdzie do dziś można spotkać dawnych mieszkańców roztoczańskiego sztetla i ich potomków.

¶ Dziś Szczebrzeszyn ma 5 tys. mieszkańców. Dzięki atrakcyjnemu położeniu w pobliżu Roztoczańskiego Parku Krajobrazowego stał się lokalnym ośrodkiem turystycznym. Pamięć o szczebrzeskich Żydach jest podtrzymywana przez pracowników znajdującego się w synagodze domu kultury, część nauczycieli i lokalne organizacje pozarządowe.

Lubelszczyzna jest miejscem akcji wielu opowiadań, których autorem był Icchok Baszewis Singer. Najbardziej rozpoznawalną literacką postacią jest być może Jasza Mazur – tytułowy Sztukmistrz z Lublina. Bohaterowie książek noblisty

żyją także w małych miasteczkach regionu. Dzięki nim nazwy Biłgoraj, Goraj, Frampol, Tyszowce, Szczebrzeszyn, Józefów czy Piaski znane są czytelnikom w całym świecie. Co natomiast wiedzą o nich dzisiejsi sami mieszkańcy? Czy pamiętają sąsiadów, którzy żyli wśród nich przez setki lat? Odpowiedzi między innymi na te pytania stara się udzielić edukacyjno-artystyczny projekt **Śladami Singera** realizowany przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN". Przyjaciele Sztukmistrza – artyści reprezentujący różne kraje i różne artystyczne dyscypliny specjalnym autobusem (współczesnym wozem cyrkowym) wyruszają w podróż do miejsc i do ludzi. Bawiąc, ucząc i przypominając świat, którego już nie ma. Projekt jest wspomagany przez lokalne samorządy, szkoły i instytucje kultury. ¶ Więcej na **www.sladamisingera.teatrnn.pl**

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVI w.) ¶ **Budynek dawnej synagogi** (XVII w.), obecnie dom kultury, ul. Sądowa 3 ¶ **Kościół św. Mikołaja Biskupa** (1610–1620), ul. Wyzwolenia 1 ¶ **Cerkiew filialna** parafii św. Jerzego w Biłgoraju (koniec XII w.) ul. Sądowa 4 ¶ **Klasztor Franciszkanów** (XVII w.), obecnie siedziba szpitala, ul. Klukowskiego 1 ¶ **Cmentarz chrześcijański** (XVIII w.) z kaplicą św. Leonarda (1812), ul. Cmentarna

SZCZEBRZESZYN

Okolice

Klemensów (3 km): część Szczebrzeszyna; Pałac Zamoyskich (1744–1747), realizowano tu zdjęcia do nagrodzonego Oskarem filmu *Ida* (2012) ¶ **Zwierzyniec** (11 km): cmentarz żydowski (ok. 1928), ul. Monopolowa 158; kościół św. Jana Nepomucena „Na Wyspie" (1741–1747); budynki zarządu Ordynacji Zamoyskiej (1. poł. XIX w.), ul. Browarna 1; pałac plenipotenta (1880–1891), ul. Plażowa 1; browar (1806), ul. Browarna 7; jedyny na świecie pomnik szarańczy; osiedle drewnianych domów „Borek" (lata 20. i 30. XX w.); Ośrodek Edukacyjno-Muzealny Roztoczańskiego Parku Narodowego; Stawy Echo; ostoja konika polskiego we Floriance ¶ **Nielisz** (15 km): zalew na rzece Wieprz (lata 90. XX w.); drewniany kościół św. Wojciecha (1859); ¶ **Radecznica** (16 km): Bazylika św. Antoniego

Festiwal „Śladami Singera" w Szczebrzeszynie, 2011, fot. Joanna Zętar, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

z Padwy z klasztorem Bernardynów (1685); kapliczka „Na Wodzie", przy źródle św. Antoniego (1824) ¶ **Guciów** (16 km): prywatne Muzeum Etnograficzno-Przyrodnicze „Zagroda Guciów" ¶ **Zamość** (21 km): znaczna część dawnej dzielnicy żydowskiej z budynkami z XVI i XVII w.; dawna synagoga, ul. Zamenhoffa 9/Pereca 14 (XVII w.), obecnie siedziba Centrum „Synagoga" prowadzonego przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego; budynki dawnej mykwy i domu kahalnego z chederem, ul. Zamenhoffa 5 i 11; dawna bóżnica przy ul. M. Reja, obecnie przedszkole; nowy cmentarz żydowski (początek XX w.) przy ul. Prostej, z obeliskiem z ocalałych płyt nagrobnych (1950); Muzeum Zamojskie; ratusz (1591); rynek Wielki; rynek Wodny; rynek Solny (pierwotna dzielnica żydowska); kamienice ormiańskie (poł. XVII w.); kompleks murów miejskich z bramami i bastionami (XVI w.); Akademia Zamojska (1639–1648), obecnie siedziba I LO im. J. Zamoyskiego; zespół pałacowy Zamoyskich (1579–1586); katedra Zmartwychwstania Pańskiego i św. Tomasza Apostoła (1587–1598); kościół Zwiastowania NMP (1637); Ogród Zoologiczny im. Stefana Milera w Zamościu ¶ **Turobin** (26 km): kościół św. Dominika (ok. 1530), dzwonnica-kostnica (XVIII w.), stara plebania (1921); kaplice cmentarne: św. Elżbiety i św. Marka ¶ **Łabunie** (35 km): kościół MB Szkaplerznej i św. Dominika (1605); pałac Zamojskich (1735): kasztelanka, pawilon, park z cmentarzem zakonnym, obecnie siedziba Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Misjonarek Maryi; zespół pałacowy w Łabuńkach Pierwszych (XIX w.): pałac, dwie oficyny i park; „Ekomuzeum – olejarnia świąteczna" rodziny Kostrubców, Ruszów ¶ **Roztoczański Park Narodowy:** 9 ścieżek przyrodniczych, trasy piesze i rowerowe, spływy kajakowe na rzece Wieprz

Józefów Biłgorajski

ukr. Юзефув, jid. יוזעפֿעוו

Książki drukowane w Józefowie budziły sprzeciw i państwowej cenzury, i rabinicznej. „Bardzo drażliwymi" nazwał je cenzor w liście do Zamojskiego. Nic dziwnego, skoro Szaja Waks publikował dzieła tak obrazoburcze, jak niecierpliwego radzyńskiego rabina o błękicie nitek.

Hanna Krall, *Błękit*, w: *Tam już nie ma żadnej rzeki*, Kraków 2001

Papier i druk ¶ W leżącej nieopodal Józefowa wsi Hamernia możemy zobaczyć malowniczo porośnięte lasem ruiny starej papierni. Została ona założona w połowie XVIII w. nad rzeką Sopot, obok kuźni i odlewni miedzi. Produkowano tu rocznie – głównie ze szmat lnianych i włókien roślinnych, by oszczędzić okoliczne lasy – 4 tys. ryz szlachetnego papieru z herbem Zamoyskich, jako że założony w 1725 r. Józefów był częścią Ordynacji Zamoyskich. ¶ Żydzi zamieszkiwali w Józefowie od początku istnienia miasta i stanowili większość mieszkańców. Inwentarz z 1789 r. wymienia w Józefowie 70 domów żydowskich. ¶ Szaja Waks, jeden z dzierżawców papierni, ok. 1820 r. sprowadził do Józefowa specjalistów z drukarni w Sławucie na Wołyniu i uruchomił nową drukarnię, która korzystała z własnego papieru. Drukarnia stała się jednym z najważniejszych zakładów poligraficznych w Królestwie Polskim. Drukowane tu książki hebrajskie i druki urzędowe eksportowane były do innych ziem polskich, Rosji, Mołdawii, Wołoszczyzny, a nawet do Stambułu. Niszczone powodziami i pożarami papiernia i drukarnia, były wciąż od nowa odbudowywane i funkcjonowały do końca XIX w. Od 1865 r. drukarnię prowadzili w Józefowie również bracia Baruch i Szlomo Zecer, którzy z czasem zostali właścicielami także pierwszego zakładu, pochodzący zaś z Józefowa Mosze i Mendel Sznajdmesser (Sznajdermesser) otworzyli dwie drukarnie w Lublinie.

Życie gminy ¶ Prawdopodobnie pomiędzy 1734 a 1744 r. w Józefowie wybudowano pierwszą drewnianą synagogę i założono cmentarz żydowski. *Protokół pomiarowy miasta Józefowa* z 1785 r. wymienia obiekty należące do gminy żydowskiej – drewnianą bóżnicę, łaźnię, szkołę żydowską i dom rabina. Żydowska dzielnica rozwijała się po południowej stronie rynku. ¶ Drewniana synagoga stojąca w płd.-zach. części osady spłonęła w 1850 r. Obecnie istniejący budynek dawnej synagogi w Józefowie został wybudowany w tym samym miejscu w latach 70. XIX w. (róg ulic Górniczej i Krótkiej). Do budowy bóżnicy użyto wapiennego kamienia wydobywanego z miejscowego kamieniołomu. Budynek powstał na planie prostokąta,

Rynek w Józefowie, 1906, reprodukcja z: Jan Górak, *Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny*, Zamość 1996

od wschodu mieściła się w nim dwukondygnacyjna modlitewna sala męska, a od zachodu dobudowany był pierwotnie drewniany przedsionek z umieszczonym nad nim babińcem, który został rozebrany w 1945 r. ¶ W sali modlitw częściowo zachowały się prosta, kamienna wnęka na aron ha-kodesz, a na ścianach pas wnęk arkadowych. W 1941 r. synagoga została zdewastowana przez hitlerowców. Po wojnie budynek spełniał funkcję magazynu Gminnej Spółdzielni. W 1964 r. zawalił się dach budynku, niszcząc oryginalny strop. Obecnie, po gruntownych remontach przeprowadzonych w latach 1985–1991 i 2014, w dawnej synagodze mieszczą się Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna oraz pokoje gościnne.

Jednym z józefowskich rabinów w latach ok. 1815–1821 był Szlomo Kluger (1783–1869), który zasłynął potem jako Magid z Brodów, autor 375 książek – liczba ta jest zgodna z wartością liczbową jego imienia. Po nim funkcję rabina przejmowali: Chaim Eliezer Waks (1822–1829) – autor księgi *Nefesz haija* (hebr. Dusza żywa), Cwi Hirsz Minc, Zeew Icchok, Szalom Józef Hercsztark. Ostatnim rabinem Józefowa, który swój urząd objął w 1924 r., był Szymon Pranczewski, zięć Szaloma Józefa Hercsztarka.

Nagrobek dla Tory ¶ Na południe od synagogi znajduje się cmentarz żydowski, który powstał w poł. XVIII w. Kirkut był ogrodzony kamiennym murem z bramą od strony miasta. Macewy wykonywano z kamienia pochodzącego z pobliskiego kamieniołomu. Obecnie na cmentarzu znajduje się ok. 400 macew. Najstarsze nagrobki (z 1762 r.) znajdują się po prawej stronie od wejścia. Na józefowskim kirkucie można zaobserwować oddzielne zgrupowania grobów mężczyzn i kobiet oraz zobaczyć unikalny nagrobek Tory z 1842 r. Najwięcej macew pochodzi z lat 1907–1940.

A Synagoga w Józefowie, obecnie Miejska Biblioteka Publiczna, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Rabin Szalom Józef Hercsztark, reprodukcja z *Sefer zikaron li-kehilat Jozefof we-li-kedoszejha* (hebr. Księga pamięci Józefowa), red. Azriel Omer-Lemer i Dawid Sztokfisz, Tel Awiw 1974/1975

Na najmłodszych zachowane są ślady polichromii. Ustawienie macew na tym cmentarzu odstępuje od tradycyjnego, ponieważ skierowane są inskrypcją na zachód, a nie na wschód. W czasie II wojny światowej cmentarz został zdewastowany. Obecnie nekropolia jest własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, która w 2015 r. postawiła wokół niej ogrodzenie. ¶

W pobliżu cmentarza znajduje się jedna z największych atrakcji Józefowa – kamieniołomy, które funkcjonowały w miejscowości od XVIII w., czyli co najmniej od początku istnienia miasteczka. Niegdyś była to wielka skalista góra, dziś większość kamienia została już wydobyta, tworząc malowniczą skalną przestrzeń.

Przypomniał mu się Józefów, miasteczko niedaleko granicy z Galicją, gdzie mieszkał przez 50 lat, ciesząc się wielkim poważaniem wśród chasydów. […] *Zaczął wypytywać, jak można się tam dostać, ale pytani wzruszali jedynie ramionami i każdy mówił co innego. Niektórzy zapewniali go, że Józefów spalił się do cna, już nie istnieje. Z kolei jakiś wędrowny żebrak, który kiedyś odwiedził tamte strony, twierdził, że mieszkańcom Józefowa nigdy nie wiodło się tak dobrze jak teraz, że jedzą białą chałę nawet w dni powszednie.* ¶ Icchok Baszewis Singer, w: *Gimpel Głupek i inne opowiadania*, tłum. Maria Olejniczak-Skarsgard, Warszawa 2005

Widzący z Józefowa ¶ W Józefowie urodził się sławny chasydzki rabin **Jakow Icchak Horowic** (1745–1815), który zasłynął później jako Widzący z Lublina (*Choze*). Jego ojciec Eliezer był józefowskim rabinem. Jako młody chłopak Icchak został wyswatany z córką krasnobrodzkiego karczmarza i wkrótce po ceremonii ślubnej wyruszył na wędrówkę po dworach chasydzkich cadyków. Naukę pobierał u takich sław, jak: Szmelke Horowica w Sieniawie, Dow Bera w Międzyrzeczu, Icchaka Meira w Berdyczowie i wreszcie u Elimelecha w Leżajsku. ¶ Po konflikcie z leżajskim cadykiem Jakow Icchak założył własny chasydzki dwór. Nauczał początkowo

Macewy na cmentarzu żydowskim w Józefowie, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

w Łańcucie – w przedsionku tamtejszej synagogi zachowała się jego izba modlitewna. W latach 90. XVIII w. przeniósł się do Lublina, gdzie jego sława rozkwitła w pełni. Mieszkał najpierw w sasiadującej z Lublinem osadzie Wieniawa, a następnie na centralnej ulicy lubelskiego miasta żydowskiego – Szerokiej. Pozostawał w stałym konflikcie z głównym rabinem lubelskim, przeciwnikiem chasydyzmu, Azrielem Horowicem znanym jako Żelazna Głowa. ¶ Z życiem i działalnością Widzącego z Lublina wiąże się wiele pięknych legend. Jedna z nich dotyczy okoliczności jego śmierci. Było to w czasie wojen napoleońskich, które kilku chasydzkich cadyków chciało przekształcić w biblijną wojnę Goga i Magoga, a w rezultacie przyspieszyć przyjście Mesjasza. Według tradycji chasydzkiej zaczęło się o to modlić trzech rabinów: oprócz Icchaka Jakowa Horowica także Menachem Mendel z Rymanowa, zwolennik Napoleona, i Magid z Kozienic, przeciwnik cesarza Francuzów. W krótkim czasie wszyscy trzej zmarli. Legenda chasydzka mówi, że była to kara za grzech pychy, która w przypadku Widzącego przejawiła się tym, że lewitujący w modlitewnym zapamiętaniu został strącony na bruk ulicy z wysokości drugiego piętra. Ohel Jakowa Icchaka Horowica znajduje się na starym cmentarzu żydowskim w Lublinie.

Tradycja i edukacja ¶ Według spisu powszechnego z 1921 r. wśród 1344 mieszkańców Józefowa narodowość żydowską zadeklarowało 1056 osób. Większość żydowskich mieszkańców miasteczka była religijna. W okresie międzywojennym gminą żydowską zarządzali przedstawiciele społeczności ortodoksyjnej zrzeszeni w Agudat Israel. Gmina utrzymywała szkołę religijną Talmud-Tora oraz jeszywę, w której studiowało ok. 50 osób, przybywających także z innych miast. W 1926 r. stowarzyszenie religijnych syjonistów Mizrachi uruchomiło oddział szkoły Jawne, a w 1928 r. Agudat Israel otworzył religijną szkołę

Grupa uczniów ze szkoły Tarbut, reprodukcja z *Sefer zikaron li-kehilat Jozefof we-li-kedoszejha*, red. Azriel Omer-Lemer i Dawid Sztokfisz, Tel Awiw 1974/1975

dla dziewcząt Bejt Jaakow. Ważnymi miejscami dla społecznego życia miasteczka były też *sztiblech*, chasydzkie domy modlitwy. W Józefowie ścierały się z sobą wpływy wielu dynastii chasydzkich z Polski i Galicji. Dopiero pod koniec lat 20. XX w. w Józefowie zarejestrowane zostały organizacje świeckie, takie jak He-Chaluc czy Bund.

Duchy w ruinach drukarni ¶ *Było to w roku 1926. Z gminy przyszło rozporządzenie w ramach akcji na rzecz polepszania wyglądu miasteczka. Dziś powiedzielibyśmy: zabiegu liftingu urbanistycznego lub rewitalizacji miasta. Stara drukarnia rodziny Zecer i Rener zamieniła się w ruinę. A jak było wiadomo, w miasteczku, podejrzewano, że po nocach szalały tam diabły. I chociaż na skutek oświaty wiara w złe duchy srodze podupadła, to jednak w gminie, widocznie na wszelki wypadek, tfu, tfu i bez uroku, postanowiono zburzyć ruiny drukarni. A może to było przed wyborami? W każdym razie właścicielka rudery nie śpieszyła się z wykonaniem postanowienia gminy. Kiedy zignorowała po raz trzeci oficjalny list w tej sprawie, zapadła decyzja, że wynajęty przez władze gminy przedsiębiorca budowlany zburzy drukarnię, a koszty roboty poniesie właścicielka. O tym, jak bardzo te koszty miały być wysokie, dowiedziano się poprzez szczególne kanały informacji nazywane w skrócie JBP, czyli: „Jedna baba powiedziała". I proszę się nie śmiać, bo informacja była dokładna i bardzo wiarygodna. Jakimś cudownym zrządzeniem losu – i śmiem twierdzić, że zupełnie nieprzypadkowym – wyznaczony przedsiębiorca zabierający się do pracy, zanim przystąpił do pracy, postanowił wejść do sąsiadującego z ruinami żydowskiego domu, który był chyba szynkiem. Widocznie zakładał, że dobra porcja siwuchy pomoże mu bardziej wnikliwie i jaśniej spojrzeć na przyszły obiekt swojej pracy. Wraz z pogłębianiem swych obserwacji, czyli zgłębiając coraz bardziej zawartość karafki, przechwalał się przed gospodynią, że pije na rachunek przyszłej wypłaty w wysokości 500 złotych. Wiadomość ta bardzo szybko dotarła do sąsiadki właścicielki ruin i znajomej gospodyni. Ta, widząc, że sytuacja stała się naprawdę groźna, znalazła człowieka*

Dom podcieniowy w Józefowie, 1935, fot. J. Świeży, reprodukcja z: Jan Górak, *Podcieniowa zabudowa miasteczek Lubelszczyzny*, Zamość 1996

o imieniu Efraim, który zobowiązał się wykonać pracę wyburzenia za 200 zł. Czyli o wiele, wiele taniej. I w przededniu przyjścia robotników z gminy, po północy, zabrał się on do pracy. Ciemno było w ruinach, a nie chciał zapalać świateł, bo bał się, że przyciągną czyjąś uwagę. Zrobił więc w dachu „okno", wywalając na zewnątrz dachówki i wspomagając się przy pracy światłem księżyca, który był w pełni tej nocy. ¶ *Romantyczny nastrój pracy przy świetle miesiąca został naruszony głośnymi krzykami. To krzyczał inny mieszkaniec Józefowa Kremer, który na koniach, z furmanką mijał ruiny i widząc spadające mu na głowę dachówki, darł się wniebogłosy: gewałt, gewałt* (*gwałtu, rety*), *diabły, diabły!!! Przerażony Kremer przeżył wtedy na własne oczy prawdziwy cud: zamiast złych duchów wyszedł z ruin znanych jako diabelskie gniazdo jego rodak z Józefowa. Trzeba było jednak niemało wysiłku, aby uspokoić histerycznego furmana. W końcu przekonał się, że to nie diabły miotają dachówkami, ale Efraim, koszerny Żyd z Józefowa.* ¶ *I na tym się kończy właściwie cała historia złych duchów w józefowskiej starej drukarni, a wraz z nią legenda o diabłach. Trzeba dodać, że przed wschodem słońca przyszło jeszcze kilku robotników – Żydów umówionych przez Efraima, i zdążyli wyburzyć do końca budynek. A kiedy przyszli nad ranem do roboty ludzie z gminy, było już po wszystkim. Zrobili to oczywiście lepiej i sprawniej niż goje. Tak, że gmina już nic nie mogła zaszkodzić. Nawet na złe duchy nie mogła już liczyć.* ¶ oprac. Yaron Becker na podstawie tekstu Efraima Wermsteina z *Sefer zikaron Jozefow* (hebr. Księga pamięci Józefowa), Tel Awiw 1974

II wojna światowa i Zagłada ¶

We wrześniu 1939 r. na kilkanaście dni miasteczko zostało zajęte przez Armię Czerwoną. Razem z wycofującymi się wojskami sowieckimi na wschód zdołało uciec kilkuset józefowskich Żydów. W marcu 1941 r. hitlerowcy utworzyli w Józefowie getto dla ludności żydowskiej z miasteczka i okolic. Trafiło tu także ok. 600 osób wysiedlonych z zachodniej Polski. W getcie zaczął panować głód, rozprzestrzeniały się epidemie. W maju 1942 r. grupa gestapowców rozstrzelała w miasteczku ponad 100 Żydów. Największa egzekucja odbyła się 13 lipca 1942 r., kiedy to kilkuset młodych mężczyzn wywieziono do obozów pracy w Lublinie, a ponad 1,5 tys. osób – głównie kobiety, dzieci i osoby starsze – rozstrzelano na Winiarczykowej Górze. Miejsce egzekucji jest ogrodzone, oznaczone

Kamieniołom w Józefowie, 2009, fot. Piotr Sztajdel, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

pamiątkowym kamieniem. W Józefowie do nielicznych ocalałych z masakry Żydów dołączyli mieszkańcy okolicznych miejscowości. Jednak egzekucje wciąż trwały: 21 października 1942 r. rozstrzelano 70 Żydów, a na początku listopada 1942 r. ostatnich mieszkańców getta wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu. Tylko nieliczni przeżyli wojnę. Historię Zagłady w Józefowie opisał Christopher R. Browning w książce *Zwykli ludzie. 101 Policyjny Batalion Rezerwy i „ostateczne rozwiązanie" w Polsce* (1992). ¶ 1 czerwca 1943 r. hitlerowcy podjęli próbę pacyfikacji Józefowa, zbombardowali miasto, ale zostali powstrzymani przez akcje oddziałów Armii Krajowej. 24 lipca 1944 r. do miasta wkroczyła Armia Czerwona, wyzwalając je spod okupacji niemieckiej.

Współcześnie ¶ Józefów jest niewielkim miasteczkiem stwarzającym dobre warunki do rozwoju turystyki i aktywnego spędzania czasu, określanym jako rowerowa stolica Roztocza. Sprzyja temu atrakcyjne usytuowanie na styku Roztoczańskiego Parku Narodowego i dwóch parków krajobrazowych – Krasnobrodzkiego i Puszczy Solskiej.

Okolice

Górecko Kościelne (6 km): 5 szlaków turystycznych; modrzewiowy kościół św. Stanisława (1768); kapliczka „na wodzie" (XVII w.); 500-letnie dęby ¶ **Hamernia** (7 km): rezerwat „Czartowe Pole"; ruiny papierni ordynackiej (XVIII w.) ¶ **Bondyrz** (13 km): dwa drewniane młyny wodne (XIX w.); łaźnia wiejska (1928); drewniany kościół Opatrzności Bożej (1948–1949); Muzeum Światowego Związku Żołnierzy AK; zespół dworski i drewniany młyn wodny (1936) w Adamowie ¶ **Osuchy** (13 km): największy cmentarz partyzancki w Europie, powstały po bitwie wojsk AK i BCH z Niemcami 25–26 czerwca 1944 r. ¶

Krasnobród (16 km): zespół klasztorny Dominikanów (XVII/XVIII w.): Kalwaria Krasnobrodzka, Muzeum Sztuki Sakralnej, drewniany spichlerz (1795), ptaszarnia; drewniana kaplica „Na Wodzie" (XIX w.); kaplica św. Rocha (1943); cmentarze żydowskie (poł. XVI w., pocz. XIX w.); pałac Leszczyńskich (XVIII–XIX w.), obecnie sanatorium rehabilitacyjne dla dzieci im. Janusza Korczaka ¶ **Susiec** (22 km): kościół św. Jana Nepomucena (1862–1868); drewniany młyn wodny (1925); cztery piesze szlaki turystyczne ¶ **Tomaszów Lubelski** (33 km): modrzewiowy kościół Zwiastowania NMP (1627); cmentarz żydowski (XVII w.) z ohelem 3 cadyków tomaszowskich, pomnikiem pamięci poległych i ścianą płaczu; drewniana „Czajnia" (1895); cerkiew prawosławna św. Mikołaja (1890); Muzeum Regionalne; Izba Pamięci Terroru Komunistycznego ¶ **Narol** (35 km): pałac z ogrodem włoskim (XVIII w.); kościół NMP (1790); cerkiew greckokatolicka (1899) z cmentarzem z kamiennymi krzyżami bruśnieńskimi; cmentarz żydowski (XIX w.) ¶ **Bełżec** (40 km): Muzeum – Miejsce Pamięci (dawny obóz zagłady dla ludności żydowskiej (1941–1943), w którym zginęło ok. 600 tys. Osób); cerkiew grecko-katolicka św. Bazylego (1756); kościół MB Królowej Polski (1912) ¶ **Łaszczów** (55 km): ruiny synagogi (1770); dom modlitwy, obecnie kino (k. XVIII w.); pozostałości cmentarza żydowskiego (poł. XVIII w.); pomnik pamięci pomordowanych Żydów (1990); kościół św. Apostołów Piotra i Pawła (poł. XVIII w.) z dzwonnicą, plebanią, kostnicą i organistówką (XIX/XX w.); pozostałości zespołu pałacowego Szeptyckich (1736–1758) ¶ **Hrebenne** (56 km): greckokatolicka cerkiew św. Mikołaja (1600); drewniana dzwonnica (XVII w.); zespół dworski (poł. XIX w.), obecnie szkoła ¶ **Krasnobrodzki Park Krajobrazowy;** Rezerwaty „Święty Roch" i „Skrzypny Ostrów"; torfowisko w „Nowinach"

Warto zobaczyć

Synagoga (1870), ul. Krótka ¶ **Cmentarz żydowski** (XVIII w.) ¶ **Ratusz** (1775), Rynek ¶ **Kościół Niepokalanego Poczęcia** NMP (1886), ul. Wojska Polskiego 11 ¶ **Kamieniołomy**, na południe od centrum miejscowości

JÓZEFÓW BIŁGORAJSKI

Biłgoraj

ukr. Білгорай, jid. בילגאָריי

Zatrzymaliśmy się w karczmie na łyk gorącej herbaty zagryziony gorącym cebularzem z makiem, który to przysmak wypiekano tylko w lubelskiej guberni i który nie miał sobie równych.

Izrael Jehoszua Singer, *O świecie, którego już nie ma*, tłum. Monika Adamczyk-Garbowska, „Akcent", 2003, nr 3

Ludziom wszelkiego stanu ¶
Zezwolenie na założenie prywatnego miasta Biłgoraja na prawie magdeburskim wydał król Stefan Batory kalwinowi Adamowi Gorajskiemu w 1587 r. Przywilej lokacyjny zezwalał osiedlać się tu *ludziom wszelkiego stanu*, tj. Polakom, Rusinom i Żydom. Gorajski założył zbór kalwiński oraz prawdopodobnie także parafię prawosławną (która w XVII w. była już unicka).

Odrębny przywilej dla Żydów wydał Zygmunt Gorajski (syn założyciela miasta) w 1616 r. i potwierdził go w 1634 r. Mieli swobodę osiedlania się w mieście, prawo posiadania bóżnicy, innych budynków gminnych i cmentarza oraz nabywania i sprzedawania nieruchomości. Do 1694 r. biłgorajscy Żydzi administracyjnie należeli do kahału w Szczebrzeszynie.

Mieszkańcy Biłgoraja, co najmniej od XVIII w., zajmowali się wytwarzaniem sit, które sprzedawali w kraju i poza granicami. To dochodowe rzemiosło uprawiano z powodzeniem w XIX i na początku XX w. Do wykonywania i obwoźnej sprzedaży sit przystąpili także Żydzi. Szanse na dochodowy interes wpłynęły w sposób istotny na rozwój miasta i zamożność jego mieszkańców. Dziś jedną z atrakcji turystycznych Biłgoraja jest Zagroda Sitarska przy ul. Nadstawnej 32, oddział Muzeum Ziemi Biłgorajskiej ulokowany w zachowanym drewnianym gospodarstwie sitarskim z początku XIX w.

W czasie powstania Chmielnickiego Kozacy zniszczyli Biłgoraj i okoliczne miasta (Tarnogród, Frampol) oraz wymordowali część ludności, w tym wielu Żydów. Miasta nie ominęły także wojska szwedzkie oraz postoje wojsk koronnych i litewskich. Mimo to Biłgoraj powoli odradzał się i w 2 poł. XVII w. powstała samodzielna gmina żydowska. Z zachowanych statystyk podatkowych wynika, że w 1765 r. w całym kahale biłgorajskim (w skład którego wchodziły miasto i okoliczne wsie) pogłówne płaciło 661 Żydów, a w 1790 r. – 508, w tym 351 w mieście i 157 w okolicznych wsiach. Sądząc z liczby „głów" płacących podatek, był to na terenie Lubelszczyzny

A Drewniany dom sitarza biłgorajskiego z 1810 roku, 2012, fot. Piotr Lasota, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

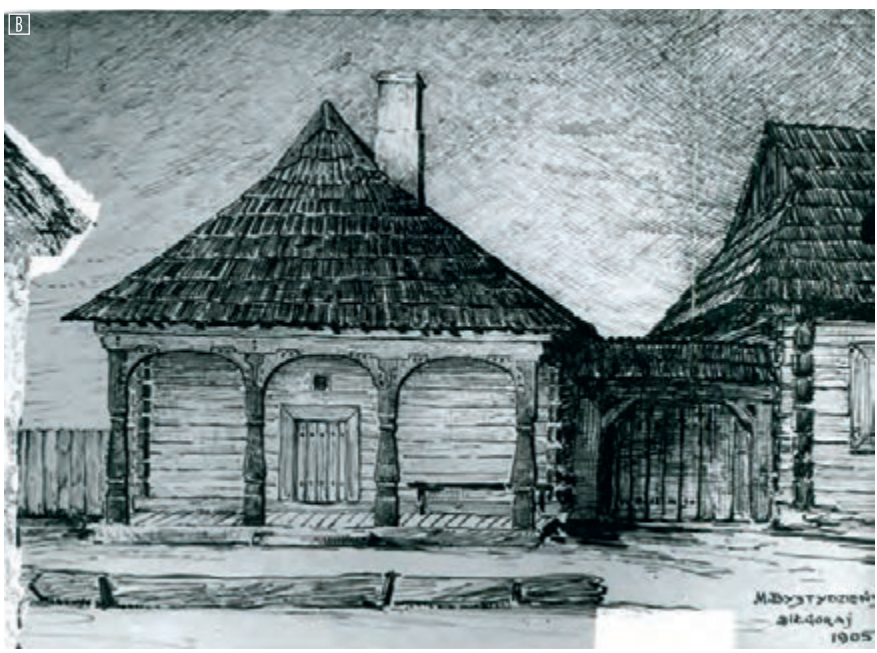

B Dom podcieniowy w Biłgoraju. Fotografia rysunku z 1905 r. autorstwa Maksymiliana Bystydzieńskiego, 1917, fot. S. Rakowski, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

kahał średniej wielkości. W 1819 r. w Biłgoraju mieszkało 1671 chrześcijan (katolików i unitów) oraz 616 Żydów, którzy stanowili 26,7% ogółu mieszkańców. ¶ Na czele kahału stała starszyzna: w 1721 r. Rubin Mendlowicz, w 1728 r. Lejba Herszkowicz, Rubin Zelkowicz i Dawid Gerszonowicz, w 1732 r. Berek Lewkowicz, Zelik Michalewicz i Icek Joszkowicz. W 1. ćwierci XIX w. szkolnikami (posługaczami kahalnymi) byli Hersz Boruch i Anszel (Ankiel) Amt (1810–1825), Majlech Tober i Mojżesz Tauberman

(obaj odnotowani w 1825 r.) oraz Bendyk Wenberg (Beniamin Wamberger – „kahalny") i Icek Rytner – podpisani pod pierwszym projektem budżetu gminy w 1818 r. Rabinem w Biłgoraju był Awigdor Majzels (od ok. 1773 r. do 1819 r.), po którym stanowisko objął pochodzący ze Szczebrzeszyna jego zięć – Natan Perlmutter (1819–1864), odnotowany też jako Natan Note, syn Cwiego Hirsza z Berlina. Jeszcze przed śmiercią Natana rabinem został Nachum Palast (1860–1877), usunięty z tego stanowiska po kilkunastu latach w wyniku oskarżenia o nadużycia finansowe. Na jego miejsce wybrano Szmula Engla, którego po paru latach (w 1884 r.) deportowano do austriackiej Galicji, gdyż nie posiadał obywatelstwa Królestwa Polskiego. Po nim rabinem został Jakub Mordechaj Zylberman (od 1884 do 1913 r.), wcześniej był on rabinem w Porycku (obecnie Pawliwka na Ukrainie) i Maciejowie (obecnie Łukiw na Ukrainie). ¶ W końcu XIX w. w posiadaniu gminy żydowskiej znajdowała się duża murowana synagoga z 1875 r., trzy murowane szkoły modlitewne, mykwa, trzy cmentarze, szkoła Talmud-Tora i przytułek dla ubogich. Były tu także co najmniej cztery prywatne domy modlitwy. ¶ Zespół synagogalny (obecnie nieistniejący) założony na płd.-zach. od rynku, w kwartale pomiędzy ulicami Lubelską i Nadstawną, składał się z murowanej bóżnicy z 1875 r. (wzniesionej na miejscu poprzedniej drewnianej), trzech murowanych szkół modlitewnych z przełomu XIX i XX w., murowanej łaźni z mykwą, domu rabina, rzeźni z 1927 r. i przytułku. Zabudowa ta została zniszczona na początku wojny, jej resztki rozebrano, a teren zabudowano w latach 60. XX w. blokami mieszkalnymi.

Rodzina Singerów ¶ W 1889 r. córka rabina Jakuba Mordechaja Zylbermana – Batszewa, wyszła za mąż za młodego chasydzkiego rabina, pochodzącego z Tomaszowa Lubelskiego Pinkasa Singera. Troje ich dzieci zajęło się twórczością literacką, rozsławiając Biłgoraj na cały świat.

Babcia była nieustannie zajęta swoimi przetworami, sokami, wekami i powidłami. Całymi dniami paliła w piecu, ogień nie gasł w kuchni nawet na minutę. W domu niczego nie brakowało, lecz nie wolno było niczego ruszyć. Wszystko trzymane było na zimę: czereśnie, agrest, maliny, jagody. Również śliwek i borówek nie można było jeść latem. Jakby każdy owoc rósł na cześć zimy, a ludzie nie mieli prawa latem łasować. Wydaje się, że babcia jest całkiem dobra, przynosi wszystko, co najlepsze: rybę, mięso, zupę – a jakże! ¶ Ester Kreitman, *Taniec demonów – U dziadka w Biłgoraju*, tłum. Magdalena Ruta, „Akcent", 2003, nr 3

Ester Kreitman (1891–1954) najstarsza z rodzeństwa Singer, wnuczka rabina Zylbermana, urodziła się w Biłgoraju. Jednak, jak wynika ze wspomnień, jej dzieciństwo nie było szczęśliwe. Kiedy miała trzynaście lat, została wydana za mąż za jubilera, z którym zamieszkała najpierw w Antwerpii, a później w Londynie. Choć jako pierwsza w rodzinie podjęła próby literackie, to dopiero

w 1936 r. opublikowana została w Warszawie jej autobiograficzna powieść *Der szejdim-tanc* (jid. Taniec demonów). Wydała też powieść *Briliantn* (jid. Brylanty, Londyn 1944) i zbiór opowiadań *Jiches* (jid. Rodowód, Londyn 1949). Zajmowała się tłumaczeniami angielskiej literatury klasycznej na jidysz.

Kiedy dotarliśmy do Rejowca, zaraz otoczyli nas furmani z Biłgoraja. Cała chmara Żydów z batami w ręku chwyciła za nasze pakunki, każdy próbował przyciągnąć nas do swojego wozu. – To co, jedziemy? – Tylko napoimy konie i hajda! […] *Piaszczyste polskie drogi były biedne i płaskie, ale mnie wydawały się najpiękniejsze na świecie. Krowy pasły się na poboczach, na łąkach hasały źrebaki. Chłopi pracowali na oblanych słońcem polach. Pozdrawialiśmy ich po polsku: – Szczęść Boże! – Bóg zapłać!* ¶
Izrael Jehoszua Singer, *O świecie, którego już nie ma*, tłum. Monika Adamczyk-Garbowska, „Akcent", 2003, nr 3

W Biłgoraju urodził się także **Izrael Jehoszua Singer** (1893–1944) – prozaik, dramaturg i publicysta, piszący w języku jidysz. Do siedemnastego roku życia zdobywał tradycyjne wykształcenie religijne, zaś świeckie – jako samouk. W 1908 r., wraz z rodziną, zamieszkał w Warszawie. Przyjaźnił się m.in. z Alterem Kacyzne i rzeźbiarzem Abrahamem Ostrzegą. Debiutował w 1915 r. opowiadaniami w „Dos Jidisze Wort" (jid. Słowo Żydowskie). W okresie rewolucji rosyjskiej przebywał w Kijowie oraz Moskwie. Po powrocie do Warszawy w 1921 r., zaczął pracować w „Fołks–Cajtung". W l. 1924 i 1926 podróżował po Polsce, pisząc korespondencję do prasy krajowej i zagranicznej. W 1926 r. odbył podróż do Związku Radzieckiego; jej wynikiem był tom *Naj-Rusland* (jid. Nowa Rosja). W l. 1922–1925 opublikował kilka dramatów i zbiorów opowiadań. Równocześnie – jako korespondent – podjął współpracę, z nowojorskim „Forwerts" oraz z warszawskim „Hajnt". Przez krótki czas był współwydawcą pisma „Di Jidisze Welt" (jid. Żydowski Świat); później – członkiem redakcji „Literarisze Bleter" (jid. Karty Literackie). Jego pozycję w żydowskim świecie literackim ugruntowała powieść *Josie Kałb* (1932), ukazująca dramatyczny obraz namiętności ludzkich na tle galicyjskiego dworu chasydzkiego. Ataki, które ściągnęła na niego publikacja innej jego pracy, kontrowersyjnej powieści *Bracia Aszkenazy*, przyczyniły się do emigracji Singera w 1933 r. do Stanów Zjednoczonych. Pisarz osiadł w Nowym Jorku. Współpracował z dziennikiem „Forwerts", gdzie m.in. ukazywały się jego wspomnienia z czasów młodości *Fun a welt wos iz niszto mer* (jid. O świecie, którego już nie ma).

Nasłuchałem się od matki wielu pochwał na temat Biłgoraja, ale miasto było jeszcze ładniejsze niż w jej opisach. Otaczały je gęste sosnowe lasy, które wyglądały jak błękitna wstęga. Tu i ówdzie między domkami rozciągały się pola i ogrody. Przed domkami stały grube drzewa z gęstwiną gałęzi i liści, jakich nigdy nie widywałem w Warszawie nawet w Ogrodzie Saskim, do którego czasami zaglądałem przez kraty. Miasto

Koncert przy ławeczce Singera podczas Festiwalu Śladami Singera, 2011, fot. Joanna Zętar, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

pachniało świeżo udojonym mlekiem, chlebem prosto z pieca i niezwykłym spokojem. Trudno było uwierzyć, że toczy się wojna i szerzy zaraza. Dom dziadka stał niedaleko od bóżnicy, domu nauki, mykwy i cmentarza. Był to stary drewniany dom zbudowany z bali, pobielony. Przed nisko umieszczonymi oknami stała ława. ¶ Icchok Baszewis Singer, Biłgoraj, tłum. Monika Adamczyk-Garbowska, „Akcent" 2003, nr 3

Icchok Baszewis Singer (1904–1991), najsłynniejszy z rodzeństwa – prozaik, publicysta, krytyk literacki piszący w języku jidysz. Urodził się, w Leoncinie, gdzie jego ojciec otrzymał stanowiska rabina. W latach 1917–1923 razem z matką i rodzeństwem mieszkał w Biłgoraju, którego sceneria stała się pierwowzorem dla większości miejsc opisywanych w jego twórczości. Zainteresowanie literaturą rozbudził w nim starszy brat, Izrael Jehoszua. W latach 1923–1933 pracował w redakcji pisma „Literarisze Bleter". Na łamach tego pisma debiutował w 1925 r. w języku jidysz w opowiadaniem *Ojf der elter* (jid. Na starość). Opublikował (pod pseud. Icchok Cwi) serię wywiadów ze znanymi pisarzami i artystami, przekładał także na język jidysz literaturę światową. W 1935 r. ukazała się jego pierwsza powieść *Der Sotn in Goraj* (jid. Szatan w Goraju), po czym wyemigrował do USA. Od 1949 r. stale współpracował z nowojorskim dziennikiem „Forwerts". Był autorem wielu powieści, zbiorów opowiadań, czterech tomów wspomnień, kilkunastu książek dla dzieci. W 1978 r. otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Pisał wyłącznie w języku jidysz. Tworzył zarówno w konwencji naturalistycznej, neoromantycznej – zabarwionej często groteską, ekspresjonistycznej, jak i fantastycznej, czy wręcz surrealistycznej. Wiele wątków czerpał z folkloru i mistyki żydowskiej, w tym z kabały. Był autorem wielu powieści np. *Familie*

Muszkat (jid. Rodzina Muszkatów, 1950), *Der kuncn-macher fun Lublin* (jid. Sztukmistrz z Lublina, 1960), a także tomów opowiadań. Powieści i opowiadania Singera były adaptowane dla potrzeb teatru (w Polsce m.in. *Sztukmistrz z Lublina*) i filmu (m.in. *The Magician of Lublin*, 1977; *Yentl*, 1984; *Enemies*, 1990).

Spotkałem zegarmistrza Todrosa (Langa), który uciął sobie ze mną pogawędkę o Bogu, przyrodzie, pierwszej przyczynie (pierwszej zasadzie istnienia) i na jeszcze inne świeckie tematy. Pożyczył mi stary niemiecki podręcznik do fizyki. Na podwórzu domu dziadka znajdował się kąt osłonięty z trzech stron. Rosła tam malinówka. Pod tym drzewem, na ławeczce lub pniaku siedziałem i studiowałem stary podręcznik do fizyki. Byłem tam tym, który widzi, sam nie będąc widzianym. Widziałem stamtąd bóżnicę, bejt ha-midrasz i daleki szmat ziemi z polami ciągnącymi się aż do sosnowego lasu. Sowy latały dookoła nad dachem bóżnicy, odbywając swoje korowody, a nad wszystkim rozciągało się niebo błękitne jak parochet w czasie Strasznych Dni. Złote słońce rzucało jasne i ciepłe cienie. Wydawało mi się, że jestem dawnym filozofem, który odgrodził się od świata i zagłębił cały w mądrości i boskości. ¶ Icchok Baszewis Singer. *Sylwetki, z: Churbn Biłgoraj* (jid. Zagłada Biłgoraja), Tel Awiw 1956, tłum. Monika Adamczyk-Garbowska, cyt za: *Tam był kiedyś mój dom… Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009

Najmłodszy z braci, **Mosze Singer** (1906–1946), został chasydem i wybrał karierę miasteczkowego rabina. W 1929 r. po śmierci ojca objął po nim stanowisko rabinackie w Starym Dzikowie na Podkarpaciu (40 km na płd. od Biłgoraja). Po wybuchu II wojny światowej, razem z matką – Batszewą Singer – zostali wywiezieni do ZSRR, gdzie oboje zmarli w mieście Dżambuł w Kazachstanie.

Nowy wiek ¶ Na początku XX w. pojawiły się w społeczności żydowskiej Biłgoraja partie polityczne (Bund i partia syjonistyczna), organizacje społeczne i kulturalne (teatr, biblioteka) oraz skauting. Zakładano nowe chedery, których liczba szybko wzrosła do kilkunastu. Do chederów uczęszczali chłopcy, zaś dziewczęta chodziły do polskiej szkoły państwowej. Szczególny wpływ na powstawanie partii i organizacji żydowskich miały wydarzenia związane z rewolucją 1905 r. i pierwszą wojną światową. Spowodowały one duży ruch ludności, z którą zaczęła też docierać żydowska prasa.

Niewątpliwie duże znaczenie dla przepływu wiadomości ze świata polityki i kultury miały działające w mieście drukarnie Mordko Wernerów (pod koniec XIX w.) i rodziny Kaminerów (na początku XX w.). Największą z nich była, przeniesiona tu w 1906 r. z Piotrkowa, drukarnia Natana Kronenberga, specjalizująca się głównie w wydawaniu dzieł religijnych. W 1923 r. w biłgorajskiej drukarni młody Icchok Baszewis Singer wydrukował zredagowane przez siebie czasopismo „Salamandra", w którym znalazły się jego dwa debiutanckie utwory.

Rabini z całego świata drukowali swoje książki w Biłgoraju, między innymi raw Babad z Tarnopola, raw Perlow z Bolechowa, raw Horowic ze Stanisławowa, raw Michelson z Warszawy, raw Lewin z Rzeszowa, raw Ejges z Wilna, raw Gutman z Rumunii (dziś w Izraelu), raw Met z Londynu, raw Kahlenberg z Metzu, raw Reznik z Rochester w stanie Nowy York, raw Amiel z Antwerpii (zmarł w Izraelu), raw dr Klein z Norymbergi (po dojściu Hitlera do władzy przybył do Biłgoraja, dzisiaj w Izraelu) oraz raw Leiter z Wiednia. ¶ W 1923 r., w czwartek, w dzień targowy, przyjechał specjalnie do Biłgoraja Chofec Chaim [hebr. 'Ten kto chce żyć' czyli zwany tak od tytułu swej pierwszej książki Izrael Meir ha-Kohen, założyciel sławnej jesziwy w Raduniu], *pamięć sprawiedliwego błogosławiona na życie w świecie przyszłym, drukować swoją księgę Miszna Berura. W piątek rano podjechał do drukarni i poprosił Natana Kronenberga, błogosławionej pamięci, aby znalazł dla niego w szabas minjan, by mógł się modlić, jak to w jego zwyczaju, ale pod warunkiem, że nie wyjdzie na jaw, iż przebywa w mieście. Będąc skromnym człowiekiem, nie chciał żadnych honorów. Ale w Biłgoraju błyskawicznie rozeszła się wieść o jego przybyciu. W piątek wieczorem i w sobotę rano całe miasto przyszło na modlitwę, a później na szabasowe posiłki. ¶* Abraham Kronenberg, *Żydowska drukarnia*, w: *Zagłada Biłgoraja. Księga pamięci*, tłum. Monika Adamczyk-Garbowska, Gdańsk 2009

W czasie pierwszej wojny światowej wielu mieszkańców miasta wyjechało, liczba ludności zmniejszyła się z ponad 11 tys. w 1913 r. do około 5600 w 1921 r., w tym Żydów z 5595 do około 3700. Po przejściu frontu w mieście wybuchła epidemia cholery, podczas której rabin Jakub Mordechaj Zylberman wyjechał do Lublina i tam zmarł w 1916 r. W Biłgoraju zastąpił go na krótko rabin Chaim Hochman, który przeniósł się tu ze zniszczonego w wyniku działań wojennych Krzeszowa.

Jak funkcjonowała gmina żydowska ¶ Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę Okręgi Bóżnicze zostały przemianowane na Gminy Wyznaniowe Żydowskie. Nieco szczegółów dotyczących funkcjonowania społeczności żydowskiej w tym czasie odnaleźć można w zachowanych budżetach gminy. Zorganizowana w pełni gmina odrodziła się dopiero w 1921 r. Należało do niej łącznie 4835 Żydów, w tym około 3700 Żydów w mieście i w 10 okolicznych wsiach. W Biłgoraju wybrano nowego rabina, którym został najstarszy syn Jakuba Mordechaja – Josef Zylberman, a jego zastępcą Chaim Hochman. Josef zmarł w 1926 r. Jego następcą został na krótko ponownie Hochman, a w 1927 r. rabinem wybrano Mordechaja Rokeacha z dynastii cadyków z Bełza. Oprócz niego z funduszy gminnych (pochodzących z dochodów z rzeźni i ze składki od najbogatszych) opłacano innych funkcjonariuszy gminy – podrabina Chaima Hochmana, sekretarza Arona Bergmana, rzezaka Lejzora Morensztajna, drugiego rzezaka Wolfa Wajnberga, nadzorcę rzeźni Chemię Szuldinera (był też „nadzorcą przy macy"), woźnego Abrama Szuldinera, stróża Zyndela Altbauma oraz nauczycieli: Kloca i Rycera. Gmina utrzymywała trzy szkoły – Talmud-Torę, „Jawne" i „Zichron Jaakow", przytułek, Kasę Dobroczynną Gemilut Chesed. Z pieniędzy gminy

Afisz zapowiadający zawody piłki nożnej o mistrzostwo klasy „B" Okręgu Lubelskiego pomiędzy K.S.Z.S. Biłgoraj – W.K.S. Zamość, 1939, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

remontowano łaźnię, budynek bóżnicy i domy modlitwy, wybudowano też rzeźnię drobiu, zakupiono plac na powiększenie cmentarza i plac na dom dla rabina (w starym domu mieszkała wdowa po rabinie Jakubie Zylbermanie). ¶ Żydzi zamieszkiwali głównie w domach przy rynku i w jego okolicy – przy ul. Lubelskiej, Nadstawnej i Morowej. Byli właścicielami większość sklepów, warsztatów rzemieślniczych – także sitarskich. Działały obecne już przed I wojną partie, organizacje społeczne i kulturalne. Pojawiły się nowe partie – Aguda i Mizrachi, różne frakcje partii syjonistycznej i partii lewicowych. Utworzono oddział Związku Rzemieślników Żydowskich, założony został bank żydowski oraz kasa oszczędnościowa.

Po I wojnie światowej handel drewnem znowu odżył. Bogaci Żydzi, wielcy kupcy handlujący drewnem, odkupywali wielkie połacie lasów od państwa i hrabiego Zamoyskiego. Produkowali różne materiały budowlane i podkłady kolejowe. Zatrudniali chłopów z okolicznych wiosek jako cieśli czy furmanów przy zwózce drewna. Po obróbce drewna sprzedawali je wielkim firmom lub państwu, które kupowało podkłady kolejowe. Bardzo wiele drewna eksportowano także za granicę. ¶ Sz.I. Szper, Abraham Kronenberg, *Handel drewnem*, w: *Zagłada Biłgoraja. Księga pamięci*, tłum. Monika Adamczyk-Garbowska, Gdańsk 2009

Napięcia ¶ Czasami organizacje żydowskie powstawały w wyniku antysemickiej atmosfery panującej w części organizacji polskich. Było tak z biblioteką i czytelnią żydowską założonymi w 1936 r. na skutek nieprzychylnego nastawienia do Żydów w bibliotece powszechnej prowadzonej przez Polską Macierz Szkolną. Pomimo że Żydzi stanowili większość mieszkańców miasta, nie byli proporcjonalnie reprezentowani we władzach samorządowych. Przed I wojną światową do władz miejskich nie został dopuszczony żaden niechrześcijanin, co było częściowo wypadkową polityki rosyjskiej.

W okresie międzywojennym Żydzi byli już wybierani do Rady Miasta, jednak nigdy nie stanowili w niej większości. Zdarzało się, że wykorzystując procedury administracyjne dyskryminowano żydowskich kandydatów na radnych – jak w 1924 r., kiedy nie dopuszczono do Rady Miejskiej ani jednego kandydata żydowskiego pod pretekstem niewystarczającej znajomości języka polskiego.

Tuż przy zachodniej ścianie synagogi znajdował się pierwszy biłgorajski cmentarz żydowski. Były tam jeszcze dwie macewy, ale już nieczytelne, cmentarz zaś porastała trawa, gdzie pasły się kozy, a z boku stało jedno drzewo, jakby je pozostawiono na straży. Dzieci opowiadały, że kiedyś, gdy odłamano gałąź, dał się słyszeć głos: „Nie odrywajcie mi brody" – znak, że niegdyś na tym miejscu znajdował się grób świątobliwego męża. ¶ A. Kronenberg, *Plac synagogalny*, w: *Zagłada Biłgoraja. Księga pamięci*, tłum. Monika Adamczyk-Garbowska, Gdańsk 2009

Cmentarze żydowskie ¶ Najstarszy cmentarz żydowski powstał prawdopodobnie w 1. poł. XVII w. Znajdował się przy obecnej ul. Lubelskiej, na zach. od zespołu synagogalnego. Został zdewastowany w czasie drugiej wojny światowej i ostatecznie zabudowany w latach 60. XX w. ¶ Drugi cmentarz żydowski został założony ok. połowy XVIII w. na południe od rynku, przy skrzyżowaniu ulic Morowej (obecnie ul. 3 Maja) i Polnej. Również tę nekropolię zdewastowano w czasie drugiej wojny światowej – w 1941 r. rozebrano mur ogrodzenia, wycięto stare dęby i wywieziono macewy; użyto ich zapewne do utwardzania dróg. Teren zabudowano barakami, a w latach 80. XX w. wybudowano tam zespół budynków i boisko Liceum Ogólnokształcącego im. ONZ. ¶ Istnieją natomiast pozostałości po cmentarzu żydowskim „na Piaskach", przy ul. Konopnickiej. Najmłodsza żydowska nekropolia w Biłgoraju powstała w 1. poł. XIX w., w sporym oddaleniu od centrum w kierunku południowym. Jego przedwojenna powierzchnia to 2,44 ha. W czasie wojny przeprowadzano tam egzekucje. Ta nekropolia również została zdewastowana – rozebrano jej ogrodzenie i zabrano macewy. Po wojnie chowano tu zwłoki Żydów ekshumowane z terenu miasta i okolic. Z czasem teren cmentarza rozparcelowano na działki. Na największej z nich wybudowano w latach 70. XX w. „Fabrykę Domów". ¶ W latach 80. XX w. z inicjatywy rodziny Arta Lumermana, biłgorajskiego Żyda mieszkającego za granicą, wydzielono z terenu dawnego cmentarza niewielką działkę, którą ogrodzono i ustawiono na niej kilka z zachowanych w całości macew. Wzniesiono tam pomnik w formie ściany z wmurowanymi fragmentami macew, upamiętniający ofiary Zagłady.

II wojna światowa i Zagłada ¶ Przed wybuchem drugiej wojny światowej liczba mieszkańców miasta wzrosła do ponad 8 tys., w tym Żydów do około 5 tys. (60%). W pierwszych tygodniach września 1939 r., Biłgoraj został dwukrotnie zbombardowany i podpalony jednocześnie z kilku stron. Po krótkim pobycie w mieście Armii Czerwonej, na początku października wkroczyli tu

Fragment macewy na cmentarzu żydowskim w Biłgoraju, 2010, fot. Marta Krawczyk

Niemcy. Wkrótce okupanci rozpoczęli represje skierowane przeciwko ludności cywilnej, głównie żydowskiej – bicie, poniżanie, kontrybucje, szereg zakazów i nakazów oraz przymusowe roboty. Pod koniec 1939 r. utworzony został Judenrat (jego przewodniczącym został Szymon Bin), którego członków po kilku miesiącach rozstrzelano za niewykonywanie poleceń okupanta. Do miasta zaczęły przybywać transporty Żydów z Austrii (głównie z Wiednia). Pomagał im zorganizowany w mieście Komitet Pomocy. W czerwcu 1940 r. założone zostało getto, do którego musieli przenieść się wszyscy mieszkający poza jego terenem Żydzi. Z czasem następowała eskalacja przemocy – wysiedlenia (do Tarnogrodu i Goraja) i egzekucje. Deportacje Żydów z Biłgoraja do obozów rozpoczęto wiosną 1942 r. Pierwszy transport skierowano na Majdanek, a od sierpnia kolejne transporty kierowano już wyłącznie do obozu śmierci w Bełżcu i tam zginęła większość biłgorajskich Żydów. Ostatecznie getto zostało zlikwidowane w styczniu 1943 r. Spośród biłgorajskich Żydów ocaleli nieliczni, jednym z nich był rabin Mordechaj Rokeach, któremu dzięki pomocy Żydów węgierskich, udało się wyjechać do Izraela, gdzie zmarł w 1949 r.

Współczesność ¶ Dzisiejszy Biłgoraj to miasto powiatowe zamieszkane przez ponad 27 tys. osób. Jest silnym ośrodkiem przemysłu drzewnego. Co roku odbywają się tu wydarzenia kulturalne nawiązujące do postaci związanego z miastem laureata nagrody Nobla: Konkurs recytatorski im I.B. Singera, Festiwal Singera i „Śladami Singera". Do tradycji biłgorajskiego sitarstwa nawiązują z kolei widowiska plenerowe „Żałosne" i „Radosne", przypominające pożegnania i powitania sitarzy.

Z Biłgorajem związany jest m.in. Szmuel Atzmon-Wircer, izraelski aktor i reżyser teatralny, który urodził się tu w 1929 r., spędził w Biłgoraju dzieciństwo i który chętnie do swego rodzinnego miasta wraca. W 2014 r. na rozpoczęcie Festiwalu Singera wyreżyserował spektakl *Ostatnia miłość* na podstawie opowiadania I.B. Singera, w którym wystąpił wspólnie ze Stefanem Szmidtem

„Miasteczko na szlaku kultur kresowych", rekonstrukcja drewnianej synagogi z Wołpy, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

i Alicją Jachiewicz-Szmidt z biłgorajskiej fundacji Kresy 2000. Powstał też film dokumentalny o jego losach *Dobry jest wspólny posiłek, bo zbliża oddalonych* (reż. Piotr Szalsza, 2007). Jest honorowym obywatelem Biłgoraja i Tel Awiwu.

Dzieciństwo w Biłgoraju kojarzy mi się z uczeniem literek, uczeniem literatury, uczeniem języków. Ja mając osiem i pół roku mówiłem w trzech językach. Pisałem w dwóch, bo w jidysz nie pisano – mówiono. Ale pisałem po hebrajsku, pisałem po polsku oczywiście. ¶ Szmuel Atzmon-Wircer – relacja ze zbiorów Historii Mówionej Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN", Biłgoraj 2006

Miasteczko kresowe na szlaku kultur ¶ W 2015 r. w Biłgoraju została zbudowana od podstaw naturalnej wielkości replika drewnianej synagogi z białoruskiej Wołpy. Ma ona pełnić funkcje edukacyjno-muzealne i być częścią parku turystyczno-kulturowego „Miasteczko kresowe na szlaku kultur" przypominającego o architekturze i kulturze dawnych sztetli. W szeregu otaczających bóżnicę drewnianych domów znajduje się też replika rodzinnego domu dziadków I.B. Singera, która pełni funkcje wystawienniczo-muzealne. To jedyne w swoim rodzaju miasteczko powstało z inicjatywy Tadeusza Kuźmińskiego, biłgorajskiego biznesmena i prezesa fundacji Biłgoraj XXI. Siedziba fundacji mieści się przy ul. I.B. Singera 9.

Okolice

Frampol (17 km): zabudowa stodolna ul. Polnej, Orzechowej, Kościelnej, Ogrodowej (1. poł. XIX w.); cmentarz żydowski u zbiegu ul. Cmentarnej i Ogrodowej (XVIII w.); kościół Matki Boskiej Szkaplerznej i Św. Jana Nepomucena (XIX w.) ¶ **Tarnogród** (21 km): modrzewiowy kościół św. Rocha (1600); synagoga (XVII w.); cmentarz żydowski przy ul. Nadstawnej (XX w.); kościół Przemienienia Pańskiego (1750–1777); cerkiew prawosławna Świętej Trójcy (1870–1875); kopiec Kościuszki (1917) ¶ **Goraj** (23 km): cmentarz żydowski przy ul. Cmentarnej (XIX w.); kościół św. Bartłomieja Apostoła (2. poł. XVIII w.)

¶ **Janów Lubelski** (3 km): część zachowanych pożydowskich dwupiętrowych domów (Rynek); kirkut (ul. Wojska Polskiego); sanktuarium Matki Bożej Różańcowej Łaskawej, dawny zespół klasztorny dominikanów (1694–1769), kilka domów poordynackich przy ul. Zamojskiej; zespół dawnych budynków więziennych i sądu (poł. XIX w.); Muzeum Regionalne; Muzeum Fotografii i Skansen Kolejki Wąskotorowej; kompleks rekreacyjno-edukacyjny nad Zalewem Janowskim Zoom Natury. ¶ **Krzeszów** (41 km): zespół kościoła Narodzenia NMP (1895); dzwonnica drewniana (1898); cmentarz żydowski w pd.-zach. części miasta (XVII w.); pomnik pamięci 1500 zamordowanych Żydów w lesie Chojnik, na pn. od miasta stoi; skansen „Zagroda kowalska" w Krzeszowie Górnym ¶ **Ulanów** (41 km): Muzeum Flisactwa Polskiego; cmentarz żydowski przy ul. T. Buli (XVIII w.); budynek dawnej mykwy (ob. remiza strażacka); Muzeum Historyczne Miasta; drewniane kościół św. Jana Chrzciciela i św. Barbary (1643); drewniany kościół Świętej Trójcy (1660); drewniane domy (XIX w.) ¶ **Modliborzyce** (45 km): kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika (1644–1664); synagoga (1760); cmentarz żydowski (XVIII w.) ¶ **Lasy Janowskie** ¶ **Puszcza Solska**

Warto zobaczyć

Replika drewnianej synagogi z Wołpy (2015), ul. I.B. Singera ¶ **Ławeczka Singera** (2009), ul. T. Kościuszki ¶ **Cmentarz żydowski** (XIX w.), ul. M. Konopnickiej ¶ **Kościół Wniebowzięcia** Najświętszej Marii Panny (XVIII w.), ul. 3 Maja 1 ¶ **Kościół św. Jerzego** (1790–1793), (dawniej cerkiew greckokatolicka i prawosławna), ul. Ogrodowa 3 ¶ **Zagroda Sitarska** (poł. XIX w.), oddział Muzeum Regionalnego, ul. Nadstawna 32 ¶ **Muzeum Ziemi Biłgorajskiej**, ul. T. Kościuszki 87, tel. 0-84 6862733

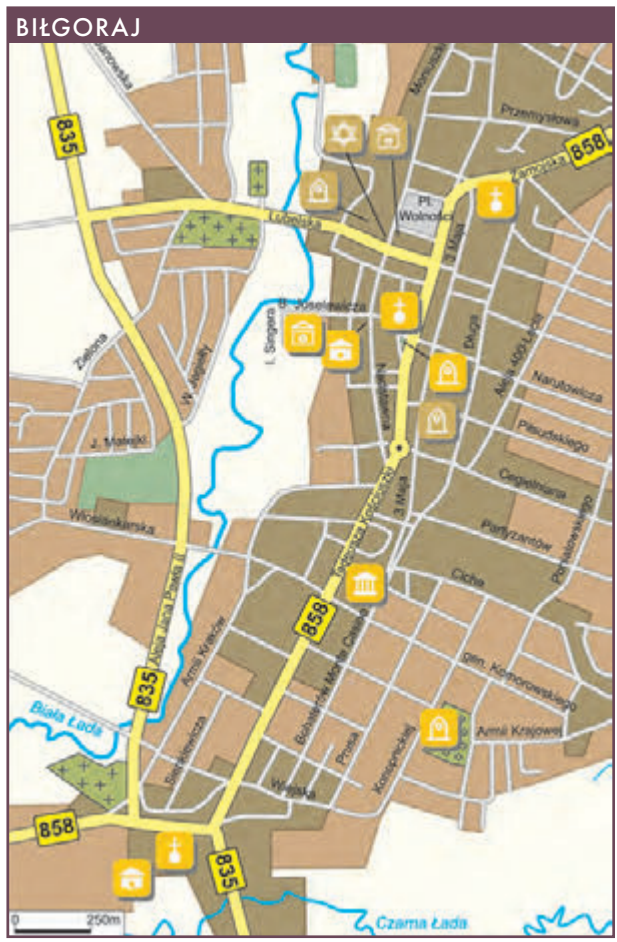

Wielkie Oczy

ukr. Великі Очі, jid. ווייעלקאטשי

Każdego piątku szames bóżnicy robił o godzinie piątej rano pobudkę, w zupełnej ciemności, aby obudzić Żydów do porannej modlitwy, krzycząc: „Wstańcie, stawcie się do modlitwy do Stwórcy”.

Cwi Orenstein, *Pamiętać, nie zapomnieć*, tłum. K. D. Majus, Tel Awiw 2005

Wilkocz ¶ Osada Wielkie Oczy, położona nad dwoma dużymi stawami (od których pochodzi jej nazwa), została założona w latach 20. XVI w. Wkrótce właścicielami osady zostali Piotr Mohyła, przyszły prawosławny metropolita kijowski, założyciel Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, i jego brat Mojżesz, kandydat do tronu Mołdawii. O prawa magdeburskie dla Wielkich Oczu wystarał się w 1671 r. ich kolejny właściciel Andrzej Modrzejowski. Prawdopodobnie wówczas w miasteczku zaczęli się osiedlać Żydzi. ¶ To oni są w większości mieszkańcami domów wymienionych w spisie z 1752 r. Wśród nich wyróżnia się mieszkający w budynku ratusza Gdal Szymonowicz, arendarz dwóch wielkoockich młynów, winnicy i mieszczącej się w ratuszu karczmy. Wśród innych żydowskich mieszkańców Wielkich Oczu znajdziemy też m.in. piekarza Moszka Szawłowica, krawca Szymona Gierszunowicza, Majera Rzeźnika, kramarza Mendla Berkowicza i handlarza solą Judkę Erszkowicza.

Rabin Mordechaj ben Szmuel z Kutna ¶ Mordechaj z Kutna, syn Szmuela (ok. 1715 – po 1772), to pierwszy znany z imienia, a jednocześnie najwybitniejszy z wielkoockich rabinów. Już jako młodzieniec wyróżniał się bystrością umysłu, bogobojnością i zamiłowaniem do studiowania Pisma. W Wielkich Oczach pojawił się ok. 1735 r., kiedy tutejszy kahał zaprosił go, aby objął stanowisko rabina. Znany był ze ścisłego przestrzegania surowych nakazów prawa mojżeszowego. Jako rabin sprecyzował i wprowadził w gminie wiele przepisów religijnych. Wśród utworów autorstwa rabina Mordechaja są księgi *Dower szalom* (hebr. Piewca pokoju) i pisma z komentarzami do Księgi Psalmów i Ksiąg prorockich. Wprawdzie dzieła te nie zachowały się do naszych czasów, jednak sławę zapewnił mu traktat teologiczny *Szaar-Melech* (hebr. Brama Królewska), zbiór 13 rozpraw teologiczno-moralnych związanych z terminami i świętami kalendarza żydowskiego. Pierwsze wydanie ukazało się w 1762 r. w Żółkwi, a ostatnie – jak dotąd – w 1997 r. w Kanadzie.

Synagoga ¶ Dom modlitwy istniał zapewne już na początku XVIII w. Jego

A Widokówka przedstawiająca fragment rynku w dzień targowy, 1911, wyd. Jakub Just, zbiory Krzysztofa Dawida Majusa (www.wielkieoczy.itgo.com)

B Rynek w Wielkich Oczach, 1918–1939, własność A. Schimdt, zbiory Krzysztofa Dawida Majusa (www.wielkieoczy.itgo.com)

obecność potwierdzona jest w dokumentach z 1735 i 1763 r. (wtedy nawet najstarsi mieszkańcy nie pamiętali już kiedy był zbudowany). W poł. XIX w. w Wielkich Oczach stały 2 bóżnice murowane – „stary" bejt ha-midrasz i synagoga. W czasie I wojny światowej obie spłonęły. Synagogę wzniesiono na nowo w 1910 r. Wielkoockie bóżnice doznały poważnych uszkodzeń podczas pożaru miasta i zostały odbudowane w 1927 r., z funduszy emigranta z Ameryki Elijahu Gottfrieda, według projektu Jana Sas-Zubrzyckiego, słynnego z realizacji wielu kościołów i obiektów użyteczności publicznej. Bejt ha-midrasz został rozebrany w czasie II wojny światowej. Ocalały budynek synagogi po wojnie służył jako magazyn Gminnej Spółdzielni. Opuszczony w latach 90. XX w. budynek został w 2009 r. wpisany do rejestru zabytków. W latach 2011–2013 Urząd Gminy Wielkie Oczy przeprowadził remont dawnej synagogi, w której mieści się obecnie Gminna Biblioteka Publiczna oraz Izba Pamięci.

A Synagoga w Wielkich Oczach, obecnie Gminna Biblioteka Publiczna, 2015, fot. Wioletta Wejman, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Projekt synagogi w Wielkich Oczach z 1917 roku, rys. Jan Sas Zubrzycki, zbiory Krzysztofa Dawida Majusa (www.wielkie-oczy.itgo.com)

Tuż za rynkiem od południowej strony stały synagoga i stara bóżnica, na którą mówiono bejt ha-midrasz. Był to murowany, jednopiętrowy budynek, stary, z bimą pośrodku i aron ha-kodesz na ścianie wschodniej. Dookoła stały drewniane ławy i stoły. Na półkach leżały święte księgi do studiowania nauki Talmudu i do modlitwy. Na stołach stały lichtarze do oświetlania wnętrza świecami. Najwięcej miejsca zajmował duży ceglany piec do ogrzewania wnętrza. Za piecem tym miał legowisko niejaki Lippe, który palił w tym piecu w zimie i sprzątał wnętrze bóżnicy. W tej bóżnicy modlono się codziennie, także we wszystkie święta i soboty. Tam też można było o każdej porze dnia wejść poczytać i postudiować Talmud. Kobiety wchodziły do kobiecej części po drewnianych schodach i przez balkony, które wychodziły na główne pomieszczenie bóżnicy, uczestniczyły w sobotnich i świątecznych modlitwach. Po przeciwnej stronie drogi stała synagoga. Duży, biały, jednopiętrowy budynek, chluba miejscowej gminy żydowskiej. Tam modlono się tylko w soboty. W zimie było tam zimno. Budynek nie był ogrzewany. Na schodach przed głównym wejściem odbywały się śluby i tam stawiano chupę. Tam też, w drodze na cmentarz żydowski, zatrzymywał się przed wejściem kondukt pogrzebowy dla odmówienia modlitwy. W synagodze były okna z kolorowego szkła; było uroczyście zimno. Bima z kutego żelaza, duży siedmioramienny świecznik, gdzie odwrócony twarzą do wschodu stał chazan, albo ten kto prowadził modlitwę. Obok było miejsce rabina. W pamięci mojej pozostała zasłona, parochet z fioletowego aksamitu z wyszywanymi złotymi literami hebrajskimi, zakrywająca aron ha-kodesz, czyli świętą skrzynię, w której przechowywano zwoje Tory. ¶ Opowieść Ryszarda Majusa (1924–1995), Żyda, mieszkańca Wielkich Oczu (oprac. Krzysztof Dawid Majus), www.shtetlroutes.eu

Przemiana Izaaka ¶ W 1806 r. młody chasyd **Izaak Erter** (1792–1851) został ożeniony z Chają Sarą, córką szanowanej wielkoockiej rodziny, i zamieszkał razem z teściami. Wkrótce do miasteczka przybył wykształcony Józef Tarler, który zaprzyjaźnił się z Erterem. Ten władający kilkoma językami erudyta „otworzył oczy" Izaakowi, zapoznając go ze średniowieczną filozofią żydowską oraz z literaturą żydowskiego oświecenia. W efekcie

A Znak firmowy zakładu fotograficznego B. Hennera umieszczony na rewersie zdjęcia, 1897, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

B Portret Michała Szczepańskiego. Fotografia wykonana przez urodzonego w Wielkich Oczach fotografa Barucha Hennera, 1987, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

młody Izaak wyruszył w świat. Został lekarzem i pisarzem, jednym z czołowych przedstawicieli haskali w Galicji. Erter jest autorem utworów satyrycznych w języku hebrajskim. Najsłynniejszym z nich jest *Gilgul nefesz* (hebr. Wędrówka duszy) – opis kolejnych wcieleń: chasyda, żaby, kantora-pijaka, ryby, poborcy podatków, sowy, kabalisty, kreta, przekupnego grabarza, psa, zazdrosnego rabina, lisa, chasydzkiego cadyka, osła, lekarza, indyka, a w końcu ustosunkowanego i głupiego bogacza, który opowiada pisarzowi o poprzednich wcieleniach. Utwory zebrane Ertera wydano pośmiertnie pod wspólnym tytułem *Ha-Cofe le-we(j)t Israel* (hebr. Stróż domu Izraela, Wiedeń 1858). Zbiór ten był wielokrotnie wznawiany, aż do naszych czasów. *Moje oczy nie rozbłysły w tej ciemności* – pisał później Erter o chasydzkim wychowaniu, a jednak to właśnie w małym tradycyjnym miasteczku Wielkie Oczy dokonała się w nim intelektualna i duchowa przemiana.

Fotograf ¶ W 1842 r. w Wielkich Oczach urodził się **Baruch Henner**, który w 1864 r. otworzył zakład fotograficzny przy rynku w Przemyślu. Baruch w młodości uczęszczał do szkoły religijnej. Nie przeszkadzało mu to jednak podjąć nauki w szkole świeckiej i jednocześnie poświęcić się powstającej wtedy fotografice i grafice, w których osiągnął wybitny poziom zawodowy i artystyczny. Kształcił się m.in. u słynnego francuskiego fotografa Louisa Lumière'a. Jego prace były znane także zagranicą. Nosił zaszczytny tytuł Nadwornego Fotografa wiedeńskiego dworu cesarsko-królewskiego. Zdobywał medale za swe prace na wystawach

Sklepik – towary kolonialne w Wielkich Oczach, 1916, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw

w Wiedniu (1873), Londynie (1874) i Lwowie (1877). Baruch Henner zmarł 2 lutego 1926 w Przemyślu.

Przemysłowiec i filantrop ¶

W poł. XIX w. w miasteczku rozwinęły się placówki handlowe, prowadzone głównie przez Żydów. Były tu wtedy także 2 garbarnie, 2 cegielnie, młyn parowy, rzeźnia i 4 gorzelnie, działało prawie 50 rzemieślników. Niemniej jednak przysłowiowa „galicyjska bieda" skłaniała wielu spośród mieszkańców miasteczka do emigracji. Wśród nich znajdował się **Elijahu Gottfried**. Urodził się 21 lutego 1859 r. w biednej wielkoockiej rodzinie Barucha i Szajndel Gottfriedów. W poszukiwaniu pracy i lepszego życia wraz z żoną Rachelą wyemigrował w 1890 r. do USA i osiadł w Nowym Jorku. Rozpoczął od założenia małej piekarni, która z czasem rozrosła się do jednego z największych w USA przedsiębiorstw tej branży Gottfried Baking Company. Był także wiceprezesem linii okrętowej America-Palestine Line Inc. obsługującej połączenie między Nowym Jorkiem i Hajfą. Elijahu Gottfried prowadził aktywną działalność syjonistyczną, na którą przeznaczał znaczne sumy i wyjeżdżał często do ówczesnej Palestyny. Gottfried był także znanym filantropem. Sfinansował m.in. odbudowę wielkoockiej synagogi zniszczonej w 1915 r. przez działania wojenne. Kilkakrotnie odwiedzał Wielkie Oczy i wspomagał tamtejsze biedne rodziny żydowskie. Zmarł 6 lutego1932 r. po ciężkiej chorobie serca i został pochowany na nowojorskim cmentarzu Mount Carmel. Pozostawił po sobie 7 dzieci.

W 1903 r. żydowscy emigranci pochodzący z Wielkich Oczu założyli w Nowym Yorku „Erste Wielkie Oczer Kranken Untershtitsn Varayn" (jid. Pierwsze Wielkoockie Towarzystwo Pomocy Chorym i Potrzebującym). Również dziś funkcjonuje w USA organizacja pozarządowa „Wielkie Oczy Foundation", założona przez Krzysztofa Dawida Majusa (syna pochodzącego z Wielkich Oczu Ryszarda Majusa, inicjatora wielu działań związanych z dziedzictwem kulturowym miasteczka, autora monografii *Wielkie Oczy* oraz strony internetowej wielkieoczy.itgo.com – jedynej w swoim rodzaju internetowej księgi pamięci).

Codzienność ¶ *Dom, w którym się urodziłem 4 lutego 1924 r., stał przy rynku. Parterowy, murowany, z czerwonej cegły, kryty dachówką. Dom ten wybudował mój dziadek. Wszystkie domy w rynku były parterowe, murowane lub drewniane. Prawie w każdym był sklep jakiś albo warsztat, piekarnia, szewc. I wszystkie należały do Żydów. Jedynym wyjątkiem był dom pani Linowej, sąsiadujący z naszym. Tam mieszkała polska rodzina, która prowadziła wyrób i sprzedaż mięsa i wyrobów wędliniarskich. W jedynym jednopiętrowym domu w rynku mieścił się urząd gminy. Na placu rynkowym rosła trawa. Przez sam środek rynku przebiegała piaszczysta droga. W środku była studnia z kołem obrotowym. Stamtąd nosiło się wiadrami wodę do domów. Dookoła rynku rosły drzewa akacjowe.* ¶ *Od rynku rozchodziły się ulice, które żadnych nazw nie miały. Ulica, która prowadziła do sąsiedniego miasteczka Krakowca, nazywała się „krakowiecka" itd. Jedna z ulic prowadziła do cmentarza żydowskiego, inna do cmentarza katolickiego. Przy tych ulicach stały małe domki, kryte papą, dachówką lub słomą. Mieszkali w nich gospodarze, czyli Polacy i Rusini, którzy mieli swoje pola w pobliżu i zabudowania gospodarskie koło domów. W niektórych z tych domów mieszkały także rodziny żydowskie, jak np. krawcy, blacharze, handlarze bydłem. Ludność miasteczka składała się bowiem z Polaków-katolików, Rusinów, czyli grekokatolików i Żydów. Polacy mówili po polsku, Rusini po ukraińsku, a Żydzi w jidysz. Żydzi oczywiście w większości znali język polski i ukraiński.* ¶ *W Wielkich Oczach nie było prądu elektrycznego. Wieczorami zapalało się lampy naftowe. Ulice były nieoświetlone. Prąd elektryczny był tylko w młynie. Nie było też wodociągów. Wodę trzymało się w wiadrze. Ubikacje, czyli tak zwane wychodki, były na podwórzach i tam załatwiało się potrzeby naturalne. Pół biedy w lecie, gorzej w zimie. Nie było brukowanych ulic ani chodników. Po deszczu brnęło się w błocie. W błocie brnęły też zaprzęgi konne, bo żadna droga nie była utwardzona. Po prostu piasek. Tylko w niektórych miejscach ulice były wyłożone deskami dla pieszych. To były tak zwane „trotuary". W piecach paliło się drzewem. Węgiel był nieznany. Jedynym środkiem lokomocji były furmanki. Do najbliższej stacji kolejowej, do Jaworowa, który był miastem powiatowym, było około 20 km.* ¶ Opowieść Ryszarda Majusa (1924–1995), Żyda, mieszkańca Wielkich Oczu (oprac. Krzysztof Dawid Majus), www.shtetlroutes.eu

Według spisu powszechnego z 1921 r. w efekcie zniszczeń spowodowanych I wojną światową Wielkie Oczy miały o ponad 20% mniej mieszkańców niż na początku XX w. Zarejestrowano tu wówczas 274 domy i 1668 mieszkańców, wśród nich 806 Polaków (48,3%), 547 Żydów (32,8%) i 314 Ukraińców

Judaika na wystawie w synagodze w Wielkich Oczach, 2014, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

(32,8%). Miasteczko odbudowywało się powoli i straciło funkcje lokalnego ośrodka handlowego na rzecz pobliskiego Krakowca. To do tamtejszych organizacji, takich jak spółdzielnia kredytowa Centralnego Związku Spółdzielni Kredytowych, zapisywali się żydowscy mieszkańcy Wielkich Oczu. W 1935 r. decyzją administracyjną pozbawiono Wielkie Oczy oficjalnego statusu miasteczka. Tak jak w całej Rzeczpospolitej pod koniec lat 30. XX w. narastały tu nastroje antysemickie i napięcia na tle narodowościowym. Jeden z takich incydentów opisuje książka Mieczysława Dobrzańskiego *Gehenna Polaków na Rzeszowszczyźnie 1938–1948* (Wrocław 2002): *Na wysokim parkanie, okalającym posesję Żyda – piekarza w Wielkich Oczach, ktoś pewnej nocy 1938 r. napisał czarna farbą dużymi literami chyba metrowej wysokości hasło »Żydzi do Palestyny«. Rano, idąc do szkoły zobaczyliśmy ten napis, a obok niego stała grupa Żydów i bardzo była poruszona*.

Cmentarz żydowski ¶ Kirkut założony został przy ulicy biegnącej z rynku na południe, w stronę Krakowca, ok. 300 m od bóżnicy. Istniał co najmniej od 2. poł. XVIII w. Obecnie można na nim znaleźć ok. 100 nagrobków, jednak wielkość powierzchni cmentarza wskazuje, że mogło być na nim pochowanych nawet 3 tys. osób.

We wrześniu 1914 r. po zajęciu Wielkich Oczu przez wojska rosyjskie, na cmentarzu żydowskim został pochowany rosyjski żołnierz, jedyny, który zginął podczas zajmowania miasteczka. Był to religijny Żyd, o czym oznajmił wielkoockiemu rabinowi Naftalemu Hercowi Teomimowi oficer carskiej armii, prosząc o pochowanie go i zorganizowanie mu na miejscowym cmentarzu pogrzebu z zachowaniem religijnego ceremoniału.

W czasie II wojny światowej Niemcy dokonywali na kirkucie egzekucji Żydów, ukrywających się przed deportacją w kwietniu 1942 r., a następnie zakopywali w zbiorowych mogiłach. Obiekt został wówczas zdewastowany. Także już po wojnie okoliczni mieszkańcy pozyskiwali z niego macewy, używając ich do różnych celów. W 1978 r. na skraju cmentarza od ul. Krakowieckiej, w miejscu zbiorowej mogiły rozstrzelanych tu w czasie II wojny światowej 41 wielkoockich Żydów, postawiono obelisk. W latach 2000–2001 rozpoczęto prace polegające na oczyszczeniu terenu cmentarza z dziko rosnącej zieleni, ogrodzeniu go, zwożeniu odnalezionych na terenie Wielkich Oczu macew i wzniesieniu pomnika upamiętniającego miejscową społeczność żydowską.

Ostatni rabin ¶ Jona Teomim urodził się w 1885 r. w Wielkich Oczach jako jeden z siedmiu synów Naftalego Herca Teomima, wieloletniego rabina miasteczka. Po śmierci ojca w 1916 r. przejął jego funkcję i pełnił ją w okresie międzywojennym. Był zwolennikiem cadyka z Bełza. Nosił honorowy tytuł Gabaj Erec Israel, czyli odpowiedzialnego za zbieranie datków na rzecz działalności osiedleńczej w ówczesnej Palestynie. W 1943 r. został zamordowany przez Niemców wraz z innymi Żydami miasteczka.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Oddziały niemieckie weszły do Wielkich Oczu 12 września 1939 r. Niemcy pozostali w miasteczku dwa tygodnie, po czym większość terenów na wschód od Sanu ustąpili Związkowi Radzieckiemu. Armia Czerwona weszła do Wielkich Oczu 28 września 1939 r. W listopadzie 1939 r. tereny te zostały włączone do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a ich mieszkańcy stali się obywatelami ZSRR. Jednocześnie przystąpiono do organizowania życia administracyjnego i gospodarczego na wzór państwa sowieckiego, co przejawiało się w dominującej roli partii, obecności NKWD i związanymi z tym deportacjami mieszkańców (od 10 lutego 1940 r.). ¶ Wojna niemiecko-sowiecka rozpoczęła się w nocy z 21 na 22 czerwca 1941 r. atakiem sił niemieckich wzdłuż całej granicy niemiecko-sowieckiej. Niemcy weszli do Wielkich Oczu następnego dnia. Wkrótce rozpoczęły się zniszczenia, grabieże, przymusowa praca oraz indywidualne i zbiorowe mordy Żydów. W sierpniu 1941 r. utworzono Judenrat. W czerwcu 1942 r. Niemcy dokonali wysiedlenia ludności żydowskiej z Wielkich Oczu do gett w Jaworowie (274 osoby) i Krakowcu (168 osób). W grudniu 1942 r. Żydzi z getta w Krakowcu również zostali przesiedleni do Jaworowa. 16 kwietnia 1943 r. wszyscy mieszkańcy tego getta zostali zamordowani przez hitlerowców.

W czasie wojny w Wielkich Oczach przebywał pochodzący z miasteczka Bychawa na Lubelszczyźnie Marek Wizenblit, który najpierw pracował jako technik w miejscowym gospodarstwie rolnym, a następnie ukrywał się w okolicy. Po wojnie pozostał przy nazwisku Urban, otrzymanym od człowieka, u którego się ukrywał. Po wojnie został profesorem w Akademii

Macewa na cmentarzu żydowskim w Wielkich Oczach, 2014, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Rolniczej we Wrocławiu i opisał swoje losy w zbiorze wspomnień *Polska, Polska* wydanym przez Żydowski Instytut Historyczny w 1992 r.

Współczesność ¶ Dziś Wielkie Oczy są wsią gminną zamieszkałą przez ok. 800 osób, położoną kilka kilometrów od przejścia granicznego z Ukrainą w Budomierzu. W okolicy funkcjonuje kilka gospodarstw agroturystycznych, a przez miejscowość przebiega szlak rowerowy Green Velo.

Okolice

Lubaczów (16 km): układ urbanistyczny; drewniane i murowane domy (XIX i XX w.); ratusz, sąd, młyn, spichlerz i dawna apteka (XIX w.); pozostałości zabudowań wzgórza zamkowego (XVI/XVII w.); kościół św. Stanisława (k. XIX w.); cerkiew greckokatolicka św. Mikołaja (1883); cmentarz żydowski, ul. Kościuszki, ok. 1600 nagrobków; Muzeum Regionalne; na tzw. polu parafialnym, między Dachnowem a Mokrzycą, znajdują się zbiorowe mogiły około 2 tys. Żydów rozstrzelanych przez Niemców w 1943 r. ¶ **Oleszyce** (21 km): cmentarz żydowski (XVIII w.) przy ul. 3-go Maja, ok. 300 macew; zbiorowa mogiła 115 Żydów rozstrzelanych przez Niemców z pamiątkową tablicą; ratusz z dziedzińcem (1727); dawna cerkiew unicka św. Onufrego (1809); kościół Narodzenia NMP (XVI w., przebudowany w XIX w.); pozostałości zespołu pałacowego Sieniawskich (XVIII w.) ¶ **Chotyniec** (25 km): drewniana grekokatolicka Cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy (1615), wpisana na Listę Dziedzictwa UNESCO ¶ **Cieszanów** (27 km): synagoga (1889), obecnie Dom Kultury; cerkiew greckokatolicka św. Jerzego (1910); cmentarz żydowski z ohelem cadyka Simche Ezechiela ber Halberstama (1990); kościół św. Wojciecha (1800) ¶ **Stary Dzików** (38 km): cerkiew św. Dymitra (1904), gdzie kręcone były sceny do filmu *Katyń* A. Wajdy; kościół Trójcy Przenajświętszej (1781); ruiny ceglanej synagogi (k. XIX w.) ¶

Radruż (40 km): cerkiew św. Paraskewy (k. XVI w.), wpisana na Listę Dziedzictwa UNESCO; dwa cmentarze przycerkiewne z krzyżami bruśnieńskimi i kryptą Andruszewskich; drewniana cerkiew św. Mikołaja (1931), obecnie kościół ¶ **Medyka** (47 km): przejście graniczne z Ukrainą; murowana synagoga (pocz. XX w.), nieużytkowana; zespół pałacowo-parkowy Pawlikowskich (XVIII); drewniany kościół (1607–1608) ¶ **Przemyśl** (56 km): eklektyczno-mauretańska Nowa Synagoga (1905), obecnie biblioteka; bóżnica na Zasaniu (1890–1892), własność prywatna; żydowski dom starców przy ul. Rakoczego; kilka pomników ofiar Holokaustu; nowy cmentarz żydowski (XIX w.) przy ul. Słowackiego, ok. 700 macew; Zamek Kazimierzowski (XVI–XVII w.); secesyjne kamienice przy ul. Grunwaldzkiej; pałac Lubomirskich (1885–1887); pałac Biskupów Greckokatolickich (1898–1900), siedziba Muzeum Ziemi Przemyskiej; Muzeum Dzwonów i Fajek; zespoły kościelno-klasztorne franciszkanów, karmelitów, reformatów i sióstr bernardynek; archikatedra bizantyjsko-ukraińska św. Jana Chrzciciela (1626–1632), cerkwie bizantyjsko-ukraińskie i prawosławne, kolegium jezuickie i forty Twierdzy Przemyśl (1853–1856) ¶ **Południowo-roztoczański Park Krajobrazowy**

Warto zobaczyć

Synagoga, ul. Rynek 14 ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Krakowiecka ¶ **Sanktuarium MB Pocieszycielki Strapionych**, zespół kościelno-klasztorny, ul. Krzywa ¶ **Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy**, ul. Rynek ¶ **Dwór obronny** (obecnie siedziba Urzędu Gminy), ul. Leśna 2

WIELKIE OCZY

Łańcut

ukr. Ланьцут, **jid.** לאַנצוט

Pachnie tu rajem…
Naftali Cwi Horowic

Przystanek ¶ Pewnego majowego dnia 1827 r. cadyk Naftali Cwi Horowic podróżował ze swoimi chasydami z Ropczyc do Lublina. Kiedy przejeżdżali przez Łańcut i mijali okolice cmentarza żydowskiego, Naftali Cwi kazał zatrzymać wóz, rozejrzał się wokół oczarowany i rzekł *Pachnie tu rajem*… Wkrótce potem zmarł, a chasydzi zbudowali mu ohel na łańcuckim cmentarzu. Wiele podobnych historii możemy poznać wybierając się w podróż do Łańcuta.

Przy szlaku z Małopolski na Ruś ¶ Miasto położone jest na starym szlaku z Małopolski na Ruś, na lekko pofałdowanym terenie pogranicza Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej. Pierwotna nazwa miejscowości – Landshut – związana była z osiedlaniem się na tym terenie kolonistów niemieckich. Prawa miejskie zostały nadane Łańcutowi mniej więcej w połowie XIV w. przez Kazimierza Wielkiego, albo nieco później przez Ottona z Pilczy Pileckiego. W 1385 r. właścicielką miasta była córka Pileckiego – Elżbieta Granowska, późniejsza żona króla Władysława Jagiełły. Centrum miasta stanowi trapezowaty rynek, z którego nieregularnie wychodzi kilka ulic. Na północ od rynku wzniesiony został kościół parafialny. Niedaleko kościoła znajdował się pierwotnie zamek Pileckich, jednak po zniszczeniach w 1. ćwierci XVII w. ówcześni właściciele z rodu Stadnickich przenieśli rezydencję na wschód od starego centrum. Zamek został gruntownie rozbudowany przez kolejnego właściciela, marszałka koronnego Stanisława Lubomirskiego, który uczynił z Łańcuta swoją główną rezydencję. Miasto zyskało wtedy impuls do dynamicznego rozwoju.

Żydzi z Łańcuta ¶ Obecność pierwszych Żydów w Łańcucie odnotowana jest w dokumentach z ok. poł. XVI w. Jednak już w 1583 r. właściciele miasta, Pileccy, zakazali Żydom osiedlania się w Łańcucie. Była to sytuacja wyjątkowa, gdyż zakazy takie uzyskiwały zazwyczaj tylko miasta królewskie. W roku 1600 wśród 180 podatników było 5 Żydów – nieco ponad 1,5%. Korzystniejsze warunki dla osiedlenia się Żydów w Łańcucie zaistniały dopiero za czasów Lubomirskich w 2. ćwierci

A Wnętrze synagogi w Łańcucie, 1797, rys. Zygmunt Vogel, zbiory Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie

B Synagoga w Łańcucie, 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

C Wnętrze synagogi w Łańcucie, 2015, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

XVII w. Nowi właściciele dóbr zdawali sobie sprawę z korzystnego wpływu obecności Żydów na rozwój miasta. Z tego czasu pochodzą dokumenty, w których Żydzi są odnotowani jako nabywający place i domy w mieście. Lubomirscy korzystali z pomocy Żydów w sprawach finansowych – pożyczkach, poborach, dzierżawach opłat jarmarcznego i mostowego, dzierżawieniu propinacji, browarów, szynków i młynów. ¶ Najazdy szwedzki i siedmiogrodzki spowodowały zniszczenie Łańcuta i zahamowały na wiele lat rozwój osadnictwa, ale w 4. ćwierci XVII w. tutejsza gmina zaczęła się szybko odradzać. Stanisław Herakliusz Lubomirski wydał w 1677 r. dokument, w którym m.in. nakazywał wszystkim Żydom posiadanie „rynsztunku" dla stawania w razie potrzeby do obrony miasta, a w sprawie płacenia podatków miejskich zalecał ich pobór także od komorników żydowskich. W 1684 r. odnotowano obecność już 33 rodzin żydowskich. Społeczność ta skupiona była wokół istniejącej już wcześniej drewnianej bóżnicy, która wzmiankowana jest po raz pierwszy w 2. poł. XVII w. Synagoga ta wielokrotnie płonęła i była odbudowywana.

W Łańcucie istniała także mykwa i cmentarz położony za obwarowaniami miejskimi, na północny wschód od miasta. Z tego czasu (1685 r.) posiadamy informacje o starszyźnie kahalnej odnotowanej w księgach miejskich, wśród której byli: Bonas (Boaz) Ickowicz, Michel Sapsowicz i Szloma Lazarowicz Załoski. Rabinem na początku XVIII, a może już pod koniec XVII w. był Froim Boruchowicz. ¶ Potwierdzeniem odrodzenia się miasta i jego znaczącej pozycji w świecie żydowskim stało się posiedzenie Sejmu Czterech Ziem, które miało tu miejsce w 1707 r. Konflikty na tle finansowym pomiędzy właścicielami Łańcuta a gminą doprowadziły do ogłoszenia przez Franciszka Lubomirskiego dekretu przeciw pożyczaniu pieniędzy na procent (lichwie) w 1710 r., a następnie do wydania nakazu opuszczenia miasta przez Żydów w 1719 r. Jednak już po trzech latach nowy przywilej, wydany przez Teodora Lubomirskiego, zezwalał im na wolne budowanie domów i swobodny handel w mieście. W poł. XVIII w. biskup przemyski zakazał łańcuckim Żydom urządzania ślubów w niedzielę i nakazał zamykanie sklepów w uroczyste święta chrześcijańskie.

Synagoga ¶ *A oto noc Kol Nidrej. Jom Kipur. W skrzynie z piaskiem wstawiono ogromne świece. Ich czerwonawe płomienie chyboczą się to w górę, to w dół. Panuje nastrój powagi. Synagogę wypełnia tłum modlących się ludzi. Żydzi ubrani w białe kitle i żółtawe tałesy stoją i kołyszą się monotonnie. Wszystko zatopione jest w modlitwie, w zanoszonych do Boga błaganiach. Wnętrze synagogi rozbrzmiewa modlitwami kantora i lamentem wielu starszych mężczyzn. To Sądny Dzień.* ¶ *I znów jest święto Radości Tory. Jakiż odmienny nastrój: ze wszystkich kątów i zakamarków synagogi dobywa się śpiew dzieci, dorosłych i starszych. Oto nadchodzi procesja ze zwojami Tory: „O, Wiekuisty, racz nas wybawić". Wszyscy krążą w koło, trzymając w rękach księgi Tory; serca przepełnia radość. Dzieci z chorągiewkami w dłoniach idą za Torą. Twarze dorosłych promieniują radością. Cała bóżnica wygląda tak, jakby sama chciała uczestniczyć w tym powszechnym weselu.* ¶ Michael Walcer (Hadar Ramataim), *Wielka synagoga w Łańcucie – legenda i rzeczywistość*, w: *Lancut; kijem un churbn fun a jidiszer kehile* (jid. Łańcut; życie i zagłada gminy żydowskiej), Tel Awiw 1963, tłum. Monika Zabłocka, cyt. za: *Tam był kiedyś mój dom… Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009

Pierwotnie kwartał żydowski znajdował się zapewne na północny-wschód od centrum. Po przejęciu miasta przez Stanisława i Izabellę Lubomirskich (1745 r.) nastąpiła rozbudowa infrastruktury miejscowości. Wówczas to centrum dzielnicy żydowskiej przeniosło się na teren pomiędzy rynkiem a zamkiem, a jej głównym obiektem stała się murowana bóżnica ufundowana przez Stanisława Lubomirskiego w 1761 r. Bóżnica wzniesiona została na nowym miejscu, na zachód od pobliskiego zespołu zamkowego. ¶ Rozwijający się dynamicznie kahał łańcucki w 1765 r. liczył 829 opodatkowanych osób, ustępując liczebnością jednak innym okolicznym kahałom – rzeszowskiemu, sieniawskiemu, przeworskiemu i leżajskiemu. Znani

są ówcześni, kolejni rabini – Cwi Hirsz Meizlich [Meisel] (1758–1767), Mosze syn Icchaka, wnuk Jehudy Lejba – rabina Krakowa, a następnie jego syn Cwi Hirsz Lipszyc.

Bądź odważny jak tygrys, lekki jak orzeł, rączy jak jeleń, a silny jak lew w spełnianiu woli Ojca twego, który jest w niebie. ¶ Jehuda ben Tema, *Pirke Awot* 5, 23 – jedna z inskrypcji na ścianach synagogi w Łańcucie

Budynek synagogi został wyremontowany w 1896 i 1910 r. Zapewne wówczas otrzymał klasycyzującą, skromną formę. Wnętrze synagogi składa się z dwukondygnacyjnej głównej sali modlitewnej, do której od strony zachodniej przylega przedsionek i sala kahalna (nazywana również „bóżnicą lubelską"). Na piętrze znajdował się babiniec. Drewniany babiniec, obecnie nieistniejący, znajdował się dawniej również przy północnej stronie sali męskiej. ¶ Ściany wnętrza sali modlitw dla mężczyzn i bima pokryte są sztukateriami i polichromią, powstałymi w kilku etapach – od lat 60. XVIII w. przez XIX w., do lat 1909–1910 i 1934–1935. Wystrój sztukatorski powstał prawdopodobnie już podczas prac wykończeniowych synagogi w l. 60. XVIII w. i wykazuje cechy stylu rokoko. Na baldachimie bimy możemy odnaleźć stiukowe przedstawienia czterech symbolicznych koron (Tory, kapłaństwa, królestwa i dobrego imienia) i polichromie przedstawiające sześć scen biblijnych (kuszenie Adama, zbrodnię Kaina, Arkę Noego, ofiarę Abrahama, menorę świątynną, stół na chleby pokładne). Na dekoracjach ścian, oprócz tekstów modlitw i inskrypcji upamiętniających fundatorów, odnajdziemy widoki Jerozolimy, przedstawienia instrumentów muzycznych, znaki Zodiaku, motywy zwierzęce i roślinne. Skromna polichromia znajduje się także w sali kahalnej. Zespół dekoracji wnętrza bóżnicy sprawia, że obiekt ten należy do najciekawszych i najcenniejszych na terenie Polski. ¶ W czasie wojny gmach, uratowany przed zniszczeniem dzięki interwencji Potockich, pełnił funkcję magazynu zbożowego. Po wojnie lokalni krajoznawcy ocalili go przed rozbiórką. Współcześnie bóżnicą opiekuje się Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Budynek jest ważnym punktem na **Szlaku Chasydzkim** – trasie turystycznej wiodącej śladami Żydów południowo-wschodniej Polski. Informacje dotyczące możliwości zwiedzania synagogi są dostępne pod tel. 0-22 436 60 00.

Dom nauki zawsze był otwarty. Nigdy nie używane zamki w drzwiach pokryły się rdzą. Dom nauki stał się schronieniem dla łańcuckich kupców z małych uliczek, którzy znaleźli tu sobie całkiem przyjemne miejsce – zimą chroniące przed chłodem, latem przed upałem. Modlono się tutaj całymi rankami w minianach i w pojedynkę. Żydzi przychodzili tu także trochę postudiować lub zajrzeć do księgi. I tak mieszały się ze sobą głosy modlących się z głosami zgłębiających Pismo, ale nikt nikomu nie przeszkadzał, ponieważ każdy był zajęty własnymi sprawami. Był także trzeci rodzaj Żydów

odwiedzających dom nauki. To ci, którzy przychodzili tutaj pogawędzić, porozmawiać o polityce, handlu czy sprawach kahału. ¶ Pinchas Goldman, *Wielki bejt ha-midrasz*, w: *Lancut; kijem un churbn fun a jidiszer kehile* (jid. Łańcut; życie i zagłada gminy żydowskiej), Tel Awiw 1963, tłum. Monika Zabłocka, cyt. za: *Tam był kiedyś mój dom… Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009

Reformy józefińskie ¶ Akty prawne, znane pod niemiecką nazwą Toleranzpatent, dotyczące ludności żyd. wydane przez cesarza Austrii Józefa II (1741–1790, panował 1765–1790). Pierwszy edykt tolerancyjny cesarz wydał 2 1 1782 dla Żydów z Wiednia i Dolnej Austrii, w następnych latach ukazały się edykty dla innych części monarchii (dla Galicji 1785 i 1789). Zgodnie z duchem oświeconego absolutyzmu, reformy miały zmniejszyć izolację ludności żydowskiej, odsunąć od zajęć uważanych za nieproduktywne i szkodliwe, ułatwić jej dostęp do wykształcenia świeckiego i uczynić bardziej użyteczną dla państwa. W tym celu 1784–1785 zakazano jej dzierżawy gruntów, karczem, browarów oraz propinacji, a ułatwiono zakładanie gospodarstw rolnych. Serię aktów prawnych dotyczących poszczególnych sfer życia podsumował patent z 17 V1789, zw. Die Josephinische Judenordnung. Na jego mocy zlikwidowano dotychczasowe formy samorządu żydowskiego (na miejsce kahałów powołano gminy wyznaniowe; 141 w Galicji i 2 na Bukowinie, oddzielne sądownictwo, wprowadzono natomiast ułatwienia dotyczące uprawiania handlu, rzemiosła, przemysłu, nabywania nieruchomości, studiów uniwersyteckich. 1787 nakazano Żydom przyjąć niemieckie nazwiska rodowe oraz wprowadzono przymus szkolny dla młodzieży. Rok później wprowadzono obowiązek służby wojskowej. ¶ Za: J. Tomaszewski, A. Żbikowski, *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, Warszawa 2001, www.sztetl.org.pl

Chasydzi ¶ W 1770 r. do Łańcuta dotarł chasydyzm. Przez dwa lata mieszkał tu i nauczał słynny cadyk – Elimelech syn Eleazara Lipmana, który przeniósł się następnie do Leżajska i nazwany został później **Elimelechem z Leżajska**. Był on autorem szeregu książek, w tym ważnego traktatu *Noam Elimelech* – o roli cadyka w chasydyzmie. ¶ W końcu XVIII w. w mieście pojawił się kolejny słynny cadyk, uczeń wspomnianego Elimelecha, a następnie jego przeciwnik – Jaakow Icchak Horowic – który ożenił się w Łańcucie. Wkrótce jednak przeniósł się do wsi Czechówka obok miasteczka Wieniawa (dziś obie miejscowości są dzielnicami Lublina), gdzie zyskał przydomek „Widzący z Lublina". Niewielka sala w łańcuckiej bóżnicy, w której „Widzący" spotykał się z Żydami, nosi nazwę „bóżnicy lubelskiej". Na początku XIX w. w Łańcucie nadal trwały silne wpływy chasydyzmu, reprezentowanego przez Ariego Lejba – autora traktatu *Gewurot Arie*, następnie przez Cwiego Elimelecha Szapirę – autora komentarzy kabalistycznych i założyciela dynastii chasydów w Dynowie. Po nim, w latach 1816–1865, rabinem łańcuckim był jego syn Eleazar, a następnie syn Eleazara – Symcha (do 1912 r.).

Amatorska orkiestra „Hazamir" i jej dyrygent Mosze Feilschuss. Założona w maju 1914 roku orkiestra, u szczytu swej działalności w okresie międzywojennym, liczyła 70 członków, Łańcut, 1925, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw

Gmina w XVIII i XIX w. ¶ Żydzi łańcuccy utrzymywali się głównie z rzemiosła i handlu, w tym handlu zbożem, drewnem, potażem i płótnem. Pod koniec XVIII w. wśród 9 łańcuckich piekarzy było 7 Żydów, tylu samo krawców, a na 8 miejscowych rzeźników przypadał jeden żydowski. W miasteczku mieszkał też jeden tkacz. Bardzo silną pozycję zajmowali Żydzi handlujący płótnem. Wyszynkiem trunków trudniło się w Łańcucie 8 chrześcijan i 6 Żydów. Pod koniec XVIII w. wszystkie zajazdy w Łańcucie były prowadzone przez Żydów, a ich właścicielami byli: Sander Glana, Eliasz Sona, Lazar Wolkenfeld, Gieca Worcel i najzamożniejszy z nich – Berek Baumberg. ¶ Rozwój społeczności miasta został zahamowany przez wojny napoleońskie, epidemie (1827, 1831) i duży pożar w 1820 r. Dogodniejsze warunki dla rozwoju miasta, w tym społeczności żydowskiej, nastąpiły po doprowadzeniu do Łańcuta linii kolejowej w 1859 r. oraz po uzyskaniu przez Galicję większej autonomii w 1867 r. Dla potrzeb rozwijającej się gminy na południe od miasta założony został w 1860 r. nowy cmentarz żydowski. ¶ Pod koniec XIX w. dotarły tutaj wpływy haskali, zaczęły powstawać m.in. pierwsze partie polityczne i świeckie organizacje społeczne. W 1880 r. miasto liczyło 3483 mieszkańców, w tym 1587 Żydów (45,6%). Do czasu I wojny światowej liczba mieszkańców Łańcuta wzrosła do ok. 5,5 tys., w tym liczba Żydów do ok. 2 tys. (35%). Przedstawiciele społeczności żydowskiej mieli swoich przedstawicieli w radzie miasta. W 1910 r. ufundowana została nowa łaźnia żydowska. Jej budynek możemy zobaczyć współcześnie na rogu ulic Tadeusza Kościuszki i Ottona z Pilczy (jest siedzibą Towarzystwa Pomocy im. Św. Brata Alberta). ¶ Konsekwencje

Chaty przy ulicy Ogrodowej w Łańcucie, 1917, zbiory Instytutu Sztuki PAN

I wojny światowej odbiły się dotkliwie na mieszkańcach Łańcuta. Od rabunków przechodzących wojsk ucierpieli szczególnie Żydzi będący właścicielami większości sklepów, sklepików, warsztatów, szynków i zajazdów. Wielu mieszkańców wyjechało z miasta, uciekając przed działaniami wojennymi.

Tradycje muzyczne ¶ Łańcucka gmina żydowska mogła poszczycić się znakomitymi kantorami, zapraszanymi również do innych miast. W 1914 r. zostało założone Żydowskie Towarzystwo Muzyczne „HaZamir" (hebr. słowik), przy którym funkcjonowała orkiestra. Pierwotnie złożona z siedmiu osób, stopniowo rozrosła się do ponad trzydziestoosobowego zespołu instrumentów dętych. Założycielem orkiestry był Cwi Ramer. Jak wspomina *Sefer Łancut*, początkowo rabin Eliezer Szapiro był przeciwny jej działalności, bo występowali w niej razem chłopcy i dziewczęta. Jednak z czasem udało się przełamać opory i zdarzało się, że orkiestra „HaZamir" grała podczas syjonistycznych uroczystości w synagodze w Łańcucie, jak również w innych miastach Galicji.

W 1988 r. powstał film dokumentalny w rezyserii Chaima Techeleta przypominający o orkiestrze *Hazamir does not sing there anymore: the story of the Jewish community of Lancut* (ang. Hazamir już tam nie śpiewa – dzieje łańcuckich Żydów). Co roku, w maju, odbywa się w Łańcucie Festiwal Muzyczny – jedna z najważniejszych imprez w Polsce prezentujących w szerokim zakresie muzykę klasyczną. Od wielu lat organizowane są tu mistrzowskie kursy smyczkowe dla młodzieży szkolnej i studentów.

Grupa gimnastyczna Bnot Trumpeldor, reprodukcja z *Lancut; chajejha we-churbana szel kehila jehudit*, red. Michael Wolcer i Natan Kodisz, Tel Awiw 1963

Wiedza, Siła i Robotnik ¶ Po odrodzeniu się Polski okazało się, że liczba mieszkańców spadła o prawie 1 tys. osób – w 1921 r. odnotowano 4518 mieszkańców, w tym 1925 Żydów (31%). Do wybuchu II wojny światowej liczba Żydów wzrosła do ok. 2750. Większość z około 170 żydowskich sklepów, sklepików, kramów, szynków i warsztatów znajdowała się głównie przy rynku i w jego okolicy. ¶ W okresie międzywojennym nadal silne były wpływy chasydyzmu, szczególnie dynastii chasydzkiej Rokeachów z Bełza, jednak był to czas aktywnego organizowania się społecznego mieszkańców, także społeczności żydowskiej. Powstawały oddziały kolejnych partii politycznych, organizacji społecznych, kulturalnych, związków branżowych, klubów sportowych i banków. W 1930 r. wzniesiony został Żydowski Dom Ludowy, w którym znalazła miejsce m. in. biblioteka „Daat" (hebr. Wiedza). W Łańcucie działały także żydowskie drużyny sportowe. *Sefer Rymanow* wspomina kluby „Kraft" (jid. Siła) i „Hapoel" (hebr. Robotnik). Ta pierwsza, o profilu syjonistycznym, skupiała młodzież z bogatszych rodzin, druga przyciągała ludzi o poglądach socjalistycznych i kierowała swą aktywność ku uboższej części społeczności. Później „Kraft" zmienił nazwę na „Trumpeldor" (na cześć Josefa Trumpeldora, bohatera żydowskiego ruchu pionierskiego). Z chwilą wybuchu II wojny światowej organizacje sportowe przestały działać. Wyjątkiem był KS „Trumpeldor", który skupiał wtedy także policjantów żydowskich. Członkowie tego klubu, w barwach biało-niebieskich, rozgrywali mecze jeszcze wiosną 1940 r.

Cmentarze ¶ W Łańcucie znajdują się dwa cmentarze żydowskie. Stary cmentarz żydowski (ul. Stanisława Moniuszki) założony został w 2. ćwierci XVII w. na północny-wschód od miasta, poza obwałowaniami miejskimi. Z czasem powiększano go. W czasie wojny uległ dewastacji i pozbawiono

go macew. Obecnie teren cmentarza jest ogrodzony, zadrzewiony, z dwoma ohelami: cadyka Naftalego Cwiego Horowica z Ropczyc (zm. 1827 r.) i miejscowego rabina Eleazara Szapiry (zm. 1865 r.). Z kolei nowy cmentarz żydowski (ul. Romualda Traugutta) został założony w 1860 r. na południe od miasta, w pobliżu istniejącego (od ok. 1800 r.) cmentarza chrześcijańskiego. W czasie wojny również został zdewastowany. Fragmenty kilkudziesięciu macew z łańcuckiego cmentarza przechowywane są w przedsionku bóżnicy. Nekropolia była w czasie wojny miejscem wielokrotnych zbiorowych egzekucji ludności żydowskiej. Po wojnie teren cmentarza został ogrodzony i wzniesiono na nim pomnik poświęcony pamięci żydowskich ofiar terroru hitlerowskiego.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Po wybuchu II wojny światowej rozpoczęły się prześladowania ludności żydowskiej. Podpalony został budynek bóżnicy, którą ugaszono dzięki interwencji Alfreda Antoniego Potockiego. Wkrótce władze okupacyjne nakazały przesiedlenie Żydów do radzieckiej strefy okupacyjnej, z czego część z nich skorzystała. Z czasem nasilały się działania niemieckie przeciwko Żydom – zamknięto żydowskie sklepy i zakłady rzemieślnicze, wprowadzono roboty przymusowe. Do miasta przesiedlono Żydów z Kalisza, Łodzi, Chorzowa, Katowic i okolicznych wsi, a liczba Żydów w mieście wzrosła do około 6 tys. Getto zostało założone w styczniu 1942 r. i było likwidowane etapami od czerwca do sierpnia tego roku. Żydzi byli wywożeni do Sieniawy, Pełkini, w końcu do obozu zagłady w Bełżcu. Grupy pozostałych i ukrywających się Żydów były rozstrzeliwane w kilku egzekucjach na terenie nowego cmentarza żydowskiego. Przeżyć udało się nielicznym.

Współczesność

¶ Dzisiejszy Łańcut jest stolicą powiatu w województwie podkarpackim. Mieszka w nim ok. 15 tys. mieszkańców. Miasto jest ważnym ośrodkiem turystycznym.

Okolice

Markowa (11 km): „Zagroda-muzeum"; Muzeum Polaków Ratujących Żydów im. Rodziny Ulmów; pomnik i grób rodziny Ulmów zamordowanej w 1944 r. za przechowywanie Żydów ¶ Żołynia (16 km): kościół św. Jana Kantego (kon. XIX w.); spichlerz Potockich w Brzózie Stadnickiej; drewniany młyn na Płytnicy; cmentarz żydowski, w pobliżu ul. Mickiewicza; dawny budynek mykwy, obecnie przedszkole ¶ **Rzeszów** (18 km): Synagoga Staromiejska przy ul. Bóżniczej (XVI w.), Synagoga Nowomiejska przy ul. Sobieskiego (pocz. XVIII w.), obecnie Galeria BWA; pożydowskie kamienice przy ul. Matejki; dom ludowy Bet Am, obecnie WOK; szpital żydowski, obecnie centrum onkologii; dom rabina, obecnie Archiwum; cmentarz żydowski, pomnik ofiar Holokaustu, 3 odbudowane ohele: rabinackiej rodziny Lewinów, cadyka Cwiego Elimelecha Szapiry i Abrahama Horowica; zamek (pocz. XX w.); ratusz (XVI w.); kamienice mieszczańskie w rynku (XVI–XIX w.); letni Pałac Lubomirskich (XVIII w.); kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (1624–1629); kościół farny (1430); kościół Św. Krzyża (1645); Muzeum Okręgowe; Muzeum Dobranocek; Muzeum Historii Miasta ¶ **Kańczuga** (18 km): kościół św. Michała Archanioła (1605);

dawna cerkiew grekokatolicka Opieki NMP (XVII w.); stacja kolejki wąskotorowej., budynek dawnej synagogi, obecnie ośrodek zdrowia; sieć lochów wykorzystywanych już w czasach najazdów tatarskich; cmentarz żydowski w pobliskiej wsi Siedleczka (nagrobki i zbiorowa mogiła ofiar z 1942 r.) ¶ **Sokołów Małopolski** (24 km): kościół św. Jana Chrzciciela (1908–1916); nowy cmentarz żydowski (1880); stary cmentarz żydowski przy ul. Kochanowskiego z ohelem rabina Meilecha Weichselbauma i cadyka Aby Hipplera; budynek dawnej synagogi (XIX w.), obecnie Dom Kultury i Muzeum Regionalne; ratusz (1907 r.) ¶ **Tyczyn** (25 km): jedyna w Polsce, dekoracyjnie polichromowana kuczka (pocz. XX w.) w kamienicy przy Rynku 23; stary cmentarz żydowski (XVI w.); nowy cmentarz żydowski (XIX w.); zespół pałacowy Wodzickich (XIX w.); kościół św. Katarzyny i Św. Trójcy (1631–1638); dawna plebania (XVIII w.) ¶ **Błażowa** (29 km): kościół św. Marcina (kon. XIX w.); kaplica cmentarna (1904); synagoga przebudowana na szpital rejonowy; cmentarz żydowski (XVIII) ¶ **Pruchnik** (30 km): ok. 40 drewnianych domów podcieniowych i kurnych chat w obrębie rynku (XIX w.); kościół św. Mikołaja (XVII w.), muzeum parafialne; drewniana wieża widokowa; obelisk upamiętniający mord 67 Żydów w latach 1942–1943, przy drodze do Kańczugi ¶ **Leżajsk** (30 km): cmentarz żydowski (XVIII w.); grób cadyka Elimelecha; odbudowany ohel ucznia Dow Bera; ośrodek obsługi pielgrzymów żydowskich; ekspozycja muzealna w dawnym domu modlitwy; Muzeum Ziemi Leżajskiej w dworze Starościńskim; bazylika i klasztor o.o. Bernardynów z barokowymi organami (XVII w.); ratusz (2. poł. XIX w.); zespół kościoła farnego: kościół Trójcy Świętej i Wszystkich Świętych, plebania, wikarówka, mury (pocz. XVII w.); dawna cerkiew greckokatolicka Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny, obecnie kościół Pana Jezusa Miłosiernego (1828–1832); pałac Miera (1819); tartak (poł XIX w.); Dom Narodowy Zrzeszenia Rusinów „Proświta"; Muzeum Ziemi Leżajskiej ¶ **Jarosław** (34 km): Muzeum Kamienica Orsettich (ok. 1570); Kamienica Rydzikowska (XVI lub XVII w.); Kamienica Królowej Marysieńki (kon. XVI w.); ratusz (XIX w.); podziemna trasa turystyczna im. prof. Feliksa Zalewskiego; opactwo ss. Benedyktynek: kościół św. Mikołaja i Stanisława biskupa (1614–1624); kolegiata Bożego Ciała (XVI w.); cerkiew Przemienienia Pańskiego (XVIII w.); gmach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", obecnie Miejski Ośrodek Kultury; relikty Bramy Krakowskiej i murów obronnych z XVI w.; duża synagoga przy ul. Opolskiej (pocz. XIX w.); mała synagoga przy ul. Ordynackiej (XX w.); synagoga przy Małym Rynku 17 (kon. XIX w.), obecnie Centrum Medyczne BiaMed; gmach Stowarzyszenia Rękodzielników Żydowskich Jad Charuzim przy pl. Tarnowskiego; cmentarz żydowski przy ul. Kruhel Pawłosiowski (1699) ¶ **Dynów** (34 km): Centrum Historii Polskich Żydów założone przez rabina Pinchasa Pampa, z własną synagogą, mykwą, koszerną kuchnią, archiwum, muzeum i pokojami noclegowymi; stary cmentarz żydowski (XVII lub XVIII w.) z ohelami Jehoszuy syna Ariego Lejba oraz Cwiego Elimelecha Szapiry; nowy cmentarz (poł. XIX w.); budynek Szkoły Ludowej (XIX w.); dworek Trzecieskich (1750); dwa schrony bojowe „Linii Mołotowa"; kolejka wąskotorowa ¶ **Sieniawa** (37 km): zespół pałacowo-parkowy Sieniawskich (XVII w.), obecnie hotel; ratusz (XVII w.); dawna cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego (1753); kościół Najświętszej Maryi Panny (1719–1749) z kryptą rodową Czartoryskich; cmentarz żydowski (2. poł. XVII w.) ¶ **Czudec** (38 km): zespół dworsko-parkowy Uznańskich (XVII w.); kaplica św. Marcina (1602); kościół Św. Trójcy (XVII w.); podziemne pozostałości zamku (XVI w.); zespół drewnianej zabudowy podcieniowej

w rynku; dawna synagoga (1795) przy ul. Słonecznej, obecnie biblioteka; budynek mykwy przy ul. św. Marcina 8 ¶ **Kolbuszowa** (47 km): synagoga przy ul. Piekarskiej 19 (XIX w.), przyszłe Muzeum Dwóch Narodów; cmentarz żydowski (1830); kościół Wszystkich Świętych (1750–1755); pozostałości dawnego folwarku – spichlerz, czworaki i gorzelnię (1910), dom Towarzystwa Gimnastycznego (1907); Park Etnograficzny

ŁAŃCUT

Warto zobaczyć

Układ urbanistyczny wykształcony z dwóch historycznych założeń: średniowiecznego miasta lokacyjnego (z ok. poł. XIV w.) z rynkiem, siecią uliczek i kościołem oraz z założenia zamkowo-parkowego (2. ćw. XVII w.) ¶ **Synagoga** (1761) ¶ **Dawna mykwa** (1908–1910), obecnie Towarzystwo Pomocy im. Św. Brata Alberta, na rogu ulic Tadeusza Kościuszki i Ottona z Pilczy ¶ **Stary cmentarz żydowski** (2. poł. XVII w.), ul. Stanisława Moniuszki ¶ **Nowy cmentarz żydowski** (1860), ul. Romualda Traugutta ¶ **Zespół zamkowo-parkowy** Lubomirskich i Potockich, obecnie Muzeum (XVII w.), ul. Zamkowa ¶ **Kościół św. Stanisława** (1896–1900), ul. Farna ¶ **Dawny zespół klasztoru dominikanów** (XIV w., przebudowa XVII i XIX w.), obecnie Dom Turysty PTTK ¶ **Kamienice miejskie** (XVII w., XIX/XX w.) ¶ **Cmentarz chrześcijański** (ok. 1800), ul. Ignacego Mościckiego

Dukla

ukr. Дукля, **jid.** דוקלע

Wina wszystkie na szynk by inszemi drogami nie szły, jeno temi na Jaśliska, na Duklę, na Rymanów.
Uniwersał poborowy z 1589 r.

Na Węgierskim Trakcie ¶ Założone w XIV w. miasto Dukla zyskało na znaczeniu, gdy w połowie XVI w. powstała tu komora celna przy szlaku handlowym na Węgry. W 1588 r. Król Zygmunt III Waza nadał miastu prawo składu wina, od 1595 r. wszystkie przewożone przez granicę towary musiały być clone właśnie w Dukli. Znad Dunaju przywożono głównie wino, ale też piwo, konie, suszone owoce, sery i żelazo. W odwrotnym kierunku wieziono m.in. sukno, przędzę, skóry, śledzie i miód. Handlem węgierskim winem stanowił główne zajęcie pierwszych Żydów, którzy osiedlili się w Dukli na przełomie XVI i XVII w. W 1676 r. zamieszkiwały tu już 23 rodziny żydowskie. Dukielska społeczność żydowska organizacyjnie podporządkowana była kahałowi z pobliskiego miasta Nowy Żmigród. Informacje o samodzielnie funkcjonującej żydowskiej gminie wyznaniowej pochodzą z 1742 r. ¶ Wspomnienie o urzędniku rabinackim z Dukli – Chaimie znajdziemy w pamiętnikach reb Dow Bera z Bolechowa. W poł. XVIII w. Chaim został aresztowany w węgierskim mieście Miszkolc, po tym jak zakupił dużą ilość wina za fałszywe monety. Po trwającym rok śledztwie wyjaśniło się, że monety te pochodziły ze skarbca ojców bernardynów w klasztorze w Dukli. A znalazły się tam jako jałmużna od szlachty.

W 1. poł. XVII w. Dukla została siedzibą rodu Mniszchów. Dukielski pałac Mniszchów, pochodzący jeszcze z XVI w., w latach 1764–1765 został przebudowany w stylu późnego baroku przez Jerzego Augusta Mniszcha i jego żonę Marię. Magnacką rezydencję zdobiła kolekcja obrazów autorstwa sławnych malarzy, m.in. Rubensa i Baciarellego. Pałac został odbudowany ze zniszczeń czasu II wojny światowej i dziś mieści się w nim Muzeum Historyczne stanowiące jedną z najważniejszych atrakcji turystycznych miasta. Muzeum Historyczne – Pałac w Dukli mieści się przy ul. Trakt Węgierski 5, tel. (13) 433 00 85.

Ślady dukielskich Żydów ¶ W 1758 r. spłonęła w pożarze stara, drewniana bóżnica. W jej miejscu wystawiono nową, okazałą synagogę

Żydzi wychodzący z synagogi w Dukli, 1916–1917, fotografia zrobiona przez żołnierza niemieckiego w czasie I wojny światowej, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw

z kamienia i cegły. Prostokątna sala główna miała wymiary 12 na 16 metrów, od strony zachodniej i północnej budynek otaczały przybudówki mieszczące przedsionek, bibliotekę i salę modlitewną dla kobiet. Synagoga została zdewastowana przez Niemców w czasie II wojny światowej. Do dziś zachowały się mury ścian sali modlitewnej z kamiennym portalem i wnęką po aron ha-kodesz. W niektórych miejscach można jeszcze dojrzeć ślady inskrypcji z tekstami hebrajskich modlitw. ¶ W pobliżu synagogi zachował się też budynek bejt ha-midraszu (ul. Cergowska 8), zbudowanego w 1884 r., po kolejnym pożarze miasta, z inicjatywy rabina Cwi Lajtnera. Podczas tego pożaru, jednego z wielu które dotknęły miasto, oprócz starego bejt ha-midraszu spłonęły 104 domy mieszczan żydowskich i 6 domów mieszczan chrześcijańskich. Dom modlitwy funkcjonował w tym budynku do 1940 r., kiedy został spalony, zaś przebudowany po wojnie służył jako magazyn nawozów sztucznych. Obecnie mieści się w nim sklep. Z kolei w położonej po przeciwnej stronie drogi dawnej mykwie (ul. Cergowska 12) funkcjonuje dziś stacja pogotowia ratunkowego, straży pożarnej i GOPR. Inną ciekawą pamiątką po dukielskiej społeczności żydowskiej jest budynek przedszkola samorządowego (ul. Kościuszki 11), który powstał dzięki fundacji barona Maurycego Hirscha w 1895 r. jako żydowska czteroklasowa szkoła podstawowa dla chłopców. Zwiedzając dukielski rynek warto odwiedzić też dawny dom rabina, obecnie dom wycieczkowy PTTK (Rynek 25). Można

Dawny dom rabina w Dukli, 2014, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

tu zjeść obiad lub wynająć niedrogi nocleg.

Pod rządami Habsburgów ¶

W 1772 r. Dukla jako część Królestwa Galicji i Lodomerii została włączona do Imperium Habsburgów. Dziesięć lat później miasto stało się siedzibą cyrkułu, powstałego w efekcie reform józefińskich, co dało impuls do rozwoju lokalnego, jednak już w 1790 r. stolicę cyrkułu przeniesiono do Jasła a Dukla straciła na znaczeniu. Mimo to handel winem trwał, a liczebność i znaczenie dukielskiej społeczności żydowskiej rosły. W 1795 r. mieszkało w Dukli 574 Żydów. Wiek później – w 1900 r. – było tu już 2539 żydowskich mieszkańców, którzy stanowili ok. 80% ogółu społeczności miejskiej, zaś cała dukielska gmina żydowska liczyła 3046 osób i posiadała m.in. 3 szkoły religijne.

W Dukli urodził się **Józef Samuel Bloch** (1850–1921) – rabin, poseł do parlamentu Austro-Węgier i dziennikarz walczący z antysemityzmem i fałszywymi oskarżeniami o mord rytualny. ¶ Z Dukli pochodzili też Naftali i Gitel Rubinsteinowie, rodzice Heleny Rubinstein – założycielki firmy Helena Rubinstein Inc. – światowego potentata w branży kosmetycznej.

Zamienić błoto w złoto ¶

W 1854 r. w położonej 11 km od Dukli wsi Bóbrka polski farmaceuta i wynalazca lampy naftowej Ignacy Łukasiewicz razem z wspólnikami założył pierwszą na świecie kopalnię ropy naftowej. W okolicach Dukli zaczęły powstawać kolejne kopalnie i destylarnie ropy naftowej. Wydobyciem i przetwarzaniem ropy zajmowali się także żydowscy przedsiębiorcy z Dukli, m.in. Izaak Reich i M.H. Ehrenreich. Złoża z czasem wyczerpywały się i przemysł naftowy zaczął przenosić się w inne miejsca, lecz pierwsza kopalnia ropy w Bóbrce jest czynna do dziś. Działa przy niej Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza. Przebiega tędy także turystyczny Szlak Naftowy łączący ze sobą miejsca związane z powstawaniem przemysłu naftowego w płd.-wsch. Polsce i płd.-zach. Ukrainie.

Bitwy o Przełęcz Dukielską ¶

Przełęcz Dukielska jest wygodnym przejściem dla kupców wędrujących przez Karpaty, ale była też szlakiem

przez który przedzierały się armie podczas wielkich wojen XX w. Podczas I wojny światowej w l. 1914–1915 przez miasteczko kilkukrotnie przechodził front austriacko-rosyjski. Żołnierze obu armii polegli podczas walk o przełęcz są pochowani na cmentarzu wojskowym w Dukli. Kolejne krwawe walki toczyły się tu w 1944 r. Również po nich pozostał w Dukli cmentarz.

Cech ¶ W l. 1920–1939 funkcjonował w Dukli Cech Rzemieślniczy Zbiorowy, który zrzeszał 58 warsztatów rękodzielniczych, w tym 15 szewców i 15 cholewkarzy, 8 rzeźników i 8 wędliniarzy, 7 piekarzy, 6 krawców, 3 stolarzy, 3 fryzjerów, 3 zegarmistrzów, a także kowali i ślusarzy, blacharzy, bednarzy oraz po jednym szklarzu, pokostniku, tokarzu, malarzu i fotografie. Ponad połowa – 38 majstrów zrzeszonych w cechu była Żydami. Żydowscy rzemieślnicy zajmowali się szewstwem, piekarnictwem, rzeźnictwem, fryzjerstwem, zegarmistrzostwem i blacharstwem.

Także jedyny dukielski fotograf – Natan Laner – był Żydem. Jego atelier mieściło się przy ul. Rynek 4.

Ratusz w Dukli, 1918–1936, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

Pinchas Hirszprung (1912–1998) urodził się w rodzinie dukielskiego rabina Chaima Hirszprunga. Od wczesnej młodości wykazywał uzdolnienia naukowe, w efekcie został wysłany na naukę do sławnej Jesziwy Mędrców Lublina. Atak wojsk niemieckich na Polskę we wrześniu 1939 r. zastał go właśnie w Lublinie. Razem z grupą studentów jesziwy przedostał się do ZSRR, tam został aresztowany. Po zwolnieniu wyjechał na Litwę, stamtąd do Kobe w Japonii, a następnie do Szanghaju. Wreszcie, tuż przed atakiem na Pearl Harbor i wybuchem wojny amerykańsko-japońskiej, popłynął statkiem do Kanady, gdzie pozostał do końca życia z czasem uzyskując stanowisko naczelnego rabina Montrealu.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Od początku okupacji niemieckiej rozpoczętej we wrześniu 1939 r. mieszkańcy Dukli, a zwłaszcza mieszkający tu Żydzi, spotykali się z prześladowaniami. W święto Jom Kipur (22 września 1939 r.) niemieccy żołnierze wyciągali modlących się Żydów z synagogi i bili ich. Tydzień później, podczas święta Sukot dukielscy Żydzi zostali spędzeni na plac przed pałacem i zmuszeni do złożenia okupu,

a następnie nakazano im opuszczenie miasta i przeniesienie się za rzekę San, do sowieckiej strefy okupacyjnej. Część żydowskich mieszkańców Dukli rzeczywiście przeniosła się do wtedy ZSRR, jednak większość nie chciała opuszczać swoich domów i pozostała w miasteczku. W 1940 r. Została podpalona dukielska synagoga. W czerwcu 1942 r. W Dukli przebywało ok. 1600 Żydów, przy czym ok. 300 z nich było przesiedleńcami z ziem polskich włączonych do Rzeszy. W lipcu 1942 r. Niemcy nakazali Żydom mieszkającym w okolicznych wsiach przenieść się do Dukli, w wyniku czego w miasteczku pojawiło się dodatkowo ok. 600 osób. W sierpniu 1942 r. dukielscy Żydzi po raz kolejny zostali spędzeni na otoczony drutem kolczastym plac przed pałacem i rozpoczęła się likwidacja getta. Grupa inteligencji żydowskiej liczącą około 100 osób została wywieziona w stronę Tylawy i tam, na stoku Błudnej Góry rozstrzelana. Około 200 zdrowych i silnych mężczyzn zostało skierowanych do obozu pracy przymusowej urządzonego w pobliżu dukielskiej synagogi. Pozostałe ok. 2 tys. osób – w tym głównie kobiety, dzieci i osoby starsze – wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu. Więźniowie obozu pracy byli rozstrzeliwani podczas robót, a ci którzy przetrwali, zostali wywiezieni w grudniu 1942 r. do getta w Rzeszowie, gdzie większość z nich zginęła. Wojnę przetrwało ok. 150 dukielskich Żydów. W 1944 r. Przełęcz Dukielska ponownie stała się miejscem zaciekłych walk, tym razem pomiędzy armiami ZSRR i hitlerowskich Niemiec. Zniszczenia wojenne dotknęły 85% zabudowy miasteczka.

W położonej 16 km od Dukli wsi Zyndranowa funkcjonuje Muzeum Kultury Łemkowskiej, gdzie częścią ekspozycji od 1994 r. jest dom Olinerów – żydowskiej rodziny z tej wsi. Stało się to możliwe dzięki nawiązaniu po latach kontaktu pomiędzy Samuelem Olinerem, ocalałym z Zagłady mieszkańcem Zyndranowej, obecnie profesorem uniwersytetu w Berkeley, a Fedorem Goczem, Łemkiem, założycielem muzeum. Samuel Oliner jako mały chłopiec był uczniem chederu w Dukli, a wiosną 1941 był świadkiem masowej egzekucji Żydów z dukielskiego getta. Po wojnie wyjechał do USA i stał się cenionym socjologiem badającym zachowania altruistyczne. Do wyboru takiej tematyki badawczej skłoniły Olinera doświadczenia z czasu II wojny światowej, w tym przede wszystkim bezinteresowna pomoc udzielona mu przez Balbinę Piecuch ze wsi Bystra.

Ojciec zostawił mnie w chederze w Dukli. Będę sprawdzał Twoje postępy – powiedział – Słuchaj we wszystkim swego nauczyciela – pana Herszla i nie rozczaruj swego ojca. ¶ Samuel P. Oliner, *Restless Memories,* Berkeley 1979

Cmentarze ¶ W południowej części miasta, przy Trakcie Węgierskim w kierunku Barwinka, znajdują się cmentarze żydowskie. Na położonym bliżej drogi, otoczonym murem, nowym cmentarzu, założonym ok. 1870 r., zachowało się ok. 200 macew z XIX i XX w. Przy wejściu stoi pomnik upamiętniający ofiary masowej egzekucji dokonanej na terenie cmentarza

Nowy cmentarz żydowski w Dukli, 2014, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

w 1942 r. Nieco wyżej znajduje się stary cmentarz założony prawdopodobnie w XVIII w., na którym zachowało się kilkadziesiąt macew. Obie nekropolie są własnością Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

> *Pocztówka z hebrajskim pismem zaprowadziła mnie do żydowskiej społeczności, która w przedwojennej Dukli stanowiła ponad 70 procent mieszkańców miasta* ¶ Jacek Koszczan, [online:] http://straznicypamieci.com/?dukla

Pamięć ¶ Dziś Dukla jest miasteczkiem zamieszkanym przez ok. 2 tys. osób położonym przy ruchliwej drodze prowadzącej na Słowację. Urokliwa miejscowość jest znakomitą bazą wypadową do podróży po Beskidzie Niskim. Założone przez kolekcjonera i emerytowanego funkcjonariusza Straży Granicznej Jacka Koszczana Stowarzyszenie Na Rzecz Ochrony Dziedzictwa Żydów Ziemi Dukielskiej „Sztetl Dukla" opiekuje się cmentarzami żydowskimi w Dukli, a od 2012 r. organizuje latem Dni Kultury Żydowskiej w Dukli „Ocalmy Pamięć". Ta organizacja pozarządowa zainicjowała też m.in. powstanie dwóch amatorskich filmów fabularnych o losach dukielskich Żydów – *Dlaczego?* (2012) i *Sumienie* (2013).

Trzciana (1,5km): pustelnia św. Jana z Dukli (XVIII w.) ¶ **Tylawa** (11 km): dawna cerkiew łemkowska typu zachodniego (1784), obecnie kościół Wniebowzięcia Matki Bożej; obelisk na zbiorowej mogile pomordownych przez hitlerowców w lesie, u podnóża wzgórza Błudna za dworkiem ¶ **Bóbrka** (11 km): Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego

Judaika z kolekcji Jacka Koszczana w Dukli, 2015, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

im. Ignacego Łukasiewicza; zachowane dwa czynne otwory wiertnicze „Franek" i „Janina", kilka zapadłych szybików oraz 8 drewnianych budynków (XIX w.): warsztaty mechaniczne, kuźnia, kotłownie, kieraty pompowe, magazyny, pomieszczenia administracji i mieszkalne ¶ **Nowy Żmigród** (14 km): cmentarz żydowski przy ul. Jasielskiej (XVII w.); cmentarz z I wojny światowej ¶ **Barwinek** (15 km): ok. 2 km na pn. od wsi stoi obelisk pamięci ok. 500 zamordowanych Żydów z Dukli, Jaślisk i Rymanowa ¶ **Zyndranowa** (16 km): Muzeum Kultury Łemkowskiej ¶ **Jaśliska** (18 km): drewniane domy o konstrukcji przysłupowej (poł. XIX w.), w rynku; kościół św. Katarzyny (1724–1756) ¶ Żarnowiec (18 km): Muzeum Marii Konopnickiej; szkoła ludowa z odrestaurowaną dawną salą lekcyjną (1886) ¶ **Trzcinica** (36 km): skansen archeologiczny „Karpacka Troja"; drewniany kościół św. Doroty (kon. XV w.); zespół dworski z oranżerią (XX w.) ¶ **Jasło** (39 km): neogotycki pałac Sroczyńskich (1858); kolegiata Wniebowzięcia NMP (XV, XVIII, XIX w.); kościół św. Stanisława Biskupa (XIX w.); park miejski z altaną z figurą Eola; cmentarz żydowski przy ul. Floriańskiej (XIX w.) z kwaterą żołnierzy żydowskich z I wojny światowej, pomnikiem ofiar Holokaustu i nieoznakowanymi zbiorowymi mogiłami ok. 200 ofiar z 1942 r. ¶ **Niebylec** (49 km): synagoga, obecnie biblioteka (XIX w.) z unikalnymi polichromiami; cmentarz żydowski (XVII/XIX w.); zespół dworski Machowskich (XVI w.); kościół Znalezienia Krzyża Świętego i Wniebowzięcia NMP (pocz. XX w.) ¶ **Brzostek** (56 km): cmentarz żydowski (poł. XIX w.); dawna synagoga (kon. XIX w.), obecnie użytkowana przez Zespół Szkół; tablica upamiętniająca żydowskich mieszkańców miasta na budynku magistratu; kamienice mieszczańskie w Rynku (XVIII–XIX w.) ¶ **Szlak Architektury Drewnianej**: Trasa IV – Sanocko-Dukielska obejmująca 13 obiektów

Ruiny synagogi w Dukli, 2015, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

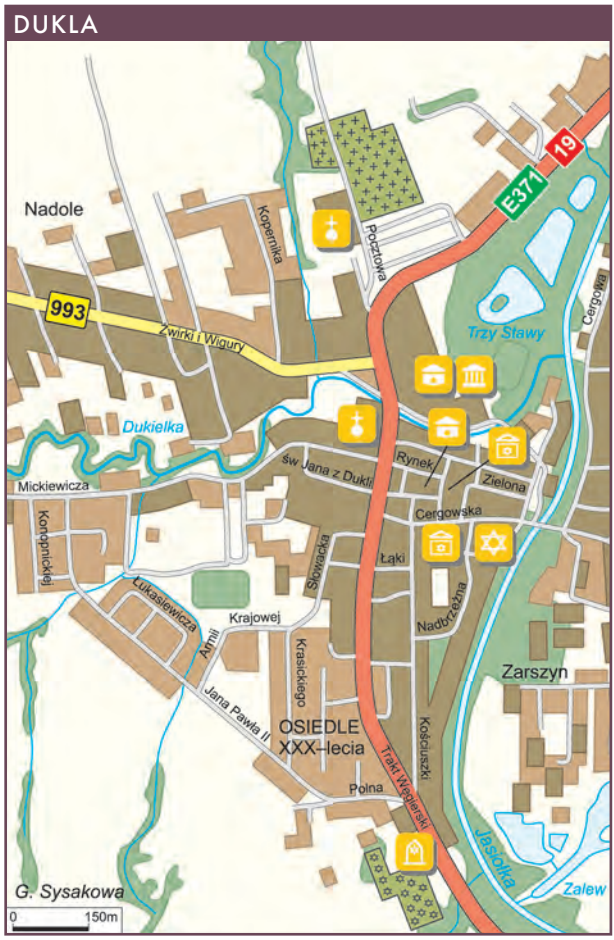

Warto zobaczyć

Ruiny synagogi (XVIII w.), ul. Cergowska ¶ **Cmentarze żydowskie**, ul. Trakt Węgierski ¶ **Pałac Mniszchów** (XVI–XVIII w.) wraz z parkiem, obecnie Muzeum Historyczne, ul. Trakt Węgierski 5 ¶ **Klasztor i Kościół Bernardynów** (1761–1764), ul. Pocztowa 5 ¶ **Kościół Św. Marii Magdaleny** (1765), Trakt Węgierski 18 ¶ **Ratusz** (XVII w), ul. Rynek ¶ **Kamienice** (XVIII/XIX w.) ¶ **Pomnik i cmentarz wojskowy** poległych w czasie bitwy o Przełęcz Dukielską (1915)

Rymanów

ukr. Риманів, jid. רימענעוו

Gdybyśmy zostali w Europie, najprawdopodobniej zostałbym krawcem.

Izydor Izaak Rabi

Fizyka ¶ Na budynku Liceum Ogólnokształcącego w Rymanowie odnajdziemy umieszczoną w 2005 r. tablicę, która informuje, że w miasteczku urodził się w 1898 r. laureat Nagrody Nobla w dziedzinie fizyki – **Izydor Izaak Rabi**. Jego ojciec Dawid Rabi był rymanowskim krawcem, który już rok po urodzinach syna wyemigrował do USA. Właśnie w Stanach Zjednoczonych Izydor rozpoczął błyskotliwą ścieżkę edukacyjną zwieńczoną przyznaniem mu w 1944 r. nagrody za badania nad magnetycznymi właściwościami jąder atomów. Po tym, gdy na własne oczy zobaczył pierwszą eksplozję bomby jądrowej i uświadomił sobie konsekwencje użycia tego rodzaju broni, stał się rzecznikiem zaprzestania wyścigu zbrojeń i pokojowego wykorzystania energii atomowej. Był jednym z inicjatorów powstania CERN (fr. Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire) – najważniejszego dziś miejsca badań cząstek elementarnych, znajdującego się w Genewie. W 1971 r. przyjechał odwiedzić miasteczko swojego wczesnego dzieciństwa i – jak powiedział – zastał je tak pięknym jak opowiadali jego rodzice.

Na skrzyżowaniu szlaków ¶ Rymanów, miasteczko w ziemi sanockiej, jest położony na granicy dwóch krain geograficznych – Dołów Jasielsko-Sanockich oraz Beskidu Niskiego. Tereny, na których został założony, we wczesnym średniowieczu wchodziły w skład Rusi Halicko-Włodzimierskiej. W XIV w. po wygaśnięciu dynastii Rurykowiczów ziemia sanocka stała się przedmiotem sporów pomiędzy królestwami Polski i Węgier. W 1376 r. książę Władysław Opolczyk, namiestnik króla Węgier i Polski – Ludwika Andegaweńskiego na Rusi, założył tu miasto na prawie magdeburskim nadając mu, pochodzącą od swego imienia, nazwę *Ladisslauia* (co można tłumaczyć jako Władysławowo). Wójtem został Niemiec – Mikołaj Reymann, od którego nazwiska przypuszczalnie przyjęła się dzisiejsza nazwa miasta – Rymanów, używana w dokumentach od 1415 r. ¶ Miasto powstało na skrzyżowaniu szlaku z Biecza, przez Krosno, do Sanoka, ze szlakiem wiodącym na Węgry przez Jaśliska i przełęcze karpackie, którymi transportowano towary (głównie wino, skóry i miód). Takie położenie sprzyjało w miarę dobrej

egzystencji osady, mimo wielu klęsk, których doświadczała: pożarów, epidemii, najazdów tatarskich, węgierskich, szwedzkich, rosyjskich lub zbójników karpackich.

Gmina żydowska ¶ Pierwsi osadnicy żydowscy pojawili się w Rymanowie najpóźniej w poł. XVI w. Początkowo podlegali kahałowi leskiemu. Rejestry podatkowe z 1567 r. wymieniały w Rymanowie siedem rodzin żydowskich, a dziesięć lat później osiem. Rymanowska gmina usamodzielniła się w końcu XVI w. – wiadomo że od 1589 r. w Rymanowie istniał samodzielny kahał. Gmina miała wówczas drewnianą synagogę oraz cmentarz. Potwierdzeniem istnienia synagogi w tym okresie jest m.in. zapis w *Regestrze złoczyńców grodu sanockiego*, w którym odnotowano zeznanie Pawła z Sobolewa, który wraz ze Stanisławem, górnikiem bocheńskim *włamał się do boznicy żydowskiej w Rymanowie* […], *rzeczy ruchome pobrał, to jest: kubek srebrny, tablicę srebrną, ręczników trzy*.

Synagoga ¶ Najprawdopodobniej w 2. poł. XVII w. w pobliżu rynku wybudowano murowaną synagogę o sali modlitw na planie zbliżonym do kwadratu. W narożniku pn.-zach. wznosi się wieża – dawne więzienie dla Żydów ukaranych przez kahał. Budynek przebudowany częściowo w czasie generalnego remontu pod koniec XIX w., płonął podczas I wojny i został odbudowany w l. 20 XX w. Wówczas ściany wewnętrzne pokryte zostały, zachowaną fragmentarycznie do dziś, polichromią autorstwa Barucha Fassa. ¶ Bóżnica zniszczona została częściowo przez Niemców w czasie II wojny światowej. Po wojnie rozebrano jej babińce i przedsionek. Przez długie lata budynek stał w ruinie. W 2005 r. obiekt został przekazany Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, która rozpoczęła jego remont we współpracy z potomkiem (w ósmym pokoleniu) Menachema Mendla – rabinem Menachemem Abrahamem Reichem oraz Związkiem Żydów Rymanowskich z Nowego Jorku. Budynek został przykryty dachem, wstawiono okna i drzwi, wykonano posadzkę, otynkowano obiekt z zewnątrz. Dzięki wykonanym pracom synagoga znów służy celom modlitewnym.

Wojny kupieckie ¶ Rymanowscy Żydzi zajmowali się przede wszystkim handlem towarami sprowadzanymi z Węgier, głównie winem i przyprawami, oraz lichwą. Stanowili ważną siłę gospodarczą w mieście i jego okolicach, angażowali się także w życie społeczno-polityczne Rymanowa. W 1698 r. Jan Samuel Czartoryski, właściciel dóbr, do których należał Rymanów, zobowiązał ich do odrabiania dwóch dni pańszczyzny w czasie żniw. W pobliskim Krośnie od 1569 r. obowiązywał zakaz osiedlania się Żydów, powstałą w ten sposób rynkową pustkę wypełniali na krośnieńskich targach i jarmarkach kupcy żydowscy z Rymanowa. Nie podobało się to kupcom chrześcijańskim z Krosna, którzy na różne sposoby starali się pozbyć konkurentów. W kulminacyjnym okresie konfliktu rada miejska Krosna wydała uchwałę zezwalającą krośnieńskim kupcom na bezkarne zajmowanie towarów, a nawet zabijanie rymanowskich Żydów handlujących w Krośnie.

A Synagoga w Rymanowie, 2015, fot. Wioletta Wejman, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Wnęka po aron ha-kodesz i zachowane fragmenty polichromii w rymanowskiej synagodze, 2015, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

W 2. poł. XVIII w. biskupi przemyscy wydali szereg zarządzeń dotyczących relacji społeczności chrześcijańskiej i żydowskiej m.in. zakazujących handlu i szynkowania, a nawet obecności Żydów na ulicach w określone dni, oraz zabraniających służenia u Żydów. ¶ Z wykazu podatkowego z 1765 r. wiadomo, że w ziemi sanockiej cały kahał rymanowski pod względem liczby płatników (1015 Żydów w mieście, okolicznych miasteczkach i wsiach), był trzecim co do wielkości – po leskim i dynowskim, a przed sanockim, baligrodzkim i dubieckim. W zaborze austriackim, w ramach reform józefińskich, zmieniono organizację kahalną, wprowadzono obowiązek posiadania przez Żydów nazwisk (niemiecko brzmiących), uruchomiono szkoły „niemiecko-żydowskie", wprowadzono nowe podatki. W 1786 r. podatek opłacało 708 katolików i 330 Żydów (47%).

Dynastie chasydzkie ¶ Pod koniec XVIII w. do Rymanowa dotarł chasydyzm. Miasto stało się jego ważnym ośrodkiem, za sprawą osiadłego w nim cadyka – **Menachema Mendla Rymanowera** (zm. 1815 r.), ucznia Elimelecha z Leżajska i Szmelkego z Nikolsburga (Mikulova), autora szeregu rozpraw, o którym liczne opowieści spisał jego uczeń Naftali Cwi z Ropczyc. Kolejnym cadykiem został w 1827 r. inny jego uczeń, Cwi Hirsz Rymanower (zm. 1847 r.), zwany Hirszem Pomocnym, który – jak głosi tradycja – czynił cuda. Następnie cadykiem w Rymanowie był jego syn – Józef ha-Kohen Rymanower (zm. 1913 r.), autor wydanych drukiem rozważań. W 1913 r. osiadł tu cadyk Izaak Friedman, potomek Dow Bera z Międzyrzecza. Za czasów cadyka Cwi Hirsza w pobliżu synagogi wzniesiono pałac cadyka, z prywatną salą modlitw i salą do studiowania ksiąg. Obiekt został zniszczony częściowo w czasie II wojny światowej i ostatecznie rozebrany po wojnie.

99 **Przed sądem** ¶ *Kiedy rabbi z Opatowa i rabbi z Rymanowa przebywali u rabbiego Jakuba Icchaka, zwanego Widzącym, w Łańcucie, który był jego siedzibą, nim osiadł w Lublinie, zostali oczernieni przez swoich przeciwników wobec władz i osadzeni w areszcie. Zdołali jednak uzyskać, że rabbi Mendel, który najlepiej*

znał niemiecki, język urzędowy, będzie podczas przesłuchania odpowiadał za wszystkich. „Czym się zajmujecie?"– zapytał sędzia. „Pełnimy służbę u króla" – odparł rabbi rymanowski. „Cóż to za król?". „Król królów". „A dlaczego, będąc tu obcymi, przybyliście do Łańcuta?". „Aby od tego, który stale tu przebywa, nauczyć się gorliwości w naszej służbie". „A dlaczego macie na sobie białe szaty?". „To barwa naszego urzędu". Sędzia rzekł: „Nic nam do tych ludzi" i kazał ich uwolnić. ¶ Za: M. Buber, *Opowieści chasydów*, tłum. P. Hertz, Poznań–Warszawa 2005

Uzdrowisko Rymanów ¶

W okresie rozbiorów Rymanów stał się częścią Królestwa Galicji i Lodomerii. Po I rozbiorze właścicielem dóbr rymanowskich został Józef Ossoliński, który obrał Rymanów na swą rezydencję. W 1786 r. podatek opłacało 1038 mieszkańców miasta. W końcu XVIII w. właścicielami dóbr zostali Skórscy, którzy zamieszkali w Rymanowie we wzniesionym przez siebie dworze, wokół którego założyli park. Za ich czasów miał miejsce duży pożar miasta (1839 r.). W 1872 r. od Skórskich dobra zakupili Potoccy – Stanisław i jego żona Anna z Działyńskich. Potoccy przyczynili się znacznie do rozwoju miasta, założyli szkołę przemysłu artystycznego (1873 r.), ale przede wszystkim uzdrowisko Rymanów Zdrój (1881 r.), w którym wznieśli pijalnię wód, łazienki, budynki dla kuracjuszy i utworzyli park zdrojowy. W 1884 r. w pobliżu miasta poprowadzono linię kolejową.

Okres międzywojenny ¶

Pomiędzy wojnami światowymi Rymanów rozwijał się bardzo dobrze pod wieloma względami, m.in. społeczno-politycznym. Wśród społeczności żydowskiej działały wówczas wszystkie większe partie z Agudą, Poalej Syjon i Bundem na czele, związki rzemieślnicze i kupieckie, towarzystwa kulturalne, oświatowe i sportowe. Ciekawostką lokalną było to, że wśród zajęć rzymskokatolickich mieszkańców miasta dominowały zajęcia gdzie indziej tradycyjnie wykonywane przez żydowskich rzemieślników. Chrześcijanie byli tu garbarzami, kuśnierzami, rzeźnikami, szewcami, kotlarzami, bednarzami i kowalami. Żydzi byli krawcami, piekarzami, stolarzami, blacharzami, szklarzami, ale przede wszystkim zajmowali się handlem tak hurtowym jak i międzymiastowym, mieli sklepy, kramy, do nich należała większość szynków i zajazdów. Żydzi, co może wydawać się zaskakujące, zajmowali się też wyrobem dewocjonaliów, które sprzedawali w okolicznych wsiach i miasteczkach. Także do Żydów należała tutejsza cegielnia. W okresie międzywojennym rabinem rymanowskim był Hirsz Horowic (do 1934 r.), a tuż przed wojną – Mosze Eliezer Horowic, który zginął w czasie okupacji.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Niemcy zajęli Rymanów 9 września 1939 r. Wkrótce po ich wejściu rozpoczęły się represje ludności cywilnej, szczególnie w stosunku do Żydów – konfiskaty towarów, zakazy handlu, kontrybucje, rabunki mienia. Żydom nakazano przenieść się do radzieckiej strefy okupacyjnej, ale po niedługim czasie wielu z nich wróciło do miasta. Część tych, którzy zostali w ZSRR,

Żydowska drużyna piłki nożnej z Rymanowa, 1933, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości doktora Zvi Rosena

trafiła wkrótce na Syberię. Tych, którzy mieszkali w Rymanowie oraz Żydów z okolic zgrupowano na wiosnę 1942 r. w getcie utworzonym w północnej części miasta, wokół synagogi. Likwidację getta Niemcy rozpoczęli w sierpniu 1942 r. Niektórych Żydów wywieziono do obozu pracy w Płaszowie, część rozstrzelano w lesie koło Barwinka, część na cmentarzu żydowskim, a pozostałych wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu. ¶ Armia Czerwona wkroczyła do miejscowości 20 września 1944 r. W czasie niemiecko-radzieckich walk o Rymanów część miasta spłonęła. Po zakończeniu wojny na terenach na południe od Rymanowa miały miejsce walki z UPA, a następnie „Akcja Wisła", w wyniku której ukraińscy mieszkańcy pd-wsch Polski zostali wysiedleni do ZSRR i na Ziemie Odzyskane. Dobra Potockich przejęte przez władzę ludową zostały rozparcelowane na początku 1945 r., w wyniku dekretu o reformie rolnej.

Cmentarz ¶ Około 1 km na południe od centrum, na wschodnim ramieniu wzgórza Kalwaria, poza linią obwałowań miejskich, usytuowany został cmentarz żydowski. Założono go pod koniec XVI w. i powiększano w XVIII i XIX w. W XIX w. nad grobami cadyków wzniesiono dwa ohele: południowy – nad grobem Menachema Mendla i jego żony oraz północny – nad grobami Cwiego Hirsza Rymanowera i Jozefa Friedmana. W czasie I wojny światowej w południowej części cmentarza utworzono kwaterę wojskową. Na nekropolii o powierzchni 2,46 ha, zachowało się kilkaset macew i ich fragmentów, w tym jedna zapewne z końca XVI w. i osiem z XVII w. ¶ Po zniszczeniu podczas II wojny światowej ohel Menachema Mendla został odbudowany, a w latach 80. XX w. cmentarz ogrodzono i zrekonstruowano drugi ohel. Dziś cmentarzem opiekuje się Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Groby cadyków licznie odwiedzają chasydzi z całego świata. Klucze do cmentarza są dostępne w domu przy ul. Kalwaria 11.

Spotkanie Rymanów ¶ Działające w miasteczku stowarzyszenie Spotkanie Rymanów od 2008 r. organizuje tu

„Dni pamięci o żydowskiej społeczności Rymanowa". Co roku – obecni i dawni mieszkańcy Rymanowa, a także ich goście, Polacy i Żydzi wspólnie przechodzą trasą, którą szli w sierpniu 1942 rymanowscy Żydzi. Odbywają się też prelekcje, koncerty, spektakle i wystawy dotyczące żydowskiej historii miasteczka. W 2014 r. podczas Dni pamięci odbyła się uroczystość przybicia mezuzy do domu przy ul. Sanockiej 2. Kilka lat wcześniej, ten budynek – należący przed wojną do jej pradziadka – odkupiła Małka Shacham Doron, nauczycielka z Mitzpe Ramon w Izraelu. Wyremontowała dom i często do Rymanowa przyjeżdża. W jednym z pomieszczeń na parterze znalazło się miejsce na izbę pamięci, gdzie prezentowane są fotografie przedstawiające dawny Rymanów.

A Wnętrze ohelu cadyka Menahema Mendla i jego rodziny na cmentarzu żydowskim w Rymanowie, 2015, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Cmentarz żydowski w Rymanowie, 2015, fot. Wioletta Wejman, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

C Dni pamięci o Żydowskiej Społeczności Rymanowa, 2015, fot. Bogdan Lisze

Zeszyt Paula ¶ Wśród rzeczy przekazanych Małce przez jej matkę Frydę Stary-Vogel, wnuczkę rymanowskiego piekarza Abrama Starego i jego żony Chai z domu Szapiro, jest pamiętnik Paula. Chłopiec pisał go na strychu domu przy Sanockiej, był kuzynem rodziny Szapiro, który w czasie niemieckiej okupacji razem z rodzicami przyjechał do Rymanowa z Berlina. Chłopiec, razem z większością Żydów z Rymanowa, zginął w Bełżcu. Po wojnie pamiętnik trafił w ręce Frydy Stary-Vogel, która czytała go wielokrotnie, ale kiedy pod koniec lat 40. wyjeżdżała z Polski zdecydowała się go zakopać. Później wielokrotnie opowiadała jego treść Małce, która namówiła matkę, aby spisać po hebrajsku to co zapamiętała i wydać jako książkę – wspomnienie o czasie Zagłady. W 2014 r.

w wydawnictwie Austeria ukazało się polskie tłumaczenie *Zeszytu Paula*, po raz pierwszy zaprezentowane publicznie podczas Dni Pamięci w Rymanowie.

Współczesność ¶ Dziś Rymanów, a zwłaszcza pobliski Rymanów Zdrój, są ważnymi ośrodkami ruchu turystycznego. Miasteczko zamieszkuje ok. 2 tys. osób. Centrum miasta zachowało średniowieczny układ lokacyjny z placem rynkowym i siecią wychodzących z jego naroży ulic. Informacja turystyczna znajduje się w Rymanowie-Zdroju (ul. Zdrojowa 45, tel. 0-13 435 71 90)

Warto zobaczyć

Synagoga (XVII w.) na rogu ul. Bieleckiego i Rynku ¶ **Cmentarz żydowski** (2. poł. XVI w.) z ok. 800 zachowanymi macewami, ul. Kalwaria ¶ **Dawny układ urbanistyczny** – zachowany w centrum obecnego miasta – rynek i częściowo regularna sieć wychodzących z niego ulic ¶ **Kościół parafialny św. Wawrzyńca** (XVI/XVIII w.) z renesansowym, piętrowym nagrobkiem Jana Sieneńskiego i jego żony Zofii z ok. 1580 r., autorstwa lwowskiego rzeźbiarza Hermana Hutten-Czapki, ul. Wola 5 ¶ **Dwór murowany** (XIX w.) fundacji Skórskich, obecnie siedziba Nadleśnictwa Rymanów, ul. Dworska 38 ¶ **Park dworski** (XIX w.) ¶ **Kamienice miejskie** – murowane (k. XIX i pocz. XX w.), z elementami budynków wcześniejszych (XVII i XVIII w.) ¶ **Wille** drewniane i murowane (XIX/XX w.)

Iwonicz-Zdrój (6 km): uzdrowisko z drewnianą zabudową w stylu szwajcarsko-polskim, obiekty sanatoryjne: Dom Zdrojowy, Stare Łazienki, Stary Pałac, Pijalnia Zdrojowa, Glorietta, Biały Orzeł, pawilony źródeł „Józef" i „Nad Źródłami" i in.; dawny dom modlitwy w willi „Leśna" przed wojną działający pod opieką rabinów z Rymanowa i Dukli ¶ **Trześniów** (11 km): założenie dworskie: modrzewiowy dwór (1. poł. XIX w.), rządcówka, owczarnia, oficyna i parkiem (2. poł. XIX w.); kościół św. Stanisława Biskupa (1893–1898) ¶ **Haczów** (12 km): drewniany kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (XIV w.); kompleks dworski z oranżerią i kaplicą (XVII w.). ¶ **Krosno** (16 km): rynek z renesansowymi kamienicami z podcieniami; pałac biskupi (2. poł. XVI w.); kościół farny Św. Trójcy (XVII w.); kościół Najświętszej Maryi Panny (XV w.); klasztor kapucynów i kościół Podwyższenia Krzyża Św. (2. poł. XVIII w.); drewniany kościół św. Wojciecha (XV w.); klasztor jezuitów (1660–1667); cmentarz żydowski przy ul. ks. Sarny (2. poł. XIX w.) z pomnikiem Bernarda Műnza i zbiorową mogiłą poległych w 1942 r.; Krośnieńska Huta Szkła; Muzeum Podkarpackie z kolekcją lamp naftowych ¶ **Nowotaniec** (19 km): dwór „Wola Sękowa" (XIX w.), fragmenty obwarowań ziemnych i murów dworu obronnego (XVI/XVII w.); kościół św. Mikołaja (poł. XVIII w.); cmentarz żydowski (XIX w.) ¶ **Bukowsko** (22 km): cmentarz żydowski (2. poł. XIX w.); kościół Podwyższenia Krzyża Świętego, plebania i drewniana kuźnia (k. XIX w.). ¶ **Brzozów** (24 km): kościół Przemienienia Pańskiego (1676–1686) z obrazem Matki Bożej Ognistej (XVII w.); budynek dawnego Towarzystwa Gimnastycznego (1910), obecnie Dom Kultury; dawne seminarium misjonarzy (XVIII w.); kamienice; ratusz (1896), obecnie Muzeum Regionalne im. Adama Fastnachta; cmentarz żydowski (XIX w.) przy ul. Cegłowskiego; Mauzoleum Pamięci Żydów Brzozowskich, zamordowanych w 1942 r. w Podlesiu-Zdrój; obelisk w lesie Brzozów-Zdrój (1990) ¶ **Odrzykoń** (24 km): ruiny zamku Kamieniec (XIV–XVI w.); kościół św. Katarzyny (1887) ¶ **Jasienica Rosielna** (26 km): kościół Niepokalanego Poczęcia NMP (1770); cmentarz żydowski (ok. XIX w.) z kamienną płytą pamięci rozstrzelanych Żydów z Jasienicy Rosielnej, Domaradza i Golcowej ¶ **Korczyna** (26 km): cmentarz żydowski (ok. XIX w.); mogiła 9 żydowskich żołnierzy z I wojny światowej i groby zamordowanych w czasach Zagłady ¶ **Zasław** (28 km): mogiła pamięci pomordowanych na miejscu obozu pracy i zagłady ¶ **Frysztak** (40 km): kościół Narodzenia NMP (1924–1927); dawna apteka, poczta i budynek biblioteki (k. XIX w.); stary cmentarz żydowski przy ul. Parkowej (XVII) z nagrobkiem Ester Etel, córki Elimelecha z Leżajska; nowy cmentarz żydowski (XVIII w.) ¶ **Nozdrzec** (40 km): Pałac Skrzyńskich (1843); grób pańszczyzny – obelisk upamiętniający zniesienie pańszczyzny (1848); młyn turbinowy (1918); przeprawa promowa przez San ¶ **Strzyżów** (49 km): synagoga przy ul. Przecławczyka (2. poł. XVIII w.), obecnie biblioteka i Towarzystwo Miłośników Ziemi Strzyżowskiej z częściowo zachowaną polichromią (XIX w.) i oryginalnymi drzwiami; cmentarz żydowski na Żarnowskiej Górze (1850) z odbudowanym ohelem rabina Horowica; tunel kolejowy z II wojny światowej; kolegiata Niepokalanego Poczęcia NMP i Bożego Ciała (XV, XVII w.); zespół pałacowy Wołkowickich (k. XIX w.), obecnie Dom Dziecka im. J. Korczaka; dwór Dydyńskich (XVIII w.) ¶ **Jaśliski Park Krajobrazowy**: 5 rezerwatów przyrody, ścieżki: historyczno-krajobrazowa „Na Węgierskim Trakcie" i przyrodnicza „W Przełomie Jasiołki"

Lesko

ukr. Лісько, **jid.** לינסק

Jak groźnem miejsce to! Nic to innego, a tylko dom Boży; to brama niebios

Napis nad wejściem do synagogi w Lesku, *Księga Rodzaju 28,17*, tłum. Izaak Cylkow

Brama Bieszczad ¶ Lesko leży na terenie Pogórza Bieszczadzkiego, nad Sanem, po jego wschodniej stronie, na łagodnym stoku. Władysław Jagiełło pod koniec XIV w. nadał rodowi Kmitów różne dobra w przyłączonej do Korony ziemi sanockiej. Wieś Lesko wzmiankowana jest w dobrach Kmitów w 1436 r. Około 1470 r. obok wsi Lesko, na jej gruntach, Jan Kmita założył miasto z rynkiem w centrum, siecią uliczek wokół, kościołem oraz dworem. Miasto rozwijało się dobrze dzięki położeniu przy skrzyżowaniu dróg: biegnącego na południe traktu na Węgry, z lokalnym traktem biegnącym z zachodu na wschód – z Małopolski, dalej na Ruś, do Sambora i Lwowa. Lesko początkowo zamieszkiwali Polacy i Rusini, do których przed połową XVI w. dołączyli również Żydzi. Istnieją przekazy, że pierwsi żydowscy mieszkańcy Leska byli Żydami sefardyjskimi, mówiącymi w ladino, jednak dokumenty tego nie potwierdzają.

Miasto średniowieczne i renesansowe ¶ Średniowieczne miasto zostało założone na cyplu łagodnego wzniesienia, na południe od położonej na równinie nadsańskiej wsi Lesko. Centrum to tradycyjnie rynek – tu kwadratowy – i kilka wychodzących z niego uliczek oraz położony na pn.-wsch. od rynku kościół. Na zachód od miasta Kmitowie wznieśli drewniany dwór, na miejscu którego Stadniccy wybudowali później murowany zamek. ¶ W rękach Kmitów miasto pozostawało do śmierci Piotra Kmity, marszałka wielkiego koronnego, w roku 1553. Za jego czasów miasto zostało rozbudowane, założony został nowy, obszerny rynek na południe od starego centrum, z ratuszem i uliczkami. W pobliżu, po stronie pn.-wsch. powstał kwartał żydowski z bóżnicą i położonym już poza wałami miejskimi cmentarzem, zaś po stronie płd.-zach. przy ulicy Zatylnej wzniesiona została wówczas nowa cerkiew. Stara cerkiew, zapewne z czasów jeszcze przed lokacją miasta, znajdowała się we wsi Lesko, która z czasem stała się przedmieściem, zwanym Posadą Leską. Wokół cerkwi tradycyjnie znajdował się cmentarz, który został za czasów austriackich rozbudowany na wspólny cmentarz chrześcijański, czynny do dziś. W 1916 r. przed cmentarzem tym usytuowano cmentarz wojskowy dla

A Tablice Mojżesza umieszczone w elewacji zewnętrznej ściany zachodniej synagogi w Lesku, 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Zamek w Lesku, po 1923, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej.

Obywatele miejscy ¶ W 1542 r. w spisie mieszkańców Leska po raz pierwszy wymieniony jest mieszczanin wyznania mojżeszowego. W kolejnych latach nastąpił, spowodowany najprawdopodobniej korzystnymi uregulowaniami prawnymi wprowadzonymi przez Piotra Kmitę, dynamiczny napływ ludności żydowskiej. W 1572 r. w Lesku były tu już opodatkowane 23 głowy rodzin żydowskich. ¶ W trzeciej ćwierci XVI w. utworzony został tu kahał, wcześniej niż w sąsiednim, starszym Sanoku, w którym dopiero pod koniec tego stulecia powstał przykahałek, zależny od gminy w Lesku. Żydzi obu miast należeli wówczas do ziemstwa przemyskiego.

Pod koniec XVI w. podatek opłacało około 25 głów rodzin (w tym Jakub „szkolnik"), co stanowiło około 10% populacji miasta. W odróżnieniu od wielu innych miast Rzeczypospolitej żydowscy mieszkańcy Leska byli określani jako obywatele miasta, podlegali takim samym prawom jak wszyscy inni mieszkańcy i mogli prowadzić działalność gospodarczą bez specjalnych ograniczeń, na takich samych zasadach jak wszyscy inni mieszkańcy Leska. Przed poł. XVI w. mieli już swój cmentarz i zapewne bóżnicę, której obecność odnotowana jest w źródłach na początku XVII w., a wkrótce także łaźnię i szpital (przytułek). Pod koniec XVI w. seniorem i przełożonym jesziwy (hebr. rosz jesziwa, dosł. głowa jesziwy) był Aron syn Izaaka (zm. 1591 r.).

Wykazy podatkowe z XVII i XVIII w. wymieniają starszyznę kahalną: z lat 1611–1615 Icyka doktora (rabina) i Jakuba szkolnika, z lat 1656–1660 starszych szkoły – Abuska i Arona Zachariaszowicza, starszych bractwa – Abrama

Galeria sztuki we wnętrzu dawnej synagogi w Lesku, 2015, fot. Zenon Martinger, zbiory Bieszczadzkiego Domu Kultury

Izaakowicza i Marka Moszkowicza, starszego okopiska – Chaima Samuelowicza, Jozefa Łazurkowicza (seniora ziemi sanockiej) oraz Zelika – szkolnika. Wykaz z 1769 r. wymienia domy i zamieszkujących je Żydów: szkolników – Lewka Markowicza, Zabela zamieszkałego przy łaźni oraz Helika mieszkającego razem z rabinem, Icka – wiernika i Michla – kantora. Z wykazów tych wiadomo, że Żydzi lescy zajmowali się handlem różnymi towarami, w tym także winem węgierskim oraz bydłem, dzierżawą – głównie sprzedaży i szynkowania trunków, lichwą, rozmaitymi rzemiosłami i usługami. Byli także posiadaczami domów. Żydzi mieli tu wówczas dwie synagogi, bejt ha-midrasz, łaźnię, szpital i cmentarz.

Wojny i najazdy poł. XVI stulecia ominęły miasto. W wykazie osób płacących podatek w latach 1655–1660 było 182 chrześcijan i 36 Żydów (16,5%), a w 1676 r. wśród 220 płatników w mieście było już 83 Żydów – 42 mężczyzn i 43 kobiety (37,7%). Po podpaleniu miasta przez Szwedów w 1704 r. wiele osób pozbawionych domów wyjechało, a spośród pozostałych wiele zmarło w czasie epidemii w następnym roku (w tym 303 Żydów). W następnych dziesięcioleciach liczba ludności ponownie wzrosła – w 1765 r. zanotowano pobór podatku od 1656 Żydów w całym kahale, w tym od 587 w Lesku. Według danych z 1769 r. ludność miasta liczyła około 1440 mieszkańców, z czego wynika, że Żydzi przed rozbiorami stanowili ponad 40% mieszkańców Leska. Kahał leski był wówczas największym spośród gmin żydowskich okolicznych miast i miasteczek, a o jego znaczeniu świadczyła murowana synagoga, wzniesiona w czasach kiedy większość tego typu budynków była drewniana.

Synagoga ¶ Pierwsza zbudowana w Lesku bóżnica była drewniana, powstała zapewne w 2. poł. XVI w., a w 1580 r. jest wzmiankowana

w dokumentach jako „szkoła żydowska". Murowaną, kamienną synagogę wzniesiono tu prawdopodobnie w 2. poł. XVII w. Synagoga istniała na pewno w 1. poł. XVIII w. i zachowała się do dziś. Zbudowana na planie prostokąta, z wieżą w narożniku elewacji frontowej, była kilkukrotnie przebudowywana, między innymi po pożarze w 1847 r. ¶ W pobliżu synagogi funkcjonowały również, nie zachowane do dziś, chasydzkie domy modlitwy, w których modlili się zwolennicy cadyków z Nowego Sącza i Sadogóry.

A Budynek dawnej synagogi w Lesku, 2015, fot. Zenon Martinger, zbiory Bieszczadzkiego Domu Kultury

B Synagoga w Lesku, widok od strony wschodniej, 1918–1939, fot. Jan Krzywowiązka, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

C Lesko, fotomontaż pożaru miasta, lipiec 1930, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

Odmawiając psalmy, Żyd z małego miasteczka obcuje z Wiekuistym, niech będzie błogosławiony, twarzą w twarz, bez skarg i udawania. Trzech takich psalmistów wyróżniających się silną i czystą wymową, mocno utkwiło mi w pamięci. Byli to: nosiwoda reb Gecl Hagler, o którym szeptano w miasteczku, że jest jednym z lamedwowników, rzeźnik Cadok Szwarc i woźnica Ajzyk Bertentejl syn Mordechaja. ¶ Szymon Fridlander, *Żydowska dusza miasteczka,* w: *Sefer izkor Linsk* (hebr. Księga pamięci Leska), Tel Awiw 1964, tłum. Monika Zabłocka, cyt. za: *Tam był kiedyś mój dom… Księgi pamięci gmin żydowskich*, Lublin 2009

Wojna i pokój ¶ W czasie I wojny światowej społeczność żydowska, do której należała większość sklepów i zakładów rzemieślniczych bardzo ucierpiała na skutek rabunków dokonywanych przez żołnierzy przechodzących wojsk. Tak jak i w innych miasteczkach, wśród żołnierzy armii austriackiej byli również Żydzi z Leska. ¶ Po odzyskaniu niepodległości przez

Drużyna Ha-Szomer ha-Cair, 1927, reprodukcja z *Sefer izkor; mukedasz li-Jehudej ha-ajarot sze-misepu be-szoa be-szanim 1939–1944: Linsk, Istrik, Baligrod, Litowisk we-ha-sewiwa*, red. Natan Mark i Szimon Fridlander, Tel Awiw 1964/1965

Polskę w 1918 r. Lesko pozostało stolicą powiatu w województwie lwowskim. Po wojnie liczba mieszkańców spadła o około 1 tys. osób, co było skutkiem działań wojennych, epidemii cholery, innych chorób oraz wyjazdu wielu mieszkańców – w 1921 r. miasto zamieszkiwało 3870 osób, w tym 1080 katolików (28%), 451 grekokatolików (11,7%) i 2338 Żydów (60,3%). Z inicjatywy Krasickich, właścicieli dóbr leskich, używaną od XIX w. aż do tej pory, nazwę miasta *Lisko* zastąpiono poprzednią nazwą *Lesko*. ¶ Działały stare oraz powstawały nowe partie i stowarzyszenia, organizacje kulturalne i młodzieżowe, założona została kasa pożyczkowa. Przedstawiciele społeczności żydowskiej, Mendel Hager, Josef March i Baruch Weiss, znaleźli się w radzie miasta, a adwokat Alter Müller został wiceburmistrzem. W tym czasie wśród służby zdrowia znaleźli się lekarze żydowscy – Zelig Liebman i Lea Grossonger oraz dentysta Dampf. Dawid Gottlieb miał najlepszy hotel i restaurację w Lesku, Mosze Ber Gutwirth nadal prowadził firmę „Importwin", której filię otworzył we Lwowie, a Rywka Schaff założyła drukarnię. ¶ Tak jak wcześniej działały tu dwie bóżnice, bejt ha-midrasz, dwie łaźnie i stary cmentarz. Swoje domy modlitwy mieli tu też chasydzi – zwolennicy dynastii sadogórskiej Friedmanów i nowosądeckiej Halberstamów. Rabinem leskim był Mendel Horowic. Przed wybuchem II wojny światowej społeczność żydowska miasta liczyła około 2,5 tysiąca osób.

Cmentarz żydowski w Lesku należy do najstarszych i najcenniejszych w Europie. Został założony przed połową XVI w. na wzgórzu położonym na wschód od nowego centrum. Zachowało się na nim około 2 tys. nagrobków, w tym 29 z XVI w., ponad 60 z XVII w. i 88 z XVIII w. Najstarsza zidentyfikowana macewa upamiętnia Eliezera syna Meszulama, zmarłego w dniu 11 września 1548 r. Wyryto na nim inskrypcję w języku hebrajskim o treści:

A Macewa na grobie Eliezera syna Meszulama, datowana na 1548 rok, jest najstarszym nagrobkiem na cmentarzu żydowskim w Lesku, 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Ohel cadyka Menachema Mendla na cmentarzu żydowskim w Lesku, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Tu pochowany mąż bojący się Boga, Eliezer syn Meszulama (*pamięć sprawiedliwego niech będzie błogosławiona*). *We wtorek 9 dnia miesiąca tiszri 309 roku według skróconej rachuby*. ¶ Tłumaczenie inskrypcji za: A. Trzciński, M. Wodziński *Cmentarz żydowski w Lesku*, Kraków 2002

Najstarsze nagrobki znajdują się w północnej części cmentarza, w pobliżu bramy wejściowej. W dalszej części cmentarza odnajdziemy w m.in. ohel cadyka Menachema Mendla zmarłego tu w 1803 r.

Tu spoczywa święty rabin Menachem Mendel (*oby jego zasługi były dla nas ochroną*), *ojciec świętego rabina Naftalego Cwiego z Ropczyc* (*oby jego zasługi były dla nas ochroną*), *powołany do niebiańskiej jesziwy w dniu święta Simchat Tora 23 Tiszri 5564. Niech jego dusza związana będzie związana w węzeł życia wiecznego. W pobliżu jego grobu pochowani są jego ojciec, r. Jaakow i jego syn r. Szmuel Szmelka, i jego wnukowie r. Menachem Mendel syn r. Szmuela Szmelki i r. Menachem Mendel syn r. Abrahama Chaima.* ¶ Tłumaczenie inskrypcji za: W. Tworek, http://www.kirkuty.xip.pl/lesko.html

Właścicielem obiektu jest Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego. Wstęp na cmentarz jest płatny (7 zł od osoby). Klucz do bramy udostępnia rodzina mieszkająca naprzeciwko wejścia. (tel. 13 469 81 08 lub 695 652 364).

Tadeusz Różewicz *Stary kirkut w Lesku*

Pod kołami / wojennych wozów / legły / długim gościńcem / cmentarze / tam / łagodne westchnienia ziemi / góry Słonne / cicho / w niebo spływają / tu / pod obłokami /

pod koronami dębów / zarył się w ziemię / zjeżył / czarnym ścierniskiem / nagrobnych kamieni / kirkut / z pogromu grobów / ocalony / pod obłokami / które biegną / i barwią się w milczeniu / pod zielonymi koronami / dębów / opłakany przez deszcze / zapada w czas / w ciszę. // 1954

II wojna światowa i Zagłada

¶ Po wybuchu II wojny światowej we wrześniu 1939 r. miasto zajęły najpierw wojska niemieckie, które po kilku dniach wycofały się za San, a do Leska weszli Sowieci. Rzeka San stała się granicą stref okupacyjnych. Sytuacja taka trwała do ataku Niemiec na ZSRR w czerwcu 1941 r. Po zajęciu miasta przez hitlerowców rozpoczęły się represje wobec ludności, głównie żydowskiej. W czerwcu 1942 r. utworzono getto, w którym zgromadzono Żydów z miasta i jego okolic. Już po trzech miesiącach, w sierpniu 1942 r. getto zostało zlikwidowane. Około stu mniej sprawnych osób rozstrzelano wówczas na cmentarzu żydowskim, resztę mieszkańców getta pognano do obozu pracy w niedalekim Zasławiu, w którym zgromadzono także Żydów z Sanoka i okolic. W obozie tym przeprowadzano masowe egzekucje, w których zginęła duża część Żydów leskich. Pozostałych przewieziono do obozu zagłady w Bełżcu, gdzie zostali zamordowani w komorach gazowych. Wojnę przeżyło niewielu Żydów spośród zesłanych przez Sowietów na Syberię oraz kilkanaście osób ukrywanych przez Polaków i Ukraińców w Lesku. ¶ Po II wojnie światowej Lesko, w wyniku zagłady Żydów i po wysiedleniu Ukraińców, liczyło już tylko około 1 tys. mieszkańców.

Współczesność

¶ Miasto jest stolicą powiatu leskiego, liczy ponad 6 tys. mieszkańców. Lesko uważane jest za „bramę" wjazdową na teren turystycznych Bieszczadów. W Rynku funkcjonuje Bieszczadzkie Centrum Informacji Turystycznej (tel. 0-13 471 11 30).

Okolice

Sanok (15 km): synagoga chasydów sadogórskich (1924), obecnie Archiwum Państwowe; synagoga Jad Charuzim przy ul. Franciszkańskiej (1897), obecnie siedziba Stowarzyszenia Architektów; kamienica, w której mieścił się sztibel (k. XIX w.), budynek mykwy oraz kamienice rodzin Weinerów i Ramerów; nowy cmentarz żydowski na Kiczurach (XIX w.); Muzeum Budownictwa Ludowego; Zamek Królewski (XVI w.) z Muzeum Historycznym i Galerią Beksińskiego; kościół i klasztor franciszkanów (XVII w.); ratusz przy Rynku 1 (1875–1880); dom Mansjonarzy (XVIII w.) przy placu św. Michała; sobór prawosławny Św. Trójcy (1784–1789) ¶ **Baligród** (21 km): cmentarz żydowski (1. poł. XVIII w.); cerkiew grekokatolicka Zaśnięcia Matki Bożej (1835) ¶ **Ustrzyki Dolne** (24 km): sanktuarium Matki Bożej Bieszczadzkiej (1 poł. XVIII w.); kościół Matki Bożej Królowej Polski (1909–1911); cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej (1847); budynek dawnej synagogi (ok. 1870), obecnie biblioteka; stary cmentarz żydowski (XVIII w.); Muzeum Młynarstwa i Wsi; Muzeum Przyrodnicze Bieszczadzkiego Parku Narodowego ¶ **Tyrawa Wołoska** (26 km): cmentarz żydowski, ok. 400 m na południowy wschód od kościoła, za cmentarzem katolickim; kościół św. Mikołaja (1. poł. XIX w.) ¶ **Mrzygłód** (31 km): oryginalna, drewniana zabudowa wokół rynku (XIX/XX w.); kościół łaciński (1415–1424), obecnie Rozesłania Apostołów; dawna

drewniana synagoga po wschodniej stronie rynku (1893), obecnie dom mieszkalny; przy drodze znajduje się zbiorowa mogiła Żydów rozstrzelanych w 1942 r. ¶ **Bircza** (42 km): pałac Humnickich (XIX w.) z ziemnymi fortyfikacjami bastionowymi dawnego zamku; kościół św. Stanisława Kostki (1921–1930); drewniany piętrowy dom rabina, murowana mykwa; cmentarz żydowski przy ul. Cmentarnej (XIX w.); na Kamiennej Górce stoi obelisk upamiętniający zagładę Żydów z Birczy ¶ **Rybotycze** (52 km): cmentarz żydowski położony w zakolu szosy do Makowej; obronna cerkiew św. Onufrego w Posadzie Rybotyckiej (XV w.), obecnie filia Muzeum w Przemyślu ¶ **Krasiczyn** (61 km): zamek (k. XVI w.); kościół św. Marcina (XVII w.); cmentarz żydowski, na zboczu góry pod lasem ¶ **Lutowiska** (65 km): ścieżka Ekomuzeum „Trzy Kultury" obejmująca zabytki Polaków, Ukraińców i Żydów; cmentarz żydowski (2. poł. XVIII w.); dawna drewniana szkoła żydowska, ruiny synagogi (2. poł. XIX w.); kościół św. Stanisława Bpa (pocz. XX w.); pomnik pamięci Żydów zamordowanych w 1943 r. ¶ **Ustrzyki Górne** (67 km): siedziba Bieszczadzkiego Parku Narodowego; Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK ¶ **Bieszczadzki Park Narodowy**

Warto zobaczyć

Synagoga murowana, (XVI w.) ¶ **Cmentarz żydowski** (XVI w.) ¶ **Układ urbanistyczny** składający ze średniowiecznego miasta lokacyjnego (z ok. 1470 r.) i przylegającego do niego od płd. miasta renesansowego (z ok. 1550 r.) ¶ **Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny** (XVI w.) ¶ **Zamek Stadnickich** wraz z parkiem romantycznym (XIX w.) ¶ **Ratusz** (1894–1896) ¶ **Kamienice** miejskie i przedmiejskie domy drewniane (XIX/XX w.) ¶ **Cmentarz chrześcijański** (XV w.) ¶ **Bunkry** tzw. „Linii Mołotowa", wzniesione nad Sanem w czasie okupacji sowieckiej w 1940 r.

LEŚKO

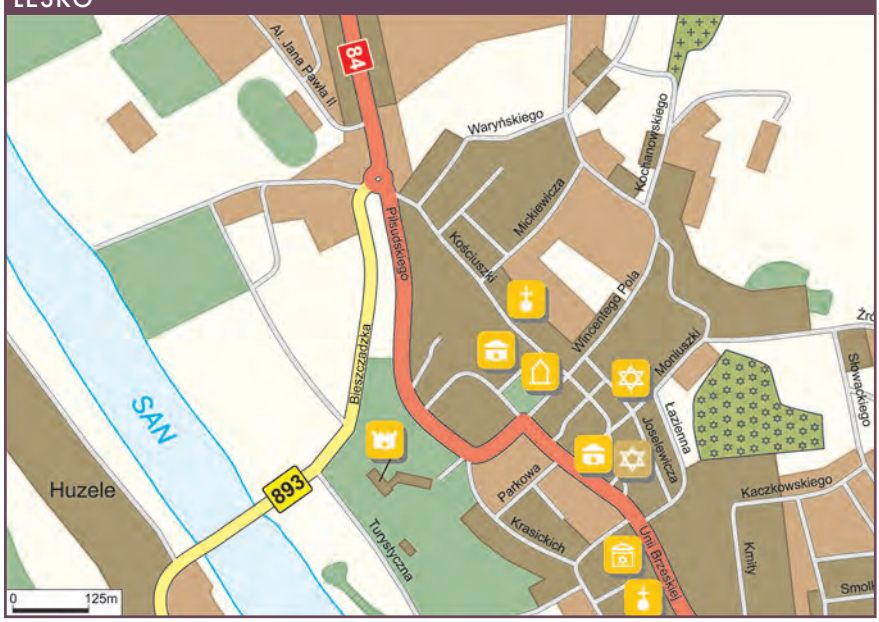

Szlakami sztetli przez Ukrainę

Żółkiew

ukr. Жовква, jid. זשאָלקווע

Byłem dumny z mojej Żółkwi. Nigdzie nie ma takich zabytków, jak w naszym mieście, myślałem sobie.
Szymon Samet, *Wspomnienia o Żółkwi*, w: *Sefer Zolkiew* (hebr. Księga pamięci Żółkwi), Jerozolima 1969

Idealne miasto ¶ Założona pod koniec XVI w. Żółkiew jako renesansowe „miasto idealne" nazwana została na cześć swojego założyciela – Stanisława Żółkiewskiego. Pierwsza wzmianka latopisarska o wsi Winniki, niedaleko której powstała Żółkiew, jest datowana na 1368 r. Hetman koronny Stanisław Żółkiewski rozpoczął budowę miasta w 1597 r., a prawa miejskie Żółkiew otrzymała w 1603 r., dzięki przywilejowi króla Zygmunta III Wazy. Uzyskanie przywileju znacząco ożywiło życie gospodarcze miasta i okolic oraz sprzyjało szybszemu rozwojowi rzemiosła i handlu. W 1. poł. XVII w. miasto przekształciło się we wzmocnione miasto-twierdzę, otoczone przez wały i rowy. Zaplanowany przed zamkiem rynek od strony pn. i wsch. otoczony został przez kamienice z podcieniami. Koncepcja renesansowego miasta-rezydencji została zaplanowana według schematu, którego autorem był znany włoski teoretyk Pietro di Giacomo Cataneo, i opierała się na doświadczeniu uwieńczonej sukcesem budowy „idealnego" Zamościa kilkadziesiąt lat wcześniej. Przygotowano w najmniejszych szczegółach zarówno plan ogólny zarysów miasta, jak i każdej jego dzielnicy, parceli i domów. Sprzyjał temu rozwinięty system miar powiązanych ze sobą proporcjonalnie, nawiązujących do budowy ciała człowieka. Do współtworzenia miasta zostali zaproszeni słynni włoscy budowniczowie: Paolo de Ducato Clemenci (znany także jako Paweł Szczęśliwy), a także Paolo Dominici (znany jako Paweł Rzymianin). ¶ W 1620 r. miasto stało się własnością rodziny Daniłowiczów, a następnie – po matce Zofii Teofili – króla Rzeczypospolitej Jana III Sobieskiego. To właśnie na czasy jego panowania przypada rozkwit Żółkwi. Król przekształcił miasto w znaczący ośrodek życia politycznego. W swojej rezydencji gościł posłów króla Francji Ludwika XIV oraz króla Hiszpanii Karola II. To w Żółkwi, po zwycięskiej bitwie pod Wiedniem, nuncjusz papieski wręczał królowi poświęcony przez papieża miecz. W młodości mieszkał w Żółkwi Bohdan Chmielnicki, którego ojciec służył na dworze hetmana Żółkiewskiego. Bywał tu też hetman Iwan Mazepa. Podczas wojny północnej (1700–1721) w okresie od grudnia 1706 r. do kwietnia 1707 r. zamek żółkiewski stał się rezydencją rosyjskiego

Panorama Żółkwi. Widok ogólny miasta z lotu ptaka, 1918–1933, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

cara Piotra I. ¶ Pod koniec XVIII w., wraz z przyjściem władz austriackich, w Żółkwi rozpoczęły się prace związane z likwidacją miejskich obwarowań oraz rekonstrukcją różnych budowli dla potrzeb urzędów administracyjnych. Wówczas rozebrano część murów obronnych wraz z bramami Lwowską i Żydowską, zamek został dostosowany do potrzeb więzienia, planowano przebudowę Ratusza. Dopiero pod koniec XIX w. w mieście rozpoczęły się prace związane z odnowieniem zabytków (odrestaurowano Bramę Zwierzyniecką oraz część ścian zamkowych). Od XIX w. zamek, podobnie jak całe miasto, zaczął podupadać. ¶ We wrześniu 1914 r. miasto zostało zajęte przez armię rosyjską. Austriacy odzyskali Żółkiew w czerwcu 1915 r. W okresie od 31 listopada 1918 r. do 16 maja 1919 r. powiat znajdował się pod rządami Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (ZUNR), a do 1923 r. Żółkiew przebywała pod tymczasową administracją polską, kiedy to suwerenność Polski na terytorium Galicji Wsch. została uznana przez wspólnotę międzynarodową.

Przy ul. Żydowskiej ¶ Pierwsi Żydzi zamieszkali w Żółkwi już w latach 90. XVI w., bezpośrednio po utworzeniu miasta. W 1600 r. wojewoda ruski Stanisław Żółkiewski wyraził zgodę na zbudowanie przez Żydów pierwszego domu modlitewnego. Lokalna wspólnota miała status lwowskiego przykahałku. W 1620 r. stała się samodzielnym kahałem. Dla Żydów została wydzielona odrębna ulica, zwana Żydowską, która prowadziła do Bramy Żydowskiej (jednej z czterech bram w mieście). Król zrównał w prawach Żółkiew z innymi miastami mającymi prawo magdeburskie oraz zwolnił ją z cła i innych podatków, zezwoliwszy kupcom i rzemieślnikom z innych miast prowadzić tu wolny handel. Wyraził także zgodę na przeprowadzanie w mieście cztery razy w roku jarmarku oraz na dwa cotygodniowe targi. XVII-wieczna Żółkiew była domem ponad setki żydowskich

A Fragment rynku z widocznymi kamienicami z podcieniami, w tle cerkiew oo. Bazylianów, 1918–1939, fot. Marek Munz, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

B Synagoga w Żółkwi, 1918–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

rzemieślników, wśród nich kuśnierzy, rymarzy, jubilerów, garbarzy i krawców. Kilkudziesięciu najemców otrzymało specjalne przywileje, a wraz z nimi odpowiedzialność za komorę celną, zbieranie podatków, warzenie alkoholi, prowadzenie zajazdów, opiekę nad stawami rybnymi, prowadzenie tartaków i spławu drewna. ¶ W 1624 r. w Żółkwi przy domu Arona Moszkowicza uruchomiono drewnianą synagogę, a w 1626 r. wyznaczono do niej pierwszego rabina. Był nim Ezechiel Izachar (zm. 1637). W dzielnicy żydowskiej, oprócz synagogi, znajdowały się wszystkie niezbędne w życiu społeczności religijnej budynki: mykwa, pomieszczenie do wykonywania szechity (uboju ptaków i bydła zgodnie z zasadami koszerności), dom rabina, bejt ha-midrasz oraz szpital. W 1640 r. właściciele Żółkwi wyrazili zgodę na otwarcie przez Żydów jeszywy. Społeczność żydowska miasta stopniowo stawała się coraz liczniejsza. W 1628 r. Żydzi zajmowali 21 domów, a w 1680 r. – już 88. W czasie zbliżania się wojsk Bohdana Chmielnickiego (1648–1649) tysiące żydowskich uchodźców ukrywało się w Żółkwi oraz brało udział w obronie miasta przed Kozakami. W 1765 r. społeczność żydowska Żółkwi liczyła ponad 1,5 tys. osób i miała w posiadaniu ponad 270 budynków. Do Żydów prawie w całości należała zabudowa przyrynkowa, w podcieniach której prowadzony był handel. Charakter handlowy miała też ulica, która prowadziła z rynku do synagogi i nosiła nazwę Rynek Żydowski.

„*Budowali ją Włosi.* […] *Starą bóżnicę z jej zwieńczeniami fasad, przyporami, muszlami z kamienia, gzymsowaniami, akroteriami attyki, murem, który był złoty od starości, ze sklepieniami, kasetonami, lunetami wnętrza.* ¶ Z. Haupt, *Lutnia, albo przewodnik po Żółkwi i jej pamiątkach*, w: tegoż, *Szpica: opowiadania, warianty, szkice*, Paryż 1989

Synagoga Sobieskiego ¶ Już w 1635 r. żółkiewscy Żydzi uzyskali prawo do budowy w mieście murowanej synagogi. Jednak postawiono ją dopiero pod koniec XVII w. Żółkiewska synagoga (znana także jako „Sobieski szul") należy do najsłynniejszych żydowskich zabytków Europy.

Wśród bliskich współpracowników króla Jana III Sobieskiego było wielu Żydów. Jednym z nich był faktor królewski Jakub ben Natan (?–1696), zarządca Ekonomii Samborskiej, który podczas wojen z Turcją w latach 70. XVII w. dzierżawił cła na wszystkich komorach Rusi Czerwonej i Podola. W 1685 r. zamieszkał w Żółkwi w domu Sobieskich. W 1689 r. został wybrany na przewodniczącego kahału żółkiewskiego. ¶ Kilka lat później szlachta na sejmie grodzieńskim oskarżyła go o korupcję i bluźnierstwa wobec religii chrześcijańskiej, w rezultacie został pozbawiony urzędu. Na krótki okres trafił nawet do więzienia, a wkrótce po wyjściu na wolność zmarł. Innym Żydem blisko związanym z Janem III Sobieskim był Emanuel de Jona ze Lwowa (?–1702), nadworny lekarz królewski, marszałek Sejmu Czterech Ziem.

Synagoga otrzymała miano „królewskiej" nie tylko za sprawą jej rozmiarów i dekoracji, lecz także pożyczki 6 tys. zł udzielonej przez króla na budowę bóżnicy. Nowa, zbudowana z kamienia synagoga stanęła w miejscu dawnej bóżnicy drewnianej – obok pn. murów obronnych, przy Bramie Żydowskiej. Budowa pod kierownictwem nadwornego architekta królewskiego Piotra Bebera została sfinalizowana przed 1700 r. Główna, dziewięciopolowa sala modlitewna ma rozmiary 20,55 × 19,84 m, w najwyższym punkcie sklepienia zaś wysokość osiąga ok. 14,5 m. Wnętrze jest bogato zdobione sztukateriami i freskami. Od zach. i płd. przylegają do niej przedsionek i babińce. Bóżnicę przykrywa tzw. dach pogrążony, zasłonięty attyką, w której umieszczono otwory strzelnicze, ze względu na charakter obronny budowli. Renesansowy (z elementami baroku) budynek posiadał tak wytworny wygląd, że duchowieństwo katolickie zabroniło go bielić, żeby nie przysłaniał swoim pięknem żółkiewskich kościołów. ¶ Już w pierwszych dniach okupacji niemieckiej w 1941 r. naziści próbowali zniszczyć synagogę. Po próbach jej wysadzenia w powietrze została całkowicie zniszczona płd. galeria dla kobiet, bryła zachodnia straciła dach i sklepienie empory, a w głównej sali modlitwy zburzono trzy pola sklepień i kolumny, a także dach. ¶ W 1963 r. częściowo odnowiona synagoga została wpisana do Narodowego Rejestru Zabytków Architektury. Pomimo tego statusu budynek synagogi był wykorzystywany jako magazyn. Od początku lat 90. XX w. opracowywano różnorodną dokumentację konserwatorską, lecz z powodu braku odpowiednich środków finansowych nie została przygotowana koncepcja całościowej renowacji synagogi. ¶ Żółkiewska synagoga obronna została wpisana na listę Światowego Funduszu Zabytków z siedzibą w Nowym Jorku i znalazła się wśród „100 najbardziej zagrożonych obiektów świata", dzięki czemu w 2000 r. rozpoczęły się w niej prace konserwatorskie. Jednak po ujawnieniu nieprawidłowości w wykorzystaniu środków przeznaczonych na cele konserwatorskie prace zostały wstrzymane. W 2007 r. główna bryła synagogi została pokryta blachą miedzianą. Budowla znajduje się w stanie zagrożenia katastrofą budowlaną, lecz planowana jest renowacja budynku. ¶ W 2012 r. Narodowy Bank

Ukrainy wprowadził do obiegu monety pamiątkowe „Synagoga w Żółkwi" z serii „Zabytki Architektury Ukrainy", o nominałach 5 i 10 hrywien.

Drukarnia ¶ W 1690 r. król Jan III Sobieski zezwolił na otwarcie drukarni żydowskiej w Żółkwi. Jej założycielem był Uri Fajwusz ben Aaron ha-Lewi (1625–1715) z Amsterdamu, który wcześniej przez wiele lat eksportował książki do Rzeczypospolitej. Znany był też jako wydawca jednej z pierwszych gazet wydawanych w języku jidysz *Dinstagisze un Frajtogisze Kurant* (jid. Kurant Czwartkowy i Piątkowy). W 1692 r. Uri Fajwusz wydał pierwszą książkę w żółkiewskiej drukarni. W 1705 r. powrócił do Amsterdamu, a działalność oficyny wydawniczej była kontynuowana przez jego wnuków – Aharona i Gerszona. Wobec ograniczeń nałożonych pod koniec XVII w. na drukarzy ksiąg hebrajskich przez Sejm Czterech Ziem, przez niemal 80 lat Żółkiew była jedynym w Rzeczpospolitej Obojga Narodów ośrodkiem drukarstwa żydowskiego. Zmieniło się to dopiero po rozwiązaniu Sejmu Czterech Ziem w 1764 r. Żółkiewska drukarnia żydowska słynęła na cały świat, a miasto stało się trzecim ośrodkiem drukarstwa żydowskiego w Rzeczypospolitej (po zlikwidowanych wcześniej drukarniach w Lublinie i Krakowie). Publikowano tu tradycyjną literaturę religijną, a także dysputy o charakterze teologicznym autorów, którzy przysyłali swoje dzieła z różnych krajów. Potomkowie Uriego Fajwusza (noszący nazwiska Madfes, Mann, Letteris, Meirhoffer) byli właścicielami drukarni żółkiewskiej do końca XVIII w. Dom Uriego Fajwusza, w którym funkcjonowała drukarnia, znajduje się przy rynku (pl. Wiczewa 7).

HASKALA ¶ Pod koniec XVIII w. Żółkiew stała się ważnym centrum oświeceniowego ruchu haskala, szczególnie wtedy, gdy mieszkał tam **Nachman Krochmal**, jeden z czołowych myślicieli haskali w Europie Wsch. Nachman Krochmal (1785–1840) był filozofem religijnym, historykiem, teologiem i pisarzem. Urodził się w mieście Brody. Znaczną część życia spędził w Żółkwi, uczyniwszy ją jednym z ośrodków haskali, z którym byli związani również Salomon Juda Lejb Rappaport, Izaak Erter, Halewi Bloch i inni. Po śmierci żony (1836) Krochmal wrócił do Brodów, a następnie zamieszkał w Tarnopolu (1838). Samodzielnie zdobył ogromną wiedzę w różnych dziedzinach, szczególnie z historii i filozofii. Był jednym z pierwszych myślicieli, którzy zwrócili się do historii „w celu poznania naszej istoty i naszej natury", tworząc w ten sposób podstawy judaizmu naukowego. Jest on także autorem znanego dzieła filozoficznego pt. *More newuche ha-zman* (hebr. Przewodnik [dla] błądzących w naszych czasach, 1839, wyd. we Lwowie w 1851 r.), nawiązującego do dzieła Majmonidesa *More newuchim* (hebr. Przewodnik błądzących). Pisał w języku hebrajskim, wzbogacając go terminologią naukową, poczyniwszy w ten sposób znaczący wkład w rozwój współczesnej literatury pisanej w języku hebrajskim. Zmarł w 1840 r. w Tarnopolu. Jego syn Abraham Krochmal (ur. 1820, Żółkiew, zm. 1888, Frankfurt n. Menem) był pisarzem, myślicielem i publicystą. Wyróżniał się podejściem racjonalistycznym

Wnętrze synagogi w Żółkwi, 2014, fot. Agnieszka Karczewska, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Galicyjskie miasteczko ¶ W poł. XIX w. w Żółkwi zaczął się rozwijać przemysł futrzany, w którym pracowały setki żydowskich robotników. Pod koniec 1890 r. spośród 7143 mieszkańców Żółkwi 3783 było częścią społeczności żydowskiej (53%). Po I wojnie światowej, według spisu ludności z 1921 r. społeczność żydowska liczyła 3718 osób (47% ogólnej liczby mieszkańców). W okresie międzywojennym liczba mieszkańców Żółkwi wzrosła, lecz procent ludności żydowskiej w niej zmniejszył się i w 1939 r. wynosił ok. 40% (4270 osób) na 11 100 mieszkańców. W miasteczku mieszkali też Polacy (ok. 35%) i Ukraińcy (ok. 25%). ¶ Synagoga stanowiła centrum życia religijnego, społeczność Żółkwi utrzymywała Talmud-Torę, szkołę Tarbut, sierociniec oraz inne instytucje o charakterze oświatowym i charytatywnym. Funkcjonowały także towarzystwa kulturalne oraz drużyna piłkarska „Hasmonea".

do judaizmu i traktował go głównie jako naukę etyczną. W sposób kategoryczny odrzucał chasydyzm.

Spacer po Żółkwi z Szymonem Sametem ¶ *Rynek stanowił centrum miasta. Szeroki, duży plac, pośrodku którego stała studnia z wodą źródlaną, którą czerpali i roznosili nosiwodzi, a czasem nawet same gospodynie. Wokół studni koncentrował się cały świat. Z jednej strony budynek starej twierdzy na podwórzu, w której działało miejskie gimnazjum im. Jana III Sobieskiego oraz sąd, z drugiej strony parking dla wozów i furmanek należących do chłopów przybywających z okolicznych wiosek z towarami na sprzedaż. Tutaj kwitł świat handlu żółkiewskiego, w polsko-ukraińskiej mieszaninie językowej.* ¶ *W podcieniach budynków na placu znajdowały się sklepy oraz kamienice mieszkalne. Plac był sercem miasta, z którego wychodziły ulice na wszystkie kierunki świata. Na placu stała także fara, a w niej (tak mówiono) drogie obrazy i zabytkowe dzieła sztuki pokryte złotem i diamentami. Tędy można było przejść bramą do ul. Glińskiej, a następnie idąc mostem, przekroczyć rzekę Świnię i dojść do parku lub zawrócić na ul. Piekarską, na której znajdował się Bełzer Hojz, tzn. dom chasydów z Bełza. Na końcu ulicy stała piekarnia – zapachy różnych wypieków odurzały mieszkańców. Na Piekarskiej świętowaliśmy Simchat Tora (Święto Radości Tory) – wówczas z wielką siłą wybrzmiewały śpiewy chasydzkie.* ¶ *Przy wyjściu z Piekarskiej stał olbrzymi budynek Wielkiej Synagogi, który był szczególnym dziełem architektonicznym, przyciągającym modlących się Żydów z całej okolicy. Każdy, kto chciał obcować z Bogiem w ciszy pełnej uroczystego, intymnego klimatu, w pięknym otoczeniu, znajdował tam dla siebie schronienie – natychmiast opuszczał powszedni świat i wstępował w świat świętości.* ¶ *Naprzeciwko Wielkiej Synagogi stał bejt ha-midrasz. Obok niego znajdował się biedny kiosk z wodą sodową, cukierkami oraz*

Zamek w Żółkwi, obecnie w części zamkowych pomieszczeń znajduje się muzeum, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

papierosami. To było ważne miejsce spotkań syjonistycznej młodzieży żydowskiej, a szczególnie miejscowej organizacji Ha-Szomer ha-Cair (hebr. Młody Strażnik). Obok kiosku był jeszcze dom Zimermanów, ważny punkt spotkań ludzi wykształconych i młodzieży łaknącej kultury i nauki. Trochę wyżej, na tej samej ulicy, mieszkali bracia Szpigel, bardzo zasymilowani Żydzi. Na ich dużym podwórzu bawiliśmy się godzinami. Jeszcze dalej, przy ul. Sobieskiego, stał nasz dom, a w nim sklepik zegarmistrza, mego ojca. Stamtąd przenieśliśmy się na ul. Szpitalną. ¶ *Przy Szpitalnej działało schronisko z pokojami gościnnymi „Ajnfarhojz", w którym zamieszkiwali przede wszystkim przyjezdni chasydzi szukający koszernej kuchni. Gościł tam nawet sam cadyk z Bełza.* ¶ *Ul. Sobieskiego poprowadzi nas od rynku z jego furmankami, powozami i pompą studni na rynku aż do rzeźni z jednej strony oraz rzeki z drugiej strony, a także do ul. Turynieckiej. Ulicą tą, zaczynającą się od magazynu drzewnego Hochnera, można było dojść do wsi Turynki i Mosty Wielkie, a jeszcze dalej do pięknej dzielnicy małych domków. Tam stał duży kościół.* ¶ *Jeśli zawrócimy na prawo i przejdziemy kawałek drogi, znajdziemy się na centralnej, ruchliwej ul. Lwowskiej. Miała ona dwie boczne ulice: jedna z nich prowadziła od Wielkiej Synagogi i magistratu, do domu modlitwy nazywanego Kadeten-Szul, ponieważ modlili się w nim tzw. „Żydzi postępowi". Ten dom był ośrodkiem ruchu syjonistycznego i dyskutowano tam bardzo dużo o polityce, omawiano kampanie wyborcze do rady miejskiej, do gminy żydowskiej, a nawet do kongresu syjonistycznego. Modlący się tu Żydzi, a pośród nich i mój ojciec, byli przeciwnikami bełskich chasydów. Na końcu ulicy stały mykwa i łaźnia.* ¶ *Na rynku ważnym punktem, który warto przypomnieć, był sklep przyborów pisemnych braci Ecker. Tutaj zbierała się czasami ucząca się młodzież żydowska. Głównym punktem spotkań tej młodzieży była kawiarnia sióstr Wilder.* ¶ *W budynku magistratu mieliśmy centrum kultury, „Kultur Farajn". Na jego czele stało kilku miejscowych inteligentów: dr Szloser, dr Sobel, dr Zimerman oraz dr Sztern, a administratorem był Samson Lifszyc. Tutaj odbywały się odczyty i pogadanki, grano w szachy i karty, przygotowywano karnawał na święto Purim.* ¶ *Na poboczu drogi Żółkiew–Lwów znajdował się ogród „Stary Mur", z kioskiem*

Miejsce za miastem, w którym odbywały się masowe egzekucje żółkiewskich Żydów, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. miasto zostało zajęte przez Armię Czerwoną. Zburzono wówczas pomniki króla Jana III Sobieskiego oraz Stanisława Żółkiewskiego. Przed wkroczeniem do miasta armii niemieckiej, w miejscowym więzieniu NKWD, które znajdowało się na zamku, zostało zamordowanych co najmniej 29 więźniów. ¶ 29 czerwca 1941 r. wojska niemieckie wkroczyły do Żółkwi. Rozpoczęły się prześladowania Żydów, zdewastowano synagogi. 22 lipca powołano policję żydowską oraz Judenrat. W listopadzie 1942 r. naziści zorganizowali w Żółkwi getto na placu przed kościołem dominikanek oraz przy ul. Turynieckiej. Przetrzymywano tu ok. 6 tys. osób. Likwidacja getta nastąpiła 25 listopada 1943 r. Ponad 4 tys. Żydów rozstrzelano

po prawej stronie. Nasze matki spacerowały tu w soboty i rozmawiały o wszystkim oraz o wszystkich: można było się dowiedzieć, kto pojechał do cadyka z Bełza, żeby otrzymać błogosławieństwo dla swojego interesu, a kto wysłał syna do Lwowa w poszukiwaniu pracy, kto planuje wyjazd do Palestyny, kto i jak się żeni, i tym podobne. Po zejściu z ogrodu na dół można było wyjść naprzeciwko do karczmy, w której pogrążeni w obłokach dymu papierosowego i w mieszaninie rozmów przyprawionych przekleństwami pili piwo Polacy, Ukraińcy i Żydzi. ¶ Szymon Samet, *Spacer po Żółkwi*, oprac. Yaron Karol Becker, na podstawie: *Sefer zikaron Zolkiew* (hebr. Księga pamięci Żółkwi), Jerozolima 1969

podczas masowych egzekucji w lesie „Bór", pozostałych wywieziono do tzw. janowskiego obozu koncentracyjnego we Lwowie oraz obozu pracy w Rawie Ruskiej, gdzie zostali zamordowani. ¶ Na miejscu masowej mogiły w lesie „Bór" po wojnie ustawiono pomnik. Kolejny pomnik znajdziemy na cmentarzu komunalnym, na grobie, w którym pochowano ekshumowane szczątki osób zamordowanych w żółkiewskim getcie.

Cmentarz żydowski

¶ Naziści zniszczyli także stary cmentarz, założony na początku XVII w. Najstarsza macewa, zachowana na cmentarzu do wojny, stała nad grobem Icchaka, syna Abrahama (zm. 1610). Ostatnie pochówki miały miejsce w 1943 r. Nagrobki były wykorzystywane w czasie okupacji niemieckiej do budowania dróg. Ostatecznie cmentarz żydowski został zniszczony w 1970 r. Płyty nagrobne zostały rozebrane,

a w miejscu cmentarza urządzono duży bazar. Wokół części bazaru zachowało się oryginalne, barokowe ogrodzenie cmentarne, a w części płd.-wsch., obok wejścia na targowisko, możemy odnaleźć ohel upamiętniający grób miejscowego cadyka Icchaka (zm. 1737) oraz fragmenty macew wmurowane w ogrodzenie.

Po wojnie ¶ Po wojnie Żółkiew znajdowała się na terenie najpierw USSR, a potem niepodległej Ukrainy. Wymienił się skład ludnościowy miasta. W czasie wojny Żydów zamordowano – w 1944 r. przebywało tu 74 ocalałych z Zagłady, a Polacy zostali po wojnie wysiedleni na zachód. W ich miejsce napłynęli Ukraińcy, część z nich również wysiedlona, z terenów wsch. Polski. W czasach radzieckich od 1951 r. Żółkiew nosiła nazwę Nesterow, na cześć rosyjskiego lotnika wojskowego Piotra Nesterowa, który zginął tu w 1914 r., dokonując pierwszego w historii taranowania samolotu przeciwnika w powietrzu. W 1992 r. miasto odzyskało swoją dawną nazwę. W 1994 r. Żółkiew otrzymała status Państwowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego. Znajduje się w nim 55 zabytków o znaczeniu światowym, narodowym i regionalnym. ¶ Dobrym miejscem do rozpoczęcia zwiedzania Żółkwi jest Centrum Informacji Turystycznej mieszczące się w miejskim w ratuszu (pl. Wiczewa 1, tel. +38 032 522 24 98).

Ślady obecności ¶ Oprócz synagogi, wśród innych zachowanych śladów żydowskiej społeczności Żółkwi, znajdziemy dawny chasydzki dom modlitwy (ul. Winnikiwska 2), dawną siedzibę kahału (ul. Zaporizska 7) i budynek jednego z chederów (ul. B. Chmielnyckoho 10). Wciąż stoją budynki, w których mieściły się stowarzyszenie Tarbut (ul. Lwiwska 8–10) i szkoła rzemieślnicza dla kobiet (ul. Lwiwska 76). Zachował się też, zbudowany w XIX w., budynek dawnej rzeźni rytualnej (ul. Ludkewycza 1). A jeśli dobrze przyjrzymy się kamiennym portalom domów przy rynku, na niektórych z nich znajdziemy ukośne ślady po mezuzach.

Okolice

Krechów (12 km): klasztor obronny św. Mikołaja (1612), cerkiew św. Paraskewy (XVII w.) ¶ **Lwów** (25 km): największa metropolia Galicji. Wiele zabytków architektury, zachowane liczne zabytki kultury żydowskiej, m.in.: chasydzka synagoga Jakuba Glanzera na ul. Węgielnej (ul. Wuhilna 3); na ul. Starożydowskiej (ul. Starojewrejska) – domy ze śladami mezuz oraz miejsce, gdzie stała synagoga „Złota Róża"; synagoga na ul. Bratiw Michnowskich; na ul. Szolema-Alejchema 12 budynek, w którym mieściło się pierwsze we Lwowie muzeum żydowskie; szpital Maurycego Lazarusa na ul. Rappaporta; miejsca upamiętniające ofiary Holokaustu, tablica pamiątkowa przy ul. Szewczenki, gdzie mieścił się tzw. janowski obóz koncentracyjny, pomnik ofiar Holokaustu przy ul. Czornowoła ¶ **Mosty Wielkie** (25 km): ruiny synagogi (początek XX w.) ¶ **Magierów** (25 km): budynek dawnej synagogi (XIX w.) ¶ **Rawa Ruska** (35 km): cmentarz żydowski (XVII w.), ok. 100 macew ¶ **Stradcz** (38 km): klasztor jaskiniowy (XI w.) ¶ **Sokal** (50 km): budynek dawnej synagogi (XVIII w.) ¶ **Niemirów** (50 km): cmentarz żydowski, kilkaset macew z XIX i XX w. ¶ **Jaworowski Park Narodowy**

Warto zobaczyć

Synagoga (1692–1700), ul. Zaporizska 14 ¶ **Zamek** (1594–1606) założony przez Stanisława Żółkiewskiego, zbudowany przez Pawła Szczęśliwego, a w nim Muzeum „Zamek Żółkiewski", ekspozycja dotycząca historii Żółkwi od czasów jej powstania do czasów współczesnych, (pl. Wiczewa 2, tel. +38 067 996 96 68) ¶ **Kościół rzymskokatolicki św. Łazarza** (1606–1618) – mauzoleum rodzinne rodziny Żółkiewskich, ul. Lwiwska 21 ¶ **Zespół bazyliański** (Ukraiński Kościół Greckokatolicki) (1612), drukarnia oo. Bazylianów będąca częścią zespołu klasztornego, działa do dzisiaj, ul. Bazylianska 4 ¶ **Cerkiew św. Trójcy** (1720), od 2013 r. na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO, ul. Swiatoji Trijci 1 ¶ **Cerkiew Narodzenia Bogurodzicy** (1705), ul. Iwana Franka ¶ **Dawny zespół klasztorny oo. Dominikanów** (XVII w.) (obecnie cerkiew greckokatolicka), ul. Lwiwska 7 ¶ **Ratusz** (1932), pl. Wiczewa 1 ¶ **Bramy i fortyfikacje miejskie** (XVII w.) ¶ **Kamienice podcieniowe** (XVII w.)

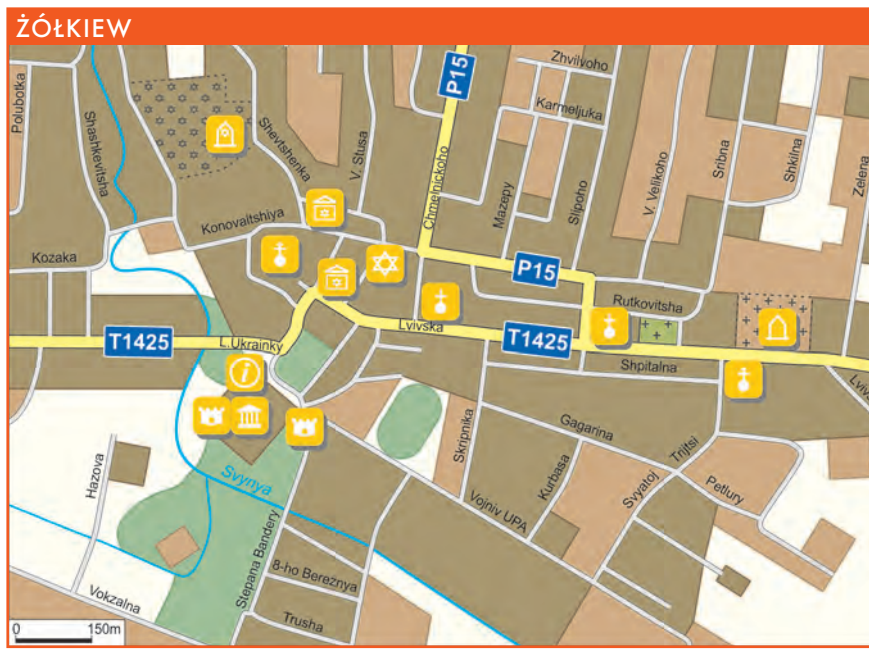

Bełz

ukr. Белз, jid. בעלז

Miasteczko Bełz, kochany mój Bełz
Maleńka mieścina, gdzie moja rodzina
i dom mój był…

piosenka *Miasteczko Bełz* (wersja śpiewana przez Adama Astona, pol. tłum. tekstu *Majn sztetele Belz*, napisanego przez Jacoba Jacobsa)

Gród książęcy ¶ Bełz to miasteczko położone nad dopływami Bugu – Sołokiją i Rzeczycą. Według najbardziej rozpowszechnionej wersji nazwa miasta pochodzi od starosłowiańskiego „bełz" albo „bewz" oznaczającego błotnisty, wilgotny teren. Ten sam wyraz w gwarze bojkowskiej oznacza trudne do przejścia, błotniste miejsce. Inna hipoteza wiąże nazwę miasta ze staroruskim wyrazem „бълизь" (białe miejsce, polana wśród ciemnego lasu). ¶ Bełz jest jednym z najstarszych miast nie tylko Ukrainy, lecz także Europy Wsch. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi ze staroruskiej kroniki *Powieść minionych lat*, w której czytamy, że w 1031 r. książę kijowski Jarosław Mądry bronił grodu przed Polakami. Bełz był wówczas typowym grodem obronnym na zach. rubieżach Rusi. W 1170 r. miasto zostało stolicą samodzielnego Księstwa Bełskiego, które pozostawało w zależności lennej od Księstwa Halicko-Wołyńskiego. W poł. XIV w., po wygaśnięciu dynastii Rurykowiczów, Bełz, razem z całą Rusią Halicko-Wołyńską stał się przedmiotem rywalizacji władców Polski, Węgier i Litwy. W latach 1377–1387 miasto znajdowało się pod rządami węgierskimi. W 1377 r. książę Władysław Opolczyk, namiestnik na Rusi króla Węgier i Polski Ludwika Andegaweńskiego, nadał miastu akt lokacyjny na prawie magdeburskim. W 1387 r. Jadwiga Andewageńska usunęła z Rusi starostów węgierskich i przyłączyła ją do państwa polskiego, a rok później jej mąż król Władysław Jagiełło przekazał te tereny księciu mazowieckiemu Siemowitowi. W 1462 r. miasto zostało stolicą województwa bełskiego utworzonego po włączeniu ziemi bełskiej w skład Korony Polskiej.

CZĘSTOCHOWSKA IKONA MATKI BOŻEJ ¶ Z Bełzem wiąże się historia Częstochowskiej Ikony Matki Bożej, znanej również jako Bełska Ikona Matki Bożej. Według legendy ikona została napisana przez św. Łukasza Ewangelistę w Jerozolimie na blacie stołu Świętej Rodziny. Nie wiadomo, kiedy i w jaki sposób trafiła do Bełza, ale pierwsze wzmianki o niej są datowane na XII w. Ikona należy do najbardziej znanych w Polsce i Europie

Widok na Bełz, ok. 1931, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Śr.-Wsch., czczonych zarówno przez katolików, jak i prawosławnych. Ze względu na ciemną karnację twarzy Bogurodzicy ikona jest również nazywana „Czarną Madonną". Ikona została wywieziona z Bełza przez Władysława Opolczyka, kończącego swoją misję namiestnika królewskiego na Rusi. Zabrany z Bełza obraz został umieszczony w założonym przez księcia w 1382 r. klasztorze paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie.

Żydzi z Bełza ¶ Społeczność żydowska istniała tu najprawdopodobniej jeszcze w czasach Księstwa Halickiego, jednak najstarsza zachowana wzmianka dokumentalna o bełskich Żydach pochodzi z 1469 r. i dotyczy sprawy sądowej o zapłatę długów. Początkowo społeczność żydowska zamieszkiwała na przedmieściu lubelskim, ale po rozszerzeniu się Bełza w 1509 r. dzielnica żydowska znalazła się w granicach miejskich obwarowań w pn.-zach. części śródmieścia. W 1570 r. w mieście było ok. 20–25 rodzin żydowskich. W 1587 r. bełscy dominikanie sprzedali Żydom działkę pod budowę synagogi. Bóżnica została zbudowana z drewna, tak jak większość budynków w mieście. Obok niej stanęła później druga synagoga. Na początku XVII w. rabinem Bełza był znany badacz Talmudu i prawa religijnego rabi Joel Sirkes (1561–1640) znany też jako „BaCH", od tytułu jego najsławniejszego dzieła dzieła *Bejt Chadasz* (hebr. Nowy Dom), tomu błyskotliwych komentarzy talmudycznych. Urodzony w Lublinie Joel Sirkes był w ciągu swojego życia rabinem w Prużanach, Lublinie, Łukowie, Lubomlu, Międzybożu, Bełzie, Szydłowie, Brześciu i Krakowie. ¶ W 1648 r., podczas powstania Chmielnickiego, Bełz był oblegany przez oddziały Kozaków, którzy nałożyli na społeczność miasteczka okup. Wojny poł. XVII w. spowodowały niemal doszczętne zniszczenie Bełza, o czym zaświadcza dokument lustracji miasta z 1667 r. Dla przyspieszenia odbudowy miasta bełski magistrat nadał Żydom takie same prawa, jakie posiadali inni mieszczanie. W 1704 r., podczas wojny północnej, Bełz został

zniszczony przez wojska szwedzkie. Po I rozbiorze (1772) Bełz został wcielony do monarchii Habsburgów. Miasto utraciło znaczenie polityczno-administracyjne i przekształciło się w niewielki ośrodek rzemieślniczo-handlowy. 7 maja 1789 r. cesarz Józef II wydał patent tolerancyjny, na mocy którego większość różnic prawnych między chrześcijanami i Żydami została zlikwidowana, a istniejące ograniczenia na budowanie synagog i zakładanie cmentarzy żydowskich zostały zniesione. Żydzi Bełza sukcesywnie zasiedlali całe śródmieście, łącznie z placem rynkowym. Po wielkim pożarze z 1806 r., gdy spłonęła część drewnianego Bełza wraz z bóżnicami, na koszt fundacji rabinów z rodziny Adlerów wzniesiono nową synagogę.

Żydzi w Bełzie, 1916–1917, fotografia zrobiona przez żołnierza niemieckiego w czasie I wojny światowej, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości Polskiej Akademii Nauk

„Chasidut Belz" ¶ W 1816 r. Bełz stał się jednym z ośrodków chasydyzmu w Galicji i siedzibą słynnej dynastii chasydzkiej – Rokeach (jid. Belzer chasidim). Jej założycielem był **Szalom Rokeach** (1779–1855), który urodził się w Brodach, był uczniem Jakuba Icchaka Horowica (Widzącego z Lublina), a po śmierci swojego mistrza w 1815 r. został uznany za cadyka. Rebe był nazywany Sar Szalom (hebr. Książę pokoju). W Bełzie był rabinem w latach 1817–1855. Z inicjatywy Szaloma Rokeacha w 1843 r. w Bełzie zbudowano Wielką Synagogę i bejt ha-midrasz. W 1874 r. na płd.-wsch. od Wielkiej Synagogi, na koszt rodziny Rokeachów, wzniesiono Talmud-Torę oraz nowy budynek rabinów Rokeachów. ¶ Szalom Rokeach głosił idee chasydyzmu w pn. Galicji, na Wołyniu i Węgrzech. Legenda głosi, że posiadał dar uzdrawiania ludzi. Jego sława jako uzdrowiciela, który pomaga w ciężkich chwilach zarówno Żydom, jak i chrześcijanom, sięgała daleko za granice Galicji, Wołynia i Bukowiny. Setki Żydów przyjeżdżało do Bełza, aby dostać błogosławieństwo od cadyka. Szalom Rokeach zmarł w 1855 r. Został pochowany na bełskim kirkucie, a do jego grobu chasydzi pielgrzymują w ważnej potrzebie życiowej do dzisiaj. ¶ Miejsce Szaloma Rokeacha zajął jego piąty, najmłodszy syn, rebe Jehoszua Rokeach (1825–1894). W odróżnieniu od ojca był on aktywnym działaczem politycznym. W 1878 r. znani cadykowie Galicji Wsch. z nim na czele powołali organizację „Machzikej ha-Dat" (hebr. Obrońcy wiary), która miała przeciwdziałać ideom haskali w Galicji oraz broniła idei ortodoksji chasydzkiej. Członkowie organizacji wydawali

Synagoga w Bełzie, 1924, zbiory Instytutu Sztuki PAN

czasopismo i brali udział w wyborach do Parlamentu Austriackiego. ¶ Legenda głosi, że kiedy rebe zaniemógł z powodu tajemniczej choroby, chasydzi postanowili zawieźć go do Wiednia. Tam, w jednym z najlepszych szpitali w Europie, został zbadany przez specjalistów. Lekarze stwierdzili konieczność przeprowadzenia natychmiastowej operacji, lecz nikt nie mógł przewidzieć jej wyniku. Operacja została przeprowadzona bez komplikacji, lecz w drodze powrotnej z Wiednia do Bełza rebe zmarł. ¶ W 1894 r. trzecim admorem bełskich chasydów został Isachar Dow (I) Rokeach (1854–1926). Isachar kontynuował krzewienie tradycji żydowskich, dbał o edukację i był wielkim autorytetem dla przywódców żydowskich w Galicji i na Węgrzech. Uważano go również za cudotwórcę. Do Bełza przybywały tysiące pielgrzymów z różnych krajów, aby otrzymać błogosławieństwo. ¶ Na bełskiej nekropolii żydowskiej zostali pochowani trzej przywódcy słynnej dynastii bełskich cadyków: Szalom, Jehoszua oraz Isachar Dow (I).

Dr Arthur Ruppin – Wizyta w Bełzie w 1903 r. ¶ *Przyjechałem pociągiem w przeddzień święta Szawuot. Pociąg był pełen Żydów podróżujących do rebbe. Wszyscy z nich mieli długie pejsy, nosili czarne aksamitne okrągłe sztrajmle na głowach, a niektórzy z nich mieli sandały. Do Bełza dotarliśmy popołudniem, a długa kolumna Żydów zmierzających do miasta przypomniała mi o ciągłej podróży tego narodu. Na ogół Bełz miał 6 tys. mieszkańców, z których połowa była żydowskiego pochodzenia. Tamtego dnia jednak wydawało się jakby mieszkali tam tylko Żydzi, ponieważ tysiącami przyjechali oni spoza miasta, aby odwiedzić rebbe. Byli nawet goście z Węgier czy Rosji.* ¶ *Udałem się do synagogi na wieczorną modlitwę i nie było tam gdzie usiąść. Tysiące Żydów stały, stłoczone i kołyszące się podczas modlitwy jak zboże na wietrze. Zgromadzenie*

pogrążyło się w modlitwie, gdy tylko pojawił się rebbe. Wszyscy próbowali przepchnąć się bliżej do niego. On sam podszedł do podium i zaczął modlić się donośnym głosem. Ten głos zdawał się budzić gorące uwielbienie w większości zgromadzonych. Zamykali oni oczy i kołysali się wiernie z boku na bok. Głośna modlitwa przypomina ryk burzy. Ktokolwiek widziałby tych Żydów w ich modlitwie, musiałby przyznać, że naród ten nadal jest najbardziej pobożny ze wszystkich. ¶ Na podstawie: *Sefer zikaron Belz* (hebr. Księga pamięci Bełza), Tel Awiw 1974 [tłum. z ang. W. Szwedowski]

Synagoga ¶ W latach 1839–1845 na nowym miejscu powstała murowana synagoga, a w 1849 r. w jej sąsiedztwie zbudowano bejt ha-midrasz. Inicjatorem budowy był najprawdopodobniej rabi Szalom Rokeach. Z budową synagogi związana jest następująca legenda. Rabi Szalom razem z dwoma swoimi przyjaciółmi złożył obietnicę, że nie będzie spał przez tysiąc nocy i poświęci ten czas na studiowanie Tory. Po kilkuset nocach przyjaciele się poddali, lecz rabi Szalom Rokeach dotrzymał obietnicy. Ostatniej nocy z tysiąca objawił mu się prorok Eliasz i razem studiowali Torę do białego rana. Prorok wtajemniczył Szaloma we wszystkie szczegóły bóżnicy żydowskiej i rabbi Szalom Rokeach obiecał, że zbuduje synagogę właśnie tak, jak nakazał mu prorok Eliasz. Rabbi osobiście pracował na budowie przez 15 lat. Była to wysoka kamienna budowla o grubych ścianach mających ponad 1 m grubości, nawiązujaca stylem do obronnej synagogi z Żółkwi. Zbudowana na planie prostokąta, mieściła salę modlitewną o planie zbliżonym do kwadratu oraz przedsionek i babiniec. Wysoki budynek wieńczyła attyka ozdobiona złocistymi, miedzianymi kulami. Synagoga posiadała wspaniałą akustykę i mogła zmieścić nawet 5 tys. osób.

W latach 80. XX w. z inicjatywy bełskiego rabina Isachara Dowa (II) opracowano plan wzniesienia Wielkiej Synagogi w Jerozolimie. Budynek bóżnicy stanowi powiększoną kopię synagogi, którą bełski rabbi „Sar Szalom" wybudował w Bełzie w 1. poł. XIX w. Nowa synagoga wyposażona jest w olbrzymią salę modlitwy na 10 tys. osób, sale do nauki i studiowania, salę bankietową i inne. Budowa tego centrum edukacyjno-religijnego w pn. Jerozolimie trwała 15 lat – tyle samo czasu zajęło wzniesienie starej synagogi w Bełzie. Nowy budynek synagogi – jeden z największych na świecie – otwarto w 2000 r.

Początek XX w. ¶ W 1880 r. w mieście mieszkało 2135 Żydów (51,7% całej ludności). Na początku XX w. od strony Lwowskiego Przedmieścia powstała kolejna synagoga, ufundowana przez Fajwla Taubego. Jego syn, również Fajwel, założył w 1909 r. towarzystwo „Iszre Lew" niosące pomoc chorym i ubogim. W 1910 r. na płd. od rynku zbudowano bóżnicę tego towarzystwa dobroczynnego. ¶ W 1914 r. w Bełzie mieszkało 3,6 tys. Żydów, 1,6 tys. Ukraińców i 900 Polaków. Aktywne życie bełskiej społeczności przerwała I wojna światowa. W latach 1914–1915 miasto było zajęte przez wojska rosyjskie i wchodziło

Synagoga towarzystwa dobroczynnego „Iszre Lew" w Bełzie, 2014, Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

w skład galicyjsko-bukowińskiego generał-gubernatorstwa. Miejscowość znacznie ucierpiała w wyniku działań wojennych. Już w pierwszych dniach okupacji wojska rosyjskie spaliły prawie wszystkie domy żydowskie na rynku i przyległych ulicach. Po domu modlitewnym „Iszre Lew" pozostały jedynie spalone ściany, trzecia część ścian bejt ha-midraszu i Talmud-Tory została zburzona, w Wielkiej Synagodze zaś w latach 1916–1918 mieścił się austriacki szpital wojskowy. Po rozpadzie Austro-Węgier w 1918 r. Bełz przez krótki czas był miastem powiatowym Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, a w 1919 r. wszedł w skład Polski. ¶ Izachar Rokeach w czasie I wojny światowej musiał opuścić Bełz i wyjechał do Mukaczewa. Dopiero po zakończeniu działań wojennych wrócił do domu. Zmarł w 1926 r. Wszystkie zniszczone budowle żydowskie odbudowano w latach 30. XX w. ze środków rodziny Rokeachów. Od 1926 r. liderem bełskich chasydów został Aaron Rokeach (1880–1957). Dzieciństwo i młodość spędził w domu rodzinnym, wykazywał duże zainteresowania nauką i studiowaniem Tory. Od wczesnych lat prowadził ascetyczny styl życia, co miało wpływ na jego zdrowie. Postać rabbiego Aarona otaczała aura mistycyzmu. Wielu jego uczniów opowiadało o cudownej mocy błogosławieństw cadyka cudotwórcy i porównywało go z samym Baal Szem Towem – założycielem chasydyzmu. ¶ Na początku lat 30. w Sokalu, a następnie w Bełzie, powstała organizacja syjonistyczna „Tora wa-Awoda" (hebr. Tora i Praca), której założycielami byli Izaak Mautner, Szmul Szpindel i Izaak Teller. Później powołano do życia także organizację „Bnej Akiwa" (hebr. Synowie Akiwy), w ramach której istniały dwie grupy liczące razem 20 członków. Czołowymi działaczami „Bnej Akiwa" byli Mosze Hadari i Mirel Ziefert. Członkowie tego ruchu organizowali wydarzenia kulturalne oraz nauczanie języka hebrajskiego. Ponadto współpracowali z partią „Hitachdut" (hebr. Jedność) oraz innymi żydowskimi partiami politycznymi.

MIASTECZKO BEŁZ ¶ Z Bełzem związane jest powstanie popularnej piosenki *Majn sztetele Bełz* (jid. Moje miasteczko Bełz). Muzykę do tej piosenki skomponował kompozytor Aleksander Olszaniecki, autorem tekstu był poeta Jacob Jacobs. Utwór powstał w 1932 r. w Nowym Jorku na potrzeby przedstawienia *Pieśń z getta*, na kilka lat przed zagładą Żydów w Europie. Piosenka szybko zyskała miano ludowej, została przetłumaczona na inne języki – i okazała się proroczą. ¶ Już od ponad pół wieku toczą się dyskusje, o jakim mieście jest mowa w tej piosence: o dawnym polskim Bełzie czy o mieście Bielce w Mołdawii. W Polsce bardziej rozpowszechniona jest ta pierwsza wersja. Jedno z pierwszych tłumaczeń piosenki powstało dla warszawskiego wykonawcy Adama Astona, jednak należy też uwzględnić fakt, że Isa Kremer, dla której ta piosenka została napisana, pochodziła z mołdawskiego miasta Bielce (jid. Belc, rum. Bălți). W każdym razie los obu miasteczek był tak samo tragiczny, a słowa piosenki można odnieść do setek innych – nie tylko tych dwóch o podobnie brzmiących nazwach...

Cmentarz żydowski w Bełzie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. miasteczko zostało zajęte najpierw przez Armię Czerwoną, a następnie po 10 października przez wojska niemieckie i weszło w skład Generalnego Gubernatorstwa (1939–1944). Razem z wycofującymi się wojskami sowieckimi wielu Żydów wyjechało na wschód do ZSRR. Niemieckie władze okupacyjne spędziły do Bełza Żydów z najbliższych miejscowości oraz utworzyły tu obóz pracy. W maju 1942 r. przebywało w mieście ok. 1,5 tys. Żydów. Ok. 1 tys. z nich 2 czerwca 1942 r. zmuszono do przejścia piechotą ok. 60 km do Hrubieszowa, a stamtąd wywieziono ich do obozu zagłady w Sobiborze. We wrześniu 1942 r. ich los podzieliło ok. 500 pozostałych w Bełzie Żydów.

Ostatni rabin ¶ Ostatni rabin Bełza Aaron Rokeach, ratując się przed nazistami wyjechał do Przemyślan jesienią 1939 r. W lipcu 1941 r. hitlerowcy okrążyli dzielnicę żydowską, spędzili wszystkich Żydów do synagogi, a następnie ją podpalili. Wówczas uratował ich duchowny greckokatolicki Emilian Kowcz (słynny „proboszcz Majdanka", który w 2001 r. został ogłoszony błogosławionym męczennikiem). Nakłonił on esesmanów, by go wpuścili do płonącej bóżnicy. Korzystając z chwilowego zamieszania wśród oprawców, Kowcz otworzył drzwi synagogi, skąd zaczęli wybiegać ludzie. Duchowny zauważył przy wejściu drobne ciało, które wziął na ręce i wyniósł z ognia. Tym uratowanym był rabin Aaron Rokeach. Niestety, nie wszystkim udało się

wydostać z synagogi. Wśród zmarłych znaleziono ciało jego jedynego syna – Moszego. Wraz z jego śmiercią została przerwana bezpośrednia linia dynastyczna bełskich rabinów Rokeachów (obecny admor bełskiej dynastii chasydzkiej jest synem kuzyna rabiego Aarona). ¶ W 1943 r. rabinowi i jego przyrodniemu bratu rabiemu Mordkemu z Biłgoraja udało się przedostać na Węgry przy pomocy oficera węgierskiego kontrwywiadu. Rabin i jego brat ogolili brody i pejsy, po czym mieli udawać uwięzionych radzieckich generałów schwytanych przez Węgrów i konwojowanych do Budapesztu w celu przeprowadzenia przesłuchania. Uciekinierzy później wspominali, że doświadczali „cudów" na każdym etapie tej ucieczki. Przez całą drogę liczącą 200 km przez Galicję i Słowację do granicy węgierskiej ich samochód przesłoniła tak gęsta mgła, że był prawie niewidoczny. Kiedy rabin z bratem w końcu dotarli do granicy węgierskiej, zostali zatrzymani na przejściu granicznym. W decydującym momencie na przejściu pojawiło się trzech wysoko postawionych urzędników z Budapesztu i wydało rozkaz o przepuszczeniu samochodu. Bełscy chasydzi szczerze wierzą w to, że było to trzech bełskich cadyków, zesłanych z niebios w celu pomocy rabiemu Aaronowi w pomyślnym zakończeniu ucieczki… ¶ Po wojnie rabi Aaron Rokeach odrodził bełski ośrodek chasydzki w Izraelu, gdzie żył do 1957 r. Do dworu cadyka z Bełza dołączyli inni chasydzi, których cadykowie zginęli w Europie – w ten sposób bełscy chasydzi ponownie stali się jedną z najliczniejszych społeczności.

Bełz powojenny ¶ W 1944 r. miasto ponownie znalazło się w granicach Polski. Podczas wymiany ludności między Polską Republiką Ludową a Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką, a także w ramach akcji „Wisła" z Bełza i okolic wysiedlono wszystkich Ukraińców. Na mocy umowy o zmianie granic z 15 lutego 1951 r. Bełz został włączony do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, rejon ustrzycki zaś przeszedł do Polski. Bełskich Polaków wówczas wywieziono, a w mieście osiedlili się głównie Ukraińcy z rejonu ustrzyckiego oraz przesiedleńcy z innych regionów Ukrainy i ZSRR. Od 1991 r. Bełz znajduje się w granicach niepodległej Ukrainy. ¶ W 1945 r. do Bełza wróciło 220 Żydów. Część z nich wyjechała do Polski, Izraela i innych krajów, lecz niewielka społeczność żydowska funkcjonowała tu nieprzerwanie również po wojnie. Dopiero pod koniec lat 90. XX w. prawie wszyscy mieszkający w Bełzie Żydzi wyemigrowali. ¶ Najcenniejsze obiekty żydowskiego dziedzictwa kulturowego, w tym Wielka Synagoga, bejt ha-midrasz i Talmud-Tora, zostały wysadzone w powietrze w 1942 r. Ruiny tych budynków rozebrano w 1951 r., już w czasach radzieckich. Z zespołu synagogalnego do naszych czasów dotrwał jedynie budynek dawnej mykwy. Zachował się też budynek towarzystwa dobroczynnego „Iszre Lew" oraz pozostałości cmentarza żydowskiego z częściowo zachowanymi macewami.

Miejsce dla pielgrzymów ¶ Bełz pozostaje ważnym celem pielgrzymek chasydów z całego świata pragnących odwiedzić groby sławnych cadyków. Na

potrzeby tych wizyt naprzeciwko cmentarza została zbudowana nowa synagoga, mykwa i dom dla pielgrzymów. Cmentarz w 2007 r. został ogrodzony murem. Klucze do bramy cmentarza można uzyskać, dzwoniąc pod numer tel. +38 032 575 24 17.

Okolice

Czerwonogród (18 km): pałac Potockich (1762), obecnie filia lwowskiego Muzeum Historii Religii, klasztor oo. Bazylianów św. Jerzego (1673), dawny kościół oo. Bernardynów (1692–1704), obecnie cerkiew św. Włodzimierza ¶ **Mosty Wielkie** (20 km): ruiny synagogi (początek XX w.), wewnątrz złożone macewy pochodzące z miejscowego cmentarza żydowskiego, kościół (1837), cerkiew (1893) ¶ **Uhnów** (21 km): dawny kompleks synagogalny (początek XX w.), kościół (1695), cerkiew (XIX w.) ¶ **Sokal** (28 km): cerkiew św. Mikołaja (XVI w.), dawny klasztor oo. Bernardynów (XVII w.), obecnie kolonia karna, ruiny synagogi (1762), zdewastowany cmentarz żydowski z pozostałościami macew ¶ **Radziechów** (52 km): dawna synagoga (XIX w.), drewniana cerkiew św. Mikołaja (początek XX w.)

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVI w.), ul. Mickiewicza 106 ¶ **Dawny dom modlitwy** towarzystwa „Iszre Lew" (1910), ul. Torhowa ¶ **Państwowy Rezerwat Historyczno-Kulturowy** w Bełzie, ul. Sawenka 1 ¶ **Wieża Ariańska** (1606), najstarszy z zachowanych zabytków w mieście, ul. Gogola ¶ **Ruiny klasztoru** oo. Dominikanów (poł. XVI w.) ¶ **Kościół i monaster** ss. Dominikanek (2. poł. XVII w., obecnie cerkiew św. Mikołaja – Ukraiński Kościół Greckokatolicki) ¶ **Kościół Najśw. Marii Panny** (1906–1911) i kaplica św. Walentego ¶ **Drewniana cerkiew** św. Paraskewy (XV–XVII w.) ¶ **Ratusz** ¶ **Zameczek**

BEŁZ

Busk

ukr. Буськ, jid. ביסק

Ich dłonie wskazały lekko pochylony kamień: To tutaj!
Georges Clemenceau *Busk* w: *Au pied du Sinai* (fr. U stóp Synaju), Paryż 1898

Wenecja Galicyjska ¶ Busk jest położony w miejscu, w którym do Bugu uchodzą rzeki Pełtew, Sołotwina i Rokitna, dzieląc miasto na kilka części. Dawniej miejscowość otaczały stawy i bagna, a duża liczba rzek i potoków sprzyjała powstaniu wokół niej niepowtarzalnego krajobrazu. Dlatego też w XVIII–XIX w. Busk często był nazywany „Wenecją Galicyjską". Współcześnie miasto wygląda zupełnie inaczej. Potoki wyschły i zanikł podział na odrębne części. Jedynie mosty i drewniane kładki łączące brzegi dawnych koryt rzecznych przypominają tę charakterystyczną cechę. ¶ Kronika *Powieść lat minionych* wspomina o Busku (Bużesku) jako o ruskim grodzie obronnym już w 1097 r. Od 1100 r. Busk był stolicą samodzielnego księstwa wchodzącego w skład Rusi Halicko-Włodzimierskiej i razem z nią został przyłączony do Korony Polskiej pod koniec XV w. W 1411 r. Busk uzyskał magdeburskie prawa miejskie i stał się ważnym centrum handlowym i rzemieślniczym. Posiadał ważne znaczenie strategiczne dzięki położeniu w pobliżu Szlaku Czarnego – starego traktu, którym ciągnęli z Krymu do Lwowa kupcy, a czasami również najazdy tatarskie. Od 1540 r. funkcję starosty w mieście pełnili przedstawiciele polskiego rodu Górków, wyznawcy kalwinizmu, dzięki którym Busk stał się jednym z pierwszych ośrodków kalwinizmu na Rusi. W tym czasie miasto znacząco poszerzyło swoje granice: oprócz Starego Rynku założono jeszcze dwa – Środkowy i Nowy. Odtąd ukształtowały się trzy części – stara, nowa i centralna część miasta. W latach 1539–1541 w Busku powstały zakłady papiernicze, które działały do 1788 r. To właśnie na buskim papierze została wydrukowana w 1581 r. Biblia Ostrogska Iwana Fedorowa, pierwsze pełne wydanie Pisma Świętego w języku cerkiewnosłowiańskim. ¶ Pod koniec XVIII w. właścicielem miasta został Józef Mier, który pochodził z rodziny szkockiej. Od tego czasu miasto zaczęło prężnie rozwijać się jako centrum przemysłowe. Mier zbudował tartaki i huty szkła. Do pracy zaprosił mistrzów z Czech i Niemiec. Jego syn, hr. Wojciech Mier, zbudował w 1810 r. pałac, który zachował się do dziś. Busk pozostał w rękach Mierów do 1879 r. W 1849 r. miasto spłonęło i straciło swoją potęgę gospodarczą. Po Mierach Buskiem władała rodzina Badenich.

Rynek w Busku, 1917, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Hr. Kazimierz Feliks Badeni (1846–1909) w 1888 r. został namiestnikiem Galicji, a w latach 1895–1897 piastował stanowisko szefa rządu Austro-Węgier. Po dymisji osiedlił się w Busku, gdzie mieszkał do swojej śmierci. Zmarł nagle w pociągu w odległości kilku kilometrów od Buska, wracając z kuracji w Karlsbadzie. Został pochowany w Busku w krypcie rodzinnej, która została zniszczona w czasach radzieckich. Po Kazimierzu Feliksie właścicielem majątku był jego syn Ludwik Józef Badeni. Polityka rodziny Badenich była bardzo przychylna wobec Żydów. Istnieją legendy o tym, że Kazimierz Badeni rozmawiał z miejscowymi Żydami w jidysz oraz wspierał ubogich Żydów zwalniając ich z podatków.

Żydzi z Buska ¶ Najstarsza wzmianka o Żydach w Busku pochodzi z 1454 r. W 1510 r. buscy Żydzi zobowiązani byli płacić rocznie 20 złotych florenów do skarbu królewskiego za pośrednictwem przewodniczących kahału lwowskiego. W 1518 r. z powodu najazdu Tatarów król zwolnił Żydów na rok z podatku, po czym mieli oni płacić już nie złotem, lecz monetą państwową (po 30 gr za floren). W 1564 r. Zygmunt August potwierdził przywilej nadany buskim Żydom przez jego ojca w 1550 r. i poszerzył ich prawa: Żydzi mogli kupować działki i domy w całym mieście, stawiać nowe budowle, bez przeszkód je sprzedawać i uprawiać handel na terytorium całej Rusi i Podola. Mogli handlować mięsem oraz korzystać ze wszystkich praw i ulg miejskich i państwowych na równi z innymi mieszkańcami. W 1582 r. król Stefan Batory ogłosił Busk wolnym miastem królewskim, które jednocześnie otrzymało przywilej „de non tolerandis Judaeis". Nie wiadomo dokładnie, jakie były konsekwencje tego przywileju, ponieważ Żydzi przez cały czas mieszkali w obrębie murów miejskich na terenie Nowego Miasta. ¶ Z prawnego

A Widok na Busk, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Cmentarz żydowski w Busku, 2013, fot. Wioletta Wejman, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

punktu widzenia społeczność żydowska Buska była częścią kahału lwowskiego, posiadała jednak wszystkie instytucje, m.in. cmentarz i synagogę. Wśród rabinów, którzy działali w Busku, należy wymienić Aarona (1540–1560) i Izaaka ben Abrahama Chajesa, który pracował tu w latach 1564–1568, po czym został rabinem w Pradze. Na początku XVIII w. funkcję rabina w Busku pełnił Cwi Hirsz ben Mosze z Żółkwi. W wyniku pogromów kozackich w latach 1648–1649 zginęło ok. 100 Żydów, lecz społeczność odrodziła się.

(Bardzo) stary cmentarz ¶ Stary cmentarz żydowski w Busku uważany jest za najstarszy aszkenazyjski cmentarz na terytorium Ukrainy i jeden z najstarszych w Europie Śr.-Wsch. Kirkut jest duży, położony na kilku wzgórzach. Znajduje się tu najstarsza zachowana macewa na terytorium objętym szlakiem Shtetl Routes, datowana na 1520 r., z umieszczonym na niej epitafium: *Dał ozdobę zamiast prochów.* (Iz 61,3) *Tu został pogrzebany człowiek uczciwy, r. Jehuda syn r. Jakuba, zwany Juda. Zmarł we wtorek 5 kislew w 5281 r. od stworzenia świata* (23.11.1520 r.). *W węźle życia niech będzie dusza jego* [*związana razem z duszami*] *Abrahama, Izaaka, Jakuba i wszystkimi bogobojnymi ludźmi.*

Frankiści i chasydzi ¶ W XVIII w. Busk stał się centrum ruchu frankistów. Wielu Żydów – nawet ówczesny rabin Buska Nachman Samuel ha-Lewi, było zwolennikami sekty Jakuba Franka. Podczas dysputy w Kamieńcu Podolskim w 1757 r. było obecnych 19 przedstawicieli frankistów, z których 4 – na czele z rabim Nachmanem – pochodziło z Buska. Wśród tych, którzy przyjęli chrzest w 1759 r. po drugiej dyspucie we Lwowie, 103 osoby pochodziły z Buska, w tym dawny rabin Nachman, który przyjął imię

Piotra Jakubowskiego. Dzięki dużemu wsparciu dla Franka ze strony buskich Żydów król August III uznał Busk za jedno z głównych miast frankistów w państwie i wyznaczył je na miejsce zamieszkania zwolenników tej sekty (buskich Żydów nazywano nawet *bisker szabsecwijnikes* od imienia Sabataja Cwiego). Jakub Frank mieszkał w Busku w czasie dysputy lwowskiej. ¶ Aktywnym przeciwnikiem sekty Franka w Busku był Dawid Pinchas z Bohorodczan, który został wybrany na miejsce rabina „zdrajcy". Uczestniczył on w drugiej dyspucie we Lwowie, reprezentując Żydów ortodoksyjnych. ¶ Jednak ruch chasydyzmu, który powstał pod koniec XVIII w., szybko zdobył zwolenników także w Busku. W XIX w. większość Żydów miasteczka należała do chasydów.

Chasydzka dynastia Olesk (od ukr. nazwy Olesko – miasta położonego w odległości 23 km od Buska) reprezentuje gałąź bełskiego kierunku chasydyzmu. Założycielem dynastii był Chanoch Henach Dow Mayer (1800–1884), znany także z nazwy swojego dzieła *Lew sameach* (hebr. Wesołe serce). Był on zięciem pierwszego bełskiego rabina Szaloma Rokeacha. Jako dziecko odwiedził Widzącego z Lublina i był uczniem znanych rabinów chasydzkich, takich jak Uri ze Strzelisk, Naftali Cwi z Ropczyc czy jego teść Szalom Rokeach z Bełza. Czołowi rabini takich dynastii chasydzkich jak Sasów, Kaliw, Stanisławów, Turzysk, Malin i Radomyśl są potomkami dynastii oleskiej, która obecnie ma swoją kontynuację na Brooklynie (USA).

Od poł. XIX w. w Busku funkcję rabina pełnili kolejno przedstawiciele słynnego rodu Babad: Jaakow – zięć Eliezera Ettingera z Żółkwi, jego syn Awrom (zm. 1905) i wnuk – Isachar Ber.

Synagoga ¶ Duża ceglana synagoga, która zachowała się do dziś, została zbudowana w latach 1842–1843. Była zlokalizowana w pobliżu rynku. Budowę współfinansował lwowski kupiec Jakub Glanzer. Synagoga została wzniesiona na planie prostokąta z kwadratowym pomieszczeniem sali modlitewnej. Ściany, zbudowane z ciosanego kamienia, otynkowano z zewnątrz i w środku. Budynek wieńczyła wysoka attyka ozdobiona mosiężnymi kulami. Ściany sali modlitewnej zdobione były gzymsem, a oświetlona była przez dwa półokrągłe i jeden okrągły otwór okienny. Zach. elewacja podzielona była na dwie kondygnacje. We wsch. ścianie znajdowała się wnęka na Torę, dekorowana dwupiętrowym klasycystycznym portalem uwieńczonym archiwoltą. Po obu stronach znajdowały się dwa rzędy kolumn z korynckimi kapitelami. ¶ Podczas II wojny światowej elementy wnętrza głównej sali synagogi zostały wykorzystane jako materiał budowlany. W czasach radzieckich w synagodze mieściła się sala sportowa, później – magazyn, po czym w jednej części synagogi znajdowały się pomieszczenia mieszkalne, w drugiej urządzono śmietnik. Budowla w szybkim tempie ulegała zniszczeniu. Na początku XXI w. w celu zachowania tego cennego zabytku,

Synagoga w Busku, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

podjęto decyzję o przekazaniu niezamieszkałej części budowli społeczności chrześcijan ewangelicznych, która częściowo odnowiła budynek.

Emigracja ¶ W 1884 r. Busk liczył 5297 mieszkańców. Wśród nich było 2001 katolików obrządku łacińskiego (37,8%), 1640 grekokatolików (31%), 1566 Żydów (29,6%) i 86 protestantów (1,6%). Węzeł kolejowy zlokalizowany został w sąsiednim miasteczku Krasne. Na początku XX w. miała miejsce duża fala emigracji. Wielu rzemieślników żydowskich, drobnych handlarzy i bezrobotnych wyjechało do USA.

Jedną ze słynnych osób urodzonych w Busku jest austriacki dziennikarz, działacz polityczny, właściciel i wydawca gazet wiedeńskich „Morgenpost" oraz „Wiener Tagblatt" Morris Scheps (1834–1902), syn dr. Lea Schepsa. Urodził się w Busku w 1834 r. Uczęszczał do szkoły średniej i studiował na uniwersytecie we Lwowie. W 1854 r. zaczął studiować medycynę w Wiedniu, lecz później zafascynowało go dziennikarstwo. Za profrancuskie liberalne poglądy Scheps był ostro krytykowany przez antysemitów w Wiedniu. Wśród przyjaciół Morrisa było wielu francuskich pisarzy – jednym z nich był Georges Clemenceau – senator i premier Francji. Towarzyszył on Morrisowi Schepsowi w podróży do grobu jego ojca na cmentarzu żydowskim w Busku.

W czasie I wojny światowej Busk był okupowany przez wojska rosyjskie od sierpnia 1914 r. do lipca 1915 r. Większość buskich Żydów uciekła przed inwazją rosyjskich wojsk do Wiednia, Czech lub na Węgry. Większość z nich nie wróciła do Buska. W Bostonie (USA) powstała organizacja pochodzących z Buska Żydów, która pomagała zarówno osobom przybywającym do miasta, jak i pozostałym w Busku ziomkom. ¶ W listopadzie 1918 r. miasto zostało włączone do Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, która utworzyła w mieście bazę swoich sił powietrznych. W maju 1919 r. Busk został zajęty przez Wojsko Polskie. W czasie wojny z Rosją bolszewicką w sierpniu 1920 r. miasto było na krótko zajęte przez Armię Konną pod dowództwem Siemiona Budionnego. Do 1939 r. Busk był częścią Rzeczypospolitej Polskiej.

Edukacja, kultura, syjonizm ¶ Na początku XX w. w Busku istniały dwie szkoły podstawowe (od 7 r.ż.) dla chłopców i dziewcząt, lecz nie było szkoły dla starszych dzieci. Bogatsi rodzice wysyłali swoje dzieci do szkół w Kamionce Strumiłowej, Brodach, Złoczowie albo Lwowie. Ci, którzy nie mogli sobie na to pozwolić, uczyli dzieci w domach. W Busku nie było

Wydział stowarzyszenia Hatikwa w Busku, 1931–1932, reprodukcja z *Sefer Busk*, red. Awraham Szajri, Hajfa 1965

jeszcze, lecz każdy nastolatek, który chciał kontynuować studia religijne po ukończeniu chederu, mógł samodzielnie studiować Talmud oraz inne księgi żydowskie w bejt ha-midraszu. W 1908 r. utworzono szkołę do nauki języka hebrajskiego dla dorosłych. Pierwszym nauczycielem szkoły został Izrael Baruch, który później, mieszkając w Hajfie, napisał wspomnienia o tej pierwszej szkole hebrajskiej w Busku. Wielu młodych ludzi kontynuowało naukę hebrajskiego na kursach dla nauczycieli oraz w innych żydowskich szkołach wyższych we Lwowie. ¶ W 1911 r. w Busku rozpoczął swoją działalność klub „Toynbee-Halle" – ośrodek kulturalno-oświatowy, którego celem było zaspokajanie potrzeb kulturowych najuboższych członków społeczności żydowskiej. Nazwa klubu pochodzi od nazwiska angielskiego ekonomisty i dobroczyńcy, zwolennika reform socjalnych – Arnolda Toynbeego (1852–1883). ¶ Żydzi Buska aktywnie uczestniczyli w rozmaitych przedsięwzięciach organizacji syjonistycznych. Na początku XX w. w mieście powstało stowarzyszenie „Ahawat Syjon" (hebr. Miłość do Syjonu). Towarzystwo założyło bibliotekę żydowską. W mieście działały także oddziały innych syjonistycznych organizacji młodzieżowych, m.in. „Ha-Szomer ha-Cair", „Gordonia", „Betar" i wiele innych. Ponadto w mieście istniały przedstawicielstwa partii politycznych: „Powszechni Syjoniści", „Hitachdut", „Poalej Syjon – Lewica" oraz „Jad Harucim". ¶ Działalność kulturalną na rzecz Żydów Buska prowadziło towarzystwo „Hatikwa". Działały także biblioteka, czytelnie oraz sala wykładowa. Popularnością wśród młodzieży cieszył się żydowski klub sportowy „Bar-Kochba". Kilku *chalucim* z Buska przyłączyło się do trzeciej fali aliji do Palestyny. Jednym z nich był Majer Dror (Schor), założyciel buskiego oddziału „Ha-Szomer ha-Cair". W Busku działał sierociniec, w którym mieszkało 40 dzieci, a pieniądze na jego utrzymanie przysyłali

Busk, pomnik poświęcony Żydom zamordowanym w latach 1941–1944, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

ziomkowie z Bostonu. Oni także wspierali finansowo darmową kuchnię, gdzie w zimie mogli stołować się potrzebujący. Od 1921 r. działała szkoła żydowska należąca do sieci szkół „Safa Brura" (hebr. Jasny język) z językiem nauczania hebrajskim. ¶ W 1921 r. w Busku mieszkało 1460 Żydów. W 1939 r. liczba mieszkańców Buska stanowiła ok. 8 tys. osób, w tym 4 tys. Polaków, 2,5 tys. Żydów i 1,5 tys. Ukraińców.

II wojna światowa i Zagłada ¶

We wrześniu 1939 r. miasto zajęła armia radziecka, która zorganizowała w Busku obóz jeńców wojennych w stajniach dworu Badenich. Utrzymywano tu ok. 1 tys. polskich jeńców, którzy pracowali przy budowie drogi Lwów–Kijów. Po ataku Niemiec na Związek Radziecki miejscowy oddział NKWD zamordował w więzieniu 35 osób. ¶ Wojska niemieckie wkroczyły do miasta pod koniec czerwca 1941 r. W Busku mieszkało wówczas ok. 1,9 tys. Żydów. 21 sierpnia 1942 r. została przeprowadzona akcja, podczas której miejscowych Żydów deportowano wraz z Żydami z Kamionki Strumiłowej do obozu zagłady w Bełżcu. Następna, większa akcja miała miejsce 21 września 1942 r. Niemcy zorganizowali masową egzekucję Żydów z Buska i Kamionki. Stracono wtedy ok. 2,5 tys. osób. Pod koniec 1942 r. utworzono getto, do którego przesiedlono Żydów z okolicznych miejscowości. Na wiosnę 1943 r. więziono tu do 3 tys. osób, w tym uchodźców ze zlikwidowanych gett. W 1. poł. 1943 r. w getcie zorganizowano podziemny ruch oporu pod przywództwem Jakuba Eisenberga. Działaczom tego ruchu udało się zebrać trochę broni, lecz wszystkich jego uczestników naziści złapali i zamordowali. Pozostałych Żydów w Busku zamordowano 21 maja 1943 r. – jedynie grupę wybranych mężczyzn wysłano do obozu koncentracyjnego przy ul. Janowskiej we Lwowie. Od maja do listopada 1943 r. w Busku działał obóz pracy przymusowej dla Żydów. Latem 1943 r. w czasie przeszukiwań terenów dookoła Buska naziści odkryli sześć dużych podziemnych bunkrów wraz ze 140 Żydami, którzy się w nich ukrywali. Uzbrojeni uciekinierzy próbowali stawiać opór, lecz bez powodzenia.

Miejsca pamięci ¶

Okupanci spowodowali w Busku ogromne straty. Zniszczyli młyn, fabryki, telegraf i centralę telefoniczną, unieruchomili prawie wszystkie przedsiębiorstwa przemysłowe działające w mieście i zburzyli wiele budynków mieszkalnych. Po wojnie mieszkańcy zaczęli odbudowywać zniszczone miasto. Busk stał się centrum administracyjnym rejonu. Mieszka tu dziś ok. 8 tys. mieszkańców,

w mieście nie ma społeczności żydowskiej. ¶ W pobliżu starego cmentarza żydowskiego (między terenem cmentarza a obszarem zalewowym rzeki Sołotwiny) znajduje się miejsce, gdzie według świadectw mieszkańców w czasie okupacji nazistowskiej miały miejsce masowe egzekucje ludności żydowskiej. Teren zbiorowych pochówków, podobnie jak cały teren cmentarza, jest użytkowany przez miejscową ludność jako pastwisko. ¶ W 2004 r. przedstawiciele organizacji żydowskiej „Sochnut" wznieśli na cmentarzu pomnik ofiar Holokaustu. Latem 2006 r. w pobliżu starego cmentarza żydowskiego, w miejscu egzekucji, przeprowadzono prace wykopaliskowe. Znaleziono szczątki 450 osób, m.in. 26 dzieci. Prawdopodobna liczba rozstrzelanych osób wynosi ponad 1 tys. Znaleziono także bezpośrednie świadectwa dokonywanych morderstw: łuski, kule oraz różnego rodzaju broń.

Okolice

Olesko (22 km): Zamek Oleski (XVI w.), obecnie filia Lwowskiej Galerii Obrazów, ruiny synagogi (XVIII w.), dawny kościół św. Trójcy (XVI w.), dawny klasztor oo. Kapucynów (XVIII w.), cmentarz żydowski (ohel i kilka macew) ¶ **Złoczów** (33 km): dawna synagoga (1724), cmentarz żydowski, zamek obronny (XVII w.), obecnie muzeum ¶ **Podhorce** (36 km): zamek (1635–1640), klasztor oo. Bazylianów

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVI w.), ul. Szewczenki ¶ **Synagoga** (XIX w.), ul. Szkilna ¶ Drewniana **cerkiew św. Paraskewy** (1708), ul. M. Szaszkewycza 56a ¶ Drewniana **cerkiew św. Onufrego** (1758) oraz kaplica wyrzeźbiona w pniu tysiącletniego dębu (1864), ul. Chmielnyćkoho ¶ **Pałac hr. Badeniego** (XIX w.), ul. J. Petruszewycza 12 (niedostępny do zwiedzania) ¶ **Kościół św. Stanisława** (1780), ul. Parkowa

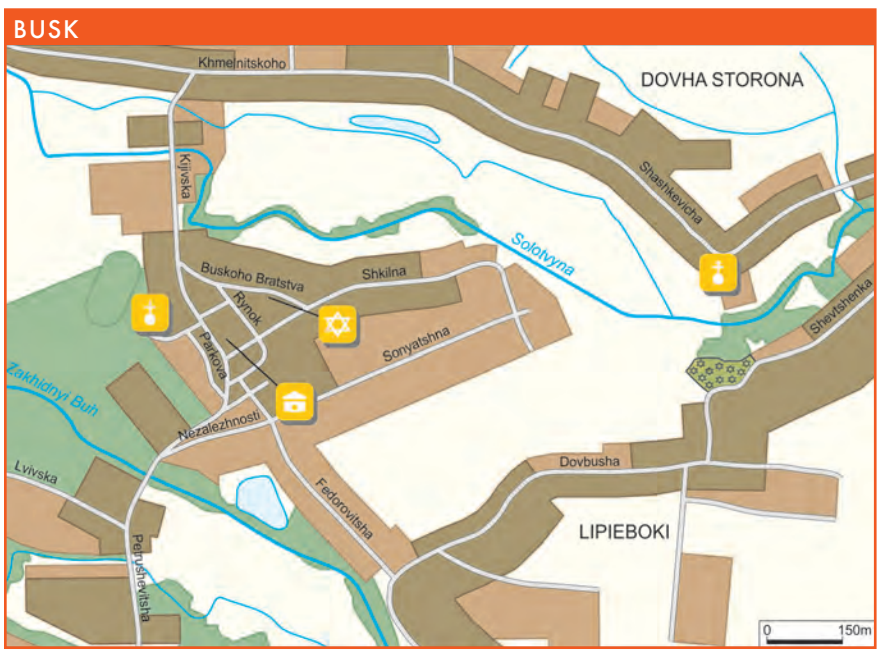

Rohatyn

ukr. Рогатин, jid. ראָהאַטין

Ostatecznie, jako że wpłynęła do nas prośba wiernych Żydów rohatyńskich o tym, żeby wznowić targi, które od dawna odbywały się w Rohatynie we wtorki, co mogą potwierdzić aktami, i wyznaczyć dzień wtorkowy jako dzień targu.

Przywilej króla Jana II Kazimierza nadany Żydom Rohatyna, Lwów, 21 maja 1663 r.

Roksolana i rogi ¶ Teren regionu Opole, na którym znajduje się Rohatyn, należał w średniowieczu do Rusi Kijowskiej. Wieś Filipowice, w miejscu której powstało miasto Rohatyn, jest wymieniana w źródłach już w 1184 r. Władcą tego obszaru był wówczas książę halicki Jarosław Ośmiomysł. Istnieje legenda o tym, jak jego żona zabłądziła w czasie łowów i spotkawszy rudego jelenia o wielkich rogach, poszła za nim, dzięki czemu odnalazła księcia i jego drużynę. W miejscu, w którym kobieta spotkała niezwykłe zwierzę, utworzono książęce łowiska myśliwskie, wokół których później powstało miasto. Na herbie miasta, na cześć tego szlachetnego zwierzęcia, widnieją rogi jelenia. Sama nazwa Rohatyn po raz pierwszy pojawia się w dokumentach z 1390 r., ale dopiero w 1415 r. zostało ulokowane na prawie magdeburskim miasto Rohatyn. Założyciel miasta Wołczko Przesłużyc przyjął wówczas nazwisko Rohatyński. Na przestrzeni XVI w. miasto było otoczone fosą, wałami i drewnianym częstokołem, który później zastąpiono kamiennym murem. Wjazd do miasta prowadził przez bramy ze zwodzonymi mostami: Halicką, Lwowską i Krakowską. W 1523 r. Otto Chodecki, starosta rohatyński i wojewoda sandomierski, nadał miastu przywilej na cotygodniowy targ.

Tutejsze ziemie często doświadczały najazdów Tatarów z Chanatu Krymskiego, którzy ruszali po jasyr. Podczas jednego z takich najazdów na Rohatyn została uprowadzona córka miejscowego księdza prawosławnego Nastia (Anastazja) Lisowska (tak umownie nazwali ją XIX-wieczni badacze, gdyż prawdziwe imię dziewczyny nie zostało do końca ustalone). Dziewczyna została sprzedana do sułtańskiego haremu w Stambule. Dzięki swej wyjątkowej urodzie i wielkiej przebiegłości wkrótce została żoną sułtana Sulejmana Wspaniałego. Zgodnie z tradycją, na jej prośbę sułtan obiecał nigdy nie najeżdżać na ziemie, z których pochodziła. Jej perskie imię brzmiało Churrem, jednak do historii przeszła jako Roksolana. W 1566 r. jeden z jej synów, Sulima II, został następcą Sulejmana na tronie Imperium Osmańskiego.

A Rynek w Rohatynie po zniszczeniach wojennych, ok. 1915, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

B Pozdrowienia z Rohatyna, pocztówka, przed 1918, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Roksolana zmarła w 1558 r. i została pochowana w Stambule. W 1999 r. na rynku w Rohatynie odsłonięto pomnik tej słynnej mieszkanki miasta.

Żydzi z Rohatyna ¶ Najstarsze znane wzmianki o rohatyńskich Żydach pojawiają się w dokumencie z 1463 r., sporządzonym przez szlachcica Jana Skarbka. Znajdujemy tam informację o najbogatszym wówczas kupcu żydowskim z Rohatyna, którym był handlujący bydłem Szymszon z Żydaczewa (Szimszon mi-Zydaczow). W 1633 r. król Władysław IV Waza nadał Żydom rohatyńskim przywileje, w tym prawo na osiedlanie się w mieście, prowadzenie handlu na rynku, posiadanie karczmy, produkcję wódki, handlu piwem i miodem, budowę synagogi i założenie własnych cmentarzy. Ponadto Żydzi zostali zrównani w prawach z innymi mieszczanami wyznania chrześcijańskiego. W akcie królewskim omówiono również kwestię podatków. Przywileje zostały potwierdzone przez kolejnych królów w XVII w. – Jana II Kazimierza Wazę i Michała Korybuta Wiśniowieckiego. ¶ Sytuacja ekonomiczna miasta i Żydów uległa drastycznemu pogorszeniu wskutek najazdów tatarskich, tureckich i kozackich. W 1648 r. miasto zostało zdobyte przez Kozaków. Ludność żydowska wraz z innymi mieszkańcami ucierpiała w tym okresie w wyniku działań wojskowych i pogromów. W dniu 23 grudnia 1675 r. sejmik halicki obradował na temat zwolnienia Żydów z Rusi Czerwonej z podatku pogłównego. Król Jan III Sobieski w swoim zarządzeniu z dnia 27 lipca 1694 r. stwierdził, że „Żydzi na Rusi Czerwonej cierpieli bardziej niż reszta Żydów".

Jednym z mieszkańców Rohatyna na przełomie XVII i XVIII w. był Mosze ben Daniel, który opublikował w 1693 r. w Żółkwi dzieło *Sugijot ha-Talmud* (hebr. Problemy talmudyczne). Praca ta została ponownie wydana w 1707 r. w Niemczech w języku hebrajskim oraz w tłumaczeniu na język łaciński. Książkę opublikował holenderski kalwinista i filozof Bashuysen.

Fałszywi mesjasze ¶ Pod koniec XVII w. zaczęły rozprzestrzeniać się i umacniać wpływy „fałszywych mesjaszy" – Sabataja Cwiego

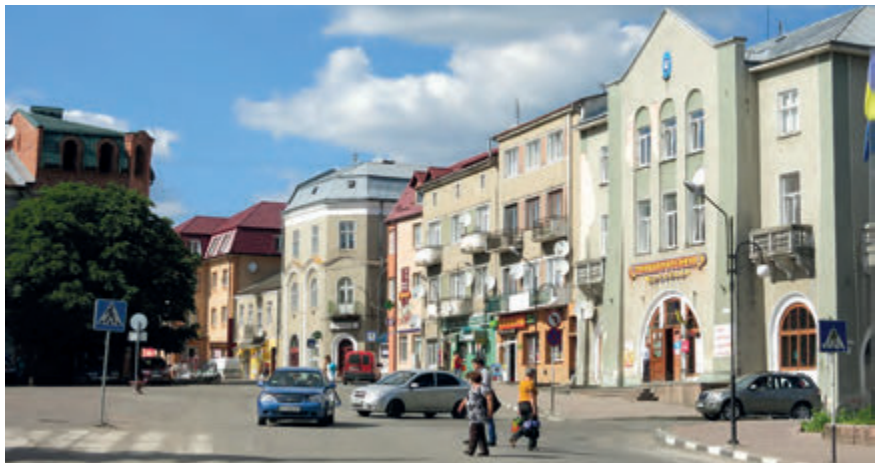

Centrum Rohatyna – pl. Roksolany, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

(1626–1676), a następnie Jakuba Franka (1726–1791). Pierwszym zwolennikiem sabataizmu w Rohatynie był Elisza Szor, potomek rabina Zalmana Naftalego Szora, autora traktatu *Tewuot Szor* (hebr. Dzieła Szora). W 2. poł. XVIII w. duże wpływy w Rohatynie mieli zwolennicy frankizmu (ideologicznej kontynuacji sabataizmu). Założycielem tego ruchu był Jakub Frank. Podczas podróży po Galicji Frank odwiedził również Rohatyn (1755), gdzie przyjęła go rodzina Eliszy Szora. Wizytom Franka miał towarzyszyć szereg skandali związanych z rytualnymi orgiami seksualnymi. Narastający konflikt z wyznawcami ortodoksyjnego judaizmu spowodował sukcesywne zmniejszenie się liczby wyznawców frankizmu. W 1759 r. kilkudziesięciu frankistów z Rohatyna przeszło na katolicyzm, wśród nich m.in. Szlomo Szor, syn Eliszy Szora, który na chrzcie otrzymał imię Franciszek Łukasz Wołowski. Miał on trzech braci: Michała (Natana), Jana (Jehudę) i Henryka (Icchaka) Wołowskich. Łukasz Wołowski zrobił później karierę przy dworze polskiego króla jako sekretarz Stanisława Augusta Poniatowskiego (1732–1798). Z rodziny Wołowskich wywodziło się wiele osób zasłużonych dla polskiej kultury, m.in. pianistka i kompozytorka Maria Szymanowska (1789–1831). Zagorzałym przeciwnikiem frankistów w Rohatynie był rabin Dawid Mosze Abraham, autor książki *Mirkewet ha-Miszne*, w której opisał m.in. działalność frankistów w swoim mieście. ¶ Początkowo Żydzi Rohatyna nie mieli swojego reprezentanta w Sejmie Czterech Ziem, ponieważ ich kahał był niewielki, społeczność reprezentował Zelig ze Lwowa. Jednak w poł. XVII w. rozpoczął się proces usamodzielnia przykahałków od ośrodka lwowskiego. Rohatyn konsekwentnie delegował dwóch przedstawicieli do Waadu od końca XVII w. Na początku XVIII w. społeczność żydowska Rohatyna oddzieliła się od kahału lwowskiego. W 1765 r. w mieście mieszkało 797 Żydów. Kahał rohatyński liczył wówczas 1374 osoby i miał własne przykahałki – w Podkamieniu (128 osób) oraz w Stratynie (453 osoby).

Oto i Rohatyn. Zaczyna się od lepianek, domków z gliny krytych słomianymi strzechami, które wydają się przyciskać budynki do ziemi; im bliżej rynku jednak, tym domki coraz bardziej smukleją, strzechy stają się delikatniejsze, a w końcu przechodzą w drewniany gont kamieniczek z gliniastej niewypalonej cegły. Są tu też fara, klasztor Dominikanów, kościół Świętej Barbary przy rynku, a dalej dwie synagogi i pięć cerkwi. Wokół rynku tkwią jak grzyby małe domy, a w każdym jakiś interes. Krawiec, powróźnik, kuśnierz, wszyscy Żydzi, a obok piekarz o nazwisku Bochenek, co zawsze cieszy księdza dziekana, bo ukazuje jakiś ukryty porządek, który mógłby być bardziej widoczny i konsekwentny, a wtedy ludzie żyliby cnotliwiej. Obok zakład miecznika zwanego Lubą; fasada wyróżnia się zasobnością, ściany świeżo pomalowane na niebiesko, a nad wejściem wisi wielki zardzewiały miecz – widocznie dobry rzemieślnik z tego Luby i pełne są kieszenie jego klientów. Dalej siodlarz, który wystawił przed drzwi drewniany kozioł, na nim zaś piękne siodło, strzemiona chyba srebrzone, bo tak lśnią. Wszędzie czuć mdły zapach słodu, przenika każdy towar wystawiony do sprzedaży. Można się nim najeść jak chlebem. Na przedmieściach Rohatyna, w Babińcach, jest kilka małych browarów, to stamtąd roznosi się na całą okolicę ten sycący zapach. Wiele kramików sprzedaje tu piwo, a lepsze sklepy mają na składzie i gorzałkę, i miód pitny, głównie trójniak. Skład żydowskiego kupca Wakszula oferuje wino, prawdziwego węgrzyna i prawdziwie reńskie, i takie trochę kwaskowate, które przywożą tu aż z Wołoszczyzny. ¶ Olga Tokarczuk, *Księgi Jakubowe albo Wielka Podróż przez siedem granic, pięć języków i trzy duże religie, nie licząc tych małych: opowiadana przez zmarłych, a przez autorkę dopełniona metodą koniektury, z wielu rozmaitych ksiąg zaczerpnięta, a także wspomożona imaginacją, która to jest największym naturalnym darem człowieka*, Kraków 2014

Rohatyn, dawne żydowskie sklepy przy ul. Halickiej, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Synagogi i skrawki pamięci ¶

Od XVII w. funkcjonował w Rohatynie cmentarz żydowski, a co najmniej od początku XVIII w. synagoga. Obecność drewnianej bóżnicy jest potwierdzona w 1792 r. Wiadomo też, że w 1826 r. w mieście znajdowała się już synagoga murowana. Na planie miasta z 1846 r. widoczne jest co najmniej sześć budynków wykorzystywanych przez społeczność żydowską do celów religijnych. ¶ Większość z nich znajdowała się w pn.-wsch. części miasta przy obecnej ul. Wałowej. Tam ulokowana była główna synagoga, wraz z przylegającymi do niej izbami modlitewnymi krawców i szewców, główny bejt ha-midrasz oraz większość najważniejszych budynków kahalnych. Do dziś częściowo zachował się tylko jeden z nich, dawny bejt ha-midrasz przebudowany po wojnie na piekarnię i warsztat mechaniczny. ¶ Księga pamięci wspomina, że w mieście działało też kilka bóżnic chasydzkich.

Zespół klezmerski z Rohatyna, większość muzyków pochodziła z rodziny Faustów, 1912, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Jedna z rohatyńskich synagog znajdowała się na terenie obecnej szkoły przy ul. Kociubyńskiego, w skład zespołu szkół wchodzą również dawne budynki mykwy (obecnie pralnia) oraz władz gminy żydowskiej i Judenratu. Podczas remontu szkoły w 2011 r. odnaleziono tam wiele skrawków dokumentów różnego typu i w różnych językach (hebrajskim, jidysz, polskim, rosyjskim i niemieckim) związanych z funkcjonowaniem rohatyńskiej społeczności żydowskiej. Odnalezione dokumenty zostały przekazane do muzeum żydowskiego działającego przy organizacji Chesed-Arie we Lwowie.

Chasydyzm, haskala, syjonizm ¶ W 1788 r. władze austriackie, w ramach polityki asymilacji Żydów, otworzyły w Rohatynie świecką szkołę niemieckojęzyczną dla dzieci żydowskich, która funkcjonowała do 1806 r. Jej kierownikiem był Szlomo Kornfeld. Władze ograniczyły prawa kahału oraz próbowały uczyć lokalną ludność żydowską rolnictwa, przesiedliwszy 12 rodzin do kolonii Nowy Babilon nieopodal Bolechowa. ¶ Na początku XIX w. w Rohatynie pojawił się chasydyzm. Osiedlili się tu rabin Icchok Majer z Przemyślan, rabin Jehuda Hirsz Brandwajn ze Stratyna oraz rabin Icchok Jehuda z Baranówki. Największe wpływy w miasteczku miała stratyńska dynastia chasydzka. Następcą rabbiego Jehudy Hirsza Brandwajna był jego starszy syn Abraham Brandwajn. W 1865 r. kolejnym rabinem został Nachum Brandwajn. ¶ Haskala początkowo nie miała wielu zwolenników w mieście. W Rohatynie ruch ten stał się bardziej popularny w 2. poł. XIX w. Wśród znanych i wpływowych maskili zasiadających w radzie miejskiej byli Szmuel Ostern, Markus Nagelberg i Szmuel Golder. ¶ Pod koniec XIX w. w Rohatynie popularny stał się ruch syjonistyczny. Pierwszym syjonistą w mieście był Szalom Melcer (1871–1909), który założył w Rohatynie organizację syjonistyczną „Bnej Syjon" (hebr. Synowie Syjonu). W 1894 r. Rohatyn miał swoją reprezentację na kongresie Chewrat Jiszuw Erec Israel Syjon (stowarzyszenie zajmujące się przesiedlaniem Żydów do Palestyny) i Ahawat Syjon (hebr. Miłość do Syjonu) w Tarnowie. Szalom Melcer i Awrum Zlatkis reprezentowali syjonistów z Rohatyna na kongresie syjonistycznym w Stanisławowie (1898). Melcer uczestniczył także w pierwszej konferencji Ha-Mizrachi w Austrii, która odbyła się w Pressburgu (dzisiejsza Bratysława) (1904). ¶ W 1898 r. organizacja „Bnej Syjon" liczyła 100 członków. Założono klub syjonistyczny, do którego wstąpił rabin Natan Lewin, niedługo potem wybrany jego kierownikiem. W tym miejscu odbywały się debaty polityczne i społeczne, poruszano kwestie świeckiego nauczania żydowskiego. Uczestnicy klubu mówili także o potrzebie stworzenia żydowskiej szkoły wyższej w Rohatynie. W 1907 r. w mieście działała

kobieca organizacja syjonistyczna „Rut”. ¶ W czasach rabina Natana Lewina (1896–1905) założono współczesną szkołę Talmud-Tora. Gdy w latach 1904–1910 na czele gminy żydowskiej w Rohatynie stał Alter Weidmann, otworzono bezpłatną szkołę żydowską, której dyrektorem i nauczycielem był Rafał Soferman. W 1912 r. Soferman wyjechał do Palestyny, gdzie kontynuował działalność oświatową. Dzieci żydowskie uczyły się także w utworzonych na początku XX w. gimnazjach: ukraińskim oraz polskim. W poł. lat 50. XIX w. w Rohatynie mieszkało ok. 3 tys. Żydów, a kiedy w 1868 r. wybrano radę miejską, wśród 32 radnych było 7 Żydów.

Kolej na kolej ¶ W 2. poł. XIX w. sytuacja ekonomiczna rohatyńskich Żydów zaczęła się poprawiać. W 1852 r. zakończyła się budowa linii kolejowej Halicz–Tarnopol i miasto zostało włączone do krajowego systemu kolejowego. W Rohatynie zaczęły powstawać winnice, browary oraz małe fabryki, z których większość była własnością Żydów. W tym okresie zbudowano również kilka młynów, cegielnię i dwie drukarnie. Ważnym zajęciem wśród Żydów była obsługa przejeżdżających pociągów. Ponadto Żydzi utrzymywali się z drobnego handlu i rzemiosła. Na podstawie danych towarzystwa kredytowego wiadomo, że w 1913 r. wśród żydowskiej społeczności Rohatyna było 590 kupców, 42 rzemieślników, 19 rolników oraz 44 przedstawicieli wolnych zawodów (prawnicy, księgowi itp.). W mieście zaczęły powstawać żydowskie towarzystwa charytatywne i kredytowe. W 1906 r. zostało założone Towarzystwo Kredytowe, które w 1908 r. liczyło 385 członków i przyznało 346 pożyczek w wysokości 71 425 koron.

W latach 30. XX w. w Rohatynie założono klub sportowy „Makkabi”. Siedziba klubu znajdowała się w zachowanym do dziś budynku biblioteki przy ul. Iwana Franki, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” (www.teatrnn.pl)

Między wojnami ¶ Po wybuchu I wojny światowej wielu Żydów z Rohatyna ewakuowało się do Austrii, Czech i na Morawy, gdzie mieszkali w obozach dla uchodźców. Wraz z przyjściem wojsk rosyjskich do Galicji we wrześniu 1914 r. rozpoczęły się prześladowania Żydów i pogromy, które nie ominęły także Rohatyna. Żołnierze armii carskiej podpalili dzielnicę żydowską. Władza rosyjska aresztowała i wysłała do Rosji 570 Żydów. Wywieziono m.in. żydowską rodzinę Faustów, słynną ze swego zespołu muzycznego, którego występy często towarzyszyły rozmaitym uroczystościom rohatyńskim.

Rodzinny zespół muzyczny Faustów znali wszyscy mieszkańcy miasteczka. W kapeli grali – Mosze, Dawid, Icyk Hersz, Mordechaj Szmuel i Jaakow. Ojciec, Mosze, był kapelmistrzem, Dawid grał na skrzypcach, Icyk Hersz na flecie, Mordechaj Szmuel grał na wielu instrumentach, Jaakow zaś na trąbce i perkusji. Wesela w Rohatynie słynęły na całą okolicę. Ceremonia weselna odbywała się obok Wielkiej Synagogi, dokąd

pan młody wraz z panną młodą byli przyprowadzani z wielką paradą. Najpierw przychodzili muzycy. Muzyka rozbrzmiewała na ulicy i przyciągała ludzi. Z przodu biegły dzieci. W miasteczku robiło się wesoło i gwarno. ¶ *Kehilat Rohatin we-ha-sewiwa; ir be-chajejha u-we-kilajona*, (hebr. Gmina Rohatyn i okolice; życie i zagłada miasta), Tel Awiw 1962

Po powrocie władz austriackich w 1915 r. wielu Żydów wróciło do swoich domów. W czasach wojny polsko-ukraińskiej (1918–1919) społeczność żydowska Rohatyna powołała dla obrony swych interesów Żydowski Komitet Narodowy. W okresie międzywojennym relacje pomiędzy trzema grupami narodowościowymi były napięte. Rozwój chrześcijańskiego ruchu spółdzielczego – w mieście powstały dwie odrębne spółdzielnie: polska i ukraińska – sprawił, że ubożała ludność żydowska. Żeby pomóc najbiedniejszym Żydom zorganizowano darmową kuchnię. ¶ W 1. poł. XX w. w Rohatynie rozwijało się bujne życie społeczno-kulturalne. Aktywne były m.in. organizacje syjonistyczne. Działali syjoniści ogólni, oddziały partii „Poalej Syjon", a następnie „Hitachdut". Przedstawiciele „Poalej Syjon" byli wśród członków miejscowego żydowskiego związku zawodowego, który zorganizował strajk w żydowskiej drukarni.

Norbert (Natan) Glanzberg (1910–2001) to francuski kompozytor i pianista pochodzenia żydowskiego, który urodził się w Rohatynie. Rodzice wkrótce po jego narodzinach przeprowadzili się do Würzburga. Od wczesnych lat wykazywał zdolności muzyczne, uczęszczał na lekcje gry na pianinie i kompozycji w konserwatorium w Würzburgu. Napisał kilka melodii do filmów niemieckich. Wraz z objęciem władzy przez Hitlera w 1933 r. musiał wyemigrować do Francji i w 1940 r. znalazł się w Marsylii, gdzie spotkał 25-letnią Édith Piaf – wschodzącą gwiazdę muzyki. To właśnie Piaf pomogła Glanzbergowi uratować się przed prześladowaniami hitlerowców w majątku swoich zamożnych wielbicieli. Pisał muzykę do filmów, był autorem najbardziej znanych piosenek Édith Piaf (m.in. słynnej *Padam, padam, padam...*). Jego melodie zostały wykorzystane jako ścieżki dźwiękowe w filmach z udziałem takich gwiazd jak Brigitte Bardot (*Kłopotliwa narzeczona*), Marina Vlady (*Czarownica*) i innych.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Wraz z nadejściem do Rohatyna w 1939 r. władzy sowieckiej rozpoczęły się i z każdym dniem nasilały prześladowania wszystkich „niepewnych" elementów społecznych. Zakazano działalności wszystkich partii i organizacji, z wyjątkiem radzieckich. 2 lipca 1941 r. do Rohatyna weszły wojska niemieckie i rozpoczęła się okupacja nazistowska. ¶ Pod koniec lipca został powołany Judenrat, a pod koniec sierpnia powstało getto, w którym do lata 1943 r. przetrzymywano ludność żydowską z Rohatyna, Bursztyna, Bukaczowców i okolicznych wsi. Rohatyńskie getto zajmowało mniej więcej 1/4 powierzchni miasta (od centrum do przedmieścia zach.). Zostało ono ogrodzone drutem kolczastym i było

pilnowane przez policjantów. Codziennie z powodu niedożywienia, tyfusu i dyzenterii umierało 40–50 osób. ¶ 20 marca 1942 r., w tzw. „czarny piątek" ok. 1,8 tys. Żydów rohatyńskich, głównie młodzieży i dzieci, zostało rozstrzelanych na miejscowej stacji kolejowej. Liczba ofiar Holokaustu, które zginęły w Rohatynie jest szacowana na 12–15 tys. osób. W samym Rohatynie zostało zamordowanych 9,8 tys. osób, a 2,1 tys. wywieziono do obozu śmierci w Bełżcu.

Cmentarz ¶ Stary cmentarz żydowski w Rohatynie znajduje się w płd.-wsch. części miasta, przy skrzyżowaniu ul. Stepana Bandery i ul. Bohdana Łepkiego, naprzeciwko cerkwi św. Mikołaja. Dokładna data założenia nekropolii nie jest znana, jednak przywilej nadany w 1663 r. przez króla Władysława IV Wazę Żydom Rohatyna, świadczy o tym, że była to 2. poł. XVII w. Do czasów współczesnych zachowało się nie więcej niż 20 macew, z których żadna nie znajduje się na swoim miejscu. Najstarsze z nich są datowane na XIX w. Cmentarz został zniszczony w czasie II wojny światowej, usunięto wtedy 75% macew. Granice nekropolii nie zostały zmienione od 1939 r. Na starym cmentarzu żydowskim w Rohatynie stoją dwa pomniki. Jeden, wykonany z czarnego granitu, zawiera napis w języku hebrajskim, na drugim w kształcie czarnej kwadratowej tablicy wyryto informację w językach: angielskim, ukraińskim i hebrajskim, że w tym miejscu znajduje się cmentarz żydowski zniszczony przez nazistów podczas II wojny światowej. W ostatnich latach na cmentarzu ustawiono tablicę pamiątkową i ohel. ¶ Nowy cmentarz został założony w XX w.

Macewy na cmentarzu żydowskim w Rohatynie, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Ostatni znany pochówek miał miejsce w 1940 r. Obecnie trwają prace związane z odnowieniem fragmentów żydowskich nagrobków znalezionych w mieście oraz ich umieszczeniem z powrotem na starym cmentarzu żydowskim.

Miejsca pamięci ¶ W pn. części miasta, naprzeciwko parku miejskiego, znajdują się dwa pomniki. Na pierwszym z nich, wzniesionym przez władze komunistyczne, znajdujemy lakoniczny napis: „Ofiarom faszyzmu", natomiast na drugim monumencie widnieje epitafium w językach: ukraińskim, angielskim i hebrajskim: „Tu spoczywają tysiące Żydów, mieszkańców Rohatyna i okolic, bestialsko zamordowanych w latach 1942–1943". Pomnik odsłonięto w 1998 r.

Dziedzictwo ¶ Od wielu lat o pamięć o rohatyńskich Żydach dba Mychajło Worobeć, emerytowany nauczyciel z Rohatyna. Od 2011 r. z inicjatywy Marli Raucher Osborn, której przodkowie pochodzą z Rohatyna, oraz stowarzyszenia dawnych żydowskich

mieszkańców Rohatyna i ich potomków, we współpracy z administracją lokalną oraz miejscowymi aktywistami, realizowany jest program „Rohatyn Jewish Heritage" (www.rohatynjewishheritage.org). ¶ W ramach projektu na cmentarz wracają kolejne macewy odnajdywane na terenie miasta. Planowane jest ustawienie nowych znaków pamięci na cmentarzach. Organizacja potomków rohatyńskich Żydów wspólnie z władzami miasta podejmują działania edukacyjne i promują żydowskie dziedzictwo kulturowe Rohatyna.

Warto zobaczyć

Cmentarze żydowskie (XVIII w. i XIX w.), ul. Bandery, ul.Turiańskoho ¶ **Cerkiew św. Ducha** (XVI w.), drewniana, zabytek z Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO, ul. Roksolany 10 ¶ **Kościół św. Mikołaja** (XVI w.), ul. Szewczenki ¶ **Cerkiew Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy** (XVII w.), ul. Hałyćka 18 ¶ **Rohatyńskie Muzeum Sztuki i Krajoznawcze** w budynku odnowionego dworu Mykoły Uhryna-Bezhrisznego, ul. Uhryna-Bezhrisznoho 11 ¶ **Muzeum „Opilla"** w gmachu gimnazjum im. Włodzimierza Wielkiego, ul. Szewczenki 1

Okolice

Czortowa Hora (3 km): rezerwat przyrodniczy ¶ **Bursztyn** (18 km): cmentarz żydowski (kilkaset macew z XIX w. i XX w.), kościół św. Trójcy (XVIII w.), cerkiew (1802), park podworski ¶ **Brzeżany** (32 km): zamek Sieniawskich (XVI w.), sobór św. Trójcy (XVII w.), cerkiew ormiańska (XVIII w.), kościół farny (XVII w.), dawny klasztor oo. Bernardynów (XVII w.), ratusz (1803), ruiny synagogi (1718), cmentarz żydowski (ok. 200 macew) ¶ **Bóbrka** (40 km): ruiny synagogi (1821), cmentarz żydowski z ok. 20 macewami

ROHATYN

Halicz

ukr. Галич, jid. העליטש

Kiedy tam namiot rozbił Karaim,
Ów gość z dalekiej ojczyzny.
Aleksander Mardkowicz, *Halic*
(kar. Halicz), tłum. T. Kowalski, Łuck 1937

Stolica nad Dniestrem ¶ Halicz to miasto, które dało nazwę całemu regionowi – Galicji (ukr. Hałyczyna). W średniowieczu było stolicą Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Powstały tu takie dzieła jak *Latopis Halicko-Wołyński* oraz *Ewangelia Halicka*. Badania archeologiczne potwierdziły, że już w X w. na wzgórzu znajdował się tu gród warowny. Pod górą znajdowała się osada zamieszkiwana przez rzemieślników i handlarzy. Na terenie grodu znaleziono pozostałości fundamentów soboru Zaśnięcia Bogurodzicy zbudowanego w czasach rządów Jarosława Ośmiomysła, a pod zdobioną, mozaikową posadzką cerkwi – szczątki księcia pochowanego w sarkofagu. W Haliczu oraz okolicznych wsiach odkryto pozostałości jeszcze dziesięciu świątyń. ¶ Pisemne wzmianki o Haliczu pojawiają się w źródłach węgierskich już w 898 r., a w kronikach staroruskich od 1138 r. W 1141 r. książę Włodzimierz zjednoczył ziemie halickie w jedno księstwo. Miejscowość osiągnęła szczyt rozkwitu w 2. poł. XII w. w czasach rządów Jarosława Ośmiomysła, Romana Mścisławowicza oraz Daniela Halickiego. ¶ W 1241 r. Halicz został zniszczony przez najazdy mongolskie, a stolicę Księstwa Halicko-Wołyńskiego przeniesiono do Chełma. W 1367 r. miasto otrzymało prawo magdeburskie, lecz nigdy potem nie powróciło już do dawnej świetności.

Dwukrotnie rządy nad Haliczem sprawowali węgierscy królewicze: Andrzej i Koloman z rodu Arpadów. Rządy Kolomana były bardzo ważne dla późniejszego losu całej Galicji. Nosił on tytuł „Gallitiae Lodomeriaque Rex" (łac. król Halicza i Włodzimierza [Wołyńskiego]). Na tej podstawie w XVIII w. cesarzowa Maria Teresa jako królowa Węgier podniosła pretensje do tych ziem, które po I rozbiorze (1772) weszły w skład austriackiego imperium jako Galicja i Lodomeria.

Żydzi i Karaimi w Haliczu ¶ Pisemne wzmianki potwierdzają obecność Żydów w Haliczu od XV w. W dokumentach z tego okresu wymieniany jest kupiec Izaczko Sokołowicz z Halicza. W aktach grodzkich z 1488 r.

Kenesa karaimska w Haliczu, ok. 1905, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

znajdują się wzmianki o ławnikach sądowych Jeszui i Moszku oraz dzierżawcy ceł Josku. Prawdopodobnie z miasta wywodzili się też bracia Haliczowie, którzy uruchomili w Krakowie pierwszą hebrajską drukarnię w Rzeczypospolitej. ¶ W 1506 r. król Aleksander Jagiellończyk zwolnił halickich Żydów z płacenia podatków ze względu na straty, których doznali w wyniku najazdów tatarskich. W spisie podatkowym z 1565 r. wymienienione są 44 żydowskie głowy rodzin z Halicza, nazwiska większości z nich wskazują na pochodzenie z rodzin karaimskich.

Początki karaimizmu sięgają poł. VIII w., kiedy to Anan ben Dawid stanął na czele pozostającego w łonie judaizmu ruchu, który negował autorytet Talmudu oraz rabinów. Zdaniem zwolenników karaimizmu, ważny był powrót do nauk starotestamentowych i dosłowne tłumaczenie Tory. ¶ Istnieje kilka teorii związanych z osiedleniem się Karaimów w Haliczu. Według pierwszej z nich, Karaimi pojawili się tu w związku z migracją z Imperium Osmańskiego, bądź przenieśli się tu ze Lwowa w XVI w. Według drugiej, zostali przesiedleni przez księcia Witolda w XIII w. Trzecia teoria mówi o tym, że w 1246 r. 80 rodzin karaimskich osiedliło się w mieście na skutek umowy zawartej pomiędzy księciem Danielem Halickim a Batu-chanem.

Pierwszy dokument potwierdzający obecność Karaimów w Haliczu datuje się na 1578 r. – jest to przywilej nadany przez króla Stefana Batorego społeczności karaimskiej miasta, określonej w dokumencie jako *Judaeis carimis, civitatis nostrae incoli*. Po raz pierwszy w oficjalnych dokumentach zostali w nim rozróżnieni Żydzi ortodoksyjni i Karaimi. Z wymowy dokumentu wynika, że w momencie wystawienia przywileju społeczność karaimska mieszkała w Haliczu już od dość dawna. ¶ Według spisu ludności, przeprowadzonego w 1627 r., w miasteczku odnotowano 24 gospodarstwa należące do Karaimów i jedynie 2 gospodarstwa żydowskie. Jednym z zajęć halickich Karaimów było rybołówstwo. W XVI w. mieszkało tu 8 karaimskich rybaków i ich obowiązkiem było dostarczanie części złowionych ryb dla zamku jako podatku. Wiemy też, że zajmowali się handlem bydłem, gdyż w 1621 r. dwóch karaimów z Halicza – Mordechaj i Moszko zostali napadnięci przez rozbójników z Kosowa, którzy zrabowali im „87 wołów, 30 owiec, 1000 łososi oraz szable i inne dobra".

Halicz. Widok ogólny, ok. 1910, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Wojny poł. XVII w. dotknęły również społeczność Halicza. Na pamiątkę wydarzeń z 1648 r. podczas modlitwy w Jom Kipur wspominano później przez lata o „bezlitosnych Tatarach i przeklętych wojskach Chmiela". Spis z 1661 r. wymienia już tylko 8 rodzin karaimskich mieszkających w Haliczu. Wieloletnim przywódcą religijnym społeczności karaimskiej (chazanem) był w 2. poł. XVII w. Aaron ben Samuel, który utrzymywał pisemne kontakty z liderami karaimskimi z Konstantynopola. Miał też przyjaciół wśród Żydów ortodoksyjnych ze Lwowa. Jego następcą na stanowisku halickiego chazana w latach 1685–1700 został Josef ben Samuel, określany też przydomkiem ha-Maszbir (hebr. dostawca chleba). Ten poeta, tłumacz i autor pism religijnych wydźwignął życie halickiej wspólnoty religijnej na nowy poziom. Jego zasługi i wyjątkowość upamiętnia nawet karaimskie przysłowie: „Był tylko jeden Maszbir". Jego potomkowie piastowali stanowisko hazzana w Haliczu przez ponad 100 lat.

Według spisu z 1765 r., w mieście mieszkało już 258 Żydów i 99 Karaimów. Po I rozbiorze Halicz został włączony do Cesarstwa Austriackiego; reformy józefińskie były dla Karaimów mniej dotkliwe niż dla Żydów ortodoksyjnych. Jako „Żydzi parający się rolnictwem" uzyskali szereg wyłączeń i przywilejów.

Od 1787 r. Karaimi w Haliczu przybrali jako nazwiska spolszczone wersje tradycyjnych imion żydowskich. Najbardziej rozpowszechnione były nazwiska takie jak: Nowachowicz, Jeszwowicz, Leonowicz, Zarachowicz, Icchowicz, Mordkowicz, Sulimowicz, Szulimowicz, Abrahamowicz.

Z Haliczem związany był przez większość życia Zecharia Icchak Abrahamowicz (1878–1903), jeden z największych karaimskich poetów. Zecharia urodził się w wielodzietnej rodzinie we wsi Łany, gdzie jego ojciec Samuel dzierżawił ziemię od polskiego ziemianina. Rodzice oddali go do *midraszu* (karaimska szkoła

religijna) w Haliczu. Jego nauczycielem został rabi Symcha Leonowycz. Kiedy Zecharja nauczył się sam odmawiać modlitwy w języku hebrajskim, przenieśli go do miejskiej świeckiej szkoły. Zdolny chłopiec kontynuował naukę w gimnazjum w Stanisławowie, jednak nie ukończył nauki, gdyż został usunięty ze szkoły za przynależność do nielegalnego stowarzyszenia. Rozpoczął pracę jako szewc, jednak w kolejnym roku powrócił do nauki w gimnazjum, biorąc jednocześnie aktywny udział w spotkaniach karaimskiej młodzieży w Stanisławowie. Wówczas powstała większość jego wierszy w języku karaimskim. Wkrótce poetę powołano do austriackiego wojska, gdzie pisał wiersze w języku karaimskim, polskim i ukraińskim. Z wojska wrócił chory na gruźlicę i 5 maja 1903 r. zmarł.

Według spisu ludności z 1896 r., w mieście liczącym 4850 mieszkańców mieszkało 192 Karaimów i 1568 Żydów. W mieście funkcjonowały oddzielnie synagogi żydowskie i karaimskie kenesy, obie społeczności miały też swoje cmentarze. ¶ W 1919 r. w Haliczu, Lwowie, Bóbrce, wsiach Załukwa i Żyrawka mieszkało 150 Karaimów. Żydzi i Karaimi haliccy ucierpieli na skutek I wojny światowej, wiele domów zostało obrabowanych, miasto przeżyło epidemię cholery, jednakże wszyscy zmobilizowani Karaimi w 1919 r. powrócili do miasta. Według spisu powszechnego z 1921 r., w Haliczu mieszkało 582 Żydów (co stanowiło ok. 16% mieszkańców miasta). ¶ W okresie międzywojennym nastąpił rozwój społeczności karaimskiej. Karaimi zajmowali się przede wszystkim rolnictwem, a także pracowali jako urzędnicy państwowi, adwokaci oraz kolejarze. W 1925 r. w mieście rozpoczęła swoją działalność odrodzona szkoła religijna. Przewodniczący gminy karaimskiej w Haliczu Zachariasz Nowachowicz, z zawodu prawnik, brał udział w pracach nad ustawą o Karaimskim Związku Religijnym w RP z 1936 r.

II wojna światowa i Zagłada

¶ W 1939 r. miasto zostało zajęte przez wojska radzieckie. Mieszkało tu wówczas ok. 1 tys. Żydów i 112 Karaimów. Dla niemieckich nazistów, którzy przyszli tu dwa lata później, 2 lipca 1941 r., Karaimi nie byli etnicznymi Żydami i dzięki temu udało się im uniknąć Zagłady. ¶ W poł. kwietnia 1942 r. ok. 100 Żydów zostało w Haliczu rozstrzelanych, a pozostali deportowani do obozu pracy w Stanisławowie i do obozu zagłady w Bełżcu. ¶ Po II wojnie światowej Karaimom pozwolono na emigrację do sąsiedniej Polski. W latach 40. i 50. XX w. wyjechały 24 osoby, na Litwę zaś – 11 osób. Społeczność karaimska w Haliczu liczyła wówczas jedynie 40–50 osób. Władze radzieckie zakazywały chodzenia do kenesy, która wkrótce potem została zburzona, dlatego Karaimi zbierali się w domach prywatnych. W 1996 r. Karaimi obchodzili 750-lecie osiedlenia się w Haliczu.

Kenesa ¶ Kenesa, czyli karaimski dom modlitwy, zorientowany jest z pn. na płd. Pierwsza drewniana kenesa w Haliczu została zbudowana w XVI w., jednak po tym, jak spłonęła w pożarze w 1. poł. XIX w., zbudowano nową, murowaną budowlę. Kenesa działała do poł. lat 50. XX w., a w 1985 r. budowla ta została zburzona w związku

Cmentarz karaimski w Haliczu, 2011, fot. VargA, źródło: Wikimedia Commons

z powstaniem obok budynku mieszkalnego. Wierni zdążyli uratować drewniany rzeźbiony ołtarz, który w okresie późniejszym przekazano do czynnej kenesy w Eupatorii na Krymie. Niektóre przedmioty z kenesy znajdują się obecnie w Muzeum miejskim.

Synagogi ¶ W mieście, przy ul. Konowalca, zachowały się dwa budynki murowanych synagog ortodoksyjnych z XIX w. Współcześnie mieszczą się w nich sklepy.

Cmentarze ¶ Cmentarz karaimski (zeret), na którym zachowało się ok. 200 nagrobków (jedyny zachowany na Ukrainie Zach.), znajduje się we wsi Załukwa w odległości 3 km od Halicza. W latach 1997–2000 odbywały się tu badania terenowe, w rezultacie których dokonano tłumaczenia epitafiów oraz wydano katalog. ¶ Cmentarz żydowski znajduje się na płd. od miasta. Zajmuje sporą powierzchnię, jednak zachowało się na nim niewiele macew.

Muzeum ¶ Pod koniec lat 90. XX w. w związku z szybkim starzeniem się ludności karaimskiej (liczącej wówczas 8 osób) zrodziła się idea stworzenia muzeum zachowującego dziedzictwo kulturowe halickich Karaimów. Na początku pierwszego dziesięciolecia XXI w. Muzeum kupiło dom, który wcześniej należał do rodziny karaimskiej i znajdował się w centrum miasta na Majdanie Rizdwa. Zbiory muzealne liczą obecnie ponad 3 tys. eksponatów, które pozwalają zwiedzającym na zapoznanie się z życiem religijnym, kulturalnym i społecznym społeczności karaimskiej w Galicji. Jest to jedyne muzeum karaimskie na Ukrainie.

Muzeum Historii i Kultury Karaimskiej wchodzi w skład Rezerwatu Narodowego „Dawny Halicz" (www.davnyihalych.com.ua). Rezerwat opiekuje się budynkiem zamku, a także Muzeum Historii Dawnego Halicza

i Muzeum Etnograficznym, które znajdują się w pobliskiej wsi Kryłos, miejscu średniowiecznej stolicy książęcej. Można tam zobaczyć m.in. fundamenty kilku cerkwi z czasów książęcych i kurhan Haliczyna Mogiła.

Okolice

Kryłos (6 km): dawny gród książęcy Halicz – muzeum, park archeologiczny i etnograficzny, kurhan Haliczyna Mogiła (rekonstrukcja) ¶ **Bolszowce** (18 km): dawna synagoga (XVIII w.), cmentarz żydowski z pozostałościami macew ¶ **Bursztyn** (20 km): ruiny synagogi (XIX w.); cmentarz żydowski (XVIII w.) ¶ **Iwano-Frankiwsk** (**dawniej Stanisławów**) (26 km): synagoga reformowana (tempel) w stylu mauretańskim (koniec XIX w.); częściowo zachowany nowy cmentarz żydowski na płd.-zach. obrzeżach miasta Kościół Kolegialny Najświętszej Marii Panny (1672–1703); kolegium oo. Jezuitów (1744); kościół ormiański (1762); Katedra św. Zmartwychwstania (1753–1763); browar (1767) ¶ **Monasterzyska** (43 km): synagoga (początek XX w.); cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej (1751); drewniana cerkiew ofiarowania Najświętszej Bogurodzicy (1873); cerkiew Podwyższenia Krzyża Pańskiego (1892).

Warto zobaczyć

Muzeum Karaimskie, Majdan Rizdwa 33 ¶ **Cmentarz karaimski** (XVI w.) ¶ **Zamek** (poł. XIV w.), ul. Konowalca ¶ **Rezerwat Narodowy „Dawny Halicz”**, ul. Franka 1 ¶ **Cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy** (XVI w.) ¶ **Cerkiew św. Pantaleona** – najstarsza spośród zachowanych świątyń Księstwa Halicko-Wołyńskiego; wieś Szewczenkowe (koniec XII w.)

Drohobycz

ukr. Дрогобич, jid. דראָהאָביטש

Półtora miasta – pół polskie, pół żydowskie, pół ukraińskie.

Marian Hemar

Półtora miasta ¶ Według legendy, przed ok. 900 laty chan połowiecki Buniak spalił osadę książęcą o nazwie Bycz. Nieopodal miejsca tych wydarzeń założono nowe miasto, które otrzymało nazwę Drohobycz (pochodzącą od słów Drugi Bycz). ¶ Pierwsza pisemna wzmianka o Drohobyczu pochodzi z aktu miejskiego Lwowa i datowana jest na 1387 r. Już w 1392 r. miasto jest wzmiankowane jako jeden z ośrodków warzenia soli. Sól drohobycka była eksportowana do różnych krajów ówczesnej Europy. W średniowieczu przez Drohobycz przebiegał Wielki Szlak Solny, co sprzyjało rozwojowi miasta oraz bogaceniu się jego mieszkańców. W XVI w. działało tu 45 źródeł solnych, z których wydobywano ok. 26 tys. beczek soli rocznie. W 1422 r. Drohobycz uzyskał prawo magdeburskie, a w 1460 r. ten przywilej został potwierdzony. Na herbie miasta widnieje 9 topek solnych, czyli tradycyjnych jednostek mierzenia tego białego skarbu. W latach 1498–1634 Drohobycz ucierpiał na skutek najazdów tatarskich. Pierwsza wzmianka o powstaniu w mieście cechów pochodzi z 1530 r. Później w mieście działało 9 cechów, w których pracowali rzemieślnicy reprezentujący 36 zawodów. Na skutek I rozbioru (1772) Drohobycz znalazł się pod rządami Imperium Habsburgów. W 1788 r. miasto zostało ogłoszone „wolnym miastem królewskim".

Żydzi z Drohobycza ¶ Pierwsze wzmianki o Żydach, którzy mieszkali na terytorium miasta, datowane są na 1404 r. W samym Drohobyczu mieszkali wyłącznie Żydzi, którzy dzierżawili kopalnie soli i mogli mieszkać niedaleko kopalni. Władze nie wyraziły jednak zgody na założenie cmentarza żydowskiego. ¶ Żyd Wołoczko stał się rzeczoznawcą królewskim przy królu Władysławie Jagielle i to właśnie jemu król powierzył kopalnie soli w mieście. Wiadomo, że inny Żyd – Dećko w 1425 r. uzyskał zezwolenie króla na dostarczanie soli do dworu królewskiego oraz na handel z Turcją i Kijowem. W 1500 r. w Drohobyczu stworzono system podatkowy, który pozwolił na uregulowanie przedsiębiorczości żydowskiej, m.in. zostało opodatkowane wydobycie soli oraz produkcja napojów alkoholowych. ¶ W 1578 r. król Stefan Batory wydał dekret, który

Drohobycz, widok ogólny, ok. 1910, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

zakazywał Żydom osiedlania się w mieście i okolicach, a także zajmowania się handlem w czasie jarmarków. W 1618 r. miasto bardzo ucierpiało na skutek najazdów tatarskich. Dwóch Żydów ze Lwowa, Izaak Nachmanowicz oraz Izaak ben Mordechaj, którzy dzierżawili znajdujące się w pobliżu Drohobycza majątki królewskie, próbowało przywrócić Żydom prawo do zamieszkiwania i handlu w mieście. ¶ W 1635 r. wojewoda ruski Jan Daniłowicz zezwolił na rozbudowanie miejsca dla społeczności żydowskiej na 30 morgach ziem królewskich. Osada ta otrzymała nazwę Łan. Zezwolono także na założenie odrębnego cmentarza żydowskiego położonego blisko warzelni soli.
Z 1670 r. pochodzi wzmianka o pierwszym rabinie drohobyckim. Został nim Jekutiel Zalman Siegel, który był synem przemyskiego rabina. 10 lat później z Kołomyi przybył jego następca rabi Cwi Hirsz. W 1696 r. rabinem Drohobycza został Jehuda ben Jaakow.

Wielka synagoga ¶ Z 1680 r. pochodzi pierwsza wzmianka o drewnianej synagodze. W 1711 r. bp przemyski zezwolił na jej wyremontowanie, jednak już za 2 lata bóżnica ucierpiała na skutek pożaru. W 1726 r. bp wydał zezwolenie na wybudowanie nowej synagogi, jednak pod warunkiem, że nie będzie ona ani większa, ani wyższa niż poprzednia. Już w 1743 r. zbudowano pierwszą murowaną synagogę. W 1865 r. zakończyła się budowa monumentalnej Synagogi Chóralnej, największej synagogi w Galicji Wschodniej. W mieście funkcjonowały wówczas 2 synagogi, 24 bejt ha-midrasze, a także szpital żydowski.

Zagłębie naftowe ¶ W latach 1810–1817 geolog Jozef Hecker jako pierwszy zaczął wydobywać i destylować drohobycką ropę. Naftę wykorzystywano do oświetlenia. Hecker odkrył także złoża ropy niedaleko Truskawca. W miasteczku Borysław do 1835 r. powstało ponad 20 kopalni ropy. W 1866 r. w Drohobyczu po raz pierwszy w Europie założono rafinerię ropy naftowej. Po 10 latach działało tu już 10 destylarni ropy. ¶ Dzięki napływowi nowych środków wydobycie i oczyszczanie ropy zostało zmodernizowane. Wraz z ekspansją wielkiego kapitału z rynku zniknęli średni i mali żydowscy przedsiębiorcy, większość kopalni i złóż należała jednak do właścicieli żydowskich.

Malarze ¶ Jednym z właścicieli drohobyckich rafinerii był Izaak Gottlieb. Jego synowie od dziecka wykazywali się dużymi zdolnościami plastycznymi i zapisali się w historii malarstwa. Ze względu na zakaz tworzenia wizerunków ludzkich przez stulecia ze społeczności żydowskich nie wyłaniali się

Rafineria naftowa w Drohobyczu, ok. 1930, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

artyści malarze, zmieniła to dopiero epoka oświecenia i nowoczesności. ¶ Jednym z artystów pochodzenia żydowskiego, którzy zostawili wyraźny ślad w historii malarstwa jest **Maurycy Gottlieb** (1856–1879), który chociaż zmarł bardzo młodo, pozostawił po sobie ponad 300 obrazów. Studiował w Wiedniu i Krakowie, był uczniem Jana Matejki. Zajmował się malarstwem historycznym, tematyką żydowską, w tym biblijną. ¶ Malarstwem zajmowali się także jego trzej bracia – Marcin, Filip i Leopold. Dużą sławę osiągnął Leopold Gottlieb (1879–1934), legionista Piłsudskiego, zwany też „malarzem I Brygady".

Żydzi modlący się w synagodze w Jom Kipur to jeden z najsłynniejszych eksponatów Muzeum Sztuki w Tel Awiwie. Maurycy Gottlieb namalował w wieku 22 lat obraz, na którym grupa Żydów modli się w drohobyckiej Synagodze Chóralnej. Sam autor został przedstawiony na obrazie trzy razy. W centrum obrazu jako młody człowiek w kolorowym tałesie z medalionem z gwiazdą Dawida oraz inicjałami M.G.; po lewej stronie jako postać w wieku dziecięcym; po prawej stronie jako młodzieniec obok swojego ojca, który patrzy w książkę. Na obrazie została dwukrotnie przedstawiona również narzeczona malarza Laura, która stoi po lewej stronie na galerii dla kobiet z książką przyciśniętą do piersi oraz po prawej, schyliwszy się, szepcze coś do swojej matki. W centrum obrazu znajduje się Tora, na której malarz umieścił napis w języku hebrajskim: „za duszę Maurycego Gottlieba, błogosławionej pamięci". Wiadomo, że ojciec malarza prosił, żeby zetrzeć napis z obrazu, jednakże artysta po kilku miesiącach go odnowił. Rok później Maurycy Gottlieb zmarł.

Z Drohobycza wywodził się też inny żydowski uczeń szkoły Jana Matejki – **Maurycy (Efraim Mojżesz) Lilien** (1874–1925). Jego ojciec był tokarzem i nie mógł sfinansować synowi nauki, więc Maurycy jako młody adept malarstwa pracował u lwowskiego malarza szyldów Szapiry. Z czasem, pomimo problemów finansowych, udało mu się ukończyć gimnazjum i podjąć studia malarskie w Krakowie, Wiedniu i Monachium. Pracował jako

A Synagoga w Drohobyczu, 2015, fot. Agata Radkowska

B Maurycy Gottlieb, *Żydzi modlący się w synagodze w Jom Kipur*, olej na płótnie, 1878, zbiory Muzeum Sztuki w Tel Awiwie

malarz i ilustrator tworzący w stylu secesji. Tworzył ilustracje do czasopism i książek, m.in. do Biblii oraz do poezji Morrisa Rozenfelda. Był jednym z pierwszych artystów zaangażowanych w ruch syjonistyczny, a także autorem portretu fotograficznego twórcy idei syjonizmu Theodora Herzla. Był jednym z założycieli sławnej jerozolimskiej uczelni artystycznej Becalel (1906).

Prosperity ¶ W 1883 r. Aaron Hirsz Żupnik zaczął wydawać gazetę **„Drohobyczer Zeitung"** w języku niemieckim i jidysz. W 1892 r. w Drohobyczu mieszkało 92,5 tys. osób, z których połowę stanowili Żydzi. Na początku XX w. miasto było rozwiniętym ośrodkiem gospodarczym, w którym działały 2 rafinerie ropy oraz 2 banki. W Drohobyczu funkcjonowało także kilka szkół, gimnazjów, towarzystwa kulturalne oraz Dom Ludowy. ¶ Na początku I wojny światowej miasto zostało zajęte przez wojska rosyjskie. W 1918 r. znalazło się pod rządami Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Wkrótce potem miasto zostało zajęte przez polskie wojska. W 1931 r. według spisu ludności w Drohobyczu i okolicach mieszkało 20 484 Żydów.

Rynek był pusty i żółty od żaru, wymieciony z kurzy gorącymi wiatrami jak biblijna pustynia. Cierniste akacje, wyrosłe z pustki żółtego placu, kipiały nad jasnym listowiem, bukietami szlachetnie uczłokowanych filigranów zielonych, jak drzewa na starych gobelinach. Zdawało się, że te drzewa afektują wicher, wzburzając teatralnie swe korony, ażeby w patetycznych przegięciach ukazać wytworność wachlarzy listnych o srebrzystym podbrzuszu, jak fura szlachetnych lisic. Stare domy, polerowane wiatrami od wielu dni, zabarwiały się refleksami wielkiej atmosfery, echami, wspomnieniami barw, rozproszonymi w głębi kolorowej pogody. Zdawało się, że całe generacje dni letnich (jak cierpliwi sztukatorzy obijający stare fasady z pleśni tynku) obtłukiwały kłamliwą glazurę, wydobywając z dnia na dzień wyraźniej prawdziwe oblicze domów, fizjonomię losu i życia, które formowało je od wewnątrz. Teraz okna, oślepione blaskiem pustego placu, spały; balkony wyznawały niebu swą pustkę; otwarte sienie pachniały chłodem i winem. ¶ *Kupka*

obdartusów, ocalała w kącie rynku przed płomienną miotłą upału, oblegała kawałek muru, doświadczając go wciąż na nowo rzutami guzików i monet, jak gdyby z horoskopu tych metalowych krążków odczytać można było prawdziwą tajemnicę muru, porysowanego hieroglifami rys i pęknięć. Zresztą rynek był pusty. Oczekiwało się, że przez tę sień sklepioną z beczkami winiarza podjedzie w cieniu chwiejących się akacji osiołek samarytanina, prowadzony za uzdę, a dwóch pachołków zwlecze troskliwie chorego męża z rozpalonego siodła, ażeby go po chłodnych schodach wnieść ostrożnie na pachnące szabasem piętro. ¶
Bruno Schulz, *Sklepy cynamonowe*, Warszawa 1933

Pisarz z Ulicy Krokodyli ¶ **Bruno Schulz** urodził się w 1892 r. w Drohobyczu w rodzinie kupca bławatnego Jakuba Schulza i Henrietty Kuhmärker. Był uczniem gimnazjum im. Cesarza Franciszka Józefa w Drohobyczu, później zaś studiował na Politechnice Lwowskiej i Uniwersytecie Wiedeńskim. W latach 1924–1941 wykładał malarstwo w gimnazjum drohobyckim im. Króla Władysława Jagiełły. Był aktywnym uczestnikiem wydarzeń artystycznych we Lwowie, Krakowie i Wilnie. W 1933 r. Schulz debiutował jako literat na łamach tygodnika „Wiadomości Literackie" opowiadaniem *Ptaki* oraz książką *Sklepy cynamonowe* wydaną przez wydawnictwo „Rój". W 1936 r. opublikowano zbiór opowiadań *Sanatorium pod Klepsydrą*, nagrodzony potem Złotym Wawrzynem Akademickim Polskiej Akademii Literatury. Jego pisarstwo urzeka wyjątkową plastycznością języka i wyobraźnią. ¶ Podczas okupacji niemieckiej gimnazjum, w którym pracował pisarz, zostało zamknięte. Schulz pracował wówczas nad uporządkowaniem przedmiotów kultury żydowskiej i literatury skonfiskowanych przez nazistów. Wówczas Felix Landau – oficer Gestapo zaangażował Schulza do ozdabiania malowidłami pokoju dziecięcego w jego willi. Warszawscy przyjaciele próbowali pomóc Schulzowi, wyrobili dla niego fałszywe dokumenty, przemyśleli trasę ucieczki z getta. Jednak 19 listopada 1942 r. Schulz został zastrzelony. Prawdopodobnie następnego dnia pisarz został pochowany w mogile zbiorowej na cmentarzu żydowskim. Na chodniku, gdzie został zastrzelony Bruno Schulz, jak też na budynku, w którym mieszkał, umieszczono tablice pamiątkowe. ¶ W 2001 r. z willi, w której w okresie II wojny światowej mieszkał Felix Landau, grupa pracowników muzeum Jad wa-Szem w atmosferze skandalu wywiozła fragmenty malowideł ściennych autorstwa Brunona Schulza, które następnie odrestaurowano. W 2007 r. została podpisana umowa międzynarodowa, w której Ukraina oficjalnie zezwoliła na zatrzymanie tych pięciu fragmentów w Jad wa-Szem, a Izrael uznal, że jest to spuścizna Ukrainy. Od 2009 r. są one udostępnione zwiedzającym. Pozostałe w Drohobyczu fragmenty malowideł są prezentowane w Pałacu Sztuki Muzeum „Drohobyczyna" w budynku tzw. Willi Bianki (ul. Szewczenki 38). ¶ Większość dzieł autora zaginęło; największe zbiory jego spuścizny malarskiej i literackiej znajdują się w Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie. W 2003 r. w dawnym gabinecie Schulza uruchomiono wstępną wersję Muzeum Schulza – izbę pamięci wybitnego drohobyczanina, którego utwory przełożono

Dawny Dom sierot żydowskich, obecnie Wydział Historyczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki, 2015, fot. Agata Radkowska

na 45 języków. ¶ W 2004 r. w Drohobyczu po raz pierwszy odbył się Festiwal Brunona Schulza, organizowany od tej pory co dwa lata. W ramach festiwalu odbywają się konferencje, wystawy oraz wydarzenia literackie związane z twórczością Schulza. Organizatorem jest Polonistyczne Centrum Naukowo-Informacyjne im. Igora Menioka, działające przy przy miejscowym Uniwersytecie Pedagogicznym od 2002 r.

II wojna światowa i Zagłada

¶ W 1939 r. w Drohobyczu mieszkało 17 tys. Żydów. We wrześniu 1939 r. rozpoczęła się okupacja sowiecka, a od 1 lipca 1941 r. – niemiecka. Ludność żydowską przesiedlono do getta, po nałożeniu kontrybucji. W zimie 1941–1942 r. duża liczba osób w getcie zmarła na skutek epidemii. Pod koniec marca 1942 r. ok. 2 tys. Żydów przetransportowano do obozu śmierci w Bełżcu. W okresie 8–17 sierpnia 1942 r. dokonano drugiej akcji, podczas której do Bełżca wysłano ponad 3 tys. osób. Niemcy wraz z kolaborantami wyłapywali ukrywających się Żydów. W ten sposób zginęło ponad 600 osób. W dniach 23–24 października, a także w listopadzie 1942 r. dokonano kolejnych akcji, podczas których tysiące Żydów przetransportowano do obozu śmierci. W okresie od 21 maja do 10 czerwca 1943 r. getto zostało zlikwidowane, a jego więźniowie rozstrzelani za miastem. Ocaleli jedynie rzemieślnicy i robotnicy, którzy mogli być wykorzystywani przez okupantów. W kwietniu 1944 r. w trakcie wycofywania się wojsk niemieckich oni również zostali zamordowani. W sierpniu 1944 r. z ukrycia powróciło do miasta 250–300 Żydów.

Ślady obecności

¶ W okresie II wojny światowej synagoga wykorzystywana była jako magazyn, a później jako sklep meblowy. Na początku lat 90. budowla została przekazana miejscowej społeczności żydowskiej, a od 2013 r. trwa jej remont. Synagoga jest często wykorzystywana jako pomieszczenie do organizacji wystaw i projektów artystycznych. ¶ W mieście zachowało się też kilka innych budynków związanych z życiem drohobyckiej społeczności żydowskiej. Obok Synagogi Chóralnej stoi dawny szpital żydowski, obecnie pełniący funkcję przedszkola. Na rogu ul. Szolema Alejchema i ul. Iwana Mazepy stoi budynek dawnej synagogi postępowej „Or Chaim" z 1909 r., po wojnie wykorzystywany jako sala sportowa. Pochodzące z XIX w. budynki dawnych żydowskich domów modlitwy znajdziemy też przy ul. Rynok 32 i ul. Pidwale 3. Wydział Humanistyczny Uniwersytetu im. Iwana Franki mieści się w budynku dawnego Domu dla sierot żydowskich (ul. Łesi Ukrainki 46), a Biblioteka miejska w dawnym Żydowskim domu starców (ul. Tarasa Szewczenki 27). Przy ulicach Drohobycza stoi wiele pięknych i starych domów, m.in. Willa Bianki, dawniej dom

OBYWATELE!

Z ramienia „Bloku Trzech Narodowości" kandydują:

I. w III. Kole wyborczem, które głosuje w niedzielę dnia 18. bm. od godz. 8-ej rano do 4-ej pop.

II. w II. Kole wyborczem, które głosuje we wtorek dnia 20. bm. od godz. 8-ej rano do 2-ej pop.

II. w I. Kole wyborczem, które głosuje we czwartek dnia 22. bm. od godz. 8-ej rano do 3-ej pop.

WYBORCY! Apelujemy do Was, abyście mimo braku listy przeliwnej, wzięli masowy udział w głosowaniu i w ten sposób zadokumentowali, że popieracie ideę „Bloku", ideę zgody narodowościowej i harmonijnej współpracy dla dobra Gminy!

KOMITET „BLOKU TRZECH NARODOWOŚCI".

ביר גער!

וועהלט!

Plakat Bloku Trzech Narodowości podczas wyborów lokalnych w Drohobyczu, 1931, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

sławnego radiologa dr. Leona Himmela (obecnie Pałac Sztuki, siedziba Muzeum „Drohobyczyna", ul. Szewczenki 38) czy też dawna pracownia fotografa Bertolda Schenkelbacha, którego syn, urodzony w Drohobyczu w 1929 r., Erwin jest dziś znanym izraelskim fotografikiem i pisarzem.

Cmentarze ¶ Stary cmentarz założono pod koniec XVII w. naprzeciwko głównej synagogi. Został zniszczony w latach 50. XX w., a w jego miejscu powstało osiedle. Na terenie dawnego cmentarza znajduje się tablica pamiątkowa. ¶ Nowy cmentarz został założony w 1926 r. Obecnie zachowało się na nim nie więcej niż 200 grobów.

Wśród osób pochodzących z Drohobycza znajduje się Dawid Horowitz (1899–1979) – ekonomista izraelski. W latach 1948–1952 obejmował stanowisko pierwszego ministra finansów Izraela. W 1954 r. stanął na czele Banku Centralnego Izraela. We wspomnieniach *Ha-Etmol Szeli* (hebr. Moje wczoraj, Jerozolima 1970) opisał swoje młode lata w Drohobyczu.

Współczesność ¶ We współczesnym Drohobyczu funkcjonuje niewielka społeczność żydowska, zarejestrowana oficjalnie w 1990 r. Należeli do niej m.in. Alfred Shreyer (1922–2015), skrzypek, śpiewak, nauczyciel muzyki, ostatni z mieszkających w Drohobyczu uczniów Brunona Schulza, a także Mark Golberg (1922–2007), profesor Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki, znany ukraiński literaturoznawca i teoretyk literatury. ¶ Znakomitym przewodnikiem po historycznym, artystycznym i kulinarnym dziedzictwie Drohobycza jest Leonid Golberg, jeden z redaktorów gazety internetowej „Majdan" (maydan.drohobych.net), rzecznik prasowy festiwalu im. Brunona Schulza. O życiu w dawnym i współczesnym Drohobyczu

opowiada też internetowe czasopismo „Drohobyczer Zeitung” (www.drohobyczer-zeitung.com), nawiązujące do pierwszej gazety wydawanej w mieście w latach 1883–1914.

Okolice

Borysław (16 km): miasto położone nad przemysłowymi złożami ropy i gazu, a także ozokerytu z licznymi źródłami wód mineralnych i leczniczych; prywatne bejt ha-midrasze; cmentarz żydowski ¶ **Stryj** (30 km): synagoga (początek XIX w.); kościół Narodzenia Najświętszej Maryi Panny (1425, z późniejszymi rekonstrukcjami) ¶ **Sambor** (33 km): ratusz (XVII–XIX w.); kamienice na rynku (XVII–XX w.); klasztor oo. Bernardynów (XVII w.); kościół św. Stanisława ¶ **Stary Sambor** (50 km): cmentarz żydowski (poł. XVI w., jeden z najstarszych na Ukrainie); synagoga (koniec XIX w.) ¶ **Turka** (70 km): dawna synagoga (XIX w.), cmentarz żydowski (XIX w.), 3 drewniane cerkwie z XVIII w., kościół katolicki (1778)

Warto zobaczyć

Synagoga (XVIII w.), ul. Pylypa Orlyka ¶ **Muzeum Brunona Schulza**: powstało w 2003 r. w gmachu Uniwersytetu Pedagogicznego, w dawnym pokoju nauczycielskim Schulza. Zwiedzający mogą m.in. zapoznać się z pierwszym wydaniem *Sklepów cynamonowych*, ul. Iwana Franki 24 ¶ **Muzeum Krajoznawcze „Drohobycczyzna”**, ul. Iwana Franki 32 ¶ **Willa Bianki** (Pałac Sztuki), ul. Tarasa Szewczenki 38 ¶ **Cerkiew św. Jerzego**: drewniana (XVI–XVII w.), ul. Sołonyj Stawok 23 ¶ **Cerkiew Podwyższenia Krzyża Pańskiego** (XVII w.), ul. Zwaryćka 7 ¶ **Kościół św. Bartłomieja**: murowany kościół z malowidłami z końca XVI w. i początku XVII w., zbudowany w stylu gotyckim i barokowym. Dzwonnica kościoła z końca XIII w. i początku XV w. uważana jest za najstarszą budowlę w mieście, Zamkowa Gora ¶ **Klasztor św. św. Piotra i Pawła** (XIX w.), ul. Strijska 1 ¶ **Cerkiew św. Trójcy** (XVII w.), ul. Truskawecka 2 ¶ **Ratusz** (początek XX w.), pl. Rynok 1 ¶ **Zespół obiektów drohobyckiej warzelni soli** (XIII–XX w.), ul. Sołonyj Stawok ¶ **Spichlerz miejski**, ul. Hruszewskoho 17

DROHOBYCZ

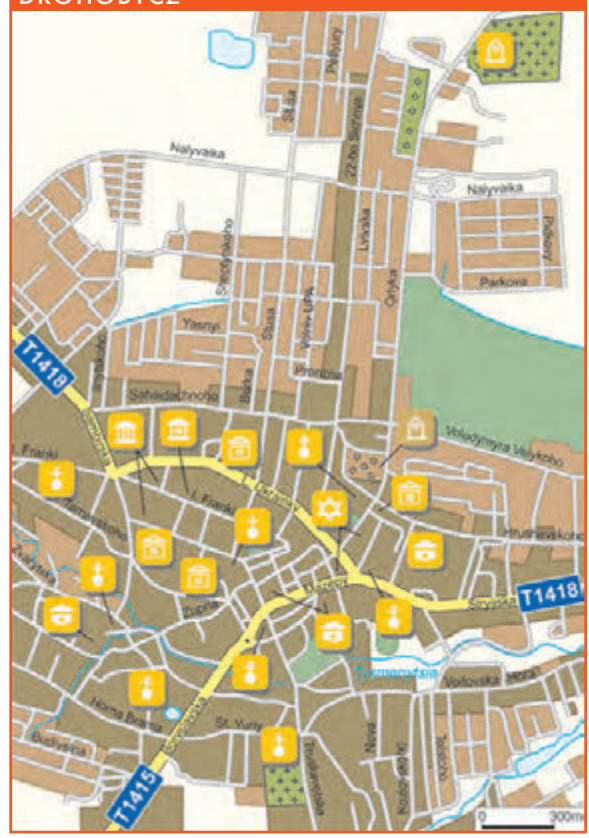

Bolechów

ukr. Болехів, jid. באָלעכעוו

Ulica Szewska od Rynku prowadziła na południe do tak zwanej dzielnicy hebrajskiej, która przypominała labirynt składający się z drewnianych chat, warsztatów i domostw.

Anatol Regnier, *Damals in Bolechów: Eine jüdische Odyssee* (niem. Wówczas w Bolechowie. Odyseja żydowska), Monachium 1997

Sól spod Górki Salomona ¶

Bolechów położony jest w Beskidach Sokołowskich u malowniczego podnóża Karpat Ukraińskich, w dolinie rzeki Sukiel, przy drodze samochodowej Lwów–Czerniowce. Nazwa miasta (Bolechów albo Wołechów) wywodzi się prawdopodobnie od słowa „wołochy" (Wołosi), oznaczającego niegdyś pasterzy wołoskich zamieszkujących na terytorium wchodzącycm w skład współczesnej Rumunii. Osada powstała z dwóch sąsiadujących ze sobą wsi: Bolechowa Ruskiego i Bolechowa Wołoskiego. ¶ W uroczysku Górka Salomona, znajdującym się nieopodal Bolechowa, archeolodzy odkryli pozostałości grodu staroruskiego z XI–XII w. Pierwszą wzmiankę pisemną o ziemiach bolechowskich znajdujemy w akcie królowej węgierskiej Elżbiety z 1371 r., w której nagradza nimi za służbę Daniela Dażbohowicza. Założenie i rozwój Bolechowa były związane z obecnością w pobliżu pokładów soli. Miasto założył wokół warzelni soli w poł. XVI w. polski szlachcic Mikołaj Giedziński. Pierwszą warzelnię w Bolechowie zbudowała Amalia Grosowska w miejscu Starej Bani w 1546 r., chociaż wiadomo, że wydobycie soli rozpoczęło się znacznie wcześniej. Nie dziwi więc fakt, że od XVII w. przez Bolechów przebiegał tzw. „trakt solny": z Doliny przez Bolechów i Stryj, a dalej – do Przemyśla, Torunia i Gdańska. W 1603 r. król Zygmunt III Waza nadał miastu prawo magdeburskie. W XVII w. Bolechów posiadał drewnianą fortecę, której nie mogli zdobyć nawet Tatarzy podczas licznych najazdów – w XVIII w. był to już dobrze umocniony zamek, który omywały wody rzeki Sukiel. Dziś pozostały po nim jedynie resztki fundamentów znajdujące się na terenie jednostki wojskowej. Giedzińscy opuścili Bolechów w 1710 r., w latach 1740–1750 miasto było własnością Lubomirskich, później – Poniatowskich i Potockich. Od 1772 r. Bolechów z całą Galicją wchodził w skład monarchii Habsburgów. ¶ Bolechów często padał ofiarą napadów opryszków (rozbójników karpackich), m.in. oddziału brata legendarnego Aleksego Dobosza – Iwana, jednak najbardziej miasto ucierpiało z rąk bandy Iwana Bojczuka w lipcu 1759 r. Miasto stanęło w ogniu, przez co na trzy lata zostało zwolnione z wszystkich podatków. ¶ W XIX w. bolechowska warzelnia

Rzeka Sukiel w Bolechowie, przed 1930, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

była jednym z najbardziej dochodowych przedsiębiorstw w Galicji, zatrudniała 49 robotników i 10 pracowników administracyjnych, produkowała od 50 do 70 tys. cetnarów soli rocznie. W Bolechowie rozwijał się przemysł – działały trzy fabryki produkujące wyroby skórzane, zakłady włókiennicze, choć najważniejszym przemysłem w mieście pozostawało wydobywanie soli. Bolechów zasłynął też z leczniczej wody, bogatej w sole mineralne i jod. ¶ Bolechów od listopada 1918 r. do maja 1919 r. znajdował się w Zachodnioukraińskiej Republice Ludowej, w okresie międzywojennym zaś w granicach II Rzeczypospolitej Polskiej.

> *W piątek po południu wyła syrena. Kończyły się prace, ludzie udawali się do łaźni parowej, wkładali czystą bieliznę, odświeżali się. W czasie szabatu na ulicy dominowali Żydzi, którzy spieszyli się do bóżnicy z tałesami nałożonymi na ramiona. Ten, kto spotykał rabina, ustępował mu drogi, a kiedy syn rabina brał ślub, całe miasto świętowało to wydarzenie. W czasie Jom Kipur wierni pościli, handel zamierał i nawet nieżydowscy mieszkańcy szanowali wagę tego święta.* ¶ Anatol Regnier, *Wówczas w Bolechowie. Odyseja żydowska*, Monachium 1997

Żydzi z Bolechowa ¶ Pierwsi Żydzi zamieszkali w Bolechowie jeszcze pod koniec XVI w., przybywając tu na zaproszenie właściciela miasta – Mikołaja Giedzińskiego, który sprzyjał rozwojowi handlu i przemysłu solnego w mieście. Kupcom żydowskim pozwolono na osiedlanie się na placu rynkowym, otrzymywali budynki pod sklepy, a wszystkie budynki kahału zostały dożywotnio zwolnione ze spłaty podatku. Mikołaj Giedziński w 1612 r. nadał społeczności żydowskiej przywilej na działki pod kirkut, jesziwę i synagogę. Żydzi nie podlegali jurysdykcji sądu lokalnego, skargi przeciwko

Rynek w Bolechowie, przed 1906, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Żydom można było składać tylko do właściciela miasta. ¶ Dzielnica żydowska znajdowała się w płd.-wsch. części Bolechowa, tam też zbudowano pierwszą drewnianą synagogę, która spłonęła w 1670 r. Bp lwowski Jerzy pożyczył przywódcom społeczności Lejbie Ickowiczowi i Lipmanowi Łazarewiczowi środki na odbudowę dzielnicy żydowskiej. ¶ W XVIII w. społeczność żydowska była najliczniejsza w mieście. Na początku wieku liczyła ok. 1 tys. osób. Kahał bolechowski tradycyjnie miał swoją reprezentację w Sejmie Czterech Ziem – centralnym organie samorządu żydowskiego Rzeczypospolitej. Większość Żydów Bolechowa zajmowała się wówczas handlem. Kupcy żydowscy czerpali dochody głównie z handlu solą i winem, wymiany pieniędzy oraz lichwy. Wspomina o tym bolechowski kupiec Dow Ber Bolechower (1723–1805).

Dow Ber Birkental Bolechower (1723–1805) – żydowski pisarz i kronikarz; kupiec i handlarz winem. Jego ojciec pochodził z Międzyrzecza, lecz w okresie wojen kozackich w poł. XVII w. przeprowadził się do Bolechowa. Dow Ber był właścicielem winnic we Lwowie i Bolechowie, sprzedawał wino szlachcie i duchowieństwu, prowadził sklep w centrum Bolechowa. Gdy Galicja w 1772 r. znalazła się w granicach Austrii, przybrał nazwisko Birkental. Uzyskał tradycyjne wykształcenie, lecz jego ojciec, który handlował winem i posiadał szerokie znajomości wśród polskiej i węgierskiej szlachty, zatrudnił nauczyciela pochodzenia nieżydowskiego, który nauczył syna języka polskiego, niemieckiego, francuskiego i łaciny. W 1759 r. Dow Ber był tłumaczem podczas słynnej dysputy z frankistami we lwowskiej katedrze. W tej dyspucie uczestniczył także znany lwowski rabin Chaim Rapaport. Dow Ber Bolechower jest autorem traktatu religijnego *Diwre(j) Bina* (hebr. Słowa rozumu), w którym krytykował frankistów oraz niektóre inne ruchy sekciarskie w ramach ówczesnego judaizmu. Pozostawił po sobie cenne pod względem historycznym pamiętniki, w których opisał życie społeczne, kulturalne i polityczne społeczności żydowskich w Galicji w XVIII w. Dow Ber Bolechower pasjonował się

Cerkiew i magistrat w Bolechowie, 1910, fot. zakład fotograficzny „Zofia", zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

historią i tłumaczył na język hebrajski niemieckie i polskie prace historyczne. Na kirkucie w Bolechowie zachował się jego grób. Na macewie przedstawiono niedźwiedzia (zgodnie ze znaczeniem jego imienia) i kiść winogron.

Jednym z najbardziej znanych rabinów Bolechowa w XVIII w. był rabin Jakub ha-Lewi Horowic (1679–1754), który później przeprowadził się do Brodów, a jego miejsce zajął jego syn – rabin Mordke. W latach 60. XVIII w. w Bolechowie mieszkało ok. 1,3 tys. Żydów.

Synagogi ¶ W Bolechowie zachował się budynek murowanej synagogi z 1789 r., zbudowanej w miejscu starej drewnianej. Mieści się ona naprzeciwko małego ratusza miejskiego i cerkwi greckokatolickiej. Synagoga została całkowicie przebudowana w 1808 r. W czasach ZSRR budynek synagogi był użytkowany jako dom kultury. Znajdujące się niegdyś w Bolechowie synagoga postępowa i chasydzki klojz nie przetrwały do naszych dni. ¶ W jednej z dawnych synagog w mieście (ul. Siczowych Strilciw 9) w czasach radzieckich mieściły się warsztaty szkolne, obecnie znajduje się tam Muzeum Natalii Kobryńskiej, wybitnej ukraińskiej pisarki i działaczki społecznej.

NOWY BABILON ¶ W 1772 r. nieopodal Bolechowa założono kolonię rolniczą Nowy Babilon, w której Żydzi mieli uprawiać rolę. Osiedliło się tam 10 rodzin żydowskich, z których każda otrzymała po 12 akrów ziemi. Rząd austriacki wyposażył je w materiały budowlane, jednak rolnicy musieli sami zapłacić za działki i narzędzia. Warunki życia w kolonii były trudne, ziemia zaś jałowa. Początkowo akcja ta znalazła wsparcie lokalnej społeczności żydowskiej, jednak całe przedsięwzięcie zakończyło się klęską i kolonia po krótkim czasie upadła.

Chasydzi, maskile, syjoniści ¶ Począwszy od 2. poł. XVIII w. w Bolechowie zaczął się rozwijać ruch chasydzki. Najsłynniejszymi przywódcami chasydzkimi Bolechowa w 2. poł. XIX w. i na początku XX w. byli: Jehoszua Heszel Padwa i jego zięć Szlomo Chaim Perlow (który napisał kilka książek poświęconych filozofii chasydyzmu). Ta właśnie dynastia uczyniła z Bolechowa jeden z ośrodków chasydyzmu w Galicji. Kolejną dynastię chasydzką z Bolechowa w XIX w. reprezentowali Jaakow Joel Horowic (1824–1832), jego syn Menachem Mendel (1832–1864) oraz syn Menachema – Lewi (1879–1902). ¶ Pod koniec XVIII w. do Bolechowa dotarła haskala, dzięki której Bolechów był jednym z pierwszych miast we wsch. Galicji, w którym w 1781 r. założono świecką męską szkołę żydowską. Pierwsze pokolenie żydowskich maskili w Bolechowie reprezentował rabin Hirsz Goldenberg. Rabin utrzymywał kontakty z rabinatem w Padwie, jego synowie – Szmuel Lejb, Jaakow i Zelig Cwi Mandschein również zostali rabinami. W 1830 r. Szmuel Lejb wydał książkę o ruchu maskili. W latach 1833–1843 ukazywało się czasopismo „Kerem Chemed" (hebr. Czarowna winnica), na łamach którego toczyły się ożywione dyskusje poświęcone haskali. Zelig Cwi Mandschein wydawał czasopismo „Ha-Szachar" (hebr. Świt), w którym polemizował z chasydami. Nechemia Landes (1835–1899), należący do trzeciego pokolenia maskili w Bolechowie, w sposób szczególny przyczynił się do reformowania życia Żydów galicyjskich w XIX w. Był on uważany za przywódcę bolechowskiej społeczności żydowskiej, wydawał czasopismo „Ben Chanania" (hebr. Syn Ananiasza). ¶ W 1845 r. w Bolechowie powstał szpital żydowski, którym tradycyjnie opiekował się kahał, a w 1856 r. powstała szkoła żydowska, w której uczono języka hebrajskiego, polskiego i niemieckiego. W 1902 r. założono szkołę dla dziewcząt z językiem wykładowym hebrajskim, a w 1908 r. – szkołę dla chłopców. ¶ Pod koniec XIX w. w Bolechowie popularnością cieszył się ruch syjonistyczny. W 1894 r. powstała organizacja „Tikwat Israel" (hebr. Nadzieja Izraela), ukazywał się bolechowski tygodnik syjonistyczny „Di Welt" (niem. Świat). Jednym ze znanych bolechowskich syjonistów był Berisz Bikl. W latach 1911–1913 przy organizacji kobiecej „Bnot Syjon" (hebr. Córy Syjonu) zorganizowano kurs języka hebrajskiego. W Bolechowie istniały również młodzieżowe organizacje syjonistyczne, m.in. „Ceirej Syjon" i „He-Chaluc". W latach 20. XX w. żydowscy pionierzy z Bolechowa zakładali w Palestynie kibuce Chefci-Bah i Bet Alfa. ¶ Liczba ludności żydowskiej w Bolechowie na początku XX w. nieustannie rosła. W 1910 r. 78% z 4 tys. mieszkańców Bolechowa stanowili Żydzi – był to jeden z najwyższych wskaźników w Galicji. Już na początku I wojny światowej na skutek działań wojennych wiele budowli w Bolechowie zostało zniszczonych. Wojna wpłynęła na zmniejszenie liczby ludności żydowskiej w mieście. Po jej zakończeniu, według spisu przeprowadzonego w 1921 r., w Bolechowie mieszkało 2433 osób. Na początku lat 20. XX w., dzięki wsparciu finansowemu Amerykańsko-Żydowskiego Połączonego Komitetu

A Dawne domy żydowskie w Bolechowie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Fasada synagogi w Bolechowie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Rozdzielczego (Joint), w Bolechowie utworzono pierwszy bank żydowski. Od początku XX w. rabinem Bolechowa był Josef Pinchas Landau.

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. miasto zajęła Armia Czerwona. Władze radzieckie rozpoczęły prześladowania i represje wobec członków wszystkich organizacji społeczno-politycznych i partii, w tym także żydowskich. ¶ W lipcu i sierpniu 1941 r. Bolechów znajdował się pod okupacją wojsk węgierskich i niemieckich. Już 4 lipca 1941 r. miał miejsce pogrom, podczas którego zamordowano wielu Żydów. W sierpniu 1941 r. w Bolechowie została ustanowiona władza niemiecka. Utworzono Judenrat, Żydów zmuszano do ciężkiej pracy fizycznej w obozie pracy. Pierwszą szeroko zakrojoną akcję wyniszczenia ludności żydowskiej przeprowadzono w dniach 28–29 października 1941 r. Ofiary spędzono do dawnych koszar Armii Czerwonej, a wkrótce potem przetransportowano do miejsca egzekucji – w okolicy Taniawy (po wojnie w tym miejscu utworzono miejsce pamięci). Rozstrzelano 750 osób. Ci, którzy ocaleli, trafili do getta. ¶ W kwietniu 1942 r. na terenie cmentarza żydowskiego we wsi Dołżka rozstrzelano kolejnych 450 Żydów (w ramach tzw. drugiej akcji). W czerwcu 1942 r. w Bolechowie i okolicznych wsiach mieszkało 4281 Żydów, z których 1588 wykonywało prace przymusowe. W sierpniu 1942 r. do Bolechowa przesiedlono Żydów z okolicznych wsi. Trzecia akcja miała miejsce w dniach 3–5 września 1942 r. – po niej w mieście pozostało ok. 2,5 tys. Żydów. W październiku i listopadzie 1942 r. część Żydów wywieziono do getta w Stryju. W Bolechowie pozostało wówczas jedynie 1748 żydowskich robotników. W grudniu 1942 r. Żydów, którzy pracowali w Bolechowie, przeniesiono do koszar. Działania te odbywały się równolegle z likwidacją getta. Znajdujący się w mieście Żydzi zostali rozstrzelani przez Niemców w lipcu 1942 r. podczas czwartej akcji. Pochowano ich na cmentarzu żydowskim w Bolechowie. W tym samym czasie Żydów bolechowskich rozstrzelano w Stryju. 23 sierpnia 1943 r. getto bolechowskie zostało ostatecznie zlikwidowane. ¶ Łącznie w okresie rządów nazistowskich w Bolechowie zamordowano 3,8 tys. Żydów,

Cmentarz żydowski w Bolechowie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

450 wywieziono do obozu śmierci w Bełżcu. Ocalało jedynie 48 Żydów, którzy ukrywali się w okolicznych lasach. Po wojnie, w latach 1945–1946 wyjechali do Polski.

We wrześniu 2006 r. ukazała się książka Daniela Mendelsohna *The Lost: A Search for Six of Six Million* (ang. Zagubieni. W poszukiwaniu sześciu spośród sześciu milionów), w której autor opowiada o poszukiwaniu wiedzy o losach, życiu i śmierci swoich krewnych – bolechowskich Żydów z linii matki: Samuela Jagera, jego żony Estery i czterech córek, którzy mieszkali w Bolechowie w przededniu II wojny światowej i zginęli z rąk nazistów.

Mnie samemu [*mój dziadek*] *szczególnie lubił opowiadać o mieście, w którym się urodził i w którym jego rodzina, rodzina dobrze prosperujących rzeźników, a później eksporterów mięsa, mieszkała „od – mawiał, odchrząkując po swojemu i spoglądając dużymi okrągłymi oczami, jak u dziecka, zza szkieł w staroświeckich czarnych plastikowych oprawkach – od kiedy istniał Bolechów". Wymawiał nazwę miasteczka BA-lej-chaw, umieszczając „l" nisko w gardle, w tym samym miejscu, gdzie swoje wypieszczone „ch", jak to czynią ludzie stamtąd; a wymowa ta, jak się później dowiedziałem, była starą wymową pochodzącą z jidysz.* ¶ Daniel Mendelsohn, *Zagubieni. W poszukiwaniu sześciorga spośród sześciu milionów*, tłum. Piotr Szymor, Wołowiec 2008

Cmentarz ¶ Bolechowski kirkut jest usytuowany na wzgórzu w okolicy miasta, wejście znajduje się od ul. Mandryka. Aby wejść na cmentarz, trzeba przejść przez prywatne podwórze. Na cmentarzu znajduje się ok. 2,5–3 tys. macew, z których najstarsza pochodzi z 1648 r. W odległości ok. 50 m od wejścia znajduje się grób słynnego mieszkańca Bolechowa – Dow Bera

Birkentala. Na macewie wyryto epitafium: „Spoczywa tu znany, sławny, szczodry starzec Dow Ber, syn Jehudy Birkentala. Niech dusza jego zostanie wpleciona w wieniec życia wiecznego". Obok znajduje się grób jego żony Lei.

Warto zobaczyć

Synagoga (XVIII w.), pl. Iwana Franki ¶ **Cmentarz żydowski** (XVII w.), ul. Mandryka ¶ **Muzeum Historii Miasta Bolechowa,** ul. Siczowych Strilciw 9 ¶ **Muzeum Natalii Kobryńskiej**, ul. Siczowych Strilciw 7 ¶ **Ratusz** (1863), pl. Iwana Franki ¶ **Kościół Zaśnięcia NMP** (1838) ¶ **Cerkiew św. Niewiast Niosących Wonności** (XVII w.), drewniana ¶ **Cerkiew św. Paraskewy** (1939) ¶ **Cerkiew św. Anny** (1870) ¶ **Hotel „Brükenstein"** (1900–1905), obecnie oddział położniczy Bolechowskiego Centralnego Szpitala Miejskiego, ul. Jewhena Konowalcia

BOLECHÓW

Okolice

Morszyn (10 km): słynny w całej Europie Wsch. kurort uzdrowiskowy ¶ **Bubniszcze** (13 km): malowniczy rezerwat Skały Dobosza ¶ **Dolina** (15 km): stara warzelnia soli, dawna synagoga (1897), cmentarz żydowski (XVIII w., bez zachowanych macew), liczne kościoły i cerkwie, Muzeum Krajoznawcze „Bojkowszczyzna" ¶ **Kałusz** (49 km): cmentarz żydowski (XVIII w.), kościół neogotycki św. Walentego (1844); cerkiew św. Michała (1910–1913); Dom Ludowy (1907)

Chust

ukr. Хуст, węg. Huszt, jid. חוסט

Tu mieszkają rusińscy pastuchowie i drwale, żydowscy rzemieślnicy i kupcy. Biedni Żydzi i bogaci Żydzi. Biedni Rusini i jeszcze biedniejsi Rusini.

Ivan Olbracht, *Nikola Šuhaj loupežník* (czes. Mikoła Szuhaj, zbójnik), 1933

Forteca szlaku solnego ¶ Chust, położony u podnóży Karpat, w dolinie rzeki Cisa, jest trzecim pod względem liczby ludności miastem na Zakarpaciu. Nazwa miejscowości pochodzi prawdopodobnie od płynącej przez centrum miasta rzeki Chusteć. Istnieje także legenda o diable, który chciał wyskoczyć z piekła. Rozzłościło się diablisko i przebiło głową ziemię. Wydostał się cały – tylko ogonem się zaczepił. Pomimo starań – nie mógł go wyciągnąć. Zaczął wtedy rogaty wrzeszczeć ile sił: „O-je-e-j, mój chwust-chwust--chwust (ukr. ogon)!", a przez dolinę poniosło się echo „chust-chust-chust". Obecnie w miejscu, gdzie diabeł wyciągał z piekła swój ogon, stoi góra, a miasto dookoła niej nazywa się Chust (według opowieści Iryny Pustynnikowej). ¶ Początki miasta sięgają XI w., kiedy to rozpoczęto budowę fortecy w celu obrony szlaku solnego z sołotwińskich kopalni. Budowę zamku zakończył król Węgier Bela III ok. 1190 r. W 1329 r. król Węgier podarował zamek w Chuście swojemu wiernemu rycerzowi Dragowi, a miasto otrzymało status królewskiego. Po porażce wojsk węgierskich w bitwie pod Mohaczem w 1526 r. Królestwo Węgier rozpadło się, a zamek w Chuście stał się częścią Księstwa Siedmiogrodu. W 2. poł. XVI w. i w XVII w. zamek w Chuście był jednym z ośrodków walki książąt siedmiogrodzkich z austriackimi Habsburgami. W 1577 r. forteca została umocniona i ulokowano w niej garnizon królewski. Zamek niejednokrotnie znajdował się w oblężeniu, m.in. przez Tatarów, którzy w 1594 r., podpaliwszy okolice, nie zdołali mimo wszystko podbić miasta. Podobnie, zamek w Chuście zwycięsko przetrwał oblężenie wojska tureckiego (1660–1661). W latach 70. XVII w. w okolicach Chustu działali kuruce – węgierscy powstańcy antyaustriaccy. Ostatecznie w 1687 r. wojsko austriackie zajęło zamek. Począwszy od XVII w. w okolicy miejscowości grasowały bandy ludowe, m.in. Hryhora Pyncia (istnieje wiele ludowych pieśni o tym, jak ostrzeliwał zamek w Chuście z drewnianej armaty) oraz Fedir Bojko. W 1703 r. zamek w Chuście zajęły wojska księcia Franciszka II Rakoczego – tu właśnie ogłoszono niepodległość Księstwa Siedmiogrodu. A w 1709 r. w Chuście został zwołany przez księcia Rakoczego tzw. sejm siedmiogrodzki.

Widok na Chust z Góry Zamkowej, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Od 1711 r. Chust ostatecznie został częścią Imperium Austriackiego w składzie jego ziem węgierskich. ¶ W XIX w. Chust nadal rozwijał się jako miasto rzemiosła i handlu. Do dzisiaj pozostał w mieście m.in. kamieniołom andezytu, który wydobywano sposobem przemysłowym od 1885 r. Z punktu widzenia rozwoju gospodarczego miasta ważna była także produkcja mebli oraz cegielnia, która dała początek zakładom materiałów budowlanych w Chuście. ¶ Jesienią 1918 r. na skutek I wojny światowej Cesarstwo Austro-Węgierskie się rozpadło. Ukraińcy zakarpaccy 21 stycznia 1919 r. zwołali w Chuście Ogólnonarodowy Kongres Zakarpacki, na którym 420 delegatów z całego regionu zakarpackiego podjęło decyzję o przyłączeniu się do zjednoczonej Ukrainy. Ostatecznie jednak ta część Zakarpacia znalazła się w Republice Czechosłowackiej jako Ruś Podkarpacka.

Żydzi z Chustu ¶ Dzięki korzystnemu położeniu miasta żydowscy kupcy zaczęli osiedlać się w Chuście prawdopodobnie jeszcze w późnym średniowieczu, jednak wzmożony napływ ludności żydowskiej rozpoczął się w 1772 r., po I rozbiorze Rzeczypospolitej. W 1792 r. społeczność żydowska w Chuście liczyła 14 rodzin. W 1839 r. mieszkało tu 132 wyznawców judaizmu, obok 1953 grekokatolików, 640 katolików, 370 ewangelików reformowanych i 8 luteran. Pierwszym rabinem (w 1812 r.) został Abram Jakow z Żydaczowa. Największym autorytetem cieszył się rabin Mosze Schick (1807–1879), który w 1861 r. założył w Chuście największą w owym czasie jesziwę w Europie Wsch. Wybitnymi rabinami w mieście byli także Mosze Grinwald (1853–1910), Izrael Jakow Leifer, Szmuel Szmelke Leifer II z Chustu, Meszulam Grinsberg z Chustu oraz Josef Cwi Duszinski.

Mosze Schick (Maharam Schick; 1807–1879) – jeden z najwybitniejszych rabinów na Węgrzech w XIX w., urodził się w mieście Birkenhain (obecnie Brezová, na terytorium Słowacji). Ród pochodził od rabina Hanocha Heinicha

Schicka ze Szkłowa. Mosze został wysłany na naukę do Chatama Sofera (rabina Mosze Schreibera, 1762–1839) w Pressburgu (Bratysława). Chatam Sofer nazywał swojego niezwykłego ucznia „skrzynią ze skarbami, pełną świętych ksiąg". Schick został wyznaczony na rabina w mieście Svätý Jur (Słowacja) w 1838 r., gdzie otworzył jesziwę. W 1861 r. został rabinem Chustu i tu także przyczynił się do stworzenia jesziwy, w której uczyło się ponad 800 studentów. ¶ W komentarzach rabinów Schick jest powszechnie znany jako Maharam Schick; to akronim od „More(j)nu ha-Raw Rabi Mosze" (hebr. Nasz nauczyciel, Nasz Mistrz Rabin Mosze). Jest autorem szeregu responsów-komentarzy do *Szulchan Aruch*, a także traktatów *Chidusze ha-Maharam Szik*, *Deraszot Maharam Szik*. Zmarł w Chuście 25 stycznia 1879 r. Był jednym z liderów społeczności Żydów ortodoksyjnych na Węgrzech.

Synagoga w Chuście, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Już w poł. XIX w. społeczność stała się jedną z największych i najbardziej wpływowych na Zakarpaciu. W 1880 r. mieszkało tu 1062 Żydów, a w 1910 r. już 2371 Żydów (14,7% mieszkańców miasta). W okresie międzywojennym należący do Czechosłowacji Chust stał się miastem okręgowym. Liczba mieszkańców żydowskich miasta wzrosła w 1921 r. do 3391 osób. Żydowscy przedsiębiorcy prowadzili m.in. kina, piwnice winne, sklepy, fabryki zakłady rzemieślnicze i przemysłowe, 3 banki, 4 młyny, hotele „Korona" i „Centralny". Wielu Żydów w mieście było lekarzami, farmaceutami, prawnikami oraz urzędnikami. W 1923 r. 5 Żydów było członkami Rady Miejskiej. ¶ W 1921 r. na czele społeczności żydowskiej stanął rabin Josef Cwi Duszinski, który później objął stanowisko głównego rabina jerozolimskich skrajnie ortodoksyjnych Żydów.

Josef Cwi Duszinski (1867–1948) – urodził się w mieście Paks (Węgry), był uczniem jednego z wnuków rabina Chatama Sofera z Pressburga. Duszinski był głównym rabinem miasta Galanta na Słowacji oraz od 1921 r. Chustu, gdzie większość swojego czasu przeznaczał na lekcje dla studentów jesziwy. W 1930 r. wraz z rodziną przeprowadził się do Palestyny i zamieszkał w Jerozolimie. Wkrótce po śmierci w 1932 r. rabina Josefa Chaima Sonnenfelda (1848–1932), lidera wspólnoty haredim (ultraortodoksów) Jerozolimy, głównego rabina i założyciela wspólnoty „Ha-eda ha-charedit" (hebr. Wspólnota tych, którzy boją się Boga), Josef Cwi Duszinski został wyznaczony na jego następcę. Założył Towarzystwo Żydów Węgierskich w Jerozolimie. Duszinski słynął ze swojego zdecydowanego

Synagoga w Chuście, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

W 1930 r. liczba ludności żydowskiej Chustu wzrosła do 4821 mieszkańców. Należy pamiętać jednak, że na Zakarpaciu również w XX w. (w składzie Czechosłowacji) absolutna większość ludności żydowskiej (według danych z 1930 r. aż 65%) zamieszkiwała tereny wiejskie (górskie), co stanowiło najwyższy w całej Europie procent chłopów żydowskich. ¶ W Chuście prężnie działały żydowskie partie polityczne, m.in. „Agudat Israel", a także kilka organizacji syjonistycznych, ortodoksyjne grupy młodzieżowe oraz Narodowa Partia Żydowska, która reprezentowała społeczność w Radzie Miasta. W mieście działały różne organizacje i instytucje, istniały chedery i Talmud-Tora. ¶ Chust posiadał swoją dynastię chasydzką – chasidut Chust, odgałęzienie powstałej w XIX w. dynastii Nadwórna. Pierwszym admorem był rabin Israel Jakow Leifer z Chustu (zm. 1929). Wywodzi się ona od rabina Meira z Przemyślan (1703–1773), ucznia Baal Szem Towa. Obecnie potomkowie dynastii z Chustu mieszkają głównie w USA.

sprzeciwu wobec świeckiego syjonizmu, zwracał się do ONZ z protestami przeciwko stworzeniu państwa syjonistycznego. Zmarł w przededniu święta Sukot, 17 października 1948 r., wkrótce po powstaniu Państwa Izrael.

STOLICA ¶ Od października 1938 r., w wyniku postanowień układu monachijskiego, powstała ukraińska autonomiczna Ruś Podkarpacka należąca do Czechosłowacji. Od 22 listopada 1938 r. autonomia ta otrzymała nazwę Ukrainy Karpackiej, na czele z prezydentem Augustynem Wołoszynem. Jej stolicą został Chust. Swoją niepodległość Ukraina Karpacka ogłosiła na posiedzeniu Sejmu w Chuście 15 marca 1939 r., lecz już następnego dnia Chust został zajęty przez wojska węgierskie.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Od końca 1938 r. Zakarpacie należało do Węgier, w których po wybuchu wojny nasilił się antysemityzm. W latach 1939–1944 Żydzi zakarpaccy, podobnie jak wszyscy Żydzi węgierscy, byli prześladowani. W 1940 r. na wszystkich zdolnych do pracy żydowskich mężczyzn nałożono prace przymusowe. Żydzi byli przewożeni w wagonach towarowych do Kőrösmező (wieś Jasina) niedaleko przedwojennej granicy z Polską, skąd przewożono ich przez granicę i przekazywano Niemcom. W tym czasie rodziny żydowskie bez obywatelstwa węgierskiego zostały wypędzone na okupowane przez wojska nazistowskie terytorium Ukrainy. Wiele z nich zostało zamordowanych w Kamieńcu Podolskim. ¶ W kwietniu

1944 r. w rejonie chuściańskim powstały jednocześnie 3 getta – w mieście Chust, wsiach Iza i Sokyrnycia. Mieszkało w nich 5351 Żydów, którzy zostali przesiedleni do getta razem z ponad 5 tys. Żydów z okolicznych miast i wsi. Kilkudziesięciu Żydom udało się uciec z Chustu i dołączyć do oddziałów partyzanckich. ¶ Wiosną 1944 r. ok. 10 tys. Żydów z Chustu i całego regionu zostało wywiezionych do obozu zagłady Auschwitz-Birkenau. Przed deportacją Żydów zbierano na terenie obecnej cegielni, a także w punktach zbiórek na dzisiejszej ul. Dobriańskiego, ul. Duchnowycza oraz na pl. Chmielnickiego. Począwszy od 14 maja 1944 r. pociągi do Oświęcimia wyruszały bezpośrednio z 8 stacji kolejowych – Mukaczewa, Berehowa, Użhorodu, Wołowego (Międzygórza), Sołotwina, Sewlusza (Wynohradiw), Chustu, Tiaczewa. W każdym znajdowało się od 2 do 4 tys. Żydów. ¶ Część Żydów z Chustu naziści zmusili do pieszego marszu na zachód – do obozów koncentracyjnych Buchenwald i Ravensbrück (Niemcy), Mauthausen (Austria). Do końca wiosny 1944 r. Chust został ogłoszony przez nazistów miastem „wolnym" od Żydów. Zamordowano oraz wywieziono do obozów koncentracyjnych ponad 10 tys. osób. ¶ W położonym niedaleko Chustu krzywskim obozie koncentracyjnym znajdowały się setki więźniów. Stamtąd wywożono 40-osobowe transporty na brzeg Cisy w okolice mostu welatyńskiego, gdzie więźniowie byli rozstrzeliwani, a ciała zabitych wrzucano do wody.

Wnętrze synagogi w Chuście, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Ernő Szép (1884–1953) – urodził się w Chuście jako jedno z dziewięciorga dzieci miejscowego żydowskiego nauczyciela. W młodości wyjechał do Budapesztu, gdzie zrobił karierę literacką jako poeta, dramatopisarz i dziennikarz. Zadebiutował zbiorem wierszy i opowiadań *Első csokor* (węg. Pierwszy bukiet, 1902). Był jednym z wybitnych twórców żydowskiego pochodzenia piszących w języku węgierskim, obok takich pisarzy jak m.in. Sándor Bródy i Ferenc Molnár. Jego sztuki teatralne takie jak *Pátika* (węg. Apteka, 1918), *Lila ákác* (węg. Liliowa akacja, 1921), *A Vőlegény* (węg. Narzeczona, 1922) wciąż są grane na deskach współczesnych węgierskich teatrów. W 1944 r. Ernő Szép razem z innymi budapeszteńskimi Żydami został zmuszony do wielotygodniowych prac przymusowych. To okupacyjne doświadczenie opisał we wspomnieniowej książce *Emberszag* (węg. Zapach człowieka, 1945).

Wojska radzieckie zajęły Chust 24 października 1944 r. Miasto stało się częścią Ukrainy Radzieckiej (USRR). Na początku lutego 1945 r. pierwsi Żydzi,

Cmentarz żydowski w Chuście, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

którym udało się przetrwać, wrócili do miasta. Wśród nich byli m.in. Josi Rosenberg oraz Cwi Menschel. Do lata 1946 r. liczba Żydów w Chuście wzrosła do 400 osób. Większość powracających rodzin żydowskich zamieszkała jednak w innym miejscu.

W obronie synagogi ¶ Według niektórych danych, w Chuście pod koniec XIX w. istniało 8 synagog i domów modlitwy. Wojnę przetrwał m.in. budynek Starej Synagogi, zbudowanej jeszcze w XVIII w., który został przebudowany w okresie radzieckim na kino. ¶ Do dziś swój wygląd pierwotny i funkcję zachował tylko budynek jednej z bóżnic, zbudowany pod koniec XIX w. We wnętrzu synagogi zachowały się malowidła ścienne. Gmach nigdy nie został zniszczony. Jest to jedyna stale działająca od czasu swojego powstania synagoga na Zakarpaciu. ¶ W latach II wojny światowej w budynku synagogi przechowywano rzeczy odebrane przez nazistów Żydom. Po wojnie władze radzieckie kilkakrotnie próbowały przejąć budynek, jednak kobiety żydowskie, które przychodziły do synagogi i pełniły dyżury pod jej ścianami, nie pozwoliły na realizację tych planów. Liczba ludzi modlących się w synagodze była tak duża, że brakowało dla nich miejsca. Dzięki temu przetrwała ona jako budowla sakralna społeczności żydowskiej Chustu w niełatwych czasach komunistycznych. Do dzisiaj społeczność żydowska miasta (ok. 165 osób) modli się w tym miejscu.

Cmentarz ¶ Na wzgórzu przy ul. Ostrowskoho jest zlokalizowany stary cmentarz żydowski, założony w XVIII w. Znajduje się na nim ponad 1,5 tys. macew. Zostali tu pochowani m.in. rabini Mosze Schick i Mosze Grinwald. Nekropolię zamknięto dla celów grzebalnych w 1960 r. Na zboczu góry zamkowej, w pobliżu cmentarzy chrześcijańskich, założono wtedy nowy cmentarz żydowski, który społeczność Chustu użytkuje do dziś.

Warto zobaczyć

Synagoga, pl. Niezależności 11 ¶ **Cmentarz żydowski,** ul. Ostrowskoho ¶ **Ruiny zamku** (XI w.), ul. Zamkowa ¶ **Kościół kalwiński św. Elżbiety** (XIII–XVIII w.), gotycki kościół obronny, ul. Konstytucji 45 ¶ **Kościół rzymskokatolicki św. Anny** (koniec XVII–XIX w.), ul. Karpatskoji Siczy 40 ¶ **Cerkiew Zwiastowania Najświętszej Bogurodzicy** (1928–1929), ul. Duchnowycza ¶ **Chuściańskie Muzeum Krajoznawcze**, ul. Pyrohowa 1

CHUST

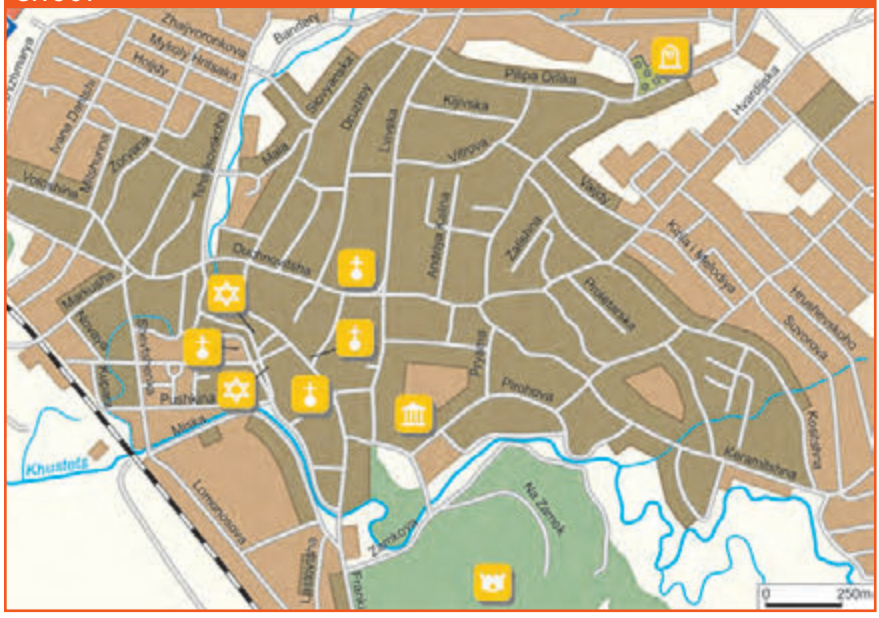

Okolice

Kiresie (5 km), **Karpacki Rezerwat Biosfery „Dolina Narcyzów”**: Narcyzy kwitną w maju, na wysokości 200 m n.p.m., na powierzchni 170 ha. Cały rezerwat zajmuje powierzchnię 257 ha ¶ **Wynohradiw** (24 km): synagoga (XIX w.), cmentarz żydowski, klasztor franciszkański (XVI w.), cerkiew Wniebowstąpienia (XV w.) ¶ **Irszawa** (36 km): dawna synagoga (XIX w.), cmentarz żydowski ¶ **Sołotwyno** (50 km): kopalnie soli, dawna synagoga (XIX w.) (przebudowana), cmentarze żydowskie (XIX w.) ¶ **Koloczawa** (60 km): „wieś stu muzeów”, m.in. skansen budownictwa huculskiego z ekspozycją żydowskiej karczmy, muzeum pisarza I. Olbrachta, cerkiew drewniana (XVII w.), Park Narodowy „Synewyr” ¶ **Beregowe** (60 km): czynna synagoga (1920), cmentarz żydowski (XIX w.) ¶ **Mukaczewo** (83 km): unikatowy Zamek Pałanok (XI–XVII w.), kaplica gotycka św. Józefa (XI–XV w.), Pałac Schönbornów (XVIII w.), sobór katedralny św. Marcina (XX w.), nowo zbudowana synagoga (XXI w.), odnowiony cmentarz żydowski (XX w.) ¶ **Użhorod** (100 km): dawna synagoga (1903), cmentarz żydowski (XIX w.)

Delatyn

ukr. Делятин, jid. דעלאַטין

Jeśli zgodzimy się ze stwierdzeniem, że Karpaty są fortecą, to trasa Iwano-Frankiwsk–Rachów stanowi główną bramę tej fortecy, jej wejście paradne. A tym najistotniejszym hasłem, które, otwiera dodatkowe spojrzenie, jest Delatyn.

Taras Prochaśko, *Deljatyński paroli* (ukr. Delatyńskie hasła), 2004

Dziesięć stożków soli ¶ Pierwsza pisemna wzmianka o Delatynie jest datowana na 1370 r. W 1578 r. Delatyn był miastem rządzącym się prawem magdeburskim. W XVI w. w okolicach miejscowości rozpoczęto wydobywać sól, co w przyszłości stało się podstawą rozwoju gospodarczego Delatyna. Nieprzypadkowo na współczesnym herbie miasta widnieje 10 stożków soli. Delatyńskie warzelnie soli zaczęły działać na szerszą skalę w XIX w., a produkcja soli stopniowo mechanizowała się – w 1870 r. w warzelni używano maszyny parowej, w kopalniach ustanowiono dwie pompy, które wypompowywały po 155 cetnarów soli na dobę. Obecność soli sprzyjała powstaniu w Delatynie uzdrowisk. Za pomocą źródeł mineralnych leczono tu reumatyzm (kąpieliska solne) oraz choroby układu oddechowego (inhalacje solne).

Koło dworca salina z dużym parkiem. Hotele Drimmera i Dickera. Restauracje Rummel i Stefaniuk. W wschodniej stronie miasta bardzo silne źródło solankowe z łazienkami mineralnemi; goście kąpielowi prawie wyłącznie żydzi. Z urwiska nad łazienkami piękny widok na miasto. Wycieczka na Malawę (844 m, 1½ godz.) z rozległym widokiem na dolinę Prutu, Beskidy Huculskie i Gorgany. W Łuhu (5 km) piękna cerkiew huculskiej roboty. Od Delatyna zaczyna się terytorium zamieszkane przez Hucułów. ¶

M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Galicji*, Lwów 1919

Żydzi z Delatyna ¶ Pierwsze wzmianki o Żydach w Delatynie są datowane na 1767 r. W mieście wówczas mieszkało 87 Żydów. Byli to handlarze oraz rzemieślnicy. W XVIII w. w rejonie Delatyna wielu Żydów było zwolennikami Sabataja Cwiego (1626–1676); istnieje nawet legenda, że rzekomy mesjasz osobiście odwiedzał pobliską Kołomyję. W XVIII w. Delatyn stał się własnością hr. Potockich, którzy stworzyli społeczności żydowskiej lepsze możliwości rozwoju gospodarczego. ¶ W XIX w. Delatyn był typowym galicyjskim sztetlem. Na przestrzeni lat 1869–1871 tartak i młyn nad rzeką Peremyską w Delatynie dzierżawił przedsiębiorca żydowski M. Zucher, a w latach 1872–1874 – T. Fiszel. W 1912 r. znajdował się tu młyn

Widok na Delatyn, lata 30. XX w., zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Ch. Blocha. Znane są także nazwiska właścicieli gospodarstw z początku XX w. – dr Janina Bloch i Kopel Seinfeld, którzy produkowali i sprzedawali zboże. Właścicielami piekarni w Delatynie na początku XX w. byli Munio Klau i Samuel Zauderer. W 1929 r. w mieście funkcjonowały 4 tartaki, których właścicielami były rodziny żydowskie: Blochów, Foglów, Jagerów, Friedfertigów i Kleinów. Właścicielami młyna na początku XX w. byli Selig i Mendel Komornik. W latach 30. XX w. elektrownia delatyńska należała do Szlomy Bernsteina. W 1862 r. jako lekarz w Delatynie pracował Solomon Knopf, jako położne – Rywka Grubber oraz Rywka Merl, a w latach 30. XX w. jako lekarz w miejscowym uzdrowisku pracował dr med. K. Belstein. ¶ W mieście znajdowały się 2 drewniane bóżnice, jedna z nich przy rynku (oba budynki zniszczono w czasie okupacji niemieckiej). Wśród rabinów służących delatyńskiej społeczności w XIX w. można wymienić następujące osoby: Naftali Hersz Teomim, Naftali Ehrlich, Azriel Landau, a na początku XX w. (ok. 1910) – Jakow Hurwitz. W latach 1895–1910 w Delatynie funkcjonowała szkoła żydowska, której dyrektorem w 1896 r. był Chaim Bardach. W 1914 r. w szkole żydowskiej nauczali: A. Friedhaber, E. Schehtel, M. Berlas, Ch. Schehter, M. Schulbaum. ¶ Podczas I wojny światowej wielu mieszkańców Delatyna walczyło w armii austro-węgierskiej. Wojska rosyjskie po raz pierwszy okupowały Delatyn 19 października 1914 r. W okresie późniejszym miasto jeszcze kilka razy przechodziło z rąk do rąk. W 1916 r., po ofensywie wojsk rosyjskich (tzw. ofensywie Brusiłowa), brzegi rzeki Prut na długo stały się linią frontu. W czasie wojny zniszczono 80% (głównie drewnianych) miejskich budowli.

Chaim Bloch (1881–1973) – potomek znanego rodu żydowskich rabinów i uczonych z Delatyna i Nadwórnej, potomek założyciela chasydyzmu Baal Szem Towa. Rabin, kapelan wojskowy, publicysta, pisarz. Uczył się w jesziwie.

A Warzelnia soli w Delatynie, 1917, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

B Rynek w Delatynie, ok. 1915, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Przed I wojną światową był przedsiębiorcą w Delatynie. Po rozpoczęciu okupacji rosyjskiej przeprowadził się z żoną i dziećmi do Wiednia. Od 1915 r. służył w wojsku austro-węgierskim, był kapelanem żydowskich jeńców wojennych. W czasie wojny napisał *Erinnerungen aus einem Kriegsgefangenenlager* (niem. *Wspomnienia z obozu jenieckiego*). W 1939 r. wyemigrował do Nowego Jorku. Książka Chaima Blocha *Der Prager Golem: Von seiner „Geburt" bis zu seinem „Tod"* (niem. Praski Golem: od „urodzenia" do „śmierci") (1920) nawiązywała do legendy o Golemie – człekokształtnej istocie stworzonej przez kabalistów, żeby pomagać społeczności żydowskiej oraz bronić jej przed oskarżeniami.

Osobistości miasteczka ¶ W okresie międzywojennym miasto utrzymało status uzdrowiska. W Delatynie mieszkali m.in.: prawnicy Jaakow Anderman, Wolf Bloch, Adolf Friedhaber, Izaak Meir, notariusz Bernard Grosman, urzędnicy Chmiel Bader oraz Izydor Barlstein. Inni znaczniejsi mieszkańcy miasteczka to m.in. nauczyciele Dawid Driemer i Friede Goltz, kupiec Salomon Britman, właściciel banku Abba Bloch, właściciele restauracji Samuel Bitman i Jehuda Glasser, właściciel kawiarni Ch. Bitner, właściciele sklepu z wyrobami żelaznymi Aron Abuś i Samuel Weinryb. Wśród miejscowych Żydów większość stanowili przedstawiciele zawodów rzemieślniczych – krawcy, stolarze, kuśnierze, rzeźnicy. ¶ W XIX i na początku XX w. większość Żydów w Delatynie była ortodoksyjna. Wśród miejscowych chasydów najwięcej było zwolenników cadyków: żydaczowskiego, sadogórskiego i wyżnickiego. Wielu Żydów młodszego pokolenia było zwolennikami syjonizmu. W miasteczku działały żydowskie partie i organizacje, m.in. „Poalej Syjon" oraz młodzieżowa „Ha-Szomer ha-Cair". ¶ Spacerując po współczesnym Delatynie, warto zobaczyć murowany dom ufundowany przez słynnego żydowskiego mecenasa, barona M. Hirscha. Budynek zbudowano na początku XX w. według projektu architekta Leona Borgenischta z Nadwórnej. W 1932 r. gmach został wyremontowany dzięki staraniom żydowskiej organizacji kulturalno-oświatowej Tarbut. W tym piętrowym domu znajdowała się biblioteka, czytelnia, sala klubowa oraz mieszkanie dyrektora placówki.

Centrum Delatyna, ok. 1930, zbiory Muzeum Krajoznawczego w Delatynie

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r przez Delatyn przejeżdżali m.in. polscy urzędnicy państwowi uciekający przed Niemcami i ewakuujący się do Rumunii. Pod koniec września miasto zajęła Armia Czerwona, rozpoczęły się deportacje na Syberię i do Kazachstanu. Wkroczenie do Delatyna węgierskich i niemieckich wojsk w czerwcu i lipcu 1941 r. było początkiem najbardziej tragicznego okresu w historii społeczności żydowskiej miasta. W lipcu 1941 r. w miasteczku utworzono Judenrat. 16 października 1941 r. naziści rozstrzelali 1,9 tys. Żydów. Gestapowcy nocą okrążyli miasteczko i zaczęli sprawdzać dokumenty mieszkańców. Władze niemieckie ogłosiły rejestrację Żydów pod pozorem przydzielania im ziem. Kiedy wszyscy się zebrali, otoczono ich i odprowadzono do zakładu obróbki drewna. Tam dokonano selekcji, w wyniku której młodzi ludzie zostali pozostawieni do pracy, starszych zaś zabrano do uroczyska Olchowiec i rozstrzelano. Część Żydów rozstrzelano w Stanisławowie podczas drugiej takiej akcji. W czasie trzeciej akcji na cmentarzu w Delatynie zamordowano 200 Żydów z Tatarowa. Czwarta akcja miała miejsce w marcu 1942 r. Wówczas rozstrzelano 456 Żydów: najpierw zaaresztowano Żydów miejscowych (prawie 200 osób), potem przywieziono Żydów z sąsiednich wiosek i miasteczek. Wszystkich przywieziono na cmentarz żydowski i zamordowano. 200 Żydów z Delatyna i okolic zostało deportowanych do obozu śmierci w Bełżcu pod koniec 1942 r. ¶ Piąta akcja została przeprowadzona w listopadzie i grudniu 1943 r. Gestapowcy i żołnierze armii Własowa w nocy okrążyli Delatyn i rozpoczęli ostrzał. Ludzi, którzy w panice wyskakiwali na ulicę, mordowano. Naziści zebrali wszystkich Żydów w centrum miasteczka i okrutnie znęcali się nad nimi. Żywych i martwych Żydów załadowano do ciężarówek i wywieziono do uroczyska Olchowiec. W czasie tych mordów zginęło 712 Żydów oraz 95 Ukraińców i Polaków. Pod koniec 1943 r. ogłoszono, że

A Kolonia Olchowce – miejsce rozstrzelania Żydów w latach 1941–1943, 2015, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Macewy na cmentarzu żydowskim w Delatynie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

miasto jest „wolne od Żydów". Naziści konfiskowali i rabowali żydowskie majątki. Łącznie w latach 1941–1943 na ziemi delatyńskiej zamordowano ponad 3 tys. Żydów. ¶ W marcu 1944 r. wojska radzieckie po raz pierwszy zajęły Delatyn, lecz 19 kwietnia naziści odzyskali miasto. Ostatecznie władza sowiecka powróciła do miasteczka 26 lipca 1944 r. ¶ Na uroczysku Olchowiec (pn. część miasta) znajduje się mogiła zbiorowa rozstrzelanych w latach 1941–1943 mieszkańców miasta, głównie pochodzenia żydowskiego. Postawiono tu także znak upamiętniający ofiary, z napisem w trzech językach.

Cmentarz ¶ Ostatnim miejscem, w którym zachowały się ślady społeczności żydowskiej Delatyna, jest cmentarz. Na kirkucie pozostało ponad 100 macew. Część z nich w okresie radzieckim wykorzystywano do wyłożenia drogi, a sam kirkut nie był ogrodzony. Dzisiaj przestrzeń ta została ogrodzona, niektóre macewy postawiono na ich miejscu, a na bramie umieszczono tablicę pamiątkową.

Pamięć ¶ Obecnie istnieją 2 ziomkostwa Żydów pochodzących z Delatyna – w Nowym Jorku i Izraelu. Na początku lat 90. XX w. reżyser holenderski Willi Lindwer odwiedził miasteczko razem ze swoim ojcem – Berlem Nuchimem, którego rodzina pochodziła z Delatyna i zginęła tu w czasie Holokaustu. Jego film *Return to my shtetl Delatyn* (ang. Powrót do mojego sztetla Delatyna) opowiada historię rodziny i społeczności żydowskiej miasteczka. Wśród bohaterów filmu spotykamy Annę Josypczuk – żydowską kobietę, która przed wojną wyszła za mąż za Ukraińca i przyjęła chrześcijaństwo, dzięki czemu udało jej się uratować w czasie okupacji nazistowskiej. Po wojnie została ona burmistrzem Delatyna. ¶ Współczesny Delatyn to 8-tys. miasteczko położone w górach w dolinie rzeki Prut, w odległości 10 km od słynnego uzdrowiska Jaremcze. Najwyższa góra w okolicy to Wawtorów (1059 m). W czasach niepodległej Ukrainy Delatyn stał się jednym z ośrodków tradycyjnych huculskich rzemiosł ludowych.

Okolice

Jaremcze (8 km): wodospady „Probij", „Żonka", „Dziewczęce łzy", targi z pamiątkami, muzeum Metropolity Andrzeja Szeptyckiego, muzeum etnografii i ekologii kraju Karpackiego, źródła wód mineralnych ¶ **Nadwórna** (12 km): Zamek Pniowski (XVI w.), cerkiew św. Włodzimierza, ruiny cytadeli w miejskim parku (XIX w.) ¶ **Sołotwin** (35 km): cmentarz żydowski (XVIII w.) ¶ **Kołomyja** (37 km): czynna synagoga (1848), ratusz (XIX w.), drewniana cerkiew Zwiastowania Bogurodzicy (XVI w.), Muzeum Sztuki Ludowej Huculszczyzny i Pokucia

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVII w.), ul. Niezależności ¶ **Cerkiew Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy** (1620), ul. Kowpaka 29 ¶ **Kościół św. Franciszka** (1865), ul. 16 Lypnia ¶ **Ratusz** ¶ **Muzeum Literackie Marka Czeremszyny**: mieści się w willi zbudowanej w tzw. „stylu zakopiańskim", w której w latach 1908–1912 mieszkał pisarz ¶ **Muzeum Krajoznawcze Delatyna**, ul. 16 Lypnia 247

DELATYN

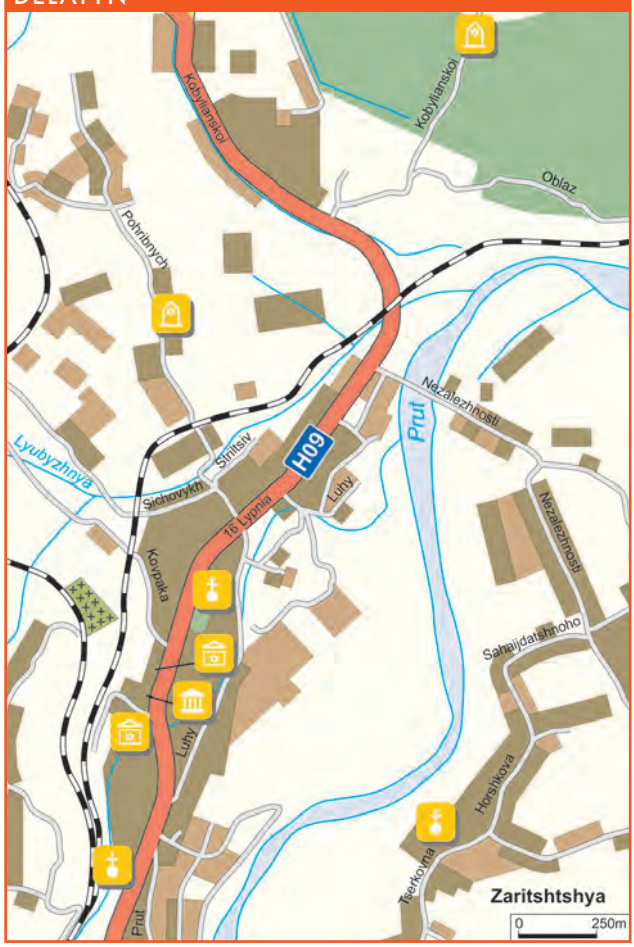

Kosów

ukr. Косів, jid. קאָסעוו

Między Kosowem a Kutami
Jest mostek,
Gdzie Baal Szem
Chodził na spacer…
Pieśń chasydzka

Między Hucułami ¶ Kosów to górskie miasteczko położone w dolinie rzeki Rybnica, dopływu Prutu, na granicy Karpat Ukraińskich i Przedkarpacia. Od pn. strony nad miastem wznosi się Góra Miejska (432 m). Kosów stanowi centrum Huculszczyzny Halickiej. ¶ Pierwsza wzmianka o Kosowie jako regularnej osadzie jest datowana na 1318 r., na czasy Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Informację tę znajdujemy w darowiźnie litewskiego księcia Świdrygiełły Olgierdowicza z 31 sierpnia 1424 r. dla swojego „wiernego sługi", bojara mołdawskiego Włada Dragosynowicza, który otrzymał w posiadanie wsie Kosowo, Brzozowo i Żabie. Dokument został napisany w języku ruskim (języku kancelaryjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego). ¶ Przekształcenie się Kosowa w miasteczko w 2. poł. XVI w. związane było z wydobyciem soli w tzw. bani solnej położonej na terytorium dzisiejszej wsi Stary Kosów. Na szczycie Góry Miejskiej w poł. XVII w. zbudowano drewniane umocnienie. W celu odróżniania tego typu umocnionych siedzib szlacheckich od prawdziwych zamków określano je mianem fortalicji. Dominowała ona nad całym miastem i pełniła funkcję obronną w czasie najazdów Tatarów, Turków i szlachciców, którzy walczyli z właścicielami Kosowa. ¶ W czasach Rzeczypospolitej Kosów był własnością państwową (częścią tzw. królewszczyzny). W rejestrze podatkowym z 1579 r. obok nazwy „Koszow, villa" (Koszow, wieś) po raz pierwszy spotykamy nazwę „Koszow, oppidum" (Koszow, miasteczko). W tym dokumencie Kosów występuje jako miasteczko prywatne, będące własnością Michała. Nowo powstałe miasteczko koło „Starego Kosowa" zostało oddzielone od starostwa śniatyńskiego i stało się własnością szlachecką, tworząc wraz z 4 okolicznymi wsiami odrębną włość kosowską. ¶ Bogacąc się na handlu solą, Kosów zawsze kusił opryszków. W 1740 r. do fortalicji kosowskiej zbliżył się oddział legendarnego Aleksego Dobosza. Dla obrony przed rozbójnikami w 1759 r. w Kosowie zorganizowano bazę oddziałów smolaków – prywatnego wojska, na którego czele stanął ówczesny właściciel miasta szlachcic Tadeusz Dzieduszycki.

Kosów, panorama miasta, fot. J. Jaroszyński, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Pewnego razu Beszt zadał Doboszowi pytanie: ¶ *– Jak długo jeszcze będziesz rozbójnikiem? Popatrz, jest w tobie tyle dobroci i miłości do wszelkiego stworzenia, czy nie możesz osiąść gdzieś, pracować na roli, postawić dom, wziąć sobie żonę, mieć dzieci, wychować je i po prostu żyć, jak Bóg przykazał? Czemu tak grzeszysz?* […] ¶ *A Dobosz zaczął się usprawiedliwiać:* ¶ *– Cóż mi pozostało innego do roboty, święty człowieku? Wyrosłem ponad miarę i ponad miarę jestem zdrowy i byłem jedyną radością i dumą mojej matki-wdowy. W naszych górach nikt nie wiedział niemal nic o tym, ile złego jest w tym innym świecie. W naszych górach, jak wiesz, panów nie ma, nie wiemy, co to knut ni nahajka nastawnika, nasze grzbiety są dumnie wyprostowane, jesteśmy wolni jak orły. Las jest nasz, wesoło ścigamy niedźwiedzie i jelenie, Połoniny są nasze, pasiemy na nich owce, stamtąd słychać melodie wygrywane na trombitach, fujarkach i dudach, którymi bacowie pasący owce skracają sobie letnie, długie, słoneczne dni.* ¶ *Musieli dopiero dotrzeć aż do nas werbownicy i komisarze, by zrobić z nas rekrutów, obciąć nam długie, kędzierzawe włosy, odziać w ciasne kajzerskie spodnie i wywieźć nas daleko od domu, do Wiednia, za głęboki Dunaj, tam, gdzie nawet kruki nie znajdą naszych kości. Przywiedli nas do Kołomyi, gdzie pilnowali nas żołnierze. Aż do późna w noc gadaliśmy, pokrzepiliśmy się, napadliśmy na strażników, związaliśmy i z ich bronią uciekliśmy w góry, w nasze góry. Od tej pory prowadzimy z nimi i z ich prawami walkę. Walkę na śmierć i życie. I ciężka jest nasza walka, i straszne jest nasze życie.* ¶ Dow Ber Horowic, *Dobosz*, w: *Wunderleche majses*, Warszawa 1923 [tłum. Bella Szwarcman-Czarnota]

Według spisu ludności z końca XVIII w. społeczność Kosowa liczyła prawie 250 rodzin greckokatolickich, ponad 110 rodzin żydowskich oraz 7 rodzin rzymskokatolickich. ¶ Na skutek I rozbioru (1772) Kosów wraz

Widok na Kosów, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

z częścią Pokucia znalazł się w składzie monarchii Habsburgów. Za rządów austriackich, oprócz warzelnictwa soli, zaczęły się rozwijać również inne rzemiosła – kilimiarstwo, rzeźbiarstwo, produkcja wyrobów ceramicznych. Od 1850 r. Kosów stał się centrum tkactwa – w mieście powstało Towarzystwo Tkackie, a w 1882 r. została założona Szkoła Tkacka. ¶ Po wybuchu I wojny światowej Kosów dwukrotnie, w latach 1914–1915 oraz 1916–1917, znajdował się pod okupacją wojsk rosyjskich, czemu towarzyszyły pogromy i rabunki. W listopadzie 1918 r. w Kosowie ustanowiono władzę Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, która utrzymywała się do 26 maja 1919 r., tj. do okupacji rumuńskiej. Od sierpnia 1919 r. Kosów wraz z okolicznymi miejscowościami znalazł się w Rzeczypospolitej. ¶
W okresie międzywojennym w Kosowie funkcjonował szereg społecznych towarzystw i ruchów ukraińskich, zarówno o charakterze legalnym („Kamieniarze", „Płast", „Sojusz Ukrainek"), jak też nielegalnym (OUN i KPZU). Istniały również inne organizacje: polskie Towarzystwo Przyjaciół Huculszczyzny; żydowska organizacja kulturalna Merkaz Ruchani oraz sportowa Makabi. W mieście działały pensjonaty, w których rocznie odpoczywało nawet do 3 tys. osób. To właśnie przekształcenie się Kosowa w kurort doprowadziło do upadku warzelni soli w 1938 r., dzięki której to miasto powstało.

Żydzi z Kosowa ¶ Żydzi zamieszkali w Kosowie prawdopodobnie już w XVI w. lub w początku XVII w., jednak nie była to samodzielna społeczność. Cmentarz żydowski powstał dopiero w XVIII w. Właściciele Kosowa w owym czasie – rody Jazłowieckich i Dzieduszyckich – dbając o zwiększenie dochodów, zachęcali kupców i rzemieślników żydowskich do osiedlenia się w mieście za pomocą przywilejów. Stopniowo śródmieście Kosowa zostało zasiedlone przez handlarzy żydowskich, dzierżawców warzelni soli, młynów, majątków i karczm. ¶
W XVIII w. w miejscowości pojawili się

chasydzii. Mieszkali tu rabi Nachman (zm. 1746), Baruch ben Abraham (zm. 1782) oraz Menachem Mendel (zm. 1825). W latach 1790–1942 rabinami w mieście byli potomkowie rabbiego Jaakowa Kopla Chasyda (Jaakow Kopl ben Nechemia Fejwel, „chasyd z Kołomyi" – uczeń założyciela chasydyzmu Baal Szem Towa [BeSzT-a], posiadał piękny głos, był chazanem [kantorem] w synagodze BeSzTa; zm. w 1787 r.). ¶

Fun Kosew biz Kitew
Iz a brikele faranen
Awu der Bal-Szem, awu der Bal-Szem
Szpacirn iz geganen…

Fun Kosew biz Kitew
Iz a tajchele faranen
Awu der Bal-Szem, awu der Bal-Szem
Zich tojwlen iz geganen…

Fun Kosew biz Kitew
Iz a weldele faranen
Awu der Bal-Szem, awu der Bal-Szem
Af hisbojdedes iz geganen…

Fun Kosew biz Kitew
Zajnen fejgelech faranen
Awu der Bal-Szem, awu der Bal-Szem
Lernen szire iz geganen…

Jedna z legend chasydzkich z *Sefer Sziwchej ha-Beszt* (hebr. Księga ku chwale Baal Szem Towa, 1814, wyd. pol. 2011) opowiada o spotkaniu BeSzTa w górach koło Kosowa z watażką opryszków Aleksym Doboszem (1700–1745): pewnego razu wielki cadyk pomógł Doboszowi uratować się przed pańskimi hajdukami, wskazując mu drogę do ucieczki przez górski wąwóz. Za to wdzięczny watażka nigdy

Według legendy, w latach 20. XVIII w. nawet sam założyciel chasydyzmu Baal Szem Tow przez 7 lat przebywał w odosobnieniu w jaskini na brzegu jeziora niedaleko Kosowa. Tam wznosił modlitwy, zatapiał się we własnych myślach oraz medytował, a także ciężko pracował fizycznie, żeby zarabiać na życie. Możliwe, że właśnie o tym okresie życia wielkiego cadyka opowiada stara chasydzka pieśń w języku jidysz:

Między Kosowem a Kutami
Jest mostek,
Gdzie Baal Szem
Chodził na spacer…

Między Kosowem a Kutami
Jest rzeka,
W której Baal Szem
Zanurzał się jak w mykwie

Między Kosowem a Kutami
Jest lasek,
Gdzie Baal Szem
Chodził modlić się w samotności

Między Kosowem a Kutami
Są ptaszki,
Do których Baal Szem
Chodził, żeby uczyć się pieśni…

nie krzywdził samotnika i podarował mu fajkę, z którą ponoć Baal Szem Tow nie rozstawał się do końca swoich dni, chodząc między ludźmi „zawsze z fajką w ustach". ¶ Pierwsze społeczności chasydzkie powstały w Kosowie oraz w sąsiednich Kutach w poł. lat 30. XVIII w. niedługo po wyjeździe BeSzTa na Podole. Wówczas pojawiły się tam też pierwsze chasydzkie modlitewnie (klojzy): w Kosowie znajdowały się

Rynek w Kosowie, 1904–1906, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

3 takie bóżnice. Ukształtowała się tu nawet „maleńka kosowska dynastia chasydzka", z której bierze początek też chasydzka dynastia wyżnicka. Przedstawiciele tych dynastii mieszkali w Izraelu (Safedzie) oraz w USA (Nowym Jorku), gdzie zbudowali szereg synagog.

Synagogi i klojzy ¶ Wszystkie bóżnice w Kosowie, należały do chasydzkiej społeczności miasta. Pod koniec XVIII w. w Kosowie zbudowano drewniany klojz (w tym czasie poświęcono także żydowski cmentarz). Do synagogi przybywali także chasydzi z okolicznych wsi. Obecnie trudno jest ustalić miejsce, w którym stała pierwsza synagoga. Jednak wiemy na pewno, że niedaleko drogi do Kołomyi zbudowano klojz dla dynastii cadyków Hagerów – piękną okazałą budowlę na 200 osób. Koszty na jej budowę przekazał przedsiębiorca zabłotowski Natan Bender. ¶ Centralny chasydzki klojz Kosowa stał mniej więcej w miejscu współczesnego piętrowego budynku mieszkalnego na ul. Niezależnosti 126. Była to jednopiętrowa budowla o grubych murowanych ścianach. Salę modlitwy ozdabiał rzeźbiony w drewnie ornament roślinny w brązowym i złotym kolorze. ¶ Wieczorem 17 października 1941 r. budowla została podpalona przez nazistów (w ramach pierwszej dużej „akcji" antyżydowskiej poprzedzonej rozstrzelaniem 7 Żydów szukających tam schronienia). Budowla spłonęła, pozostały jedynie ściany. Inna synagoga, w której mieściła się także szkoła religijna – cheder, ocalała. Obecnie znajduje się w niej siedziba jednego z miejskich urzędów. W pobliżu synagogi stoi dom kosowskich rabinów Hagerów z końca XIX w. (ul. Niezależnosti 55). Dzisiaj mieści się tam Kosowskie Muzeum Sztuki Ludowej Huculszczyzny.

Na przełomie wieków ¶ W 1880 r. kosowska społeczność żydowska liczyła ponad 2 tys. osób (78% ludności miasteczka). W 1898 r. w Kosowie został założony oddział

lokalny organizacji „Agudat Syjon". W tym samym roku na koszt mecenasa żydowskiego barona Maurice'a Hirscha w mieście otwarto szkołę rzemieślniczą. W 1909 r. organizacja „Agudat Syjon" założyła szkołę „Safa Brura" z hebrajskim językiem nauczania. W 1938 r. otwarto Kosowskie Gimnazjum Żydowskie, którego dyrektorem był Dawid Segal. ¶ Po I wojnie światowej w Kosowie rozpoczęli aktywną działalność syjoniści, tworząc własne organizacje oraz aktywnie zachęcając lokalną ludność żydowską do emigracji do Palestyny. ¶ W 1921 r. społeczność żydowska Kosowa liczyła ponad 2166 osób przy ogólnej liczbie 4234 mieszkańców. W latach 20. i 30. XX w. wpływ syjonistów w Kosowie znacząco wzrósł. Swe przedstawicielstwa miały partie syjonistyczne różnych nurtów, a także ruchy młodzieżowe „Ha-Szomer ha-Cair" (hebr. Młody Strażnik) i „Ha-Noar Ha-Cyjoni" (hebr. Młodzież Syjonistyczna). Działał klub sportowy Makabi ze swoją drużyną piłkarską. W latach 1934–1936 w Kosowie ukazywała się gazeta „Kosower Sztyme" (jid. Głos Kosowa). ¶ W latach 1929–1934 funkcję burmistrza pełnił Żyd – dr Jakub Gertner (1892–1941). Ówczesna Rada Miejska w połowie składała się z przedstawicieli społeczności żydowskiej. ¶ Międzywojenne życie gospodarcze żydowskiego Kosowa było ożywione. W 1928 r. 40 kilimiarzy założyło spółdzielnię kilimiarską, a w 1929 r. w mieście powstał Żydowski Bank Spółdzielczy. Przedsiębiorcy żydowscy byli także właścicielami „Warsztatu Huculskiego" (Gilman) czy zakładów dziewiarskich (Schneiberg i Gund).

II wojna światowa i Zagłada

¶ 22 września 1939 r. oddziały Armii Czerwonej rozpoczęły okupację Kosowa. Władze radzieckie otworzyły Szkołę Przemysłową Sztuki Huculskiej na bazie Szkoły Tkackiej. Równocześnie miały miejsce okrutne represje w stosunku do miejscowej ludności. Żydowskie instytucje społeczne oraz organizacje polityczne zostały zlikwidowane. Liczebność kosowskich Żydów wzrosła jednak za sprawą uchodźców z okupowanej przez nazistów Polski – w 1941 r. było ich ok. 4 tys. 1 lipca 1941 r. miasteczko zostało zajęte przez wojska węgierskie – sojuszników III Rzeszy. ¶ Wraz z początkiem wojny radziecko-niemieckiej jako pierwsze do Kosowa wkroczyły węgierskie oddziały wojskowe, które miały dosyć

A Przedwojenne domy żydowskie w Kosowie, ul. Niezależności, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Dawny dom rabina w Kosowie, obecnie siedziba muzeum etnograficznego, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

A Cmentarz żydowski w Kosowie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Groby chasydzkich rabinów na cmentarzu żydowskim w Kosowie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

tolerancyjny stosunek do ludności żydowskiej. W sierpniu 1941 r. władza znalazła się w rękach okupacyjnej administracji niemieckiej. Władze nazistowskie rozpoczęły masowy terror. 16–17 sierpnia 1941 r. miała miejsce pierwsza tzw. akcja: rozstrzelano połowę żydowskiej ludności Kosowa. W kwietniu 1942 r. do Kołomyi przewieziono 600 Żydów (część z nich została zamordowana w Lesie Szeparowskim). W dniach 15–16 października 1941 r., a także przez kolejne miesiące wymordowano ponad 10 tys. osób (kosowskich Żydów oraz mieszkańców okolicznych miejscowości). W maju 1942 r. w Kosowie powstało getto. We wrześniu 1942 r., zostawiwszy w Kosowie jedynie rzemieślników, pozostałych więźniów getta zamordowano albo wywieziono do obozu śmierci w Bełżcu. W listopadzie 1942 r. Kosów został ogłoszony przez nazistów jako *Judenrein*, tj. „wolny od Żydów". Na Górze Miejskiej w Kosowie obecnie znajduje się tablica upamiętniająca wszystkie ofiary nazistów. ¶ W czasie wojny w górach dookoła Kosowa działała UPA. Wojska radzieckie wróciły do Kosowa 31 marca 1944 r. Przez kilka miesięcy miasto znajdowało się na linii frontu i zostało bardzo zniszczone.

Po wojnie ¶ W odległości 150–200 kroków od kirkutu, na miejscu dawnego zamczyska, znajdują się groby ofiar nazistowskich „akcji" z lat 1941–1942. W 1992 r. ustawiono tam tablicę informującą o tym, że w tym miejscu zostali pochowani Żydzi z Kosowa. ¶ Po II wojnie światowej rozpoczęła się w historii Kosowa nowa epoka radziecka, tzw. „drudzy Sowieci". Kurorty w Kosowie upadły, lecz w zamian za to dużą wagę przywiązywano do ludowych rzemiosł. Powstały zakłady kilimiarskie im. Szewczenki oraz im. Franki, a także artel rzeźbiarski „Huculszczyzna". Od 1991 r. miasto jest częścią niepodległej Ukrainy. W 2001 r. zostało wpisane na listę Historycznych Miejscowości Ukrainy. Mieszka tu ponad 8 tys. osób, lecz nie ma społeczności żydowskiej.

Cmentarz ¶ Teren pod pierwszy cmentarz żydowski w Kosowie został wydzielony w XVIII w. na stoku Góry Miejskiej (za budynkiem na ul. Niezależności 42). Zajmuje powierzchnię ok. 1 ha. Można na nim znaleźć i odczytać

napisy na płytach nagrobnych z XVIII–XIX w., m.in. macewę Chaima, syna Menachema Mendla z Kosowa; Jacoba Szymona, syna Chaima z Kosowa; Mosze, syna Jaakowa Szymona z Kosowa; Barucha, syna Abrama (zm. 1779); Sary, córki Abrama (zm. 1783); Menachema Mendla, syna Jaakowa Kopla (zm. 1825). Do naszych czasów zachowało się kilkaset macew.

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVIII w.), ul. O. Kobylanskoj ¶ **Kosowskie Muzeum Sztuki Ludowej i Życia Codziennego Huculszczyzny** (mieszczące się w dawnym domu rabina), ul. Nezależnosti 51 ¶ **Góra Miejska**: ruiny umocnionej kosowskiej fortalicji z XVI–XVII w. ¶ **Kurhan** z okresu rzymskiego (III–IV w. n.e.) w podmiejskiej wsi Wierzbowiec ¶ **Cerkiew Narodzenia św. Jana Chrzciciela** (1912), drewniana, w stylu huculskim ¶ **Kaplica** (1866) na cmentarzu polskim, która przed powstaniem nowego kościoła pełniła funkcję głównej świątyni katolickiej w mieście

KOSÓW

Okolice

Horod: skalna forteca z czasów Księstwa Halickiego ¶ **Huk Kosowski**: wodospad nad rzeką Rybnicą w okolicy Kosowa (wys. 2,5 m) ¶ **Kuty** (12 km): cmentarz żydowski (XVIII w.) – ponad 2 tys. macew ¶ **Wyżnica** (12 km): 3 budynki dawnych synagog (XIX–XX w.), cmentarz żydowski – ponad 1 tys. macew ¶ **Jabłonów** (17 km): cmentarz żydowski (XVII w.) ¶ Śniatyn (43 km): dawna synagoga (XIX w.), cmentarz żydowski (XVIII w.), kościół (1721), ratusz (1861) ¶ **Czerniowce** (78 km): stolica Bukowiny, Muzeum Historii i Kultury Żydów Bukowiny; Synagoga Tempel (XIX w.), liczne zabytki, kościoły, cerkwie, muzea

Czortków

ukr. Чортків, jid. טשאָרטקָעוו

Pisarz – Karl Emil
Z Czortkowa w „Bristolu” wprost z Berlina
Tak sobie wpadł – do nikogo
Nad Seretem – mleczna miodowa
Chleba białego żółta glina.

Wasyl Machno, *Dla Czortkowa*

Nad brzegiem rzeki Seret ¶

Pierwsza pisemna wzmianka o Czortkowie pochodzi z 1427 r. Wówczas odbył się sejmik szlachty ziemi ruskiej, w którym udział brał szlachcic Jan Prandota. Otrzymał on od króla Władysława Jagiełły ziemie na brzegu rzeki Seret w użytkowanie jako nagrodę za bohaterstwo w bitwie pod Grunwaldem. Jan Prandota pochodził ze wsi Czartki w województwie sieradzkim, dlatego centrum swoich nowych posiadłości szlachcic nazwał na pamiątkę swojej małej ojczyzny – Czartków. Z czasem potomkowie Jana zmienili swoje nazwisko na Czartkowski. ¶ W 1522 r. król Zygmunt I nadał wielkiej wsi Czortków prawa miejskie, w tym samym roku Jerzy Czartkowski zbudował tu drewniany zamek. Od 1610 r. wojewoda ruski i kasztelan halicki Stanisław Golski zaczął budować w Czortkowie kamienny zamek. Po śmierci Stanisława Golskiego i jego brata Jana zamek i miasto znalazły się we własności Stefana Potockiego. Trzykrotnie, w latach 1648, 1649 i 1655, Czortków wraz z zamkiem został zdobyty przez Kozaków Bohdana Chmielnickiego. Na skutek ekspansji tureckiej w latach 1672–1683 miasto wchodziło w skład paszałyku podolskiego. Dopiero w 1683 r. wojska królewskie wypędziły Turków z Czortkowa. ¶ Utraciwszy znaczenie obronne w XVIII w., zamek był wykorzystywany jako pałac-rezydencja. W 1809 r. właściciele zamku urządzili w nim suszarnię tytoniu. Rząd austriacki, dzierżawiąc zamek, użytkował go jako magazyn, a od 1815 r. – jako więzienie. Ostatnim właścicielem zamku był Hieronim Sadowski, który w 1895 r. przekazał go w testamencie na cele charytatywne. Pod koniec XIX w. zamek w Czortkowie wykupił założyciel czortkowskiej dynastii chasydzkiej rabin Dawid Mosze Friedman.

Żydzi z Czortkowa ¶

Pierwsi Żydzi zamieszkali w Czortkowie prawdopodobnie wkrótce po założeniu miasteczka. Rabin Beniamin Selnik (1555–1620) z Podhorców w książce *Masa'at Beniamin* zapisał, że czortkowscy Żydzi przybyli tu jako handlarze winem i było to jednym z ich głównych zajęć. Księga pamięci Czortkowa wspomina o macewie z 1616 r. znajdującej się na czortowskim cmentarzu. ¶ Do poł. XVII w. w miejscowości mieszkało

Bazar miejski w Czortkowie, 1908, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

ok. 50 rodzin żydowskich. W zbiorze opowiadań i materiałów etnograficznych zebranych przez A. Litwina (właśc. Szmuel Horowic, 1862–1943) *Jidisze neszomes* (jid. Żydowskie dusze, t. 5, 1917) zapisano pogłoskę o tym, że Żydów oskarżono w 1645 r. o współpracę z Kozakami, za co wypędzono ich z miasta na przedmieście, które od tamtego czasu nosi nazwę „Wygnanka" (później tam powstała jedna z żydowskich dzielnic). ¶ Społeczność żydowska w Czortkowie odrodziła się pod koniec XVII w. Odrodzony kahał jest związany z nazwiskami 2 słynnych gaonów – wybitnych znawców prawa żydowskiego na Podolu: rabiego Cwi Hirsza ha-Lewiego Horowica (znanego jako rabi Hirszeli) oraz rabiego Segala ze Lwowa. W 1827 r. w Czortkowie urodził się syn rabina Cwi Hirsza, Szmuel Horowic, który zasłynął później jako Szmelke z Nikolsburga (obecnie Mikulov w Czechach) – jeden z najwybitniejszych przywódców chasydzkich, główny rabin Moraw. Inny syn Cwiego Hirsza, rabi Pinkas, został naczelnym rabinem we Frankfurcie nad Menem. ¶ W 1722 r. Stefan Potocki oficjalnie nadał Żydom przywilej swobodnego osiedlania się w mieście, budowy, prowadzenia handlu, zajmowania się rzemiosłem. Żydzi byli także zobowiązani remontować zamek i drogi, a w razie potrzeby stawać do ich obrony. Czortkowskie rodziny żydowskie w 1722 r. miały w posiadaniu 110 domów, chrześcijanie zaś – 142.

Cmentarze ¶ W Czortkowie znajdowały się 3 cmentarze żydowskie. Wszystkie częściowo przetrwały do naszych dni. Na terenie starego kirkutu (w pobliżu ul. Niezależnosti), założonego na początku XVII w., obecnie mieści się miejski szpital. Odnaleźć tam można tylko jeden, wzniesiony kilka lat temu grobowiec upamiętniający cadyka Dawida Mosze Friedmana. ¶ Najlepiej zachowana nekropolia znajduje się na górze Wygnance, w pobliżu ul. Prowułok Kopiczinieckoj, niedaleko mostu nad rzeką Seret, dworca autobusowego oraz niewielkiej nowej cerkwi. Założono ją prawdopodobnie na początku

A Bazar miejski w Czortkowie, 1918, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

B Rynek w Czortkowie, po 1918, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

lat 20. XX w. Na cmentarzu pozostało kilkadziesiąt macew z lat 30. XX w. Na jego skraju zbudowano niewielkie lapidarium. ¶ Na tyłach nekropolii chrześcijańskiej przy ul. Bandery znajduje się żydowski cmentarz epidemiczny, który funkcjonował w latach 1914–1926. Zachowały się na nim część muru i fragmenty macew.

Synagogi i klojzy ¶ Najstarsza zachowana synagoga w Czortkowie została zbudowana w 1680 r. Budynek stoi w centralnej części miasta. Obecnie znajduje się na terenie Kolegium Medycznego (ul. Petruszewycza) i jest wykorzystywany jako magazyn. ¶ W latach 1905–1909 wybudowano Nową Synagogę. Powstała ona na bazie zbudowanego wcześniej chasydzkiego klojzu (1870), który został przebudowany na pałac cadyka, z wielką salą modlitwy. Przygotowujący projekt architekt wiedeński Hans Goldkremer jako wzór wykorzystał rezydencję sadogórskiego cadyka, dobudowując do klojzu oficyny z wieżami w stylu orientalnym. W czasach radzieckich i do 2013 r. w budynku mieściła się Stacja Młodych Techników.

Czortkower rebe ¶ W 1870 r. do Czortkowa przybył rabi Dawid Mosze Friedman (1827–1904), syn Izraela Friedmana z Rużyna, który zasłynął jako cadyk z Sadogóry (współczesna Sadogóra znajduje się na przedmieściu Czerniowców). Miasteczko to ostatecznie stało się rezydencją gałęzi czortkowskiej rużyńsko-sadogórskiej dynastii chasydzkiej. ¶ W tradycji chasydzkiej zachował się wizerunek Dawida Moszego Friedmana jako człowieka pokornego i dobrodusznego. Mimo że nie posiadał tak wybitnego talentu organizacyjnego, jak jego ojciec, wkrótce skupił wokół siebie jedną z największych grup chasydzkich w Galicji. Rebe Czortkower prowadził dosyć ascetyczny sposób życia, w dzień i w nocy całkowicie oddawał się modlitwie i nauce. Potrafił przez kilka dni obchodzić się bez snu, jedzenia i picia, nie wykazując żadnych oznak słabości. Unikał spraw doczesnych i dystansował się od problemów społeczności, lecz mimo to cieszył się autorytetem wśród jej członków. Jego starszy brat, Awraam Jaakow (1820–1883) mówił o nim: „Jeszcze nigdy nie widziałem tak świątobliwego Żyda". W czasie modlitwy rabi Dawid Mosze doświadczał stanów

Fabryka mydła należąca do rodziny Berla Dova Sharfsteina. Drugi od lewej stoi syn Zvi Sharfstein, który w latach 30. XX w. wyjechał do Izraela, Czortków, ok. 1928, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, spuścizna Zvi Sharfsteina

ekstatycznych, mawiał: „…wewnątrz cadyka płonie ogień, który z czasem wyrywa się na zewnątrz. Podobnie jak z przepełnionego naczynia wylewa się woda, sprawiedliwy wyraża siebie przez ten nadmiar świętości, żeby ludzie zobaczyli tę świętość i uwierzyli w niego". Tradycję ojca kontynuował jego syn – Izrael (1854–1934). Trzeci cadyk czortkowski – Nachum Mordechaj – zmarł w Izraelu w 1946 r., pozostawiając po sobie uczniów. ¶ Adwersarzem wielkiego „rabiego z Czortkowa" był rabin Meir Szapira (1887–1933), założyciel sławnej Jeszywat Chachmej Lublin (hebr. Jesziwa Mędrców Lublina).

Z Francji do Czortkowa i z Czortkowa do Francji ¶

W XVIII w. z Francji do Galicji przybył przedsiębiorca o nazwisku Lefert. Pochodził z rodziny sefardyjskich Żydów, był człowiekiem kultury niemieckiej, zwolennikiem haskali i uważał siebie za Niemca, lecz władze austriackie ze względu na kraj, z którego przyjechał, nadały mu nazwisko Franzos. Jego syn Heinrich pracował w Czortkowie jako lekarz, brał też udział w wydarzeniach rewolucyjnych 1848 r. W Czortkowie urodził się wtedy syn Heinricha **Karl Emil Franzos** (1848–1904), który w przyszłości został wybitnym pisarzem i tłumaczem literatury niemieckiej. Karl Emil chodził w Czortkowie do szkoły dominikańskiej, a jednocześnie pobierał prywatne lekcje hebrajskiego. Mówił też płynnie po polsku i ukraińsku. Po śmierci ojca w 1858 r. przeprowadził się wraz z matką do Czerniowców, studiował na Wydziale Prawa na Uniwersytecie Wiedeńskim i Uniwersytecie w Grazu. Wiele swoich utworów poświęcił życiu ukraińskich chłopów. Światowy rozgłos zdobył po opublikowaniu notatek z podróży do Rosji, Europy Środkowej i Turcji. K.E. Franzos jest autorem terminu „Halb-Asien" (niem. pół-Azja), którym określił Galicję w składzie Imperium Austriackiego ze względu

A Nowa Synagoga w Czortkowie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Grobowiec cadyka Dawida Mosze Friedmana na cmentarzu żydowskim w Czortkowie, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

na jej biedę, zacofanie i „zaniedbany prowincjonalizm". W zbiorze opowiadań *Die Juden von Barnow* (niem. Żydzi z Baranowa) wymyślone prowincjonalne miasteczko Baranów przypomina żydowski Czortków – miasto lat dziecięcych pisarza. ¶ Z Czortkowa do Francji wyjechał w młodości malarz **Sasza Blonder** (1909–1949). Urodził się w rodzinie niezamożnego kupca. Swoje pierwsze kroki w malarstwie stawiał w Czortkowie, gdzie stał na czele lokalnej grupy artystów. Jego obrazy są pełne odniesień do rodzinnego miasta. Na obrazach Blondera możemy odnaleźć motywy miejscowych bóżnic lub ciche podwórka i uliczki starego Czortkowa. W 1930 r. rodzicom udało się wysłać utalentowanego młodzieńca do Paryża na studia architektoniczne. Silny wpływ na jego gusta artystyczne wywarła twórczość Chagalla, Soutine'a, Modiglianiego, Bonnarda i innych ówczesnych mistrzów malarstwa awangardowego. Rzucił studia architektoniczne i w latach 1932–1934 studiował malarstwo w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. W Krakowie został jednym z założycieli grup artystycznych „Żywi" oraz „Grupa Krakowska". Prawdopodobnie po raz ostatni odwiedził w Czortkowie swojego ojca i brata w 1935 r. W 1937 r. ostatecznie przeprowadził się do Paryża. W latach okupacji nazistowskiej we Francji Blonder był aktywnym uczestnikiem ruchu oporu. Od 1942 r. zaczął podpisywać swoje dzieła pseudonimem artystycznym „André Blondel".

II wojna światowa i Zagłada ¶

W 1939 r. w Czortkowie wśród 12 tys. mieszkańców miasta było ok. 5 tys. Żydów. We wrześniu 1939 r. napłynęło wielu uchodźców z zach. Polski. Wkrótce Czortków został zajęty przez Armię Czerwoną. Od 6 lipca 1941 r. rozpoczęła się okupacja niemiecka, podobnie jak w wielu innych miejscach tak i w Czortkowie doszło wtedy do pogromu. Niemcy powołali Judenrat, jednak już po miesiącu członkowie Judenratu razem z kilkuset przedstawicielami żydowskiej inteligencji zostali rozstrzelani w Czarnym Lesie w pobliżu miasta. Od lipca do października 1941 r. w Czortkowie zostało zamordowanych ponad 650 Żydów. W kwietniu 1942 r. utworzono getto,

Powrót rabina cudotwórcy z Czortkowa Izraela Friedmana (z długą siwą brodą w oknie wagonu) z Karlsbadu, maj 1931, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

które obejmowało ulice: Rzeźnicką, Składową, Łazienną, Szkolną i Podolską. W dniach 26–27 sierpnia 1942 r. odbyła się pierwsza akcja wywózkowa, w wyniku której 2120 osób zostało wysłanych do obozu zagłady w Bełżcu. Razem z Żydami z Czortkowa wywożono wówczas także Żydów z Jagielnicy i Tłustego. Na miejscu zginęło 350 osób. 5 października miała miejsce kolejna deportacja – 500 Żydów czortkowskich zostało dołączonych do zbiorczego transportu, w którym znaleźli się ludzie z Tarnopola, Tłustego, Jagielnicy, Monasterzysk i Buczacza. Z Czortkowa deportowano wówczas także policjantów żydowskich. Transport, podobnie jak poprzedni, wysłany został do Bełżca. Po drodze został zatrzymany we Lwowie, gdzie Niemcy przeprowadzili selekcję. Ok. 1 tys. osób (cały transport liczył 6 tys. Żydów) skierowano do obozu pracy przy ul. Janowskiej, a na ich miejsce do pociągu zabrano taką samą liczbę Żydów, uznanych przez SS za niezdolnych do pracy. W grudniu 1942 r. w budynku czortkowskiej Talmud-Tory Niemcy założyli obóz pracy dla ponad 500 miejscowych rzemieślników. Chociaż panował w nim głód, robotnicy chronieni byli przed łapankami. Getto zostało ostatecznie zlikwidowane 17 czerwca 1943 r. Rozstrzelano wówczas ok. 2 tys. osób. W trakcie likwidacji getta doszło do próby oporu. Grupa Żydów ukryta w schronach użyła broni przeciwko Niemcom. Wszystkich zamordowano w schronie. 23 czerwca 1943 r. zlikwidowany został obóz pracy w budynku Talmud-Tory. Naziści przeprowadzili selekcję. Jedna grupa, uznana za niezdolnych do pracy, została rozstrzelana w Czarnym Lesie pod Czortkowem. Innych, podobnie jak wielu czortkowskich Żydów, skierowano do pobliskich obozów pracy. Kilkadziesiąt z nich przetrwało tam do przyjścia Armii Czerwonej w czerwcu 1944 r. Inni ukrywali się u chrześcijan. ¶ W 2005 r.

w miejscu masowej mogiły w Czarnym Lesie (w pobliżu drogi prowadzącej do Kopyczyńców) ustawiono pomnik.

Warto zobaczyć

Stara synagoga (XVII w.), ul. Petruszewycza ¶ **Nowa synagoga** (XIX w.), ul. Szewczenki ¶ **Cmentarze żydowskie** (XVII–XX w.), ul. Niezależności, ul. Prowułok Kopicznieckoj, ul. Bandery ¶ **Zamek** (1522–1610), ul. Zamkowa ¶ **Kościół oo. Dominikanów św. Stanisława** (początek XX w.), ul. Szewczenki 2 ¶ **Cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego** (1717), drewniana, ul. Zaliznyczna ¶ **Cerkiew Zaśnięcia NMP (Uspeńska)** (1635), ul. Cerkowna ¶ **„Stary Ratusz"** (2. poł XIX w.), sukiennice na rynku, w stylu fachwerk ¶ **„Nowy Ratusz"** (1926–1930) ¶ **Muzeum Krajoznawcze**, ul. Zełena 3

Okolice

Kopyczyńce (17 km): dawna synagoga (XIX w.), drewniana cerkiew (1630), kościół (1802), Dom Ludowy (1910) ¶ **Probużna** (18 km): dawna synagoga (XIX w.) ¶ **Husiatyn** (38 km): dawna synagoga obronna (XVII w.), groby cadyków z rodziny Friedman (odnowione w 2007 r.), cerkiew św. Onufrego (XVI w.), kościół św. Antoniego (1610) ¶ **Skała Podolska** (38 km): cmentarz żydowski (XVI w.), ruiny zamku (XIV w.), kościół Zaśnięcia NMP (1719), cerkiew św. Mikołaja (XIX w.) ¶ **Zaleszczyki** (48 km): dawna synagoga (XIX w.), kościół św. Stanisława (XVIII w.), Pałac Poniatowskich (XVIII w.) ¶ **Horodenka** (56 km): dawna synagoga (XVIII w.), cmentarz żydowski (XVIII w.), kościół i klasztor oo. Teatynów (XVIII w.)

Buczacz

ukr. Бучач, jid. בעטשאַטש

Kiedy wyszliśmy z bejt midraszu, całe miasto już drzemało. […]
Buczacz stoi na górze, i gwiazdy wydawały się przywiązane do dachów jego domów. Nagle pojawił się księżyc i oświetlił całe miasto. Rzeka Strypa, która przedtem kryła się w mgle, raptem zabłysnęła srebrem…
Szmuel Josef Agnon, *Bilwaw Jamim* (hebr. W sercu mórz), 1934

Nieustępliwy ¶ Buczacz to miasto położone w dolinie rzeki Strypy, otoczone przez góry: Zamkową, Targowicę i Fedor. Nazwa miasta prawdopodobnie pochodzi od staroruskiego słowa „bucza", oznaczającego szybko płynącą wiosenną wodę, głębię, lub od innego staroruskiego słowa „bucz", tj. „wyniosły" lub „nieustępliwy". ¶ W pochodzącym z 1260 r. źródle historycznym znajdujemy wzmiankę o Gabrielu Buczackim – staroście kamienieckim. W 1393 r. Buczacz otrzymał od króla Władysława Jagiełły prawo magdeburskie. Miasto było początkowo własnością rodu Buczackich herbu Abdank, a od początku XVII w. nowymi właścicielami Buczacza został magnacki ród Potockich. Było ono intensywnie rozbudowywane w czasach panowania wojewody bracławskiego Stefana Potockiego (1624–1648). Ze względu na stałe zagrożenie ze strony Tatarów, Buczacz w XVII w. stał się potężnym miastem-fortecą z murami, rowami oraz położonym na górze zamkiem (to wszystko niejednokrotnie było przebudowywane i umacniane). Forteca posiadała 4 narożne baszty oraz 3 bramy: Halicką, Lwowską i Jazłowiecką. Nie uchroniło to jednak miasta przed całkowitym zniszczeniem w pożarze w czasie oblężenia tureckiego w 1676 r. pod dowództwem Ibrahima Paszy. W 1672 r. na skutek nieudanej kampanii wojskowej Rzeczpospolita była zmuszona do podpisania z Imperium Osmańskim traktatu z czasem nazwanego buczackim: miasto zostało podzielone pomiędzy 2 państwa wzdłuż rzeki Strypy. W 1684 r. właściciel Buczacza Jan Potocki po raz kolejny przywrócił obronne znaczenie fortecy oraz gruntownie przebudował miasto. Za Mikołaja Bazylego Potockiego (1712–1782) do miasta zaproszono architekta Bernarda Meretyna i rzeźbiarza Jana Jerzego Pinzla, którzy stworzyli w mieście szereg późnobarokowych budowli: miejski ratusz (1751), klasztor oo. Bazylianów (1751–1753), kościół parafialny (1761) i serię kunsztownych rzeźb. Na skutek I rozbioru (1772) Buczacz znalazł się w składzie Imperium Habsburskiego. W 1874 r. w Buczaczu odbyły się pierwsze wybory miejskie, w których spośród 30 radnych wybrano 12 Żydów, 9 Ukraińców oraz 9 Polaków. ¶ Budowa w 1884 r. przebiegającej przez Buczacz linii kolejowej (Stanisławów–Jarmolińce) przyczyniła

Widok na Buczacz, przed 1918, zbiory Instytutu Sztuki PAN

się do ożywienia kontaktów gospodarczych w mieście i przekształcenia miasta w jedno z największych centrów handlowych w Galicji. W 2. poł. XIX w. w Buczaczu powstały fabryka włókiennicza, 4 młyny, fabryka produkująca świece i mydło, browar i winnica, fabryka drewnianych zabawek. ¶ W latach I wojny światowej Buczacz został podpalony przez carskie wojska. Rosjanie przebywali w Buczaczu od 15 sierpnia 1914 r. do lipca 1917 r. Od 2 listopada 1918 r. do lipca 1919 r. miasto należało do Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Od 15 sierpnia do 18 września 1920 r. Buczacz był okupowany przez bolszewików, a w latach 1920–1939 znajdował się w składzie II Rzeczypospolitej.

Jeden z nich powiedział: nie wiedziałem, że nasze miasteczko jest tak piękne. Wydaje mi się, że na całym świecie nie znajdziesz miasteczka lepszego niż nasze. I kolega mu odpowiedział: zaprawdę o tym samym przed chwilą pomyślałem. Powiedział Alter-rzeźnik: każde miasto jest dobre, o ile mieszkają w nim dobrzy ludzie. ¶ Szmuel Josef Agnon, *Bilwaw Jamim* (hebr. W sercu mórz), 1934

Żydzi z Buczacza ¶ Pierwsza pisemna wzmianka o Żydach w Buczaczu pochodzi z 1572 r. Wówczas w mieście mieszkało 14 rodzin żydowskich. Do 1664 r. społeczność żydowska Buczacza była podkahałkiem kahału lwowskiego. Dopiero z nadejściem panowania tureckiego (od 1672) Żydzi buczaczcy mogli stworzyć odrębny kahał, ponieważ granica Imperium Osmańskiego i Rzeczypospolitej przebiegała między Buczaczem a Lwowem. ¶ Nowi właściciele Buczacza – magnaci Potoccy – sprzyjali rozwojowi handlu i opiekowali się żydowskim kupiectwem w mieście. W XVII w. istniała tu synagoga, bejt ha-midrasz oraz szpital żydowski. Do końca wieku w Buczaczu mieszkało 150 rodzin żydowskich. ¶ Po powrocie Buczacza pod rządy

Widok na Buczacz, przed 1918, fot. Nussenbaum, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Rzeczypospolitej prawo Żydów do zamieszkania w mieście oraz inne ich prawa i obowiązki zostały potwierdzone w przywileju właściciela Buczacza Stefana Aleksandra Potockiego z 20 maja 1699 r. Społeczność żydowska otrzymała też prawo sądu. ¶ Pod koniec XVII w. i na początku XVIII w. rabinami w Buczaczu byli: Jaakow Mosze z Szarogrodu, rabin Elchanan ben Zeew, rabin Mosze ben Hirsz (1765–1770), rabi Cwi Hirsz ben Jaakow Karo (1740–1813).

Synagogi ¶ W 1728 r. w Buczaczu zbudowano murowaną synagogę. Znajdowała się w centrum miasta, powstała na planie kwadratu i posiadała dużą ścianę fortyfikacyjną. Szerokość każdej ze ścian wynosiła ok. 5 m, a wysokość – ok. 30 m. Po wojnie, przed 1950 r., pracownicy, którzy rozbierali zniszczone budynki w mieście, rozebrali również synagogę, która uległa znacznym zniszczeniom. ¶ W XIX w. w mieście istniało 12 instytucji religijnych: synagoga, 2 bejt ha-midrasze, 2 klojzy chasydzkie i kilka sztybli. Budynek bejt ha-midraszu, który znajdował się obok wejścia do synagogi, został rozebrany w 2001 r.

Religia i polityka ¶ W 1813 r. na stanowisko rabina w Buczaczu został zaproszony słynny talmudysta galicyjski i kabalista Awrom Dawid Warman (1770–1840), autor dzieł o charakterze religijnym (traktatów *Birkat Dawid*, *Daat Kodeszim*, *Dibre Abot*). Zapoczątkował on dynastię, którą kontynuował jego syn – rabin Eliezer oraz bratanek – rabin Awrom Dowid. ¶ W 1864 r. w Buczaczu istniało 158 sklepów żydowskich, a według danych z 1870 r. w miejscowości mieszkało 6077 Żydów (67,9% ogólnej liczby mieszkańców), którzy uprawiali różne rzemiosła (w tym krawiectwo, szewstwo i kuśnierstwo) oraz handel i uczestniczyli w comiesięcznych jarmarkach miejskich. ¶ Społeczność żydowska brała aktywny udział w życiu miasta. Ponad 30 lat (1879–1920) urząd burmistrza Buczacza sprawował miejscowy Żyd, syn przewodniczącego kahału, Bernard

Widok na Buczacz, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Stern (1848–1920). Ten galicyjski polityk był właścicielem browaru w Buczaczu, od 1911 r. był też posłem do austriackiego parlamentu, gdzie należał do Koła Polskiego. W 1919 r. został wybrany do Sejmu RP pierwszej kadencji z ramienia Klubu Pracy Konstytucyjnej, lecz jego służbę poselską przerwała śmierć. ¶ Pod koniec XIX w. żydowski Buczacz był ważnym ośrodkiem politycznym. Z okręgu wyborczego Kołomyja–Buczacz–Śniatyn pochodziło kilku żydowskich posłów do parlamentu wiedeńskiego, m.in. krakowski rabin Szymon Schreiber (syn sławnego rabina Chatama Sofera, przywódca ultraortodoksów w Galicji), rabin i publicysta Josef Samuel Bloch, a także urodzony w Buczaczu lwowski adwokat Heinrich Gabel. ¶ W Buczaczu istniały zarówno ogólnokształcące szkoły żydowskie, jak i tradycyjne chedery. Od 1892 r. w miasteczku funkcjonowała szkoła zawodowa założona przez fundację barona Maurice'a Hirscha (1831–1896), w której w 1893 r. uczyło się 262 uczniów, a w 1907 r. – 180. Nowoczesny żydowski szpital został otwarty w Buczaczu w 1891 r. Jego dyrektorem został dr Fabian Gecht. W 1890 r. społeczność żydowska otworzyła dom ludowy, a nieco później – pierwszą w Buczaczu żydowską bibliotekę publiczną. Od 1905 r. w miasteczku ukazała się pierwsza gazeta żydowska „Ha-Jarden" (hebr. Jordan). W 1907 r. rozpoczął działalność klub oświeceniowy „Toynbee", w którym po raz pierwszy czytał swoje wiersze urodzony w Buczaczu laureat Nagrody Nobla Szmuel Josef Agnon.

Szmuel Josef Agnon (właśc. Czaczkes; 1888–1970) – urodził się w Buczaczu, w rodzinie rabina oraz znawcy literatury religijnej z Czortkowa. Uzyskał tradycyjne żydowskie wykształcenie. Przebywając od lat dziecinnych w środowisku wielokulturowym, poznał języki: polski, ukraiński oraz niemiecki. Zaczął pisać już jako 8-letni chłopiec; w Buczaczu napisał 70 utworów. Był pod wpływem neoromantyzmu niemieckiego. Na początku XX w. pracował w lwowskiej gazecie. Już w 1907 r. wyjechał do Palestyny, gdzie opublikował swoje pierwsze opowiadanie *Agunot* (hebr. Porzucone żony) pod pseudonimem Agnon, tj. Porzucony. Pseudonim ten stał się później jego przybranym nazwiskiem. Pierwszym językiem, w którym pisał Agnon, był jidysz, później zaczął tworzyć w języku hebrajskim. W 1913 r. Agnon przyjechał do Niemiec, gdzie mieszkał ponad 10 lat. Studiował literaturę europejską i religię, historię i kulturę Żydów, a także zajmował się kolekcjonowaniem starych ksiąg żydowskich. W tym okresie opublikował 3 zbiory opowiadań o Żydach Europy Wsch., utrzymanych w stylu literatury religijnej. W 1924 r. wrócił do Palestyny, gdzie kontynuował działalność literacką. W 1931 r.

Ul. Mickiewicza w Buczaczu, 1909–1914, fot. Ignacy Niemand, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

opublikował powieść *Hachnasat kala* (hebr. Pod baldachimem) przedstawiającą przygody biednego chasyda w Galicji. W 1966 r. otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Po wizycie w Buczaczu w 1930 r. w jego dziełach pojawiły się tematy ukraińskie: w utworach *Sipur paszut* (hebr. Prosta historia, 1935) oraz *Oreach nata lalun* (hebr. Gość na noc, 1939) Agnon opisał swoje wrażenia z odwiedzin rodzinnego miasteczka. Opracowywał także folklor żydowski, legendy i bajki. Ostatnia wydana za życia pisarza powieść o tytule *Tmol szilszom* (hebr. Wczoraj przedwczoraj), opowiadająca o życiu w Palestynie w czasach Holokaustu, ukazała się w 1945 r. Po śmierci autora światło dzienne zobaczyło jeszcze kilka utworów pisarza. Niepowtarzalny styl literacki Agnona łączy w sobie prawie wszystkie formy wielowiekowej tradycji literatury żydowskiej pisanej w języku hebrajskim.

Pierwsza w Buczaczu organizacja syjonistyczna „Syjon" powstała w 1894 r., a w 1906 r. powstał oddział partii syjonistycznej „Poalej Syjon". W 1906 r. przybysze z Rosji założyli jesziwę, której dyrektorem został R. Kitajgorodskij. Rok później założono szkołę, w której językiem nauczania był hebrajski. W 1908 r. w buczackim gimnazjum ogólnokształcącym 216 uczniów z 696 było pochodzenia żydowskiego.

¶ W czasie I wojny światowej Żydzi buczaccy stawali się ofiarami prześladowań i pogromów. W czasach Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (1918–1919) w Buczaczu powstał Żydowski Komitet Narodowy, składający się głównie z działaczy syjonistycznych. Od połowy lipca 1919 r. do września 1939 r. Buczacz znajdował się w państwie polskim.

W Buczaczu kwitło życie kulturalne. Młodzież nigdy nie przepuściła okazji, aby obejrzeć sztukę teatralną, koncert albo film. Trupy artystyczne przyjeżdżały nawet z Wilna, i pomimo że większość mieszkańców miasta klepała biedę, zawsze

Ratusz w Buczaczu, 2014, fot.Yurii Ostapa

znajdowali pieniądze na bilety. Teatry występowały w budynku Sokoła, obok naszej szkoły przy ul. Gimnazjalnej. […] *Nie mogliśmy się doczekać, aby móc obejrzeć najnowsze filmy w jedynym kinie w mieście.* ¶ Mina Rosner, *I'm the witness* (ang. Jestem świadkiem), Winnipeg 1990

II wojna światowa i Zagłada

¶ Na skutek wkroczenia do Buczacza wojsk radzieckich we wrześniu 1939 r. wszystkie partie syjonistyczne zostały zlikwidowane, a ich członków aresztowano i zesłano na Syberię. W szkołach żydowskich zezwalano na nauczanie wyłącznie w języku jidysz, język hebrajski został zakazany. ¶ Niemcy okupowali Buczacz od 5 lipca 1941 r. Już po kilku tygodniach naziści zamordowali na górze Fedor ponad 300 Żydów. W lutym 1942 r. ok. 2 tys. Żydów zostało rozstrzelanych oraz pochowanych w zbiorowych mogiłach na górze Fedor. ¶ Pierwsza wielka zaplanowana akcja likwidacyjna getta miała miejsce 17 października 1942 r.: ok. 1,6 tys. Żydów przewieziono do obozu śmierci w Bełżcu, a 27 listopada 1942 r. deportowano tam kolejne 2,5 tys. osób. Do Buczacza w tym czasie przesiedlono ok. 8 tys. Żydów z Monasterzysk, Złotego Potoku i Jazłowca. ¶ 2 lutego 1943 r. zamordowano 2 tys. Żydów buczackich, 11 czerwca – kolejnych 500 osób, a 26 czerwca – 1 tys. Po wycofaniu się armii niemieckiej w marcu 1944 r. z kryjówek i lasów wyszło 800 Żydów, jednak wkrótce potem armia niemiecka wróciła i zamordowała większość z tych, którzy zostali. 21 lipca 1944 r. do Buczacza weszły wojska radzieckie. ¶ Na zboczu góry Fedor, gdzie podczas Zagłady zostało zamordowanych ponad 5

tys. Żydów, znajduje się dziś kamień pamiątkowy. Na górze Fedor jest również ulokowany cmentarz katolicki, na którym przez kilka miesięcy na przełomie 1943 r. i 1944 r. z pomocą miejscowego grabarza ukrywała się grupa Żydów, wśród nich Milk Rozen, który przekazał tę historię.

A

B

W Buczaczu urodził się **Emanuel Ringelblum** (1900–1944) – polsko-żydowski historyk, pedagog, działacz społeczny; twórca archiwum getta warszawskiego i organizator grupy konspiracyjnej. W Buczaczu uczęszczał do chederu i gimnazjum państwowego. W czasie I wojny światowej z rodziną przeprowadził się do Nowego Sącza, gdzie w 1919 r. ukończył miejscowe gimnazjum. Studiował na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Od lat studenckich był członkiem organizacji „Poalej Syjon – Lewica". W czasie Zagłady ukrywał się z rodziną w Warszawie w bunkrze po aryjskiej stronie, gdzie kontynuował pisanie prac historycznych. W marcu 1944 r. schron został odkryty wskutek donosu sąsiadów przez gestapo, a całą rodzinę Ringelblumów, która się w nim ukrywała, oraz Polaków, którzy udzielili im schronienia, zamordowano. W 2009 r. jego imieniem nazwano Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie.

A „Podwórko sztuki" w dawnym domu Szmuela Josefa Agnona w Buczaczu, 2015, fot. Viktor Grebenyovskyi

B Dom Szmuela Josefa Agnona w Buczaczu, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Cmentarz ¶ Cmentarz żydowski został założony w Buczaczu w XVI w. i znajdował się na obrzeżach miasta, niedaleko rzeki Strypy. Ostatni znany pochówek na tym cmentarzu miał miejsce jeszcze przed 1940 r. Do dziś zachowało się ok. 500 macew. Wiele macew, które odnajdywano pod drogami i budynkami w mieście, przewieziono z powrotem na cmentarz. Najstarsza zachowana płyta nagrobna datowana jest na 1587 r. Na cmentarzu tym pochowano krewnych Szmuela Josefa Agnona oraz Zygmunta Freuda, którego dziadkowie pochodzili z Buczacza.

Ślady obecności ¶ Według radzieckiego spisu ludności 1989 r. ludność żydowska w Buczaczu stanowiła mniej niż 1%. W 1990 r. Buczacz odwiedziła Mina Rosner, ocalała z Zagłady, odwiedzająca miasto pierwszy raz po wojnie. Podczas jej wizyty nakręcono film dokumentalny *Return to Buchach*

(ang. Powrót do Buczacza, 1990), który otrzymał nagrodę na Nowojorskim Festiwalu Filmowym. ¶ Przy ul. Halyckiej znajduje się dom, w którym urodził się Szymon Wiesenthal (1908–2005) – światowej sławy badacz Holokaustu, więzień obozu w Mauthausen. ¶ W domu, w którym urodził się Szmuel Agnon (ul. Agnona 5), działa od 2012 r. organizacja kulturalna Art-Dwir (ukr. Podwórko sztuki). W 2014 r. rozpoczęło działalność Centrum Literatury im. Szmuela Agnona.

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski, ul. Tarhowa ¶ **Dom rodziny S.J. Agnona**, obecnie Art-Dwir, ul. Agnona 5 ¶ **Zamek buczacki** (1379) wzniesiony w miejscu dawnego XII-wiecznego grodu, ul. Proswity ¶ **Cerkiew św. Mikołaja** (1610), typu obronnego ¶ **Ratusz** (1751), według projektu Bernarda Meretyna ¶ **Kościół Zaśnięcia NMP**, według projektu Bernarda Meretyna ¶ **Klasztor i cerkiew oo. Bazylianów** (1753) ¶ **Muzeum Krajoznawcze w Buczaczu**, ul. Hałyćka 52

Okolice

Jazłowiec (17 km): cmentarz żydowski (XVIII w.), zamek (XV w.), pałac Koniecpolskich (XVIII w.), cerkiew św. Mikołaja (XVI w.), ruiny kościoła oo. Dominikanów (XVI w.) ¶ **Monasterzyska** (17 km): dawna synagoga (początek XX w.), cerkiew, dawny kościół (XVIII w.) ¶ **Budzanów** (44 km): zamek (XVII w.), cmentarz żydowski (XVIII w.) dawna synagoga (XIX w.) ¶ **Trembowla** (49 km): dawna synagoga (XIX w.), ratusz (XIX w.), cerkiew św. Trójcy (1635), dawny kościół farny

Podhajce

ukr. Підгайці, jid. פּידהײַץ

Podhajce zaś rozwijają się jak duże miasta, dążą w kierunku postępu i drogi haskali.
Dawid Polisiuk, *Ha-Magid*, 1876

Pod gajem ¶ Prawdopodobnie nazwa pochodzi od określenia miejsca położenia osady: „miasto pod gajem". Pierwotna osada istniała na terenie dzisiejszej wsi Stare Miasto, która jest obecnie przedmieściem Podhajec. Pierwszą pisemną wzmiankę o mieście datuje się na 1397 r., a pierwszymi znanymi właścicielami Podhajec byli magnaci Kniehiniccy, po nich zaś Buczaccy, którzy założyli w mieście w XV w. zamek i pierwszą parafię katolicką. W 1539 r. Podhajcom nadano prawa magdeburskie. W tym czasie także odbudowano zamek w Podhajcach. W 1544 r. Podhajce są wspomniane jako *oppidum-castrum* (łac. miasto-zamek). Zbudowano wówczas cerkwie, kościół i synagogę. Pierwsza wzmianka o rabinie, który stał na czele gminy żydowskiej w Podhajcach, pochodzi z 1552 r. ¶ W XVII w. miasto było rozbudowywane w kierunku pobliskiego wzgórza, na jego szczycie powstał nowy plac rynkowy, zbudowano kamienice, w głębi góry utworzono rozbudowane przejścia podziemne. Zamek został wzmocniony za pomocą potężnych wież. Plac rynkowy w kształcie trójkąta – nietypowy dla miast magdeburskich, był charakterystyczny dla miast ruskich. ¶ Pierwszy herb miejski Podhajec znany jest od 1554 r. Równocześnie z powstaniem herbu tworzyły się cechy rzemieślnicze: pierwszym znanym cechem był związek kuśnierzy (wzmiankowany w XVI w.). Istniały także cechy: kowalski, bednarski, ciesielski i inne. W XVII w. w Podhajcach funkcjonował jedyny w Galicji cech muzyczny. Od 1590 r. znany jest statut pierwszego cechu kuśnierzy. W tym samym roku Podhajce otrzymały przywilej na organizowanie cotygodniowych targów sobotnich. ¶ W 1641 r. Podhajce stały się własnością Potockich. Okres ich władania był czasem największego rozkwitu w dziejach miasta. Odbudowano zamek, wzniesiono ratusz i inne budynki. Oprócz kościoła i synagogi na terenie miasta i przedmieść było 6 (w XVIII w. – 7) cerkwi ruskich, na 1664 r. datowana jest wzmianka o świątyni ormiańskiej (ormiańsko-gregoriańskiej), zapewne drewnianej. W latach 1650–1653 społeczność ruska zbudowała kamienną cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy, która zachowała się do dziś. ¶ Jesienią 1667 r. król Jan III Sobieski

Ratusz w Podhajcach, 1905–1906, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

na polach niedaleko miasta odniósł zwycięstwo nad wojskami tatarsko-kozackimi Piotra Doroszenki, hetmana Ukrainy Prawobrzeżnej. W kościele podhajeckim podpisany został traktat pokojowy. ¶ W dniach 9–11 września 1675 r. wojsko tureckie doszczętnie zrujnowało Podhajce. Aby odbudować miasto, Feliks Kazimierz Potocki kazał zwolnić mieszkańców z płacenia wszelkich podatków na okres 12 lat. ¶ Na skutek I rozbioru (1772) miasto znalazło się w monarchii Habsburgów. Na przełomie XVIII–XIX w. władze austriackie rozebrały zamek w Podhajcach oraz miejskie fortyfikacje, zamknięto niektóre parafie, zlikwidowano szpitale i cmentarze cerkiewne. Znaczna część ludności żydowskiej opuściła miasto. Aby ożywić gospodarkę w mieście, w 1820 r. zezwolono na organizację w Podhajcach 11 jarmarków. ¶ W okresie I wojny światowej zniszczonych zostało ok. 200 budynków, zginęło ponad 10% mieszkańców miasta. Podhajce stały się miastem przyfrontowym, w którym leczono chorych i rannych wojennych. W listopadzie 1918 r. na rynku w Podhajcach proklamowano władzę Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, a w mieście powstała administracja ukraińska. W czasie wojny ukraińsko-polskiej w latach 1918–1919 miasto przez pewien czas było kontrolowane przez wojska ukraińskie. W sierpniu 1920 r. Podhajce były okupowane przez bolszewików, a 21 września 1920 r. miasto zostało zajęte przez wojska polskie. ¶ W 1924 r. w Podhajcach utworzono Powiatowy Związek Spółdzielni, a w 1925 r. organizację „Płast". W latach 30. XX w. założono kluby piłkarskie: żydowski „Makabi" i polski „Klub Sportowy". W mieście działały organizacje młodzieżowe „Sicz", „Sokół", „Betar" i „Strzelcy". W latach 1928–1934 zbudowano część powiatowego Ukraińskiego Domu Ludowego.

Żydzi z Podhajec ¶ Najstarsza zachowana wzmianka o Żydach mieszkających w Podhajcach pochodzi

z 1552 r. i dotyczy podatku pogłównego płaconego w wysokości 20 zł. Społeczność żydowska zamieszkiwała tereny położone na płd. od rynku. Żydzi zajmowali się głównie handlem, część z nich była dzierżawcami lub rzemieślnikami. W 1648 r. społeczność żydowska mocno ucierpiała podczas powstania Chmielnickiego. W 1677 r. Turcy, którzy zajmowali wówczas Podole, również prześladowali Żydów.

Synagoga ¶ Pierwsza wzmianka o synagodze w Podhajcach jest datowana na 1552 r. Współczesny budynek powstał w XVII w. Budowla ta jest uważana za najstarszą w mieście. Bóżnica stała w pobliżu bramy miejskiej i służyła jako dodatkowy punkt obronny przy wejściu do miasta. ¶ Bryła główna jest zbudowana na planie prostokąta, w płaskich murach wycięte są wąskie okna, fasadę wsch. umocniono skarpami. Częściowo zachowała się górna część głównego portalu utrzymanego w stylu renesansowym. Do podstawy synagogi przylegają jednokondygnacyjne babińce. We wnętrzu synagogi zachowały się rzeźbione ornamenty roślinne i sztukateria. We wnętrzu bóżnicy do dziś zachowały się pozostałości kamiennych rzeźbień aron ha-kodeszu. Nad wejściem głównym zachował się napis w języku hebrajskim: „Oto jest Brama Pana, przez nią wejdą sprawiedliwi". ¶ Nieopodal synagogi, w odległości ok. 100 m, znajduje się zachowany budynek dawnej mykwy. Niegdyś naprzeciwko Wielkiej Synagogi znajdował się też stary bejt ha-midrasz oraz 2 sąsiadujące z bóżnicą budynki, które pełniły funkcję domów modlitewnych dla czortkowskich i bełskich chasydów.

A

B

Rabini ¶ Pierwszymi rabinami w Podhajcach byli rabin Mosze i jego syn rabin Jehuda Lejb. Nazywano ich zaszczytnym tytułem *gaon*. Na przełomie XVI i XVII w. funkcje rabinów pełnili Beniamin Aaron ben Abraham i jego syn Jakub. Po nim był rabin Dawid, który napisał *Tiferet Israel*. Następnie w Podhajcach pełnił posługę rabi Mosze Katz, syn rabiego Szabtaja, autora książki *Haszach*. Na początku XVIII w. rabinem w Podhajcach był rabi Katzenelenbogen, który przeniósł się z Podhajec do Ansbachu w Bawarii. Syn autora książki *Pnej Jehoszua* Icchak Ber został później rabinem Moguncji. W poł. XVIII w. w Podhajcach służył rabin Meszulam Zalman, syn słynnego rabina zachodnioeuropejskiego Jakuba Emdena. Ostatnim rabinem przed 1772 r. był Symcha Rapaport, syn rabiego Chaima

A Podhajce, ratusz i kamienice przy rynku, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Podhajce, lata 20 XX w., model 3d wykonany w ramach projektu Shtetl Routes przez Poligon Studio, 2015, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

A Synagoga w Podhajcach, ok. 1920, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Inskrypcja nad wejściem w synagodze w Podhajcach, 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

ha-Kohena Rapaporta, rabina ze Lwowa. W XVIII w. w Podhajcach urodził się i przez pewien czas mieszkał rabin Dawid ha-Kohen Lilienfeld. W ciągu ostatnich dziesięcioleci swego życia pełnił posługę jako rabin i kaznodzieja we Frankfurcie nad Odrą. Tam opublikował swoje książki: traktaty o Szabacie, kazania na soboty i święta, nowele o zasadach filozofii i kabały oraz komentarze do traktatów talmudycznych.

Jednym z najbardziej znanych rabinów Podhajec pod koniec XVI w. i na początku XVII w. był **Beniamin Aaron Solnik** (1530–1620) – należący do grona największych autorytetów i twórców prawa żydowskiego w Rzeczypospolitej. Jego ojciec, rabi Abraham, pochodził z Salonik (stąd też jego nazwisko) i należał do potomków Icchaka Abarbanela (1437–1508), ministra finansów hiszpańskiego króla Ferdynanda, ale też żydowskiego uczonego, autora komentarzy do Tanachu (Biblii hebrajskiej). Beniamin Solnik był uczniem Moszego Isserlesa (1520–1572) z Krakowa i Salomona Lurii (1510–1573) z Lublina. Przez krótki okres czasu był rabinem na Śląsku, później piastował stanowisko rabina i przewodniczącego sądu rabinackiego w Podhajcach. Beniamin Aaron Solnik był członkiem, a następnie przewodniczącym Waad Arba Aracot (Sejmu Czterech Ziem). Jego syn Jakub odziedziczył stanowisko rabina i przewodniczącego sądu religijnego w Podhajcach, a także otrzymał członkostwo w Waad Arba Aracot. Napisał książkę *Nachalat Jaakow* (hebr. Dziedzictwo Jakuba). Drugi jego syn, Abraham, został rabinem w Tarnopolu, a później rektorem jesziwy w Brześciu. Zięć Solnika Menachem Mann był rabinem i rektorem jesziwy w Wiedniu. ¶ Benjamin Aaron Solnik napisał wiele książek, w tym w języku jidysz, m.in. *Micwot Naszim* (dotycząca przykazań obowiązujących kobiety), która była bardzo popularna w Europie i została przetłumaczona w 1616 r. na język włoski, a w czasach współczesnych na język angielski i hebrajski. Rabiemu Beniaminowi Solnikowi sławę przyniosła książka *Masat Beniamin* (hebr. Dar Beniamina), zbiór pytań i odpowiedzi dotyczących żydowskiego prawa religijnego – Halachy. Po raz pierwszy opublikowana w Krakowie w 1633 r., książka stała się źródłem wiedzy popularnym wśród ówczesnych Żydów.

Sabataizm ¶ W latach 80. XVII w. zamieszkał w Podhajcach Chaim Malach, jeden z liderów sabataizmu na ziemiach Rzeczpospolitej. Dzięki jego wpływowi Podhajce stały się ważnym centrum tego ruchu. W mieście działali zwolennicy Sabataja Cwiego – Szmuel Jakow Falk (nazywany Sokołem albo der Falkiem, który żył w latach 1708–1782) oraz Mosze Dawid (urodzony w Podhajcach w 1696 r.). Ci dwaj zwolennicy sabataizmu byli wybitnymi kabalistami. Po potępieniu sabataizmu i frankizmu obydwaj zostali zmuszeni do ucieczki z Podhajec. Pierwszy osiadł w Londynie, gdzie uchodził za cudotwórcę, drugi zaś zatrzymał się w Hamburgu, gdzie służył jako rabin. Część jego zwolenników wkrótce przyjęła chrześcijaństwo. ¶ W Podhajcach istniał silny opór wobec herezji sabataizmu i frankizmu, na czele którego stał Meszulam Zalman Emden – syn słynnego rabina Jakuba Emdena.

Chasydyzm i haskala ¶ Od końca XVIII w. większość Żydów w Podhajcach była zwolennikami chasydyzmu. Byli to chasydzi rebego ze Stratyna, chasydzi bełscy oraz zwolennicy cadyka z Różyna – gałęzi Husiatyn i Czortków. Niektórzy potomkowie chasydów z Podhajec do dziś mieszkają w Nowym Jorku i Jerozolimie. Należy zaznaczyć, że w Podhajcach istniała także grupa misnagdów, która była skupiona wokół bejt ha-midraszu (z niej wywodziło się wielu zwolenników haskali). W 1876 r. powstał klub żydowski, który prowadził bibliotekę i czytelnię.

Upadki i wzloty ¶ Na początku XVIII w. Żydzi stanowili większość ludności miasta. W 1788 r. z 33 kamienic na rynku, 21 należało do nich. Pod koniec XVIII w. oraz w XIX w. Podhajce opuściła znaczna część ludności żydowskiej, która przeprowadziła się do nowych ośrodków handlowych. W 2. poł. XIX w. życie miasta i społeczności żydowskiej zaczęło się odradzać. Liczba ludności żydowskiej w 1910 r. wynosiła ok. 6 tys. osób. W pierwszych wyborach do rady miejskiej w 1874 r. żydowscy przedstawiciele uzyskali 18 z 30 mandatów. W 1889 r. zastępcą burmistrza został Izydor Lilienfeld. W 1889 r. miasto odwiedził baron Hirsch i ofiarował 50 tys. franków na potrzeby biednych mieszkańców miasta. W mieście powstały nowoczesne instytucje – żydowska czytelnia, szkoły, przedszkole. ¶ W 1898 r. z ruchu palestynofilskiego zrodziła się w mieście pierwsza organizacja syjonistyczna „Syjon", która liczyła ok. 150 członków, a w skład jej władz wchodził jeden z miejskich bogaczy, przewodniczący społeczności żydowskiej, Benjamin Kutner. W Podhajcach w 1906 r. założono oddział organizacji „Poalej Syjon", a w 1918 r. także „Ha-Szomer ha-Cair". ¶ W 1905 r. rabin Szalom Lilienfeld (1857–1909), który piastował stanowisko rabina w Podhajcach w latach 1887–1909, założył Talmud-Torę, gdzie nauczali wszyscy melamedzi miasta, a pensje były wypłacane przez radę społeczności żydowskiej.

Znanym działaczem kultury żydowskiej był urodzony w Podhajcach **Michał Weichert** (1890–1967) – reżyser teatru wystawiającego sztuki w języku jidysz, krytyk teatralny i historyk teatru, założyciel jednej z pierwszych żydowskich

Podhajce, żydowskie towarzystwo społeczno-kulturalne „Ahva", 1933, zbiory Stepana Kołodnickiego

szkół teatralnych. Pod koniec lat 20. XX w. zorganizował i stanął na czele Żydowskiego Studia Eksperymentalnego „Jung Teater" w Warszawie, które jako pierwsze wykorzystało doświadczenie teatru „symultanicznego" (typ scenografii, który przewiduje jednoczesne umieszczenie na scenie wszystkich niezbędnych dla przedstawienia elementów scenografii). Wydawał w Warszawie w języku jidysz modernistyczne czasopismo ekspresjonistyczne „Ringen", wokół którego powstała światowej sławy poetycka modernistyczna grupa żydowska o tej samej nazwie, która później przyjęła nazwę „Chaliastre" (jid. Hałastra, 1921–1925). Do jej członków należeli: poeci Uri Cwi Grinberg (1896–1981), Perec Markisz (1895–1952), Mejlech Rawicz (1893–1976). Dołączyli do nich także prozaik Izrael Joszua Singer (1893–1944; starszy brat Icchoka Baszewisa Singera, laureata Nagrody Nobla) i poeta, dramatopisarz, reżyser i malarz Mosze Broderzon (1890–1956), z którego wersów poetyckich wywodzi się nazwa grupy.

Ostatnim rabinem w mieście był Icchak Menachem Eichenstein (1879–1943) z dynastii chasydów żydaczowskich, który w 1909 r. założył w Podhajcach dwór chasydzki. Zmarł w czasie Zagłady w getcie w Podhajcach wiosną 1943 r. Przed II wojną światową społeczność żydowska miasta wynosiła ok. 53% ogólnej liczby mieszkańców. ¶ W Podhajcach urodził się i mieszkał Baruch Milch, autor wspomnień pisanych w 1943 r. w kryjówce w galicyjskim miasteczku Tłuste. Opisał w nich m.in. stosunki panujące w Podhajcach pod okupacją sowiecką.

Los całej prawie mojej rodziny od razu stał się krytyczny – zostali zdeklasowani. Sklepy ich zostały zlikwidowane, ale mimo to długo jeszcze ściągano z nich podatki. Sami kręcili się bez zajęcia, daremnie ubiegając się o jakąś pracę, z plamą w paszporcie w kwestii pochodzenia społecznego – kupiec. ¶ Baruch Milch, *Testament*, Warszawa 2001

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. miasto dostało się pod władzę ZSRR. 11 maja 1941 r. miała miejsce tzw. „krwawa niedziela" – organy NKWD dokonały masowej egzekucji przedpoborowej młodzieży. 4 lipca 1941 r. wojska Wehrmachtu rozpoczęły okupację Podhajec. Niemcy powołali Judenrat oraz stworzyli getto, w którym umieszczono ponad 5 tys. Żydów. Pierwsza akcja antyżydowska miała miejsce 21 września 1942 r. w święto Jom Kipur. Ok. 1 tys. Żydów zostało przetransportowanych do obozu

zagłady w Bełżcu. Następna deportacja miała miejsce 31 października 1942 r. Wywieziono wtedy ok. 1,2 tys. osób. Od grudnia 1942 r. w getcie podhajeckim przebywało ok. 2 tys. Żydów. W 1942 r. 100-osobowa grupa z Israelem Zilberem na czele zorganizowała ucieczkę z getta. W okresie funkcjonowania getta, gestapo, żandarmeria i policja przeprowadziły 3 masowe egzekucje Żydów – latem 1942 r., 1 października 1942 r. oraz 6 czerwca 1943 r. Podczas ostatniej akcji niemieckie władze okupacyjne wysłały część więźniów do Bełżca oraz do obozu pracy przymusowej w Tarnopolu. Getto zostało zlikwidowane w czerwcu 1943 r. Na cmentarzu żydowskim w Podhajcach w latach 1942–1943 zginęło ok. 300 Żydów. W czasie II wojny światowej ok. 70% domów zostało zbombardowanych. Po wyzwoleniu Podhajec w lipcu 1944 r. do miasta powróciło ponad 50 Żydów, jednak większość z nich wkrótce potem wyjechała.

Cmentarz ¶ Kirkut w Podhajcach jest jednym z najstarszych i najlepiej zachowanych na terytorium Ukrainy. Znajduje się w odległości 200 m na zachód od synagogi. Od pn. strony zachowały się fragmenty dawnej bramy wejściowej. ¶ Najstarsza macewa zachowana na podhajeckiej nekropolii pochodzi z 1599 r. Została odnaleziona i opisana w 2011 r. podczas ekspedycji badawczej pod kierownictwem profesora Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie Borysa Chaimowicza. Niestety, większa część inskrypcji jest na niej zatarta. Sądząc po wyrzeźbionym na macewie wizerunku rąk uniesionych w geście błogosławieństwa, można stwierdzić tylko, że pochowano pod nią osobę z rodu kohenów.

Cmentarz żydowski w Podhajcach, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Co ciekawe, ta jedyna zachowana na cmentarzu macewa z XVI w. znajduje się w pn.-wsch., dolnej części nekropolii wśród znacznie późniejszych – bo z XVIII w. i XIX w. – nagrobków. ¶ Większe skupisko starych macew znajdziemy bliżej wejścia, w zach. części cmentarza, m.in. macewę z 1629 r. oraz ponad 50 macew z 2. poł. XVII w. Większa część nekropolii, na której stały niegdyś nagrobki z XVIII w., nie dotrwała do naszych czasów. Górna, pn.-wsch. część cmentarza jest nowsza – znajduje się tam ok. 1 tys. macew pochodzących z XIX–XX w. Także w tej części cmentarza stoi ustawiony w 1919 r. obelisk ustawiony ku pamięci żydowskich żołnierzy armii Austro-Węgier poległych podczas I wojny światowej. Ponadto znajdują się na niej mogiły zbiorowe, w których chowano Żydów zamordowanych w tym miejscu w czasie Zagłady. ¶ Cmentarz ma długość 150 m, znaleźć na nim można ponad 1350 zachowanych macew. Ostatni pochówek miał miejsce w 1952 r. ¶ Jednym z ostatnich żydowskich mieszkańców miasteczka był Mosze Chaber (1897–1989), którego cała rodzina, łącznie z żoną i pięciorgiem dzieci, zginęła podczas Zagłady. Dzięki jego staraniom żydowski cmentarz

w Podhajcach nie został zniszczony w czasach ZSRR, kiedy pojawiały się pomysły budowy na terenie nekropolii sklepu i przedszkola oraz poprowadzenia przez jego teren ulicy.

Pamięć ¶ Jednym z pierwszych burmistrzów miasta po odzyskaniu w 1991 r. niepodległości przez Ukrainę był Stefan Kołodnicki. Ten mieszkający w pobliżu cmentarza żydowskiego pasjonat lokalnej historii od wielu lat dba o to, aby została zachowana pamięć o historycznej spuściźnie miasta i jego dawnych mieszkańcach. Z jego inicjatywy w 2012 r. została wydana monografia w szczegółowy i rzetelny sposób przedstawiająca dzieje Podhajec i okolic. Także dzięki jego staraniom udaje się uratować przed zawaleniem budynki synagogi i kościoła.

Warto zobaczyć

Synagoga (XVII w.), ul. Łesi Ukrainki ¶ **Cmentarz żydowski** (XVI w.), ul. Łesi Ukrainki ¶ **Muzeum Historyczno-Krajoznawcze**, ul. Bereżańska 13 ¶ **Dawny zajazd** (XVII w.), ul. Zamkowa 7 ¶ **Rynek** o trójkątnym kształcie ¶ **Ratusz** (1931) ¶ **Kościół św. Trójcy** (1634), ul. Mickiewicza ¶ **Cerkiew Uspeńska Zaśnięcia NMP** (1650–1653), ul. Bereżańska ¶ **Cerkiew św. św. Borysa i Gleba** (1711–1772) ¶ **Cerkiew Przemienienia Pańskiego** (1772)

Okolice

Strusów (40 km): dawna synagoga (XVIII w.), cmentarz żydowski (XVIII w.), ruiny zamku (XVI w.), pałac Lanckorońskich (XVIII w.) ¶ **Tarnopol** (64 km): stolica regionu, czynna współczesna synagoga, dawny szpital żydowski (1894–1895), cmentarz żydowski (XIX w.), zamek (1540), katedra (XVIII w.), liczne zabytki ¶ **Grzymałów** (68 km): ruiny synagogi obronnej (XVIII w.), cerkiew Przemienienia Pańskiego (1806) ¶ **Satanów** (94 km): synagoga obronna (XVI w.), cmentarz żydowski (XVI w.), ruiny zamku (XV w.), bramy miejskie (XV w.), klasztor obronny (XVI–XVIII w.)

PODHAJCE

Brody

ukr. Броди, jid. בראָד

Miasto, w którym łączą się mądrość i bogactwo,
Tora i zrozumienie, handel i wiara.
Nachman Krochmal

Przy granicy ¶ Brody są usytuowane na pograniczu Galicji i Wołynia, gdzie w XIX w. przebiegała granica między Austro-Węgrami a Rosją. Pograniczna lokalizacja była atutem Brodów i sprzyjała rozwojowi handlu. ¶ Pierwsza wzmianka o Brodach datowana jest na 1084 r. W 1441 r. król Władysław III Warneńczyk za szczególne zasługi w obronie ziem ruskich przekazał szlachcicowi Sienieńskiemu zamek w Olesku wraz z okolicą. W posiadaniu Sienieńskiego znalazły się także Brody. W 1580 r. potomkowie Sienieńskiego sprzedali swoje dobra Stanisławowi Żółkiewskiemu, co było też początkiem rozwoju miasta. 22 sierpnia 1584 r. Brody otrzymały prawa magdeburskie oraz przywileje królewskie, dzięki czemu w każdy wtorek i piątek odbywały się targi, miasto korzystało z prawa do składu towarów, a także odbywały się tu 3 coroczne jarmarki. W 1629 r. miasto przeszło we władanie hetmana Koniecpolskiego, który sprowadził do Brodów pierwszych Żydów, Ormian, Greków, Turków i tkaczy z Flamandii, aby ożywić gospodarkę. Dzięki obecności przybyszów w Brodach zaczęła rozwijać się produkcja wsch. dywanów i namiotów, która trwała do 2. poł. XVIII w. ¶ Rok później rozpoczęto budowę dużej cytadeli (1630–1635). Pracami kierowali architekt wenecki Andrea dell'Acqua i Guillaume le Vesseur de Beauplan. Po wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r. Brody zostały całkowicie spalone, twierdza zaś ocalała dzięki potężnym fortyfikacjom i położeniu na bagnistym terenie. Aleksander Koniecpolski przekazał miejscowość królowi Janowi III Sobieskiemu. Ten z kolei oddał miasto swojemu synowi Jakubowi, który w 1704 r. sprzedał Brody Potockim. ¶ W 1772 r. miasto znalazło się pod rządami austriackimi i stało się miastem przygranicznym – najpierw z Rzeczpospolitą, a od 1795 r. z Imperium Rosyjskim. W 2. poł. XIX w. przez miasto prowadził szlak kolejowy Rzeszów–Lwów–Brody. Brody stały się ważnym ośrodkiem handlowym. Cesarz Austrii Józef II nadał Brodom tytuł „wolnego miasta".

Żydzi z Brodów ¶ Żydzi pojawili się w Brodach za czasów hetmana Koniecpolskiego (XVI w.). W 1648 r. mieszkało tu ok. 400 rodzin żydowskich. W 1664 r.

Rynek w Brodach, 1912, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

miejscowy podkahałek wyodrębnił się z lwowskiego. Od tamtego czasu miał on znaczący wpływ na Sejmie Czterech Ziem. W 1696 r. dzielnica żydowska spłonęła. W 1699 r. właściciel miasta Jakub Ludwik Sobieski (syn króla Jana III Sobieskiego) pozwolił Żydom osiedlać się we wszystkich dzielnicach miasta i uprawiać wszelkie rzemiosła i handel. W 1. poł. XVIII w. Brody zostały spustoszone przez armię rosyjską, a wielki pożar zniszczył centralną część miasta w 1749 r. ¶ Wkrótce Brody zostały odbudowane dzięki wsparciu kupców żydowskich. Gdy po pożarze miasto opuścili Ormianie, Żydzi nie mieli już żadnej konkurencji, a Brody stały się jednym z najważniejszych ośrodków żydowskich w Galicji.

Synagogi ¶ W 1. poł. XVIII w. drewniana synagoga, znana z XVI w., spłonęła w czasie pożaru. W 1742 r. społeczność żydowska – w związku z częstymi pożarami – podjęła decyzję o zbudowaniu synagogi murowanej. Władze lokalne, pod naciskami bp. łuckiego, nie chciały dać zgody na budowę i zażądały od kahału opłaty 350 zł rocznie na utrzymanie 1 ucznia w Łuckim Seminarium Duchownym. Dopiero kiedy kahał wyraził na to zgodę, rozpoczęto budowę Wielkiej Synagogi, o czym świadczy napis na attyce od strony wsch. budynku. ¶ Bóżnica w Brodach była jedną z największych w Galicji. Budowlę typu obronnego wzniesiono na planie kwadratu. Główną salę modlitewną od płd., zach. i pn. strony otaczały niższe przybudówki. ¶ W maju 1859 r. synagoga spłonęła podczas pożaru, który zniszczył większą część Brodów. Na początku XX w. przeprowadzono w niej prace remontowe. ¶ Synagoga bardzo ucierpiała podczas II wojny światowej – zostały zniszczone przybudówki od strony płd. i pn. W poł. lat 60. XX w. przeprowadzono remont budowli, po czym pomieszczenia synagogi przystosowano do użytku jako magazyn. Z powodu stale przeciekającego dachu budowlę przestano wykorzystywać, co doprowadziło do jej szybkiej ruiny. Latem 1988 r.

miało miejsce potężne zawalenie się ściany zach. z przybudówką. W lutym 2006 r. zawaliła się zach. część sklepień. Obecnie synagoga znajduje się w stanie katastrofy budowlanej. ¶ Wiadomo, że na miejscu budynku przy ul. Honczarskiej 10 znajdowała się tzw. Mała Synagoga. Po wielkim pożarze na początku XIX w. bóżnica została odrestaurowana (ok. 1804 r.), na skutek czego otrzymała nazwę „Nowej" synagogi. Została rozebrana tuż po II wojnie światowej. ¶ Według danych ze spisu synagog w okręgu złoczowskim z 1826 r., oprócz 2 wspomnianych, w Brodach istniało jeszcze 6 innych bóżnic, z których 2 były drewniane. ¶ W 1756 r. w brodzkiej synagodze ortodoksyjni Żydzi potępili frankistów, a w 1772 r. chasydów, których w ciągu kilku następnych lat wypędzono z miasta, a ich książki spalono. Pomimo tego Brody na przełomie XVIII i XIX w. stały się ważnym ośrodkiem chasydzkim. ¶ W XVIII w. Brody były znanym żydowskim ośrodkiem studiowania kabały. Tu powstał tzw. „Broder klojz" (prywatny klojz, utrzymywany z funduszy rodziny rabiego Jakuba Babada), który był związany z poprzednikami chasydów – grupą rabinów tworzących zamkniętą społeczność zajmującą się studiowaniem Tory i kabały. Początkowo występowali oni przeciwko ruchowi chasydyzmu, później jednak niektórzy z nich stali się zwolennikami nowego nurtu. Mimo że praktyki rytualne i kabalistyczne były jednakowe w obu grupach, przedstawiciele pierwszej z nich sprzeciwiali się upowszechnianiu kabalistycznej wiedzy. Jednak wraz z powstaniem i szybkim rozwojem chasydyzmu coraz liczniejsza grupa Żydów przyłączała się do tego nowego ruchu. Należy też zaznaczyć, że przez pewien czas mieszkał w Brodach sam rabi Izrael ben Eliezer – Baal Szem Tow, który ożenił się z córką miejscowego kupca i uczonego Efraima Kutowera. Przed I wojną światową miejscowi chasydzi byli ściśle związani z dynastią chasydów Bełza. Jej założyciel – Szalom Rokeach – urodził się w Brodach w 1781 r. ¶ Przez 50 lat dajanem (sędzią w sądzie religijnym) Brodów był rabin Szlomo Kluger (1785–1869), nazywany także Magidem z Brodów. Był on autorem 174 utworów religijnych. Kluger był przeciwnikiem haskali. Zmarł i został pochowany w Brodach.

A

B

A Synagoga w Brodach, lata 30. XX w., zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, spuścizna Josepha Parvari

B Wnętrze synagogi w Brodach, widok ogólny w kierunku aron ha-kodesz, fot. Szymon Zajczyk, zbiory Instytutu Sztuki PAN

A Remont synagogi w Brodach, 1919, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Detal oryginalnej dekoracji fryzu w Wielkiej Synagodze w Brodach, 2013, fot. Wioletta Wejman, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Szlomo Kluger (1785–1869) – słynny rabin, talmudysta, kaznodzieja, komentator i nauczyciel religii, jeden z najwybitniejszych znawców Tory w Galicji w XIX w. Urodził się w miasteczku Komarów w guberni lubelskiej, która była wówczas częścią Imperium Rosyjskiego, w rodzinie rabina. Od wczesnych lat wykazywał nieprzeciętne zdolności do nauki, swój pierwszy komentarz do Tory napisał w wieku 6 lat. Uczył się w Zamościu u rabiego Jaakowa Kranza, znanego jako Magid z Dubna. W 1809 r. objął stanowisko rabina w miasteczku Kulików, a w 1817 r. został rabinem miasta Józefów (gubernia lubelska), latem 1820 r. objął stanowisko rabina w Brodach. W 1845 r. zaproponowano mu stanowisko rabina w Brzeżanach. Pomimo próśb miejscowej społeczności, rabi Szlomo przyjął tę ofertę. Wkrótce po przybyciu do Brzeżan zachorował na tyfus i lekarze nie dawali mu szans na przeżycie. Zobowiązał się w razie wyzdrowienia wrócić do Brodów. Dotrzymał swojej obietnicy i powrócił do Brodów, gdzie wówczas urzędował już inny rabin. W Brodach mieszkał do późnej starości (zm. 1869). ¶ Szlomo Kluger zajmuje szczególne miejsce w literaturze rabinicznej Europy Wsch. oraz Rosji 1. poł. XIX w. Będąc wybitnym autorytetem talmudycznym oraz halachicznym, posiadając ogromną wiedzę oraz nieprzeciętne cechy moralne, Kluger stał się najpopularniejszym rabinem nie tylko w Galicji, gdzie mieszkał i pracował, lecz także w Imperium Rosyjskim. Jego zdanie cenili zarówno chasydzi, jak i przeciwnicy chasydyzmu – misnagdzi.

Pod koniec XVIII w. i na początku XIX w. Żydzi z Brodów, którzy utrzymywali ścisłe relacje handlowe z Niemcami, sprzyjali rozpowszechnianiu się idei oświeceniowych (haskali) w Galicji, a następnie na pobliskich terytoriach Imperium Rosyjskiego. Ponieważ jej zwolennicy byli związani z kulturą niemiecką, Brody uważano za najbardziej zgermanizowane miasto Galicji. ¶ Przy wsparciu znanego w Galicji działacza haskali Herza Homberga w Brodach założono żydowską szkołę główną, 2 szkoły niższego szczebla i szkołę dla dziewcząt. Wszystkie te placówki zostały jednak zamknięte przez rząd austriacki w 1806 r. W 1815 r. kahał założył szkołę trzyklasową. Dyrektor szkoły nie był Żydem, a wykładanie religii zastąpiono etyką według moralno-religijnej

czytanki dla dzieci *Bnei Syjon* (hebr. Synowie Syjonu) autorstwa Homberga. Szkoła ta miała wielu przeciwników wśród ortodoksyjnych Żydów, którzy otworzyli instytut rabinacki i zaprosili sławnego talmudystę Griszę Hellera. Musiał on jednak opuścić Brody, ponieważ został oskarżony o nauczanie zakazanych ksiąg. Wkrótce zamknięto także instytut. W 1851 r. szkoła realna przeszła na utrzymanie państwa i została przekształcona w gimnazjum. Początkowo nauka nie odbywała się w soboty, a następnie wprowadzono 3,5-godzinne sobotnie lekcje. W 1847 r. otwarto żydowską szkołę ludową, której dyrektorem przez wiele lat był znany pedagog Leopold Herzel. W latach 1907–1908 nauczał także religii w gimnazjum. W tym okresie w szkole uczyło się 688 uczniów, w tym 273 dzieci żydowskich. ¶ W XIX w. Żydzi stanowili 88% mieszkańców miasta. Brody były największym miastem powiatowym w Europie z tak dużym odsetkiem ludności żydowskiej. W 1. poł. XIX w. Brody były uważane za drugie (po Lwowie) pod względem znaczenia miasto w Galicji, często nazywane „Jerozolimą Austro-Węgier" albo „Triestem na kontynencie". W 2. poł. XIX w. miasteczko stało się największym ośrodkiem handlowym w Cesarstwie Austro-Węgierskim. Znaczenie Brodów jako ośrodka handlu zaczęło spadać po 1879 r., kiedy to utraciły status „wolnego miasta". Nadal jednak położenie przygraniczne miało duże znaczenie.

Brodzcy śpiewacy ¶ Brodzcy śpiewacy (jid. broder-zinger) – określenie używane od poł. lat 50. XIX w. w odniesieniu do wędrownych trup śpiewaków ludowych, występujących po karczmach, początkowo w Galicji, na Bukowinie i Zakarpaciu, a później w wielu innych miastach. Pierwszą taką grupę zorganizował D.B. Margulies z Podkamienia k. Brodów, inną zaś, równie znaną – B.Z. Ehrenkranz ze Zbaraża rozpoczynający karierę śpiewaczą od pisania pieśni. Z czasem śpiewacy ci utworzyli Żydowsko-Niemiecki Teatr Artystyczno-Śpiewaczy, którego impresariem został Chaim Bendł. Występowali we Lwowie, w karczmie Bombacha. Śpiewali pieśni ludowe, chasydzkie, tańczyli, wystawiali jednoaktówki w języku jidysz, których autorów nie znamy (niektóre przypisuje się I. Grodnerowi). Autorem wielu nowych pieśni był Alik Cunajer, inne pisali Zbarażer i – uznany później za twórcę teatru żydowskiego – Abraham Goldfaden. Wśród odtwórców ról wyróżniali się Chune Sztrudler i Jona Rejzman. Przedstawienia cieszyły się wielką popularnością wśród Żydów. Brodzcy śpiewacy w latach 1866–1868 występowali w Warszawie w teatrze letnim na Nalewkach. W przedstawieniach brali udział gościnnie występujący artyści z Wiednia i Żytomierza. Artyści ci uważani są za inicjatorów odrodzenia starożydowskiej sztuki śpiewaczej. Ich występy, będące pierwszą formą

Uczniowie żydowskiego gimnazjum w Brodach, 24 lipca 1921 r., zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, spuścizna Josepha Parvariego

Ul. Złota w dawnej dzielnicy żydowskiej w Brodach, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

przedstawień teatralnych (prócz okazjonalnie wystawianych purimszpilów), z którymi zawodowo związani byli śpiewający odtwórcy ról, uznawane są za prapoczątki współczesnego teatru żydowskiego. ¶ Na podstawie: Zofia Borzymińska, *Brodzcy śpiewacy, Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, oprac. Zofia Borzymińska, Rafał Żebrowski, t. 1, Warszawa 2003

W Brodach urodził pisarz i dziennikarz **Joseph Roth** (1894–1939). W rodzinnym mieście ukończył gimnazjum, w wieku 19 lat przeniósł się do Lwowa, gdzie studiował na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Lwowskiego. Szybko znalazł się w epicentrum rywalizacji polsko-ukraińsko-żydowskiej, która była wówczas zwykłym zjawiskiem. Zrozumiał, że nie pociąga go ani nacjonalizm polski czy ukraiński, ani syjonizm. To właśnie wtedy postanowił asymilować się z kulturą austriacką i zostać pisarzem języka niemieckiego. Po roku studiów Roth przeniósł się na Uniwersytet Wiedeński. Tematyka żydowska w większym lub mniejszym stopniu obecna jest w większości jego utworów. Znany esej *Juden auf Wanderschaft* (niem. Żydzi na tułaczce) to swoista oda dla „Ostjude". Jeden z najlepszych utworów Rotha *Hiob* zawiera opis sztetla na Ukrainie radzieckiej, którą pisarz odwiedził jako korespondent niemieckiej gazety na początku lat 20. XX w. Powieść została zekranizowana. Marlena Dietrich, która znała Rotha osobiście, uznawała go za swojego ulubionego pisarza, *Hioba* zaś za swoją ulubioną książkę.

Wiosna Ludów ¶ W 1848 r. rozpoczęła się Wiosna Ludów. Pod wpływem tych wydarzeń, a także haskali, w środowisku żydowskim rozpoczęły się nowe procesy. Żydzi Galicji po raz pierwszy uzyskali możliwość udziału w wyborach politycznych i zebraniach obywateli. ¶ W 2. poł. XIX w. w Brodach ukazywały się 2 gazety: „He-Chaluc" (hebr. Pionier) – periodyk wydawany w latach 1852–1889 w języku hebrajskim (jego wydawcą był Joshua Heschel Schorr) oraz „Iwri Anochi" (hebr. Jestem Hebrajczykiem) – tygodnik wydawany w latach 1865–1890 przez Barucha i Jacoba Weberów. ¶ W 1881 r. do Brodów napłynęła wielotysięczna rzesza żydowskich uchodźców z Rosji, którzy uciekali przed pogromami. Następnie z Brodów odsyłano ich specjalnymi pociągami do Europy Zach., a później do USA. ¶ Gdy w 1867 r. Galicja uzyskała autonomię, gospodarka Brodów zaczęła podupadać z racji osłabienia związków handlowych z Wiedniem. Żydowska inteligencja świecka i elita gospodarcza w mieście usiłowały bronić austriackiego

centralizmu, co doprowadziło do izolacji gospodarczej miasta i osłabienia jego pozycji w regionie. Było to widać zwłaszcza na przykładzie konfliktu wokół kwestii języka niemieckiego jako języka nauczania w szkołach i w gimnazjum w mieście. ¶ W Brodach działało bractwo pogrzebowe „Chesed we Emet" (hebr. Miłosierdzie i prawda) oraz różne stowarzyszenia żydowskie – organizacje charytatywne „Kimcha de Pischa" (hebr. Mąka na Pesach), której członkowie rozdawali biedakom macę w święto Pesach i „Malbisz Arumim" (hebr. Ubranie dla potrzebujacych).

Zawodowe płaczki i żałobnicy (klogerins) na cmentarzu żydowskim w Brodach, 1920–1930, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Natan Michael Gelber (1891–1966) – żydowski historyk i działacz społeczny, badacz historii Żydów Galicji. Uczęszczał do gimnazjum w Brodach, studiował na Uniwersytetach: Berlińskim i Wiedeńskim. W czasie I wojny światowej był oficerem armii austro-węgierskiej. Na początku 1919 r. należał do grupy radców przedstawicielstwa wiedeńskiego Żydowskiej Rady Narodowej Galicji, działającej w Stanisławowie w okresie rządów Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. W 1933 r. przeprowadził się z Wiednia do Palestyny. Był działaczem organizacji społecznej o charakterze syjonistycznym. Napisał następujące dzieła: *Die Juden und der polnische Aufstand 1863* (niem. Żydzi oraz powstanie polskie 1863), *Historia Żydów Stanisławowa, Brody 1584–1943, Geschichte des Zionismus in Galizien 1875–1918* (niem. Historia ruchu syjonistycznego w Galicji) oraz zbiór artykułów poświęconych historii społeczności żydowskiej Lwowa, szkice historyczne w encyklopediach oraz pracach zbiorowych poświęconych historii Żydów z miast Galicji – Stryja, Buska, Tarnopola i innych. Zmarł w Jerozolimie w 1966 r.

Dov Sadan (1902, Brody – 1989, Afula, Izrael) – izraelski uczony i polityk, badacz folkloru i literatury. W latach 1952–1970 był kierownikiem Katedry Literatury w Języku Jidysz na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie. W latach 1965–1968 był deputowanym Knesetu. Laureat Nagrody Izraela w dziedzinie studiów żydowskich za 1968 r.

Zaraz po wybuchu I wojny światowej Brody zostały zajęte przez wojska rosyjskie. Miał wówczas miejsce pogrom Żydów. Po wojnie Brody znalazły się w składzie Polski (1919), w okresie międzywojennym były miastem powiatowym w województwie tarnopolskim.

II wojna światowa i Zagłada

¶ W 1939 r. w mieście mieszkało 6 tys. osób, wśród nich ponad 3 tys. Żydów.

Cmentarz żydowski w Brodach, 2014, fot. Viktor Zagreba, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

We wrześniu 1939 r., wraz z rozdziałem Polski przez nazistowskie Niemcy i ZSRR, miasto znalazło się w składzie USRR. W lipcu 1941 r. rozpoczęła się okupacja niemiecka. 12 lipca 1941 r. naziści oraz kolaboranci ukraińscy w Brodach rozstrzelali 250 Żydów. W poł. lipca na rozkaz władz okupacyjnych powstał Judenrat. Niemcy utworzyli getto jesienią 1941 r. Obejmowało ono ul. Browarną i ul. Słomianą. Przetrzymywano tu 12 tys. Żydów z Brodów i okolicznych wsi (Sokołówki, Łopatyn i Olesko). ¶ Pierwsza deportacja odbyła się 19 września 1942 r. Według różnych źródeł, od 2 do 4,5 tys. osób zebrano na rynku w centrum miasta i przymusowo wywieziono do obozu zagłady. Podczas tej akcji wielu ludzi, którzy wiedzieli o istnieniu i działalności obozu w Bełżcu, odebrało sobie życie. Wielu Żydów zamordowano w ich domach albo na ulicy. Druga akcja wysiedleńcza odbyła się 2 listopada 1942 r., kiedy to do Bełżca przybyła 2,5–3-tys. grupa Żydów, w której skład wchodzili także członkowie Judenratu i policji żydowskiej. ¶ Od 1 grudnia 1942 r. getto było ogrodzone drutem kolczastym. Na 2 ulicach wciąż mieszkało 4 tys. Żydów z Brodów oraz 3 tys. Żydów z okolicznych miasteczek i wsi. Wszelkie kontakty okolicznych mieszkańców z Żydami w getcie były kategorycznie zabronione. Dzienna racja żywnościowa chleba wynosiła 80 g. Po krótkim czasie w getcie wybuchła epidemia tyfusu, na skutek której zimą 1942/1943 r. z głodu i chorób zmarło ok. 1,5 tys. osób. ¶ Na początku 1943 r. zorganizowano tu grupę oporu z Samuelem Weilerem na czele, nie udało się jednak zorganizować powstania w getcie. ¶ Akcja mająca na celu ostateczną likwidację getta rozpoczęła się 21 maja 1943 r. Wtedy członkowie podziemia otworzyli ogień w kierunku straży obozowej. W odpowiedzi straż rozpoczęła masowe ostrzeliwanie całego getta. Wielu Żydów spalono żywcem, innych rozstrzelano na ulicy i w lesie w pobliżu miasteczka. W powstałym chaosie wielu Żydom udało się uciec z getta, a następnie dołączyli do grupy partyzantów żydowskich z Weilerem na czele i przetrwali wojnę. Podczas likwidacji getta do obozu zagłady w Sobiborze wywieziono pozostałe 3 tys. Żydów. Z 10-tysięcznej ludności żydowskiej Brodów jedynie 88 osób przeżyło Holokaust.

Cmentarz ¶ Na nowym cmentarzu żydowskim w Brodach – największym kirkucie w Galicji – dominują nagrobki z 2. poł. XIX w. Pomimo zniszczeń jest on jednym z najlepiej zachowanych cmentarzy żydowskich na współczesnej Ukrainie. Do dziś na kirkucie zostało zachowanych ok. 5,5 tys. nagrobków. Najstarszy należy do Judy, syna Meira (zm. 1833). Tuż za ogrodzeniem, od strony zach., znajduje się zbiorowa mogiła ok. 6 tys. osób rozstrzelanych w tym miejscu w latach Holokaustu.

Ślady obecności ¶ Brody bardzo ucierpiały w okresie obu wojen światowych. Świątynię rzymskokatolicką zamknięto na 50 lat, wierni zaś uczęszczali do parafii w Złoczowie i Krzemieńcu. Nieopodal pozostałości wałów miejskich zachowały się 2 cerkwie w stylu barokowym. Przed wybuchem II wojny światowej w mieście istniało 86 żydowskich budowli kultowych, z których do dziś zachowała się jedynie na poły zniszczona Wielka Synagoga oraz budynek dawnej XIX-wiecznej bóżnicy przy ul. Szczurata 9, który w związku z przebudową na sklep latem 2006 r. utracił wszystkie cechy posiadanego niegdyś stylu.

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XIX w.), ul. Czuprynki ¶ **Synagoga** (XVIII w.), ul. Gonczarska ¶ **Ruiny zamku** (XVII w.), wraz z pałacem Potockich (XVIII w.), ul. Zamkowa ¶ **Cerkiew obronna Narodzenia Bogurodzicy** (1600), ul. Iwana Franki 12 ¶ **Cerkiew św. Trójcy** (1726), ul. Welyki Filwarky 23 ¶ **Cerkiew św. Jerzego**, (XVI–XVII w.), ul. Jurijiwska ¶ **Kościół katolicki** (1596), ul. W. Stusa 9 ¶ **Izba przemysłowo-handlowa** (XIX w.), ul. Kociubyńskoho 8 ¶ Budynek dawnego **Cesarsko-królewskiego Starostwa Powiatowego** (XVIII w.), siedziba Muzeum Historyczno-Krajoznawczego w Brodach, Majdan Swobody 5 ¶ **Uroczysko „Zastawki"**, miejsce staroruskiego miasta wzmiankowanego w latopisie

Okolice

Olesko (28 km): ruiny synagogi (XVIII w.), zamek (XVI w.), obecnie muzeum, kościół św. Trójcy (1545) ¶ **Beresteczko** (35 km): dawna synagoga (XVIII w.), kamienny słup na mogile księcia Aleksandra Prońskiego (XVI w.), kościół św. Trójcy (XVII w.), Muzeum bitwy pod Beresteczkiem (1651)

Krzemieniec

ukr. Кременець, jid. קרעמענץ

„Czemu, mistrzu, tak przyglądasz się tej górze? Czyżbyś nigdy takiej nie widział?". Rabbi odparł: „Patrzę i nie mogę wyjść z podziwu, że taka gruda ziemi tak się nadęła pychą, aż się z niej zrobiła wysoka góra".
Martin Buber, *Opowieści chasydów*, tłum. P. Hertz, Poznań 1986

Pod Górą ❡ Położony pomiędzy malowniczymi wzgórzami Krzemieniec od dawna był wygodnym miejscem dla osiedlania się ludzi. Góra Zamkowa (nazywana również „Górą Boną" na cześć królowej Bony Sforzy) świetnie nadawała się do obrony, dlatego nie dziwi fakt, że umocnienia fortyfikacyjne, według niektórych źródeł, zostały zbudowane na niej w czasach przedchrześcijańskich.

Kilka wieków później wzgórzyste położenie miejscowości stało się przyczyną poważnych problemów młodych Żydów w mieście: nie mogli oni znaleźć nawet skrawka płaskiego terenu do gry w mało znaną wówczas piłkę nożną. Musieli urządzić boisko na wysuszonym „Zgniłym Błocie", do którego trzeba było iść na piechotę przez ok. godzinę.

Krzemieniec to jedno z najstarszych miast Ukrainy. Według danych archeologicznych jest nieprzerwanie zamieszkiwany od końca X w., lecz najstarsza potwierdzona pisemna wzmianka o tej osadzie wiąże się z bitwą księcia wołyńskiego Daniela Romanowicza z wojskiem króla Węgier Andrása II i datuje się ją na wiosnę 1227 r. W 1240 r. zamek krzemieniecki oparł się wojskom tatarskim Batu-chana. W 1366 r. miasto zostało zajęte przez wojska Kazimierza Wielkiego. Po krótkim okresie panowania węgierskiego Krzemieniec znalazł się we władaniu wielkich książąt litewskich. W 1438 r. wielki książę litewski Świdrygiełło nadał miastu prawo magdeburskie. W przywileju zaznaczono, że dotyczy ono: „Rusina, jak też Lacha, i Niemca, i Wołocha, i Ormianina, i Żyda, i Tatara". Świdrygiełło dobrze znał Krzemieniec, chociaż nie od najlepszej strony: przyszły władca spędził przedtem 9 lat w więzieniu na tutejszym zamku.

Żydzi z Krzemieńca ❡ Od XV w. datuje się obecność Żydów w mieście, z krótką przerwą w 1495 r., gdy wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk postanowił wypędzić z Litwy (a więc również z Krzemieńca) wszystkich Żydów. Ten sam władca zezwolił w 1503 r. na powrót Żydów. Według

A Panorama Krzemieńca, 2014, fot. Borys Bertash, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Widok na Krzemieniec i Górę Zamkową, ok. 1920, zbiory Archiwum Państwowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego w Krzemieńcu i Poczajowie

dokumentów, zwrócono im dawny majątek, w tym cmentarze i synagogi. ¶ Społeczność żydowska miasta była na tyle wpływowa, że na przełomie XVI w. i XVII w. Żydzi z Krzemieńca, obok Żydów z Ostroga, reprezentowali wszystkich Żydów z Wołynia na Sejmie Czterech Ziem w Lublinie. W 2. poł. XVI w. w mieście było ponad 50 żydowskich domów, istniała osobna ul. Żydowska (obecnie ul. Szewczenki), funkcjonowała synagoga, dom kahalny oraz szpital (czyli przytułek). Z Krzemieńcem związany był w tym czasie wybitny rabin Mordechaj Jaffe, reprezentujący Krzemieniec na Sejmie Czterech Ziem. Rabin Jaffe pełnił później swoje funkcje rabinackie w Lublinie, Pradze i Poznaniu. ¶ W 1. poł. XVII w. Krzemieniec pozostawał jednym z największych miast województwa wołyńskiego. W 1629 r. liczył on 1224 domy, liczbą mieszkańców ustępował jedynie Ostrogowi (1655 dymów), dwukrotnie przewyższał pod względem liczby mieszkańców centrum wojewódzkie Łuck (546 domów). ¶ Następne stulecia były niełatwe dla miejscowych Żydów. Miasto ucierpiało w czasie powstania Chmielnickiego (nawet Zamek Krzemieniecki został zajęty i zniszczony), w sąsiednim Poczajowie ukazywały się duże nakłady literatury antysemickiej, a w samym Krzemieńcu odbywały się procesy sądowe związane z oskarżeniami Żydów o mordy rytualne oraz wykorzystywanie krwi chrześcijan do produkcji macy.

Wśród osób urodzonych w Krzemieńcu znajdziemy wybitnego przedstawiciela oświecenia żydowskiego Izaaka Bera Lewinsona, genialnego polskiego poetę Juliusza Słowackiego, prawosławnego świętego Aleksandra Chotowickiego, znanego kompozytora ukraińskiego Mychajła Werykiwskiego, amerykańskiego skrzypka pochodzenia żydowskiego Isaaca Sterna. Przez długi czas w tym mieście pracował botanik austriackiego pochodzenia Willibald Besser.

Przy granicy ¶ W 1793 r. Krzemieniec znalazł się na terenach przygranicznych pod rządami Rosji, która początkowo nie ingerowała w sprawy związane z Żydami na anektowanych ziemiach. Jednak pojawienie się granicy przecięło tradycyjne szlaki handlowe i w tej sytuacji wielu Żydów zajęło się przemytem. Od 1812 r. regularnie zaczęły ukazywać się rozkazy i postanowienia, które miały na celu ograniczenie do minimum liczby Żydów w strefie

Dwie połączone kamienice z przełomu XVII w. i XVIII w., tzw. Bliźniaki Krzemienieckie, 2014, fot. Borys Bertash, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

przygranicznej (zazwyczaj w odległości pasa o szerokości 50 wiorst od granicy). Rozkazy te nigdy nie zostały w pełni zrealizowane. Pod koniec XIX w. Żydzi stanowili w Krzemieńcu 37% ogólnej liczby ludności, co było najniższym wskaźnikiem wśród wszystkich miast guberni wołyńskiej. Krzemienieccy Żydzi zamieszkiwali centrum miasta oraz 2 przedmieścia: dubieńskie i wiśniowieckie. Główna ulica miasta nosiła nazwę Żydowskiej (aż do XIX w., kiedy to zmieniono jej nazwę na ul. Szeroką). Miasto żyło wówczas z handlu z pobliską Austrią. Kupcy żydowscy zajmowali się sprzedażą zboża i tytoniu. ¶ Od 1805 r. datuje się okres, kiedy Krzemieniec nazywany był Wołyńskimi Atenami. Tadeusz Czacki otworzył tu wówczas Gimnazjum Wołyńskie, które w 1819 r. zostało przekształcone na Liceum Wołyńskie. Uczelnia ta na przestrzeni ćwierćwiecza pozostawała najważniejszym centrum oświaty i nauki na Ukrainie Prawobrzeżnej, spowodowała ożywienie życia społecznego i kulturalnego oraz odczuwalną zmianę oblicza miasta. W 1817 r. wydawca warszawski pochodzenia żydowskiego Natan Gluksberg otworzył tu księgarnię, a 2 lata później – drukarnię. W ciągu kilkunastu lat wydrukowano tu 61 pozycji książkowych: plany nauczania w liceum, podręczniki dla szkół z wileńskiego okręgu szkolnego, prace naukowe, dzieła literackie. Na skutek represji po powstaniu listopadowym liceum zostało zamknięte, a jego księgozbiory wywieziono do Kijowa, gdzie stały się podstawą do stworzenia biblioteki i Uniwersytetu Kijowskiego. Tam też przeniosła się część wykładowców. ¶ Z sąsiednich Brodów (które znajdowały się wówczas na terytorium Austrii) do Krzemieńca dochodziły nie tylko przemycane towary, lecz także idee. Brody stanowiły silny ośrodek zarówno haskali, jak i chasydyzmu. Na początku XIX w. Krzemieniec posiadał swojego przywódcę społeczności chasydzkiej – był nim Mordechaj, syn złoczowskiego magida Jechiela Michla. W XVIII w. Krzemieniec stał się jednym z najważniejszych ośrodków haskali na Wołyniu. ¶ Z Krzemieńca pochodził Izaak Ber Lewinson (1788–1860) – rabin, pisarz, satyryk, nazywany także „duchowym wodzem maskili". Pomimo że jego teść Nachum Twerski był cadykiem w Czarnobylu i jednym z największych przywódców chasydzkich na Wołyniu, Lewinson odszedł całkowicie od ortodoksji. Próbował zaszczepić idee haskali na Wołyniu, co udawało mu się z wielkim trudem, ale uchodził za jednego z ojców żydowskiego Oświecenia w Rosji. Ze względu na nieprzychylną mu atmosferę w Krzemieńcu Lewinson przeniósł się do pobliskich Brodów. Po powrocie na początku lat 20. XIX w. do rodzinnego miasta zamieszkał w skromnej chatce na obrzeżach Krzemieńca, w której napisał swoje najwybitniejsze dzieła. Tu także odwiedzali

A

B

A Fragment starych zabudowań w Krzemieńcu, 1918–1939, fot. Feliks Nowicki, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

B Sz.Anski i Zusman Kiselhof podczas ekspedycji etnograficznej w Krzemieńcu, 1914, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

go współcześni intelektualiści (nawet minister w rządach Imperium Rosyjskiego hr. Dmitrij Tołstoj). W swoich tekstach Lewinson próbował pokazać Żydom konieczność świeckiej nauki oraz nowych form pracy (szczególnie uprawy roli), a chrześcijanom – bezzasadność rozpowszechnionych mitów antyżydowskich. Jego dzieła były często zatrzymywane przez carską cenzurę, jednak po śmierci autora wznawiano je wielokrotnie oraz tłumaczono na różne języki. Lewinson zmarł w Krzemieńcu w 1860 r. i tu został pochowany.

An-Ski w Krzemieńcu ¶ Etnograficzna ekspedycja Sz. An-skiego (Salomon Rapoport, 1863–1920) odwiedziła Krzemieniec podczas 2 pierwszych sezonów ekspedycji (1912, 1913). Dość dobrze możemy zapoznać się z przebiegiem wizyty z lipca 1912 r. dzięki relacji w Księdze pamięci Krzemieńca. Autor relacji Chanoch Gilernt wspomina, że An-ski przybył do Krzemieńca wraz z Zusmanem Kiselhofem (badaczem folkloru i muzykologiem) i Solomonem Judowinem (malarzem i fotografem). Był piątek, goście zatrzymali się w hotelu Moszego Mełameda, który był zaskoczony gośćmi przybyłymi z Petersburga i mówiącymi w jidysz. „Jacyś dziwni Żydzi przybyli i rejestrując się, podali, że są z Petersburga" – tak opowiadał w miasteczku o przybyszach. An-ski i towarzysze byli bardzo zainteresowani życiem krzemienieckich Żydów, z zaciekawieniem obserwowali życie miasteczka.

Zwykle w piątkowe wieczory ulice były pełne młodych ludzi. Tym razem jednak wszyscy stali pod hotelem, patrząc w okno. Zazdrościli osobom, które wchodziły swobodnie do hotelu. W tym czasie fryzjer Sender Rosental i Jasze Rojtman, syn piekarza Szlojmego, zbliżyli się do wyróżnionej grupy. Obaj czekali w hotelu, bo właśnie dowiedzieli się, że An-ski ustalił z właścicielem hotelu, że zostanie zaprowadzony do małego chasydzkiego domu modlitwy na szabatową modlitwę poranną i że właściciel

A

B

C

Podczas pobytu w Krzemieńcu zespołowi pod kierownictwem An-skiego udało się nagrać wyjątkowe chasydzkie niguny, piosenki ludowe, zapisać mnóstwo miejscowych opowieści i pozyskać dla muzeum w Petersburgu 2 miedziane latarnie z synagogi.

poszedł do niewidomego Pejsiego, szamesa i powiedział mu, że gość przybędzie. An-ski pytał o zwyczaje chasydzkie w domu studiów i detale chasydzkich zachowań. Był wyjątkowo zaintrygowany tym, że istnieje harmonia między chasydami, że wszyscy zbierali się tam i modlili się w ten sam sposób z wyjątkiem Radzinerów, którzy mieli swoją własną synagogę. Żegnając się ze swoimi towarzyszami ekspedycji, An-ski powiedział w jidysz: „dobrego szabatu", wskazując w ten sposób swoim współpracownikom, że powinni zachowywać się godnie, czyli nie powinni palić lub mówić po rosyjsku, i zachowywać się, krótko mówiąc, „po żydowsku". ¶ Na podstawie relacji Chanocha Gilernta w: *Pinkas Kremenic* (hebr. Kronika Krzemieńca), Tel Awiw 1954

Synagogi ¶ Księga pamięci Krzemieńca wymienia 18 synagog i domów modlitwy, które znajdowały się w mieście. Główna synagoga Krzemieńca znajdowała się przy ul. Żydowskiej (obecnie ul. Szewczenki). Według aktu pomiary włócznej z 1563 r., końcu ul. Żydowskiej znajdował się plac „doktora Smujły" (1,5 pręty), na położonej równolegle do niej ul. Średniej – 2 szkolne place (2 i 1,25 pręty) oraz place „doktora Żyda" (4,5 pręty), szpitala żydowskiego (2 pręty) i „Józka szkolnika" (1,25 pręty). Na jednej z tych działek prawdopodobnie znajdowała się bóżnica. Pod koniec XVIII w. zbudowano nową, murowaną synagogę. Zaprojektowano ją na planie prostokąta, miała układ wzdłużny, dziewięciopolową salę modlitewną i dwuspadowy dach. Na wsch. ścianie można było podziwiać kartusz z gwiazdą Dawida i koroną Tory, podtrzymywany przez 2

A Dom zajezdny w Krzemieńcu, 1928, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Synagoga w Krzemieńcu, 1925, fot. Henryk Poddębski, zbiory Instytutu Sztuki PAN

C Dawna synagoga w Krzemieńcu, obecnie dworzec autobusowy, 2014, fot. Borys Bertash, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

D Drewniana zabudowa Krzemieńca, 1918–1939, zbiory Instytutu Sztuki PAN

lwy. W podwórzu mieściła się mniejsza Synagoga Magida, nazywana tak na cześć Jakowa Izraela ben Cwi ha-Lewiego, magida działającego w Krzemieńcu w 2. poł. XVIII w., autora tomów komentarzy *Szewet Me Izrael* (hebr. Plemiona Izraela) i *Agudat Ezow* (hebr. Wiązka hyzopu) wydanych w Żółkwi (1772, 1782). ¶ Przy ul. Żydowskiej znajdowały się też dom kahalny oraz 2 bejt ha-midrasze – stary i nowy, nazywany „Kozackim", będący drugą co do wielkości bóżnicą w mieście. Przy ul. Krawieckiej mieściła się synagoga krawców (jid. sznajder szul), przy ul. Jatkowej zaś bóżnica rzeźników (jid. kacawim szul). Było też kilka bóżnic chasydzkich i izb modlitewnych w prywatnych domach. Synagogi stały także na przedmieściach: Wiśniowieckim i Dubieńskim. ¶ Do czasów współczesnych przetrwał budynek tylko jednej z krzemienieckich synagog, znajdujący się na końcu ul. Dubieńskiej. Gruntownie przebudowany po zniszczeniach wojennych, pełni dziś rolę dworca autobusowego.

Czas zmian ¶ Na początku XX w. dorastające pokolenie Żydów Krzemieńca mogło zdobywać wykształcenie w tradycyjnych placówkach edukacyjnych (chederach, Talmud-Torze oraz w założonej w 1910 r. niewielkiej jesziwie). Powstawały także świeckie placówki oświatowe: w 1907 r. rozpoczął swoją działalność „postępowy cheder" dla dzieci obojga płci z językiem wykładowym hebrajskim. Rok wcześniej otwarto handlową szkołę zawodową z rosyjskim językiem nauczania: według statutu mogło się w niej uczyć 40% Żydów oraz 60% chrześcijan. Żeby osiągnąć odpowiednie proporcje wśród studentów szkoły handlowej, rodzina żydowska pragnąca oddać swoje dziecko na naukę, musiała znaleźć dziecko chrześcijańskie oraz pokryć koszty także jego edukacji (na liście umieszczono także wymóg zakupu artykułów szkolnych).

Ruiny zamku w Krzemieńcu, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

¶ Podczas I wojny światowej linia frontu przebiegała w pobliżu miasta, lecz otoczony przez góry Krzemieniec nie ucierpiał z tego powodu. Krzemienieckich Żydów ominęły też pogromy, które były zjawiskiem rozpowszechnionym w czasie wojny (chociaż napięcie pomiędzy Żydami a chrześcijanami było odczuwalne). W okresie 1917–1920 Krzemieniec 7-krotnie przechodził z rąk do rąk pomiędzy walczącymi stronami. ¶ Od momentu ogłoszenia niepodległości Ukrainy przez Radę Centralną w dniu 22 stycznia 1918 r. do wkroczenia 2 czerwca 1919 r. sił bolszewickich miasto było podporządkowane ukraińskim władzom państwowym, które jednak przez niespełna 1,5 roku swojego istnienia trzykrotnie zmieniły swój wizerunek polityczny i skład personalny. ¶ Podczas wyborów na radnych miejskich, które miały miejsce jesienią 1917 r., Żydzi uzyskali ponad połowę mandatów. Po bolszewickim zamachu stanu w Piotrogrodzie frakcja „Bund" nawoływała do zacieśnienia współpracy z Ukraińską Radą Centralną. W kwietniu następnego roku walczyła ona o wprowadzenie w mieście 8-godzinnego dnia pracy. W 1919 r. Żyd Azril Krzemieniecki na pewien czas objął stanowisko przewodniczącego Rady Miejskiej. ¶ Po wojnie miasto znalazło się w granicach Polski. Według spisu ludności 1921 r. społeczność żydowska liczyła 6397 osób i stanowiła prawie 40% mieszkańców Krzemieńca. W okresie późniejszym na skutek zmiany administracyjnych granic miasta odsetek ludności żydowskiej nieco spadł. Żydowska część mieszkańców gminy posiadała swoje Towarzystwo Opieki nad Starcami, Żydowski Klub Sportowy „Hasmonea", Żydowski Robotniczy Klub Sportowy „Jutrznia". Organizacja syjonistyczna i żydowskie związki zawodowe posiadały swoje biblioteki. Ukazywała się prasa w języku jidysz. W czasopiśmie „Kremenicer Sztyme" (jid. Głos Krzemieńca) w 1931 r. został opublikowany raport przedstawiający sytuację społeczności żydowskiej w mieście.

Sytuacja ekonomiczna społeczności żydowskiej jest trudna i pogarsza się z roku na rok. Znaczna część społeczeństwa jest zrujnowana i musi szukać nowych źródeł zarabiania na życie, gdyż stare przestały wystarczać. Wielu szanowanych kupców zbankrutowało, sytuacja drobnych sklepikarzy i rzemieślników jest jeszcze gorsza. Bezrobocie i niskie zarobki przynoszą głód i nędzę. ¶ Na podstawie „Kremenicer Sztyme" z 19 grudnia 1931 r.

Stary cmentarz żydowski w Krzemieńcu, 2014, fot. Borys Bertash, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Począwszy od lat 20. XX w., krzemienieccy Żydzi zaczęli w sposób zorganizowany wyjeżdżać do Palestyny. Wstępne przygotowania do tego odbywały się we wsi Werba (obecnie w obwodzie równieńskim), gdzie został zorganizowany kibuc – osada, w której próbowano żyć według nowych reguł. Mieszkańcy kibucu uczyli się języka hebrajskiego, rodzajów prac, które mogły być przydatne w Izraelu oraz, według wspomnień świadków, dużo śpiewali.

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. Krzemieniec został zajęty przez Armię Czerwoną. Do miasta napłynęła rzesza żydowskich uchodźców z okupowanej przez Niemcy części Polski. Wiosną 1940 r. władze postawiły uchodźcom wymóg zarejestrowania się i poinformowania o chęci pozostania w Związku Radzieckim lub powrotu do Polski. Do tych, którzy podjęli decyzję o powrocie, niespodziewanie w nocy zapukali funkcjonariusze NKWD. Całe rodziny pakowano do wagonów i wywożono na Syberię. Zakazano wszystkich partii żydowskich, ruchów, a nawet działalności kółka teatralnego. Kontynuowało swoją działalność jedynie kino, lecz wyświetlano w nim wyłącznie filmy radzieckie. NKWD zamordowało w miejscowym więzieniu 100–150 więźniów, Ukraińców i Polaków. Niemcy wkroczyli do miasta 2 lipca 1941 r. Mieszkało wtedy w Krzemieńcu ponad 8,5 tys. Żydów. Następnego dnia miał miejsce pogrom ludności żydowskiej, zorganizowany z udziałem miejscowych ukraińskich nacjonalistów, podczas którego zamordowano co najmniej 130 Żydów. 23 lipca 1941 r. Niemcy dokonali masowej egzekucji inteligencji żydowskiej, a 28 lipca nastąpiły aresztowania przedstawicieli inteligencji polskiej i ukraińskiej. 1 marca 1942 r. w centrum miasta utworzone zostało getto. Bardzo wiele osób zmarło w nim z głodu. 10 sierpnia 1942 r. Niemcy rozpoczęli likwidację getta, tego dnia rozstrzelano ok. 5 tys. osób. Z różnych przekazów wiadomo, że grupa uzbrojonej młodzieży żydowskiej stawiła opór okupantom. Getto zostało podpalone, a ludzi wyprowadzano i rozstrzeliwano w pobliżu fabryki tytoniowej. Do dzisiaj nie wiadomo, kto podpalił getto – Żydzi w samoobronie czy Niemcy, by zmusić Żydów do wychodzenia z kryjówek.

W wyniku pożaru spłonęła zabytkowa część miasta. Z całego getta uratowało się zaledwie 14 osób.

Pamięć ¶ Nie ma dziś w Krzemieńcu społeczności żydowskiej. Żydzi krzemienieccy, którym udało się przetrwać Zagładę lub wyemigrować z miasta wcześniej, jak też ich potomkowie, utworzyli aktywnie działające ziomkostwa w Izraelu, USA oraz Argentynie. Efektem ich pracy są nie tylko 2 Księgi pamięci, wydane w 1954 r. w Izraelu i w 1965 r. w Argentynie, lecz także wydawane w Izraelu czasopismo „Kol Kremenic" (hebr. Głos Krzemieńca).

Jako roczne dziecko z Krzemieńca do USA wyjechał wraz z rodziną przyszły skrzypek **Isaac Stern** (1920–2001) – to właśnie jego grę można usłyszeć w hollywoodzkim filmie z 1971 r. *Skrzypek na dachu*, który zdobył wiele nagród filmowych – 3 Oskary oraz 2 Złote Globy.

Na rok przed wybuchem wojny do USA wyemigrował **Mark Kac** (1914–1984), który wówczas był już doktorem nauk matematycznych, jednym z przedstawicieli tzw. lwowskiej szkoły matematycznej. Później został wybitnym ekspertem teorii spektralnej oraz laureatem prestiżowych nagród w dziedzinie matematyki.

W miejscu mogiły zbiorowej położonej na terenie dawnej fabryki tytoniu, gdzie zamordowano kilka tysięcy krzemienieckich Żydów, stoją 2 pomniki. Pierwszy ustawiono jeszcze w czasach radzieckich. Drugi stanął w 1992 r. z inicjatywy izraelskiego ziomkostwa dawnych mieszkańców Krzemieńca. W okolicy znajdziemy też mogiłę zbiorową przedstawicieli inteligencji pochodzenia ukraińskiego, polskiego i żydowskiego, zamordowanych przez hitlerowców pod Górą Krzyżową. ¶ Dzisiejszy Krzemieniec to miasto rejonowe, w którym mieszka ok. 20 tys. osób, ważny ośrodek lokalnej turystyki, siedziba Krzemieniecko-Poczajowskiego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego. Piękna przyroda, malownicze krajobrazy, owiana legendami przeszłość, liczne zabytki, głębokie tradycje życia duchowego, ciekawe okolice – zapewniają mu sławę jednej z największych pereł turystycznych Ukrainy i przyciągają tu tysiące gości.

Cmentarze ¶ Na otaczających Krzemieniec wzgórzach są malowniczo rozmieszczone cmentarze różnych wyznań i narodowości. Najstarsze zachowane nagrobki znajdziemy na cmentarzu żydowskim znajdującym się na zboczu góry Czercza. Wśród ok. 7 tys. zachowanych macew znajduje się tam ok. 50 kamieni nagrobnych pochodzących z XVI w. Na innym zboczu tej samej góry znajdziemy kozacki Cmentarz Piatnicki, na którym pochowano Kozaków Maksyma Krywonosa, którzy zginęli podczas oblężenia miasta w 1648 r. Na założonym pod koniec XVIII w. Cmentarzu Tunickim chowano wspólnie chrześcijan obrządków prawosławnego, unickiego i rzymskokatolickiego.

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVI w.), ul. Dżerelna ¶ **Dawna synagoga** (XIX w.), ul. Dubieńska ¶ **Ruiny zamku** (XIII w.), na górze Bony ¶ **Cmentarz kozacki** (XVII w.), ul. Kozatska ¶ **Sobór prawosławny św. Mikołaja**, dawny klasztor oo. Franciszkanów (XVII w.), ul. Szewczenki 57 ¶ Zespół gmachów dawnego **Kolegium Krzemienieckiego** (XVIII w.), ul. Licejna 1 ¶ **Monaster Objawienia Pańskiego** (XVIII w.), ul. Dubieńska ¶ **Domy bliźniacze** (XVIII w.), ul. Medowa 1 ¶ **Kościół św. Stanisława** (XIX w.), ul. Szewczenki 30 ¶ **Krzemienieckie Muzeum Krajoznawcze**, ul. Szewczenki 90, tel. +38 035 462 27 38 ¶ **Muzeum Juliusza Słowackiego** w rodzinnym domu poety, ul. Słowackoho 16

Okolice

KRZEMIENIEC

Poczajów (23 km): prawosławny monaster męski – Ławra Poczajowska (XVI w.) ¶ **Wiśniowiec** (25 km): cmentarz żydowski (XVI w., kilkaset macew, najstarsza z 1583 r.), pałac i park Wiśniowieckich (1720), cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego (1530) ¶ **Szumsk** (38 km): cmentarz żydowski (XVIII w., ponad 100 macew), cerkiew Przemienienia Pańskiego (XVII w.), kościół Niepokalanego Poczęcia NMP (1852) ¶ **Jampol** (46 km): cmentarz żydowski (XVI w.), ohel Magida ze Złoczowa, centrum pielgrzymek chasydów ¶ **Zbaraż** (52 km): cmentarz żydowski (XVIII w.), dawna synagoga (XVIII w.), zamek Zbaraskich (1626), klasztor i kościół oo. Bernardynów (XVII w.), cerkiew Przemienienia Pańskiego (XVII w.), cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej (XVIII w.) ¶ **Park Narodowy „Góry Krzemienieckie”**

Dubno

ukr. Дубно, jid. דובנע

Jest to jedno z najhandlowniejszych i najożywieńszych w pewne roku pory miasteczek naszych.
J.I. Kraszewski, *Wieczory wołyńskie*, Lwów 1859

Kontrakty ¶ Dubno jest jednym z najstarszych miast w obwodzie równeńskim. Pierwsza pisemna wzmianka o nim pochodzi z 1100 r. Od końca XIV w. w statusie osady wiejskiej Dubno należało do dóbr rodu książąt Ostrogskich. W 1498 r. wielki książę litewski Aleksander nadał osadzie prawa miejskie na prośbę właściciela Dubna księcia Konstantego Ostrogskiego. W tym okresie dokonano modernizacji zamku i przebudowano go z drewnianego na kamienny. W 1. poł. XVI w. Dubno zamieniło się w miasto-twierdzę. Dzięki tym fortyfikacjom przeszło do historii jako miasto, które nigdy nie zostało zajęte podczas najazdów tatarskich, zamku nie zdołali zdobyć również Kozacy. Jedną z największych przynęt dla wrogich wojsk były skarby zamku dubieńskiego. Według rejestru z 1616 r. był tu zgromadzony największy skarbiec wśród wszystkich dóbr książąt Ostrogskich. ¶ W 1774 r. Dubno stało się ważnym ośrodkiem handlowym dzięki ustanowieniu jarmarków kontraktowych, które odbywały się do 1795 r. Po tej dacie stało się miastem z największą społecznością żydowską na Wołyniu. Osiągane z kontraktów zyski pozwoliły ówczesnym właścicielom miasta – książętom Lubomirskim – znacznie rozwinąć miejską infrastrukturę. W tym okresie ulice wyłożono brukiem, zbudowano wiele murowanych budynków. Wzrost znaczenia handlowego i kulturowego Dubna sprawił, że pod koniec XVIII w. i na początku XIX w. stało się ono największym miastem na Wołyniu.

My, co potrzebujemy pewnych terminów w roku, co by nam przypomniały, że mamy myśleć o sobie, zjeżdżamy się tu na tak zwane kontrakty. Dubieńskie przez długi czas walczyły o lepszą z Lwowskiemi, dziś grożą im coraz więcej uczęszczane Kijowskie. […] *Oprócz bramy wjezdnej od strony Murawicy, zwanej Łucką, na której zbierała się loża masońska w pierwszych latach naszego wieku, bliskiego kościoła i klasztoru pobernardyńskiego, nowszego parafialnego, jednego klasztoru żeńskiego, tak zwanego ratusza w pośrodku miasteczka w rynku, gdzie się mieści sala kontraktowa i sklepy, Dubno ma ledwie kilka murowanych kamienic, i od lat kilku nie widać, by się podnosiło.* ¶
J.I. Kraszewski, *Wieczory wołyńskie*, Lwów 1859.

Kiedy jarmarki kontraktowe zostały przeniesione do innych miast, życie gospodarcze Dubna znacząco podupadło. Od 2. poł. XIX w. Dubno coraz bardziej nabierało cech miasteczka wojskowego ze względu na stacjonowanie w mieście 41. Selengińskiego Pułku Piechoty i 11. Czugujewskiego Pułku Ułanów. Pod koniec XIX w. w pobliżu Dubna zbudowano fort, który pełnił rolę ważnego wojskowego obiektu strategicznego Rosji na granicy z Austro-Węgrami.

Żydzi z Dubna ¶ Pierwsza wzmianka o Żydach w mieście jest datowana na 1532 r. Informuje o tym, że Żydzi mają w posiadaniu 300 wołów. W XVI w. do Dubna przyjechali Żydzi z Hiszpanii oraz orleańscy Żydzi z Francji. Na skalę masową Żydzi zaczęli osiedlać się w miasteczku już po podpisaniu Unii Lubelskiej (1569).

A

B

A Budynek bramny zamku w Dubnie, 2014, fot. Robert Miedziocha, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Brama Łucka w Dubnie, 2014, fot. Jurij Pszenicznyj

Jednym z unikatowych znalezisk związanych ze społecznością żydowską w Dubnie jest tajemniczy przedmiot z marglu. Jego podstawa jest wyraziście zaznaczona, spłaszczona i posiada kształt zbliżony do kwadratu. Górna część wydłużona, na jej końcu znajduje się rozszerzona tarcza z wyrzeźbionymi symbolami, przedzielonymi poziomą linią. Na tarczy heraldycznej widnieją wyraziste wizerunki 2 dłoni, a nad nimi – 3 litery alfabetu hebrajskiego. Wymiary: wys. – 2,3 cm, dł. zachowanej strony podstawy – 2 cm, wymiary tarczy 1,6 × 1,8 cm. Napis na artefakcie można przetłumaczyć w sposób następujący: „Dla błogosławieństwa kohena". Możliwe, że wyrób ten wykorzystywano jako pieczątkę lub matrycę do jej odlewania. Niewykluczone też, że był wykorzystywany jako przykrywka lub element dekoracyjny jakiegoś narzędzia lub naczynia. Znaleziony nieopodal synagogi dubieńskiej przedmiot jest datowany na XVI w. Obecnie jest to najstarszy przedmiot związany z historią społeczności żydowskiej Dubna. Znajduje się w Rezerwacie Historyczno-Kulturowym Dubna.

W 1649 r. w czasie powstania Bohdana Chmielnickiego Zamek Dubieński nie został zdobyty przez Kozaków. Kiedy oddział Buniaka zbliżył się do miasta, wojewoda z 80 polskimi żołnierzami zamknął się w zamku. Postanowiono nie wpuszczać Żydów do twierdzy, na skutek czego od 1,1 tys. do 1,5 tys. osób zostało zamordowanych przez Kozaków przed samym zamkiem. Społeczność

A Dubno, widok na miasto, 1925, fot. Henryk Poddębski, Zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Mieszkańcy Dubna w pobliżu synagogi, ok. 1914, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

żydowska odrodziła się po tej tragedii, czego dowodzi m.in. mapa miasta z 1671 r. zawierająca oznaczenia synagogi i dzielnicy żydowskiej.

Cennym przedmiotem rytualnym w wielkiej synagodze była srebrna menora o wysokości 100 cm i szerokości 110 cm. Według legendy, menora została skradziona, przy czym złodziej połamał menorę, żeby się zmieściła w worku i próbował ją sprzedać. Ludzie zobaczyli, że sprzedawał menorę, pojmali go, a to, co zostało po menorze, oddali do synagogi. ¶ Na podstawie: *Dubno. Sefer zikaron* (hebr. Dubno. Księga pamięci), Tel Awiw 1966

W 1716 r. przed miejscowym sądem stanęła dziewczyna, która przeszła z chrześcijaństwa na judaizm, żeby móc wyjść za mąż za Żyda. Sąd podjął decyzję o spaleniu panny młodej żywcem. Kahał, który pozwolił na ten ślub, został ukarany karą wysokiej grzywny; wówczas też zakazano Żydom zatrudniania służących chrześcijan. Nierzadko też zdarzały się konflikty pomiędzy społecznością żydowską a klasztorami. W dokumentach z końca XVI w. i początku XVII w. można znaleźć świadectwa o sporach z powodu stawów, browarów i karczmy.

Magid z Dubna i inni ¶ W Dubnie pracował jeden z najsłynniejszych XVIII-wiecznych kaznodziei żydowskich Jakow ben Wolf Kranz (Magid z Dubna), urodził się tłumacz *Pięcioksięgu* Salomon ben Joel oraz pisarz i publicysta Chaim Cwi Lerner. ¶ **Jakow ben Wolf Kranz** (1740–1804) – był kaznodzieją w Międzyrzeczu, Żółkwi, Dubnie (tutaj mieszkał przez 18 lat), Włodawie, Kaliszu i Zamościu. Cieszył się ogromną popularnością. Odwiedził też Niemcy, gdzie głosił wspaniałe kazania w najważniejszych społecznościach. W Berlinie poznał Mojżesza Mendelssohna (żydowsko-niemieckiego filozofa, założyciela i duchowego przywódcę haskali; idee Mendelssohna wywarły ogromny wpływ na rozwój idei oświecenia niemieckiego oraz reformizmu

w judaizmie w XIX w.), który za jego błyskotliwość i zamiłowanie do przypowieści nazwał go „żydowskim Ezopem". Torę oraz późniejsze dzieła piśmiennictwa żydowskiego komentował, dodając przypowieści i wzięte z życia przykłady. Jego dowcipy o chasydach (za którymi Kranz nie przepadał) były nacechowane ludowym humorem. Swoją wyjątkową popularność Magid z Dubna zawdzięczał nie tylko talentowi krasomówczemu, lecz także wnikliwemu umysłowi i głębokiemu, jasnemu rozumieniu życia. Jego dzieła po śmierci opublikował syn Izaak.

Aron ha-kodesz w synagodze w Dubnie, lata 30. XX w., zbiory Instytutu Sztuki PAN

Pewnego razu Gaon z Wilna, bez wątpienia najbardziej wpływowy autorytet prawny spośród osiemnastowiecznych Żydów, zapytał Jakowa Kranza, dlaczego tak bardzo lubi przypowieści i bajki. Czy nie byłoby lepiej w kazaniu przedstawić twierdzenie bezpośrednio? Powiedzieć Żydom prawdę, prosto w twarz! Cóż, powiedział Magid z Dubna, pozwól mi odpowiedzieć przypowieścią. ¶ *Pewnego razu naga Prawda wędrowała ulicami sztetla, poszukując jałmużny. Nikt nie chciał jej powitać, nikt jej nie wpuścił i nikt nie chciał jej rozpoznać. Była zdesperowana i przygnębiona, a jej życie było przykre. Pewnego razu spotkała Przypowieść, która zadała jej pytanie: co się z tobą dzieje, siostro? Prawda narzekała i płakała gorzko. Cóż, powiedziała Przypowieść, spróbujmy czegoś innego. Pożyczę ci moje ubranie, a ty się w nim przejdziesz w poszukiwaniu wsparcia i pomocy. Pasuje? Prawda się zgodziła. Kiedy tylko założyła ubranie przypowieści, wszyscy zaczęli się ku niej zwracać, każdy jej poszukiwał, witał ją i cieszył się z jej obecności, czując się podniesionym na duchu.* ¶ Yohanan Petrovsky-Shtern, *Opowieść o dwóch miasteczkach*, 2015, www.shtetlroutes.eu [tłum. Wojciech Szwedowski]

Salomon (Szlomo) ben Joel Dubno (1738–1813) – tłumacz Pięcioksięgu, filolog, poeta. Od 1767 r. mieszkał w Amsterdamie oraz Berlinie. Był nauczycielem syna Mojżesza Mendelssohna, który, wysoko ceniąc wiedzę Dubny, został jego opiekunem i przyjacielem. Właśnie Dubno, kiedy zobaczył tłumaczenie Pięcioksięgu na język niemiecki, które Mendelssohn robił dla swojego syna, nalegał na jego wydanie i napisał komentarz do tekstu. Zmarł w Amsterdamie. ¶ W 1794 r. w mieście otwarto drukarnię żydowską, która działała na przestrzeni 40 lat. W 1857 r. w Dubnie istniało 15 synagog i domów modlitwy oraz 22 chedery. Od 1893 r. w mieście funkcjonowała grupa „Chowewej Syjon". ¶ **Chaim Cwi Lerner** (1815–1889) – żydowski uczony, pisarz i publicysta. Urodził się w Dubnie. Dzięki wsparciu żydowskich działaczy

Wejście do synagogi w Dubnie, przed 1914, zbiory Instytutu Sztuki PAN

oświatowych uczył się w prywatnej szkole żydowskiej Sterna w Odessie. Pracował w szkole żydowskiej w Berdyczowie, a od 1851 r. w Szkole Rabinów w Żytomierzu. Zdobył autorytet, publikując podręcznik gramatyki języka hebrajskiego *More ha-laszon*, który został 6-krotnie wydany jeszcze za życia autora oraz kilkakrotnie po jego śmierci. Podręcznik ten zawdzięcza swoją popularność zastosowanemu systemowi tłumaczenia gramatyki podobnemu do systemu stosowanego w nauczaniu języków europejskich, co pozwalało na łatwiejsze opanowanie poszczególnych tematów w porównaniu z podręcznikami poprzedników. Lerner zajmował się również działalnością tłumaczeniową oraz występował z odczytami. ¶ W 1861 r. liczba ludności Dubna wynosiła 7922 osoby, z których 6258 stanowili Żydzi, natomiast w 1897 r. na 14257 mieszkańców miasta – 7018 osób miało żydowskie pochodzenie. ¶ **Abraham-Ber Gottlober** (1810–1899) – żydowski poeta, historyk i dziennikarz; działacz haskali. Urodził się w Starokonstantynowie, w latach młodości studiował Biblię i Talmud, był silnie zafascynowany kabałą. W 1828 r., kiedy poznał w Tarnopolu znanego żydowskiego działacza oświatowego J. Perla, poświęcił się z zapałem studiowaniu świeckich nauk. Decydujący wpływ na światopogląd Gottlobera wywarła znajomość z żydowskimi działaczami haskali – M.M. Lefinem oraz I.B. Lewinsohnem. Gottlober został jednym z liderów oraz promotorów idei i nadziei ówczesnych maskilim (oświeconych Żydów). W swoich wierszach i prozie Gottlober walczył o edukację, z entuzjazmem witał zapoczątkowaną przez rząd reformę szkolną i krytykował ortodoksyjnych Żydów za ich zacofanie. Pracował w szkołach państwowych dla żydowskich chłopców w Kamieńcu Podolskim i Starokonstantynowie. Od 1866 r. wykładał Talmud w Szkole Rabinów w Żytomierzu. Po jej likwidacji w 1873 r. zamieszkał w Dubnie i w 1876 r. założył czasopismo „Ha-Boker Or". Pamiętniki Gottlobera oraz jego autobiografia stanowią cenne źródło wiedzy o historii kultury Żydów europejskich w 1. poł. XIX w. Ostatnie lata swojego życia stary i niewidomy poeta spędził w Białymstoku. ¶ **Salomon Mandelkern** (1846–1902) – pisarz, leksykograf, tłumacz. Urodził się w miasteczku Młynów w powiecie dubieńskim, w rodzinie chasydzkiej.

Przyjechawszy do Dubna w wieku 16 lat, kontynuował edukację religijną, ucząc się u miejscowych rabinów, jednocześnie opanowując języki europejskie. Ukończył Wydział Języków Wschodnich Uniwersytetu Petersburskiego oraz Wydział Prawa na Uniwersytecie Odeskim. W latach 1873–1880 pracował jako pomocnik rabina w Odessie. Napisał 3-tomową historię Rosji i Polski w języku hebrajskim, przetłumaczył na język rosyjski kronikę Natana Hanowera. ¶ W 1880 r. przeniósł się do Lipska, gdzie zafascynował się syjonizmem. Opublikował 2 tomy własnych wierszy. Był jednym z pierwszych poetów piszących w języku hebrajskim, którzy wykorzystali formę ballady. Tłumaczył na język hebrajski utwory Goethego, Heinego, Byrona, Puszkina, Lermontowa, a na język niemiecki opowiadania W. Korołenki. Głównym dziełem Mandelkerna, któremu zawdzięcza światową sławę, była konkordancja żydowsko-aramejska, wydana w 1896 r. (ostatnie wydanie – 1967).

Gimnazjum żydowskie, 1928, zbiory Rezerwatu Historyczno-Kulturowego Dubna

Dzielnica żydowska ¶ Dzielnica żydowska była położona w płd. części miasta. Wzrost liczby ludności żydowskiej spowodował powstanie zwartej zabudowy i wielu małych uliczek i zaułków. Te osobliwości układu przestrzennego dzielnicy zostały zachowane do dzisiaj. ¶ Gdy Żydzi zamieszkali w Dubnie, przekazano im płd. część gruntów miejskich, przylegającą do bagnistych brzegów Ikwy. W latach 1782–1795 na miejscu drewnianej bóżnicy zbudowano wielką kamienną synagogę, która zachowała się do dziś. Budowę ufundował kahał przy wsparciu finansowym księcia Michała Lubomirskiego. Dlatego właśnie nad drzwiami wejściowymi do synagogi umieszczono tablicę z wizerunkiem herbu rodowego Lubomirskich z inicjałami księcia i napisem w języku hebrajskim: „Do domu Bożego chodziliśmy tłumnie" oznaczającym rok żydowski 5553 (w kalendarzu gregoriańskim 1792–93). W synagogach w tym regionie Żydzi wspominali imię hojnego księcia w swoich modlitwach.

Synagoga w Dubnie to piękna kamienna budowla o wysokości około 30 łokci (21 metrów). Jej kopuła jest podtrzymywana przez szesnaście kolumn, umieszczonych w czterech rzędach. Budowa trwała około dwunastu lat, od 5543 do 5554 r., kiedy, według zapisów w księdze sprawozdań społeczności, zaczęto tu się modlić. […] *Minęło dwadzieścia pięć lat od chwili, gdy pewien godny zaufania, stary siedemdziesięcioletni człowiek opowiedział mi o tym, co słyszał w młodości od swojego osiemdziesięcioletniego ojca, kiedy położono kamień węgielny pod budowę synagogi. Widział on na własne oczy, jak mieszkańcy Dubna, przywódcy społeczności i inne ważne osoby siedzieli przy stołach,*

zrobionych z drewnianych desek ułożonych na beczkach po winie, widział szklanki z napojami i miodowe ciasteczka przed nimi. Wśród tego towarzystwa był też książę, wysoko postawiony urzędnik Królestwa Polskiego, dowódca wojskowy, który wychylił z nimi kielich, powiedział coś, a potem ich pobłogosławił: Żebyście pomyślnie skończyli budować to, co zaczęliście, i żebyście się modlili w tej synagodze do Boga, który stworzył niebo i ziemię, i wszystko, co żywe na ziemi. ¶ Na podstawie: *Dubno. Sefer zikaron* (hebr. Dubno. Księga pamięci), Tel Awiw 1966

I wojna światowa i jej skutki

¶ W okresie I wojny światowej gospodarka miasta znacząco podupadła. Dubno było miastem zniszczonym i opuszczonym. Dodatkowo wybuchła epidemia ospy i tyfusu. Przebywające tu wojska wykorzystywały każdą możliwość, żeby rabować miejscową ludność. W tym celu wykorzystywano zarówno liczne „kontrybucje", jak i otwarty rabunek, branie zakładników i żądanie wykupu. W lipcu 1919 r. Żydzi z Dubna musieli zmierzyć się z kolejną próbą – władze bolszewickie wydały rozkaz likwidacji kahału, który na przestrzeni wieków pełnił funkcję ośrodka życia społecznego dla miejscowych Żydów.

Izaak Babel (1894–1941) – pisarz rosyjski pochodzenia żydowskiego, znany przede wszystkim z tomu opowiań *Armia konna*. W 1920 r. jako żołnierz 1. Armii Konnej Woroszyłowa i Budionnego przebywał w różnych miejscowościach obwodu równieńskiego, jego obserwacje znalazły odbicie na stronach jego późniejszych utworów. Na przykładzie wydarzeń w Dubnie szczegółowo opisał realia „misji wyzwoleńczej" bolszewików. Represjonowany przez NKWD.

Dubieńskie synagogi. Wszystko porozwalane. Ocalały dwie malutkie kapliczki, stuletnie, dwie małe izdebki, po brzegi pełne wspomnień, obok cztery bóżnice, za nimi pastwisko, pola i zachodzące słońce. Bóżnice niskie, stareńkie, zielone i granatowe domki; chasydzka ma wnętrze bez śladu architektury. Idę do chasydzkiej. Piątek, jakie pokraczne postacie, jakie wynędzniałe twarze, zmartwychwstało przede mną wszystko, co tu się działo przez 300 lat – starcy biegają po bóżnicy, nie ma krzyku, ale wszyscy snują się z kąta w kąt nie wiedzieć czemu, modlitwy zupełnie chaotyczne. […]. *Cichy wieczór w bóżnicy, to zawsze ma na mnie wpływ nieodparty, te cztery bóżniczki w szeregu.* […] *Jakże to, właśnie w naszym stuleciu ma przyjść na to zagłada?* ¶ Izaak Babel, *Dziennik 1920*, tłum. Jerzy Pomianowski, Warszawa 1990

W latach 1921–1922 społeczność żydowska zaczęła stopniowo odbudowywać swoje struktury, m.in. instytucje zajmujące się niesieniem pomocy i wsparcia dla potrzebujących. Fundusze były bardzo ograniczone, dlatego też zwrócono się o pomoc do Żydów z zagranicy. W pierwszej kolejności powstał szpital. W pierwszych latach pracy szpitala nie było w nim chirurga, i chorzy, którzy potrzebowali operacji, musieli jechać do Lwowa (nie zawsze do niego dojeżdżając). Dopiero w 1925 r. do Dubna przeprowadziło

się małżeństwo chirurgów Rojtmanów. Otrzymali do dyspozycji dużą salę operacyjną i sprzęт RTG.

Edukacja żydowska ¶ Podobnie jak w innych sztetlach, edukacja Żydów w Dubnie początkowo miała charakter wyłącznie religijny. Poł. XIX w. przyniosła zmiany w tej dziedzinie: w 1876 r. powstała pierwsza żydowska prywatna szkoła zawodowa, a w 1890 r. – otwarto kolejną. Kiedy w 1907 r. w mieście na koszt hr. Szuwałowej założono gimnazjum dla kobiet, naukę w niej podjęły również uczennice pochodzenia żydowskiego, a dwoje Żydów wchodziło w skład rady opiekuńczej tej placówki edukacyjnej. W tym samym roku powstało gimnazjum dla chłopców. Spośród 310 jego uczniów 230 było pochodzenia żydowskiego. Program nauczania Dubieńskiego Gimnazjum Handlowego oprócz matematyki, ekonomii i towaroznawstwa, przewidywał również naukę o reklamie oraz esperanto. W mieście istniało również gimnazjum Tarbut, które upowszechniało język hebrajski. Żydzi pragnący wyjechać do Palestyny zdobywali doświadczenie robotnicze, pracując w warsztatach, natomiast rolnictwa można było się uczyć, pracując w hachszarze znajdującej się w uroczysku o nazwie „Palestyna". Część młodzieży żydowskiej należała do Ha-Szomer ha-Cair. Działał także klub sportowy Makabi.

II wojna światowa i Zagłada ¶ We wrześniu 1939 r. Dubno zostało przyłączone do ZSRR. 25 czerwca 1941 r. do Dubna wkroczyły wojska niemieckie. Rozpoczęły się prześladowania i eksterminacja dubieńskich Żydów, których mieszkało wtedy w mieście ok. 12 tys. W kwietniu 1942 r. utworzono getto (oprócz Żydów znaleźli się w nim również Romowie). 27 maja 1942 r. Einsatzgruppen na starym lotnisku za miastem dokonała egzekucji na ok. 3,8 tys. Żydów. Ostatni mieszkańcy getta zostali zamordowani w październiku 1942 r. Holokaust przeżyło jedynie kilkudziesięciu dubieńskich Żydów.

Dubno, ul. Kyryła i Mefodija, w tle budynek synagogi, 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Ślady obecności ¶ Współczesne Dubno ma ok. 38 tys. mieszkańców. Nie ma tu zarejestrowanej społeczności żydowskiej. Zachowała się architektura dawnej dzielnicy żydowskiej. Na płd. od rynku stoi opuszczony budynek dawnej synagogi. Za dworcem autobusowym znajduje się zniszczony cmentarz żydowski z XVI w. Zachowały się na nim jedynie szczątki macew. Umieszczono tu też pomnik i tablicę przypominające o przeznaczeniu miejsca. Muzeum w dubieńskim zamku jest jedną z ważniejszych regionalnych atrakcji turystycznych, część ekspozycji muzealnej jest poświęcona historii społeczności żydowskiej miasta.

Warto zobaczyć

Synagoga (XVIII w.), ul. Kyryła i Mefodija 23 ¶ **Zamek książąt Ostrogskich**: zespół obejmuje budowle pałacu książąt Ostrogskich z XVI w., skrzydła nadbramnego z XVI–XVII w. oraz pałacu książąt Lubomirskich z XVIII w., ul. Zamkowa 7a ¶ **Klasztor oo. Bernardynów** (1629), ul. Danyła Hałyćkoho 28 ¶ **Brama Łucka** (1623), ul. Danyła Hałyćkoho 32 ¶ **Cerkiew św. Jerzego** i dzwonnica cerkwi św. Jerzego (1700), ul. Sadowa 10 ¶ **Kościół i klasztor ss. Karmelitanek** (1630–1742), ul. Tarasa Szewczenka 51 ¶ **Dom Dąbrowskiego** (XIX w.), ul. Mychajła Hryszewśkoho 156 ¶ **Sobór św. Eliasza** (1908), ul. Danyła Hałyćkoho 13 ¶ **Domy kupieckie** (XIX w.), ul. Kyryła i Mefodija 6, 10 ¶ **Dom Elberta** (XIX w.), ul. Tarasa Bulby 4 ¶ **Dom Grynberga** (XVIII w.), ul. Swobody 1 ¶ **Kościół parafialny**(1830), ul. Ostrożkoho 18 ¶ **Domy handlowo-mieszkalne** (XIX w.), ul. Swobody 8–18, ul. Mychajła Drahomanowa 1, ul. Kyryła i Mefodija 12, **Zakłady chmielarskie** (XIX w.), ul. Swobody 48 ¶ **Cerkiew Przemienienia Pańskiego (Spaso-Preobrażeńska)** (XVI w.), ul. Iwana Franki 30 ¶ **Dwór hr. Szuwałowej** (XIX w.), ul. Mychajła Hryszewśkoho 104

Okolice

Tarakanów (6 km): fort obronny (XIX w.) ¶ **Młynów** (20 km): cmentarz żydowski (XVIII w.), pałac (1791), obecnie muzeum, cerkiew Opieki Matki Bożej (1840) ¶ **Mizocz** (30 km): cmentarz żydowski (XVIII w.), kościół Jana Nepomucena (1795) ¶ **Zdołbunów** (42 km): cmentarz żydowski (XVIII w.), ponad 100 macew, kościół św. św. Piotra i Pawła (1908) ¶ **Równe** (45 km): stolica regionu, cmentarz żydowski (XVI w.), 2 synagogi (XIX w., ul. Szkilna), Muzeum Historyczno-Krajoznawcze, kościoły, cerkwie, parki, teatry ¶ **Klewań** (64 km): cmentarz żydowski (XVIII w.), dawna synagoga (XIX w.), zamek Czartoryskich (XV w.), kościół Zwiastowania NMP (1630), cerkiew Narodzenia Bogarodzicy (1777), kolejowy zielony „tunel miłości”

DUBNO

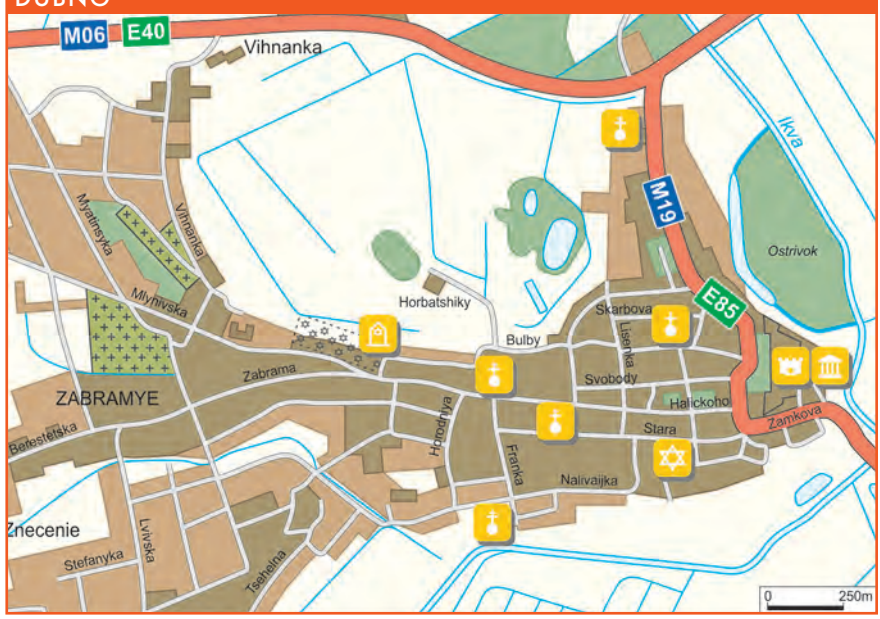

Ostróg

ukr. Острог, jid. אָסטרע

Rzecz się działa w Ostrogu. Byłem wówczas młody, w dzień i w nocy siedziałem w bejt ha-midraszu, studiowałem Torę. W dzień, kiedy Żydzi rozchodzili się, zdarzało mi się zamykać bejt ha-midrasz i zostawać sam na sam z książkami…

Krawiec z Lublina, w: *Jewrejskie narodnyje skazki, predania, byliczki, rasskazy, anekdoty, sobrannyje E.S. Rajze* (ros. Ludowe bajki żydowskie…), red. Walery Dymszyc, St. Petersburg 2000 [tłum. Agata Maksimowska]

Litera Tory ¶ Nazwę miasta Ostróg w języku jidysz wymawiano jako Ostre, co można zrozumieć po hebrajsku jako Os Tora (hebr. litera Tory). Z tak brzmiącą nazwą miał Ostróg wszelkie predyspozycje, aby stać się ważnym miejscem dla żydowskiej kultury. ¶ Informację o tym starym grodzie znajdujemy we wpisie opisującym 1100 r. w staroruskiej kronice *Powieść minionych lat*. W XIV w. miasto stało się siedzibą rodu książąt Ostrogskich, którzy zbudowali tu umocniony zamek. W 2. poł. XVI w. miasto było nazywane „Wołyńskimi Atenami", dzięki sławnej Akademii Ostrogskiej, uczelni założonej w 1576 r. przez księcia Konstantego Wasyla Ostrogskiego – wiodącemu ośrodkowi myśli prawosławnej w Rzeczypospolitej. Ostróg jest znany także dzięki słynnej Biblii Ostrogskiej – wydrukowana przez Iwana Fedorowa w 1581 r., stała się pierwszym pełnym wydaniem kanonicznego tekstu Pisma Świętego w języku cerkiewnosłowiańskim.

Żydzi z Ostroga ¶ Dokumenty średniowieczne nie zawierały szczegółowych danych o składzie etnicznym mieszkańców miasta. Jednakże w akcie podziału majątku księcia Konstantego Wasyla Ostrogskiego pomiędzy jego synami Januszem i Aleksandrem w 1603 r. zaznacza się, że w mieście mieszkali zarówno chrześcijanie (prawosławni i katolicy), jak Żydzi i Tatarzy. Żydzi stanowili wówczas drugą pod względem liczebności grupę religijną w Ostrogu. Ponieważ od 1603 r. miasto było podzielone na dwie części mające odrębnych właścicieli (Stare Miasto i Nowe Miasto), funkcjonowały w nim dwie oddzielne, choć współpracujące ze sobą społeczności żydowskie. ¶ Pojedyncze informacje o mieszkających w Ostrogu Żydach pojawiają się w źródłach już z XIII w., jednak dynamiczny rozwój społeczności żydowskiej w mieście rozpoczął się w 2. poł. XVI w. Dzielnica żydowska w Ostrogu rozwinęła się w owym czasie na płd.-wsch. od miejskiego rynku. W 1603 r. zarejestrowano 73 mieszkających w Ostrogu Żydów, w 1629 r. już 229. Pod koniec lat 40. XVII w. społeczność żydowska Ostroga liczyła już ok. 1,5 tys. osób. Ostrogski kahał jako najważniejsza i najbardziej liczna społeczność żydowska Wołynia reprezentowała Żydów ziemi wołyńskiej

Ostróg, ogólny widok miasta, przed 1897, zbiory Instytutu Sztuki PAN

na Sejmie Czterech Ziem, obok Łucka, Włodzimierza Wołyńskiego, Kowla i Dubna.

Maharsza i inni wielcy rabini

¶ Ostróg, jako centrum dużej i ważnej społeczności żydowskiej, przyciągał znakomitych uczonych rabinów. Od początku XVI w. w mieście funkcjonowała jesziwa. Pierwszym znanym z imienia rabinem Ostroga i przełożonym jesziwy był **Kalman ben Jakow Haberkasten**, jego następcą – **Solomon ben Ezechiel Luria** (1510–1573), znany jako **Maharszal**. W jesziwie wykładał również autor księgi *Szla* (skrót od *Szene luchot ha-berit*, hebr. Dwie tablice przymierza) kabalista **Izajasz Horowic** (1565–1630). Kolejnym wybitnym działaczem był **Samuel Edels**, znany jako Maharsza (od skrótu słów More(j) nu ha-raw rabi Samuel Edels – hebr. Nasz nauczyciel i mistrz, rabin Samuel Edels). Na jego cześć główna ostrogska synagoga nazywana była Synagogą Maharsza.

Samuel Eliezer Edels (1555–1631) – był jednym z najwybitniejszych rabinów, znawców prawa żydowskiego i komentatorów Talmudu swoich czasów. Był żonaty z córką rabina Poznania, Mosze Halperina. Jego teściowa Ejdla w latach 1585–1605 utrzymywała ze swoich funduszy jesziwę w Poznaniu, którą kierował jej zięć. Pod pseudonimem Edels, utworzonym od imienia teściowej, zasłynął w świecie żydowskim. Od 1605 r. został rabinem Chełma, następnie Lublina, od 1624 r. zaś do końca życia był rabinem Ostroga. Przeciwstawiając się powszechnej wówczas praktyce studiowania przede wszystkim XVI-wiecznego kodeksu prawa halachicznego *Szulchan Aruch* (hebr. Nakryty stół), Edels podkreślał potrzebę rzetelnego studiowana wcześniejszych źródeł. Był znany z dobroci i bezinteresownej chęci niesienia pomocy bliźnim. Na futrynie drzwi w jego domu (który spłonął w 1889 r.) został wyryty werset z Księgi Hioba: „Obcy nie nocował na dworze, przed podróżnymi otwierałem moje drzwi" (Hi 31, 32) – to dewiza, którą rabin kierował się przez całe swoje życie. ¶ W latach 1600–1602 Edels opublikował swój komentarz do większości traktatów Talmudu: *Chid(d)usze(j) halachot* (hebr. Nowości prawne) oraz *Chid(d)uszej aggadot* (hebr. Nowele hagadyczne), w których wyjaśniał wątki hagad talmudycznych: opowieści historycznych i legend, przypowieści, aforyzmów oraz sentencji etycznych mędrców. W klasycznych wydaniach Talmudu są one załączone w dodatkach obok komentarzy Salomona Lurii (Maharszal) i Maharama z Lublina. ¶ Rabin Samuel Edels zmarł w Ostrogu 30 listopada 1631 r., został pochowany na miejscowym cmentarzu żydowskim.

Kolejnym znamienitym uczonym związanym z Ostrogiem był **Dawid ben Samuel ha-Lewi** (1586–1667) – rabin i znawca prawa żydowskiego. Znany pod akronimem ט"ז, TAZ, utworzonym z pierwszych liter tytułu napisanego przezeń dzieła *Ture(j) zahaw* (hebr. Złote wiersze). W 1641 r. zamieszkał w Ostrogu, gdzie był rabinem i przełożonym jesziwy. *Ture(j) zahaw* (wydawane w częściach od 1646 do 1766 r.) jest komentarzem do poszczególnych części traktatu *Szulchan Aruch*. W obawie przed pogromami Kozaków Chmielnickiego, ha-Lewi wyjechał na Morawy. W 1653 r. powrócił do Rzeczypospolitej, a w 1654 r. został głównym rabinem lwowskiej synagogi „Złota Róża". Dawid ha-Lewi brał udział w Sejmie Czterech Ziem, jego podpis widnieje na wielu sejmowych uchwałach.

Nauczyciel Lewi Sojfer (po prawej) i dwóch jego „nierównych" uczniów, fotografia opublikowana w 1925, fot. Alter Kacyzne, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Rzemiosło i handel ❡ Jako że Ostróg leżał na szlaku handlowym, którym na zachód pędzono stada wołów, jednym z głównych zajęć tutejszych Żydów był handel bydłem, jednak nie brakowało wśród nich także kupców i rzemieślników innych specjalności. W 1. poł. XVI w. Ostróg otrzymał przywilej na cotygodniowe targi dwudniowe (w piątek i niedzielę) oraz na coroczne jarmarki trzydniowe, które odbywały się w dniu św. Onufrego, w dniu Opieki Matki Bożej oraz w dniu św. Mikołaja. Najbardziej rozpowszechnionymi rzemiosłami w Ostrogu pod koniec XVII w. były gorzelnictwo, browarnictwo i słodownictwo. O ich wadze świadczy duża liczba znajdujących się w mieście winnic, słodowni i browarów. W 1687 r. właścicielami tych obiektów byli wyłącznie Żydzi. W Starym i Nowym Mieście łącznie posiadali 144 kotły. W ordynackiej części miasta w tym czasie znajdowało się 17 winnic, 5 browarów oraz 5 słodowni. Inwentarze z lat 1708 i 1724 świadczą o obecności Żydów wśród krawców, cyrulików, kowali, kuśnierzy, rzeźników, piekarzy, konwisarzy, szklarzy, introligatorów, lekarzy, aptekarzy.

Kozacy i Tatarzy ❡ W Ostrogu urodził się **Natan Hanower** (ok. 1610–1683) – autor kroniki *Jawejn mecula* (hebr. Bagno głębokie). Zapisano w niej, że w czasach powstania Bohdana Chmielnickiego w ciągu kilku dni w sierpniu 1648 r. zginęło w mieście ok. 600 Żydów. Nie mniej tragiczny był kolejny najazd Kozaków na Ostróg w 1649 r., którego ofiarami padło ok. 300 osób. Zamordowanych wrzucano do studni w pobliżu synagogi, w której urządzono stajnię. Natan Hanower, którego ojciec znalazł się wśród ofiar masakry, zapisał, że w Ostrogu pozostało tylko 3 Żydów i 5 żydowskich domostw. Jednak wspólnota odradzała się szybko. W akcie z 1654 r. zaznacza się, że w Starym Ostrogu na zamieszkałe 93 domy i dwory 44 należało do Żydów.

A Mauzoleum rabina Samuela Edelsa na cmentarzu żydowskim w Ostrogu, 2014, fot. Borys Bertash, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Rynek w Ostrogu, 1900, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

W 1687 r. istniało co najmniej 135 domów żydowskich przy ogólnej liczbie 390 w całym mieście. Zniszczenia dotknęły miasto także podczas wojny północnej na początku XVIII w. Według aktów inwentaryzacyjnych części Ostroga z 1708 r., w mieście znajdowało się 58 chrześcijańskich oraz 40 żydowskich domów, a także 9 wolnych domów, 14 dworów szlacheckich. 188 domów stało pustych. ¶ Wśród przedstawicieli ostrogskiej społeczności żydowskiej krążyła legenda, że w 1734 r. w czasie powstania kozacko-chłopskiego, zapamiętanego jako hajdamaczyzna, w obronie Żydów stanęli miejscowi Tatarzy. Na pamiątkę tego wydarzenia w Wielkiej Synagodze w Ostrogu przez długi czas co roku odczytywano wspomnienie poświęcone temu wydarzeniu.

Synagoga ¶ W pn. części Ostroga znajdziemy zachowany budynek dawnej głównej miejskiej synagogi. Stanęła tu prawdopodobnie po 1627 r., w miejscu starszej bóżnicy. ¶ Podobno kamień węgielny pod jej budowę kładł sam rabin Maharsza. Podobieństwo budynku do wzniesionej również w tym okresie Synagogi Przedmiejskiej we Lwowie każe przypuszczać, że była dziełem tego samego architekta – jej autor to Giacomo Medleni ze Lwowa. Sala główna jest prostopadłościanem o grubych murach z kamienia i cegły. Jej wysokość od podłogi do najwyższego punktu sklepienia sięga 11 m. W każdej z czterech ścian znajdują się po 3 duże okna, co symbolizuje 12 plemion Izraela. Sklepienie podtrzymują 4 ośmioboczne filary z doryckimi głowicami. Do sali głównej od zach. i płd. przylegały niegdyś przedsionki i babińce. Nic nie zostało z bogatego wystroju wnętrza bóżnicy. Jedynie zdjęcia i opisy świadków pozwalają na odtworzenie oryginalnego wyglądu budowli. Synagoga ulegała kolejnym najazdom i pożarom,

W 1666 r. ostrogscy Żydzi ponownie wysłali na Sejm Czterech Ziem swojego delegata.

Masakry z czasów powstania Chmielnickiego były wielką tragedią dla mieszkających na Ukrainie Żydów, jednak liczby ofiar podawane przez XVII-wiecznych kronikarzy bywają przesadzone i należy traktować je ostrożnie. Według badań prof. Shaula Stampfera z Uniwersytetu Hebrajskiego w latach 40. XVII w. na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej mieszkało ok. 40 tys. Żydów. W trakcie powstania Chmielnickiego zginęła ok. połowa z nich.

jednak przetrwała jako czynny budynek kultowy do II wojny światowej. W czasach ZSRR była wykorzystywana jako magazyn środków chemicznych. Do niedawna stała opustoszała, w stanie katastrofy budowlanej. Grupa mieszkańców Ostroga podejmuje działania mające na celu uratowanie tego wyjątkowego zabytku.

A Zamek w Ostrogu – baszta okrągła, 2015, fot. Borys Bertash, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Synagoga w Ostrogu, 1933, fot. Jerzy Łuczyński, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

Wśród tradycyjnych elementów wystroju wnętrza synagogi był też jeden oryginalny: kula armatnia podwieszona do sufitu na długiej linie. Według legendy, w 1792 r. wojska rosyjskie postanowiły zdobyć ostrogską synagogę szturmem, sądząc, że w niej ukrywają się Polacy. Jednak kule, które przez wybite okna wpadały do wnętrza bóżnicy, szczęśliwie nie wybuchały i nie przyniosły uszczerbku znajdującym się w niej Żydom. Po 3 dniach szturmu Żyd o imieniu Eliezer wyszedł z synagogi, przepłynął rzekę i udał się do obozu najeźdźców. Przekonał ich, że w mieście nie ma już polskich wojsk, wskazał im bród, przez który mogli przejść rzekę, po czym Rosjanie zaprzestali oblężenia i opuścili Ostróg. Na cześć tego niezwykłego ocalenia Żydzi postanowili podwiesić jedną z kul do sufitu. Kilka kul z owych czasów znajduje się obecnie w Ostrogskim Muzeum Krajoznawczym. Na pamiątkę tych wydarzeń 7 dzień miesiąca tamuz (czerwiec–lipiec) postanowiono świętować w Ostrogu równie radośnie jak święto Purim, a w ich rocznicę w synagodze odczytywano specjalnie napisany tekst zwany *Megilat Tamuz* (hebr. Zwój miesiąca tamuz).

Drukarnie ¶ Pod koniec XVIII w. Ostróg stał się najważniejszym centrum drukarstwa żydowskiego w Imperium Rosyjskim. Pomiędzy 1794 r. a 1832 r. funkcjonowało tu 7 oficyn wydawniczych. Pierwszą z nich założył ok. 1792 r. Awraham ben Icchak Ajzyk z Korca. Pracowali u niego: Arie Lejb ben Jehuda, Mordechaj ben Jaakow, Jehuda Lejb ben Noach Szac (zecerzy), Jochanan ben Szlomo i Jaakow ben Mordechaj (preserzy) oraz Icchak ben

Joszua Heszel z Porycka (giser, drukarz). Wspólnikiem Abrahama ben Icchaka Ajzyka był Aaron ben Jona, który w 1796 r. otworzył kolejną drukarnię hebrajską. Miała ona konkurować nie tylko z miejscową oficyną, lecz także z drukarnią Krügera w Nowym Dworze. Do zmylenia odbiorców, przekonanych, że kupują książki Krügera, wykorzystywał sygnet drukarski – monogram przypominający sygnet nowodworskiego drukarza. Bardzo szybko, w 1795 r. lub 1798 r., powstała trzecia oficyna, prowadzona przez Szmuela ben Isachara Ber Segala, właściciela drukarni hebrajskich w Korcu, Szkłowie oraz Połonnem. Ta ostatnia drukarnia została zamknięta z powodu publikowania materiałów polskich powstańców podczas powstania listopadowego w 1831 r.

Badacz pamięci ¶ Badaczem i kronikarzem fascynującej historii ostrogskich Żydów stał się **Menachem Mendel Bieber** (1848–1923) – historyk, pisarz, nauczyciel i badacz żydowskiego dziedzictwa, który od wczesnych lat fascynował się historią swojego miasta i gromadził materiały do stworzenia pomnika literackiego żydowskiej społeczności Ostroga. Ożeniwszy się w 1866 r., przeprowadził się do Krakowa, gdzie po uzyskaniu wykształcenia historycznego został wykładowcą w Krakowskim Gimnazjum Żydowskim. W wolnym czasie pracował w bibliotekach Krakowa, Warszawy i Wilna. Bieber jest autorem powieści historycznych *Di nacht in goles* (jid. Noc na wygnaniu, 1874) oraz *Wen dos leben ot geblit* (jid. Kiedy życie kwitło, 1877). Pod koniec 1889 r. powrócił do Ostroga, gdzie dowiedział się, że na skutek pożaru utracono zabytki historyczne i jego materiały wraz z biblioteką. Wówczas postanowił dokładnie zbadać napisy na macewach. Wynikiem tej żmudnej pracy Biebera było zgromadzenie dużej liczby ważnych i interesujących dokumentów o życiu Żydów Ostroga od początku istnienia miasta do XX w. Wyniki swoich badań opublikował w 17 artykułach naukowych w różnych czasopismach Petersburga, Moskwy i Warszawy; w wielu szkicach i notatkach prasowych. W 1902 r. w Warszawie ukazała się jego pierwsza monografia historyczna *Di alte Ostroger jidisze welt* (jid. Dawne dzieje Żydów Ostroga), w 1907 r. w Berdyczowie ukazała się druga – napisana w języku hebrajskim *Mazkeret li-gedole Ostroh* (hebr. Pamięci wielkich rabinów Ostroga). W monografii zostało opisane życie i działalność ponad 400 rabinów i przywódców żydowskiej społeczności Ostroga. Oprócz pracy badawczej Bieber był wielkim popularyzatorem wiedzy o Ostrogu i jego mieszkańcach. Napisał ponad 100 artykułów do gazet i czasopism w wielu krajach na świecie, a także nieprzerwanie uczył historii w Gimnazjum Ostrogskim oraz w szkole żydowskiej Talmud-Tora. Zmarł w 1923 r. w wieku 75 lat.

Cmentarz ¶ Menachem Mendel Bieber znalazł wieczny odpoczynek na miejscowym cmentarzu, zapewne tak starym, jak tutejsza gmina żydowska. Na nagrobku wyryto następujący napis: „Urodzony w Ostrogu nasz nauczyciel i mentor Menachem Mendel Bieber, syn Ariego Lejbusza Biebera. Niech spoczywa w spokoju. Badacz historii,

Synagoga w Ostrogu, ok. 1930, fot. Szymon Zajczyk, zbiory Instytutu Sztuki PAN

uważny do ludzi. Nauczyciel i kierownik szkoły. Napisał dwie książki. Jest naszą dumą i chwałą!". Niestety jego grób nie dotrwał do naszych czasów. ¶ We wspomnianej wyżej książce *Mazkeret li-gedole Ostroh* Menachem Mendel Bieber wspomina, że w najstarszej części cmentarza znajduje się wiele starych nagrobków, lecz tylko na dwóch są czytelne inskrypcje. Podaje ich odpisy i datuje je na 1445 r. i 1449 r. Zachowała się fotografia jednej z tych macew, jednak jej szczegółowa analiza dokonana przez prof. Andrzeja Trzcińskiego wskazuje, że tak dawna data została odczytana omyłkowo, a macewę ustawiono w 1520 r., co i tak stawia ją wśród najstarszych znanych nagrobków z hebrajskimi inskrypcjami w dawnej Rzeczpospolitej. Zapisano na niej: „Tu pochowany mąż godny, pan Menachem, syn pana Eliezera, a pogrzebany w czwartek 15 dnia miesiąca szwat roku 280 według rachuby krótkiej. Niech będzie dusza jego zawiązana w woreczku żywych". ¶ Inni wybitni mieszkańcy Ostroga pochowani na cmentarzu żydowskim to m.in.: Szlomo ben Eliezer, Joel Halperin, Dawid Szmulewicz, Chaim Horowic. Jednak najbardziej znanym ze spoczywających tu Żydów jest Samuel Edels (Maharsza). ¶ Przetrwawszy wszystkie próby czasu i wojny, nekropolia stała się ofiarą rządów sowieckich. Po likwidacji w 1968 r. została przekształcona na park wypoczynku z parkietem do tańca, krytą strzelnicą i wesołym miasteczkiem, a nagrobkami wyłożono chodniki w jednostce wojskowej oraz szpitalu psychiatrycznym. W ostatnich latach dzięki wysiłkom lidera miejscowej społeczności żydowskiej Hryhorija Arszynowa park został zamknięty, a część macew wydobytych z placów i ulic Ostroga została ponownie ustawiona na terenie cmentarza. Odbudowano też ohel nad grobem rabiego Edelsa. Grób Maharszy ponownie stał się miejscem pielgrzymek Żydów z całego świata.

Wnętrze synagogi w Ostrogu – widok na aron ha-kodesz, ok. 1930, fot. Szymon Zajczyk, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Księga Pragnień ¶ Ostróg dwukrotnie odwiedziła etnograficzna ekspedycja Sz. An-skiego. Podczas wyprawy odnaleziono tu manuskrypt *Sefer ha-Cheszek* (hebr. Księga pragnień). Jest to księga o uzdrowicielu (baal szemie), zwanym Hillelem, który był znanym kabalistą, a w latach 1732–1740 zajmował się m.in. wyganianiem złych duchów w miasteczkach Wołynia i Podola. *Sefer ha-Cheszek* jest zbiorem porad z zakresu medycyny ludowej, przede wszystkim modlitw mających służyć egzorcyzmom. Co ciekawe, znajdują się w niej nie tylko przykłady udanych rytuałów, lecz także te przypadki, w których dybuka wypędzić z człowieka się nie udało. Taka sytuacja miała miejsce w Ostrogu, a Hillel opisuje ją następująco:

> *Pewnego razu z pomocą boską natknąłem się na przerażający incydent w Ostrogu w regionie wołyńskim. Demon pogan zawładnął duszą kobiety z tego samego miasta. Nie byłem w stanie przystąpić do rytuału przez kilka dni. Uciekałem się do wielkich przysiąg w synagodze – przy zwoju Tory i w obecności świątobliwych mieszkańców. Lecz duch odpowiedział mi z wnętrza ciała tej kobiety (niech Bóg ma nas w swej opiece): „Jesteś rabinem, który już sześć dni próbuje mnie wypędzić, wymawiałeś nade mną przysięgi i egzorcyzmowałeś mnie, używając świętych imion. Jednakże nie jesteś w stanie nic mi zrobić, mimo iż nieco osłabiłeś złe siły, które otoczyły moją duszę, osłabiły moje członki, ścięgna i kości. Nie jest to miejsce, które uprawnia cię do używania świętych imion, jako że jest to miejsce brudu, znajdujące się przy świętej synagodze. Więc jeśli chcesz dokończyć swoje dzieło, musisz iść ze mną i spróbować w innym miejscu. Jedynie w obecności siedmiu zwojów Tory i siedmiu chłopców, którzy nigdy nie zgrzeszyli lub siedmiu (lub więcej) sprawiedliwych mężczyzn będziesz mógł dopełnić rytuału. Tego samego dnia, w którym wymówią przysięgi, pozwól im iść z tobą do mykwy, modlić się z tobą i dopiero potem, z pomocą bożą uda ci się i wyjdę z ciała tej kobiety. Nie mogę ci tylko powiedzieć jednej rzeczy – czy wyjdę z jej ciała z jej duszą, czy bez niej.* ¶ Za: Yohanan Petrovsky-Shtern, '*We Are Too Late:' Shloyme Ansky and his Paradigm of No Return*, Stanford 2006 [tłum. Agata Maksimowska]

„Kultur-Liga" w Ostrogu ¶ Początek XX w. wiązał się z powstawaniem nowych organizacji politycznych i społecznych. Jedną

z takich organizacji była „Kultur-Liga" założona w 1918 r. z inicjatywy Jakowa Tolpina, działacza partii „Poalej Syjon", który tak o tym wspomina w Księdze pamięci Ostroga:

„Kultur-Liga" Ostroga rosła w siłę. Łączyła różne nurty ówczesnej myśli, jednak to kultura żydowska grała tam pierwsze skrzypce. Ludzie, którzy normalnie nie przejawiali zainteresowania kulturą żydowską, zmieniali swoje zdanie na ten temat. Chociaż program Ligi zajmował się tylko kulturą, a nie polityką, większość zwolenników była z „Poalej Syjon" i „Bundu". ¶ *Kiedy powstał rząd radziecki, zaczął on przejmować różne instytucje. Powstały plany poszerzania działalności, ale stało się coś dokładnie odwrotnego. Gubernator okręgu żytomierskiego nakazał zamknięcie wszystkich hebrajskich szkół i kursów wieczorowych. „Kultur-Liga" trwała jednak dalej, a jej pensje były wypłacane przez rząd. Pewnego razu, gdy przyjechano z nimi do naszego miasta, rozdystrybuowałem pieniądze między żydowskich nauczycieli – siebie oraz mojego ojca i siostrę zostawiając na koniec. Jednak do tego czasu nic już dla nas nie zostało! Nie przeszkadzało nam to, instytucje działały prawidłowo, mieliśmy przedszkole, szkołę Pereca i kursy wieczorowe Bera Borochowa. Organizowaliśmy również spotkania kulturalne, koncerty, sztuki itd.* […]. ¶ *Kiedy po 1 wojnie światowej zmieniła się granica między Polską a Rosją, Ostróg stał się częścią tej pierwszej. Spowodowało to zmianę w systemie oświaty. Z początku Inspektor Szkolnictwa mianował mnie nadzorcą kursów Borochowa oraz szkoły technicznej. Kiedy jednak przyjechałem do Warszawy na początku 1921 r. obowiązywało już nowe prawo, które stanowiło, że tylko nauczyciele, którzy zdali specjalny egzamin, kwalifikowali się do nauczania razem z polskimi nauczycielami. Praca „Kultur-Ligi" w zakresie rozpowszechniania żydowskiej literatury itd. się nie zmieniała. Jednak w miarę upływu czasu żydowska szkoła oraz inne instytucje stopniowo ograniczały swoją działalność, aż w końcu zniknęły całkowicie.* ¶
Na podstawie: *Pinkas Ostra; sefer zikaron li-kehila Ostra* (hebr. Kronika Ostroga, księga pamięci gminy Ostróg, Tel Awiw 1960 [tłum. z ang. Wojciech Szwedowski]

W okresie międzywojennym Ostróg stał się sennym prowincjonalnym miasteczkiem, choć położenie bezpośrednio przy granicy z ZSRR sprawiło, że w mieście spotkać można było zarówno żołnierzy wojsk ochrony pogranicza, jak i przemytników. Społeczność żydowska rozwijała aktywną działalność kulturalną i społeczno-polityczną. Funkcjonowały tu oddziały żydowskich partii politycznych, organizacje kulturalne, biblioteka żydowska i szkoła towarzystwa Tarbut. W 1933 r. uruchomiono nową jesziwę, nazwaną Jesziwą Maharsza na cześć Samuela Edelsa.

SZPITAL ¶ W 2. poł. XIX w. w Ostrogu własną praktykę posiadało od 8 do 10 żydowskich lekarzy. Żeby zapewnić biednym Żydom dostęp do opieki medycznej, ostrogski przedsiębiorca Mosze Zusman kupił duży budynek i przekazał go społeczności żydowskiej by stworzono w nim szpital. Placówka została otwarta 16 września 1861 r. Stanowisko lekarza naczelnego objął Lew Altszuler. Szpital miał 20 stałych łóżek oraz mógł obsłużyć 100 wizyt ambulatoryjnych dziennie,

Cmentarz żydowski w Ostrogu, 2015, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

posiadał aptekę a także schronisko na 4 łóżka. ¶ Szpital żydowski był finansowany z ofiar darczyńców. W związku z ciężką sytuacją gospodarczą w latach 20. XX w. powstało niebezpieczeństwo zamknięcia placówki. Pracownicy szpitala wpadli na pomysł organizacji koncertów, wieczorów charytatywnych, proszonych obiadów, z których dochód przeznaczano na szpital. Imprezy odbywały się w Gimnazjum dla kobiet im. A. Błudowej. Dzięki nim sytuacja finansowa szpitala została ustabilizowana. ¶ Wraz z przyjściem do miasta w 1939 r. władz radzieckich szpital żydowski zamknięto. Cały sprzęt oraz majątek przekazano na rzecz nowo otwartego szpitala rejonowego. Szpital żydowski działał przez 78 lat i udzielał pomocy wszystkim mieszkańcom Ostroga, bez względu na narodowość.

II wojna światowa i Zagłada

¶ W 1939 r. społeczność żydowska Ostroga liczyła ok. 10,5 tys. osób. We wrześniu 1939 r. do miasta wkroczyły wojska sowieckie, wielu mieszkańców Ostroga (Żydów, Polaków, Ukraińców) zostało wówczas wywiezionych na Syberię. W lipcu 1941 r. Ostróg zajęli Niemcy, którzy już pierwszego dnia okupacji aresztowali i rozstrzelali 300 przedstawicieli żydowskiej inteligencji. Następnie w dwóch masowych egzekucjach (4 sierpnia i we wrześniu 1941 r.) zamordowano ok. 5,5 tys. Żydów. Pozostali przy życiu zostali zamknięci w getcie, większość z nich zginęła podczas kolejnej masowej egzekucji, która miała miejsce 19 listopada 1942 r. Egzekucje odbywały się w okolicy masywu leśnego Nowego Miasta. W latach 90. XX w. ustawiono tam pomnik upamiętniający ofiary Zagłady. Autorem projektu pomnika jest pochodzący z Ostroga Zalman Szojchet.

Współczesność i pamięć

¶ Po wojnie do Ostroga wróciło kilkadziesięciu Żydów ocalałych z Zagłady, wśród nich członkowie oddziałów partyzanckich. Większość z nich wyemigrowała, jednak w mieście wciąż działa społeczność żydowska. Obecnie liczy ona ok. 30 osób. Jej lider Hryhorij Arszynow doprowadził do odbudowy cmentarza żydowskiego i podejmuje wysiłki w celu uratowania zabytkowego budynku synagogi. W mieście działa Akademia Ostrogska, unikalna w swoim charakterze uczelnia wyższa o profilu humanistycznym, przy której uruchomiono Centrum Judaistyki. Ostróg obfituje w zabytki i atrakcje turystyczne, z roku na rok jest odwiedzany przez coraz większą liczbę turystów.

Warto zobaczyć

Synagoga (XVI–XVII w.), ul. Edelsa ¶ **Cmentarz żydowski** (XVI w.), ul. Kozacka ¶ **Akademia Ostrogska**: najstarsza ukraińska placówka naukowo-edukacyjna (XVI w.), ul. Seminarska 2 ¶ **Kościół Wniebowzięcia NMP** (XV–XIX w.), ul. Kniaziw Ostrogskich 4a ¶ **Cerkiew Objawienia Pańskiego** (XV w.), ul. Akademiczna 5 ¶ **Wieża Murowana** (XIV w.): dawna rezydencja rodu Ostrogskich, obecnie – Ostrogskie Muzeum Krajoznawcze, ul. Akademiczna 5 ¶ **Wieża Okrągła** (XVI w.), ul. Akademiczna 5 ¶ **Muzeum Książki i Drukarstwa**: mieści się w Łuckiej Wieży Nadbramnej (XVI w.). Podstawą ekspozycji są zbiory książkowe Muzeum Krajoznawczego, zapoczątkowane jeszcze w latach 1909–1912. Wśród rzadkich eksponatów muzeum jest Biblia Ostrogska Iwana Fedorowa. Zbiory liczą ok. 3 tys. eksponatów, z których połowa to rekopisy, starodruki łacińskie i cyryliczne z XVI–XVII w., ul. Papanina 5 ¶ **Tatarska Wieża Nadbramna** (XVI w.), ul. Tatarska 65 ¶ **Muzeum Numizmatyczne**, pr. Nezaleznosti 11 ¶ **Domy mieszkalne** z XIX w., w tym: dom lekarza Wobłego (ul. Herojiw Majdanu 10); dom Weintrauba (ul. Herojiw Majdanu 4); dom Scheinenberga (prospekt Niezależności 45); dom Scheinfeina (ul. Herojiw Majdanu 2)

OSTRÓG

Okolice

Międzyrzecze (5 km): monaster męski św. Trójcy (XIII w.) ¶ **Nowomalin** (12 km): pozostałości zamku książąt Malińskich i Sosnowskich (XIV–XVII w.) ¶ **Dermań** (25 km): monaster męski założony przez książąt Ostrogskich, który w XX w. został monasterem żeńskim. W monasterze tym pracował Iwan Fedorow. Wieś jest miejscem urodzenia znanego prozaika ukraińskiego w XX w. Ułasa Samczuka ¶ **Sławuta** (27 km): czynna synagoga, cmentarz żydowski z grobem cadyka Mosze Szapiro, miejsca pochówku ofiar Holokaustu, kościół św. Doroty – krypta książąt Sanguszków, budynki administracyjne i stajnia książąt Sanguszków, budynki handlowe i ratusz

Korzec

ukr. Корець, jid. קאָרעץ

Rabbi Pinchas mawiał: Wciąż się lękam, że mógłbym być bardziej mądry niż pobożny. I dodawał: Lepiej być pobożnym niż mądrym, ale lepiej być dobrym niż pobożnym i mądrym.
Martin Buber, *Opowieści chasydów*, tłum. P. Hertz, Poznań 1986

Przejażdżka z przyjemnością

¶ Pierwsza wzmianka o osadzie pod nazwą Korczesk pochodzi z Latopisu Kijowskiego i jest datowana na 1150 r. W 1380 r. ziemie koreckie zostały przekazane przez wielkiego księcia litewskiego Jagiełłę księciu Fedorowi Ostrogskiemu. W 1386 r. zbudowano w tym miejscu zamek i zmieniono bieg rzeki Korczyk. Na początku XV w. osada znalazła się w rękach książąt Koreckich, a po Unii Lubelskiej (1569) weszła w skład powiatu łuckiego województwa wołyńskiego. Od XVI w. do poł. XVII w. Korzec był jednym z największych miast Wołynia. ¶ W 2. poł. XVII w. Korzec kilkukrotnie zaznał poważnych zniszczeń, w wyniku których stopniowo podupadał. Od 2. poł. XVIII w. rozpoczęło się ożywienie rozwoju Korca, m.in. powstały manufaktury produkujące płótno i tkaniny, a także manufaktury wyrobów skórzanych. W 1788 r. uruchomiono wytwórnię fajansu i porcelany, która po wyczerpaniu lokalnych złóż gliny kaolinowej w 1831 r. została zamknięta. Po II rozbiorze (1793) Korzec przeszedł pod panowanie Imperium Rosyjskiego. Później, po reformie uwłaszczeniowej (1861) stał się znaczącym centrum handlowym i przemysłowym. W 1887 r. funkcjonował tu browar, 2 zakłady skórzane, fabryka sukiennicza, 5 młynów wodnych parowych, 12 razy w roku odbywały się wielkie jarmarki. W 1898 r. hr. Józef Potocki zbudował tu cukrownię. ¶ W listopadzie 1846 r. miasto odwiedził ukraiński poeta Taras Szewczenko i wykonał kilka rysunków. Szewczenko wspominał Korzec w swojej powieści *Progułka z udowolstwijem i nie bez morali* (ros. Przejażdżka z przyjemnością i nie bez morału, 1858).

Na polach Wołynia i Podola często można podziwiać malownicze ruiny masywnych starożytnych zamków i pałaców, niegdyś wspaniałych, jak np. w Ostrogu albo w Korcu. W Korcu nawet kościół, schronisko zabalsamowanych trupów familii hr. Koreckich, zamienił się w ruinę. Cóż tedy mówią, o czym świadczą ci ponurzy świadkowie przeszłości? O despotyzmie i niewoli! O chłopach i magnatach!

Żydzi z Korca ¶ Obecność Żydów w Korcu została odnotowana w XVI w., choć miejscowa tradycja mówiła o znacznie dłuższej tradycji osadniczej. Społeczność żydowska miasta ucierpiała w czasach powstania Chmielnickiego. W 1655 r. w Korcu pozostało 10 domów żydowskich. Pod koniec XVII w. w mieście zbudowano synagogę. Najstarsza macewa na cmentarzu żydowskim datowana jest na XVII w. W XVIII w. ludność żydowska uprawiała głównie rzemiosło i handel. Żydzi byli właścicielami m.in. 2 garbarni i 14 sklepów. ¶ W 1. poł. XVIII w. w Korcu mieszkał Dow Ber z Międzyrzecza – przyszły przywódca chasydyzmu. Od tego czasu większość Żydów w Korcu stanowili chasydzi. Jednym z popularyzatorów chasydyzmu był Pinchas Szapiro, który zamieszkał w Korcu w 1760 r. i wkrótce był znany jako rebe Pinchas z Korca.

Widok na Korzec, ok. 1930, zbiory Muzeum Historycznego w Korcu

Pinchas ben Abraham Aba Szapiro (Pinchas z Korca; 1728–1790) – wybitny chasydzki cadyk, przyjaciel i uczeń Baal Szem Towa. Urodził się w mieście Szkłów, gdzie uzyskał tradycyjne wykształcenie religijne. W młodości pracował jako melamed w Korcu, gdzie znalazł się w centrum rodzącego się ruchu chasydów. Znajdował się pod silnym wpływem idei rabiego Izraela (Baal Szem Towa). Rebe Pinchas stanął na czele społeczności chasydzkiej Korca, a w ostatnim okresie swojego życia był przywódcą chasydów w mieście Sławuta i w Ostrogu. W wieku 63 lat rebe Pinchas wyruszył z Ostroga w długą podróż do Ziemi Świętej, licząc na to, że spędzi tam resztę swojego życia. Zmarł nagle na samym początku wędrówki w mieście Szepietówka 10 dnia miesiąca elul 5551 r. według kalendarza żydowskiego.

Rabbi Pinchas często powtarzał: Dusza człowieka go pouczy i dodawał, wyjaśniając: Nie ma takiego człowieka, którego dusza nieustannie nie poucza. Pewnego razu zapytali go uczniowie: Jeżeli tak, to czemu człowiek jej nie słucha? Dusza uczy nieustannie – odparł rabbi Pinchas – ale nie powtarza. ¶ Martin Buber, *Opowieści chasydów*, tłum. P. Hertz, Poznań 1986

Drukarnia chasydzka ¶ W 1776 r. w Korcu została założona drukarnia żydowska, która działała do 1819 r. Zachowały się informacje o wydaniu w Korcu 93 tytułów książek. W 1776 r., po uzyskaniu pozwolenia Józefa Klemensa Czartoryskiego, do miasta przybył nieznany z imienia drukarz żydowski. Razem ze współpracownikami, m.in. Mordechajem ben Jaakowem, Szmuelem ben Isacharem Ber Segalem, na przywiezionym przez

Pomnik Tarasa Szewczenki przed Muzeum krajoznawczym w Korcu, 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

siebie sprzęcie typograficznym uruchomił oficynę hebrajską. Źródła podają, że prawdopodobnie wspólnie wydali *En ha-chaszmal* Jehudy ben Israela Ajbiszica. Ok. 1798 r. drukarnię przejęła spółka Szmuela i jego teścia Cwiego Hirsza ben Arie Lejba Margaliota (znanego z działalności w Oleksińcu oraz Szkłowie). Zatrudniono korektorów: Isachara ben Menachema ha-Lewiego (ojca drukarza Szmuela) i Dowa Bera ben Szlomę. Wspólnicy do 1782 r. wydali m.in. *Zohar*, *Szem*, *Derech emuna*. Drukarnia i wydane tu książki w sposób znaczący sprzyjały rozprzestrzenieniu się chasydyzmu w Polsce i krajach sąsiednich. To właśnie tutaj w 1780 r. światło dzienne ujrzała książka *Toldot Jaakow Josef* ukazująca podstawy filozofii chasydyzmu. Jej autorem był rabi Jaakow Josef z Połonnego – uczeń i zwolennik BeSzTa. ¶ Kolejnym właścicielem koreckiej oficyny, do 1786 r., był Jan Antoni Krüger, chrześcijanin, właściciel hebrajskiej drukarni w Nowym Dworze. Wydawał książki rabiniczne oraz kabalistyczne (łącznie ukazało się ok. 40 tytułów). Po odejściu żydowskich typografów do Szkłowa (pozostał tylko syn Cwiego Hirsza, Chaim Margaliot), gdzie utworzyli własną drukarnię, Krüger przyjął część pracowników z drukarni w Oleksińcu. 4 lata prowadzenia drukarni przez Krügera były jej najlepszym okresem. Dodatkowym atutem, sprzyjającym rozwojowi drukarni, było przyznanie właścicielowi w 1784 r. przywileju zwalniającego jego druki z opłaty stemplowej. ¶ W latach 1786–1794 oficyną kierował ponownie Szmuel ben Isachar Segal – do przyjazdu do Korca Awrahama ben Icchaka Ajzyka, pracującego wcześniej w drukarni w Porycku. Awraham razem z Elijahu ben Jaakowem ha-Lewim zorganizowali nową drukarnię, wydającą książki przez kolejne 25 lat.

Synagogi ¶ W 1865 r. w Korcu funkcjonowało 10 synagog oraz żydowska państwowa szkoła zawodowa pierwszej kategorii. W 1881 r. na skutek wielkiego pożaru spłonęły wszystkie działające w Korcu synagogi – Synagoga Główna, bóżnice krawców, szewców, Berezner-szul, Czarnobyler-szul i inne. Stopniowo zostały one odbudowane (6 z 13 bóżnic było chasydzkich). ¶ W XIX w. liczba ludności żydowskiej wzrosła. W 1847 r. w mieście mieszkało 3832 Żydów, a w 1897 r. – 4608 (76% ogólnej liczby mieszkańców). Na początku XX w. w Korcu działała szkoła Talmud-Tora (100 uczniów), prywatna szkoła żydowska i duża biblioteka, a także „Chewra Kadisza" (bractwo pogrzebowe) oraz prywatne żydowskie szkoły zawodowe (odrębne dla kobiet i mężczyzn). ¶ W 1910 r. w Korcu znajdowało się już 15 synagog. W latach 1901–1931 rabinem był Mordechaj Lidski (1863–1931) urodzony w mieście Zdzięcioł na Białorusi. Uczył się w słynnych jesziwach w Wołożynie i Raduniu;

wprowadził w synagogach zwyczaj codziennego studiowania jednej strony Talmudu.

Ohel na cmentarzu żydowskim w Korcu, 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Rabin Nechemia Herszehorn (1833–1923) przez 59 lat (1864–1923) pełnił w Korcu funkcję rabina. Zajmował się działalnością społeczną, prowadząc zbiórki pieniędzy wśród bogatych mieszkańców Korca, za które organizował pomoc dla potrzebujących. Za główny cel swojej działalności uważał zapewnienie wsparcia żydowskim dzieciom w zdobywaniu wykształcenia. Niejednokrotnie w swoich artykułach zamieszczanych w prasie żydowskiej akcentował obowiązek nauczania żydowskiej młodzieży Tory, ponieważ – jak twierdził – jeśli nie będzie się uczyło młodych ludzi religii żydowskiej, ulegną asymilacji. Pisał listy do urzędników państwowych Imperium z prośbą o wprowadzenie w szkole żydowskiej lekcji religii żydowskiej i języka rosyjskiego. Uzyskał pozwolenie, lecz chasydzi Korca nie pozwolili rabinowi Herszehornowi zrealizować tego zamiaru. Wówczas, przy pomocy miejscowej elity żydowskiej, stworzył nowoczesną szkołę na bazie miejscowej Talmud-Tory. Wśród nauczanych przedmiotów były język hebrajski i gramatyka, Tanach, historia Żydów i język państwowy. Na parterze znajdowała się stołówka dla uczniów, pokój do modlitwy i biblioteka, na podwórku zaś wielki ogród, w którym pracowali uczniowie. Ponadto z jego inicjatywy w 1883 r. został zbudowany szpital żydowski. Po wielkim pożarze w 1881 r. rabin Herszehorn dołożył wielu starań, żeby odbudować główny bejt ha-midrasz. ¶ Z imieniem Nechemii Herszehorna wiąże się powstanie biblioteki Tarbut, która z czasem stała się ważnym centrum duchowym żydowskich mieszkańców miasta. Rabin sprzyjał powstaniu Banku Kredytu Narodowego, który był ważną instytucją dla lokalnego ruchu syjonistycznego. Rabin Herszehorn przez całe swoje życie był zagorzałym syjonistą jeszcze z czasów nauki w seminarium rabinackim w Żytomierzu. Uczestniczył w zjeździe syjonistów w Mińsku i przyjaźnił się z wieloma wybitnymi przywódcami tego ruchu społeczno-politycznego. Wraz ze swoimi zwolennikami założył koło syjonistyczne, w którym udzielał lekcji języka hebrajskiego będących ważnym narzędziem w krzewieniu i rozpowszechnianiu idei syjonistycznych w Korcu. Podjął się ponadto ważnej misji wygłaszania w każdą sobotę wykładów na tematy syjonistyczne i literackie.

Czas zmian ¶ Od początku XX w. w mieście działały oddziały organizacji syjonistycznych „Ceirej Syjon" i „Poalej Syjon", a od 1905 r. – organizacja

„Bund". W 1914 r. funkcjonowało towarzystwo pomocy ubogim rzemieślnikom żydowskim. Żydzi byli właścicielami 4 magazynów aptekarskich, hurtowni, apteki, jedynej biblioteki, wszystkich 3 księgarni, zakładów skórzanych, wszystkich 3 hurtowni drewna, 3 zakładów miodosytniczych, obu młynów parowych, 2 fabryk sukienniczych, 2 hurtowni piwa, jedynej drukarni, 4 zakładów fotograficznych oraz 84 sklepów (w tym wszystkich 22 manufaktur, 21 sklepów spożywczych). Wśród Żydów było 6 lekarzy (w tym 3 dentystów). ¶ Liczba mieszkańców żydowskich Korca spadła w czasie I wojny światowej. W 1921 r. mieszkało tu 3888 Żydów (83% ogólnej liczby mieszkańców). W okresie międzywojennym liczba ta wzrosła i w grudniu 1937 r. mieszkało tu już 4695 Żydów. ¶ Kiedy w mieście została ustanowiona władza Ukraińskiej Republiki Ludowej, petlurowcy wprowadzili swój system płatniczy. Były to banknoty o wartości 50 i 1000 karbowańców, lecz nikt nie pomyślał o mniejszych nominałach. Gospodarka miasta została sparaliżowana, ponieważ nie było czym wydawać reszty. Ratując sytuację, społeczność żydowska zaczęła drukować własne banknoty o małym nominale. Drukowano je na papierze gorszej kategorii, ponieważ trwała wojna i papieru lepszej jakości nie można było zdobyć. Każdy banknot zawierał trzy podpisy przewodniczących społeczności, pieczątkę i numer porządkowy. Te „żydowskie pieniądze" można było wymienić na „oficjalne" i w ten sposób problem został rozwiązany. ¶ Ustanowienie nowych granic po I wojnie światowej przyczyniło się do zakończenia materialnego rozkwitu miasta. Korzec został wypełniony przez uchodźców, uciekających przed pogromami i nową władzą. W 1917 r. przeprowadzono pierwsze demokratyczne wybory do administracji. Kolejne wybory odbyły się już za polskich rządów. W 1924 r. wielu Żydów wybrano do Rady Miejskiej, a jeden z nich został zastępcą burmistrza.

Jesziwa i Tarbut ¶ Pod koniec I wojny światowej, gdy wojska bolszewickie jeszcze przebywały w Korcu, rozpoczęła swoją działalność szkoła Tarbut z hebrajskim językiem nauczania. W 1920 r. do Korca została przeniesiona jesziwa ze Zwiahla (obecna nazwa miasta – Nowogród Wołyński) na czele z wybitnym rabinem Joelem Sorinem (Szurinem). Co ciekawe, tradycyjna jesziwa i nowoczesny Tarbut mieściły się pod jednym dachem, nie przeszkadzając sobie nawzajem, lecz także nie nawiązując współpracy.

Rabin Joel Sorin (Szurin), bardziej znany jako Illui mi-Poltawa (hebr. Geniusz z Połtawy) (1871–1927) – był jednym z wybitnych kaznodziei uczonych w Piśmie. Urodził się w Łochwicy w guberni połtawskiej w biednej rodzinie żydowskiej. Od dzieciństwa wyróżniał się zdolnościami i wkrótce otrzymał przydomek „Illui [cudowne dziecko] z Połtawy". Dowiedziawszy się o zdolnym młodzieńcu, miejscowy rabin Mosze Ber Luria pomógł mu wstąpić do słynnej wołożyńskiej jesziwy. Po ślubie Joel Sorin przeprowadził się do swojego teścia, rabiego Elchana Szyfa do miasteczka Czernicze w guberni mińskiej. Celem swojego

życia uczynił szerzenie Tory oraz założenie jesziwy w tych miejscach, w których edukacja nie była powszechna. W 1897 r. założył w Brzeźnicy jesziwę „Or Tora" (hebr. Światło Tory), do której uczęszczało ok. 70 studentów, a po kilku latach przeniósł ją do Zwiahla (Nowogród Wołyński). Jesienią 1920 r., kiedy wojska polskie na mocy traktatu pokojowego miały przekazać Nowogród Wołyński władzom radzieckim, większość uczniów jesziwy opuściła miasto. Osiedlili się w sąsiednim miasteczku Korzec, gdzie „Or Tora" pod kierownictwem rabbiego Joela kontynuowała swoje istnienie. W roku szkolnym 1929/1930 w jesziwie uczyło się 160 studentów. Joel Sorin zmarł w Warszawie w wieku 61 lat. Został pochowany na warszawskim cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej.

II wojna światowa i Zagłada ¶
Wojska radzieckie wkroczyły do Korca 17 września 1939 r. Instytucje żydowskie zostały zlikwidowane, a partie polityczne rozwiązane. Żydzi próbowali dostosować się do nowych realiów, ucząc się nowych zawodów oraz zakładając spółdzielnie dla rzemieślników. ¶
Wojska niemieckie wkroczyły do Korca w pierwszych dniach lipca 1941 r. Od razu zaczęto mordować Żydów, niszczyć sklepy i prywatne domy. Przez 5 tygodni trwało masowe „polowanie" na żydowskich mężczyzn, których spędzano do chlewu nieopodal miejskiej apteki pod pozorem dalszego zatrudnienia. Zebrawszy ok. 300 mężczyzn (wśród nich byli też chłopcy w wieku 10–12 lat), wieczorem zaczęto ich wywozić samochodami ciężarowymi z miasta w kierunku Nowogrodu Wołyńskiego. Za miastem zmuszono ich do wykopania rowów, w których potem zostali żywcem zakopani. Podobne akcje były powtarzane, na skutek czego zamordowano prawie 1 tys. Żydów, których zakopano za Korcem w okolicy Góry Kamiennej koło folwarku Szytnia. ¶
Zgodnie z rozkazem komisarza okręgu dra Beyera z 17 września 1941 r., cała ludność żydowska była zobowiązana naszywać żółte łaty na plecach między łopatkami oraz z lewej strony na piersi. Codziennie zabierano ich do odśnieżania dróg do wsi Samostrzały (oddalonej o 16 km), a także wysyłano do lasu do wykonania różnych prac. Z powodu głodu, braku ubrań i leków, dochodziło do masowych zachorowań i zgonów. ¶
Na początku 1942 r. w Korcu powstało getto, do którego spędzono wszystkich Żydów z miasta i okolicznych wsi. Niemcy regularnie przeprowadzali akcje, w czasie których w pierwszej kolejności mordowano osoby niezdolne do pracy, czyli dzieci, osoby starsze i chore. ¶ Likwidacji getta naziści dokonali 21 maja 1942 r. Hitlerowcy spędzili wszystkich Żydów do miejsca zbiórki. Spośród nich wybrano ok. 250 osób, które mogły im się jeszcze przez pewien czas przydać. Pozostałych po przeszukaniu i zabraniu cennych rzeczy, grupami odsyłano na egzekucję. 23 września 1942 r. Niemcy otoczyli getto by je zlikwidować.

Mosze Gildenman (1898–1957) – przywódca partyzancki, publicysta, prozaik. Pracował jako inżynier budownictwa, był właścicielem zakładu produkcji betonu, stał na czele Związku Malarzy Żydowskich, był inicjatorem stworzenia chóru,

Upamiętnienie w miejscu masowej mogiły koreckich Żydów, 2014, zbiory Muzeum Krajoznawczego w Korcu

orkiestry i teatru w szkole żydowskiej. ¶ W maju 1942 r., w przededniu święta Szawuot, okupanci i miejscowa policja zabili 2,2 tys. koreckich Żydów, wśród których były też żona i 13-letnia córka Moszego. Kiedy Żydzi zebrali się w synagodze, żeby odmówić kadisz za zamordowanych, Mosze Gildenman wszedł na bimę i wygłosił mowę, nawołującą Żydów do walki. ¶ We wrześniu 1942 r., w czasie likwidacji getta, Moszemu Gildenmanowi, jego synowi Simsze oraz 15 młodym ludziom udało się uciec w nocy, przeprawić przez rzekę Słucz i schować w lesie. Mosze stanął na czele żydowskiego oddziału partyzanckiego (znanego pod nazwą „grupa wujka Miszy"), z którym przedostał się dzięki podjętym walkom zbrojnym do lasów Żytomierszczyzny. Przeprowadził ponad 150 operacji bojowych, uwolnił 300 jeńców z obozów niemieckich. W 1943 r. oddział przyłączył się do Armii Czerwonej. Mosze Gildenman powitał koniec wojny wraz z synem w Berlinie. ¶ Od 1946 r. Gildenman mieszkał w Polsce, przez kilka lat w Paryżu, a od 1952 r. – w Izraelu. Pisał opowiadania i reportaże o życiu partyzanckim, publikował je w żydowskich periodykach. W Izraelu pracował dla Instytutu Jad wa-Szem, zajmował się działalnością społeczną, pisał wspomnienia, opublikowane w *Księdze pamięci Zwiahela* (*Nowogród Wołyński*) w 1962 r.

Pamięć ¶ Spośród wszystkich żydowskich mieszkańców Korca wojnę przeżyło ok. 500 osób. Byli to przeważnie ci, którzy uciekli albo zostali ewakuowani w głąb Związku Radzieckiego. W 1948 r. zgodnie z rozporządzeniem Rady Miejskiej Korca, w budynku dawnej synagogi urządzono kino. W 1959 r. milicja rozpędziła minian, który modlił się podczas święta Pesach w prywatnym domu. W 1970 r. na ludność żydowską w Korcu składało się kilka rodzin. ¶ W latach 90. XX w. w miejscach egzekucji koreckich Żydów z czasów II wojny światowej. ustawione zostały tablice pamiątkowe. ¶ Dziś w Korcu, położonym przy trasie Kijów–Równe mieszka ok. 7 tys. mieszkańców. Liczne tutejsze świątynie chrześcijańskie, a także ohele sławnych rabinów na cmentarzu żydowskim przyciągają do miasta rzesze pielgrzymów. Część ekspozycji stałej w założonym w 2000 r. Muzeum Regionalnym w Korcu poświęcona jest historii żydowskiej społeczności miasteczka.

Cmentarz ¶ W Korcu zachował się stary cmentarz żydowski z nagrobkami z XVII w. Są na nim pochowani 3 cadycy: rabi Aszer Cwi (uczeń Dow Bera, Magida z Międzyrzecza, autor dzieła pt. *Maajan ha-chochma*, hebr. Źródło mądrości), rabi Icchak Izaak ha-Kohen (uczeń rabiego Dow Bera, Magida z Międzyrzecza, autor *Brit Kehunat Olam*, hebr. Przymierze wiecznego kapłaństwa) oraz rabi Mordechaj (przewodniczący sądu religijnego).

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski (XVI w.), ul. Korotka ¶ **Klasztor żeński Trójcy św.** (XVII w.), ul. Kyjiwśka 56 ¶ **Cerkiew św. Jerzego Zwycięzcy** (XIX w.), ul. Kyjiwśka 13a ¶ **Cerkiew św. Mikołaja** (1834), ul. B. Chmelnyćkoho 4 ¶ **Monaster Zmartwychwstania Pańskiego** (Woskresieński), ul. Staromonastyrśka 50 ¶ **Kościół rzymskokatolicki św. Antoniego z Padwy** (1706), zaułek Kostelnyj 6 ¶ **Cerkiew prawosławna Zmartwychwstania Pańskiego**, ul. J. Konowalcia 4 ¶ **Ruiny zamku książąt Koreckich**, ul. B. Chmelnyćkoho 16 a ¶ **Mały pałac Czartoryskich**, „Hostynnyj Dim", ul. Kyjiwśka 75 ¶ **Koreckie Rejonowe Muzeum Historyczne**, ul. Kyjiwśka 45 ¶ **Cmentarz katolicki**, ul. J. Konowalcia ¶ **Park miejski**, ul. Kyjiwśka 45 ¶ **Cerkiew św. św. Kosmy i Damiana** (1897), okolice Korca ¶ **Cerkiew św. Paraskewy Piątnicy**, okolice Korca ¶ **Cerkiew św. Eliasza**, okolice Korca ¶ **Miejsce masowej egzekucji Żydów we wsi Szytnia** (okolice Korca, przy wjeździe do miasta od strony Nowogrodu Wołyńskiego)

KORZEC

Okolice

Międzyrzec Korecki (21 km): cmentarz żydowski (XVII w.), kościół św. Antoniego (1702); kolegium pijarów (XVIII w.); zespół pałacowo-parkowy hr. Steckich (koniec XVIII w.); drewniana cerkiew św. św. Piotra i Pawła (1848) ¶ **Annopol** (37 km): cmentarz żydowski (XVIII w.) z ohelem Dow Bera z Międzyrzecza, pałac Jabłonowskich (XVIII w.) ¶ **Nowogród Wołyński** (39 km): synagoga (o przeszłości budowli przypomina jedynie umieszczona na ścianie tablica pamiątkowa ku czci Mordechaja Zewa Feierberga); pozostałości fortecy (XVI w.); Muzeum Łesi Ukrainki; Muzeum Rodziny Kosaczów

Bereźne

ukr. Березне, jid. בערעזנע

Bereźne miało swoich szacownych uczonych w Piśmie. Miało swoich maskili i odszczepieńców, poborców podatkowych i działaczy społecznych, a nawet swoich własnych wariatów. I płynęło życie żydowskie, jak spokojna rzeczka. Szule były wypełnione Żydami studiującymi przy ogarku Talmud i pożółkłe księgi.
G. Bigl, *Majn sztetele Berezne* (jid. Moje miasteczko Bereźne), Tel Awiw 1954 [tłum. Bella Szwarcman-Czarnota]

Miasto nad Horyniem ¶ Pierwsza dokumentalna wzmianka o tej osadzie datowana jest na 1445 r., kiedy to wielki książę Świdrygiełło nadał ją Dymitrowi Sanguszce. Powiat bereźneński jest wymieniany w dokumentach z 1552 r. – w tym czasie miasto pełniło rolę ośrodka administracyjnego. Miasteczko nazywane było Jędrzejów, Bereżenka albo Bereżne, a w XIX w. ostatecznie utrwaliła się nazwa Bereźne (ukr. Berezne).

Żydzi w Bereźnem ¶ Pierwsze wzmianki o społeczności żydowskiej w Bereźnem są datowane na 2. poł. XVII w. W 1764 r. było w mieście 48 domów żydowskich, w 1784 r. – 29, a w 1787 r. – 37. Kahał bereziński powstał w XVIII w. Społeczność żydowska utrzymywała synagogi, placówki edukacyjne, cmentarz, schroniska. W Bereźnem działało również towarzystwo „Linat ha-Cedek" (hebr. Opieka dobroczynna). ¶ Na początku XX w. Żydzi stanowili 70% mieszkańców miasta. Według danych z 1927 r., w Bereźnem mieszkało 2,9 tys. mieszczan (bez mieszkańców, którzy mieli działki gruntowe), w tym Ukraińców – 1,3%, Żydów – 93,0%, Polaków – 4,3%, Czechów – 0,6%. Przed wybuchem wojny społeczność żydowska odgrywała ważną rolę w życiu miasteczka. W 1928 r. spośród 21 ławników magistratu bereźneńskiego 17 było pochodzenia żydowskiego.

„Chewra Kadisza" [bractwo pogrzebowe] ¶ *Jednym z najszlachetniejszych dokonań berezeńskich Żydów była „Chewra Kadisza" [bractwo pogrzebowe, hebr. święte bractwo]. Niemal wszyscy znaczniejsi członkowie społeczności żydowskiej byli członkami bractwa pogrzebowego.* […] *Raz na rok odbywało się zebranie wszystkich członków bractwa, podczas którego przewodniczący – za moich czasów był to Icchok Peczenik (Josele) – zdawał sprawozdanie z całorocznej działalności. Następnie odmawiano „El mole rachamim" [Boże pełen miłosierdzia] i wybierano nowy zarząd, na czele którego stał rabin. Po tej części oficjalnej następowała uroczysta wieczerza z kieliszkiem wódki, rybą, mięsem i kompotem.* […] *Bractwo zajmowało się zmarłym z szacunkiem [kawod haMet]. Dbano o to, by ubogi został odziany w ostatnie ubranie, piękny całun. Okazywanie szacunku zmarłym było wielką zasługą i micwą [realizacją*

Bereźne ok. 1930, model 3d wykonany w ramach projektu Shtetl Routes przez Poligon Studio, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

przykazania] *we wszystkich miasteczkach żydowskich.* ¶ G. Bigl, *Majn sztetele Berezne* (jid. Moje miasteczko Bereźne), Tel Awiw 1954 [tłum. Bella Szwarcman-Czarnota]

Dynastia ¶ Na początku XIX w. miejscowy ziemianin (według legendy, zazdrosny o miasto Stolin, które rozwijało się dzięki cadykowi oraz jego zwolennikom, chasydom, którzy nieustannie do niego przybywali) zaprosił z Pińska chasydzkiego rebego Jechiela Michele Peczenika (zm. 1849). Nadał mu ziemię i pomógł wybudować dom. Miał nadzieję, że znany działacz religijny będzie przyciągać do Bereźnego Żydów i to przyspieszy rozwój gospodarczy miasta. Tak też się stało i rodzina Peczeników, która zapoczątkowała w mieście nową dynastię chasydzką, od tamtych czasów mieszkała w Bereźnem.

Michele był synem stepańskiego magida [*kaznodziei*], *uczniem magida z Międzyrzecza, wnukiem rabina Dawida Haloja, a zarazem zięciem wybitnego działacza chasydzkiego, rabina Jechiela Michla, magida ze Złoczowa. Już będąc w Stolinie, rabin Michele siedział dniem i nocą, studiując Torę w miejskim bejt midraszu, wraz ze swym synem Icykiem, zięciem rabina Arona z Czarnobyla. Rabinowa pracowała w sklepie, była żywicielką rodziny, aby jej mąż i syn mogli się oddawać studiom. Rabin Icyk uchodził za iluja* [*geniusza*], *był bardzo poważany i kochany przez mieszkańców Czarnobyla.* ¶ G. Bigl, *Majn sztetele Berezne* (jid. Moje miasteczko Bereźne), Tel Awiw 1954 [tłum. Bella Szwarcman-Czarnota]

Dzielnica żydowska ¶ W Bereźnem dobrze zachowała się typowa zabudowa sztetla – parterowe domy drewniane i ceglane z drewnianymi gankami. W części fasadowej domu zazwyczaj mieściły się sklepy lub warsztaty i potencjalni klienci mogli wchodzić tam od strony ulicy. Kiedy dzieci brały ślub, do domu dobudowywano nowe pokoje: dom rozrastał się w głąb działki. Cechą charakterystyczną domów w miasteczku były wysokie

A Bereźne, centrum miasta – ul. Andrijiwska (dawniej ul. Piłsudskiego), 1928, zbiory archiwum fotografii Muzeum Krajoznawczego w Bereźnem

B Bereźne, ulica Rzemieślnicza, ok. 1930, archiwum Anny Skulskiej, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

czterospadowe dachy, które wizualnie zajmowały ponad połowę wysokości budynku. ¶ W latach 30. XX w. Żydzi w Bereźnem najliczniej zamieszkiwali ulice: 11 Listopada, Zamkową, Kopernika, 3 Maja, Korzeniewskiego, Pocztową, Joselewicza, Kilińskiego. ¶ Na mapie miasta z 1922 r. została zaznaczona ul. Szkolna, która była niewielka i zajmowała część dzisiejszej ul. Buchowycza. Biegła prostopadle od centralnej ul. Komisarskiej (obecnie Andrijiwśka) i ciągnęła się do ówczesnej ul. Lipki (obecnie Kyjiwśka). Znajdowały się na niej 2 synagogi i dom rabina. ¶ Na ul. 11 Listopada (obecnie Nazaruka) w 1934 r. znajdowała się apteka i wiele warsztatów rzemieślniczych. Na ul. 3 Maja (obecnie Andrijiwśka) mieściły się budynki klubu i czytelni. Stał przy niej także młyn, należący do jednej z rodzin żydowskich (obecnie w tym miejscu znajduje się gmach szkoły muzycznej). ¶ Na rynku mieściły się niewielkie sklepy prowadzone przez bereznеńskich Żydów. Ogółem w mieście istniało ok. 90 sklepików. Ważną rolę w życiu handlowym miasta odgrywały jarmarki.

Pożary w Bereźnem ¶ *Całe Bereźne było zbudowane z drewna. A chaty chłopskie kryte były strzechą. Wystarczyła iskierka, by spłonął cały dom. Za pożarami najczęściej kryła się wzajemna wrogość chłopów. Domy żydowskie kryte były gontem, jeśli wybuchł pożar, w jednej chwili zajmowały się ogniem. Gdy były czasy kryzysu, zdarzało się, że rzemieślnicy podpalali domy, żeby potem zarobić przy ich odbudowie. Tak właśnie było, gdy pożar wybuchł w 1908 r., a zarówno rzemieślnicy, jak i handlarze drewnem ubili na tym interes. Spłonęło wówczas pół miasteczka. W dwanaście lat później także wybuchł pożar.* ¶ G. Bigl, *Majn sztetele Berezne* (jid. Moje miasteczko Bereźne), Tel Awiw 1954 [tłum. Bella Szwarcman-Czarnota]

Synagoga ¶ Wielka synagoga została zbudowana w 1910 r. na planie prostokąta o bokach 9 × 12 m. Posiadała odrębne niewielkie sale, w których w dni powszednie modlili się stolarze, krawcy i szewcy. Wielka sala była głównie wykorzystywana do nabożeństw w szabat i w święta. ¶ Po wojnie w budynku mieścił się Urząd Stanu Cywilnego. Gmach stoi przy ul. Buchowycza 3, lecz został całkowicie przebudowany i w obecnej formie nie da się w nim rozpoznać dawnych funkcji.

Placówki oświatowe i kulturalne ¶ W 1917 r. w Bereźnem założono szkołę Tarbut, w której uczono w języku hebrajskim. Najbardziej znanym nauczycielem szkoły był Jakow Ajzman. Działała również szkoła im. Pereca z językiem wykładowym jidysz. ¶ Przy ul. Pocztowej znajdowała się biblioteka im. Pereca, a przy ul. Komisarskiej – biblioteka syjonistyczna. W obu, oprócz dzieł literackich, można było zapoznać się z aktualną prasą – największą popularnością wśród żydowskich mieszkańców miasta cieszyły się gazety „Der Moment" (jid. Chwila) i „Woliner Sztyme" (jid. Głos Wołyński). Bereźne miało także zespół dramatyczny. Przedstawienia odbywały się w klubie „Ogniwo", mieszczącym się przy ul. Komisarskiej (budynek zachował się do naszych czasów).

A Bereźne, ul. Berka Joselewicza (dawniej ul. Szkolna), ok. 1930, archiwum Anny Skulskiej, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Zakład stolarski N.Klejman, przed 1939, zbiory archiwum fotografii Muzeum Krajoznawczego w Bereźnem

Działała biblioteka Tarbutu, która udostępniała przeważnie książki w języku hebrajskim, nie stroniąc od książek w jidysz. […] *Rolę bibliotekarzy pełnili: Gendler, Szmuel Tojbman błogosławionej pamięci i inni, całkowicie bezinteresownie.* ¶ *Biblioteka im. Pereca mieściła się w domu Efrima Litwaka, przy ul. Pocztowej. Była to spora sala, a wzdłuż jej ścian stały pojemne szafy z książkami w jidysz. Znajdowały się tam dzieła klasyków żydowskich, ale też arcydzieła literatury światowej. Zwłaszcza młodzież czerpała wiedzę z tego obfitego źródła, była to bowiem jedna z najlepiej zaopatrzonych bibliotek w okolicy. Bibliotekarze* [*Jankiel*] *Pinchusowicz i Fejga Liberzon kompetentnie pomagali czytelnikom i znali dobrze każdego z nich. Dzięki swojej wiedzy wychowali oni całe pokolenie czytelników. Biblioteka Tarbutu nie mogła konkurować z bogactwem biblioteki im. Pereca.* ¶ *W Bereznem działały dwa koła dramatyczne – jedno przy bibliotece im. Pereca, drugie – syjonistyczne. Oba koła dla siebie nawzajem albo wspólnie wystawiały sztuki w jidysz. Niektórzy członkowie kół wykazywali spore uzdolnienia aktorskie, przyjeżdżali więc spoza Bereźnego ludzie teatru i wspólnie z kołami dramatycznymi organizowali przedstawienia, które przyciągały tłumy mieszkańców miasteczka.* ¶ G. Bigl, *Majn sztetele Berezne* (jid. Moje miasteczko Bereźne), Tel Awiw 1954 [tłum. Bella Szwarcman-Czarnota]

Cmentarze ¶ Cmentarze żydowskie mieściły się w pn.-zach. części miasta, nad brzegami rzeki. Stary cmentarz po jej wsch. stronie, nowy założony w XIX w. po stronie zach., obok cmentarza katolickiego. Według wspomnień

A

B

A Bereźne, ulica Komisarska, wjazd do miasta od strony zachodniej, ok. 1930, archiwum Anny Skulskiej, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Synagoga w Bereźnem, ok. 1930, archiwum Anny Skulskiej, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

C Pomnik na miejscu masowej egzekucji, podczas której 25 sierpnia 1942 r. zamordowano 3680 Żydów, 2014, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

świadków, wszystkie macewy na tej nekropolii były drewniane i jedynie centralny ohel słynnych rabinów wykonano z cegły. W latach 60. XX w. rozpoczęto na tych terenach budowę parku z zalewem. Cmentarze zostały zalane wodą i zniszczone.

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. do Bereźnego weszła Armia Czerwona, a w czerwcu 1941 r. Niemcy, którzy w centrum miasta utworzyli getto (obecnie jest to teren targu i liceum z bursą). Umieszczono w nim ponad 3 tys. Żydów. 25 sierpnia 1942 r. wszyscy mieszkańcy getta zostali wyprowadzeni za miasto, zmuszeni do wykopania mogiły i zamordowani przez jednostkę Einsatzgruppen. ¶ Mieszkańcy miasta pamiętają lekarza Lernera, który wraz z rodziną mieszkał w budynku na terytorium szpitala na ul. Piłsudskiego (obecnie Kyjiwśka). Żeby nie trafić do getta w sierpniu 1942 r., podał śmiertelną dawkę morfiny swojej żonie i małemu synkowi, a później także sobie. Wszyscy troje zostali pochowani w ogrodzie obok szpitala. ¶ Tylko pojedynczym osobom udało się uciec z getta. Uciekinierzy chowali się w lasach do nadejścia Armii Czerwonej. Żeby ocalić życie, fałszowali dokumenty tożsamości lub przyjmowali chrzest, a także przyłączali się do radzieckich oddziałów partyzanckich.

Mogiła w Dendroparku

¶ Pod koniec lat 60. XX w. w miejscu rozstrzelania Żydów w Bereźnem znaleziono wykopane szczątki ludzkie. Ustalono, że była to sprawka hien cmentarnych szukających żydowskich wartościowych rzeczy. W następnych latach na tym terenie założono park dendrologiczny, co ukróciło proceder rozkopywania grobów. Pod koniec lat 80. XX w. postawiono tablicę pamiątkową.

> Historia ocalenia Rejzele Scheinbein i jej rodziny ¶ *Miałam rok starszego od siebie kuzyna, i był on tam* [*w getcie*], *w Bereźnem – Beniamin. Cały czas chodził po ulicach, żeby zobaczyć, co się tam dzieje. Pewnego razu wrócił do domu i powiedział do swojej i mojej matki: „Chodźmy stąd!". Tylko jak Żydzi mogą wyjść z getta? Moja matka i ciotka nałożyły na głowy chusty. Teraz wyglądały jak wieśniaczki* […]. *I one uciekły do lasu* […], *bo wiedziały, że w lesie będą bardziej bezpieczne.* ¶ *My uciekliśmy do lasu wcześniej – mój ojciec, wujek i ja. Myśleliśmy, że one wszystkie zostały zamordowane* […]. *Wujek zebrał dziesięciu mężczyzn na minian, nałożył tałes i odmówił kadisz za członków*

rodziny, których uważaliśmy za zmarłych. […] *A potem dowiedzieliśmy się, że moja matka i ciotka ocalały. W ten sposób w lesie połączyliśmy się i była to bardzo szczęśliwa chwila. I to wszystko dlatego, że mojemu kuzynowi, który był zaledwie o rok starszy ode mnie, starczyło zdrowego rozsądku, żeby powiedzieć: „Chodźmy stąd!”.* ¶ Źródło: http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn42261

Warto zobaczyć

Bereźneński Państwowy Park Dendrologiczny: na terenie parku znajduje się miejsce egzekucji i pochówku bereźneńskich Żydów zamordowanych w 1942 r., tablica pamiątkowa w 2 językach (ukraińskim i hebrajskim) ¶ **Bereźneńskie Państwowe Muzeum Krajoznawcze**: budynek z lat 1901–1905; w latach 40. i 50. XX w. w piwnicach tego budynku znajdowała się katownia NKWD, ul. Kyjiwśka 8 ¶ **Prawosławna cerkiew św. Mikołaja** (1845)

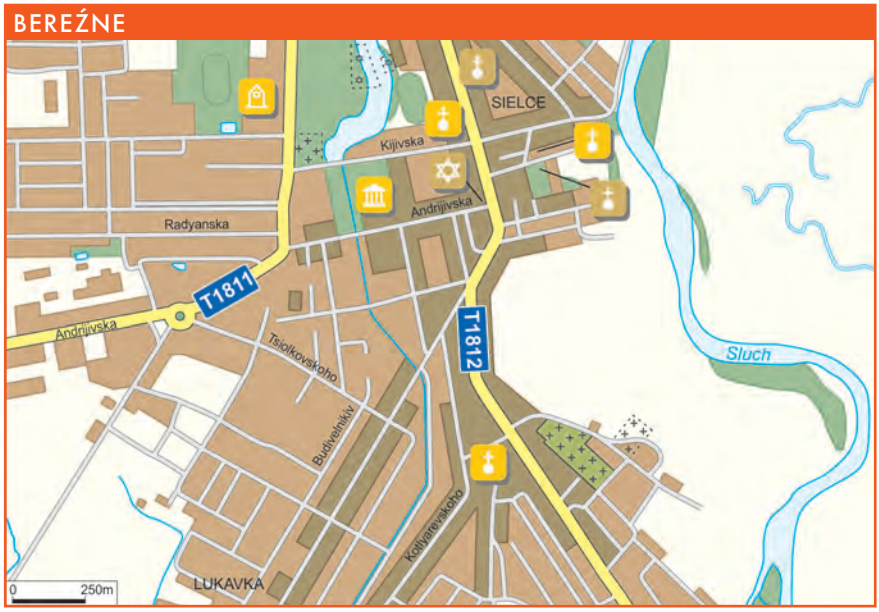

Okolice

Mokwin (3 km): dawny kościół (XIX w.) ¶ **Zirne** (6 km): zespół pałacowo-parkowy Malińskich (XIX w.) ¶ **Sosnowe** (28 km): cmentarz żydowski, miejsce egzekucji ok. 3 tys. Żydów (1942) ¶ **Hubków** (30 km): ruiny średniowiecznego zamku (XVI w.), cmentarz żydowski (XIX w.) ¶ **Marynin** (34 km): skansen; drewniana cerkiew Przemienienia Pańskiego (1801) ¶ **Sarny** (58 km): pomnik w miejscu egzekucji 15 tys. Żydów (1942) ¶ **Rokitno** (75 km): cmentarz żydowski (XIX w.) ¶ **Regionalny Park Krajobrazowy „Nadsłuczański”** (28 km)

Kowel

ukr. Ковель, jid. קאָוולע

Kowel był największym węzłem kolejowym na wschodzie i bezpośrednie połączenie Warszawa–Kowel było szybsze niż dzisiaj. Jechało się mniej niż 5 godzin […], a pociągi […] miały trzy klasy. Pierwsza – najdroższa. I nawet było powiedziane, dlaczego Żydzi jeżdżą trzecią klasą. Dlatego, że nie ma czwartej.

Michał Friedman

Kowelscy kowale ¶ Kowel jest położony w samym centrum obwodu wołyńskiego, na obu brzegach rzeki Turii płynącej z płd. na pn. i będącej dopływem Prypeci. Pierwsza pisemna wzmianka o Kowlu datowana jest na 1310 r. 24 grudnia 1518 r. w Brześciu król Zygmunt I nadał księciu Bazylemu Sanguszce przywilej lokacji miasta na prawie niemieckim. ¶ Nazwa miasta wywodzi się prawdopodobnie od rzemiosła kowalskiego rozwiniętego na tych terenach w X–XIII w. Przez wieki przekazywana była przez miejscową ludność opowieść o kowalu, który wykuł miecz dla księcia Daniela Halickiego.

Żydzi z Kowla ¶ Proces osiedlania się w Kowlu Żydów rozpoczął się po nadaniu miastu praw miejskich w 1518 r. W 1536 r. królowa Bona potwierdziła przywileje miasta i zobowiązała Żydów kowelskich do udziału w naprawie murów i mostów miejskich. Ponadto wydała specjalny akt, w którym zaznaczono, iż Żydzi powinni osiedlać się na wyznaczonych ulicach, nie zaś wśród prawosławnych. W 1547 r. Bona nałożyła podatek na domy żydowskie (oprócz domu rabina) i zrównała Żydów w prawach i powinnościach z ludnością chrześcijańską. ¶ Podczas powstania Kozaków z Bohdanem Chmielnickim na czele dochodziło do prześladowań Żydów i pogromów. W 1650 r. gmina żydowska Kowla została odrodzona na podstawie potwierdzonych przez Jana II Kazimierza wcześniejszych przywilejów. ¶ Liczba Żydów w Kowlu zaczęła rosnąć w XVIII w. W 1765 r. w mieście było 827 Żydów – płatników podatku pogłównego (naliczanego dla każdej osoby od 1. roku życia począwszy). Pod koniec XIX w. liczba Żydów w Kowlu przewyższyła liczbę Ukraińców. W 1893 r. ogólna liczba mieszkańców Kowla wynosiła 15 116 osób, w tym prawosławnych – 5498, rzymskich katolików – 3088, żydów – 5810, protestantów – 612, osób innych wyznań – 108. ¶ W 1921 r. w mieście zarejestrowano 32,5 tys. mieszkańców, w tym 15 tys. Żydów.

Kowel to żydowskie miasto z peryferiami. Mieszkali na nich Ukraińcy i Polacy, którzy tworzyli odrębne miasto. Przez miasto przepływała rzeka Turia. Kowel dzielił się na trzy kwartały. Stare miasto, po jednej stronie rzeki, nazywało się Zand,

piasek, bo na gruncie piaszczystym było budowane. W części nowej, po drugiej stronie Turii, był Kowel, gdzie mieszkali Polacy zatrudnieni głównie w firmie kolejowej […]. *To było oddzielne miasto. Ukraińców było mniej niż Polaków. Ich gospodarstwa zaczynały się tuż za główną ulicą. Te trzy światy żyły obok siebie.* […] ¶ *To powiatowe nieduże miasto było czymś więcej niż sztetl. Było twierdzą inteligencji żydowskiej, hebrajsko-żydowskiej. Starsi mówili jeszcze po rosyjsku, a nowe pokolenie przyjęło już język polski.* ¶ Anka Grupińska, *Z opowieści polskich Żydów* (*1*). *Michał Friedman opowiada o rodzinie, o święcie Pesach, chasydach turzyskich i o Kowlu, mieście rodzinnym*, http://www.dwutygodnik.com/artykul/1075-z-opowiesci-polskich-zydow-1.html

Kowel, ul. Warszawska, 1938, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Synagogi ¶ W 1660 r. w mieście wzniesiono synagogę. Spośród rabinów Kowla i przewodniczących jesziwy z XVI–XVII w. najbardziej znani byli Szymon i Icchak ben Natan Szapiro oraz Jehuda (Judl, Idl), potomek Jehudy Liwy ben Becalela (MaharaL z Pragi). W 1744 r. synagoga została zniszczona na skutek pożaru (nie wiadomo dokładnie, co było jego przyczyną). ¶ Po tym, jak w Kowlu zamieszkał rabin Mordechaj z Niesuchojeży (obecnie wieś Tojkut w rejonie kowelskim) (lata 1752–1800), upowszechnił się tutaj chasydyzm. ¶ W 1857 r. pożar zniszczył prawie całe miasto, w tym synagogę. Potem jednak miasto zostało odbudowane. ¶ Na początku XX w. w Kowlu było kilka synagog, w tym Wielka Synagoga zbudowana w latach 1886–1907. Ten unikatowy, choć przebudowany, zabytek zachował swoją okazałość pomimo wojen i rewolucji. Dawna synagoga w Kowlu znajduje się przy skrzyżowaniu ul. Niezależności i ul. Wołodymyrśkiej i jest jednym z budynków lokalnej fabryki krawieckiej WKF Kowel. Przed 2009 r. przed wejściem do synagogi widniała gwiazda Dawida, później jednak została zamazana.

Na Zandzie była duża, piękna, trochę w stylu obronnym, synagoga. W święta występowali tam najwybitniejsi kantorzy żydowscy: Kusewicki, Rozenblatt. Był również chór, do którego należało kilku kolegów z mojej klasy. I była jeszcze jedna synagoga w mieście, prywatna, zbudowana przez bogacza miejskiego, Eppelbauma. On, jak to się mówi, żył w grzesznym związku z Ukrainką, to, pamiętam, zawsze miasto mu zarzucało. Opowiadano, że on, żeby zmyć ten grzech w przyszłym życiu, wybudował synagogę. Myśmy chodzili się tam modlić w wielkie święta: w Rosz ha-Szana, Jom Kipur, Pesach, Szawuot i Sukot […]. *Ta synagoga została w mojej pamięci jako miejsce tragiczne.* ¶ Anka Grupińska, *Z opowieści polskich Żydów* (*1*). *Michał Friedman opowiada o rodzinie, o Pesach, chasydach turzyskich i o Kowlu, mieście rodzinnym*, http://www.dwutygodnik.com/artykul/1075-z-opowiesci-polskich-zydow-1.html

A Ulotka w języku polskim i jidisz zapowiadająca mecz piłki nożnej pomiędzy wojskowym klubem sportowym „Kowel" a klubem sportowym „Makabi", lata 20. XX w., zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

B Przedwojenny żydowski dom z motywem gwiazdy Dawida, 2014, fot. Borys Bertash, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

A

Dziś w sobotę d. 9-go Czerwca r. b.
PUNKTUALNIE O G. 3 1/3 P. P.
odbędzie się — odbędzie się
Match-footballowy
pomiędzy
W. K. S. „Kowel" - K. S. „Makkabi"
o Mistrzostwo kl. „B"
Bilety przy wejściu

B

Życie teatralne w Kowlu ¶ *W Kowlu, podobnie jak na wszystkich terenach znajdujących się pod panowaniem carskim, aż do* I *wojny światowej przedstawienia teatralne po żydowsku (w jidysz) były surowo zabronione. Rzadko występowały tu zespoły z Warszawy, Wilna czy innych miejsc. Zespoły te starały się przechytrzyć władze i ominąć prawo. Zapowiadały swoje spektakle jako sztuki w języku niemieckim, choć faktycznie były one pisane w dialekcie „dajczmerisz – iwre tajcz". Elementy języka niemieckiego były w nim silniejsze niż czysta żydowska (jidysz) mowa. Na przedstawienia przychodzili zazwyczaj bogatsi mieszkańcy oraz inteligencja żydowsko-rosyjska. Masy prostych widzów słabo interesowały się tymi imprezami artystycznymi.* ¶ *Rozwój teatru w ludowym języku żydowskim rozpoczął się z początkiem* I *wojny światowej, podczas okupacji niemieckiej, kiedy Żydzi otrzymali pewne swobody w działalności społeczno-kulturalnej w ich rodzimym języku. Jednym z bodźców przyczyniających się do utworzenia „Żydowskiego kółka dramatycznego" była trudna sytuacja ekonomiczna panująca wówczas w mieście. Na początku* XX *w. Kowel był przepełniony żydowskimi uchodźcami pochodzącymi z przyległych miasteczek, uciekającymi przed wojną i rewolucją. Żydowscy mieszkańcy nieśli pomoc swoim braciom, organizując sieć pomocy społecznej, m.in. uruchomiono kuchnię uliczną. Ponieważ darów na działalność filantropijną było niewiele, wśród żydowskiej inteligencji zrodził się pomysł, by stworzyć kółko teatralne, które łączyłoby przyjemne z pożytecznym: wysoki poziom artystyczny, teatralny z możliwością przekazania dochodów z przedstawień na rzecz potrzebujących.* ¶ *Entuzjastów kółka było dwóch: zdolny reżyser Mosze Pugacz oraz szczodry mecenas i prezes kółka Mosze Kagan. Obydwaj byli zdolnymi miłośnikami Melpomeny, którzy doświadczenie teatralne zdobyli w kraju, w którym w owych czasach kwitło teatralne życie żydowskie, tj. w* USA. *Głównym celem inicjatorów było wzbudzenie wśród szerokich mas zamiłowania do teatru oraz wyrobienie u widzów dobrego smaku teatralnego. W repertuarze, który wybrali, znalazł się wybór najlepszych europejskich dramatów i kilka doskonałych sztuk [Jakowa] Gordina i [Abrahama] Goldfadena. Pugacz i Kagan niezwykle sumiennie i odpowiedzialnie*

przygotowywali przedstawienia, nawet trzy lub cztery razy do roku. Bardzo szybko zebrało się wokół nich grono młodych talentów aktorskich. ¶ *Pod wpływem działalności kółka diametralnie zmieniło się postrzeganie żydowskiego teatru. Zniknął tradycyjny, pogardliwy stosunek do „Tijater" jako Purim-szpil oraz do aktorów jako „komediantów" prowadzących na złą (rozpustną) drogę. Można także powiedzieć, że skończyła się na tym polu wojna między pokoleniami. Kółko dramatyczne w pierwszych latach istnienia tworzyło także więź i pomost między publicznością kowelską a zespołami dramatycznymi innych miast: Wilna, Warszawy, które przybywając do Kowla, występowały w lokalu miejscowego kółka dramatycznego. Tutaj zespoły te otrzymywały pomoc, wsparcie techniczne oraz dobre rady, jak zdobyć uznanie kowelskiej publiczności.* ¶ *Kółko dramatyczne łączyło wszystkie warstwy mieszkańców. Także inteligencja żydowsko-rosyjska, wychowana na łonie literatury rosyjskiej i z pogardą odnosząca się do języka jidysz, zmieniła z czasem swoje podejście do literatury żydowskiej i nauczyła się ją cenić. Także „folkiści" byli aktywni w prowadzeniu zespołu. Do zespołu teatralnego zbliżyły się ponadto kręgi syjonistyczne, narodowe, szczególnie przywiązane do kultury hebrajskiej. Nawet środowisko religijnych mieszczańskich Żydów, przeciwne wszelkiej działalności teatralnej, zrobiło ustępstwo na rzecz rozwoju kulturalnego i zaczęli przychodzić na przedstawienia.* ¶ *Kowelskie „Żydowskie kółko dramatyczne" stało się ponadpartyjnym, neutralnym ogniskiem łączącym i goszczącym w placówce kulturalno-oświatowej wszystkie młode siły, amatorów sztuki ludowej, teatralnej i zwolenników podniesienia ogólnego kulturalnego poziomu ludności. Każde z wyżej wspomnianych środowisk wnosiło coś do działalności kółka. Dlatego stało się ono popularne i było wspierane przez całą żydowską społeczność Kowla.* ¶ *Z czasem jednak zaczęto dotkliwie odczuwać pogorszenie warunków gospodarczych (będących następstwem antysemickiej polityki rządu), które wpłynęło na „impet artystyczny" zarówno członków zespołu, jak i widzów. Jedni pożenili się, inni wyemigrowali, a ich miejsce zajęły nowe osoby, mniej dbające o poziom artystyczny kółka.* ¶ *Reżysera Pugacza zastąpił Torn, bardzo zdolny komik. W przeciwieństwie do poprzedniej ekipy, której ambicją było zapewnienie wysokiego poziomu artystycznego i edukacja publiczności, Torn starał się przystosować poziom przedstawień do poziomu widzów. Wówczas wielu z członków kółka działających w nim od początków i mających poczucie misji kulturalnej, postanowiło odejść od grupy i w zespole pozostały nieliczne osoby. Z drugiej jednak strony, Torn zdołał dotrzeć do młodych robotników i nawiązać kontakt z amatorami teatru, którzy byli wśród nich. Zaczął też rozszerzać działalność kółka na okoliczne miasteczka. Dzięki temu oraz dzięki bardzo aktywnej działalności Chałata, kierownika organizacyjnego zespołu, kółko dramatyczne przetrwało aż do ostatnich dni przed Zagładą.* ¶ Na podstawie *Sefer Kowel* (hebr. Księga pamięci Kowla), Tel Awiw 1959 [oprac. Yaron Karol Becker]

A Dawna szkoła żydowska w Kowlu, 2014, fot. Serhij Hładyszuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

A

B

C

D

II wojna światowa i Zagłada ¶

W 1939 r. wśród 36 tys. mieszkańców Kowla było 17 tys. Żydów. Po przyłączeniu do ZSRR we wrześniu 1939 r. w Kowlu został znacjonalizowany majątek bogatych mieszkańców. Np. rodzinie Grinblat zabrano należące do niej 2 sklepy, a w 2 pokojach ich domu ulokowano oficerów sowieckich. Taki sam los spotkał rodzinę Fajgi Tenenbojm, właścicielki fabryki mebli. ¶ 28 czerwca 1941 r. miasto zostało zajęte przez oddziały armii niemieckiej. Zdążyła ewakuować się wówczas tylko nieznaczna część ludności żydowskiej Kowla. W pierwszych dniach okupacji zostało zabitych ok. 1 tys. Żydów. 21 maja 1942 r. w Kowlu utworzono 2 getta. W jednym z nich ulokowano 8 tys. osób zdolnych do pracy i członków ich rodzin, w drugim zaś, utworzonym na przedmieściu, umieszczono 6 tys. osób. W dniach 2–4 lipca 1942 r. Żydzi z drugiego getta zostali wywiezieni za miasto i zgładzeni. 19 sierpnia 1942 r. naziści przystąpili do likwidacji pierwszego getta. ¶ Po ponownym wkroczeniu władzy radzieckiej, do Kowla powróciło jedynie ok. 40 Żydów.

Cmentarze ¶

W 2. poł. XX w. w Kowlu były 2 cmentarze żydowskie, z których żaden nie zachował się do dziś. Jeden z cmentarzy (na ul. Wołodymyrśkiej) został zlikwidowany w 1970 r. Na jego miejscu zbudowano Dom Kultury im. Tarasa Szewczenki. Nagrobki zostały przewiezione do jednostki wojskowej, która wkrótce po tym została rozformowana. Zrujnowany cmentarz miał bardzo czytelny układ. Drugi cmentarz żydowski znajdował się przy ul. Warszawskiej.

Miejce pamięci ¶ Znajduje się w lesie po prawej stronie drogi prowadzącej do Kamienia Koszyrskiego, w odległości kilku kilometrów od granicy miasta, w pobliżu wsi Bachów. Pomnik poświęcony jest Żydom rozstrzelanym w 1942 r. W 1944 r. w tym miejscu stał słup pamięci z wyrytą na nim liczbą 18 tys. odpowiadającą liczbie zamordowanych Żydów wywiezionych z kowelskiego getta. W latach 60. XX w. usypano tu wysoki kurhan. W 1990 r. postawiono granitowy pomnik, w 2002 r. i 2015 r. odsłonieto kolejne upamiętnienia.

KOWEL

A Targ w Kowlu, przed 1918, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

B Robotnicy podczas budowy ul. w Kowlu, po 1928, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

C Wielka Synagoga w Kowlu, 1944, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości Organizacji Żydów z Kowla, przez Elijau Mandela

D Budynek dawnej synagogi w Kowlu, 2014, fot. Serhij Hładyszuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Warto zobaczyć

Dawna **synagoga** z poł. XIX w., ul. Niezależności 125 ¶ **Sobór Zmartwychwstania Pańskiego** (1877), skrzyżowanie ul. Niezależności i ul. Wołodymyrśkiej ¶ **Apteka Fridriksona** (XIX w.), ul. Niezależności 89 ¶ **Kościół rzymskokatolicki św. Anny** (1771), ul. Werbyćkoho 1 a ¶ **Kowelskie Muzeum Historyczne**, ul. O. Pcziłky 11

Okolice

Kołodeżno (9 km): Muzeum Łesi Ukrainki ¶ **Turzysk** (20 km): cmentarz żydowski (XVII w.) z zachowanym domem przedpogrzebowym i kilkunastoma macewami ¶ **Huszyn** (15 km): drewniana cerkiew Demetriusza z Tesaloniki (1567), najstarsza drewniana cerkiew na Wołyniu ¶ Łuck (73 km): stolica regionu, dom kahalny (początek XX w.) użytkowany współcześnie przez miejscową społeczność żydowską, dawna synagoga obronna (1626–1629), Zamek Lubarta (XIII w.) z Muzeum Drukarstwa, cerkiew Opieki Matki Bożej (XIII w.), Katedra św. św. Apostołów Piotra i Pawła (1639), Sobór św. Trójcy (1755), liczne zabytki, muzea, galerie ¶ **Zofiówka/Trochenbrod** (110 km): pomnik w miejscu, gdzie niegdyś było zamieszkane przez Żydów miasteczko, starte z powierzchni ziemi podczas II wojny światowej

Włodzimierz Wołyński

ukr. Володимир-Волинський, jid. לודמיר

Żydowski świat mojego dziadka, w którym – jak uważał – „Bóg stworzył piękną ziemię, gdzie ludzie mogliby żyć szczęśliwie", został prawie w całości zniszczony przez Holokaust.
Ann Kazimirski, *Witness to Horror* (ang. Świadek zgrozy), 1993

Tysiąc lat ¶ Wielowiekową historię Włodzimierza opisywało wielu ukraińskich, polskich i żydowskich autorów. Najstarsza wzmianka o mieście pochodzi z *Powieści minionych lat*, według niej w 988 r. kijowski książę Wołodymyr Światosławowicz przekazał ten wołyński gród we władanie swojego syna Wsiewołda. Najstarsza wzmianka o włodzimierskich Żydach również dotyczy X w., wybitny znawca historii Wołynia Aleksander Cynkałowski zapisał: „Kolonia żydowska we Włodzimierzu sięga dawnych czasów, kiedy jeszcze w okresie przedksiążęcym przyciągnął ich na Wołyń handel… o czym wzmiankuje historyk arabski Ibn-Chej-Kul w X w. Kolonia ta zajmowała śródmieście. Istniała tu cała tzw. »ulica Żydowska«, lecz Żydzi nie odgrywali wówczas w handlu większej roli". To pierwsze pisemne informacje o Żydach nie tylko we Włodzimierzu, lecz także na terytorium całego Wołynia. Niestety, arabski dokument, na który powołuje się Cynkałowski, zaginął podczas II wojny światowej. ¶ Istnieją także pisemne wzmianki o obecności we Włodzimierzu Żydów pochodzące z XIII w. W opisie śmierci i pogrzebu księcia Włodzimierza Wasylkowicza w 1288 r. w „Latopisie Ipatiewskim" czytamy: „[…] płakało nad nim całe mnóstwo mieszkańców Włodzimierza – mężczyźni i kobiety, i dzieci; Niemcy, i Surożanie, i Nowogródzianie; i Żydzi płakali, jak podczas zajęcia Jerozolimy, kiedy uprowadzono ich w niewolę babilońską". ¶ Z upływem czasu miasto stawało się ważnym ośrodkiem handlowym. Kupcy z Europy przybywali przez Węgry, Czechy i Polskę do miast na ziemiach halickiej i wołyńskiej oraz dalej do Kijowa. Dzięki szerokim kontaktom gospodarczym Żydzi na Rusi Kijowskiej są wzmiankowani w średniowiecznych źródłach pisanych w języku hebrajskim w XI–XII w.

Żydzi z Włodzimierza ¶ Żydowska społeczność miasta była zrzeszona w kahale, czyli autonomicznej społeczności o własnym samorządzie. Władza kahału włodzimierskiego obejmowała mniej liczne sąsiednie przykahałki: Łokacze, Kowel, Kisielin i inne. ¶ Dzielnica żydowska mieściła się w pn.-wsch. części miasta. Żydzi zajmowali również znaczną część śródmieścia. Ulice w dzielnicy żydowskiej

były zazwyczaj miejscem ożywionego handlu, swoje usługi oferowali tu także drobni rzemieślnicy. Na przełomie XIV i XV w. Żydzi Włodzimierza mieli silną pozycję ekonomiczną. Prowadzono aktywny handel ze Lwowem, Łuckiem, Kijowem. Z Uściługa rzeką Bug transportowano łodziami towar do Gdańska, skąd przewożono go dalej do Europy Zach. i z powrotem. We Włodzimierzu można było spotkać żydowskich handlowców z Turcji i Włoch, Kijowa i Krakowa. Kupowali towar na zachodzie i przywozili go na wschód, a ze wschodu przywozili z kolei jedwab i przyprawy korzenne. ¶ Na początku XVI w. i po przyłączeniu w 1569 r. Wołynia do Polski, społeczność nadal prężnie się rozwijała. W tym okresie Żydzi zajmowali się rzemiosłem oraz ściąganiem podatków z mieszkańców miasta i okolic. We Włodzimierzu funkcjonowały liczne karczmy i zajazdy, które pełniły funkcje hoteli i były charakterystycznym elementem zabudowy ośrodków handlowo-rzemieślniczych. ¶ Jedną z najbardziej tragicznych kart w historii Żydów stały się pogromy w czasie powstania Bohdana Chmielnickiego (1648–1649). Wielu Żydów zginęło w pogromach w 1653 r., kiedy to miasto zostało zajęte przez wojska litewskie Rzeczypospolitej, a w czasie wojny polsko-rosyjskiej, kiedy miasto zostało całkiem spustoszone, pozostały jedynie 2 rodziny żydowskie. Społeczność jednak dość szybko się odrodziła.

Nowoczesność ¶ Według spisu ludności z 1897 r., liczba mieszkańców we Włodzimierzu wynosiła 9883 osoby, w tym 5869 Żydów (59,3%). Pod koniec XIX w. otwarto szkołę Talmud-Tora.

A

B

Na początku XX w. w mieście powstała jesziwa oraz szkoła państwowa dla Żydów. 5 maja 1900 r. we Włodzimierzu wybuchł wielki pożar, który zniszczył 250 domów, spłonęło 6 domów modlitwy i 68 zwojów Tory, ucierpiała także główna synagoga. Ten wypadek skłonił społeczność żydowską do stworzenia w 1901 r. Kasy wzajemnej pomocy. Ponadto powstały różne partie polityczne. Od końca XIX w. w mieście działał oddział organizacji „Chibat Syjon" (hebr. Umiłowanie Syjonu), od 1906 r. – partii „Bund", a także partia syjonistów-socjalistów. Według informacji zamieszczonych w gazecie „Ha-Melic" (hebr. Orędownik), w 1903 r. w mieście działał szpital i apteka. Większość Żydów zajmowała się handlem ziarnem

A Włodzimierz Wołyński, 1915, archiwum fotografii Muzeum Historycznego we Włodzimierzu Wołyńskim

B Dzień targowy na rynku we Włodzimierzu Wołyńskim, lata 30. XX w., archiwum fotografii Muzeum Historycznego we Włodzimierzu Wołyńskim

Wielka Synagoga we Włodzimierzu Wołyńskim, 1915, archiwum fotografii Muzeum Historycznego we Włodzimierzu Wołyńskim

i końmi. Według spisu ludności z lat 1910–1911, na 15 622 mieszkańców Włodzimierza Wołyńskiego Żydzi stanowili 7060 osób. W tym czasie, oprócz synagogi, w mieście znajdowało się 9 domów modlitwy. W pierwszym dziesięcioleciu XX w. powstała żydowska szkoła zawodowa. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej przedstawiciele społecznych organizacji religijnych i politycznych powołali komitet „Kultura", który zajmował się pomocą ubogim mieszkańcom, szpitalem, biblioteką literatury żydowskiej im. Szolema Alejchema i teatrem. ¶ Wraz z początkiem I wojny światowej w sierpniu 1914 r. po wycofaniu się wojsk austriackich do Włodzimierza wkroczyły wojska polskie i zorganizowały w mieście pogromy. Żydzi cierpieli za każdym razem, kiedy miasto przechodziło z rąk jednych władz do rąk innych i prawie zawsze wprowadzenie nowych porządków rozpoczynało się od pogromu Żydów. Po prawie 2 latach walk i naprzemiennej okupacji miasta przez wojsko polskie i Armię Czerwoną Włodzimierz Wołyński od 13 września 1920 r. pozostał pod rządami Polski. ¶ W latach 20. i 30. XX w. w mieście działało ok. 20 synagog. Rabinem Włodzimierza Wołyńskiego w latach 20. i na początku lat 30. XX w. był Icchok Grosman, w latach 30. XX w. – Jaakow Dowid Morgenstern, który zmarł w czasie okupacji nazistowskiej. We Włodzimierzu działały szkoły należące do sieci Tarbut o profilu technicznym i rolniczym: pierwsza powstała w 1925 r., druga zaś – w 1935 r., a także szkoły z językiem wykładowym hebrajskim – „Bet Jaakow" i „Jawne", prywatne gimnazjum żydowskie z polskim językiem wykładowym oraz jesziwa. Do młodzieżowych organizacji o charakterze skautowym należała socjalistyczna organizacja syjonistyczna „Ha-Szomer ha-Cair" i organizacje młodzieżowe „Ha-Cofim", „Ha-Szomer ha-Leumi", „Ha-Noar ha-Cyjoni", „Bejtar" oraz oddział partii syjonistycznej „Poalej Syjon". Kuchnia społeczna udzielała żywnościowej udzielała pomocy żywnościowej. W przededniu wybuchu II wojny światowej we Włodzimierzu działały żydowskie szkoły – Talmud-Tora i szkoła dla dziewcząt z rodzin ortodoksyjnych „Bejt Jaakow", szkoła początkowa – cheder. Do jesziwy uczęszczało 138 *talmidim*. W szkole rzemieślniczej „ORT" szkolono krawców. Istniały również biblioteka, szpital, bank narodowy, żydowski sierociniec, dom starców i 2 kina.

Synagoga ¶ Największa ze znanych synagog w mieście mieściła się na dzisiejszej ul. Roksołany. Za datę jej powstania uważa się 1801 r. Wśród wiernych tej bóżnicy byli przeważnie zamożni ludzie. Budynek został zniszczony na początku lat 50. XX w.

Jego mury były tak mocne, że do ich burzenia użyto transporterów czołgowych, które z trudem uporały się z tym zadaniem. ¶ Wraz z powstaniem chasydyzmu we Włodzimierzu pojawiły się niewielkie domy modlitwy – sztible.

Szkoła religijna Talmud-Tora przy ul. Kopernika we Włodzimierzu Wołyńskim, 2014, fot. Borys Bertash, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Rabini ¶ Pierwszym znaczącym rabinem we Włodzimierzu był **Icchak ben Becalel**, nazywany Ludmirskim Gaonem (od słowa Ludmir – nazwy Włodzimierza w języku jidysz). Cieszył się dużym autorytetem i stał na czele społeczności w latach 1542–1576. We Włodzimierzu urodził się jego wnuk – Dawid ben Szmuel ha-Lewi Segal (1586–1667), znany także pod akronimem TaZ, który pochodzi od nazwy jego głównego dzieła *Turej Zahaw* (hebr. Złota róża). Dawid był jednym z najbardziej uznanych ówczesnych rabinów. ¶ Na czele społeczności chasydów we Włodzimierzu Wołyńskim stał jeden z najbardziej uznanych rabinów w historii chasydyzmu – cadyk **Szlomo Gottlib ha-Lewi Karliner** (1738–1792). Jego mistrzem był Aaron Perlow z Karlina, który uczył się razem ze Szlomą u Wielkiego Magida – Dow Bera z Międzyrzecza. Aaron Perlow założył w Karlinie ośrodek chasydyzmu, gdzie ukształtował się ruch, który z czasem otrzymał nazwę chasydyzmu karlińskiego lub stolińskiego. Szlomo był jego najlepszym uczniem i po śmierci Aarona Perlowa stanął na czele ruchu. Szlomo Karliner cieszył się ogromnym autorytetem i pod jego wpływem znajdowały się społeczności Litwy, Białorusi i Wołynia. Reb Szlomo przeprowadził się do Włodzimierza w 1786 r. W ciągu swojego życia zasłynął z wielu dobrych uczynków. Pomagał ludziom bez względu na ich wyznanie i narodowość. Całym sercem wchłonął nauki założyciela chasydyzmu Baal Szem Towa o tym, że przed przystąpieniem do modlitwy człowiek powinien być gotów na śmierć, ponieważ modlitwa ze swej istoty wymaga od tego, kto się modli, całkowitego oddania się. Rabi Szlomo został zastrzelony przez rosyjskiego żołnierza podczas modlitwy w synagodze 10 lipca 1792 r.; został pochowany na cmentarzu żydowskim, gdzie obecnie znajduje się Park im. Gagarina. Dzięki pracom poszukiwawczym udało się znaleźć fundament ohelu w miejscu, gdzie został pochowany (w 1999 r. ohel został odbudowany). ¶ Dynastię chasydzką ludmirskich cadyków we Włodzimierzu Wołyńskim kontynuowali Mosze Gottlib (zm. 1821), jego syn Szlomo i wnuk Nachum, którzy stali na czele społeczności miasta. Ostatnim cadykiem włodzimierskim był syn Nachuma – Gedalia.

PANNA WŁODZIMIERSKA ¶ We Włodzimierzu Wołyńskim urodziła się i mieszkała jedna z najbarwniejszych postaci w chasydyzmie, charyzmatyczna liderka społeczności chasydzkiej – *cadeket* (kobieta-cadyk) Chana-Rochl Werbermacher (1806–1892). Zasłynęła ze swoich zdolności uzdrowicielskich

Uczniowie i nauczyciele przed budynkiem Talmud-Tory, lata 30. XX w., reprodukcja z *Pinkas Ludmir; sefer zikaron li-kehilat Ludmir* (hebr. Kronika Włodzimierza Wołyńskiego; księga pamięci gminy Włodzimierz Wołyński), Tel Awiw 1962

i była znana wśród mieszkańców jako Dziewica Ludmirska. Wielu badaczy (m.in. S. Horodecki i N. Deutsch w książce *Maiden of Ludmir. A Jewish Holy Women and Her World* (ang. Dziewica z Włodzimierza: żydowska święta i jej świat, 2003) opisywało życie tej wyjątkowej kobiety – pierwszej kobiety-cadyka w historii chasydyzmu. Chana Rochl urodziła się w zamożnej chasydzkiej rodzinie i otrzymała dobre wykształcenie. Wokół niej zbierali się jej zwolennicy, nazywani „chasydami Dziewicy Ludmirskiej". Na ul. Sokalskiej prowadziła dom modlitwy – bejt ha-midrasz, w którym zbierali się jej zwolennicy, przeważnie niezamożni członkowie społeczności. Nauczała ukryta przed wzrokiem słuchaczy. Dziewica z Włodzimierza była znana we wszystkich okolicznych miasteczkach, przychodziły do niej tłumy; przyjeżdżali nawet mędrcy i rabini. Bulwersowało to mężczyzn, skłoniono ją do zamążpójscia, jednak małżeństwo nie trwało długo. Później wyemigrowała do Palestyny, gdzie skupiła wokół siebie społeczność chasydzką. Zmarła w Jerozolimie 17 lipca 1892 r. i została pochowana na Górze Oliwnej – miejscu spoczynku najbardziej szanowanych Żydów na świecie.

II wojna światowa i Zagłada ¶

Po zajęciu miasta przez wojska radzieckie w 1939 r. zakazano nauczania religii i języka hebrajskiego, nauczanie w szkołach żydowskich odbywało się w języku jidysz. Z czasem szkoły żydowskie zostały całkowicie zamknięte. Działalność wszystkich partii syjonistycznych została wstrzymana, a ich liderzy w 1940 r. zostali zesłani na Syberię. ¶ Włodzimierz Wołyński był okupowany przez wojska Wehrmachtu od 23 czerwca 1941 r. Ze względu na duży napływ uchodźców z Polski, który miał miejsce zaraz po wybuchu wojny, nie sposób dokładnie określić liczby ludności żydowskiej miasta w tym czasie. Miasto stało się centrum administracyjnym komisariatu Włodzimierz Wołyński, na czele którego stał komisarz Wilhelm Westerheide. Jesienią 1941 r. w mieście został utworzony posterunek żandarmerii niemieckiej, któremu była podporządkowana grupa policyjna składająca się z kilkudziesięciu osób. Do grupy tej dobrowolnie dołączyli miejscowi Ukraińcy, a od 1943 r. także Polacy. ¶ Wkrótce po rozpoczęciu okupacji naziści rozpoczęli zagładę Żydów, których łapali wprost na ulicy, zabierali z domu pod pretekstem pracy. Po jakimś czasie okazało się, że

A

B

A Kamieniarz z Włodzimierza Wołyńskiego, 1916, zbiory Bildarchiv Wiedeń

B Ohel rabina Szlomy Gottlieba przy ul. Kozackiej we Włodzimierzu Wołyńskim, 2015, fot. Wołodymyr Muzyczenko

tych, których zabierano, mordowano i grzebano na dziedzińcu więzienia. Do masowych mordów dochodziło także w innych miejscach. W kwietniu 1942 r. utworzono getto, do którego przesiedlono również Żydów z pobliskich miejscowości. W gettcie, podzielonym na 2 części, przebywało łącznie ok. 18 tys. osób. We wrześniu 1942 r. zamordowano ok. 15 tys. osób w miejscowości Piatydnie. Masowa egzekucja, podczas której zginęło kolejne kilka tysięcy osób, miała też miejsce 13 listopada 1942 r. We Włodzimierzu pozostawało jeszcze ok. 1,5 tys. Żydów, którzy zostali zabici 13 grudnia 1942 r.

Miejsca pamięci ¶ 17 września 1989 r. we wsi Piatydnie, przy trasie Uściług–Włodzimierz, w pobliżu miejsc masowych egzekucji Żydów ustanowiono obelisk w kształcie 12-metrowej świecy. Zbiorowe mogiły znajdują się w odległości 300 m na pn. od obelisku. ¶ Od 2010 r. na terytorium grodziska niedaleko miasta były prowadzone prace wykopaliskowe, w czasie których odkryto pochówki zbiorowe. W trakcie badań jeden z nich został rozkopany. Tylko w jednym grobie znaleziono i ekshumowano szkielety 747 osób. Spośród nich 47% stanowiły kobiety, 27% – dzieci. ¶ W 2014 r. na miejscu dawnego getta przy ul. Szewczenki ustawiono pomnik pamięci ofiar Zagłady.

Cmentarz żydowski ¶ Na ul. Drahomanowa, gdzie obecnie mieści się Park im. Gagarina, znajdował się cmentarz żydowski. Był on jednym z najstarszych w Europie Śr.-Wsch. Wśród pochowanych tu osób jest wielu wybitnych ludzi. W czasie II wojny światowej macewy zostały wykorzystane przez nazistów jako materiał do brukowania miejskich ulic. Jeszcze kilka lat temu można było zobaczyć chodnik ze startymi już napisami na macewach wzdłuż ul. Wasyliwśkiej. Zniszczenie cmentarza żydowskiego zostało zakończone za czasów władzy radzieckiej. Wiadomo, że część macew została wykorzystana do wykonania innych nagrobków dla cmentarzy chrześcijańskich. Bezpośrednio na terytorium cmentarza została zbudowana szkoła nr 2 wraz z boiskiem, szkoła sportowa i budynek mieszkalny.

Ślady obecności ¶ W mieście zachowało się kilka domów, które są bezpośrednio związane z historią społeczności żydowskiej. Na ul. Łuckiej 81 znajduje się m.in. budynek dawnego domu modlitwy, na ul. Podzamcze

Tablica pamiątkowa na miejscu getta we Włodzimierzu Wołyńskim, 2015, fot. Wołodymyr Muzyczenko

budynek żydowskiego klubu młodzieżowego „Akiwa", na ścianie domu przy ul. Danyła Hałyćkoho 22 możemy zobaczyć symbol Ec Chaim (hebr. drzewo życia). Do naszych dni (przy ul. Zełenej 2) zachował się budynek początkowej szkoły religijnej dla chłopców Talmud-Tora, która działała do początku II wojny światowej. Można na nim zobaczyć gwiazdę Dawida w postaci wyłożonej z cegły płaskorzeźby. Zachował się też budynek dawnej szkoły Tarbut przy ul. Hajdamackiej 24 oraz żeńskiej szkoły „Bejt Jaakow" przy ul. Drahomanowa 9.

Warto zobaczyć

Miejskie Muzeum Historyczne, ul. Iwana Franki 6, można tu zobaczyć żydowskie przedmioty użytku codziennego znalezione na terytorium miasta ¶ **Dawna szkoła Talmud-Tora** (XIX w.), ul. Zełena 2 ¶ **Wały dawnego grodziska** (X–XIV w.), ul. Podzamcze ¶ **Cerkiew św. Bazylego** (XIV–XV w.), ul. Wasyliwska ¶ **Sobór Katedralny Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy** (XII w.), ul. Soborna ¶ **Klasztor oo. Dominikanów** (1789), ul. Danyła Hałyćkoho ¶ **Cerkiew św. Mikołaja** (1780), ul. Mykołajiwśka ¶ **Mury klasztoru oo. Kapucynów**, ul. Kowelśka, Drahomanowa ¶ **Kościół św. św. Joachima i Anny** (1790), ul. Kowelśka ¶ **Cerkiew greckokatolicka** (dawniej – kircha luterańska, 1890), ul. Kowelśka ¶ **Sobór Narodzenia Pańskiego** (1762), ul. Kowelśka

Okolice

Zimno (7 km): świętogórski monaster zimnieński Zaśnięcia Matki Bożej (koniec X w.; budowle z XV w.)

WŁODZIMIERZ WOŁYŃSKI
H22
P15
Łuka
Drahomanowa
Kowelska
Lutska
Hajdamacka
Tarnawska
Wiejska
Franki
Kościuszki
Sobieskiego
Kołodnicka
Kowelska
Kościelna
Kowelska
Kościelna
Kowelska
Kościelna

Luboml

ukr. Любомль, jid. ליבעוונע

Luboml zajmował ważne miejsce wśród społeczności żydowskich na Wołyniu.
Luboml. The Memorial Book of a Vanished Shtetl (ang. Luboml. Księga pamięci zniszczonego miasteczka), Tel Awiw 1974, New Yersey 1997

Znaczek pocztowy ¶ W Lubomlu, miasteczku w pn.-zach. części Wołynia, został wydany pierwszy na świecie znaczek pocztowy z napisami w alfabecie hebrajskim. W latach 20. XX w. było to miasto o najwyższym w całej II RP odsetku Żydów wśród mieszkańców.

Żydzi z Lubomla ¶ Pierwsza wzmianka o Lubomlu pochodzi z XIII w., chociaż tereny te były zamieszkane wcześniej. Miasto zaczęło prężnie rozwijać się po zaprzestaniu mongolskich najazdów. Na przestrzeni wielu wieków szczególną rolę w rozwoju gospodarki i kultury tego miasta odegrała społeczność żydowska. Rafael Mahler w swoim fundamentalnym dziele *Jidn in amojlikn Pojln in licht fun cifern* (jid. Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb, 1958) stwierdza, że w XIV w. w Polsce, na Polesiu, Białorusi (Litwie) oraz na ziemi chełmskiej już istniała nieduża liczba społeczności żydowskich, i jako przykład podaje Luboml z lat 1370–1382. W okresie Rzeczypospolitej Luboml był siedzibą starostwa ziemi chełmskiej, a zgodnie z żydowskim podziałem administracyjnym – siedzibą okręgu bełsko-chełmskiego. Społeczność żydowska w Lubomlu była uważana za jedną z najstarszych w Polsce.

ŻYDOWSKA NAZWA MIASTECZKA ¶ W języku jidysz żydowscy mieszkańcy tej wołyńskiej osady nazywali swoją małą ojczyznę mianem Libiwne. W tekstach hebrajskich można też spotkać nazwę Libawne lub Libawna. A z powodu podobnego brzmienia tych nazw Żydzi (nawet wykształceni rabini) często mylili Luboml z Lublinem.

Synagoga ¶ W 1510 r. (według innych źródeł – w 1521 r.) społeczność żydowska wybudowała w Lubomlu synagogę będącą jedną z najpiękniejszych murowanych bóżnic żydowskich na terytorium Rzeczypospolitej. Wielka Synagoga wznosiła się nieopodal obronnego wału w granicach miasta w płd.-zach. rogu rynku. ¶ Lubomelska synagoga została zbudowana w stylu renesansowym i posiadała cechy budowli fortyfikacyjnej. Główny

Znaczki pocztowe wydane w Lubomlu w 1918 r., źródło: Wikimedia Commons

budynek miał kształt sześcianu; przylegające pomieszczenie dla modlących się kobiet było niższe. Każda z tych połączonych części budynku miała attykę zdobiącą krawędzie dachu. Unikatowe grawerunki na zewnętrznej elewacji budowli dodawały jej majestatyczności. Wejście przez główny przedsionek (hebr. *pulisz*) zdobione było 2 napisami – cytatami z Biblii, na dole: „O jakimże lękiem napawa to miejsce! Nic tu innego, tylko dom Boży i brama do nieba" (Rdz 28, 17) oraz na górze: „Do domu Bożego wstąpimy wzruszeni" (Ps 55, 15; w przekł. synod. – Ps 54, 15). „Jakże piękne są twoje namioty, Jakubie, Twoje siedziby, Izraelu!" (Lb 24,5) – napis ten został wyryty na łukach 3 wielkich okien od płd. strony Wielkiej Synagogi. ¶ Nazwisko architekta tej oryginalnej budowli pozostaje nieznane. Mury zewnętrzne lubomelskiej synagogi otoczone były galerią obronną z otworami obserwacyjnymi. ¶ Na wsch. obszarach Królestwa Polskiego umocnione synagogi zdarzały się dosyć często. Tego typu synagogi były częścią systemu obronnego miasteczka, w której Żydzi także odgrywali ważną rolę. Budowa synagog obronnych kosztowała znacznie więcej niż zwykłych bóżnic.

> *Wielka Synagoga była dumą całego miasta, ale nie była centrum życia religijnego. Miejscowi Żydzi wskazywali z daleka jej grube mury, ale nie spieszyli się do środka.* […] *W ciągu tygodnia nikt się tam nie modlił, tylko w sobotę przychodziło kilka minianów. To było jedyne miejsce w mieście, gdzie modlitwa prowadzona była zgodnie z rytem aszkenazyjskim, w pozostałych bóżnicach modlono się, zgodnie z chasydzkim zwyczajem, w sefardyjskim stylu.* […] *Tylko podczas świąt, podczas tych dni, kiedy wspólnota powinna być razem, ludzie instynktownie zbierali się w Wielkiej Synagodze.* […] *Podczas dwóch miesięcy w roku, elul i tiszri, majestat synagogi przyciągał tysiące modlących się. Podczas święta Rosz ha-Szana starodawne sukienki na Torę były wieszane na ścianach. Rozciągano drut pomiędzy oknami i zawieszano na nim okrycia dla Tory, różnych kolorów i kształtów, lśniące srebrem i złotem, świecące purpurą i błękitem.* […] *Nigdzie indziej szofar nie był tak wielki i kręty jak w Wielkiej Synagodze. Nigdzie indziej nie było tak starej księgi Pinkas, z zapisanymi imionami tysięcy umarłych, nigdzie indziej nie przechowywano tak wielu zwojów Tory.* […] *Niezapomiany był widok synagogi podczas święta Simchat Tora, wypełnionej żydowskimi mężczyznami, kobietami i dziećmi, a także chrześcijanami, którzy przyszli zobaczyć żydowskie święto. To scena nie do powtórzenia – setki Żydów niosących setki zwojów Tory i tańczących w procesji.* ¶ Jakow Hetman, *Wielka Synagoga*, w: *Luboml. The Memorial Book of a Vanished Shtetl* (ang. Luboml. Księga pamięci zniszczonego miasteczka), Tel Awiw 1974, New Yersey 1997

DUCHY WIELKIEJ SYNAGOGI ¶ Jak wspomina *Sefer Luboml* (hebr. Księga pamięci Lubomla) istniała legenda, że dusze zmarłych przychodzą w nocy do Wielkiej Synagogi, żeby się modlić. Była ona bardzo popularna wśród ludności żydowskiej Europy Wsch. Szolem Alejchem w powieści *Z jarmarku* pisał: „I jakiś głos, tępy, przytłumiony dochodzi z zimnej bóżnicy. Dziwne płaczliwe tony. To modlą się umarli. Umarli w każdą noc sobotnią modlą się w zimnej bóżnicy. Mają minian. Kto by o tym nie wiedział?". ¶ Jak wspomina Księga pamięci, podczas długich jesiennych nocy, kiedy dookoła świszczał wiatr i wyły psy, lubomelskie dzieciaki z zapartym tchem słuchały przerażających opowieści o duchach, które im opowiadali dziadkowie.

A

B

A Domy podcieniowe w Lubomlu, 1925, fot. Henryk Poddębski, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Domy przy rynku w Lubomlu, 1925, fot. Henryk Poddębski, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Ze wspomnień Isroela Garmiego (Grimatlichta) dowiadujemy się, że nieopodal Wielkiej Synagogi i bejt ha-midraszu znajdowały się odrębne klojzy dla grup chasydów oraz dla rzemieślników. Chasydzkie sztible w mieście nosiły nazwy: Turzyski, Rużyński, Kocki, Radzyński, Stepański. Np. synagoga turzyskich chasydów mieściła się po prawej stronie od bejt ha-midraszu.

Wybitne postaci ¶ Do najbardziej znanych rabinów Lubomla należał Hersz, który pełnił posługę od 1556 r. do lat 70. XVI w. Od tego czasu przez prawie całe stulecie rabini z Lubomla należeli do najbardziej znanych w Polsce. Jednym z nich był Abraham Polak – autor licznych ksiąg i nauczyciel. Pod koniec XVI w. dobrze znany był rabin Mosze Mes. Jego książki drukowane w 1591 r. w Krakowie, były przedrukowywane w 1720 r. we Frankfurcie nad Menem, w 1958 r. w Londynie i w 1964 r. w Brooklynie.

W lubomelskiej szkole żydowskiej uczył się urodzony w Lubomlu Seweryn Lubomelczyk (1532–1612), który już w dojrzałym wieku przeszedł z wiary mojżeszowej na katolicyzm i zasłynął w Europie jako wybitny teolog i mówca. Papież i polscy królowie powierzali mu najważniejsze sprawy. Seweryn Lubomelczyk napisał wiele prac teologicznych i cieszył się autorytetem w zakonie dominikanów. ¶ **Frank (Efraim) Rosenblatt** (1884–1927) – urodzony w Lubomlu krytyk

literacki, publicysta, doktor filozofii. Zdobył tradycyjne wykształcenie religijne. Początkowo popierał syjonizm, następnie dołączył do ruchu bundowskiego. W 1903 r. został aresztowany, po uwolnieniu wyjechał do USA. W 1910 r. ukończył studia na Columbia University w Nowym Jorku. Był ekspertem ekonomicznym w instytucjach państwowych, sekretarzem generalnym Arbeter Ring (jid. Koło Robotników), lewicowej żydowskiej organizacji non profit zajmującej się ochroną kultury jidysz, wspieraniem praw robotników i upowszechnianiem idei równości społecznej. Działalność literacką rozpoczął w 1903 r. – najpierw pisał w języku rosyjskim, następnie w jidysz. Publikował wiersze w różnych periodykach, m.in. w czasopiśmie „Cukunft" (jid. Przyszłość). W tym samym piśmie publikował artykuły o tematyce społeczno-politycznej i ekonomicznej, zajmował się problematyką literacką. Jest autorem prac poświęconych twórczości Szolema Alejchema, Awroma Rejzena, I.I.-M. Weisenberga, M. Winczewskiego, M. Rosenfelda i innych, a także twórczości pisarzy rosyjskich. Rosenblatt należy do czołowych amerykańskich krytyków literatury w języku jidysz z początku XX w.

A Hebrajska inskrypcja nad portalem synagogi w Lubomlu, ok. 1930, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Synagoga w Lubomlu, widok od strony zach.-płd., ok. 1930, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Według zapisów w księgach podatkowych za 1564 r., w mieście mieszkało 8 kupców, 26 rzemieślników zrzeszonych w cechy, funkcjonowały 3 cerkwie prawosławne i monaster oraz synagoga. ¶ W 1564 r. społeczność żydowska wpłaciła 150 florenów podatku, tj. po 1 florenie od osoby. Żydzi zajmowali się rzemiosłem, dzierżawili ziemie, prowadzili handel ze Lwowem, Kijowem, Brześciem, Przemyślem, Lublinem i Warszawą. Po rzece Bug spławiano towary do Gdańska i innych miast. Były to głównie drewno, potaż, wosk, miód, sól, szafran, wyroby jubilerskie i inne. Protokoły Sejmu Czterech Ziem z 1667 r. zawierają zestawienia stawek podatku na osobę za rok. Większe miasteczka – w tym Luboml – wzmiankowane są osobno. Gmina żydowska została obłożona podatkiem w wysokości 8100 guldenów. ¶ Po rewizji z 1847 r. lubomelska gmina żydowska liczyła 2130 osób. W 1870 r. Żydzi stanowili

Synagoga w Lubomlu, ok. 1930, zbiory Instytutu Sztuki PAN

już 66% ludności miasta. W 1897 r. liczba mieszkańców Lubomla wynosiła 4,6 tys. osób, w tym 3,3 tys. Żydów. W 1898 r. wśród lubomelskich Żydów było 349 rzemieślników, 52 robotników, pod opieką 17 nauczycieli kształciło się 370 uczniów, a 60 chodziło do Talmud-Tory. ¶ W okresie I wojny światowej miasto było okupowane przez Austriaków. Podczas gdy wcześniej dużą część mieszkańców ewakuowano w głąb Rosji, większość Żydów pozostała na swoim miejscu. Burmistrzem Lubomla został wówczas wybrany Dawid Wejtsfrucht-London, brat miejscowego rabina Arie-Lejba Londona.

W 1918 r., jeszcze w okresie okupacji austro-węgierskiej, na zlecenie lubomelskiego magistratu wydano serię znaczków pocztowych z widokami Lubomla i napisami w 4 językach: polskim, ukraińskim, niemieckim i hebrajskim. Po raz pierwszy litery alfabetu hebrajskiego pojawiły się na znaczkach pocztowych. Wśród widoków na znaczkach tej serii widnieją również synagoga i rynek.

Okres międzywojenny ¶

W 1921 r. liczba mieszkańców miasta wynosiła 3328 osób, w tym 3141 Żydów. W 1931 r. 91,3% mieszkańców miasta stanowili Żydzi. W okresie międzywojennym nastąpił rozkwit żydowskich instytucji kulturalnych i społecznych. Powstało wiele organizacji kulturalnych, młodzieżowych i klubów sportowych, rozwijał się ruch syjonistyczny. ¶ Wiele przedsiębiorstw żydowskich miało charakter rodzinny, jak np. warsztat szewski braci Milsteinów. Znana w całej okolicy była Fabryka Wódek i Likierów Rejzmana i Kopelzona. Wielu młodych ludzi opuszczało swoje domy i wyjeżdżało za granicę; do USA, Palestyny, Kanady i Argentyny. ¶ Część rzemieślników żydowskich należała do podziemnej Komunistycznej

Pomnik ofiar Zagłady w Lubomlu, 2008, fot. Taras Mykytyn, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Partii Zachodniej Ukrainy i była prześladowana przez władze. Mimo że władze nie dopuszczały Ukraińców i Żydów do stanowisk kierowniczych, wybierano ich do magistratu i rady powiatowej.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Do Lubomla we wrześniu 1939 r weszli najpierw Niemcy, którzy po kilku dniach wycofali się za Bug. Część mieszkańców o sympatiach komunistycznych zbudowała wówczas bramę powitalną dla Armi Czerwonej. Na jej widok wycofujący się oddział wojska polskiego dokonał w mieście serii egzekucji. Od października 1939 r. do czerwca 1941 r. panowała w mieście władza sowiecka. Zakazano wszelkiej działalności społecznej niezależnej od oficjalnych organizacji radzieckich, zniszczono stary cmentarz żydowski. 25 czerwca 1941 r. do Lubomla ponownie weszły wojska niemieckie. W grudniu 1941 r. hitlerowcy zorganizowali getto obejmujące obszar zaledwie kilku ulic. W pierwszych dniach października 1942 r. Niemcy rozstrzelali wszystkich mieszkańców żydowskich (prawie 5 tys. osób) w lesie w pobliżu cegielni obok wsi Borki. ¶ Bóżnica funkcjonowała do początku okupacji hitlerowskiej i zachowała się w dobrym stanie. W pierwszych miesiącach okupacji władze niemieckie zmusiły Żydów do wyniesienia z synagogi wszystkich zabytkowych zwojów i książek, które naziści spalili. Następnie Niemcy wykuli dziurę w ścianie synagogi, aby mógł tam wjechać samochód ciężarowy z ubraniami rozstrzelanych i zrabowanymi z domów żydowskich rzeczami, które były w synagodze sortowane i pakowane. Jednak budynek przetrwał okupację niemiecką i został rozebrany dopiero za czasów władzy sowieckiej w 1947 r.

> *Getto nie było otoczone drutem kolczastym, lecz dookoła stali strażnicy, którzy pilnowali, żeby nikt go nie opuszczał. Żydzi musieli być ostrożni, żeby przypadkiem nie wyjść poza granice getta. Wychodzić mogli tylko ci Żydzi, których pod konwojem wywozili do pracy. Wracali z powrotem zmęczeni i przygnębieni.* ¶ Ze wspomnień Racheli Leitcher w: *Luboml. The Memorial Book of a Vanished Shtetl* (ang. Luboml. Księga pamięci zniszczonego miasteczka), Tel Awiw 1974, New Yersey 1997

Diaspora żydowska ¶ W 1973 r. w Izraelu, z okazji jubileuszu 600-lecia lubomelskiej społeczności żydowskiej, urodzeni w Lubomlu Żydzi z Izraela, Kanady i USA wydali obszerny tom wspomnień o Lubomlu i społeczności żydowskiej. Dzięki staraniom urodzonego w Lubomlu nowojorczyka Aarona Ziegelmana zebrano dużą liczbę materiałów i dokumentów o lubomelskiej

Domy przy rynku w Lubomlu, 2014, fot. Wojciech Miedziocha, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

społeczności żydowskiej. Wystawa tych materiałów i dokumentów pod nazwą *Remembering Luboml* (ang. Wspominając Luboml) eksponowana była we wszystkich stanach USA, Jerozolimie, Londynie i Warszawie. W 2003 r. zrealizowano film dokumentalny o historii społeczności żydowskiej miasta *Luboml. My Heart Remembers* (więcej informacji: www.luboml.org).

Okolice

Szack (32 km) ¶ **Jeziora Szackie** (34 km) ¶ **Ratno** (80 km) ¶ **Kamień Kaszyrski** (106 km)

Warto zobaczyć

Cmentarz żydowski z pomnikiem ofiar Zagłady ¶ **Kościół pw. Trójcy Świętej** (1412), ul. Kostelna 16 ¶ **Cerkiew św Jerzego** (XIII–XVIII w.), ul. Jarosława Mudroho 1 ¶ **Park krajobrazowy** i **oficyny dawnego pałacu Branickich** (XVIII w.) ¶ **Muzeum Krajoznawcze**, ul. Nezależności 33

LUBOML

Szlakami sztetli przez Białoruś

Pińsk

biał. Пінск, jid. פינסק

Żydzi w Pińsku, wydaje się – wszyscy. Ich działalnością kwitnie nie tylko całe miasto, ale również handel całego kraju. Rzemieślnicy, kupcy, dorożkarze – wszyscy Żydzi, i bez Żyda nic nie może się tutaj odbyć.

Nikołaj Leskow, *Iz odnogo dorożnogo dniewnika* (ros. Z dziennika podróży), 1862

Stolica Polesia ¶ Na płaskowyżu w miejscu połączenia trzech rzek: Piny, Jasiołdy i Prypeci leży Pińsk, stolica prypeckiego Polesia. Za datę założenia Pińska uważa się 5 listopada 1097 r., podaną w staroruskiej kronice *Powieść minionych lat*. Obok wjazdu do zamku znajdował się plac handlowy – Stary Rynek, na którym przecinały się główne ulice miasta. W późniejszym okresie rolę dominanty architektonicznej w mieście przejął plac handlowy, gdzie stał zespół klasztorny jezuitów (XVII w.), ratusz (1628), kompleks synagogalny, domy zamożnych mieszczan, duchowieństwa i szlachty. Zespół klasztorów (franciszkański i jezuicki) jest doskonałym przykładem wileńskiego baroku. Po zburzeniu zamku utworzył razem z cerkwiami, kościołami, monasterami i rzeką Piną niezapomnianą panoramę miasta. Po 1521 r. Pińsk przeszedł we władanie Zygmunta Starego, który przekazał miasto w dożywotnie władanie swojej żonie Bonie Sforzy (1494–1557), mediolańskiej księżnej, królowej Polski i Wielkiej Księżnej Litewskiej. ¶ W poł. XVI w. Pińsk stał się centrum handlu drewnem, solą, woskiem, wędzoną rybą, miodem, futrami, wyrobami metalowymi, tkaninami, odzieżą, artykułami rzemieślniczymi. 12 stycznia 1581 r. król Stefan Batory podpisał przywilej o nadaniu miejscowości prawa magdeburskiego. Gospodarczo-handlowe znaczenie Pińska wzrosło po wybudowaniu w 2. poł. XVIII w. dwóch szlaków lądowych: pińsko-słonimskiego i pińsko-wołyńskiego oraz kanałów, łączących Prypeć z Niemnem i zach. Bugiem. Kanałami Muchawieckim, Berezyńskie i Ogińskiego przewożono towary z Pińska do portów czarnomorskich i bałtyckich.

Żydzi z Pińska ¶ 9 sierpnia 1506 r. piński książę Fiodor Iwanowicz Jarosławicz podpisał akt nadania pińskim Żydom działek pod budowę synagogi i cmentarza. Ok. 15 rodzin utworzyło tu gminę żydowską. Ten akt jest pierwszą pisemną wzmianką o żydowskiej społeczności w Pińsku. ¶ Żydzi zajmowali się dzierżawą mienia, lichwą, poborem podatków i ceł, handlem drewnem, chlebem, potażem, a także rzemiosłem. Piński kahał był jednym z najbogatszych w Wielkim Księstwie Litewskim, ale w 1574 r., z powodu wielu pożarów,

Synagoga w Pińsku, 1929, fot. A. Bochnig, zbiory Instytutu Sztuki PAN

epidemii i innych klęsk, pińscy Żydzi zwrócili się do Wielkiego Księcia Litewskiego z prośbą o zwolnienie ich od wszystkich podatków i opłat, tak by mieć środki na odbudowę domów i majątków. Uzyskali zwolnienie na 6 lat. ¶ Na pocz. XVII w. pińska gmina była jedną z trzech głównych społeczności Litewskiego Waadu. Podczas wojen poł. XVII w. i pocz. XVIII w. Pińsk i tamtejsza gmina żydowska wiele wycierpiały. Kozackie oddziały Bogdana Chmielnickiego, wspierane przez prawosławnych mieszkańców miasta, krwawo rozprawiły się z pińskimi Żydami. Pińska wspólnota żydowska ucierpiała także podczas wojny rosyjsko-polskiej w latach 1654–1667. W 1654 r. Pińsk spaliły wojska rosyjskie. W 1660 r. miasto ponownie było zajęte i ograbione przez wojska rosyjskie i Kozaków, wielu Żydów zabito. Sytuacja była na tyle trudna, że dwukrotnie – w 1655 r. i w 1660 r. – mieszkańcy uzyskali czteroletnie zwolnienie od wszelkich podatków i powinności. Kolejne nieszczęścia spotkały pińskich Żydów na pocz. XVIII w., zwłaszcza w 1706 r., kiedy miasto zostało podbite przez wojska króla szwedzkiego Karola XII. ¶ Piński kahał zwracał się z prośbą o pomoc pieniężną do dominikanów: w 1693 r. zaciągnął u nich kredyt w wysokości 1000 zł, w 1737 r. – 16 630 zł. Wierzycielami były również kościoły katolickie. Wiadomo, że Trybunał Litewski w końcu XVII w. i na pocz. XVIII w. nałożył wyrok skazujący na wygnanie z Wielkiego Księstwa Litewskiego lub na kaźń starszyznę pińskiej wspólnoty żydowskiej z powodu niespłacenia długów wobec skarbu państwa i osób prywatnych. ¶ W inwentarzu miasta za 1764 r. były zarejestrowane cechy: kowalski, garbarski, szewski, rzeźnicki, krawiecki, rybacki, kuśnierski i inne cechy rzemieślnicze. ¶ W 2. poł. XIX w. w Pińsku założono żydowski szpital (ul. Zawalna 9).

Publiczny szpital żydowski na Karolinie był zbudowany i utrzymywany dzięki pińskiemu kupiectwu. W nim znajduje się 7 sal, gdzie chorzy są rozmieszczeni według charakteru dolegliwości. […] *Doktor Fiszkin, Żyd z pochodzenia i wyznania, był niezwykle światłym i uczciwym człowiekiem, cieszącym się ogromnym szacunkiem całego miasta. Był znany nie tylko jako dobry, lecz także jako bezinteresowny lekarz. Celem całego jego życia było służenie ludności, zapominając o swoich osobistych interesach. Wymyślił ideę zbudowania w Pińsku szpitala dla biednych, zabiegał o wcielenie w życie swojego szlachetnego pomysłu, był w nim lekarzem, bez żadnej zapłaty i umarł tak, jak najczęściej umierają dobrzy ludzie, tzn. nigdzie i nikt nie krzyczał i nie ogłaszał jego śmierci.* ¶ Nikołaj Leskow, *Iz odnogo dorożnogo dniewnika* (ros. Z dziennika podróży), 1862

Przedmieście Karolin ¶ W 1690 r. piński starosta Jan Karol Dolski na miejscu Zagórza założył miejskie przedmieście i nadał mu nazwę Karolin. Pińsk i Karlin (tak go nazywali Żydzi; Karolin to współczesna nazwa przedmieścia Pińska) rozdzielała tylko ul. Rowecka. Karolińska społeczność żydowska szybko się rozrastała: pojawiły się synagogi, cheder, mykwa, cmentarz, zbudowano sklepy, spichlerze i składy. Koryto Prypeci zostało wyprostowane przez kanał, dzięki któremu Karolin miał przewagę nad Pińskiem: ładunki i towary, które przewożono od strony Dniepru najpierw trafiały na karolińskie nabrzeże. Karolin pod względem obrotu towarami i dochodów mieszkańców zaczął wyprzedzać Pińsk. ¶ W 2. poł. XVII w. w Pińsku toczyły się spory między przeciwnikami chasydyzmu (misnagdami) a jego zwolennikami, w rezultacie których piński rabin Lewi Icchok ben Meir z Berdyczowa zmuszony był opuścić miasto. Przedmieście Pińska, Karolin, stało się rezydencją chasydzkich cadyków.

A Mężczyźni i chłopcy przed zgliszczami synagogi trzymają pięć zwojów Tory uratowanych z pożaru, Pińsk, fotografia opublikowana 8 czerwca 1923 w dzienniku „Jewish Daily Forward", zbiory YIVO Institute for Jewish Research

B Wnętrze synagogi w Pińsku, 1921, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

> *Gdybym tylko mógł pokochać największego z cadyków, tak jak Bóg kocha ostatniego z grzeszników.* ¶ Aaron Karliner

Założycielem karolińskiej dynastii był **Aaron Karliner** (Perłow; 1736–1772), syn Jaakowa z Janowa – synagogalnego służącego, którego rodzina, według legendy, należała do rodu króla Dawida. W młodości pod wpływem wuja wyruszył do Międzyrzecza, gdzie został jednym z ulubionych uczniów rabina Dow Bera, Wielkiego Magida. Po powrocie do Karolina zlecono mu misję rozpowszechnienia chasydyzmu na Litwie. Kolejnym cadykiem był **Szlomo (Gottlib) z Karolina** (1738–1792), uczeń Wielkiego Magida i Aarona Karlinera, który z powodu prześladowania chasydów zmuszony był do ucieczki do wołyńskiego centrum chasydyzmu w Ludmirze (Włodzimierz Wołyński). Zginął od kuli kozackiej podczas wojny polsko-rosyjskiej w 1792 r.

A

B

A Stary cmentarz żydowski w Pińsku, 1916, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości Hanny Gelman

B Męska szkoła rzemieślnicza w Pińsku, 1921, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw

podczas modlitwy we włodzimierskiej synagodze. Chasydzi wierzyli, że ich rebe „rozumie język drzew, zwierząt i ptaków", i mówili o nim: „Kto może równać się ze świętym Szlomą: przecież on – przerasta świat o dłoń". ¶

Kolejnymi przywódcami dynastii byli **Aszer ben Aaron** (1765–1826) i jego syn **Aaron II** (1802–1872). Aszer ben Aaron w 1792 r. osiedlił się w miasteczku Stolin w pobliżu Karolina, po czym karolińskich chasydów zaczęto nazywać również stolińskimi. Podkreślając religijną wartość pracy, wymagał od chasydów we wszystkich dziedzinach gorliwości, potępiając Żydów wykorzystujących nieżydowskich pracowników. W 1792 r. aresztowany jako „przywódca sekty", po uwolnieniu wrócił do Karolina. Pod przywództwem jego syna Aarona II karoliński chasydyzm zdobył szeroki wpływ na Polesiu i Wołyniu. W traktacie *Bejt Aaron* (hebr. Dom Aarona, 1875) podkreślił, że życie codzienne, tak jak i modlitwa, jest służeniem Bogu, a osiągnięcie duchowej doskonałości przybliża nadejście Mesjasza. Właśnie wtedy ułożono najbardziej znane karolińskie melodie i pieśni. Aaron II okazywał duchowną i materialną pomoc wspólnotom karolińskich chasydów, które osiedliły się w Ziemi Obiecanej. W 1867 r. przeprowadził się do Stolina.

Pińscy Żydzi – to niezwykle dziwni Żydzi. Pośród nich, np., jest niemal tyle samo wykształconych ludzi, jak wśród Żydów odesskich. Wielu pośród nich kilkakrotnie bywało za granicą, prowadzą duży handel z Europą, władają kilkoma językami europejskimi, nawet są pomiędzy nimi ludzie zajmujący się filozofią i, nawiasem mówiąc, wszyscy oni nie odczuwają żadnej potrzeby, żeby pokazywać, że są Europejczykami […]. *Przeciwnie, oni są dumni ze swojej „staroświeckości".* ¶ Nikołaj Leskow, *Iz odnogo dorożnogo dniewnika* (ros. Z dziennika podróży), 1862

Synagoga ¶ W 1506 r. w Pińsku wybudowano, obok głównego placu handlowego, synagogę, a w poł. XVII w. kolejną – kamienną Wielką Synagogę, należącą do cechu krawieckiego „Sznajder-szul". Wielką Synagogę wznoszono w czasach, kiedy architektura sakralna i obronna były ze sobą ściśle związane. Gmach synagogi był świadkiem dramatycznych wydarzeń w poł. XVII w. Wielokrotnie płonęła i była bezczeszczona, ale za każdym

Handel uliczny przed halami targowymi w Pińsku, 1935, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

razem ją odbudowywano. ¶ W 1863 r. w Pińsku działało 27 synagog i domów modlitwy, w 1910 r. – 35, w 1940 r. – 43. ¶ Mocno zdewastowanej podczas II wojny światowej Wielkiej Synagodze nie udało się przetrwać powojennej socjalistycznej rekonstrukcji miasta i w 1956 r. została zburzona. Na jej miejscu wybudowano miejski Dom Kultury. Zniszczone zostały także inne pińskie bóżnice i domy modlitwy. Ostatnią działającą w Pińsku w czasach sowieckich synagogą była synagoga chasydów stolińskich, nazywana też Kitajewską (nazwa związana ze strojami z atłasu, sprowadzanego z Chin, które nosili chasydzi). Dzisiaj na ich miejscu znajduje się ruchliwe skrzyżowanie ulic: Biełowa i W. Korża.

Cmentarze żydowskie ¶ Pierwszy cmentarz żydowski w Pińsku powstał na pocz. XVI w., pomiędzy ul. Kotlarską i ul. Zawalną (ul. Maszkowskiego). Pochowano tu m.in. Cwiego Hirsza, syna Baal Szem Towa, założyciela chasydyzmu. Cmentarz chasydzki znajdował się przy ul. Puszkina, pochowano na nim m.in. Aarona Wielkiego Karolinera, jego syna Aszera, karolińskiego rabina Dowida Frydmana, Ejzera Weizmanna (ojca pierwszego prezydenta Izraela, Chaima Weizmanna). Oba cmentarze zostały zniszczone w czasach sowieckich. W miejscu cmentarza chasydzkiego ustawiono pomnik ku pamięci ofiar egzekucji dokonywanych na terenie nekropolii w latach 1941–1943. Na cmentarzu komunalnym przy ul. Spokojnej znajduje się kwatera, na której po wojnie chowani byli pińscy Żydzi.

Industrializacja ¶ Pińsk w XIX w. przekształcił się w jedno z najważniejszych centrów na ziemiach białoruskich, zajmujących się obróbką metali, drewna i produkcją zapałek. W latach 60. XIX w. w mieście mieszkało ok. 750–950 żydowskich rzemieślników.

Drewniane domy w Pińsku, 1929, fot. A. Bochnig, zbiory Instytutu Sztuki PAN

W *Spisie fabryk i zakładów Imperium Rosyjskiego* z 1897 r. opublikowano listę 18 przedsiębiorstw Pińska i jego okolic. Kierownikami dwunastu z nich byli Żydzi. Do największych należały zakład produkcji zapałek, smoły i warsztat naprawczy L. Gerszmana (ponad 300 pracowników), przedsiębiorstwo produkujące szpilki do kozaków Luriego (180 pracowników), przedsiębiorstwo produkcji stearyny E. Eliasberg (79 pracowników). W Pińsku zaczęto produkować wynalezioną przez Aleksandra Luriego sklejkę marki Tobal. Na produkcję sklejki Lurie miał monopol w całym Imperium Rosyjskim. W 1914 r. 49 spośród 54 przedsiębiorstw przemysłowych Pińska należało do Żydów. ¶ W czasie I wojny światowej miasto było okupowane przez wojska niemieckie. Zgodnie z warunkami traktatu brzeskiego powiat piński powinien zostać wcielony do Ukrainy, ale miasto przechodziło z rąk do rąk: petlurowców, czerwonoarmistów, wojsk polskich, oddziałów generała S. Bułak-Bałachowicza. Dla społeczności żydowskiej najtragiczniejszym wydarzeniem 1919 r. było rozstrzelanie przez polskich żołnierzy pod ścianami kolegium jezuickiego 35 Żydów, obwinionych o „spisek bolszewicki". Ta egzekucja stałą się jedną z najtragiczniejszych kart w relacjach polsko-żydowskich. ¶ W latach 20. XX w. przemysł Pińska odradzał się po zniszczeniach wojennych. W 1936 r., pomimo światowego kryzysu ekonomicznego, w Pińsku dobrze prosperowało 13 przedsiębiorstw przemysłowych, większość z nich zajmowała się obróbką drewna. Żydzi stanowili absolutną większość pośród rzemieślników oraz znaczną część wśród lekarzy, prawników, nauczycieli.

> *Jednakże najbardziej pamiętam „pinsker blote", jak je nazywaliśmy, błota, które wydawały mi się wtedy oceanami brudu, i nauczono nas bać się ich jak dżumy. Dla mnie one na zawsze związane są z moim stałym strachem przed kozakami. Pewnego zimowego wieczoru bawiłam się z dziećmi na skraju zakazanego błota, kiedy nagle, nie wiadomo skąd – a być może, prosto z samego błota – wyskoczyli kozacy konno i popędzili dalej, przeskakując nad naszymi skurczonymi, drżącymi ciałami.* ¶ Gołda Meir, *My life* (ang. Moje życie), Londyn 1975

Oświata i działalność charytatywna ¶ W 1632 r., wraz z otwarciem jesziwy, Pińsk stał się ośrodkiem studiów nad Torą i Talmudem. Od 1853 r. w miasteczku działała rosyjska państwowa szkoła dla dzieci kupców-Żydów oraz żydowska szkoła dla dziewcząt. W latach 60. XIX w.

Targ nad rzeką Piną, po 1918, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

otworzono szkołę Talmud-Tora, a w 1863 r. – także państwową dwuklasową szkołę żydowską. W 1878 r. powstały dwie prywatne męskie szkoły żydowskie (jedna z nauczaniem w języku hebrajskim), następnie w 1888 r. – żydowska szkoła rzemieślnicza. W 1895 r. członek Chowewej Syjon I.L. Berger założył „cheder – metukan" (hebr. zreformowany cheder). Ponadto w Pińsku działała filia Stowarzyszenia Dla Rozpowszechniania Oświaty między Żydami w Rosji (OPE). ¶ W dwudziestoleciu międzywojennym w Pińsku działało kilkanaście szkół: placówka stowarzyszenia Tarbut, 7-letnia szkoła Midrasz-Tarbut – w 1936 r. rozdzielona na dwie szkoły z wykładowym językiem hebrajskim; prywatne żydowskie gimnazjum dla dziewcząt z polskim językiem nauczania; 7 prywatnych żydowskich szkół podstawowych, 2 szkoły ugrupowania „Poalej Syjon", szkoła rzemieślnicza oraz handlowa. Wśród 5 żydowskich szkół religijnych działały 2 placówki typu Talmud-Tora (kolejna szkoła była w Karolinie). Przy ul. Bernardyńskiej w Pińsku (obecnie ul. Sowiecka) funkcjonowała także duża jesziwa Bejs Josef. W 1888 r. N.M. Szomer zorganizował teatr żydowski. ¶ Jak w wielu gminach żydowskich, także w Pińsku żywa była działalność charytatywna. Stowarzyszenie charytatywne działało od 1899 r. W 1903 r. na listach członków tej organizacji, którzy wnieśli dobrowolną opłatę, widniało 797 nazwisk. Do wybuchu I wojny światowej powstało jeszcze kilkanaście instytucji niosących pomoc potrzebującym: w 1898 r. założono Pińskie Kobiece Żydowskie Stowarzyszenie Charytatywne; w 1912 r. otworzono Żydowskie Stowarzyszenie Oszczędnościowo-Pożyczkowe, w 1913 r. powstały dwa przytułki, Stowarzyszenie Pomocy Chorym i Ciężarnym, Stowarzyszenie Pomocy Najbiedniejszym Żydom (założone w 1908 r.). Od 1914 r. działało Stowarzyszenie Wsparcia Żydowskich Nauczycieli i Mełamedów.

Dworzec rzeczny nad Piną, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Partie i organizacje polityczne

¶ W latach 60. XIX w. w Pińsku utworzono jedną z pierwszych grup stronnictwa Chowewej Syjon, którą w Pińsku kierował rabin D. Fridman. Od końca XIX w. w Pińsku działały jednostki partii Bund i organizacji syjonistycznych. Chaim Weizmann, absolwent pińskiej szkoły realnej i przyszły pierwszy prezydent Izraela, był delegatem z Pińska na kongresach syjonistycznych. ¶ Organizacje komunistyczne tworzyli D. Szlesberg i W. Szklarnik. W Pińsku aktywnie działała syjonistyczna partia „Poalej Syjon" oraz organizacje młodzieżowe Frajhajt, Betar i He-Chaluc. Działacze Bundu prowadzili strajki w przedsiębiorstwach, a także, z pomocą żydowskiej diaspory z Nowego Jorku i Chicago, otworzyli w Pińsku dom dziecka, szereg spółdzielni pracowniczych, kuchnię robotniczą, organizowali wieczorowe kursy dla młodzieży.

> *Większość żydowskiej rewolucyjnej młodzieży w Pińsku* […] *podzieliła się w tej kwestii na dwa główne obozy. Z jednej strony, byli członkowie Bundu* (*Związku Robotników Żydowskich*), *uważający, że sytuacja Żydów w Rosji i innych krajach ulegnie zmianie, kiedy zwycięży socjalizm. Jak tylko zmieni się ekonomiczna i socjalna struktura wspólnoty żydowskiej – mówili bundowcy – zniknie również antysemityzm. W tym lepszym, oświeconym, socjalistycznym świecie, Żydzi będą mogli, jeśli tylko będą tego chcieli, zachować swoją kulturę* […]. ¶ *„Poalej Syjon" – syjoniści-socjaliści patrzyli na to inaczej. Wierzyli oni, że tzw. „kwestia żydowska" posiada inne korzenie i dlatego trzeba ją rozwiązywać szerzej i bardziej radykalnie, niż tylko poprawiając ekonomiczne i społeczne niesprawiedliwości. Podzielając przekonania socjalistyczne, zachowywali oni wierność narodowej idei, zbudowanej na koncepcji jedynego narodu żydowskiego i odbudowania jego niezależności. Oba te nurty były nielegalne i znajdowały się w konspiracji, ale, na ironię losu, najgorszymi wrogami syjonistów byli bundowcy.* ¶ Gołda Meir, *My life* (ang. Moje życie), 1975

W latach 20. i 30. XX w. w Pińsku wydawano 19 periodyków w języku hebrajskim i jidysz: m.in. „Pinsker Woch" (jid. Piński tydzień) pod red. M. Trejbmana, „Pinsker wort" (jid. Pińskie słowo), „Pinsker sztyme" (jid. Piński głos), „Poleser najes" (jid. Poleskie nowości).

Spacer

¶ Dzisiejsza ul. Lenina (dawna Wielka Spaska, Wielka Franciszkańska, Wielka Kijowska, ul. Tadeusza Kościuszki, Grosse Str.) prowadzi do pl. Lenina, na którym stoi pomnik Lenina dłuta rzeźbiarza Altszulera. Co ciekawe, nazwisko Altszuler składa się z dwóch słów żydowskich «alte szul», co oznacza

«stara synagoga» – właśnie na ten plac wychodziła główna fasada jednej z najstarszych kamiennych synagog Białorusi.

Pińsk, dawny dom modlitwy rabina Perłowa, 2008, fot. Irina Piwowarczik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Pierwszy dom po parzystej stronie należał do Mowszy Szmita i do historii Pińska wszedł jako hotel „Angielski". Jest to elegancki trzypiętrowy dom w stylu modern. Budowniczy pozostawili niezamalowany napis w języku polskim „A.L. Goldberg Sprzedaż komisowa". Dom Szmita posiadał wewnętrzne podwórko, w którym znajdował się najlepszy sklep odzieży i galanterii Kagana. Mówili o nim, że człowiek mógł wejść tutaj zupełnie nagim, a wyjść ubranym i obutym pod igłę, we fraku, meloniku, pantoflach, rękawiczkach i z laseczką. Hotel „Angielski" wyróżniał się nie tylko meblami i wnętrzem. Tutaj w każdym pokoju był telefon, co sprawiało, że był on nadzwyczaj wygodny dla ludzi biznesu. A po zakończeniu swoich interesów można było zajrzeć do restauracji „Ritz" i „Paradis". Tę ostatnią rozsławiły „fordanserki" – damy do tańców. ¶ *Dom Szmita był również tradycyjnym miejscem spotkań, stąd rozpoczynały się spacery po pierwszej pińskiej ulicy, posiadającej chodniki. Idziemy „spacerować po Gazie" – tak, łącząc polskie i żydowskie słowa, mówili przed wojną w Pińsku („gas" – jid. ulica).* ¶ […] *W domu Szmuela Rabinowicza bramę wejściową tworzą dwie kolumny, na fasadach – girlandy kwiatów. Tutaj był sklep z zabawkami, handlowano galanterią, na pierwszym piętrze znajdowała się redakcja „Gazety Poleskiej". Tutaj również znajdowało się studio fotograficzne Lidera, potem – Kaca. Zachowane w zasobach Muzeum Białoruskiego Polesia i rodzinnych archiwach stare fotografie dają wyobrażenie nie tylko o talencie pińskich fotografów, lecz także o modzie tamtego okresu na różne przedmioty, które znajdowały się w salonach fotograficznych: fotele, toczone i plecione etażerki, koronkowe serwetki, butonierki, statuetki i książki. Ile przepięknych, uduchowionych twarzy było utrwalonych na zdjęciach tutaj lub w położonym nieopodal studiu fotograficznym Waintrauba, które było kiedyś na miejscu malutkiego skweru – setki, tysiące… Nierzadko los zachowuje zdjęcia dłużej niż osoby, które są na nich utrwalone.* ¶ T. Chwagina, E. Złobin, J. Liberman, *Pinsk – Poleskije Jeruzalem* (ros. Pińsk – Poleskie Jeruzalem), Pińsk 2007

II wojna światowa i Zagłada

¶ Po wybuchu II wojny światowej i wcieleniu terytorium zach. Białorusi w skład Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej Pińsk stał się centrum obwodu pińskiego. Już we wrześniu 1939 r. w Pińsku pojawili się uchodźcy, głównie z Warszawy i Łodzi. Według danych z 25 października 1939 r. w mieście zarejestrowano 1771 uchodźców, większość stanowili Żydzi. W latach 1940–1941 z Pińska na Syberię i do Kazachstanu deportowano 385 rodzin żydowskich (883 osoby). ¶ 4 lipca 1941 r. oddziały Wermachtu rozpoczęły okupację Pińska. Tego

A

B

A Budynek gminy żydowskiej w Pińsku, ulica Biełowa 18, 2014, fot. Irina Piwowarczik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Dawny teatr „Kasyno" w Pińsku, obecnie Poleski Teatr Dramatyczny, 2014, fot. Irina Pivovarchik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

dnia w lesie rozstrzelano 16 młodych mężczyzn żydowskich. Władze niemieckie ogłosiły, że zamordowani są ofiarami terroru sowieckiego. 30 lipca 1941 r. w Pińsku ustanowiono Judenrat, na którego czele stanął D. Alper, były dyrektor szkoły stowarzyszenia Tarbut. Alper zrezygnował ze stanowiska, za co został rozstrzelany w sierpniu 1941 r. Wówczas miały miejsce masowe mordy nieopodal wsi Posienicze, gdzie zginęło kilka tysięcy Żydów oraz w pobliżu wsi Kozliakowicze, gdzie rozstrzelano 1,2 tys. Żydów. Grupa mężczyzn, ujrzawszy karabiny maszynowe, podjęła nieudaną próbę ucieczki. ¶ Według danych z 25 stycznia 1942 r., w Pińsku znajdowało się 18 017 Żydów, w tym 11 911 kobiet (66,2%) i 6106 mężczyzn (33,8%). ¶ Utworzenie getta ogłoszono 30 kwietnia 1942 r. Zamieszkiwali je głównie Żydzi z okalających Pińsk wsi. Granice getta przechodziły wzdłuż ulic: Zawalnej, Albrechtowskiej, Logiszyńskiej, Teodorowskiej (dzisiejsze ulice: Zawalna, Kirowa, 1 Maja, Gogola, Partyzancka). Według danych z 1 maja 1942 r. w pińskim getcie znajdowały się 18 644 osoby. W getcie działało kilka synagog i domów modlitewnych, dużym autorytetem wśród wierzących cieszył się rabin A. Perłow. Utworzono tam również kilka organizacji konspiracyjnych. Grupa pod przywództwem dr. Edwarda Pragera przygotowywała się do ucieczki z getta i utworzenia oddziału partyzanckiego. W grupie, na czele której stał Lolek Słucki, znajdowało się 50 osób. Podziemie utrzymywało kontakty z członkami Judenratu i żydowskiej policji, opracowywało plan podpalenia miasta w przededniu likwidacji getta. ¶ Rankiem 29 października 1942 r. rozpoczęła się likwidacja pińskiego getta. Starców, pacjentów szpitala rozstrzeliwano na miejscu lub na cmentarzu karolińskim na terytorium getta. Podczas rozstrzeliwania grupa 150 osób zdołała uciec, ale większość z nich została odnaleziona i zabita. Po przeszukaniu getta od 10 listopada 1942 r. na żydowskim cmentarzu (ul. Puszkina) rozstrzelano jeszcze ok. 5 tys. Żydów na żydowskim cmentarzu (ul. Puszkina). Przy życiu pozostawiono zaledwie 150 rzemieślników, którzy zostali umieszczeni w tzw. małym getcie. 23 grudnia 1942 r. wszyscy jego więźniowie zostali rozstrzelani. Wiosną 1944 r. na uroczysku Dobra Wola władze okupacyjne przeprowadziły akcję palenia ciał i ukrywania miejsca

Uczestnicy szkolenia dla przewodników turystycznych Shtetl Routes we wnętrzu czynnej synagogi w Pińsku-Karlinie przy ulicy Dywizji Irkucko-Pińskiej 12, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

masowej zagłady Żydów. ¶ W czasie Zagłady w Pińsku zamordowano ok. 25 tys. Żydów. 4 lipca 1944 r. do Pińska weszły wojska radzieckie.

Po wojnie ¶ Według niekompletnych danych, Zagładę przeżyło 42 pińskich Żydów. Wielu z nich zostało żołnierzami oddziałów partyzanckich, inni uratowali się dzięki pomocy miejscowych mieszkańców. Warto podkreślić, że kilkanaście osób otrzymało tytuł „Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata". ¶ Po zakończeniu wojny do Pińska powróciło kilkuset Żydów. W 1944 r. odbudowali budynek jednej z dawnych synagog (przy ul. Pionierskiej 7). W 1948 r. przewodniczący wspólnoty Szolom Jużuk zwrócił się z prośbą o rejestrację gminy i synagogi. Rok później budynek synagogi został skonfiskowany. Przedstawiciel społeczności żydowskiej miasta B. Burdo próbował podważyć tę decyzję, ale budynek przekazano szkole sportowej. Rabin Aaron Potapowski, mieszkający w budynku synagogi, nie opuszczał go i przewodniczył minjanowi do 1954 r. W latach 60. XX w. w Pińsku działała niezarejestrowana gmina żydowska (ok. 80 osób) ze swoim rabinem. W 1966 r. zamknięto ostatnią synagogę. ¶ Życie żydowskie zaczęło się odradzać w 1992 r., kiedy utworzono Żydowskie Towarzystwo Kulturowo-Oświatowe im. Ch. Weizmanna. 20 kwietnia 1993 r. zarejestrowano pińską żydowską gminę religijną. 10 kwietnia 1995 r. po kapitalnym remoncie w karolino-stolińskiej synagodze (ul. Dywizji Irkucko-Pińskiej 12) po raz pierwszy po wojnie wznowiono nabożeństwa. W 2000 r. w Pińsku otwarto jedyną na Białorusi żydowską szkołę – internat „Bejt Aaron". W 2014 r. wybudowano dla szkoły nowy gmach i nadano imię Braci Bielskich. ¶ W 2005 r. otworzono i poświęcono mykwę (ul. Biełowa 18). Obok mykwy od kilku lat działa Muzeum Historii Żydowskiej, utworzone przez przewodniczącego gminy żydowskiej Pińska – Josifa Libermana.

Okolice

Pohost Zahorodzki (34 km): dawna jesziwa i synagoga (koniec XIX w.); zniszczony cmentarz żydowski; cerkiew św. św. Cyryla i Metodego (XIX w.); pomnik ofiar Zagłady na uroczysku Mała Dolina, w lesie przy drodze do wsi Wiaz i na terenie dawnego getta ¶ **Łohiszyn** (22 km): cerkiew św. Trójcy; kościół św. św. Piotra i Pawła z obrazem MB Łahiszyńskiej, Królowej Polesia (1907–1909); cmentarz żydowski z ok. 100. macewami; pomnik w miejscu rozstrzelań Żydów na cmentarzu prawosławnym

Warto zobaczyć

Synagoga karlińsko-stolińska (1901–1904), ul. Dywizji Irkucko-Pińskiej 12 ¶ **Dawna synagoga „konfederacka"** (1889), ul. Kirowa 109 ¶ **Dawny sierociniec żydowski**, ul. Gorkiego 63 ¶ **Dawny szpital żydowski**, ul. Zawalna 9 ¶ **Dawny dom akademicki** dla studentów jesziwy karlińskiej (lata 20. XX w.), w okresie okupacji hitlerowskiej Judenrat, ul. Sowiecka 42 ¶ **Dawne Kolegium Jezuickie** (XVII w.), pl. Lenina; obecnie Muzeum Białoruskiego Polesia ¶ **Kościół św. Karola Boromeusza** (1770–1782), miejska sala koncertowa, ul. Kirowa 37 ¶ **Klasztor i kościół franciszkański Wniebowstąpienia NMP** (XIV–XVIII w.), ul. Lenina ¶ **Dzwonnica** (pocz. XIX w.), wieża była rekonstruowana w latach 20. XX w., ul. Lenina ¶ **Pałac Butrymowiczów** „Piński Mur" (1794), ul. Lenina 44 ¶ **Dawna Szkoła Dworzańska** (1858), pierwsze gimnazjum, ul. Lenina 39 ¶ **Cerkiew św. Barbary** (1786), były kościół bernardynów, ul. Sowiecka 34 ¶ **Dawny hotel Kołodnego** (koniec XIX w.), ul. Lenina 5 ¶ **Dawny hotel Warszawski**, ul. Kościuszki 35 ¶ **Dawny hotel Bristol**, ul. Flotylli Dnieprowskiej 39 ¶ **Dawny hotel** (umeblowane pokoje Aarona Golcmana – jeden z dawnych pińskich domów publicznych), ul. Biełowa 2; dawna ul. Bony Sforzy ¶ **Klub Szachowo-Warcabowy**

PIŃSK

Dawidgródek

biał. Давыд-Гарадок, **jid.** דויד הורודוק

Każdy mieszkaniec Dawidgródka był wyjątkowy. Prości, skromni, biedni, ale zawsze nastawieni optymistycznie – Dawidgorodczuki odznaczali się szczególnym humorem i manierami.

Icchok Nachmanowicz, *Dawidgródek przed II wojną światową*, w: *Sefer zikaron Dawid-Horodok* (hebr. Księga pamięci Dawidgródka), Tel Awiw 1957

Gród nad Horyniem ¶ Powstanie Dawidgródka w 1100 r. łączy się z panowaniem księcia Dawida, wnuka Jarosława Mądrego. Od imienia kniazia Dawida pochodzi nazwa miasta. Położenie miasteczka nad rzeką Horyń determinowało typ zajęć uprawianych przez mieszkańców. Zajmowali się oni handlem związanym z portem rzecznym, a także budową statków rzecznych. Po rzece Horyń i dalej po Prypeci oraz Dnieprze, do Kijowa, a przez kanał Ogińskiego na Niemen i dalej do Bałtyku, spławiano drewno, transportowano chleb, produkty rolnicze, smołę, dziegieć i inne towary. 22 stycznia 1796 r. Dawidgródkowi nadano herb odzwierciedlający najważniejsze zajęcia mieszkańców miasteczka: na czarnym tle rzeka ze złotą przystanią, bramami po obu stronach i przybijającym do brzegu złotym statkiem, załadowanym towarem związanym w trzy bele.

Handel dość znaczący, gdzie napływają z odległych miejsc okoliczni mieszkańcy, żeby sprzedać lub przekazać handlarzom do rozwiezienia po innych miastach swoje domowe wyroby, takie jak np. szynkę, suszone ryby, różnego rodzaju dziczyznę, grzyby, suszone śliwki itp., ale najważniejsze, czym zasłynęli szewcy Dawidgródka – to buty z wysokimi cholewami. Wszystko to corocznie jest przywożone do Wilna, Warszawy i innych miast. Mieszkańcy są również znani ze wspaniałego zdobienia plecionych wozów. ¶ P.P. Siemionow, *Żywopisnaja Rossija* (ros. Malownicza Rosja), Petersburg 1882

Żydzi z Dawidgródka ¶ Żydzi pojawili się w Dawidgródku być może już w XIV–XV w. Szczególnie aktywnie osiedlali się w jego granicach w latach 1521–1551, kiedy miasteczko znajdowało się we władaniu Bony Sforzy, królowej polskiej i wielkiej księżnej litewskiej. Gmina żydowska z Dawidgródka podlegała kahałowi w Pińsku. Dokument z 1667 r. podaje, że piński kahał pobierał podatki od społeczności żydowskich, w tym Żydów z Dawidgródka. Po powstaniu Bohdana Chmielnickiego mieszkańcy miasteczka znajdowali się w trudnej sytuacji finansowej, co doprowadziło do konfliktu między wspólnotami żydowskimi z Dawidgródka i Pińska,

Widok na rzekę Horyń i przystań w Dawidgródku, w tle cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego, 1936, fot. S. Hochmann, reprodukcja z czasopisma „Światowid" 1936, nr 35

rozstrzygniętego wskutek interwencji Radziwiłłów. Dzięki ich protekcji w Dawidgródku założono odrębny kahał. Dawidgródek nie był dużym centrum rzemieślniczym, niemniej jednak w XVII w. w mieście działali rzemieślnicy reprezentujący 35 zawodów. Reforma administracyjna księcia Radziwiłła, w wyniku której wszyscy mieszkańcy miasteczka zostali zaliczeni do klasy chłopów pańszczyźnianych, nie dotknęła Żydów, pozwolono im dalej zajmować się rzemiosłem i handlem, utrzymywać sklepy, tartaki, warsztaty krawieckie i szewskie oraz łaźnię.

Bania ¶ *Był pewien urok w dawidgródeckiej łaźni. Przed moimi oczami – długi budynek z czerwonej cegły, wysokie wąskie okna z niedużymi kwadratowymi szybami. W pierwszym przedsionku leżała przygotowana sterta witek.* […] *Stąd drzwi prowadziły ku łaźni do „bicia" lub, jak ją jeszcze nazywali, do parowni, która była zupełnie innym światem.* […] *Gęsty opar mieszał się z zapachem brudnej bielizny wiszącej na kijach zamocowanych u góry, do krokwi. Nie każde serce to wytrzyma. Jedynym człowiekiem, który czuł się tam lepiej niż u siebie w domu, był Mosze Mordechaj Tłusty, syn Zeliga. Nigdy nie było mu za gorąco. Kiedy przychodził razem z Mejerem Gerszlem Rzeźnikiem, wszystko rzeczywiście odbywało się z radością. Najpierw Mejer Gerszl krzyczał ochrypłym głosem: „Dolej jeszcze wiadro!". Żeby wylać wiadro wody na gorące kamienie w piecu, potrzebny jest duży talent, ale Mosze Tłusty był w tym ekspertem. Skwar narastał z każdym wiadrem. Parę można było kroić nożem. W tym momencie obaj wchodzili na najwyższą półkę i zaczynali swoje zajęcie. Uderzenie, jeszcze jedno uderzenie, i trzecie, i czwarte, i piąte. Po wyjściu z bani Mosze Mordechaj i Mejer Gerszl szli do mykwy. Było tam ciszej i spokojniej.* ¶ Berl Neuman, *Wspomnienie szabatowego wieczoru*, w: *Sefer zikaron Dawid-Horodok* (hebr. Księga pamięci Dawidgródka), Tel Awiw 1957

A Drewniana zabudowa w Dawidgródku, 1922–1937, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

B Drewniana synagoga w Dawidgródku, 1929, fot. A. Bochnig, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Rozkwit społeczności żydowskiej ¶ Liczba ludności żydowskiej w Dawidgródku stale powiększała się. W 1782 r. w miasteczku była tylko jedna synagoga, w 1865 r. ich liczba wzrosła do trzech, natomiast na pocz. XX w. w Dawidgródku działało pięć, położonych niedaleko od siebie, bóżnic: Wielka synagoga, założona dzięki staraniom szklarza Pinchasa Nowika (zwana także Zimną synagogą, jid. Kalte szul), bejt ha-midrasz, który zbudował Zeew Judowicz, bejt ha-midrasz rodziny Ginsburg, bóżnica chasydów stolińskich (tzw. sztibl, od jid. izba), kierowana przez rabina Abrahama Koltona nazywanego „Malach" (hebr. anioł) i „ha-negidim" bejt ha-midrasz, w którym zbierali się zamożni mieszkańcy miasta. ¶ Dawidgródek zamieszkiwała dynastia chasydzka będąca odgałęzieniem dynastii Kaszewka (obecnie wieś Kasziwka w obwodzie wołyńskim na Ukrainie). Założycielem dynastii był rabi Szmuel z Kaszewki, jego następcą został syn rabi Jechiel Michl z Kaszewki, jednak była to linia mało liczebna i niemal nieznana na Wołyniu. Drugim synem Szmuela z Kaszewki był rabin Zeew-Wolf Ginsburg, który założył dwór chasydzki w Dawidgródku w poł. XIX w. Po Zeewie-Wolfie dynastii przewodzili Dawid, wnuk Israel-Josef (zm. 1899), prawnuk rabin Zeew-Wolf (zm. 1921). Ostatni przedstawiciel tej dynastii Mosze-Jehoszua Ginsburg zginął w czasie Zagłady. ¶ Mimo niewielkiej odległości Dawidgródka od Pińska chasydzi nie mieli dużego wpływu na gminę żydowską w miasteczku. Żydzi w Dawidgródku znajdowali się pod kulturowym oddziaływaniem litwaków. W wielu domach wisiał portret Eliasza ben Szlojmego Zalmana zwanego Gaonem z Wilna, który sprzeciwiał się ruchowi chasydzkiemu. Młodzi chłopcy po ukończeniu chederu kontynuowali naukę w jesziwach litwackich. Począwszy od 1917 r. w miasteczku działała także szkoła Tarbut, której wielu absolwentów wyjeżdżało do wielkich miast,

A Budynek dawnej szkoły żydowskiej w Dawidgródku, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Skład apteczny Judowicza w centrum Dawidgródka, lata 30. XX w., zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości Beli Magali

XIX w. i pocz. XX w. wniosły w życie miasteczka duże zmiany. Miasto dotarło do lewej strony rzeki Horyń, gdzie na starorzeczu zbudowano dwa wiatraki wodne (lewobrzeże miasta do dnia dzisiejszego nazywane jest Wiatrakami). Otworzono także pracownie, w których z arkuszy blachy wyrabiano garnki, dzbanki i naczynia dla winiarni. Lokalna gorzelnia produkowała rocznie ok. 450 wiader wódki, tzw. pejsachówki. ¶ Pojawili się pierwsi właściciele ciężarowych i osobowych statków parowych. Po rzece Horyń kursował nieduży parowiec ciężarowo-osobowy „Leontina", wykorzystywany do dostarczania surowca z Wołynia do garbarni Finkelsztejna. Wielu mieszkańców pracowało w lokalnej stoczni, założonej w 1830 r. Ostatnim prywatnym właścicielem stoczni był Żyd Mosze Rymar. W 1939 r. po zajęciu miasta przez wojska sowieckie, stocznia została odebrana właścicielowi i znacjonalizowana.

aby zdobyć tam wyższe wykształcenie. ¶ Zdobycze naukowo-techniczne końca

W 1904 r. w Dawidgródku otwarto pierwszą księgarnię, której właścicielem był Szlojme Mejerowicz Zagorodski, natomiast w 1910 r. kupiec Szlojme Kozieł z Mozyrza otworzył w miasteczku drukarnię z mechaniczną prasą pośpieszną. W okresie międzywojennym w mieście działały dwie żydowskie biblioteki. Żydowska młodzież Dawidgródka pasjonowała się sportem. Pierwszą żydowską drużynę sportową „Kraft" (jid. Siła) założono w 1928 r., a po dwóch kolejnych latach otwarto klub „Makabi".

II wojna światowa i Zagłada

¶ W przeddzień wojny w mieście mieszkało ok. 3 tys. Żydów. We wrześniu 1939 r. Dawidgródek został zajęty przez wojska sowieckie i włączony do BSRR. Od 7 lipca 1941 r. był okupowany przez wojska niemieckie. 10 sierpnia 1941 r. ok. 3 tys. mężczyzn żydowskich w wieku od 14 lat zostało rozstrzelanych na uroczysku Chinowsk-Horki (ok. 4 km od miasta). Kobiety, dzieci i starców zmuszono do przemieszczenia się piechotą i zamieszkania w przepełnionym getcie w Stolinie. Część ludzi tam zakwaterowano, część przygarnęli krewni lub znajomi. Pozostałych na pocz. 1942 r. wysłano z powrotem do Dawidgródka, gdzie na prawym brzegu

rzeki Sieniežki (dopływ rzeki Horyń) wydzielono teren pod getto (między ulicami: Juchniewicza, Lermontowa, Gorkiego). Liczebność więźniów, wśród których byli także mieszkańcy wsi Olszany i Siemihościcze, wynosiła 1,2 tys. Likwidację getta przeprowadzono 10 września 1942 r. Jego mieszkańcy, głównie kobiety i dzieci, również zostali rozstrzelani na uroczysku Chinowsk. Ok. 100 Żydom z Dawidgródka udało się zbiec, część z nich przyłączyła się do partyzantów. ¶ Naziści rozebrali domy żydowskie i synagogi, po to by z pozyskanych materiałów wybrukować drogę Dawidgródek – Łachwa (była to trasa odwrotu wojsk niemieckich).

Ślady obecności ¶ W Dawidgródku, tak jak i w innych miasteczkach, Żydzi zazwyczaj zamieszkiwali centralną część miasta. Ich domy często łączyły w sobie pomieszczenie mieszkalne ze sklepikiem, pracownią, spichlerzem, a drzwi wychodziły na ulicę. Mieszkańcy Dawidgródka wspominają Żydów jako ludzi pracowitych, dobrych fachowców, u których wielu Białorusinów uczyło się szewskiego i fryzjerskiego fachu. W centrum miasteczka mieszkał Żyd o nazwisku Ronkin, który zajmował się wyprawianiem skóry i szył kozaki (jego dom zachował się na ul. Gorkiego 1). Murawczyk posiadał manufakturę, w jego domu przy ul. Juchniewicza 1 obecnie znajduje się biblioteka miejska. W 2005 r. na budynku biblioteki zawieszono tablicę pamiątkową. Rodzina Boruchinów posiadała młyn i tartak (obecnie w tym budynku znajduje się Rada Miasta, ul. Jarosławska 2). ¶ Budynek synagogi, podobnie jak oba żydowskie cmentarze Dawidgródka, nie zachowały się. Synagogę zniszczono w czasie wojny, a cmentarze zmyły wody rzeki Horyń podczas wiosennych przyborów wód.

A Dawna dzielnica żydowska w Dawidgródku, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Dawny dom szewca Ronkina w Dawidgródku, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Współcześnie ¶ Dawidgródek zamieszkuje ok. 6,5 tys. osób. Miasto jest uznawane za drugie pod względem wielkości w rejonie stolińskim. Warto stąd wyruszyć w rejs Prypecią lub w podróż po bagnach Polesia.

Turów (39 km): miejsce powstania Ewangelii Turowskiej – najstarszego zabytku piśmiennictwa białoruskiego (XI w.); góra zamkowa z zachowanym fragmentem parku; cerkiew Wszystkich Świętych (1810); cmentarz Boryso-Glebski w miejscu pierwszego monastyru

Rzeka Horyń, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

i pochówku św. Cyryla Turowskiego; cmentarz żydowski; drewniana zabudowa; muzeum krajoznawcze ¶ **Łachwa** (93 km): we wrześniu 1942 r. miało tu miejsce powstanie w getcie, prawdopodobnie pierwsze żydowskie powstanie zbrojne w czasie II wojny światowej; cmentarz żydowski; pomnik pamięci ofiar Zagłady, dawne drewniane domy żydowskie; cerkiew Narodzenia NMP (1870) ¶ **Lenin** (110 km): cmentarz żydowski (XVI w.), prawdopodobnie jedyna nekropolia na świecie z zachowanymi macewami z drewna; pomnik w miejscu kaźni ok. 3 tys. Żydów ¶ **Kożangródek** (134 km): zdewastowany cmentarz żydowski; pomnik upamiętniający ofiary egzekucji z 1942 r.; cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy (1818); 500-letni dąb, jedno z najstarszych drzew na Białorusi; pomnik na mogile przy drodze do Łachwy

Warto zobaczyć

Muzeum historii Dawidgródka (1908), w budynku dawnej miejskiej szkoły, ul. Jurczenko 11 ¶ **Cerkiew św. Jerzego** (1724) ¶ **Dawny kościół katolicki** (1935–1936), ul. Łucznikowskaja ¶ **Cerkiew Ikony Matki Bożej Kazańskiej** (1913), ul. Sawieckaja ¶ **Pomnik księcia Dawida** (2000), ul. Sawieckaja ¶ Dawny **sztab polskiego Korpusu Ochrony Pogranicza** (1918–1931), ul. Kalinina ¶ **Pomnik pamięci ofiar Zagłady na uroczysku Chinowsk**, autor Leonid Lewin (7 km od miasta)

DAWIDGRÓDEK

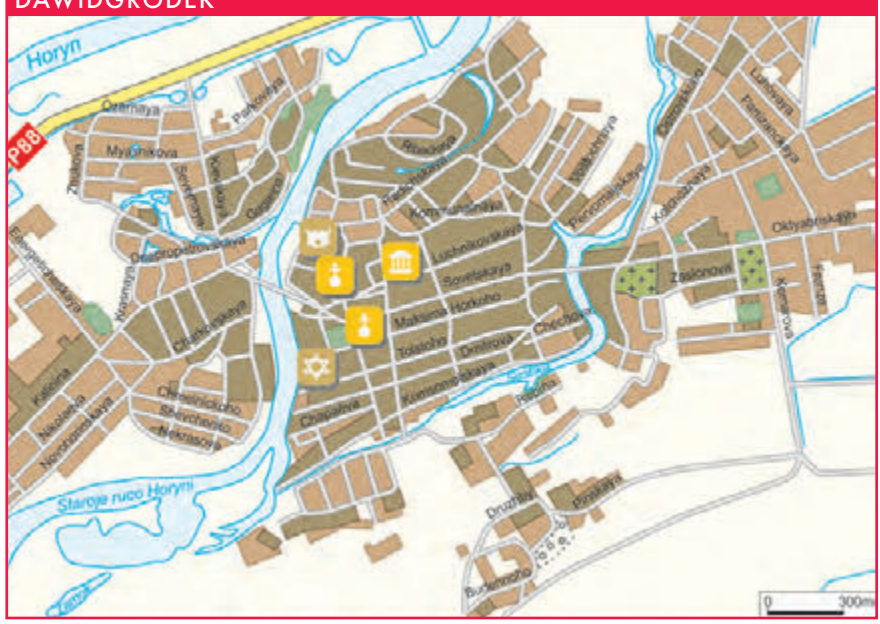

Stolin

biał.Столін, jid. סטולין

Stolin był przepięknym miastem z bogatym i malowniczym pejzażem, zacisznie położonym w zakolu rzek, lasów, drzew i pól. Miastem kipiącym dumnym życiem żydowskim.

Towa Klein-Rabinowicz, *Sefer zikaron Stolin* (hebr. Księga pamięci Stolina), Tel Awiw 1952

Stół nad Horyniem ¶ Poleskie miasto Stolin położone jest po obu stronach rzeki Kopaniec aż po jej ujście do rzeki Horyń, w odległości 15 km od granicy z Ukrainą. Jego niezwykłą nazwę wyjaśniają legendy. Według jednej z nich, na miejscu miasta kiedyś istniało jezioro, z którego wyłowiono 100 linów, według innej – nad przepływającą nieopodal rzeką Horyń leżało 7 miasteczek, w których panowało dwunastu braci, a stół, przy którym zbierali się książęta, znajdował się tam, gdzie obecnie położone jest miasto. ¶ Pierwsze pisemne świadectwo o miasteczku jest datowane na 1555 r. i znajduje się w Księdze inwentarzowej Księstw Pińskiego i Kleckiego. Według archeologów korzenie miasta sięgają odleglejszych czasów. W XII–XIII w. terytorium miasta wchodziło w skład Księstwa Turowsko-Pińskiego, a od poł. XVI w. było częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1793 r. po drugim rozbiorze Rzeczpospolitej ziemia stolińska weszła w skład Imperium Rosyjskiego. ¶ W 1886 r. w Stolinie znajdowało się 121 gospodarstw, w których żyło 815 osób. Działały tu: cerkiew, synagoga, żydowskie domy modlitewne, kaplica, urząd gminny, ziemska szkoła ludowa, stacja poczty konnej, gorzelnia, zakład herbaciany, karczma, 20 sklepików. Mieszkańcy zajmowali się rolnictwem i hodowlą zwierząt, rybołówstwem, wyrębem drzew. Zgodnie ze spisem z 1897 r., w Stolinie było 250 gospodarstw, a liczba ludności wzrosła do 3,3 tys.

Żydzi ze Stolina ¶ Dokładna data pojawienia się Żydów w Stolinie nie jest znana. W XVIII w. funkcjonowała tu gmina żydowska, która w 1765 r. liczyła 408 osób. W 1792 r. w miasteczku wybudowano kamienną synagogę.

Będziemy cię pamiętać, nasze ciche miasteczko, twoje ulice i rząd sklepów w centrum rynku; dziedzińce twoich synagog niedaleko „dworu" erebego; majestatyczne kształty szkoły Tarbut i domu dziecka; bibliotekę syjonistów i organizacje charytatywne. Z drżeniem będziemy wspominali twoich Żydów: chasydów, misnagdów i maskilów. ¶ Arie Awatihi, *Sefer zikaron Stolin* (hebr. Księga pamięci Stolina), Tel Awiw 1952

Spotkanie uczniów ze szkół „Tarbut" ze Stolina i Dawidgródka, 1928, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości Yehudy Schifmana

Zespół synagogalny ¶ Biała kamienna synagoga, wzniesiona w latach 1792–1793, jest najstarszą zachowaną murowaną budowlą w rejonie stolińskim. To jedyny zabytek architektury synagogalnej XVIII w. w stylu późnego baroku z elementami klasycyzmu, jaki zachował się na Białorusi. Od końca XVIII w. w architekturze murowanych synagog Białorusi obserwuje się odejście od tradycyjnego układu centralnego. W budynku nie ma tradycyjnej bimy ze słupami podtrzymującymi sklepienie. Zbudowana na planie prostokąta budowla wyróżnia się fasadą, która także miała nietradycyjny charakter – była rozdzielona na dwa poziomy, miała ścięte rogi i niewysoki trójkątny fronton. Podobne wykończenia architektoniczne spotyka się w budowlach pałacowych tego czasu. Na ścianach wewnętrznych zachowane są fragmenty fresków. Przy synagodze znajdowały się trzy lub cztery bejt ha-midrasze. ¶ Naprzeciwko synagogi mieści się dawna jesziwa: biało-różowy budynek z balkonem i spadzistym dachem. Wcześniej budowla była wyposażona w specjalny mechanizm, który podnosił dwie pochyłe części i otwierał dach. Wykorzystywano go w czasie święta Sukot. Według niektórych źródeł, mieszkał tu również ostatni rabin Stolina – Mosze Perłow (1892–1942).

Stolińscy chasydzi ¶ W XIX w. Stolin stał się został ważnym ośrodkiem ruchu chasydzkiego. Założycielem rodu stolińskich cadyków był rebe **Aszer Perłow** (1765–1826), syn sławnego rabina Aarona Perłowa Wielkiego (1736–1772) z Karolina (obecnie – w granicach miasta Pińsk) autora księgi *Sefer Bejt Aaron* (hebr. Księga Domu Aarona) z komentarzem do Tory. Aaron Perłow był uczniem Magida z Międzyrzecza. Aszer Perłow przeniósł dynastię z Karolina do Stolina. W Stolinie całe swoje życie przeżył rabin Aaron II, znany jako „człowiek z Młynowa" lub „święty dziadek". Rabin Aaron tak mówił o modlitwie:

Trzeba stawać do modlitwy jedynie w radosnym stanie umysłu. Podczas odmawiania modlitwy, coś się rodzi… A kiedy coś się rodzi? Kiedy modlitwa odmawiana jest radośnie. Ale modlitwa odmówiona (uchowaj Boże!) w smutku nie przynosi owoców… […] *Człowiek powinien być szczęśliwy nie tylko podczas modlitwy, ale wszystko, co on robi, powinien wykonywać z radością, ponieważ dzięki radości będzie w stanie oddalić się od całego zła i zbliżyć się do dobra.* […] *Należy wystrzegać się smutku i melancholii podobnie, jak innych grzechów i wad.* ¶ *Pinsk: sefer edut we-zikaron le-kehilat Pinsk-Karlin* (hebr. Pińsk. Księga wspomnień i pamięci gminy Pińsk-Karlin), red. W.-Z. Rabinowicz, Tel Awiw 1966–1977

A

B

Tradycja muzyczna ¶ Stolińska wspólnota chasydzka słynęła ze szczególnej muzykalności. Napisany przez Aarona Perłowa *Hymn na cześć szabatu* został włączony do niektórych modlitewników chasydzkich, a do tekstu ułożono ok. 20 melodii. Nagranie wykonania pieśni przez chasydów stolińskich z 1958 r. jest przechowywane w archiwum YIVO w Nowym Jorku.

¶ Muzykanci (klezmerzy) ze Stolina po mistrzowsku odgrywali typowe dla wschodnioeuropejskiej tradycji motywy folklorystyczne. Ich czarujące melodie rozbrzmiewały nie tylko w samym miasteczku, lecz także w całej Białorusi, ku radości zarówno żydowskiej, jak i nieżydowskiej ludności.

A Dawna synagoga w Stolinie (1792–1793), 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Dawny dwór cadyka w Stolinie, od 1922 roku jesziwa Mosze Perlowa, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Każdy żydowski sztetl miał swoich klezmerów i innych muzykantów, którzy grali na żydowskich weselach. Podczas uczt weselnych grali oni dla ojca i matki, dziadka i babki, gości i krewnych z obu stron, ale szczególnie dla małżonków – pary młodych, którzy stawiali pierwsze niepewne kroki w nieznaną przyszłość… Muzyka wzruszała publiczność, ale szczególnie nowożeńców, skłaniając ich do zadumy nad sensem przeszłości oraz długim życiem w przyszłości. Mieszkańcy miasta wierzyli w jedno stare porzekadło: „Jak ci zagrają klezmerzy, tak ci się w życiu powiedzie". ¶ Yale Strom, *The Book of Klezmer: the History, the Music, the Folklore*, Chicago 2002 [tłum. Galina Szportko]

Drugie życie muzyka klezmerska otrzymała dzięki stolińskiemu chasydowi Aszerowi Weinsteinowi (1890–1983), muzykantowi lokalnego zespołu klezmerskiego, który koncertował w regionie w latach 1906–1919. Po emigracji do USA kontynuował muzyczną tradycję miasteczka, a później przekazał ją innemu

A Dawne domy żydowskie w Stolinie, 2014, fot. Tamara Vershitskaya, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Nagrobek Mordechaja Lechowiczera na cmentarzu żydowskim w Stolinie, 2014, fot. Tamara Vershitskaya, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Miłość do muzyki nieobca była również luminarzom karolińskiej dynastii chasydów. Rebe Aaron Wielki sam pisał melodie, a także był autorem pieśni. Jego modlitwy wieczorne wprowadzały wiernych w duchową ekstazę, chasydzi tańczyli i śpiewali do samego rana, nierzadko przenosząc świętowanie poza ściany domów modlitwy na ulice. Powstałe podczas świętowania karolińskie niguny (melodie chasydzkie) często zyskiwały popularność. Sam rebe Aaron jako pierwszy wprowadził do tradycyjnego rytuału modlitewnego muzykę instrumentalną, organizując na *mocej szabat* (sobotni wieczór po zakończeniu szabatu), Sukot i inne święta dwie orkiestry.

> *W czasie takich wizyt na dworze cadyka chasyd zapominał o gorzkim, smutnym i przepełnionym troskami codziennym życiu, znajdował przystań dla swojego zmęczonego ciała i znużonego ducha. Ogólna radość uwalniała go od zmartwień.* ¶ Yale Strom, *The Book of Klezmer: the History, the Music, the Folklore*, Chicago 2002 [tłum. Galina Szportko]

Wielki cadyk Stolina – rabin Izrael Perłow również był wielkim miłośnikiem muzyki i przyjmował w swoim dworze wybitnych twórców, którzy tworzyli nowe niguny. Najbardziej znani autorzy spośród nich to Jakub z Telechanów i Josel Talner. Także dzieci cadyka były uzdolnione muzycznie. Trzech jego synów wchodziło w skład kapeli grającej w wieczór Simchat Tora.

> **Piekarnia wypiekająca macę dla potrzebujących** ¶ *Za wypiekanie macy na Pesach w Stolinie brano się zaraz po Purim. Balebatim* [hebr.

klezmerowi, skrzypkowi i reżyserowi Yale'owi Stromowi, razem z rękopisem zapisanych charakterystycznych melodii, rozlegających się na uliczkach i w domach ówczesnego żydowskiego Stolina. Zbiór ten zawiera 93 melodie, będące w repertuarze stolińskich klezmerów, i uchyla zasłonę przeszłości, w której obok siebie żyły różne kultury i religie. Oprócz rdzennie żydowskich melodii w kolekcji Weinsteina były: ukraiński hopak, polskie: mazurek, polka, skoczna (szybki ludowy taniec z podskokami), rosyjski padespan (taniec baletowy tańczony w parach), walc Czajkowskiego op. 51 nr 6 i inne.

gospodarze domu], *szczególnie bardziej zamożni, jako pierwsi szli po macę do piekarni, podczas gdy biedniejszy lud, ubodzy i potrzebujący, czekali na ostatni tydzień przed świętem, gdyż nie mieli potrzebnych środków, aby kupić mąkę i zapłacić za korzystanie z piekarni.* […] *Niemniej jednak, rabin i miejscy działacze dbali o to, aby żaden biedak nie był pozostawiony bez macy…* […] *I w 1904 r. syjoniści Stolina zebrali się, aby rozwiązać tę palącą kwestię. Wynajęli osobną piekarnię, gdzie zajmowali się wypiekaniem macy wyłącznie dla potrzebujących, i nazwali ją „Syjonistyczna Piekarnia Macy". W celu sfinansowania projektu została przeprowadzona zbiórka środków wśród przyjaciół i mieszkańców miasta. Dziesiątki rubli, które udało się zebrać, poszły na czynsz, naczynia kuchenne i pensję piekarza. Drewna do pieca przyniesiono od mieszkańców miasta, miejscowe dziewczęta zgłosiły się do wyrabiania i rozwałkowywania ciasta, a niektórzy mężczyźni do noszenia wody i obsługi piekarni. Za całą ideą stali Szlomo Rozman, Alter Machnik, Jehuda Lejb Hoberman, Icchak Błachowski i inni.* […] *Po zakończeniu sezonu wypiekania macy syjoniści oddali zarobek rabinowi Fiałkowi, żeby ten rozdał go niezamożnym.* ¶ Jankiel Rabinowicz, *Sefer zikaron Stolin* (hebr. Księga pamięci Stolina), Tel Awiw 1952

Rozwój ekonomiczny ¶ Pod koniec XIX w. społeczność żydowska zaczęła się szybko rozrastać. Zgodnie z danymi ze spisu z 1897 r. W Stolinie mieszkały 3342 osoby, wśród nich 2489 Żydów (74,4%). Ekonomicznemu rozwojowi rejonu sprzyjała budowa linii kolejowej Łuniniec – Równe, która przecięła kraj z południa na północ. Wpływ na rozwój Stolina miało również sąsiedztwo z majątkiem magnackim Radziwiłłów, który znajdował się nieopodal miasteczka, we wsi Mańkowicze (obecnie w obrębie Stolina). Wspaniały park krajobrazowy majątku cieszy oczy po dzień dzisiejszy, natomiast pałac został zniszczony w 1943 r. ¶ Początkowo w Stolinie nie było dużych przedsiębiorstw przemysłowych. Od 1899 r. działała piekarnia Goldberga, od 1911 r. tartak Kołodnego. W okresie międzywojennym funkcjonowało kilka młynów. W 1929 r. młyn Glejbermana każdego dnia przerabiał 900 kg ziarna. W młynie Berko Frankela przy pl. Rynkowym 1 przerabiano 3 tys. kg ziarna dziennie. Na ul. Wygonnej 8 pracował młyn Sochara Szklawera, gdzie przerabiano 2 tys. kg ziarna dziennie. Kupcy Durczyn, Furman, Izrael Zarachowicz handlowali drewnem, solą, byli wierzycielami w sprawach księcia Radziwiłła. W mieście działało do 50 sklepików, a największymi z nich były sklepy spożywcze Libermana i Baszkina, sklep galanteryjny Kontarowicza, sklep artykułów gospodarczych Fiałkowa i sklep artykułów biurowych Motorina. Popularnością cieszyły się wyszynki i restauracje Gońskiego, Tukina, Winnika, Wysockiego, Rogozińskiego, Kosmowicza, hotele Glejbermana, Rodkiewicza, Hobermana. Działała drukarnia Samsona Motorina, fabryka gazowanej wody Kogana i kino Ruchockiego. ¶ Na pl. Rynkowym (obecnie ul. Komsomolska) odbywały się jarmarki. W centrum placu stali domokrążcy i sprzedawcy produktów rolnych na wozach, a wokół były rzędy straganów. W pozostałe dni, żydowscy sprzedawcy objeżdżali pobliskie wsie i osady. ¶ W listopadzie 1917 r. w Stolinie ustanowiono władzę radziecką. Od lutego 1918 r. do grudnia

Chasydzki rebe ze Stolina w towarzystwie swoich zwolenników, jedzie na ślub swojego syna, Stolin, fotografia opublikowana 3 czerwca 1923 w dzienniku „Jewish Daily Forward", zbiory YIVO Institute for Jewish Research

1919 r. miasto było okupowane przez wojska niemieckie. Zgodnie z traktatem ryskim z 1921 r., ziemie te znalazły się w granicach II Rzeczpospolitej. 6 grudnia 1925 r. utworzono powiat stoliński w województwie poleskim. ¶ W okresie międzywojennym w Stolinie działało m.in. przedszkole, cheder, szkoła Tarbut, Talmud-Tora, szkoła religijna Jawne. W 1925 r. stolińska gmina żydowska zarządzała synagogą, trzema domami modlitwy, mykwą i cmentarzem. Przewodniczącym zarządu gminy do 1939 r. był Aszer Fiałkow.

II wojna światowa i Zagłada

¶ W 1939 r., wraz z ustanowieniem sowieckiej władzy na terytorium zach. Białorusi, gminy żydowskie zostały zlikwidowane, a ich własność znacjonalizowana. Rozpoczęły się aresztowania i represje, w czasie których szczególnie ucierpieli członkowie organizacji syjonistycznych i partii Bund. W Stolinie pojawiła się duża grupa żydowskich uchodźców z zach. i centralnej Polski. 12 lipca 1941 r. do miasta wkroczyły wojska niemieckie. Wczesną wiosną 1942 r. utworzono getto, do którego sprowadzono wszystkich Żydów. Znalazły się tam również żydowskie kobiety z dziećmi z miasteczek i wsi rejonu stolińskiego. Granice getta wyznaczały: ul. Poleska (od rzeki), ul. Kościuszki (obecnie ul. Sowiecka), pl. Rynkowy (obecnie ul. Komsomolska), ul. Unii Lubelskiej i na zach. w stronę rzeki. Przez centrum getta przechodziła ul. Nabierieżna. ¶ Likwidacja stolińskiego getta nastąpiła 11 września 1942 r. w przededniu żydowskiego Nowego Roku – Rosz ha-Szana. Zamordowano wówczas wszystkich więźniów getta – ok. 7 tys. osób. Podczas całej okupacji na uroczysku Stasino hitlerowcy wraz z kolaborantami zabili łącznie 12,5 tys. ludzi, w tym ok. 8–8,5 tys. Żydów. ¶ Niemcy pozostawili przy życiu kilku lekarzy z miejscowego szpitala, w tym ordynatora Rotera, którego później partyzantom udało się sprowadzić do lasu. Przeżyli także doktor Henryk Rid z żoną

Ewą i trzyletnim synem Saszą, doktor Poznański z żoną Henią i weterynarz Acharonger z żoną. W ucieczce i przedostaniu się do partyzantów pomogli im ksiądz stolińskiego kościoła Franciszek Smorcewicki, leśniczy Kijowski, baptyści Stefan Wasilewicz i Agafia Mozol, którzy przez kilka miesięcy ukrywali obce osoby, dopóki nie przeprowadzono ich do partyzantów. Franciszek Smorcewicki, Stefan Wasilewicz i Agafia Mozol w 1979 r. zostali odznaczeni tytułem „Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata".

Rabin Oszer Fialkow i jego szames idą przez rynek aby zebrać jałmużnę dla biednych przed świętem Paschy, Stolin, 1929, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Pożegnalny list więźnia stolińskiego getta Szlomy Biełoguskiego, przekazany jego synowi w 1945 r.: ¶ *Moi drodzy Libele, Mojszale i Gerszale! Wczoraj wysłałem Wam dwa pozdrowienia w listach Abraszy, które przekazał w ręce zaufanych ludzi. Mam nadzieję, że jeśli z Bożą pomocą przeżyjecie, listy te trafią do Waszych rąk. A teraz, moi drodzy, muszę pożegnać się z Wami na zawsze. I życzę Wam wszystkiego najlepszego w życiu. Niech przyświeca Wam dobry Los, jaśniej niż świecił mnie i wszystkim Żydom Stolina. Nie może ludzkie pióro opisać cierpienia i przeżyć każdego z nas. Wszystkiego, co dzieje się z tymi, co w każdej minucie spodziewają się śmierci. Ale tak już zarządził nasz Los i tego zmienić nie można, moi drodzy i najukochańsi. Koniecznie żyjcie wszyscy razem. Zwracam się do Ciebie, Libele, i proszę Cię, abyś zrobiła wszystko i ze wszystkich sił postarała się mieszkać z dziećmi, dopóki nie dorosną i nie będą mogły same zatroszczyć się o siebie. Mojszale, nakładam na Ciebie obowiązek zastąpienia mnie w życiu rodziny. Żyj w pokoju z Maszele, Gerszale i mamą. I jeśli tylko będziecie mieli możliwość, postarajcie się dostać do Becalela i do Fany w Izraelu.* […] ¶ *Maszele bądź oddaną córką. Wierzę i mam nadzieję, że będziesz zawsze żyć w zgodzie z mamą i będziesz słuchać jej rad. Wiedz, że nie ma wielu takich matek jak Twoja mama.* […] *I wreszcie zwracam się do Ciebie, Gerszale, synu mój, który zawsze byłeś oddany każdemu duszą i ciałem. Bądź takim i w przyszłości. Całuję Was wszystkich z daleka w ostatnim dniu mojego życia. Bądźcie szczęśliwi i dobrze żyjcie. Wasz Szlomo. Czwartek, 3 godzina w nocy, 10.09.1942 r.*

Pamięć i odrodzenie ¶ Na uroczysku Stasino w 1960 r. w miejscu masowej mogiły postawiono monument, który w latach późniejszych zdemontowano. W październiku 1993 r. wzniesiono pomnik w formie otwartej księgi (jedna strona jest zapisana w języku hebrajskim, druga w rosyjskim). ¶ Po II wojnie światowej do Stolina przyjeżdżali ludzie z odległych miejsc Białorusi, Ukrainy i Rosji. Wśród nich byli również Żydzi. Jednak dopiero w 1999 r. zaistniała możliwość, aby oficjalnie zarejestrować tu gminę żydowską. Stworzono Stolińskie Żydowskie Kulturalno-Oświatowe Stowarzyszenie Społeczne „MOST" i gminę reformowanego judaizmu „Jachad".

Warto zobaczyć

Ruiny synagogi, ul. Telmana ¶ **Budynek dawnej jesziwy**, ul. Pinskaja ¶ **Mogiła rabina Mordechaja Lechowichera**, ucznia Rebe Szloma z Karlina (zm. 1810), ul. Goryńska 63 ¶ **Dom Krupnika**, wewnątrz znajdowały się: sklep wyrobów alkoholowych i metalowych Aizenberga, jadłodajnia Gonskiego, artykuły kancelaryjne Motorina; ul. Pińska 1 ¶ **Budynek starostwa** (1. poł. XX w.), ul. Lenina 4 ¶ **Stoiska handlowe** (XIX w. – 1. poł. XX w.), pl. Komsomolski ¶ **Budynek gorzelni** (koniec XIX w. – pocz. XX w.), ul. Tereszkowej 2 ¶ **Stajnie** (koniec XIX w. – pocz. XX w.), ul. Tereszkowej 22 ¶ **Manufaktura Tuchmana**, dzisiejszy bar „Słowiański"; pl. Komsomolski 6 ¶ **Manufaktura Fikangora**, dzisiejszy budynek Spółdzielni Spożywców, pl. Komsomolski 5 ¶ **Apteka Czernika**, dzisiejszy Paritetbank, pl. Komsomolski 9 ¶ **Budynek drukarni Motorina**, ul. Sowiecka 55 ¶ **Pomnik poległych Żydów Stolina**, na uroczysku Stasino ¶ **Cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego** (1939), architektura drewniana, ul. Goryńska 64 ¶ **Park Mańkowicze**, park w majątku książęcego rodu Radziwiłłów ¶ **Stolińskie Muzeum Krajoznawcze**, w parku krajobrazowym Mańkowicze

STOLIN

Okolice

Łuniniec (49 km): dom Jakuba Kołasa; dawna drukarnia Ajzenbergów; dom Marona; dawne domy żydowskie przy ul. Gagarina; pomnik nad zbiorową mogiłą na uroczysku Maguła i Borowszczyna; kościół św. Józefa (1931); cerkiew Podwyższenia Krzyża św. (1912–1921) ¶ **Trasa „Spływ po Prypeci"**, 45 km trasy wodnej ¶ **Trasa „Po błotnych labiryntach"** (podróż do Rezerwatu Błota Olmańskie), piesza wyprawa turystyczna (26 km)

Motol

biał. Моталь, jid. מאָטעלע

Mieliśmy własny dom, parterowy, z siedmioma pokojami i kuchnią, parę akrów ziemi, kurczęta, dwie krowy, ogród warzywny, kilka drzew owocowych. Mieliśmy więc mleko i czasem masło, mieliśmy owoce i warzywa w sezonie, mieliśmy dość chleba, który mama sama piekła, mieliśmy ryby i mieliśmy mięso raz w tygodniu – na szabat. I było zawsze dużo świeżego powietrza.

Chaim Weizmann, *Trial and Error. The Autobiography*, Philadelphia 1949

Hebrajskie powitanie ¶ Motol prawdopodobnie jest jedynym miasteczkiem na Białorusi, w którym przy wyjeździe z miejscowości stoi znak z nazwą w języku hebrajskim. ¶ Najstarsza pisemna wzmianka o Motolu pojawia się w 1422 r., w aktach Metryki Litewskiej, jako o prywatnym majątku, który wchodził w skład Księstwa Pińskiego. W 1520 r. należał do księcia pińskiego Fiodora Iwanowicza Jarosławicza, który przekazał te ziemie leszczyńskiej cerkwi Zaśnięcia NMP. Po śmierci księcia Motol przeszedł we władanie polskiego króla Zygmunta I Starego, który następnie przekazał go swojej żonie Bonie Sforzy. W 1555 r. Motol otrzymał prawo magdeburskie, stał się jednym z ośrodków rzemiosła i handlu. Zaczęto tu urządzać duże jarmarki, na które przyjeżdżała ludność z całej okolicy. ¶ W 1706 r. do miejscowości wszedł oddział Szwedów, którzy spalili miasteczko i zabili większość mieszkańców. 28 listopada 1746 r. polski król August III potwierdził przywileje miasteczka. W XVII–XVIII w. Motol był centrum starostwa w województwie brzeskim. W 1795 r. miejscowość weszła w skład słonimskiej, następnie litewskiej, a od 1801 r. grodzieńskiej guberni Imperium Rosyjskiego.

Żydzi z Motola ¶ W 1562 r. „Żyd gospodarz kobryński mytnik Fawisz Jeskowicz", który dzierżawił u starosty pińskiego i kobryńskiego Stanisława Andriejewicza Dawojny prawo do zbierania cła od towarów, skarżył się na Sawostiana Jesifowicza Drużyłowickiego na to, że ten nie pozwolił Jeskowiczowi zebrać cła „w miasteczku swoim Motol i we wszystkich wioskach". Sądząc z dokumentu, ówczesnym mieszkańcom Motola znani byli Żydzi zbierający cło, jednak kwestia, czy Żydzi mieszkali w Motolu na stałe, pozostaje nierozstrzygnięta. Dokumenty z XVII w. bezpośrednio wskazują na fakt zamieszkiwania w miasteczku społeczności żydowskiej, co potwierdzają dwa dokumenty z 13 sierpnia 1652 r. znajdujące się w księdze ziemskiej Pińska. W pierwszym z nich duchowny cerkwi motolskiej Nikołaj Baranowicz skarżył się na motolskich Żydów Lejbę Girszewicza i jego zięcia na zadanie mu ran i cięgów podczas sporu, który miał miejsce w niedzielę (dzień wolny od pracy u chrześcijan), kiedy Żydzi budowali

Portret kantora Reznina, niegdyś nauczyciela Chaima Weizmanna, lata 20. XX w., fot. Weintraub, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

dom w miasteczku. ¶ Według spisu ludności z 1806 r. w miasteczku było 152 Żydów (64 mężczyzn i 88 kobiet). W 1811 r. motolska gmina żydowska liczyła 222 osoby. Według spisu ludności z 1897 r. ogólna liczba mieszkańców wynosiła 4297 osób, z czego 1354 Żydów. W 1921 r. liczba ludności żydowskiej wynosiła 1140 osób (26%).

Według wspomnień Chaima Weizmanna, Motol leżał w jednym z najciemniejszych i najbardziej zapomnianych kątów strefy żydowskiego osiedlenia wyznaczonej przez władze carskie, ale ludzie z wiosek położonych na dalszych brzegach jeziora uważali go za metropolię. Ta metropolia, błotnista wiosną i jesienią, zlodowaciała zimą, zakurzona latem, nie miała poczty, kolei, twardych dróg dojazdowych i panowały w niej tak prymitywne warunki życia, jakich współcześni ludzie Zachodu w ogóle nie potrafią sobie wyobrazić. Weizmannom powodziło się jednak nieźle, ojciec był obrotnym handlarzem drewna, wuj spławiał je do Gdańska i zabierał Chaima na tratwę, na której zbudowano całkiem wygodny szałas z kuchnią i posłaniem. Dzięki szlakom wodnym, które mogły doprowadzić do Bałtyku i Morza Czarnego, ani Chaim, ani jego rodzina nie mieli poczucia, że świat jest zamknięty. ¶ Małgorzata Szejnert, *Usypać góry. Historie z Polesia*, Kraków 2015

Dwa klany ¶ W Motolu mieszkały dwa wpływowe, rywalizujące ze sobą klany: Czemeryńskich i Pińskich. Pierwsi zasiadali w zarządzie miejskim, drudzy zaś w modlitewnym zarządzie gminy. W lutym 1883 r. Czemeryńscy złożyli skargę do gubernatora w Grodnie na to, że Abram Piński pojawił się na nabożeństwie w synagodze pijany, i prosili o wyznaczenie na jego miejsce rabina Szmula Rubinsztejna. Piński zarzuty odrzucił i oświadczył, że wzywał współwyznawców do modlitwy za Wielkiego Imperatora i jego rodzinę. ¶ Ród Czemeryńskich, zamieszkujący tu prawdopodobnie od 2. poł. XVIII w., pozostawił w żydowskiej historii Motola znaczący ślad. Z rodziny wywodzili się: przewodniczący kahału (Lejzer Czemeryński), rabini (Wewel Arielowicz), gabaje (Izrael Czemeryński i przez krótki okres Ezer Weizmann), kaznodzieje (nejmani) (Awigdor Czemeryński), szojcheci, a także właściciele szynków.

Pierwszy Prezydent Izraela Chaim Weizmann pochodził po linii matki z rodu Czemeryńskich, rodowitych mieszkańców Motola. Jego ojciec Ezer Weizmann

(1850–1939) przyjechał do krewnych do Motola, by się uczyć, i poznał córkę znanego motolskiego dzierżawcy Michela Czemeryńskiego, Rachelę. Wesele odbyło się w 1866 r. Chaim był trzecim spośród piętnaściorga dzieci Weizmannów. W Motolu spędził dzieciństwo, a w wieku 11 lat (1885), wysłano go na naukę do gimnazjum w Pińsku, dokąd później (w 1892) przeprowadziła się cała rodzina. W Motolu częściowo zachował się dom Weizmannów, który obecnie (po przeniesieniu z innej ulicy) znajduje się w zaułku Bannyj 1. ¶ W 2010 r. Pińska Gmina Żydowska wspólnie z pracownikami Muzeum Białoruskiego Polesia zorganizowała w domu Chaima Weizmanna tymczasową ekspozycję muzealną.

Dawny dom Chaima Weizmanna w Motolu, 2014, fot. Margarita Korzeniewska, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Synagoga ¶ Przy motolskim rynku synagoga i cerkiew stały naprzeciwko siebie. Położony w rogu pl. rynkowego drewniany, kryty gontem, budynek motolskiej bóżnicy zbudowany był w stylu typowym dla dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Synagoga została doszczętnie spalona podczas II wojny światowej. Zachowały się o niej legendy.

W miasteczku Motol stoi synagoga, o której opowiada się różne legendy. Słyszałem je od starca, który tutaj mieszkał. Posłuchajcie sami, co opowiedział mi o synagodze: ¶ *Dawno temu w miasteczku mieszkał rabin – wielki mędrzec i świątobliwy człowiek, cadyk, niech pamięć jego będzie błogosławiona. Był wielce szanowany nawet przez gojów. Pewnego dnia zdarzyło się, że władca pobliskiego zamku zachorował (Boże, uchowaj nas od tego), a lekarze rozpaczali nad jego zdrowiem. Władca zdecydował się wysłać swojego sługę do świątobliwego rabina, aby prosić go o błogosławieństwo. Władca był wielkim antysemitą, ale z powodu ciężkiej choroby, na którą zapadł, rabin zgodził się go pobłogosławić.* ¶ *Po pewnym czasie pan rzeczywiście ozdrowiał. A ponieważ w miasteczku Motol nie było synagogi, postanowił podarować żydowskiej społeczności materiał na budowę bóżnicy. Dał Żydom dwanaście największych drzew ze swojego lasu, a z tych dwunastu drzew Żydzi zbudowali dla siebie synagogę tak wielką, że do dziś może pomieścić dwieście osób.* ¶ *Po wielu latach od budowy synagoga wciąż stoi i wygląda na całkiem nową. Do dzisiaj też, za każdym razem gdy nieszczęście dzieje się w miasteczku (Boże uchowaj) – np. gdy ktoś choruje albo niebezpieczeństwo zagraża społeczności, ludzie gromadzą się przy grobie świątobliwego rabina, niech pamięć jego będzie błogosławiona.* ¶ B. Silverman Weinreich, *Yiddish Folktales*, Nowy Jork 1988 [tłum. Maria Radek]

Cheder ¶ W 1895 r. cheder znajdował się na ul. Pińskiej w domu Judla Portnego.

A Makieta Motolu w miejscowym Muzeum Sztuki Ludowej przy placu Lenina, 2014, fot. Tamara Wierszickaya, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Muzeum przy placu Lenina w Motolu, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Odwieziono mnie do Motola, który znajdował się dosyć daleko. Mama zorganizowała kwaterę, gdzie mogłem spać i jeść. Potem pocałowała mnie i powiedziała: „Bądź zdrów, dziecino", i pojechała do domu. Stałem z rozbitym sercem i nie mogłem uspokoić się. Poszedłem do kąta i gorzko zapłakałem. Na następny dzień poszedłem do chederu i przez kilka dni starałem się, jak mogłem. Nie miałem wyboru, byłem zbyt daleko od domu. Nadszedł czwartek – czekałem na mamę, ale ona nie przyszła. Moje serce przepełniło się smutkiem. […] ¶ *Na następny dzień, w piątek, wziąłem kawałek czarnego chleba z konfiturą i poszedłem, udając, że nic się nie stało. Później Rebe usiadł obok mnie i powiedział: „Dobrze się uczysz, masz mądrą głowę. Jeśli będziesz się dobrze uczył, anioły rzucą ci pieniądze". W poniedziałek to się stało. Anioły rzuciły mi pieniądze. Rebe odchylił się do tyłu i nagle zaczęły spadać kopiejki. Trwało to kilka dni, dopóki nagle jeden chłopiec nie krzyknął: „Rebe, rzuć i mnie kopiejkę". Udałem, że nie zauważyłem, co się dzieje, i czekałem, żeby w czwartek przyjechała mama. Mama przyszła do chederu, objęła i pocałowała mnie. Rebe powiedział mamie: „Twój syn ma dobrą głowę, anioły rzucają mu pieniądze". Krzyknąłem: „Rebe – jesteś kłamcą". Pomimo zakłopotania i problemów, które przysparzałem mamie, ona roześmiała się. Od tej pory nie wierzyłem mu. Zrozumiałem, że to było ukartowane, że ona dała Rebemu kilka kopiejek, żeby mi je rzucał. W dawnym kraju nikt nie miał pieniędzy, ani Rebe, ani aniołowie, ponieważ wszyscy byli biedni.* ¶ *From Motol to Chicago* (ang. Od Motola do Chicago. Wspomnienia Davida Chessa), 1966 [tłum. G. Shportko na podst.: http://kehilalinks.jewishgen.org/motol/memories.htm]

Leonard Chess (1917–1969) – założyciel słynnej wytwórni płytowej Chess Records, która odegrała kluczową rolę w upowszechnieniu nurtu bluesowego i rock'n'rollowego w USA w okresie powojennym. ¶ Urodzony w Motolu Chess wraz z rodziną wyemigrował do USA. W Chicago on i jego brat Filip zostali właścicielami kilku nocnych klubów. Zakup akcji wytwórni płytowej Aristocrat Records był pierwszym krokiem do oszałamiającego sukcesu firmy nagraniowej, w późniejszym okresie nazwanej Chess Records. Utwory muzyków Chess Records, takich jak Chuck Berry (nr 5 na liście największych wykonawców wszechczasów według magazynu „Rolling Stone"), bluesman Muddy Waters i The Flamingos (amerykańskiej męskiej wokalnej grupy,

włączonej do muzeum sław rock'n'rolla), zajmowały szczyty muzykalnych hitów list przebojów aż do śmierci mózgu i serca firmy Leonarda Chessa, która doprowadziła do stopniowego schyłku popularności wytwórni.

Życie gospodarcze ¶ Tradycje handlowe w Motolu miały swój początek w poł. XVI w. Osiem razy w roku podczas dużych katolickich i prawosławnych świąt w miasteczku odbywały się jarmarki, a raz w tygodniu – targi, na które zjeżdżali się handlarze z całej okolicy. Szczególnie tłumnie przyjeżdżano na motolski jarmark podczas święta Bożego Ciała. Księga pamięci Motola wspomina też ulicznych handlarzy roznoszących i rozwożących towary po miasteczku: skupowali oni różne drobiazgi na targach i jarmarkach, a potem sprzedawali je w okolicznych wsiach i miasteczku. Uliczni handlarze nie stanowili żadnej konkurencji dla handlu stacjonarnego, ponieważ ceny towarów były u nich wyższe. ¶ Pod koniec XIX w. w Motolu zaczął rozwijać się drobny przemysł: pojawiły się dwie pracownie świec i pilśniarnia, trzy kuźnie i wiatrak konny. W 1914 r. właścicielem pilśniarni i parowej maślarni został Josel Pinchusowicz Pomeranc. Miejscowa garbarnia należała do Aarona – Berka Gotliba. ¶ W okresie międzywojennym miasto stało się centrum gminy, z własną administracją, policją i dużą jednostką straży pożarnej. Większość motolan była wówczas wyznania prawosławnego (73,8%) i mojżeszowego (25,9%). W latach 20. i 30. XX w. życie toczyło się przede wszystkim wokół rynku, gdzie nabywano owar w jednym z 85 sklepów: mięsnych, z tabaką, alkoholowych, towarami technicznymi, meblarskich, obuwniczych itd. ¶ Produkcja napojów alkoholowych była jedną z najbardziej dochodowych gałęzi przemysłu, o czym świadczyła obecność trzech gorzelni, dwóch warzelni piwa, wielu oberży i bufetów. Sprzedaż napojów alkoholowych na wynos mogła się odbywać dopiero po uzyskaniu przez właściciela koncesji, którą wydawano w pierwszej kolejności polskim mieszkańcom. Żydzi dzierżawili takie koncesje u Polaków; to pozwalało im otwierać swoje sklepy. Zdarzały się również sytuacje, które mogły nadszarpnąć reputację nawet najbardziej sprawdzonych handlarzy, np. 1 lipca 1928 r. podczas rewizji z powodu podrobienia wódki zamknięto sklep alkoholowy Chany Szac. ¶ W latach 20. XX w. w miasteczku działał spółdzielczy zakład młynarski, sześć rzeźni (cztery z nich – żydowskie) i garbarnia J. Włodawskiego. Przedwojenne tradycje znalazły swoją kontynuację w latach 80. XX w., kiedy Motol przeżył bujny rozwój ekonomiczny jako ośrodek produkcji kożuchów. Zaś motolska kiełbasa jest marką znaną w całej Białorusi. ¶ Motolscy Żydzi zajmowali się także medycyną, pomagając całej ludności miasteczka. W poł. XIX w. w izbie przy publicznej łaźni znajdował się przytułek z trzema łóżkami, który był utrzymywany z corocznych ofiar (do 30 rubli na rok). W 1913 r. wszyscy pracownicy medyczni Motola (lekarz, stomatolog i akuszerka) byli Żydami. Później otworzono punkt felczerski, w którym praktykował Schaudier, a w latach 30. XX w. pomoc medyczną ludności świadczył lekarz Szyja Feldman. W 1922 r. działała prywatna apteka

Cmentarz żydowski w Motolu, 2014, fot. Tamara Vershitskaya, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

i dwa magazyny apteczne, należące do motolskich Żydów.

Żydowskie święta we wspomieniach motolan

*¶ Na **Rosz ha-Szana** (Nowy Rok) cała rodzina, oprócz dziewczynek, szła do synagogi. My, dziewczynki chodziłyśmy tam usłyszeć szofar.* […] *Po kiduszu i ha-moci, błogosławieństwie nad chlebem, według tradycji* [*Żydzi*] *zanurzali kawałek chałki w miodzie i życzyli sobie słodkiego i dobrego roku.* […] *W pierwszy dzień Nowego Roku* […] *młodzież i starcy szli nad jezioro, żeby wytrząsnąć kieszenie, pozbawiając się grzechów, odmawiając psalmy i ostatnie trzy wersy z 7 rozdziału Księgi Micheasza, które głoszą: „*[…] *i oni wypędzą wszystkie swoje grzechy w głębiny mórz. I Ty wyrzucisz do morskiej otchłani wszystkie grzechy nasze". ¶ **Sukot**. Mieliśmy regularną sukę* [*szałas*]. *W pozostałe dni roku znajdowała się tam nasza biblioteka.* […] *Drewniany dach był zbudowany tak, że, jeśli pociągnęło się za sznurek, otwierał się i widać było niebo.* […] *Ozdabialiśmy go. Jedliśmy tam przez wszystkie 7 dni, nie bacząc na chłód. Mieliśmy swój etrog* [*owoc cytrusowy*] *i lulaw* [*wiązka składająca się z gałęzi palmowej* (*lulaw w sensie węższym*), *trzech gałązek mirtu i dwóch gałązek wierzby*], *i byliśmy bardzo dumni z ich piękna. ¶ **Pesach**. Ponieważ nie mieliśmy fabryki produkującej macę, musieliśmy piec macę w domu, najczęściej w naszym domu, ponieważ mieliśmy dużą kuchnię, jadalnię i dobry piec.* […] *Kilka rodzin zbierało się razem i energicznie brało się do pracy, ponieważ piec należało szybko. Każdemu przydzielano zadanie: odmierzać mąkę, nalewać wodę, miesić ciasto, rozdzielać ciasto, rozwałkowywać ciasto na okrągłe placki, walcować placki małym kołem z ząbkami, żeby nie urosły w piecu, dbać o temperaturę w piecu, wkładać placki do pieca i odnosić upieczoną macę. ¶*

Sarah Heller, *Memories of Motol* (ang. *Wspomnienia z Motola*), http://kehilalinks.jewishgen.org/motol/celebrations.htm

II wojna światowa i Zagłada ¶

We wrześniu 1939 r. Motol został zajęty przez Armię Czerwoną. Po wkroczeniu do miasta wojsk niemieckich 26 czerwca 1941 r. SS-mani przeprowadzili akcję likwidacji ludności żydowskiej (2–3 sierpnia 1941 r.). Dorosłych mężczyzn odprowadzono w kierunku wsi Osownica (2 km na zach. od Motola), starców, kobiety i dzieci wyprowadzono w stronę wsi Kaliły na uroczysku Gaj (w odległości 0,5 km od Motola). Żydowska gmina Motola licząca prawie 3 tys. osób przestała istnieć w ciągu kilku dni. Ocalały zaledwie 23 osoby.

Pamięć ¶

W 2004 r. z inicjatywy pochodzącego z USA potomka motolskich Żydów udało się uporządkować i ogrodzić stary cmentarz żydowski w Motolu. Na nekropolii tak starej jak motolska społeczność żydowska zachowało się kilka macew. Założony w XIX w.

nowszy cmentarz został zdewastowany w czasach ZSRR i nie pozostał po nim ślad. Rośnie na nim las. ¶ W 2010 r. we współpracy z gminą żydowską z Pińska i pracownikami Muzeum Białoruskiego Polesia w domu Chaima Weizmanna zorganizowano ekspozycję. Zostały zaprezentowane rzeczy codziennego użytku z okresu przedwojennego, wcześniej nigdzie niepokazywane – świeczniki, taca, sosjerka, szkatułka, modlitewniki, moździerze z tłuczkiem, skrzynka szewska z kopytkiem, wyżymaczka do bielizn, przybór do atramentu. Oprócz tego, zwiedzającym udostępniono obraz malarza Arkadia Szustermana (namalowany w plenerze na 65-lecie zagłady Żydów Białorusi), przedstawiający najstarszego Żyda urodzonego w Pińsku Chaima Krasilskiego w stroju modlitewnym, w tałesie, kipie i z tefilinem.

Warto zobaczyć

Dawny dom Chaima Weizmanna, pierwszego prezydenta Izraela (zachowany częściowo), zaułek Bannyj ¶ **Cmentarz żydowski** (XVII w.) ¶ **Cerkiew Przemienienia Pańskiego** (1888) ¶ **Kaplica św. św. Borysa i Gleba** (1986) ¶ **Motolskie Muzeum Twórczości Ludowej**, pl. Lenina

MOTOL

Okolice

Janów Poleski (20 km): miejsce męczeńskiej śmierci św. Andrzeja Boboli (1657); kościół Podwyższenia Krzyża św. (1848); cerkiew Opieki MB (1901); murowane dawne domy żydowskie (pocz. XX w.); pomnik w miejscu egzekucji przy ul. Inkubatornej; pomnik w Lesie Rudzkim w miejscu masowych mordów ludności żydowskiej z Janowa i Motola ¶ **Chomsk** (29 km): pomniki na mogile zbiorowych egzekucji oraz na dawnym cmentarzu żydowskim ¶ **Telechany** (45 km): dawny drewniany dom modlitwy, obecnie dom mieszkalny; drewniana zabudowa; dworek (XIX/XX w.); cerkiew św. Trójcy (1934); Kanał Ogińskiego; cmentarz żydowski z kilkoma nagrobkami; pomnik na masowej mogile na uroczysku Grecziszcze ¶ **Drohiczyn** (50 km): dawny żydowski hotel, w którym nocowała m.in. Golda Meir (1912); cheder; dom aptekarza i kuźnia; dwa pomniki w miejscach egzekucji; cerkiew Objawienia Pańskiego (XIX w.); nieopodal w Ludwinowie mieszkała Eliza Orzeszkowa (1858–1864)

Kobryń

biał. Кобрын, jid. קאָברין

Na pierwszy rzut oka Kobryń wydaje się miastem pięknym i eleganckim, ponieważ jest cały poprzeplatany sadami i otoczony z niektórych stron kanałem i rzeką Muchawiec…

P.M. Szpilewski, *Wędrówka po Polesiu i Białoruskim kraju*, 1858

Początki ¶ Kobryń zaczął powstawać na wyspie, w ujściu rzeki Kobryńki do rzeki Muchawiec. W późniejszym okresie został tam zbudowany Górny i Dolny Zamek. W pierwszej poł. XIV w. Kobryń wszedł w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1532 r. żona polskiego króla i Wielkiego Księcia Litewskiego Zygmunta I Starego, Bona Sforza, otrzymała prawo do starostwa kobryńskiego. Za jej panowania został zbudowany Kanał Królowej Bony, który jest najstarszą tego typu budowlą na terytorium Białorusi. Pisarz – etnograf P.M. Szpilewski pisał, że w XVI w. „w Kobryniu był jeszcze piękny, majestatyczny zamek z dwunastoma wieżami z innym, mniejszym, otoczonym ogrodzeniem z zaostrzonych bali, podwodnym mostem przy ogromnej bramie i wysokimi wałami, […] mieszkała w nim królowa Bona". W 1586 r. Kobryniem władała królowa Anna Jagiellonka, która w 1589 r. przywiozła mieszkańcom miasta dokument nadania prawa magdeburskiego, podpisany przez króla Zygmunta III Wazę.

Żydzi z Kobrynia ¶ W Księdze pamięci Kobrynia, wydanej w języku jidysz w latach 50. XX w. w Argentynie napisano, że Żydzi pojawili się w Kobryniu w XII w., o czym miały świadczyć najstarsze napisy na starym żydowskim cmentarzu. Bardziej prawdopodobna jest jednak inna opinia pochodząca z tej samej księgi, że pierwsze pomniki na cmentarzu są datowane na XVI w. Z pokolenia na pokolenie były przekazywane świadectwa o tym, że Żydzi kobryńscy przyszli z Niemiec. ¶ Pierwsza pisemna wzmianka o gminie żydowskiej w Kobryniu znajduje się w dokumencie z 1514 r., w którym król Zygmunt I Stary potwierdził przywileje dla Żydów z Kobrynia nadane w 1503 r. żydowskim gminom na Litwie przez jego brata Aleksandra Jagiellończyka. W 1563 r. – spośród 377 kobryńskich domostw – 25 należało do Żydów. Ich działalność scharakteryzowano w następujący sposób: „myto Kobryńskie i kapszczyznę z karczem piwnych, miodowych i gorzelniczych napojów trzymają Żydzi". ¶ W 1910 r. w Kobryniu działała prywatna żydowska szkoła męska, kilka zreformowanych chederów, Talmud-Tora, jesziwa (założona pod koniec XVII w. lub na pocz. XVII w.), 7-klasowa szkoła Tarbut

Rynek w Kobryniu, 1906–1914, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

z językiem wykładowym hebrajskim, szkoła z językiem wykładowym jidysz, a także 2-klasowa religijna, ortodoksyjna szkoła dla dziewcząt Bejt Jaakow założona przez rabina Noacha Wainberga. W Kobryniu działała również trupa teatralna, którą kierował reżyser Pejsach Boim i bracia Markuze oraz lokalna drużyna piłkarska „Ha-Koach" (hebr. Siła).

Wychodzę na miasto. Naprzeciwko hoteliku – cerkiew. Obok cerkwi pomnik Kościuszki: popiersie w kamieniu, dookoła armaty i armatnie kule. Na pomniku napis: „Na pamiątkę wypędzenia Moskali – mieszkańcy Kobrynia"… Mijam. Idę dalej. Z chwiejących się łagodnie szyldów patrzą na mnie kolejno blaszana dama i drewniany oficer o dwóch lewych nogach. Przez małe czyste szybki widzę jarzące się, rzęsiste świece i biel obrusów. Wieczór jest piątkowy: szabas. Mieszkańcy Kobrynia w głębi swych mieszkań spożywają radosną wieczerzę. Przez szpary w drzwiach i nadprożach wydobywa się zapach ryby, szafranu i szabasowego pieczywa. Nasyca sobą noc. ¶ *Osobno, z daleka od podrygujących szabasówek, świeci zimny, jesienny księżyc. Wysoko świeci, nad dachami, nad rynsztokami, nad rynkiem, nad drewnianym mostem na Muchawcu, nad rzeką Muchawcem.* ¶ […] *Przez głuchy most śpiący koń wlecze pustą dorożkę ze śpiącym dorożkarzem. W trawie między kamieniami bruku cykają regularnie niewidoczne świerszcze. Za szybami domostw stopiły się, zgasły szabasowe świece. Kobryń śpi.* ¶ Ewa Szelburg-Zarembina, *Myjcie owoce!*, „Wiadomości Literackie" 1933, nr 43

Kobryńscy chasydzi ¶ Od XIX w. z Kobryniem związana jest dynastia cadyków. Założył ją Mosze ben Israel z Kobrynia (1783–1858), a jego następcami byli: jego wnuk Noach Naftali z Kobrynia (zm. 1889), Dawid Szlomo (zm. 1918), Mosze Aharon (zm. 1942) i Baruch Józef Zak (zm. 1949). Inny chasydzki rabin, Menachem Nuchim ben Jehuda Lejb Einsztejn urodził się

Rynek i ulica Brzeska w Kobryniu, 1909, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

w Wysokim Litewskim. Po zakończeniu nauki w środowisku słonimskich chasydów, przeprowadził się do Kobrynia i założył w 1846 r. Słonimer chasidim sztibl, który działał do II wojny światowej. Natomiast urodzony w Kobryniu w 1856 r. Chaim Zundl po ukończeniu jeszywy w Brześciu zasłynął jako Kamieniecer Magid. Jest on jednym z założycieli nurtu Chowewej Syjon w Rosji.

Jak Józef ze swoimi braćmi... Wzruszające spotkanie kobryńskiego rabina z jego dwoma braćmi ¶ *W „Parizer Hajnt" czytamy: W piątek, w drodze do Ameryki, przybył do Paryża rabin kobryński i głowa jeszywy, Pesach Pruskin. Wzruszające było jego spotkanie z dwojgiem braci, paryskimi inżynierami, wielkoprzemysłowcami branży aeroplanów, których nie widział już od 50 lat. Obecny rabin miał wówczas trzy lata, a obecni inżynierowie po dziewięć i czternaście. Byli oni sierotami, a ich wuj, znany doktor Rabinowicz, który przełożył część Talmudu na francuski, zabrał starsze dzieci do Paryża i tam wykształcił. Bracia nie korespondowali ze sobą i wydawało się, że wszystkie łączące ich więzi zostały na zawsze zerwane. W piątek bracia spotkali się. Kontrast między eleganckimi panami w wizytowych ubraniach a czcigodnym rabinem w atłasach i z bujną, siwą brodą był uderzający. Okazało się coś jeszcze – bracia nie mogli się ze sobą porozumieć. Po 50 latach inżynierowie nie znali ani słowa po żydowsku, z kolei rabin Pruskin nie znał francuskiego i wyszeptał tylko: „Jak Józef ze swoimi braćmi"…* ¶ *Przez dłuższą chwilę wszyscy milczeli, z czasem odezwały się serca. Zaczęto oglądać rodzinne fotografie. Łzy popłynęły po policzkach – po 50 latach w braciach odżyły uczucia. Porozumieli się z pomocą tłumacza…* ¶ Za: „Lubliner Tugblat", 2 grudnia 1929 r., s. 4 [tłum. Piotr Nazaruk]

Życie gospodarcze ¶ Kobryńskimi przedsiębiorstwami kierowali Żydzi: cegielnie należały do Mote Wajnsztejna, Szlomy Pińczuka, Szlomy Rimlanda,

A Parada z okazji żydowskiego święta Lag BaOmer na ulicach Kobrynia, reprodukcja z „Kobrin zamlbuch (an iberblik ibern jidiszn Kobrin)", red. Mejlech Glocer, Buenos Aires 1951

B Chasydzki cadyk rebe Pininke Szyk, reprodukcja z „Kobrin zamlbuch (an iberblik ibern jidiszn Kobrin)", red. Mejlech Glocer, Buenos Aires 1951

tartak – do Hurwica, trzy wiatraki parowe – do Brojtbarda, Jedwaba, maślarnie – do Kaca, Lejzera i Berla Alinikόw, fabryka sznurów – do Kobrińca i Kramana, fabryka papierosów – do Lejzera Tenenbojma, fabryki mebli – do Mezricza, Słomiańskiego, garbarnie – do Altera Pińczuka, piekarnia – do Gorzańskiego, fabryka mydła – do Altera Mazurskiego, fabryka wody sodowej – do Palewskina, Wiezenszteina, fabryka świec – do braci Tenenbojm.Wydawano gazetę „Kobriner Sztyme" (jid. Głos Kobrynia).

Po mieście poruszały się żwawo dorożki Żydów – przewoźników, będące prototypami obecnych taksówek. Zaczynając od krawca i szewca do zegarmistrza, ślusarza, kowala, rymarza, blacharza, wszędzie przeważali żydowscy rzemieślnicy, mistrzostwo których było poza konkurencją. Fotografowali, strzygli, wyświetlali filmy, a nawet leczyli, ponieważ większość praktykujących lekarzy stanowili także Żydzi. Dla pełnego obrazu należy dodać, że w mieście operacje finansowe przeprowadzało kilka komercyjnych żydowskich małych banków, a czytelników obsługiwała biblioteka im. Brennera, która posiadała 1400 egzemplarzy książek i 175 czytelników. ¶ Aleksiej Martynow, *Pamiati kobrynskogo jewrejstwa* (ros. Pamięci kobryńskich Żydów), Kobryń 1991

Pogromy, epidemie i pożary

¶ Kobryń wielokrotnie doświadczał różnego rodzaju klęsk. We wrześniu 1648 r. oddziały kozackie Bogdana Chmielnickiego, którego Żydzi nazywali *Chmiel-złodziej, niech będzie wymazane jego imię*, podpaliły Kobryń. Według kroniki Natana Hanowera zabito wówczas 200 rodzin żydowskich. Kobryń był dwukrotnie spustoszony przez wojska szwedzkie w 1666 r. i na pocz. XVIII w. Powstało nawet kobryńskie porzekadło w języku jidysz o tych ciężkich czasach – *Gej cu di szwedn!* (jid. Idź do Szwedów!). W 1662 r. miasto zostało ograbione przez wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego pod dowództwem marszałka Żeromskiego. W 1711 r. zaraza morowa pochłonęła życie ponad połowy mieszkańców Kobrynia, co spowodowało m.in. upadek handlu i rzemiosła. W 1895 r. podczas pożaru spłonęło

Mieszkańcy Kobrynia przed zakładem czapnika A. Belske, reprodukcja z „Kobrin zamlbuch (an iberblik ibern jidiszn Kobrin)", red. Mejlech Glocer, Buenos Aires 1951

310 domów mieszkalnych, w pożarze z 1896 r. spłonęło 210 domów, bez dachu nad głową pozostało ponad 2 tys. mieszkańców, a w kolejnym pożarze w 1905 r. zniszczone zostały 104 domy. ¶ Zakazanie Żydom dzierżawienia ziem na obrzeżach strefy osiedlenia w 1882 r. oraz wprowadzenie monopolu wodnego w 1897 r. poskutkowało masową emigracją Żydów do Ameryki. Z wymienionych powodów w 1906 r. z powiatu kobryńskiego do USA i Kanady wyjechało ok. 1,5 tys. osób.

Zariski był człowiekiem, który znalazł się w sercu wielu głównych konfliktów XX w. Był rozdarty pomiędzy przywiązaniem do komunizmu, charakterystycznym dla jego lat młodzieńczych, i późniejszymi, bardziej trzeźwymi rozmyślaniami o sukcesie kapitalizmu. Był rozdarty pomiędzy przywiązaniem do świata rozumu, odrzucającego politykę rasową, a emocjonalną koniecznością znalezienia bezpiecznego miejsca dla tych członków jego rodziny, którym udało się uratować z Holokaustu. ¶ Carol Parikh, *The Unreal Life of Oscar Zariski* (ang. Nierealne życie Oscara Zariskiego), New York 1991

Oscar Zariski (Aszer Zarycki, 1899–1986), genialny amerykański matematyk urodził się w Kobryniu w rodzinie Becalela Zaryckiego, uczonego talmudysty, i Chany Tenenbaum, właścicielki lokalnego sklepu. Wyraźne zdolności matematyczne przyszłego profesora Uniwersytetu Harvarda przejawiały się już w gimnazjum w Czernichowie, dokąd chłopiec uciekł z bratem podczas I wojny światowej. Później studiował w Kijowie i Rzymie, a stamtąd w 1927 r. wyemigrował do USA. W Ameryce Zariski otrzymał możliwość pełnego wykorzystania swojego potencjału intelektualnego, o czym świadczą nagrody i wyróżnienia: laureat Nagrody Cole'a za wybitny wkład w dziedzinie algebry, członek komitetu nadającego nagrodę Fieldsa, wiceprezydent i prezydent Amerykańskiego Towarzystwa Matematycznego, laureat Nagrody Wolfa (jako twórca współczesnego podejścia do geometrii algebraicznej na drodze jej styku z algebrą komutatywną) i Nagrody Steele'a. Jego zasługi jako oddanego swoim uczniom pedagoga doceniono przez przyznanie w 1965 r. Narodowego Medalu Nauki USA.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Po zajęciu Kobrynia przez Armię Czerwoną 20 września 1939 r. część młodzieży syjonistycznej zbiegła do Wilna, by stamtąd przedostać się do Izraela.

Nowa władza niezwłocznie szerokim frontem przeprowadziła natarcie na prywatny handel. Rozprawiła się z nim bezlitośnie przy użyciu dziwnych podatków

i innych represji. ¶ Aleksiej Martynow, *Pamiati kobrynskogo jewrejstwa* (ros. Pamięci kobryńskich Żydów), Kobryń 1991

Kobryń został zajęty przez wojska niemieckie 23 czerwca 1941 r. Jesienią 1941 r. ludność żydowska miasta (licząca wówczas ok. 8 tys. osób) została zamknięta w getcie składającym się z dwóch oddzielnych części. W getcie „A" znajdowali się Żydzi-fachowcy (wyspecjalizowani pracownicy, rzemieślnicy, medycy i inni), a także osoby silne fizycznie. Granice tej części przebiegały wzdłuż ul. Suworowa, pl. Wolności, ul. Pierwomajskiej i ul. Kirowa. Getto „B" było przeznaczone dla starców, kobiet, dzieci i inwalidów. Jego granice stanowiła zach. część pl. Wolności do mostu, prawej strony ul. Sowieckiej oraz ul. Sportiwnej. Przewodniczącym Judenratu był były kupiec-hurtownik Angielowicz. Budynek Judenratu znajdował się w dawnym szpitalu żydowskim na ul. Pierwomajskiej. Młodzież utworzyła grupę konspiracyjną pod przywództwem urzędnika policji żydowskiej Szaca, kontakt z partyzantami utrzymywał Gerszon Tenenbaum.

A

B

A Dawna synagoga w Kobryniu, 2014, fot. Irina Piwowarczik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Zabytkowa zabudowa Kobrynia, 2014, fot.Irina Pivovarchik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

W pierwsze dni okupacji został celowo podpalony żydowski dom modlitewny na początku ul. Oktiabrskiej. W konsekwencji całkowicie spłonęła cała dzielnica pomiędzy ul. Oktiabrską a ul. Internacjonalną. W lipcu 1941 r. na polach posiadłości Patryki rozstrzelano pierwszych Żydów w liczbie ponad 200 osób, pojmanych na ulicach podczas obławy. Wkrótce po tym, nieopodal wsi Imielin ten sam los spotkał 180 Żydów. […] *W czerwcu 1942 r. cała ludność getta „B" w liczbie ponad 2 tys. osób została przewieziona na stację Bronna Góra, gdzie zostali rozstrzelani razem z innymi Żydami obwodu brzeskiego w liczbie 50 tys. W listopadzie 1942 r. ten sam los spotkał więźniów getta „A", których w liczbie ponad 4 tys. zgładzono na płd. obrzeżach Kobrynia, na polach kołchozu „Nowyj put" (miejsce to otrzymało później nazwę „Dolina śmierci"). W grudniu 1943 r. również tam zostali rozstrzelani ostatni kobryńscy Żydzi – 72 specjalistów z różnych dziedzin, których pozostawiono do obsługi pracowników komisariatu.* ¶ Aleksiej Martynow, *Pamiati kobrynskogo jewrejstwa* (ros. Pamięci kobryńskich Żydów), Kobryń 1991

Macewa na cmentarzu żydowskim w Kobryniu, 2014, fot. Irina Piwowarczik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Pracownicy spółdzielni, dowiedziawszy się o śmierci swoich bliskich w czasie rozstrzelań 15 października 1942 r., zniszczyli sprzęt i wszczęli powstanie. W czasie brutalnego tłumienia buntu zabito 150 osób. ¶ Ok. 100 Żydom udało się uciec z kobryńskiego getta. Wielu z nich wstąpiło do oddziałów partyzanckich. Podczas likwidacji getta grupa dzieci uciekła i znalazła schronienie w kościele. Dwaj księża, Jan Wolski i Władysław Grobelny, ukrywali w kościele 8 dzieci żydowskich, lecz wskutek donosu rozstrzelano ich razem z ukrywanymi dziećmi pod murem kościoła. ¶ Łączna liczba ofiar Zagłady w Kobryniu to ok. 6,9 tys. Żydów. W 1975 r., na płd. obrzeżach Kobrynia, ustawiono obelisk na miejscu masowej egzekucji ludności żydowskiej w 1942 r.

Ślady obecności ¶ Znajdujący się na obrzeżach miasta, przy ul. Kutuzowa, cmentarz żydowski został zdewastowany podczas okupacji niemieckiej i niemal doszczętnie zniszczony w czasach ZSRR. Dziś można na nim odnaleźć jedynie nieliczne macewy. Stoi też na nim ustawiona kilka lat temu tablica pamiątkowa z napisem w języku hebrajskim, angielskim i białoruskim. ¶ W lipcu 1944 r. do miasta powróciło 64 Żydów. W latach 50. XX w. gminie żydowskiej Kobrynia odmówiono oficjalnej rejestracji, a pochodzący z 2. poł. XIX w. budynek głównej synagogi został przekształcony w warzelnię piwa. Od końca lat 80. XX w. do 2000 r. budynek nie posiadał właściciela. W 2003 r. zarejestrowano „Żydowską wspólnotę religijną miasta Kobryń". Organizacja ma w planach renowację kobryńskiej synagogi.

Okolice

Horodec (23 km): budynek dawnej mykwy; cmentarz żydowski z pomnikiem pamięci ofiar Zagłady; cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego (1735); pozostałości dworu ¶ **Hruszowa** (29 km): dąb „Dewajtis"; pamiątkowa tablica i grób rodziców Marii Rodziewiczówny ¶ **Antopol** (33 km): dwa budynki dawnych synagog (XIX w.); hale targowe; cmentarz żydowski z ok. 100 macewami; pomnik na mogile ofiar Zagłady na uroczysku Chojniki; cerkiew Zmartwychwstawania Pańskiego (1854) ¶ **Brześć** (46 km): Twierdza Brzeska (1833–1842); pozostałości Wielkiej Synagogi, obecnie kino; synagoga „Ekdisz"; dom modlitwy „Fajwel"; synagoga, szkółka niedzielna i koszerna stołówka przy ul. Kujbyszewa; budynki drukarni Izaaka Hendlera i szkoły Tachkemoni (uczęszczał tu m.in. premier Izraela Menachem Begin); ruiny klasztoru Bernardynek (XVIII w.); kościół Podwyższenia św. Krzyża (1856); cerkiew św. Symeona (1868); Bank Polski (1926); Muzeum Techniki Kolejowej ¶ **Kamieniec** (51 km): dawna synagoga i jesziwa (1932); dom dajana; dawne domy żydowskie ze śladami po mezuzach i Gwiazdami Dawida; dom rabina; Biała Wieża, baszta (XIII w.); cerkiew św. Szymona; kościół św. św. Piotra i Pawła (1925) ¶ **Skoki** (52 km): zespół

pałacowo-parkowy rodziny Niemcewiczów (lata 70. XVIII w.); cmentarz żołnierzy sowieckich i ofiar II wojny światowej ¶ **Wołczyn** (82 km): miejsce urodzin ostatniego króla Polski, Stanisława Augusta Poniatowskiego; układ przestrzenny dawnego miasteczka z rynkiem; dawny żydowski dom modlitwy; kościół św. Trójcy (1729–1733); drewniana cerkiew św. Mikołaja (poł. XIX w.); kirkut z kilkudziesięcioma nagrobkami z kamienia polnego ¶ **Domaczewo** (89 km): dawna mykwa i dom rabina przy ul. Gogola; w lesie, przy pomniku w miejscu egzekucji, kilka macew z powojennych pochówków; cerkiew św. Łukasza (1905)

KOBRYŃ

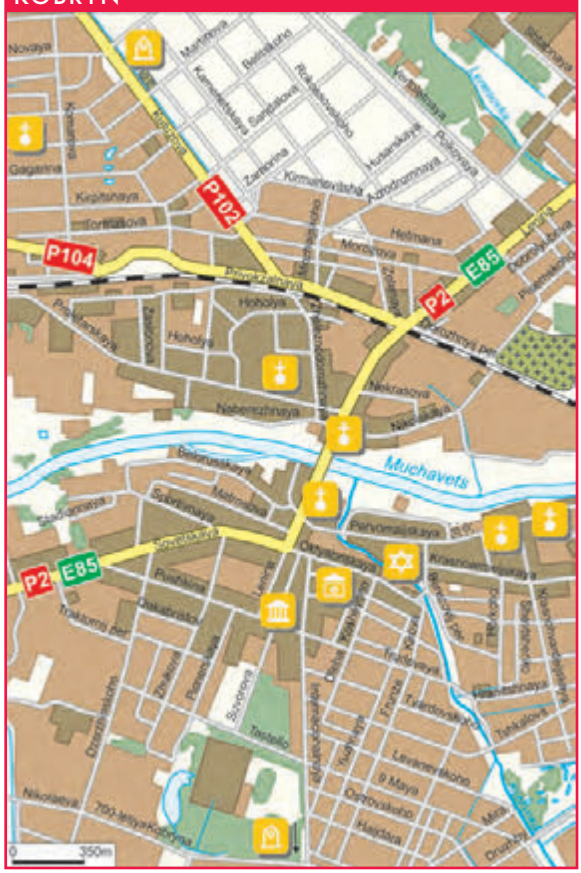

Warto zobaczyć

Synagoga (poł. XIX w.), ul. Pierwomajskaja 40 ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Kutuzowa ¶ **Budynek dawnej poczty** (1846), ul. Sowiecka 106 ¶ **Park im. A.W. Suworowa**, od poł. XIX w. własność Aleksandra Mickiewicza, rodzonego brata poety Adama Mickiewicza ¶ **Budynek dawnego monasteru Spaskiego** (1465, XVII–XVIII w.), ul. 17 Września 11 ¶ **Sobór Aleksandra Newskiego** (1864–1868), autor projektu I. Kalenkiewicz, ul. Lenina 17 ¶ **Dworek** (1790), dom-muzeum A.W. Suworowa, ul. Suworowa 16 ¶ **Pomnik** na cześć pierwszego wielkiego zwycięstwa rosyjskiej armii nad Napoleonem 27 lipca 1812 r. ¶ **Cerkiew św. św. Apostołów Piotra i Pawła** (1465), w 1913 r. cerkiew została przeniesiona z pl. Bazarowego (obecnie pl. Wolności) na cmentarz, ul. Pierwomajskaja ¶ **Cerkiew św. Mikołaja** (1750–1860), ul. Nikolskaja 2 ¶ **Cerkiew św. Jerzego** (1889), ul. Lenina 104 ¶ **Dawne więzienie** (1821), ul. Sowiecka ¶ **Dawne gimnazjum im. Marii Rodziewicz** (1910), Szkoła nr 1, ul. Sowiecka 94

Prużana

biał. Пружаны, jid. פרושענע

Chciałem począć od tego, że wyjechałem z Prużany, ale kto z was, kochani czytelnicy, tak jest mocny w geografii, żeby miał o Prużanie wiedzieć?

J. Kraszewski, *Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy*, Wilno 1840

Miasteczko ¶ Prużana jest znana od 1487 r. pod nazwą Dobuczyn (obecnie nazwę tę nosi wieś oddalona od Prużany o 7 km). Początkowo miejscowość rozwijała się na przecięciu dwóch dawnych traktów: różańskiego (nazywanego też wileńskim) – później Żydzi nazwali tę ulicę Jatke gas (ul. Jateczna), i traktu seleckiego, łączącego Europę z Moskwą. Pierwszym szlakiem wieziono w 1551 r. przez Prużanę z Krakowa do Wilna ciało martwej młodej królowej Barbary Radziwiłłówny. Drugim w poł. XVII w. król Władysław IV szedł na wojnę z kozakami B. Chmielnickiego, w 1812 armia napoleńska szła na Moskwę, a carowie rosyjscy przejeżdżali do Warszawy oraz na hulaszcze polowania w Puszczy Białowieskiej. ¶ Do 1519 r. Prużana wchodziła w skład Księstwa Kobryńskiego. Po śmierci księcia kobryńskiego Jana Szymonowicza Wielki Książę Litewski Zygmunt I Stary nadał miejscowość marszałkowi W. Kościewiczowi. 3 maja 1588 r. królowa Polski i księżna Wielkiego Księstwa Litewskiego Anna Jagiellonka nadała miejscowości magdeburskie prawa miejskie. Od 1795 r. Prużana znajdowała się w granicach Rosji.

Żydzi w Prużanie ¶ Żydzi mieszkali w Prużanie prawdopodobnie od XV w. W 1450 r. w mieście działał już cmentarz i funkcjonowało bractwo *chewra kadisza* (hebr. bractwo pogrzebowe). Prawdopodobnie w XV w. wybudowano w mieście pierwszą synagogę, która przetrwała 400 lat i spłonęła dopiero w czasie pożaru w mieście w 1863 r. W 1495 r. Żydzi zostali wygnani z Litwy, ale po kilku latach pozwolono im wrócić. Żydowscy kupcy z Prużany figurują w brzeskiej księdze podatkowej z XVI w. W różnych dokumentach zachowały się zapiski związane z życiem Żydów w tej miejscowości: w 1560 r. Żyd kobryński Fajwusz ben Josef objął w dzierżawę w Dobuczynie gorzelnię; w 1562 r. Żyd brzeski Pejsach ben Ajzik wziął w dzierżawę karczmę; w 1583 r. Mordke ben Jankiew zawiózł do Lublina kozią skórę; w 1583 r. Eliahu ben Chaim przywiózł z Lublina sukno morawskie, papier, rodzynki, figi, śliwy, oliwę, pieprz i ryż. ¶ W 1623 r. gmina żydowska Prużany wchodziła w skład brzeskiego okręgu kahalnego. Na zebraniu Litewskiego Waadu, odbywającego się w Prużanie w 1628 r., postanowiono, że miasto, jak dotychczas pozostanie miejscem zebrań

A Występ klauna na ulicy w Prużanie, lato 1916, fotografia zrobiona przez żołnierza niemieckiego w czasie I wojny światowej, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości Gamal LTD., Kibbutz Sarid

B Rynek w Prużanie, 1938, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Waadu, ale – mimo to – w Prużanie nie odbył się już więcej żaden zjazd. ¶ W 1644 r. Żydzi Prużany otrzymali od króla Władysława IV szczególne przywileje, w których, oprócz potwierdzenia ogólnych praw Żydów litewskich, były jeszcze szczególne prawa i swobody: do nabywania domów i placów na rynku i na ulicach, do produkcji wina, ważenia piwa i miodu pitnego, prowadzenia handlu, zajmowania się rzemiosłami, budowania bóżnic (pod warunkiem, ze nie będą podobne do kościołów katolickich) nie płacąc przy tym od placów pod bóżnice i cmentarz żadnych należności, i wiele innych. Król Jan Kazimierz w 1650 r., potwierdziwszy podstawowe przywileje, jednocześnie zakazał kupowania nowych placów pod synagogi. Te same przywileje zostały potwierdzone przez Jana III Sobieskiego (1677) i Augusta II (1698). ¶ Według spisu podatku pogłównego od Żydów z województwa brzeskiego od 1705 r. na Prużanę „z dzierżawcami" przypadało 485 zł. ¶ Pod koniec XVI w. rabinem w Prużanie został Joel Syrkes. W latach 1719–1768 funkcję tę sprawował B. Awigdor. W latach 1861–1867 rabinem Prużany był Elia Chaim Majzel, od 1871 r. – Jerucham Jehuda Lejb Perelman, natomiast w latach 1884–1929 – Eliahu Fajnsztejn (Prużański). ¶ W XIX w. Prużana była znanym ośrodkiem garncarskim. W 1857 r. w mieście działało 14 drobnych przedsiębiorstw, powiatowe i 2-klasowe szkoły parafialne, sześć szpitali, dwie cerkwie, kościół, synagoga, kilka żydowskich domów modlitwy. W 1873 r. w miejscowości funkcjonowały cztery bóżnice oraz bezpłatny szpital żydowski, natomiast od poł. lat 60. XIX w. w Prużanie

A Ulica Doktora Pacewicza w Prużanie, 1935, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

działała państwowa szkoła dla Żydów. ¶ W 1880 r. utworzono organizację dobroczynną Linas ha-Cedek (hebr. Uczciwy Nocleg), a w 1899 r. Organizację Pomocy Bezdomnym Żydom.

W latach 90. XIX w. powstało koło palestynofilskie, a od 1900 r. działały organizacje syjonistyczne Tiferes Bachurim, Pirchej Syjon, od 1903 r. Ceirej Syjon. W 1904 r. lewicowi syjoniści i bundowcy połączyli się w jedną partię „Kadima". W październiku 1905 r. utworzono oddział samoobrony. ¶ W 1910 r. w mieście działało dziewięć synagog i szkoła Talmud-Tora. Głównym rabinem był Berko Joselewicz Kontorszczyk, w 1915 r. – Mosze-Fiszel Berkowicz Goldberg. Zachował się opis rabinów, którzy w 1910 r. przyjechali do Petersburga na zjazd rabinów:

> *Szczególny zachwyt budziła postać prużańskiego rabina Ilji Fajnsztejna. Przystojny starzec, z długą, bujną, białą jak księżyc brodą, z żywymi, mądrymi oczami, robił wrażenie patriarchy, małomówny, ale każde jego słowo było rezultatem głębokiego namysłu i szczerego przekonania. Tacy rabini wywołują szacunek do wewnętrznego, duchowego życia, którym są przepełnieni.* ¶ Feliks Kandel, *Istorija rossijskich jewrejew* (ros. Historia rosyjskich Żydów), Jerozolima 2014

W 1913 r. do Żydów należały wszystkie cztery składy towarów aptecznych, jedyna placówka bankowa, jedyna restauracja, karczma, 166 straganów i sklepów. Jedyny pracujący w Prużanie jubiler był Żydem; pięciu Żydów wynajmowało umeblowane pokoje. ¶ W 1915 r. otwarto szkołę z językiem wykładowym jidysz. Po jej zamknięciu w 1916 r. zaczęła działać szkoła żydowska, w której nauczanie prowadzono w języku niemieckim. W 1917 r. ponownie otwarto szkołę z nauczaniem w języku jidysz. Wtedy również zaczął działać żydowski dom starców. ¶ W latach 1921–1939 Prużana znajdowała się w granicach Polski, była stolicą powiatu prużańskiego (województwo białostockie). W 1919 r. przy pomocy organizacji Joint otwarto dom dziecka.

W latach 20. i 30. XX w. w Prużanie działały komórki różnych partii i organizacji żydowskich, działało pięć szkół żydowskich. W 1922 r. w Prużanie otwarto 7-letnią szkołę Tarbut, w której nauka odbywała się w języku hebrajskim (w roku szkolnym 1927/1928 uczyło się w niej 229 uczniów, pracowało ośmiu nauczycieli). W późniejszym okresie zaczęła działać 5-klasowa szkoła żydowska CISZO (Centrale Jidysze Szul Organizacje, jid. Centralna Żydowska Organizacja Szkolna) z językiem nauczania jidysz i 8-klasowe klasyczne gimnazjum żydowskie (w roku szkolnym 1929/1930 – 163 uczniów, sześciu nauczycieli, w 1935 r. – 116 uczniów, dziewięciu nauczycieli). Gmina żydowska Prużany prowadziła dwa przedszkola. W 1922 r.

otworzono oddział Żydowskiego Banku Kooperatywnego, w 1931 r. – oddział Banku Handlowego. W 1929 r. zaczęła działać jesziwa. W latach 1930–1939 wydawano tygodnik „Prużener Lebn" (jid. Życie Prużany), od 1931 r. – syjonistyczny tygodnik „Prużener Sztyme" (jid. Głos Prużański).

XIX-wieczne hale targowe – sukiennice w Prużanie, 2014, fot. Irina Piwowarczik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

W 1930 r. w wydawnictwie „Pinkas" ukazała się książka *Pinkas fun der sztot Prużany* (jid. Kronika miasta Prużany) pod red. Gerszona Urinskiego, Meira Wolanskiego oraz Noacha Zukermana. Na ponad 300 stronach opisuje ona historię i współczesność ówczesnych Prużan. Jest ona o tyle wyjątkowa, że księgi pamięci większości miasteczek powstały dopiero po Zagładzie. Ponadto Prużana doczekała się dwu publikacji powojennych – wydanej w 1958 r. w Buenos Aires i w 1980 r. w Tel Awiwie.

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. Prużanę zajęły wojska Armii Czerwonej. 23 czerwca 1941 r. miasto zajęły wojska niemieckie. Prużana weszła w skład okręgu białostockiego (Wsch. Prusy).

> *Wojna zastała mnie w pogranicznym miasteczku Prużana, gdzie pracowałam jako lekarz w szpitalu. W noc 22 czerwca 1941 r. byłam na dyżurze. O godzinie 3:30 Niemcy zaczęli bombardować miasto. Niemcy weszli do miasta 23 i wtedy, zeskoczywszy z samochodów, zaczęli okradać i bić Żydów.* ¶ *Doktor Olga Goldfajn. Stenogram*, na podst. *Czornaja Kniga* (ros. Czarna Księga), red. I. Erenburg, W. Grossman, 1947

10 lipca 1941 r. do Prużany przybyli gestapowcy. Zaczęły się aresztowania i pierwsze egzekucje (w lesie 2 km od miasta rozstrzelano 18 Żydów). W sierpniu 1941 r. do miasta przymusowo przesiedlono kobiety i dzieci żydowskie z Hajnówki i Narewki Małej, gdzie wcześniej zamordowano mężczyzn. ¶ 25 września 1941 r. utworzono getto, w którego skład wchodziły ulice: Dąbrowska i Kobryńska do mostów, Brzeska do Czerczewskiej i wszystkie ulice przylegające (obecne ulice: Kobryńska, Swobody, Lenina, Kirowa, Ostrowskiego, Tormasowa). W okresie od jesieni do wiosny 1942 r. przesiedlono do Prużany ok. 4,5 tys. Żydów z Białegostoku, a także ok. 2 tys. Żydów z miasteczek i miast zach. obwodów Białorusi: Białowieży, Stołpcy, Nowego Dworu, Kamieńca, Zamostów, Berezy, Szereszewa, Błudenia, Malecza, Słonima, Iwacewicz oraz okolicznych wsi. ¶ Zgodnie ze wspomnieniami doktor Olgi Goldfajn, w wyniku chłodu, głodu i nędzy w ciągu zimy 1941/1942 w getcie prużańskim spośród 18 tys. więźniów zmarło 6 tys. osób. Po opłaceniu kontrybucji wszystkie dziewięć prużańskich synagog było całkowicie ograbionych. ¶ Na pocz. listopada 1942 r. getto prużańskie zostało otoczone drutem kolczastym.

A Pomnik na cmentarzu żydowskim w Prużanie poświęcony męczennikom, którzy zginęli podczas Zagłady, 2014, fot. Irina Piwowarczik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Przedwojenne żydowskie domy w Prużanie, 2014, fot. Irina Piwowarczik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Więźniów uprzedzono, że zostanie przeprowadzona ewakuacja. Wiadomo było o zagładzie wspólnot żydowskich w sąsiednich wsiach i miastach, dlatego grupa lekarzy, nauczycieli i adwokatów postanowiła popełnić zbiorowe samobójstwo. Zażyli morfinę i odkręcili gaz. Sąsiedzi uratowali lekarzy i członków ich rodzin, zmarł tylko Cwi Nickin. 47 więźniów getta zakończyło życie samobójstwem. Deportacja Żydów została odłożona. Przeprowadzony przez Niemców spis więźniów getta odnotował 9976 Żydów. ¶ Wiosną 1942 r. w getcie utworzono organizacje podziemne. Grupa Żydów pracujących w baraku i składach odnalazła niesprawne karabiny i naboje, zaczęto zbierać broń. Po tym, jak nawiązano kontakt z partyzantami, do lasu wydostało się ponad 20 więźniów wraz z bronią. ¶ Rankiem 28 stycznia 1943 r. getto zostało otoczone. Żydów poinformowano o wysyłce na roboty na Śląsk. Deportacja trwała do 31 stycznia 1943 r. Ok. 10 tys. osób załadowano do wagonów i wysłano do obozu koncentracyjnego w Auschwitz. Ok. 2 tys. osób zdołało ukryć się i przeżyć akcję, jednak w późniejszym czasie większość z nich została odnaleziona i zamordowana. Olga Goldfajn została uratowana przez zakonnicę Genowefę Czubak. Tytuły „Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata" za uratowanie nauczyciela Mosze Judewicza i jego żony Reginy, którzy uciekli z prużańskiego getta do wsi Czachec w rejonie prużańskim, w 2001 r. nadano Iwanowi, Annie, Aleksandrowi i Lidii Pauk. ¶ Nazistowski terror przeżyło ok. 20 prużańskich Żydów. 17 lipca 1944 r. Prużana została wyzwolona.

Miejsca pamięci ¶ W 1965 r. w miejscu masowych egzekucji na uroczysku Słobódka (1 km na pn.-zach. od wsi Słobódka) ustawiono obelisk. ¶ 21 listopada 2005 r. na starym cmentarzu żydowskim odsłonięto pomnik ofiar Zagłady, wzniesiony ze środków zebranych przez uchodźców z rejonu prużańskiego, mieszkających obecnie w Izraelu.

Na jednym z domów w Prużanie znajduje się tablica upamiętniająca rodzinę Fridberg, zamordowaną w obozie Auschwitz-Birkenau. Tablicę ufundował **Abraham Fridberg-Harshalom**, urodzony tu w 1926 r., jedyny ocalały z rodziny. O jego losach opowiada książka i film dokumentalny *Alive from the ashes* (Jerozolima 1988) oraz strona internetowa www.harshalom.com.

Ślady obecności ¶ W Prużanie zachował się przebudowany budynek dawnej **synagogi** pochodzący z pocz. XX w., obecnie wykorzystywany na cele gospodarcze. Można do niego dojść, wchodząc za budynek kościoła baptystów przy ul. Tormasowa. ¶ Zachował się też rozległy **cmentarz żydowski** przy ul. Gorin Kolada. Pomimo iż cmentarz uległ częściowej dewastacji, można na nim znaleźć ok. 2 tys. macew wykonanych z kamienia polnego. ¶ Zwiedzając Prużanę, warto odwiedzić muzeum **Prużański Pałacyk**, gdzie wśród zbiorów znajdują się czasopisma i książki w językach hebrajskim i jidysz, a także kolekcja grafik Moszego Bernsteina (1920–2006), malarza pochodzącego z nieodległej Berezy, po wojnie mieszkającego w Izraelu, przedstawiająca życie żydowskich miasteczek.

Warto zobaczyć

Dawna synagoga (pocz. XX w.), obecnie w budynku znajduje się przedsiębiorstwo przemysłowe; ul. Tormasowa ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Gorin Kolada ¶ **Pałac Szwykowskich** – muzeum **Prużański pałacyk** (lata 50. XIX w.), ul. Sowiecka 50 ¶ **Kaplica** na cmentarzu katolickim (1852), ul. Kofanowa ¶ **Sobór Aleksandra Newskiego** (1866), ul. Komunistyczna ¶ **Kościół Wniebowstąpienia św. Marii Panny** (1883), ul. Sowiecka 39 ¶ **Sukiennice („Białe sklepiki”)** (1896), ul. Sowiecka ¶ **Budynek apteki** (1811), ul. Sowiecka 20

Okolice

Szereszów (20 km): cmentarz żydowski z ok. 2–3 tys. macew; dawne domy żydowskie (XIX w.); kościół św. Trójcy; cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy; drewniana kaplica cmentarna św. św. Piotra i Pawła ¶ **Błudeń** (36 km): budynek dawnej synagogi i chederu, obecnie sklep; cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy (1887–1888) ¶ **Bereza Kartuska** (40 km): ruiny klasztoru kartuzów (1648–1689); dawne więzienie; cerkiew św. Piotra i św. Pawła (1860); cerkiew św. Michała Archanioła; kościół św. Trójcy; dawna szkoła żydowska i budynek z hebrajską datą (pocz. XX w.); pomnik w lesie k. wsi Smolarka

PRUŻANA

Słonim

biał. Слонім, **jid.** סלאָנים

Grając ze swoimi rówieśnikami w Słonimie lat 30. w grę o obco dla nas brzmiącej nazwie „klipa", słuchając przyjezdnych kantorów w słonimskiej synagodze, czytając z ojcem gazety sprowadzane z Warszawy, z Londynu, ucząc się łaciny w szkole i w każdą sobotę oraz święta odwiedzając synagogę Briker, żył w wielkim świecie.
Galina Lewina, o wspomnieniach Cwiego Szefieta, przewodniczącego ziomkostwa Żydów słonimskich w Izraelu, z dzieciństwa spędzonego w Słonimie

Początki ¶ Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1252 r. Informuje ona, że książę halicki Daniel Romanowicz wysłał przeciw Litwinom „brata […] na Wołkowysk, a syna na Usłonim". Od poł. XIII w. Słonim był częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1531 r. miasto otrzymało prawo magdeburskie. W 1586 r. słonimskim starostą został kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego Lew Sapieha, który w krótkim czasie ze zwykłego prowincjalnego miasteczka przekształcił Słonim w ważne centrum polityczne. Za rządów Lwa Sapiehy znacznie przebudowano i doposażono miejski zamek, wybudowano nowy kamienny przyzamkowy pałac (nazwany Pałacem Sapiehy), gdzie w latach 1597–1685 odbywały się przedsejmowe zjazdy szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego, na które zjeżdżali się posłowie i senatorowie. By móc przyjąć wielu gości, Sapieha wybudował obok zamku domy gościnne, wybrukował ulice i plac, posadził sady, wybudował nowe mosty. W 1591 r. otrzymał od Zygmunta III Wazy potwierdzenie magdeburskiego prawa dla miasta Słonim. Dzięki działalności Lwa Sapiehy w 1605 r. Słonim otrzymał prawo składu, które obowiązywało kupców przewożących przez miasto towary, do zatrzymania się i wystawiania na sprzedaż swoich towarów w mieście. W tym samym roku Sapieha powołał do życia pierwszy tkacki cech rzemieślniczy. ¶ W XVI–XVIII w. Słonim był znaczącym ośrodkiem handlowym. Szczególną popularność miasto zyskało dzięki działalności wielkiego hetmana litewskiego Michała Kazimierza Ogińskiego. Założył on w Słonimie kilka przedsiębiorstw, z jego inicjatywy i za jego środki został wybudowany kanał, który połączył Jasiołdę (odpływ Prypeci) z rzeką Szczara. Zmienił się wygląd miasta, pojawiły się stoiska targowe, ratusz, wybudowano kościół. Z Ogińskim związana jest działalność teatru dworskiego i orkiestry, utworzonych ok. 1770 r. W teatrze zatrudnieni byli profesjonalni włoscy i polscy aktorzy operowi i dramatyczni, malarze, chór złożony z pańszczyźnianych chłopów i balet. Słonim zaczęto nazywać Atenami Północy. ¶ W 1795 r., po III rozbiorze Polski, Słonim wszedł w skład Imperium Rosyjskiego.W latach 1919–1939 miasto ponownie było częścią

Cmentarz żydowski w Słonimie, lata 30. XX w., zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw

Polski, jako stolica powiatu słonimskiego w województwie nowogródzkim.

Żydzi ze Słonima ¶ Pierwsza wzmianka o słonimskich Żydach pochodzi z 1551 r. – miasteczko wymieniono wówczas w spisie wspólnot żydowskich zwolnionych z podatku od gospodarstwa, tzw. srebrszczyzny. W 1623 r. Słonim podlegał kahałowi w Brześciu Litewskim, ale już w 1626 r. stał się samodzielną jednostką, a później został centrum okręgu. W 1660 r. Żydzi Słonima ucierpieli w wyniku awantur wszczętych przez żołnierzy hetmana S. Czarneckiego. ¶ Pod koniec XVII w. i na pocz. XVIII w. mieszkający w mieście Żydzi handlowali drewnem i pszenicą, zajmowali się produkcją spirytusu i różnymi rzemiosłami. W XVIII w. Ogińscy przyciągali do Słonima kupców i rzemieślników, w tym także i Żydów. Do 1766 r. liczba ludności żydowskiej w mieście i jego okolicach wynosiła 1154 osoby, a w powiecie słonimskim – 4289 osób. ¶ W kronice miejscowego bractwa Bikur Cholim (organizacja społeczna niosąca pomoc chorym, biednym Żydom) zachował się zapis o ustanowieniu corocznego postu, związanego ze wspominaniem koszmarnych wydarzeń z 26 miesiąca siwan 5524 r. (17/18 czerwca 1764 r.), związanych z podejściem pod miasto wojsk, z rąk których oczekiwano pogromu. Mowa tu o starciu pomiędzy wojskami rosyjskimi a polskim pospolitym ruszeniem księcia Karola Radziwiłła. Wkrótce potem post zamieniono na zbiórkę datków na potrzeby szpitala.

Życie gospodarcze na przełomie XIX w. i XX w. ¶ W XIX w. liczebność ludności miasta wzrosła: w 1797 r. w Słonimie mieszkało 1360 Żydów i Karaimów, w 1847 r. – 5700 Żydów, w 1897 r. – 11 515 Żydów. ¶ W XIX w. i na pocz. XX w. Żydzi Słonima zajmowali się handlem (drewnem, futrami i skórami), przewozami, obróbką drewna, produkcją wyrobów metalowych, wypalaniem cegły, garbowaniem skór; niektórzy posiadali wiatraki parowe. Pierwsza w mieście fabryka tekstyliów została założona w 1826 r. przez żydowskiego przedsiębiorcę. Pracowało w niej 35 osób, w tym 20 Żydów. Do końca XIX w. w Słonimie otworzono ok. 30 małych fabryk, prawie wszystkie należały

Członkowie Synagogi Rzeźników, którzy wybudowali swoją synagogę na ruinach starej dzieki pomocy ziomkostwa słonimskich Żydów w Ameryce. Na środku, w cylindrze, siedzi rabin, dookoła niego jego asystenci i inni dygnitarze z miasta, fotografia opublikowana 21 października 1923, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

do Żydów. Przedsiębiorcy żydowscy wnieśli istotny wkład w modernizację miasta, np. dzięki Griszy Konicowi w mieście pojawił się wodociąg. ¶ W 1897 r. utworzono pierwszy żydowski związek zawodowy, a w kolejnych latach, 1902–1906 powstały komórki Bundu, Poalej Syjon i Syjonistycznej Socjalistycznej Partii Robotniczej. Przez rok, pomiędzy 1905 r. a 1906 r., w mieście działał wspólny oddział samoobrony żydowskich partii socjalistycznych. W 1913 r. żydowscy robotnicy miasta przeprowadzili strajk na znak protestu przeciw sprawie Bejlisa. W 1921 r. w Słonimie mieszkało 6917 Żydów (71,7% mieszkańców). W mieście istniały komórki wszystkich partii politycznych działających w ówczesnej Polsce. Znaczący wpływ na społeczność wywierali syjoniści, których liderzy w latach 30. XX w. kierowali gminą.

Synagoga ¶ Kamienny budynek Wielkiej Synagogi w Słonimie (1642–1648) wzniesiony był za zgodą króla Władysława IV na miejscu drewnianej bóżnicy, która spłonęła. Synagoga została wybudowana jako ważna część systemu obronnego miasta. Potężne ściany budynku skrywały bogato zdobione wnętrze, przepełnione sztukaterią, ornamentami i malarstwem ściennym. W architekturze głównej fasady synagogi widnieją kompozycyjno-plastyczne linie grodzieńskiej szkoły baroku XVII–XVIII w. W XVIII w. synagoga została nieznacznie przebudowana, ale część pierwotnej sztukaterii i rysunków zachowała się. ¶ Budynek synagogi mocno ucierpiał w pożarze w 1881 r. Gmina wznowiła działalność w synagodze dzięki zebranym datkom, jednak uczyniła to bez pozwolenia władz, przez co gmach został objęty nadzorem policyjnym. 11 maja 1883 r. słonimscy mieszczanie zwrócili się do gubernatora z prośbą o otwarcie synagogi i pozwolenie na wykorzystanie środków ze słonimskiego zbioru pudełkowego w celu „doprowadzenia tej synagogi do należytego stanu". ¶ Synagoga działała do 1940 r. Po wojnie budynek został zaadaptowany dla różnego rodzaju potrzeb gospodarczych. Od poł. lat 90. XX w. synagoga stoi opuszczona, chyląc się ku upadkowi i czekając na remont. Budynek w 2001 r. został przekazany Żydowskiemu Związkowi Religijnemu Republiki Białoruskiej. ¶ W Słonimie przy ul. Komunistycznej 26 zachował

się również budynek synagogi wybudowanej na pocz. XX w. w stylu modernistycznym. Obecnie mieści się w niej sala gimnastyczna szkoły medycznej.

A Wnętrze synagogi, bima i aron ha-kodesz, ok. 1920, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Synagoga w Słonimie, ok. 1920, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Dynastia cadyków ¶ Twórcą chasydzkiej dynastii cadyków Słonima był **Abraham ben Icchak Wajnberg** (1804–1883), przewodniczący słonimskiej jesziwy i jeden z najbardziej znaczących chasydzkich liderów swojego czasu. Wpływy Wajnberga docierały do gmin żydowskich pn. części Polesia od Słonima do Brześcia Litewskiego i od Kobrynia do Baranowicz. ¶ Jeszcze za życia Wajnberga jeden z jego wnuków, Noach (zm. 1927) osiedlił się w Erec Israel, w Tyberiadzie, gdzie rozpowszechnił słonimski chasydyzm. W 1942 r. słonimscy chasydzi z Jerozolimy założyli jesziwę Jesziwat Słonim bet Awraam. W 1955 r. ich przywódcą został syn Noacha, Abraham III. Jedna z ulic w Jerozolimie nosi imię założyciela dynastii Abrahama ze Słonima.

Rebe Abraham Wajnberg wypowiedział następujące słowa: [...] melodia podobna jest do młotka, a słowa – do gwoździa. Człowiek chce wbić w ścianę gwóźdź, ale przeszkadzają mu twarde kamienie. Wtedy uderza on młotkiem w gwóźdź, wbijając go. Jeśli uderza się młotkiem nie w gwóźdź, a w ścianę, korzyści nie będzie, ściana rozpadnie się. Wykorzystując ten metaforyczny opis, Abraham chciał podkreślić, że śpiewanie słów pochodzących ze świętych ksiąg na wesołą lub smutną melodię niesie w sobie ogromny sens, ponieważ serce usłyszawszy melodię, otwiera się i słowa niosące świętość i wiarę przenikają do środka.

Życie społeczno-oświatowe ¶ W latach 80. XIX w. w Słonimie znajdowało się 21 synagog i domów modlitwy. W 1910 r. w mieście funkcjonowało siedem synagog, kilka domów modlitewnych i chederów, Talmud-Tora, działały cztery prywatne szkoły żydowskie (dwie męskie i dwie żeńskie). W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Słonimie funkcjonowały szkoły średnie Tarbut z językiem wykładowym hebrajskim, szkoły CISZO z językiem wykładowym jidysz.

Żydowska prasa w Słonimie ¶ Jedną z ważnych oznak głębokich

A Wielka Synagoga w Słonimie, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Wnętrze Wielkiej Synagogi w Słonimie, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

zmian, które nastapiły w życiu żydowskiej społeczności w Słonimie po zakończeniu I wojny światowej, był fakt pojawienia się w miasteczku żydowskiej prasy. Pierwszą publikacją miejscową był „Undzer Żurnal" (jid. Nasz Żurnal) wydawany od 1921 r. w imieniu gminy żydowskiej pod redakcją jej prezesa Moszego Zabłockiego. Był on początkowo tygodnikiem a później ukazywał się periodycznie do 1925 r. „Undzer Zurnal" był wydawany we współpracy z żydowskim amerykańskim dziennikiem w Nowym Jorku „Morgn Zurnal" (jid. Dziennik Poranny) za pośrednictwem słonimskiego ziomkowstwa w USA. ¶ Kolejnym tytułem wydawanym w Słonimie był „Słonimer Wort" (jid. Słonimskie Słowo), ukazujący się w latach 1925–1926 również pod redakcją Moszego Zabłockiego, lecz pod patronatem Kongresu Syjonistyczycznego. W 1927 r., pod naciskiem członków partii „Poalej Syjon – Prawica" pojawił się dwutygodnik „Undzer Sztyme" (jid. Nasz Głos) redagowany przez Jechezkiela Rabinowicza. Prowadzony, wedle wspomnień z Księgi pamięci, na wysokim poziomie dziennikarskim periodyk – był przede wszystkim organem partyjnym przyciągającym nowych zwolenników. Wychodził z przerwami do 1933 r. ¶ W 1929 r. „Poalej Syjon" podjął kolejną próbę wydania swojej gazety pod tytułem „Słonimer Leben" (jid. Słonimskie Życie), w której wydawanie zaangażowani byli przede wszystkim studenci. W tym samym roku znów zaczął ukazywać się tygodnik „Słonimer Wort", który od tej pory wychodził regularnie co tydzień przez 10 lat (od 30 sierpnia 1929 r. aż do 1 września 1939 r.). Był on piątkowym dodatkiem do dziennika warszawskiego, drukowanym i kolportowanym w nakładzie 600 egz., ale czytanym mniej więcej przez połowę żydowskiej, 10-tys. ludności Słonima. Tygodnik bronił aktywnie polityki Klubu Mniejszości Narodowych w Sejmie. Prowadził polemikę z partią religijnych ortodoksów Aguda (z prawej) i z Bundem (z lewej strony). Na łamach tygodnika wspierano młode talenty literackie oraz dyskutowano o ważnych sprawach codziennego życia. ¶ Sukces „Słonimer Wort" zdopingował inne partie do wydawania swoich publikacji. Rewizjoniści wydawali w 1933 r. „Słonimer Woch" (jid. Słonimski Tydzień). Aguda wydawała, szczególnie przed wyborami w latach 1930, 1932,

1935, „Słonimer Jidysze Sztyme" (jid. Słonimski Żydowski Głos), a Bund miał swój „Der Weker" (jid. Budzik). ¶ Dodatkowo wychodziły jednodniówki przed wyborami do gminy żydowskiej. Wydawano ulotki, prospekty, druczki różnych partii i organizacji społecznych. Szczególnie aktywne były syjonistyczne organizacje młodzieżowe, które wydawały na hektografie pisemka w języku hebrajskim, organizacja Ha-Szomer ha-Cair wydawała pisemko dla dorosłych członków – „Ha-medura" (hebr. Ognisko) i dla młodszych „Szaagat Hakfir" (hebr. Zew lwów), „Ha-cofe" (hebr. Harcerz) dla harcerzy i „Mesiba" (hebr. Zabawa) dla całej organizacji. „Gordonia", inna młodzieżowa organizacja syjonistyczna, wydawała podobne pisemka: „Dwarejnu" (hebr. Nasze słowo), „Alonejnu" (hebr. Nasze pisemko) i „Aspaklaria" (hebr. Zwierciadło). Do tego zestawu tytułów trzeba jeszcze dodać periodyczne druczki młodzieży gimnazjalnej w języku hebrajskim poświęcone poezji i prozie. W Słonimie ukazało się 16 takich broszurek pod tytułem „Ha-nicoc" (hebr. Iskra). Ta sama grupa uczniów wydała podobny zbiorek w języku jidysz „Bieriozke" (jid. Brzózka) oraz pięć broszurek pod ambitnym tytułem „Ha-cheder – Głos młodzieży hebrajskiej". Pojawiała się też okazyjnie gazetka humorystyczna „Kundas" (hebr. Żartowniś).

Żydowskie życie sportowe ¶

Zajęcia fizyczne młodzieżowej organizacji syjonistycznej Ha-szomer Ha-cair i przykład wojskowej garnizonowej drużyny piłki nożnej, która grała na miejscowym boisku pogłębił pragnienie żydowskiej młodzieży, aby zająć się poważnie sportem. Wpisywało się to jednocześnie w młodzieżowy etos syjonistyczny, który dążył do „stworzenia Żyda z mięśniami" jako antytezy „Żyda studenta jeszywy, wątłego i zgarbionego talmudysty". Pierwszym wyrazem tej tendencji było utworzenie w mieście Żydowskiego Klubu Sportowego, skupiającego ok. 50 młodzieńców, którzy zazdroszcząc polskim żołnierzom kopania piłki, stworzyli swoją drużynę piłkarską. Wkrótce zaczęły się mecze futbolowe między Ż.K.S.-em a garnizonową drużyną WP i drużyną seminarium duchownego z Żyrowej. ¶ Pierwszą partią, która w 1926 r. założyła klub sportowców socjalistów pod nazwą „Kraft" (jid. Siła), nazywający się później „Hapoel" (hebr. Robotnik), była partia „Poalej Syjon". W odpowiedzi na to rewizjoniści Żabotyńskiego otworzyli klub „Trumpeldoria", a socjaliści z Bundu prowadzili swój klub sportowy, mający piękną poetyczną nazwę „Morgensztern" (jid. Gwiazda zaranna). W 1930 r. dotarła do miasta światowa żydowska organizacja Makabi, do której od razu przyłączył się Ż.K.S. Powstał komitet honorowy wspierający Makabi, na którego czele stanął doktor Efrat. Zorganizowano zbiórkę pieniężną

Dawna synagoga przy ulicy Komunistycznej w Słonimie, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

A Przedwojenny żydowski dom w Słonimie, 2014, fot. Irina Piwowarczik, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Słonim, centrum miasta, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

i szybko filia Makabi zaczęła rozszerzać swoją działalność sportową. Na początku zapisanych było 100 uczestników w sekcjach gimnastyki, kolarstwa, pływania i wioślarstwa na rzece Szczera, a zimą w sekcjach łyżwiarstwa i narciarstwa. Drużyna piłkarska Makabi rozgrywała regularnie mecze z pozostałymi drużynami żydowskimi, a także z drużyną wojskową, z klubem sportowym polskich urzędników, drużyną z Żyrowej i żydowskimi drużynami z okolicy. W mieście funkcjonowało poszerzone boisko garnizonowe, zgodnie z umową z wojskiem żydowskie kluby mogły na nim grać. Kiedy pokonano sprzeciw ortodoksyjnej części społeczności wobec meczów rozgrywanych w sobotę, na stadionie na ul. Skrobowej odbywały się regularnie co tydzień zawody, w których licznie uczestniczyła żydowska młodzież, kibicująca swym drużynom. Zawody pomiędzy polskimi a żydowskimi sportowcami nie zawsze przebiegały spokojnie. Czasem futbol zamieniał się na boisku w boks. Pod koniec lat 30. XX w. w Słonimie działały cztery żydowskie kluby sportowe, w których zrzeszonych było ok. 500 członków spośród ok. 7 tys. żydowskich mieszkańców miasta.

II wojna światowa i Zagłada

W wrześniu 1939 r. do Słonima weszły wojska sowieckie. Miasto było centrum rejonu słonimskiego w obwodzie baranowickim Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Do Słonima przybywali liczni uchodźcy z okupowanej przez wojska niemieckie Polski. Według danych z 30 października 1940 r., w mieście znajdowało się ponad 15 tys. uchodźców (w większości Żydów). Od razu po ustanowieniu władzy sowieckiej rozpoczęła się planowa likwidacja gmin żydowskich i instytucji religijnych oraz organizacji politycznych. W trakcie deportacji do oddalonych obwodów ZSRR, liczba uchodźców w Słonimie znacząco się zmniejszyła. 12 kwietnia 1940 r. NKWD deportowało na Syberię ok. 1 tys. syjonistów, a kilka miesięcy później – aktywnych działaczy Bundu. Zesłani zostali także znani w Słonimie żydowscy liderzy, m.in. doktor Szmuel Wajs, doktor Isaak Efros czy wiceburmistrz Borys Piasecki. Słonim został zajęty przez wojska niemieckie 25–26 czerwca 1941 r. W mieście przebywało wówczas 22 tys. Żydów, co stanowiło 2/3 mieszkańców. Pierwsza akcja likwidacyjna ludności żydowskiej została przeprowadzona

14 lipca 1941 r. w odległości 7 km od Słonima. Nieopodal wsi Pietrolewicze rozstrzelano ponad 1 tys. żydowskich mężczyzn. Drugą akcję przeprowadziła służba SD 14 listopada 1941 r. Ponad 10 tys. osób, w tym wszystkich członków Judenratu, przewieziono samochodami do wsi Czepielów (12 km od Słonima) i rozstrzelano. 24 grudnia 1941 r. ogłoszono, że wszyscy Żydzi powinni przeprowadzić się do getta. Od stycznia do marca 1942 r. do getta miasta Słonima przybyli Żydzi z Dereczyna, Gołynki, Bytenia, Iwacewiczów i Kosowa.
W słonimskim getcie utworzono organizację konspiracyjną – Komitet Antyfaszystowski. Pod nadzorem Niemców i policji więźniowie getta musieli naprawiać i czyścić broń. Konspiratorzy wynosili pojedyncze części broni, granaty, ładunki, karabiny, mundury do miejsc, w których pracowali Żydzi. W skład podziemnej organizacji wszedł niemiecki Żyd inż. Erich Sztein, który kierował pracownikami łagru, co znacząco ułatwiało gromadzenie broni. Po nawiązaniu kontaktu z partyzantami zaczęto wysyłać do lasu partie broni, ciepłej odzieży, mydło, sól, radioodbiorniki. Pomoc w wysyłce lekarstw dla partyzantów nieśli doktor Abram Blumowicz i doktor Orlińska. Działacze podziemia zaczęli pojedynczo oraz w niewielkich grupach uciekać z getta do lasu. ¶ Trzecia akcja likwidacji ludności żydowskiej została przeprowadzona od 29 czerwca do 15 lipca 1942 r. w Pietrolewiczach. Działacze podziemia w getcie stawili zbrojny opór: ośmiu Niemców zabito, a siedmiu raniono. Ponad 70 uzbrojonych młodych Żydów zostało przyjętych do oddziału partyzanckiego imienia Szczorsa, pozostali zorganizowali „rodzinny obóz". Podczas akcji zamordowano ok. 10 tys. Żydów. W tzw. małym getcie pozostawiono 700 mężczyzn i 100 kobiet. W grudniu 1942 r. rozstrzelano ostatnich, pozostawionych przy życiu więźniów getta. Ze słonimskiego getta uratowało się ok. 400 osób.

Pomnik na Górze Pietralewickiej opodal Słonimia poświęcony pamięci Żydów zamordowanych przez hitlerowców, 2014, fot.Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Miejsca pamięci ¶ W 1964 r. ustawiono 12-metrowy obelisk na miejscu egzekucji więźniów słonimskiego getta w czerwcu–lipcu 1942 r. we wsi Pietrolewicze na uroczysku Krzywa Góra. W 1967 r. wzniesiono stele na cześć poległych na Czepielewskich Polach i nieopodal szosy Słonim – Baranowicze. W 1979 r. wzniesiono stelę na uroczysku Morgi, z prawej strony drogi Słonim – Derewnaja, gdzie w 1942 r. rozstrzelano i pochowano ok. 2 tys. Żydów. W 1994 r. utworzono miejsce pamięci na terenie byłego cmentarza żydowskiego przy ul. Brestskiej, zniszczonego w czasach ZSRR. Pomnik upamiętniający zamordowanych Żydów Słonima i okolic zaprojektował Leonid Lewin. Za monumentem można odnaleźć nieliczne pozostałości nagrobków. Nie pozostał żaden ślad po pozostałych

dwóch cmentarzach żydowskich Słonima – przy ul. Szkolnej (w pobliżu synagogi) i przy ul. Gorkiego.

Warto zobaczyć

Synagoga Główna (XVII w.), ul. Sowieckaja 1 ¶ **Dawna synagoga** (XX w.), ul. Komunistyczna 26 ¶ **Cmentarz żydowski** (XVIII w.), ul. Brestska ¶ **Ratusz** (poł. XVIII w.), ul. Sowieckaja 6 ¶ **Słonimskie Rejonowe Muzeum Krajoznawcze im. I.I. Stabrowskiego**, pl. Lenina 1 ¶ **Kościół św. Andrzeja Apostoła** (1770–1775), pl. Lwa Sapiechy ¶ **Kościół Niepokalanego Poczęcia Maryi Dziewicy** (1645), ul. Pierwomajskaja 11 ¶ **Cerkiew św. Trójcy** (XVII w.), ul. W. Krajnego 23

Okolice

Albertyn (w granicach miasta): zespół architektury pałacowo-parkowej (XIX w.); w skład kompleksu wchodzą: dworek szlachecki, oficyna, budynki gospodarcze (stajnia, wiatrak i inne), rzeźby, park widokowy z jeziorem ¶ Żyrowice (11 km): klasztor bazylianów i Sobór Zaśnięcia Matki Bożej (XVII w.) ¶ **Synkowicze** (12 km): najstarsza na Białorusi cerkiew obronna św. Michała Archanioła (1. poł. XVI w.); zabudowa dawnego folwarku i gorzelni ¶ **Jeziernica** (26 km): cmentarz żydowski (XIX w.) z fragmentami zniszczonych nagrobków ¶ **Palonka** (30 km): cmentarz żydowski (XVIII w.), cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy (1924) ¶ **Byteń** (30 km): cmentarz żydowski z ok. 100 nagrobkami (XIX/XX w.); cerkiew Zaśnięcia NMP (XVII w.) ¶ **Dereczyn** (34 km): cmentarz żydowski z ok. 150 macewami; neogotycki kościół Wniebowzięcia NMP (pocz. XX w.); dawna plebania i brama na cmentarz katolicki; pomnik na masowych grobach z II wojny światowej; cerkiew Przemienienia Pańskiego

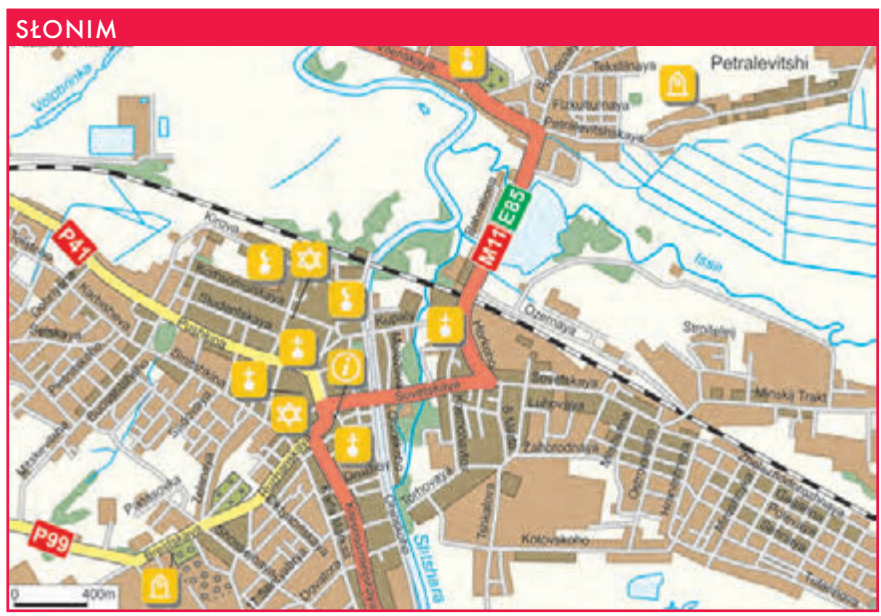

Różana

biał. Ружаны, jid. ראָזשענוי

Połóż się, uśnij maleńki
Posłuchaj, zaśpiewam ci pieśń
Dawno dawno temu, daleko daleko stąd
Było miasto

Aharon Libuszycki, *Szir eres* (hebr. Kołysanka), Warszawa 1900

Rezydencja Sapiehów ¶ Pierwsza pisana wzmianka o Różanie (Rażany) pochodzi z 1490 r. Po przejściu w 1598 r. we własność magnackiego rodu Sapiehów Różana stała się ich główną rezydencją. Pod koniec XVI w. kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego Lew Sapieha wybudował na wysokim wzgórzu zamek, który był często odwiedzany przez koronowane głowy, np. Władysław IV Waza u Kazimierza Lwa Sapiehy „[…] ugaszczany w niewypowiedzianym luksusie przez marszałka, spędził 9 dni". Co więcej, został hojnie obdarzony przez szczodrego gospodarza, otrzymał: „[…] belgijski dywan o wartości 10 000, dla królowej pierścień, kupiony za 16 000 i futro z sobola, nabyte za 3000 w Moskwie […]". Dzięki staraniom Sapiehów w 1637 r. Różanie nadano magdeburskie prawo miejskie oraz własny herb. Zamek w Różanie, przebudowany według projektu Johanna Samuela Beckera w latach 1784–1786, był wspaniałym zespołem pałacowo-parkowym, który nazywano Poleskim lub Białoruskim Wersalem. Majątek stanął na granicy bankructwa, co zmusiło Aleksandra Sapiehę do oddania pałacu w dzierżawę żydowskiemu przedsiębiorcy Mordechajowi Pinesowi. ¶ Julian Ursyn Niemcewicz wspomina: „W Różanie, w majątku księcia przy hetmanie Pocieju, słynnym pijaku, zobaczyłem inną przy nim »bibliotekę« kubków […]. Były to kubki mieszczące w sobie dwa i więcej butelek, które miały różne formy: kijów, pistoletów, niedźwiedzi. Szkoda! Z tych najbardziej niezmierzonych naczyń przepili ojcowie i dziadowie dobro, szczęście, niepodległość i jednolitość Polski. Spoczęli w pokoju, a my i potomkowie nasi za ich lenistwo i bezczynność musimy cierpieć". ¶ Od 1786 r. do pocz. XX w. w pałacu znajdowała się fabryka tkanin jedwabnych, aksamitu i sukna.

Co tu dużo mówić, ale dla takiej mieściny, jaką była Różana, powrót po stu latach rodziny, która miasteczko zbudowała i z niego przez pewien czas dosłownie rządziła samozwańczo Litwą, był niecodzienną sensacją. Kościół, cerkiew, klasztor, budynki administracyjne i tak dalej – wszystko było stawiane przez Sapiehów, a najwspanialszy był wielki zamek-pałac, górujący kiedyś nad miasteczkiem, z którego niestety

Różana, posiadłość rodziny Sapiehów. W kaplicy pałacu spoczywały przez lat kilka zwłoki św. Kazimierza, wywiezione z katedry wileńskiej w czasie wojen roku 1655, pocztówka z lat 20. XX w., rys. Napoleon Orda, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

zostały tylko ruiny. Większość ludzi pewnie mało znała historię, ale wiedzieli, że Różana to Sapiehowie. ¶ *Po mszy przed kościołem zrobił się mały tłumek, bardzo poważny, ale radosny. Ludzie przychodzili ściskać nasze dłonie, wielu prostszych po prostu całowało ręce Taty. Wszyscy witali nas i życzyli szczęścia i wielu lat ponownego zamieszkania w gnieździe rodzinnym.* ¶ *W pewnej chwili, tak jak w Nowogródku, podszedł do nas starszy poważny Żyd z długą brodą i kłaniając się z wielką godnością, poprosił do siebie, bo ma Tacie coś bardzo ważnego do powiedzenia. Po zakończeniu powitań i krótkiej wizycie w plebanii poszliśmy do wskazanego nam domu. Przedstawił się nam jako Pines, poczęstował nas herbatą z jakimiś bajgiełe i opowiedział historię swojej rodziny, która osiedliła się w Różanie na pocz. XVIII w. Okazało się, że krótko przed Powstaniem Listopadowym jego dziad z moim pradziadem Eustachym spisali umowę kupna-sprzedaży zamku różańskiego, który później przez jego dziada został przemieniony na fabrykę włókienniczą. Nasz rozmówca schylił się i z dolnej szuflady starego biurka wyciągnął oryginał aktu sprzedaży, z którego wynikało, że kupiec zapłaci tyle, ile mu się uda szybko zebrać w ciągu jakiegoś tam czasu, pod warunkiem jednak, że jeśli kiedykolwiek jakiś Sapieha, prawy spadkobierca kontrahenta, wróci do Różany, pałac ma być mu oddany za tę samą cenę.* ¶ *– Książę w tej chwili obejmuje swój prawy spadek, więc kontrakt jest ważny i oddaję księciu własność według umowy. Ja wiem, że teraz książę nie będzie tego odbierał, bo to tylko zupełnie nic nie warta ruina, ale kontrakt jest kontraktem i chciałem o tym księcia zawiadomić.* ¶ *W końcu dowiedzieliśmy się, że dziad Eustachy, przystępując jako ochotnik do Powstania Listopadowego, dobrze wiedział, że jest ono tylko patriotycznym zrywem, który nie może się udać, i wiedział też, że do Różany i innych dóbr nie wróci. Niestety, często się jednak słyszy, że Sapieha sprzedał swoje gniazdo rodzinne Żydom, by mieć pieniądze na rozpustę.* ¶ Eustachy Sapieha, *Tak było… Niedemokratyczne wspomnienia Eustachego Sapiehy*, Warszawa 2012

Żydzi z Różany ¶ Pierwsza wzmianka o Żydach z Różany głosi, że zgodnie z postanowieniem Waadu Litewskiego w 1623 r., Różana weszła w skład brzeskiego okręgu kahalnego. Od 1662 r. wspólnota w Różanie

otrzymała status samodzielnego kahału. Żydzi mieszkający w Różanie bardzo ucierpieli w czasie wojny północnej (1700–1721) pomiędzy Rosją i Szwecją. Mimo to, wspólnotę uznawano za bogatą i w 1721 r. płaciła 1100 zł podatku od liczby mieszkańców (tyle, ile zbierano we wspólnocie w Wilnie). W rzeczywistości sytuacja Żydów pogarszała się, dlatego wyjeżdżali z Różany. W 1766 r. w skład wspólnoty wchodziło 326 osób, z czego w Różanie przebywały 154 osoby. ¶ W wyniku III rozbioru Rzeczypospolitej Różana znalazła się na terytorium Rosji. W 1847 r. w Różanie żyło 1467 Żydów, a w 1897 r. – 3599 (71,7% mieszkańców). Po otwarciu w 1. poł. XIX w. sześciu tekstylnych fabryk i kilku przędzalni znalazło w nich pracę wielu Żydów z miasta i okolic. W 1810 r. fabrykę sukna otworzyli Icko Lejbowicz, Berko Mejerowicz i Gerszko Jankielewicz. W 1829 r. do Żydów należały trzy fabryki sukna. Niektóre rodziny żydowskie na arendowanych ziemiach zajmowały się uprawą warzyw i sadownictwem. W 1850 r. obok Różany powstały dwie wioski rolnicze (ludzie pochodzący stamtąd w 1884 r. założyli w ówczesnej Palestynie wioskę Ekron, obecnie Mazkeret Batya). W 1875 r. w Różanie wybuchł pożar, w wyniku którego spłonęło prawie całe miasteczko, ogień zniszczył m.in. domy modlitewne i synagogę.

Kompleks synagogalny ¶

W Różanie przy ul. Jakuba Kołasa 6 zachował się budynek dawnej synagogi, zbudowany prawdopodobnie pod koniec XVIII w. według projektu Samuela Beckera, nadwornego architekta Sapiehów. Murowana, dwukondygnacyjna budowla z główną salą modlitewną na planie kwadratu była użytkowana do 1940 r., kiedy to została zamknięta przez władze radzieckie. Budynek obecnie nie jest użytkowany i znajduje się w stanie ruiny. Wewnątrz zachowała się murowana bima. Obok synagogi stoi budynek dawnej jeszywy, która działała od lat 40. XIX w. W latach 1855–1888 rabinem w Różanie był Mordechaj Jaffe (1820–1891) – jeden z pionierów pierwszej aliji w 1888 r.

Bima w synagodze w Różanie, 2014, fot. Siergiej Piwowarczyk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Nowoczesność ¶

W 2. poł. XIX w. w Różanie działał szpital żydowski. W 1883 r. założono organizację dobroczynną Linas ha-Cedek, działała Talmud-Tora, gdzie uczyło się ok. 300 uczniów. W Różanie została utworzona, jako jedna z pierwszych w Rosji, organizacja syjonistyczna Chowewej Syjon (hebr. Miłośnicy Syjonu), której przedstawiciele brali udział w zjeździe w Katowicach w 1884 r. W 1904 r. powstała żydowska organizacja samoobrony, pilnująca, by w Różanie nie dochodziło do pogromów. W latach 1905–1907 w miasteczku aktywne były partie polityczne. ¶ W okresie międzywojennym stopniowa malała liczba żydowskich mieszkańców

A Przedwojenne domy w dawnej dzielnicy żydowskiej w Różanie, 2014, fot. Siergiej Piwowarczyk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Dawna jesziwa oraz synagoga w Różanie, 2014, fot. Siergiej Piwowarczyk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

miasta: w 1921 r. mieszkało tutaj 3718 Żydów, w 1939 r. – 3500. Społeczność różańska starała się podtrzymywać żydowską edukację i kulturę; w mieście działała średnia szkoła Tarbut z wykładowym hebrajskim, średnia szkoła z wykładowym jidysz, prywatna szkoła podstawowa, kółko teatralne. Wspólnota religijna utrzymywała też dom starców.

Jechiel Michel Pines (1843, Różana – 1913, Jaffa) – działacz religijno-syjonistyczny, pisarz i pedagog. Opowiadał się za wprowadzeniem zmian w żydowskim życiu z wyłączeniem aspektu religijnego. Przez jakiś czas był jednym z wykładowców jesziwy w Różanie. W 1878 r., przyjechawszy w charakterze przedstawiciela londyńskiej fundacji M. Montefiorego do Jerozolimy, zajmował się badaniem problemów Palestyny. Był jednym z założycieli stowarzyszenia Tchijat Israel (hebr. Odrodzenie Izraela), dążącego do uczynienia języka hebrajskiego językiem potocznym, a także kuratorem organizacji dobroczynnych aszkenazyjskiej ludności żydowskiej w Erec Israel. Prace Pinesa były wydane w 3 tomach w latach 1934–1939. Na jego cześć nazwano w Izraelu miejscowość – Kefar Pines.

Oskarżenia o mord rytualny

W słowniku encyklopedycznym *Jewrejskaja encyklopedia* (ros. Encyklopedia żydowska) Brockhausa i Efrona (1908–1913) opisano historię fałszywego oskarżenia o mord rytualny, która wydarzyła się w Różanie:

> *Na krótko przed Wielkanocą w 1657 r. na terenie żydowskiej dzielnicy znaleziono ciało dziecka z rodziny chrześcijańskiej, jak mówiła plotka „ofiary żydowskiej żądzy krwi". Tłum gotów był zaatakować Żydów, lecz władze miasteczka nie dopuściły do tego.* […] *Sąd mieszczański oskarżył cały kahał o morderstwo w celach rytualnych i zażądał wydania dwóch przedstawicieli zgromadzenia. Wybór padł na rabina Izraela ben Szoloma i rabina Tobię ben Josifa* (*być może sami sami wybrali męczeńską śmierć*). *W drugi dzień święta Rosz ha-Szana doszło do kaźni.* […] *Do dzisiaj Żydzi wspominają męczenników.* […] *Na miejscowym cmentarzu został postawiony kamienny pomnik zamordowanych* (*odrestaurowany w 1875 r.*)

Ta historia miała swój dalszy ciąg.

Mój teść Ruwim Jewsejewicz Zakhejm był małomównym człowiekiem, zagłębionym w świętych księgach. Czasami głośno sprzeczał się w języku hebrajskim z jakimiś starcami. Spór dotyczył różnych interpretacji Talmudu i już kilka tysięcy lat mocno zajmował talmudystów, żyjących w swoim własnym świecie, bardzo oddalonym od kwestii życia codziennego. […] ¶ *W 1930 r. teść uroczyście wszedł do mojego pokoju, gdzie siedziałam przy łóżeczku nowonarodzonego syna.* ¶ *– Muszę porozmawiać z tobą. Czy chcesz obrzezać dziecko?* ¶ *Wiedziałam, że starzec modlił się do Boga, żebym urodziła córkę, ponieważ rozumiał, że chłopiec pozostanie nieobrzezany, a dla niego byłaby to tragedia.* […] ¶ *– Nie, nie mogę tego zrobić – powiedziałam kategorycznie.* ¶ *– Ale twój syn nie będzie Żydem! Czy ty rozumiesz, co to znaczy?* ¶ *Ja nie rozumiałam. Wydawało mi się zupełnie nieważne, czy mój syn będzie Żydem, czy Chińczykiem, przecież będzie żyć w czasie komunizmu!* […] ¶ *– Czy ty znasz pochodzenie naszego nazwiska? Starzec wyciągnął z kieszeni stary skórzany futerał, ozdobiony gwiazdą Dawida i hebrajskim napisem. W futerale leżał zwój pergaminu. Uroczyście przeczytał mi niezrozumiały tekst w języku hebrajskim i przetłumaczył go.* ¶ *Treść rękopisu była następująca:* ¶ *„W XVII w. w miasteczku Różana przed Paschą znaleziono ciało dziecka z rodziny chrześcijańskiej. Różańską wspólnotę żydowską obwiniono o mord rytualny. Wpływowy książę, do którego należało miasteczko, ogłosił, że zetrze on z powierzchni ziemi całą gminę, jeśli ta w ciągu trzech dni nie wyda zabójców. Trzy dni dzień i noc cała gmina modliła się w synagodze o ratunek, a rankiem czwartego dnia dwóch starców poszło do księcia i przyznali się do zabójstwa. Starców powieszono na bramie zamku”.* ¶ *Wspólnota sporządziła dwa dokumenty i wydała je rodzinom zabitych. Jeden z nich był w rękach mojego teścia. W niej zaświadczało się, że starzec (taki a taki) nie jest zabójcą, że oddał swoje życie dla uratowania wspólnoty, że w synagodze w Różanie będą się wiecznie modlić za jego duszę, a jego rodzina otrzyma nazwisko Zakhejm, co oznacza „zerech kejdesz gejm” – ziarno jego jest święte. Ród jego powinien trwać po wieki wieków, a jeśli nie będzie następcy męskiego potomka, to córka, po wyjściu za mąż, przekaże to nazwisko swojemu mężowi. Teść przeczytał dokument i popatrzył na mnie pytającym wzrokiem.* ¶ *– Jeśli on nie będzie obrzezany, nie będę mógł oddać mu tego dokumentu, a on jest następcą rodu.* ¶ *Bardzo chciałam dostać ten zwój i było mi żal starca, który miał nadzieję, że teraz już się nie oprę.* ¶ *Ale wytrwałam. Obrażony, wyszedł z pokoju i zabrał swój skarb. Teścia nie ma już dawno wśród żywych. Podczas wojny zwój przepadł. Ostatni Zakhejm, syn mojego syna, niedługo skończy rok. Uczy się chodzić. Jeszcze nie umie utrzymać równowagi i kołysze się na swoich pulchnych nóżkach. Patrzę na niego i myślę: Ile burz przeszło nad ludzkością od XVII w., kiedy „na wieki wieków” został wydany dokument dla rodziny Zakhejm…*
¶ *Jeden Zakhejm, przewodniczący jarosławskiego miejskiego komitetu wykonawczego, w 1918 r. został rozszarpany podczas białogwardyjskiego buntu. Czworo zostało zabitych na wojnie. Kilka osób zginęło w piecach Oświęcimia.* ¶ *Mój mąż został rozstrzelany w piwnicy Łubianki w 1936 r.* ¶ Olga Adamowa-Sliozberg *Put'* (ros. Droga), Moskwa 1993

Pisarze ¶ Wśród potomków różańskich Żydów zamordowanych podczas procesu o mord rytualny znalazł się też **Meir Kryński** (1863–1916), założyciel pierwszego ilustrowanego czasopisma o literaturze i sztuce wydawanego

A Wyremontowana brama główna i odbudowane kordegardy pałacu Sapiehów w Różanie, 2014, fot. Siergiej Piwowarczyk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Ekspozycja w muzeum kompleksu pałacowego Sapiehów w Różanie, 2014, fot. Siergiej Piwowarczyk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

w języku jidysz „Roman Cajtung" (jid. Gazeta Opowieści, 1906–1907), jeden z współtwórców folkistowskiego dziennika „Der Moment" (jid. Chwila), nauczyciel i autor podręczników, pisanych zarówno w języku hebrajskim, jak i w jidysz. Pochowany na cmentarzu żydowskim w Warszawie. Z Różany wywodzą się także **Aharon Libuszycki** (1874–1942), poeta i tłumacz języka hebrajskiego oraz **Zelig Szer** (Szereszewski) (1888–1971), pisarz, autor wielu książek i pamiętników w języku jidysz. Szer studiował w jesziwach Różany i Słonima, a także uczył się fachu tkackiego w Wilnie. Był aktywnym członkiem socjalistycznego ruchu syjonistycznego. Po emigracji w 1909 r. do USA zaczął publikować artykuły i opowiadania w amerykańskich gazetach i czasopismach. Podczas I wojny światowej Zelig służył w szeregach amerykańskiej armii i walczył na francuskim froncie, gdzie został ranny. Kiedy wrócił do Nowego Jorku, jego opowiadania, zarówno te o tematyce wojennej, jak i inne, zaczęły pojawiać się w amerykańskich żydowskich czasopismach „Forwerts", „Der Tog" i innych, a sam autor został jednym z redaktorów gazety „Di Cajt". Podobną drogę życiową przeszedł **Melech Epstein** (1889–1979), historyk, dziennikarz gazet „Forwerts" (jid. Naprzód), „Der Tog" (jid. Dzień) oraz „Morgn Frajhajt" (jid. Jutro Wolność), działacz związków zawodowych, partii socjalistycznych i Partii Komunistycznej USA, z której wystąpił w sierpniu 1939 r. po ujawnieniu porozumienia ZSRR z nazistowskimi Niemcami. Dwadzieścia lat później opisał swoje doświadczenia z partią komunistyczną w książce *The Jew and Communism: The Story of Early Communist Victories and Ultimate Defeats in the Jewish Community, U.S.A., 1919–1941* (ang. Żyd i komunizm. Historia początkowych komunistycznych zwycięstw i ostatecznych porażek w społeczności żydowskiej, USA, 1919–1941, 1959).

Cmentarz żydowski ɥ Prz ul. Krasnoarmiejskiej znajduje się cmentarz żydowski, na którym zachowało się ponad 200 macew. Najstarsze z nich pochodzą z XVII w.

[…] *po wyjściu z młodego sosnowego lasku zobaczyłem niezwykły widok. Równe przestrzenne pole porosło suchą i jakby nawet białawą, siwą trawą.* […] *Z tej trawy* […] *sterczało na dużej przestrzeni wiele niewysokich zaostrzonych ku*

górze kamieni. Widać, że miejsce to zostało dawno opuszczone przez ludzi, którzy albo się przeprowadzili, albo wymarli. Miało się wrażenie spotkania z inną, nieznaną cywilizacją. Ani płotów, ani ogrodzeń, ani kwiatów, ani ścieżek, ani nawet nagrobnych kopców. Zaostrzone kamienie, sucha ziemia i siwawa trawka. ¶ *A jeszcze było to podobne do czegoś takiego, jakby znajdowały się kiedyś w ziemi tysiące gąsienic i oto wykluły się z nich motyle. Wykluły się i odleciały. I gdzie są one teraz, nie wiadomo. Kokony pozostały w ziemi. Tajemnicza cywilizacja.* ¶ Władimir Sołouchin, *Czasza* (ros. Czasza), 1998

Macewy na cmentarzu żydowskim w Różanie, 2014, fot. Siergiej Piwowarczyk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Icchak Szamir (Jaziernicki) (1915–2012) – polityk izraelski, dwukrotnie piastujący urząd premiera Izraela. Emigrował z Różany do Palestyny w 1935 r. W swoim aktywnym życiu politycznym piastował szereg odpowiedzialnych stanowisk: w Mosadzie (Izraelskiej Służbie Wywiadu), w Herucie (partii politycznej, której priorytetem było utworzenie państwa żydowskiego na całym historycznym terytorium Izraela), w Knesecie. W 2001 r. działalność Szamira odznaczono Państwową Nagrodą Izraela.

II wojna światowa i Zagłada ¶

Po wybuchu II wojny światowej Różana została zajęta przez Armię Czerwoną. Liczba ludności żydowskiej w Różanie wzrosła dzięki kilku tysiącom uchodźców z terenów okupowanych przez III Rzeszę. Większość z nich została zesłana na centralne obszary Związku Radzieckiego, ale część z nich została w Różanie. Na początku okupacji Różany przez nazistów (w lipcu 1941 r.) na Żydów nałożono kontrybucję i obowiązek prac przymusowych, wprowadzono wiele ograniczeń, nakazano nosić na prawym rękawie opaski ze słowem „Jude". Utworzone przez okupantów getto istniało krótko. Już 2 listopada 1941 r. jego więźniowie zostali deportowani do obozu śmierci w Treblince. Całe centrum Różany, gdzie znajdowało się getto, zostało spalone. ¶ W 1965 r. w Różanie wzniesiono obelisk upamiętniający ofiary okupacji niemieckiej, jednak zgodnie z ówczesną praktyką na pomniku napisano o „obywatelach radzieckich", nie wyjaśniając, że większość zamordowanych wówczas mieszkańców Różany było Żydami.

Ślady obecności ¶

W Różanie zachowało się wiele domów budowanych przed wojną przez żydowskich mieszkańców miasteczka, jest wśród nich m.in. dawna apteka. O różańskich Żydach opowiada także fragment ekspozycji muzealnej znajdującej się w częściowo odrestaurowanym zamku.

Warto zobaczyć

Kompleks synagogalny (XVIII–XIX w.), dawna synagoga i jesziwa, ul. J. Kołasa 6 ¶ **Cmentarz żydowski** (XVII w.) ¶ **Zamek**, dawna rezydencja rodu Sapiehów (XVI w.), ul. Pianierskaja ¶ **Kościół św. Trójcy** (1617), ul. Czerwonoarmiejska ¶ **Cerkiew św. św. Piotra i Pawła** (1675), pl. 17 Września 2 ¶ **Dawny klasztor bazylianów** (1788) ¶ **Kościół św. Kazimierza** (1792) ¶ **Dawny zajazd** (2. poł. XVIII w.), ul. Czerwonoarmiejska

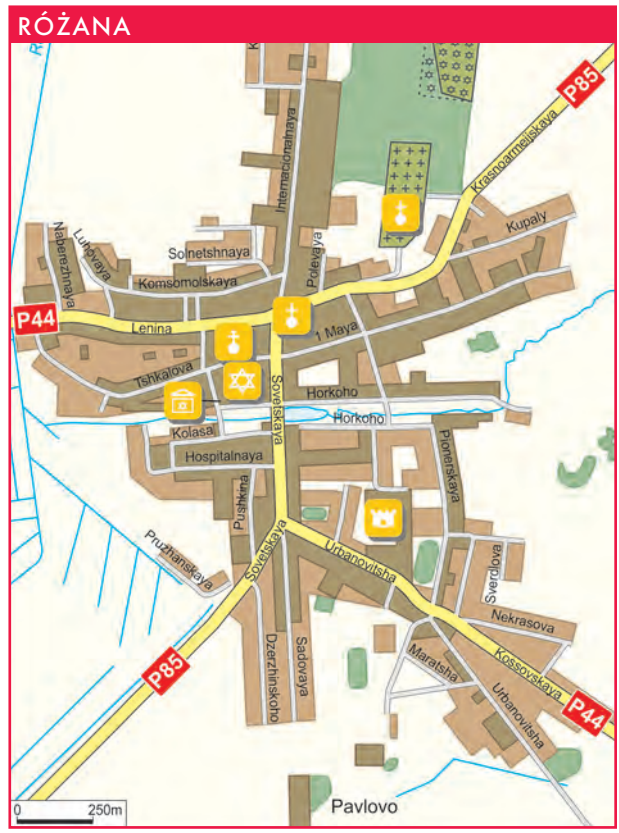

Okolice

Łysków (20 km): ruiny synagogi (pocz. XX w.); cmentarz żydowski z ok. 150 macewami; cerkiew Narodzenia MB (1933); dawny klasztor misjonarzy (1763–1785); grób Franciszka Karpińskiego; kościół św. Trójcy ¶ **Kosów Poleski** (26 km): Pałac Pusłowskich (1838); cerkiew św. Antoniego (XVIII w.); kościół Przenajświętszej Trójcy (1878); cmentarz żydowski; dwór, w którym urodził się T. Kościuszko w Mereczowszczyźnie ¶ **Izabelin** (38 km): dawna murowana synagoga (XVIII w.); drewniany dom rabina (pocz. XX w.); kościół św. św. Piotra i Pawła (1778); nagrobki związane z historią litewskiego kalwinizmu: Agaty Kurnatowskiej z Kisznerowskich (zm. 1928) i Felicjana Kurnatowskiego (zm. 1933); cerkiew św. Michała (koniec XVIII w.); cmentarz żydowski ¶ **Iwacewicze** (38 km): dwór Gołuchowskich i Jundźwiłłów (XVIII w.); pomnik na mogile ofiar II wojny światowej; tablica upamiętniająca wyznaczenie w 1830 r. punktu triangulacyjnego wchodzącego w skład Południka Struvego ¶ **Porozów** (42 km): murowana synagoga, obecnie magazyn; stary i nowy kirkut; kościół św. Michała Archanioła (1825–1828); cerkiew Trójcy św. (1872); dwór w majątku Bogudzięki (XIX/XX w.); cmentarz katolicki wraz z kaplicą (1894) ¶ **Wołkowysk** (49 km): cmentarz żydowski, kolekcja dokumentów i pamiątek z getta w Wołkowyskim Muzeum Wojenno-Historycznym w dworku, tzw. Domu Bagrationa; góra Zamkowa (Góry Szwedzkie) z miejscem po zamku (XIV w.); kościół św. Wacława (1841); cerkiew św. Mikołaja (1847); cmentarz powstańców styczniowych ¶ **Bronna Góra** (50 km): pomnik w miejscu eksterminacji ponad 50 tys. osób, w większości Żydów

Horodyszcze

biał. Гарадзішча, jid. הָאראָדישטש

Pierwsze miejsce zajmował sklep Fejgi – największy i najbogatszy, gdzie można było kupić czekoladę, bakalie, sól glauberską. Można było dowiedzieć się u niej o najnowszych plotkach z okolic Horodyszcza.

Jan Bułhak, *Kraj lat dziecinnych*, Gdańsk 2003

Początki ¶ W źródłach pisanych Horodyszcze po raz pierwszy jest wymienione w 1413 r. jako osada w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niektórzy lokalni badacze są zdania, iż Horodyszcze było legendarną Worutą, gdzie znajdowała się stolica Mendoga, pierwszego Wielkiego Księcia Litewskiego. W 1506 r. właściciele Horodyszcza, Niemirowicze, w pobliżu Horodyszcza rozbili wojska tatarskie. Pozyskani w ten sposób jeńcy dali początek tatarskiej społeczności Horodyszcza. Zachował się cmentarz muzułmański (mizar), a jedna z ulic przez długi czas nazywała się Tatarska (obecnie – ul. Proletariacka). W 2. poł. XVI w. kolejni właściciele Horodyszcza, Chodkiewiczowie przeszli z prawosławia na katolicyzm, pozostawiwszy wzniesione przez siebie cerkwie. Nowy właściciel, Trojan Piotrowski wybudował w Horodyszczu zbór kalwiński, przebudowany następnie na kościół katolicki (od 1868 r. funkcjonuje jako cerkiew Trójcy św.). ¶ Na przełomie XIX w. i XX w. w miasteczku mieszkało 2631 osób, w tym 2108 Żydów (80%). ¶ Podczas I wojny światowej Horodyszcze znalazło się pod okupacją niemiecką. Wzdłuż rzeki Serwecz, nad którą położone jest miasteczko, przechodziła linia frontu. W czasie długoterminowego przebywania wojsk niemieckich powstało wiele fotografii, na których utrwalono Horodyszcze z czasów I wojny światowej. W wyniku działań wojennych miejscowość została prawie całkowicie zniszczona. Liczba ludności w 1928 r. wynosiła zaledwie trzecią część liczby przedwojennej – 1021 osób, w tym 760 Żydów.

Żydzi z Horodyszcza ¶ W XVIII w. Horodyszcze zmieniło status z wielkoksiążęcego dworu na miasteczko, otrzymawszy przywilej organizowania jarmarków, przyciągając rzemieślników, handlarzy i kupców, wśród których znaleźli się Żydzi. Gmina żydowska Horodyszcza w 1766 r. liczyła 422 osoby, a w 1834 r. – 277 osób, co stanowiło ponad połowę ludności miasteczka. W 1840 r. Żydzi byli właścicielami 48 domów, w których mieszkało 55 rodzin. W tym czasie w miasteczku mieszkały rodziny Arona Goldbauma, Moszego Chaimowicza, Michla Krolowica (rzemieślnik), Chaima Gudamowicza (rzemieślnik), Mendla Wołocha, Beniamina

Drewniana zabudowa w Horodyszczu, 1936, fot. Henryk Poddębski, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Bogatuna (szynkarz), Nochima Wonchadło, Josela Szkolnego, Szmoiły Wonchadło (szynkarz), Mendla Mołczadskiego (rzeźnik), Borucha Wilitebowicza i innych. Żydzi zamieszkiwali centrum miasteczka. Na głównej ulicy (dawna ul. Nowogrodzka, obecnie ul. Jedunowa) zachowały się drewniane budynki mieszkalne z pocz. XX w. ¶ W 1852 r. w miasteczku funkcjonowały drewniana synagoga i drewniany bejt ha-midrasz. Gmina, której rabinem był wówczas Hirsz Wonchadło, posiadała mohela, dokonującego obrzezania oraz swojego rzeźnika. W 2. poł. XIX w. w centrum miasteczka wybudowano kamienną synagogę. Oprócz niej funkcjonowały również cztery domy modlitwy. W okresie sowieckim w budynku synagogi znajdował się dom kultury, jednak w 1999 r. budynek został zburzony.

Z Petersburga do Horodyszcza

¶ W 1908 r. w Petersburgu utworzono Żydowskie Towarzystwo Literackie, dbające o rozwój i popularyzację żydowskiej literatury naukowej i pięknej. Towarzystwo zajmowało się głównie organizowaniem wieczorów literackich i pomocą potrzebującym pisarzom żydowskim (udzielaniem im zasiłków). Od 1909 r. powstawały filie Towarzystwa, z których jedną otwarto w Horodyszczu. Językiem zebrań był jidysz.

Legenda o uratowaniu marszałka Piłsudskiego przez Żyda ¶

Podczas wojny w latach 1919–1920 Józef Piłsudski, ukrywając się przed bolszewikami, znalazł się w okolicach Horodyszcza. Legenda głosi, że Żyd z Horodyszcza (według innej wersji ze wsi Arabowszczyzna, która wchodzi do horodyszczeńskiego zarządu gminnego) o nazwisku Lickiewicz ocalił mu życie. ¶ Żyd przebrał Piłsudskiego w damski chałat swej żony i kazał doić krowę. Po przejściu niebezpieczeństwa Lickiewicz przeprowadził komendanta do jego oddziału. W nagrodę Piłsudski podarował Żydowi wileńską sukmanę, a po kilku latach przysłał upoważnienie na stały wstęp do Belwederu. Po jego przyjeździe do Warszawy Piłsudski, już wtedy Naczelnik Państwa, podarował Żydowi pieniądze, za które ten wystawił młyn parowy, który działał we wsi Arabowszczyzna do lat 80. XX w. ¶ Tomasz Krzywicki, *Szlakiem Adama Mickiewicza po Nowogródczyznie, Wilnie i Kownie*, 2006

Kościół, szkoła i dom wycieczkowy w Horodyszczu, lata 30. XX w., fot. Henryk Poddębski, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. na zajętą przez Armię Czerwoną zach. Białoruś napłynęła fala uchodźców. W sierpniu 1940 r. w Horodyszczu zarejestrowano 1337 uciekinierów. Liczebność gminy żydowskiej wzrosła prawie do 3 tys. osób. Część ludności została poddana represjom: aresztowaniom i zsyłce w głąb ZSRR. Na pocz. 1940 r. w miejscowości otwarto szkołę z językiem wykładowym jidysz. Okupacja niemiecka rozpoczęła się 10 lipca 1941 r., już kilka dni po wejściu Niemców utworzono getto i rozpoczęły się egzekucje miejscowych Żydów. W dniach 20–21 października 1941 r., po przybyciu do miasta oddziału SS, ponad 1,5 tys. Żydów z Horodyszcza zostało rozstrzelanych na uroczysku Pohorelce oraz w lesie Michnowszczyna, leżących kilka kilometrów nieopodal miasteczka. Zamordowano wówczas także kilkudziesięciu przedstawicieli miejscowej inteligencji: lekarzy, nauczycieli, adwokatów. Kolejne akcje likwidacyjne przeprowadzono w gettcie w Horodyszczu wiosną i latem 1942 r. Podczas okupacji niemieckiej w Horodyszczu zamordowano ok. 4 tys. mieszkańców, głównie Żydów.

Obóz kołdyczewski

¶ W położonej o 6 km od Horodyszcza wsi Kołdyczewo w okresie od marca 1942 r. do czerwca 1944 r. funkcjonował niemiecki nazistowski obóz śmierci. Zamordowano w nim ponad 22 tys. osób, przede wszystkim Żydów, ale także Romów, Białorusinów i Polaków. ¶ W 1964 r. wzniesiono pomnik ofiar faszyzmu – poświęcony więźniom obozu kołdyczewskiego. W 2007 r. w pobliżu dawnego wejścia do obozu, przy drodze Baranowicze – Nowogródek, odsłonięto pomnik ofiar obozu kołdyczewskiego. Umieszczono na nim trzy symbole religijne – gwiazdę Dawida, krzyż prawosławny i krzyż katolicki. Na pomniku znajduje się też tablica upamiętniająca zamordowanych tu Romów.

DZIENNIK Z WARSZAWSKIEGO GETTA, NAPISANY PRZEZ CHAIMA KAPŁANA, URODZONEGO W HORODYSZCZU ¶ W 1880 r. w Horodyszczu urodził się Chaim Kapłan, autor jednego z czterech dzienników napisanych w warszawskim getcie. W 1905 r. przeprowadził się do Warszawy, gdzie założył jedną z pierwszych szkół podstawowych z wykładowym językiem hebrajskim, którą kierował przez 34 lata. Jest autorem *Gramatyki języka hebrajskiego* (Nowy

Jork 1926), *Agady* z komentarzami (Nowy Jork 1927), antologii artykułów o edukacji żydowskiej i pedagogice (Warszawa 1937). Stał się znany dzięki dziennikowi z warszawskiego getta, który obejmuje okres od 1 września 1939 r. do 4 sierpnia 1942 r. Chaim Kapłan zginął w Treblince prawdopodobnie pod koniec 1942 r. lub na pocz. 1943 r. Dziennik był po raz pierwszy opublikowany w języku angielskim w 1965 r. pod tytułem *Scroll of Agony* (ang. Zwój agonii).

Ślady obecności ¶ Po wojnie w Horodyszczu mieszkało kilka rodzin żydowskich. O wielu narodach tworzących historię miasteczka świadczą cmentarze, zlokalizowane w różnych częściach miejscowości: prawosławny, katolicki, żydowski i tatarski. Położone wzdłuż ulic Horodyszcza drewniane domy na wysokich fundamentach, gdzie wcześniej znajdowały się sklepy żydowskie, nadają miasteczku szczególny koloryt.

Warto zobaczyć

Tradycyjna **zabudowa** (XIX–XX w.), ul. Jedunowa (dawniej ul. Nowogrodzka) ¶ **Kościół NMP** (XVIII w.), ul. Mickiewicza ¶ **Cerkiew Podwyższenia Krzyża Pańskiego** (1764), drewniana świątynia, rekonstruowana na pocz. XX w., ul. 17 Września 28

Okolice

Źródło **Wrzątek**: niezamarzające źródło w okolicach wsi Jasieniec ¶ **Kołdyczewo** (6 km): pomnik w miejscu kołdyczewskiego obozu śmierci z lat 1942–1944; fundamenty więzienia obozowego; pozostałości parku dworskiego Szalewiczów ¶ **Zaosie** (12 km): drewniany dworek szlachecki, w którym urodził się i mieszkał A. Mickiewicz, obecnie muzeum ¶ **Jezioro Świteź** (16 km): jezioro o pow. 1,5 km kw., inspiracja dla ballady Świtezianka A. Mickiewicza ¶ **Mołczadź** (25 km): synagoga (XIX/XX w.); dawna karczma żydowska; cmentarz żydowski z ok. 150 macewami; pomnik na uroczysku Popowe Wzgórze; cerkiew św. św. Piotra i Pawła ¶ **Baranowicze** (28 km): dwie dawne synagogi, obecnie lecznica weterynaryjna i dom mieszkalny (XIX w.); dwie jesziwy, obecnie budynki szkolne; kirkut z dwoma pomnikami; cerkiew św. Niewiast Niosących Wonności; kościół Podwyższenia Krzyża św.

A Historyczna osada w Horodyszczu. Od XI do XIII wieku był to gród Mendoga, pierwszego króla Litwy, 2014, fot. Tamara Vershitskaya, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Dawna ulica żydowska w Horodyszczu (niegdyś ul. Nowogródzka, obecnie ul. Jedunowa) 2014, fot. Tamara Vershitskaya, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

C Pomnik we wsi Kołdyczewo poświęcony pamięci 22 tys. chrześcijan, Żydów i Romów zamordowanych w Kołdyczewskim Obozie Śmierci, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

D Macewa na cmentarzu żydowskim w Horodyszczu, 2014, fot. Tamara Vershitskaya, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

E Pozostałości Obozu Śmierci w Kołdyczewie, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

(1924); Sobór Opieki MB (1921); remiza z okresu II RP; dwory Królewskich i Razwodowskich; budynki poczty, banku, rzeźni miejskiej; domy kolonii urzędniczej (ok. 1925); kolekcja judaików w Muzeum Krajoznawczym ¶ **Nowa Mysz** (29 km): dawna synagoga, obecnie dom kultury; dawna szkoła rabiniczna; murowana karczma; gorzelnia w stylu neogotyckim; kirkut z ohelem rabina Jechiela Muszera; pomnik ofiar egzekucji w lesie przy drodze do Koźlakiewicz; kościół Przemienienia Pańskiego (1825) z barokowym wyposażeniem wnętrz przeniesionym z Nieświeża; cerkiew (1859); szkoła polska z XX-lecia międzywojennego; pozostałości polskiego cmentarza (XIX w.); wały zamku Chodkiewiczów; pozostałości alei dworskiej ¶ **Lachowicze** (45 km): miejsce urodzenia wielkiego muftiego Tatarów polskich, zasłużonego dla tej społeczności Jakuba Szynkiewicza (1884–1966); dawna synagoga, obecnie fabryka konserw (koniec XIX w.); murowane domy żydowskie (pocz. XX w.); pomnik w miejscu dawnego zamku Chodkiewicza; kościół św. Józefa (1910); cmentarz katolicko-prawosławny z ruinami kaplic

HORODYSZCZE

Bryksitshe
Rymshy
Lesnaya
Rymshy
Zarechnaya
Yedunova
Yedunova
Yedunova

Mir

biał. Mip, jid. מיר

Oto i ono, miasteczko. Ludzie tutaj donikąd się nie spieszą.
Ruchoma Shain, *All for the Boss* (ang. Wszystko dla bossa), Jerozolima 1984

Początki ¶ Pierwsza wzmianka o Mirze pochodzi z 1395 r., wówczas krzyżowcy, przechodzący przez Lidę i Nowogródek spalili również to miasteczko. W 1486 r. Mir przeszedł pod panowanie rodziny Illniczów, a w 1569 r. – Radziwiłłów. W 1579 r. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka" podarował osadzie przywilej swobodnego wyrobu i sprzedaży miodu, piwa, wódki oraz sprzedaż swoich ziem i domów z potwierdzeniem zobowiązań miejskich. O wielokulturowości miasta świadczą ówczesne budowle religijne otaczające rynek – drewniany meczet (nie zachował się), kompleks synagogalny, cerkiew św. Trójcy i kościół św. Mikołaja. ¶ Światową sławę przyniósł Mirowi zespół zamkowo-parkowy – pomnik architektury XVI w., w którym zostały odzwierciedlone style gotyku i renesansu. Zamek łączy cechy architektury obronnej i pałacowej. Właścicielami zamku byli Illnicze (1568), Radziwiłłowie (do 1828), ród Witgensztejnów (do 1891) oraz Świętopełk-Mirscy (do 1939). W 2000 r. zamek mirski został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

W 2. poł. XVIII w. Mir zyskał miano „cygańskiej stolicy": mieszkał tutaj cygański król Wielkiego Księstwa Litewskiego, któremu w 1787 r. Karol Radziwiłł („Panie kochanku") dał przywilej władzy sądowniczej nad Cyganami.

W Mirze jest pięć ulic i 500 rodzin żydowskich. Bieliznę pierze się w rzece. Działa maleńka elektrownia. Każdego wieczoru wszystkie lampy elektryczne w mieście zaczynają zapalać się i gasnąć na przemian. To elektryk daje znać swojej żonie, że już wraca do domu i czas szykować kolację. ¶ Ruchoma Shain, *All for the Boss* (ang. Wszystko dla bossa), Jerozolima 1984

Żydzi z Mira ¶ Mirska gmina żydowska została założona na pocz. XVII w. Szybko zwiększała swoją liczebność, dzięki czemu w krótkim czasie otrzymała własną jurysdykcję (wcześniej podlegała gminie w Nieświeżu) oraz członkostwo w litewskim Waadzie. Oprócz tego Mir miał honor gościć

Studenci jesziwy, Mir, fotografia opublikowana 23 stycznia 1925, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

u siebie kilka zjazdów: w 1697 r., 1702 r. i 1751 r. Na pocz. XVIII w. miasto było dużym ośrodkiem handlowym, rozwijającym się dzięki działalności kupców żydowskich i ich handlowi futrami z Lipskiem, a także portami bałtyckimi (Królewcem i Memelem). Mir stał się także miejscem wielu jarmarków i cotygodniowych targów. Tak zwane Jarmarki Mikołajowskie, odbywające się 9 maja oraz 6 grudnia i trwające 2–3 tygodnie, słynęły z prowadzonego tam handlu końmi. ¶ Mir odznaczał się także wysokim obrotem kapitału lokalnych sklepów: w 1822 r. 18 sklepikarzy miało obrót od 100 do 900 rubli (średnio 323 ruble na 1 sklep). Jak zauważa W. Syrokomla, lokalne sklepy były pełne wysokiej jakości bawełnianych i jedwabnych wyrobów, co zrodziło wśród ludzi powiedzenie „pojechała już do Mira" o pannie, która za niedługi czas szykowała się do zamążpójścia. Oznaczało to, że zaczyna sobie przygotowywać wiano. ¶ Żydzi mirscy cieszyli się sławą wybitnych rzemieślników, którzy – według słów Ruchomy Shain – „[…], umieją tak przerobić starą rzecz na nową, jak nawet w Paryżu się nie śniło". ¶ W 1806 r. w Mirze mieszkało 807 Żydów (wśród nich 30 było kupcami, 106 krawcami), w 1833 r. – 1583 (75,5% całej ludności miasteczka), w 1847 r. – 2273 Żydów, w 1897 r. – 3319 Żydów (ok. 62% ogółu ludności). Większość Żydów zajmowała się rzemiosłem i handlem, niektórzy z nich byli zamożnymi kupcami. O szerokich kontaktach handlowych kupców żydowskich świadczą zwłaszcza akta jarmarku w Lipsku z 1832 r., gdzie wymieniono kilku mieszkańców Mira. Mirscy Żydzi zajmowali się także przemysłem. W 1839 r. w fabryce sukienniczej kupca gildii trzeciej kategorii Mejera Czarnego (pięć warsztatów), wyprodukowano 3200 sztuk sukna za 2400 rubli. Kupiec ten arendował także fabrykę sukienniczą księcia Witgensztejna.

A

B

Kupiec Boruch Czarny w złożonej w 1814 r. do gubernatora grodzieńskiego petycji o przyznaniu mu nagrody za dobrą służbę pisał: „W lipcu 1812 r., w chwili najazdu obcych wojsk na nasze granice, służyłem u hr. Płatowa, biorąc udział w różnych ekspedycjach, mających na celu poznanie położenia wroga i innych szczegółów, co też wypełniłem, narażając życie swoje na niebezpieczeństwo. W zamian za to hr. Płatow obwieścił, że za poświęcenie me dla ojczyzny przedstawi mnie Jego Imperatorskiej Wysokości do odznaczenia. Ale w związku z szybką rejteradą naszych wojsk zostałem bez pisemnego potwierdzenia, czy hr. Płatow wypełnił swą obietnicę. Nieprzyjaciel w Mirze, gdzie ja mieszkam, zagrabił cały mój majątek i dom i groził nawet pozbawieniem życia". Nie wiadomo, czy petycja odniosła skutek...

A Zamek w Mirze, lata 30. XX w., zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

B Jesziwa w Mirze, ok. 1920, zbiory Archiwum Kompleksu Zamkowego w Mirze

Zgodnie z informacjami zebranymi przez administrację gubernialną w 1834 r. w Mirze na 2198 Żydów przypadała następująca liczba żydowskich instytucji i urzędników: szkół modlitewnych – 5; czasowych szkół modlitewnych – 8; szkół dla dzieci żydowskich – 8; chazanów – 8; trębaczy – 5; rabinów miejskich – 2, innych rabinów – 2; tłumaczy prawa – 1; sędziów – 5; posługujących w synagodze – 8; posługujących w szkołach modlitewnych – 4; lektorów – 5; szojchetów – 3; moheli – 6. Przy zgromadzonych informacjach o synagogach i żydowskich domach modlitewnych w 1853 r. zauważono: „[…] w miasteczku Mir jest jedna synagoga i pięć domów modlitewnych. Synagoga jest drewniana, a przy niej ciepła szkoła – bejt ha-midrasz. Małych, murowanych domów modlitewnych cztery – wszystkie istnieją ok. 200 lat, ale brak informacji i dokumentów, przez kogo i kiedy były założone. Liczba wiernych – 1520 osób". Kompleks synagogalny znajdował się w centrum miasteczka, nieopodal rynku na terenie należącym do gminy żydowskiej. Miejsce to nazywane było szkolnym dworem lub „szkoliskiem" [ros. школище; tę ostatnią nazwę do tej pory wspominają najstarsi mieszkańcy Mira]. ¶ W 1886 r. w miasteczku istniało osiem bóżnic – w tym dwie chasydzkie. Wszystkie one spłonęły podczas pożaru 9 sierpnia 1892 r.

Filozof ¶ Znany na całym świecie filozof i krzewiciel oświaty 2. poł. XVIII w., jeden z pierwszych komentatorów

i krytyków Immanuela Kanta **Salomon (Szlomo) Majmon** (1753–1800) (Heiman ben Jehoszua), urodził się w chutorze Suchowybórz nieopodal Mira. W Mirze chodził do chederu, a następnie uczył się w jesziwie w miasteczku Iwieniec. Został ożeniony w wieku 11 lat, a w wieku 14 lat został ojcem. Majmon utrzymywał rodzinę, dając prywatne lekcje w sąsiednich miasteczkach. W czasie wolnym studiował żydowską filozofię i kabałę. Dowodząc, że kabała jest oparta na filozofii, ściągnął na siebie oskarżenia o herezję ze strony chasydów, z którymi utrzymywał bliskie kontakty. Majmon zaczął studiować nauki świeckie i opuściwszy w 1778 r. dom i żonę, wyjechał do Europy Zach. Po długiej podróży i próbie przyjęcia chrztu w 1786 r. powrócił do Berlina, gdzie studiował filozofię Kanta. Pod wpływem jego przekonań napisał pierwszą książkę *Filozofia transcendentalna* (1790). Rękopis tej książki przekazano Kantowi, który zauważył, że nawet przy pobieżnej znajomości pracy Majmona, zauważalna jest jej wartość. Jednocześnie podkreślił, że żaden z krytyków nie zrozumiał aż tak dogłębnie jego filozofii. Ta odpowiedź Kanta znacząco wpłynęła na dalszy los Majmona – zaczęto publikować jego książki i artykuły filozoficzne, a także prace dotyczące fizyki matematycznej oraz algebry. Prace Majmona otrzymywały uznanie takich osób jak I.W. Goethe, I.C.F. Schiller, A. Humboldt i wielu innych europejskich myślicieli. W literaturze naukowej Majmon bywa nazywany niemieckim, żydowskim lub polskim filozofem, choć wiadomo, że znaczną część życia spędził na Białorusi. To tutaj uformował się jego światopogląd, tutaj rozpoczął swoją działalność literacką i naukową. W 1793 r. w Berlinie opublikowano jego autobiografię. Książka jest ważnym źródłem ukazującym historię białoruskich Żydów, haskali i wczesnego chasydyzmu.

> *Miałem od lat dziecinnych zamiłowanie i wielkie zdolności do rysunku. Wprawdzie w domu ojcowskim nie widziałem nigdy dzieła tego kunsztu, lecz na tytułowej karcie kilku ksiąg hebrajskich widziałem drzeworyty, przedstawiające liście, ptaki itp.; upodobałem je sobie bardzo i starałem się naśladować za pomocą kawałka węgla lub kredy. Ten pociąg umocnił się we mnie przy oględzinach pewnej księgi bajek hebrajskich* […]. *Ojciec podziwiał moje zdolności w tym kierunku, zbeształ mnie jednak zarazem w słowach: Cóż to? Chcesz malarzem zostać? Winieneś studiować Talmud i zostać rabinem. Kto rozumie Talmud, rozumie wszystko.* ¶ Salomon Majmon, *Autobiografia*, tłum. Leo Belmont, t. 1, Warszawa 2007

Z mirskiego sztetla pochodziło wielu znanych żydowskich uczonych, polityków, działaczy państwowych, społecznych, kulturowych, religijnych. Wśród nich był **Zalman Shazar** (1889–1947) – uczony, pisarz i publicysta, działacz syjonistyczny, trzeci prezydent Izraela; **Naftali Cwi Jehuda Berlin** (1817 – 1893) – jeden z wiodących rabinów swego pokolenia, przełożony znanej na całym świecie jesziwy w Wołożynie; **Heinrich Sliozberg** (1863–1937) – prawnik i działacz społeczny.

A Wystawa na zamku w Mirze poświęcona gettu, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Dawne żydowskie domy przy placu 17 Września w Mirze, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Jesziwa ¶ W 1815 r. otworzono jedną z najsłynniejszych żydowskich wyższych religijnych instytucji oświatowych, jeszywę Mir. Założona przez rabina Szmuela Tiktińskiego, od początku cieszyła się dobrą reputacją, a pod względem liczby uczniów ustępowała jedynie jesziwie w Wołożynie. Nazywano ją „Jeszywą przewodniczących jesziw", ponieważ większość wykładowców i kierowników jesziw litwackich uczyła się w Mirze. Przełożonymi mirskiej jeszywy były wybitne postacie: Jerucham Lejbowicz (1874–1936), Chaim Lejb Tiktiński (1824–1899), Eliezer Jehuda Finkel (1879–1965). Uczelnia gromadziła pod swoim dachem największe żydowskie religijne autorytety swojego czasu i do jej murów, które w okresie rozkwitu mieściły ok. 500 uczniów, napływali Żydzi z najróżniejszych państw: Wielkiej Brytanii, Holandii,

> *Pięciuset żydowskich młodzieńców, pochylonych nad księgami, cicho powtarzało słowa Tory. Ich szept łączył się i brzmiał jak szum przypływu, jak poryw świeżego wiatru napełniający żagiel.* ¶ Ruchoma Shain, *All for the Boss* (ang. Wszystko dla bossa), Jerozolima 1984

Francji, Niemiec, Szwecji, Ameryki, Kanady, Południowej Afryki i innych. ¶ Zachowując ogólnie przyjęte tradycje, uczniowie jeszywy stołowali się u zamożnych mieszkańców miasteczka, bawiąc gospodarzy naukową rozmową, co nierzadko kończyło się pomyślnie zawartym związkiem małżeńskim pomiędzy zdolnym uczniem i córką bogacza. Warto zauważyć, że studenci jeszywy brali aktywny udział w życiu gospodarczym Mira, ponieważ tworzyli podstawową bazę klientów malutkich sklepików i straganów rzemieślniczych, pozwalając mieszkańcom zarobić na różnego rodzaju usługach (wynajem mieszkania, pranie odzieży itd.). ¶ We wspomnieniach uczniów Mir pozostał […] miastem złożonym z pięciu ulic, gdzie na każdym kroku spotykasz przyjaciół […]". Ruchoma Shain, żona jednego z uczniów mirskiej jeszywy, w swoich pamiętnikach pisze: „[…] te dziwne żony pracowały same, żeby mąż mógł się uczyć. I przy tym wychowywały dzieci, prowadziły gospodarstwo. Czy należy się dziwić, że one wiedziały i mogły wszystko na świecie?". ¶ Jeszywa mirska była drugą po wołożyńskiej (pod względem rangi) jeszywą nurtu litewskiego, a po zamknięciu uczelni w Wołożynie wysunęła się na pierwsze miejsce. Swoją pozycję zachowała aż do II wojny światowej.

Po wcieleniu Mira w skład ZSRR w 1939 r. jesziwa z Mira przeniosła się do Wilna. Podczas Zagłady uczniom jesziwy udało się uratować. Wykorzystując wizy wydane przez Chiune Sugihara, konsula Imperium Japońskiego w Kownie, uciekli do Szanghaju. Za uratowanie Żydów, Sugihara został nagrodzony tytułem „Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata". Po zakończeniu II wojny światowej jesziwy „Mir" zostały założone w Nowym Jorku i Jerozolimie. Obecnie jesziwa „Mir" jest największą z ortodoksyjnych jesziw litwackich.

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. Mir został włączony do BSRR. Po zajęciu miasta przez nazistów 27 czerwca 1941 r. część ludności żydowskiej została rozstrzelana (1,5 tys. osób), a część zamknięta w getcie, które później zostało przeniesione do mirskiego zamku. Według wspomnień naocznych świadków, więźniowie getta cierpieli na wskutek niedoboru wody i jedzenia. ¶ Kiedy działająca w getcie żydowska grupa oporu otrzymała od tłumacza lokalnej komendy policji Oswalda Rufeisena informacje o przygotowywanej przez Niemców akcji likwidacji getta, 9 sierpnia 1942 r. zorganizowała ucieczkę. Żydzi, którzy pozostali w getcie, zostali zamordowani 13 sierpnia 1942 r.

HISTORIA OSWALDA RUFEISENA ¶ Z miasteczkiem Mir związane są losy Szmuela Aarona (Oswald Rufeisen; 1922, Żywiec – 1998, Hajfa,), Żyda, który został księdzem katolickim i zakonnikiem karmelitą, współuczestnika ucieczki więźniów mirskiego getta w przeddzień akcji masowego rozstrzelania. Rufeisen przedstawiał się jako folksdojcz. W grudniu 1941 r. naczelnik mirskiej policji Serafinowicz zaproponował mu stanowisko tłumacza. W czerwcu 1942 r. Rufeisen uprzedził więźniów getta o przygotowywanej akcji likwidacyjnej, pomógł zdobyć broń i zorganizować ucieczkę. Jednak wśród Żydów getta byli tacy, którzy mu nie uwierzyli i Rufeisena wydano. Został aresztowany, cudem udało mu się zbiec, powrócił do Mira. Przez dziesięć miesięcy ukrywały go cztery zakonnice. W tym czasie Oswald przyjął katolicyzm. Po wojnie przeprowadził się do Izraela, gdzie został katolickim duchownym, osiedlił się na górze Karmel w klasztorze karmelitów bosych i pracował jako przewodnik wycieczek. ¶ Życie Oswalda Rufeisena stało się kanwą do napisania przez Ludmiłę Ulicką powieści *Daniel Stein. Tłumacz* (2006, pol. wyd. 2012). Podstawowe fakty biografii autorka zapożyczyła z książki amerykańskiej pisarki Nechamy Tec *W jaskini lwa. Życie Oswalda Rufeisena* (*In the Lion's Den. The life of Oswald Rufeisen*, 1990), pol. wyd. 2008.

Cmentarze ¶ W miasteczku znajdują się cztery cmentarze (zgodnie z wyznaniami mieszkańców: prawosławny, katolicki, tatarski, żydowski). Żydowski cmentarz znajduje się w pn.-wsch. części miasteczka, na ul. Pionierskiej. Cmentarz jest ogrodzony, wejście prowadzi przez otwartą furtkę. W czasie niemieckiej okupacji wiele płyt nagrobnych skradziono i wykorzystano do budownictwa. Zachowało się kilkaset nagrobków. Wąska ścieżka

A Budynek nowej jeszywy w Mirze, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Szulhof (plac synagogalny) w Mirze z główną synagogą i synagogą kupców, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

z lewej strony od wejścia prowadzi do grobu Jeruchama ha-Lewi Lejbowicza, syna Abrama, nazywanego Maszgiachem. Był on nauczycielem miejscowej jeszywy, autorem ksiąg religijnych *Sefer Da'at Chochma U'Mussar* i *Sefer Da'at Tora*. Umarł 8 czerwca 1936 r. Jego grób został odbudowany w ostatnim czasie i pielgrzymują do niego Żydzi z całego świata.

Ślady obecności ¶ W Mirze przy ul. Kirowa zachował się jedyny na Białorusi zespół budynków **kompleksu synagogalnego** – synagoga i bejt ha-midrasz, budynki kahału i jeszywy. Wśród innych zachowanych obiektów architektury związanych ze społecznością żydowską znajduje się cheder, mykwa, apteka, budynek banku żydowskiego. Liczne pamiątki historyczno-kulturowe znajdują się w prywatnym **muzeum** Mirskij Posad Wiktora Sakela zlokalizowanym w pobliżu kompleksu synagogalnego, w budynku dawnej karczmy. Jedną salę w całości poświęcono historii Żydów Mira (znajduje się tam kolekcja żydowskich przedmiotów religijnych, ksiąg i czasopism w języku jidysz, instrumenty muzyczne, przedmioty codziennego użytku). ¶ Na **zamku** w Mirze znajduje się muzeum będące filią Narodowego Muzeum Sztuki Republiki Białorusi. Znajduje się tam 39 stałych wystaw, a jedna z nich jest poświęcona życiu członków gminy żydowskiej Mira, zwłaszcza historii Holokaustu. Tragiczne wydarzenia czasu Zagłady upamiętniają **obeliski** na mogiłach zbiorowych więźniów getta, znajdujące się w miasteczku.

Okolice

Turzec (14 km): cerkiew Opieki Bogurodzicy (1888); cmentarz żydowski z pojedynczymi macewami i pomnikiem ¶ **Stołpce** (21 km): dawna synagoga, obecnie fabryka (XIX w.); mykwa; cerkiew św. Anny (1825); pozostałości dwóch kolonii dla urzędników (ok. 1925); dwór Mickiewiczów w Okińczycach – miejsce urodzenia Jakuba Kołasa; cmentarz polski i żydowski z ok. 200 macewami; pomnik pamięci ofiar II wojny światowej ¶ Świerżeń Nowy (23 km): ruiny synagogi; kościół św. św. Piotra i Pawła; cerkiew Zaśnięcia NMP; młyn wodny; cmentarz polskich żołnierzy z lat 1919–1920; cmentarz żydowski ¶ **Iszkołdź** (23 km): najstarszy na Białorusi kościół św. Trójcy (ok. 1472); symboliczny grób Wincentego Łotarewicza ¶ **Nieśwież** (31 km): zamek Radziwiłłów, obecnie muzeum; kościół Bożego Ciała z grobowcami rodu Radziwiłłów (1587–1593); kolegium jezuitów (1586); Brama Słucka (1690); ratusz z halami targowymi (1752); kolonia urzędnicza w stylu dworkowym

(1925); klasztor benedyktynek i kościół św. Eufemii (1590–1596); klasztor bernardynów; drewniany budynek jesziwy; mogiła ofiar Zagłady na cmentarzu miejskim ¶ **Kleck** (50 km): klasztor dominikanów (1693); dawny kościół dominikanów Zwiastowania NMP, obecnie cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa (1683); strażnica KOP (1924–1925); dawna jesziwa (XIX/XX w.); cmentarz żydowski ¶ **Dzierżyńsk/Kojdanów** (59 km): miejsce masowych egzekucji z czasu II wojny światowej; dawna jesziwa (1892); cerkiew Opieki MB; kościół św. Anny ¶ **Uzda** (64 km): dawna synagoga (XIX/XX w.); budynek dawnej mykwy (XIX w.); dawny kościół Podwyższenia Krzyża św.; kaplica grobowa Zawiszów; cmentarz tatarski (mizar); cerkiew św. św. Piotra i Pawła ¶ **Kopyl** (65 km): dawna synagoga, zabudowa wokół rynku (XIX w.); cerkiew Wniebowstąpienia Pańskiego; cmentarz tatarski i żydowski, ok. 100 macew; judaika w rejonowym Muzeum Krajoznawczym; miejsce urodzenia klasyka literatury jidisz Mendele Mojchera Sforima (właśc. Szolem Jakow Abramowicz, 1836–1917)

Warto zobaczyć

Kompleks synagogalny (XIX w.), ul. Kirowa ¶ **Muzeum Mirskij Posad Wiktora Sakela**, w budynku dawnej karczmy, ul. Kirowa 2 ¶ **Dawna synagoga** (XIX w.), zaułek 1 Maja ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Sawieckaja ¶ Cmentarz **katolicki**, ul. Leningradzkaja ¶ Cmentarz **prawosławny** ¶ Cmentarz **tatarski** ¶ **Zamek** (XVI–XVIII w.), a w nim muzeum, w którym jedna z ekspozycji jest poświęcona życiu i śmierci wspólnoty żydowskiej Mira, ul. Czerwonoarnmiejska 2 ¶ **Kościół św. Mikołaja** (koniec XVI w. – pocz. XVII w.), ul. 1 Maja ¶ **Cerkiew św. Trójcy** (XVI w. – XIX w.), ul. 17 Września

MIR

Wołożyn

biał. Валожын, jid. ווַאלאָזשין

Nie tylko z całej Rosji i Europy, ale i z całego świata – Ameryki, nawet Japonii przyjeżdżają tutaj uczyć się na rabina. […] i Żydzi tutejsi […] nie trajkoczą, jak te sroki, w obcym języku; nie, oni mocno trzymają się swojej wiary, zwyczajów, mowy…

Jadwihin Sz. (*Anton Lawicki*), 1910

Włoszyn ¶ Pierwsze pisemne wzmianki o Wołożynie znajdują się w niemieckich kronikach z końca XIV w. – krzyżowcy przechodzący przez osadę nazywali ją „Flosschein" lub „Włoszyn". W 1407 r. wielki książę litewski Witold wydał przywilej, na mocy którego Wołożyn stał się własnością starosty wileńskiego Wojciecha Monwida. Miasteczko należało później do Monwidów, Wieriejskiego, Gasztoldów, Słuszków, Radziwiłłów, Czartoryskich, Tyszkiewiczów. W XVI w. i XVIII w. Wołożyn przynależał do województwa wileńskiego, później do województwa nowogródzkiego, a następnie ponownie do województwa wileńskiego – wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. ¶ W 2. poł. XVI w. – na pocz. XVII w. w Wołożynie raz w tygodniu odbywały się targi. Na pocz. XVII w. miasteczko składało się z rynku i trzech ulic. W 1690 r. znajdowały się tutaj 83 zagrody, a na pocz. XVIII w. można było naliczyć 107 zagród, pięć ulic (Wileńska, Smorgońska, Mińska, Krzywa, Tylna), dwa kościoły i dwie cerkwie. W 1790 r. istniało w nim już 186 zagród. ¶ Od 1793 r. miasteczko zostało włączone do Imperium Rosyjskiego jako część powiatu oszmiańskiego w guberni wileńskiej. W 1803 r. Wołożyn kupił hr. Józef Tyszkiewicz. W tym czasie miasteczko liczyło 2446 mieszkańców. W latach 1803–1806 Tyszkiewicz wzniósł w centrum miasta zespół pałacowo-parkowy z dużą oranżerią (projektu A. Kossakowskiego) oraz wybudował kościół św. Józefa. ¶ Opis Wołożyna z 1880 r. informował: „W miasteczku znajdują się trzy cerkwie prawosławne, izba czasowego sędziego śledczego, cyrkuł, budynek zarządu włości, szkoła ludowa, urząd pocztowy, apteka, sklepiki, szynki, młyn, synagoga i dwa domy modlitewne. Chłopi zajmują się uprawą roli, Żydzi zaś – handlem. W ciągu roku odbywa się pięć jarmarków, z których obrót osiąga kwotę 4 tys. rubli, a w każdą niedzielę organizowane są targi".

Żydzi z Wołożyna ¶ Pierwsi Żydzi zamieszkali w Wołożynie prawdopodobnie w XVI w. Zgodnie ze spisem ludności z 1766 r., miejscowy kahał liczył 383 Żydów. W 2. poł. XIX w. ok. 2 tys. Żydów Wołożyna stanowiło ponad 70% ludności miasteczka. Pod

koniec XIX w. w miasteczku były 523 domy (w tym dwa murowane), a liczba ludności wynosiła 2446 (406 prawosławnych, 140 katolików, 1900 Żydów). Najbardziej pomyślnymi dla Żydów Wołożyna były lata 1803–1840, kiedy miasteczkiem zarządzał Józef Tyszkiewicz. W 1809 r. wydał Żydom dokument konwencyjny i instruktarz, gwarantujące szereg praw i określające wysokość podatków. Przychylnymi Żydom były także następujące postanowienia: „Wszystkie place, które posiadali Żydzi, a także znajdujące się na nich domy, słodownie, gorzelnie, sklepiki, czyli wszelkiego rodzaju budynki, zarówno istniejące, jak i planowane w przyszłości powinny być uważane za pełną własność Żydów i ich spadkobierców, za co są oni zobowiązani do płacenia corocznego czynszu; z czynszu zwolnione są miejsca, zajmowane przez synagogę, szkołę, szpital, łaźnie, cmentarz". W 1900 r. gubernator wileński po raz kolejny poprosił o zatwierdzenie wyboru Żydów na członków starostwa miejskiego (w tym starosty), ponieważ, jak pisał, „Wołożyńska społeczność miejska składa się wyłącznie z Żydów, mieszczan chrześcijańskich w ogóle u nas nie ma". ¶ Ogromną rolę w życiu gminy żydowskiej odgrywała synagoga. Była ona nie tylko domem modlitwy, miejscem nauki, lecz także miejscem zebrań gminy, jej duchowym i społecznym centrum. Zgodnie ze sporządzonym w 1868 r. spisem ludności, w Wołożynie istniały trzy szkoły modlitewne – jedna murowana i dwie drewniane. Według korespondencji z 1897 r. Żydzi Wołożyna posiadali jedną synagogę oraz cztery bejt ha-midrasze.

90-letni szochet Jehuda Awram przez 70 lat zajmował się ubojem rytualnym i kontrolowaniem żywności, Wołożyn, fotografia opublikowana 16 marca 1924 w dzienniku „Jewish Daily Forward", zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Matka jesziw ¶ Życie duchowe miasteczka kwitło dzięki funkcjonowaniu jesziwy, którą założył w 1803 r. Chaim ben Icchak z Wołożyna. Wołożyńska jesziwa Ec Chaim (hebr. Drzewo życia) stała się prototypem i wzorem dla dużych uczelni talmudycznych w Europie Wsch., a także w Izraelu, USA i innych krajach. Miała duży wpływ na religijne czy szerzej – duchowe oblicze tzw. litwaków. W żydowskim świecie religijnym wołożyńską jesziwę nazywają *em a-jesziwot* (hebr. matka jesziw). Budynek jesziwy został wybudowany w 1806 r. (według innych źródeł, został odbudowany po pożarze w 1865 r.). ¶ Jej uczniów stale przybywało i pod koniec lat 80. XIX w. było ich ponad 400. Renoma jesziwy przyciągała studentów z innych państw, w tym ze Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii, Cesarstwa Niemieckiego, Cesarstwa Austriackiego i USA. W poł. XIX w., mimo niechęci przełożonego jesziwy, zaczęły docierać wpływy niedawno powstałego kierunku etycznego zwanego musar. Coraz częściej przenikały

Panorama Wołożyna, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

do niej także idee haskali, a w latach 80. XIX w. wielu uczniów przyciągnął ruch syjonistyczny Chowewej Syjon. ¶ Wołożyńska jesziwa odróżniała się od innych podobnych instytucji zarówno metodyką nauczania, jak i organizacją. Środki na nią były zbierane nie tylko w Wołożynie, lecz także napływały z najbardziej odległych miejsc. W rezultacie jesziwa była wolna od jakiegokolwiek lokalnego wpływu i nacisku. Proces nauczania odbywał się 24 godziny na dobę. Było to odzwierciedleniem poglądów jej założyciela, uważającego, że samo istnienie wszechświata bezpośrednio związane jest ze studiowaniem Tory. Wszyscy studenci jesziwy byli zobowiązani do samokształcenia. Ponadto każdy uczeń jesziwy otrzymywał niewielkie stypendium, wystarczające dla zaspokojenia skromnych potrzeb. ¶ Jesziwa rozwijała się aż do I wojny światowej. Studia zostały przerwane dopiero po zbliżeniu się do Wołożyna linii frontu, jesziwę przeniesiono wówczas do Mińska. Placówkę otwarto ponownie w 1921 r., ale liczba jej uczniów była już znacznie mniejsza. Jesziwa kontynuowała działalność do II wojny światowej. Jej ostatnich 64 studentów zginęło z rąk nazistów. ¶ Jednym z absolwentów wołożyńskiej jesziwy był poeta Chaim Nachman Bialik (1873–1934), który z humorem utrwalił atmosferę jesziwy w poemacie *Ha-Matmid* (hebr. Wytrwały):

[…] / *W tym domu, w tych murach posępnych, zgarbionych / Nie dzień spędził w mroku, lecz sześć wiosen całych. / Tu młodość, dzieciństwo, dojrzały zamglone, / Tu oczy przygasły – tu twarz mu zbielała* […] / *Znów inni sromotnie wracają do domu: / Bo jeden grał w karty przy blasku księżyca – / Ów dziewczę hołubił godziną kryjomą – / Trzeciego w sobotę pedlowie pochwycą – / Że kurzył gdzieś skrycie machorkę za miastem, / A tam Majmonides czwartego znów zgubił; / A inny gdzieś pojmał brzuchatą niewiastę – / I z hożą małżonką pieniądze polubił – / A przecie i taki był szczęściarz nie lada, / Że Pan mu nadarzył miasteczko bogate / I został rabinem przesłynnym jak żaden.*

UCZENI W PIŚMIE ¶ **Chaim ben Icchak z Wołożyna** (1749 – 1821) – rabin i pedagog, uczeń Gaona z Wilna Eliasza ben Salomona Zalmana, założyciel jesziwy. Największe dzieło Chaima z Wołożyna to *Nefesz ha-Chaim* (hebr. Dusza życia), wydane pośmiertnie w 1824 r. Urodził się i zmarł w Wołożynie. ¶ **Chaim ha-Lewi Sołowiejczyk** (1853 –1918) – wybitny rabiniczny uczony i przełożony jesziwy w XIX–XX w. Za życia Sołowiejczyk nie opublikował żadnego dzieła, jego nauka i sposób nauczania były przekazywane w litewskich jesziwach przez jego uczniów z ust do ust. Jedynie nieznaczną część swoich innowacji, tych, które uważał za absolutnie sprawdzone, Sołowiejczyk wydał w formie pisemnej. Zaproponowana przez Sołowiejczyka metoda studiowania Halachy jest nieprzerwanie obecna w jesziwach typu litewskiego do dzisiaj.

Średniego wzrostu, dobrze ubrany, z klasycznym brzuszkiem, złotym łańcuszkiem, malutką francuską bródką i z przedziałkiem na włosach. Wszystko to nadawało Orie Poliakowi właśnie taki wygląd, jaki powinien mieć bogaty człowiek. Wszyscy traktowali go z szacunkiem i pierwsi życzyli mu dobrego dnia. Owdowiawszy, mieszkał sam w dużym domu na ul. Wileńskiej, naprzeciwko „sadzawki". W domu było dużo pokoi oraz salon gościnny z obrazami na ścianach i tapicerowanymi meblami. Dzieci bardziej interesowała jego kolekcja motyli i owadów. W każdym pudełku była napisana naukowa i pospolita nazwa. W Wołożynie, kiedy myślano o bogactwie, po prostu mówiono: „Gdybym był Orie Polakiem…". ¶ *Pierwszym i najważniejszym fryzjerem Wołożyna był Moszko der Szerer (jid. nożyczki). Jego klientami byli bogaci i ważni mieszkańcy miasta, urzędnicy hrabiego, oficerowie itp.* […] *Drugi fryzjer – Alterke – nie miał salonu. W jednym pokoju stało krzesło, na ścianie wisiało lustro, a obok stał stół z narzędziami fryzjerskimi. Jego klientami byli biedacy i mniej ważne osoby, rzemieślnicy, robotnicy i młodzież. Tutaj wszyscy czuli się jak u siebie w domu,* […] *szczególnie wtedy, kiedy Alterke nagle pozostawiał klienta w połowie strzyżenia lub golenia i wychodził do innego pokoju, aby uspokoić płaczące dziecko. A płaczących było dużo, co roku rodził się nowy. Alterke miał kozła, którego zostawiał, aby się pasł na pustym placu pomiędzy swoim mieszkaniem a bejt-ha-midraszem. Chłopcy ciągnęli zwierzę do wejścia, otwierali drzwi i wpuszczali brodatego kozła, aby przespacerował się pomiędzy modlącymi się, zakręconymi w tałesy Żydami. Obserwowali przez jakiś czas powstałe zamieszanie, następnie zamykali drzwi i zadowoleni uciekali.* ¶ Ze wspomnień Oszera Malkina w: *Wolozyn. Sefer szel ha-ir-szel jesziwat Ec chaim* (hebr. Wołożyn. Księga miasta i jesziwy Ec chaim), Tel Awiw 1970

Filantrop ¶ **Israel Rogosin** (1887–1971) – urodził się w Wołożynie w bardzo religijnej rodzinie. W 1890 r. jego ojciec Samuel Eliezer wyjechał do USA na prośbę przywódcy wołożyńskiej jesziwy Naftaliego Cwi Jehudy Berlina, by zebrać środki dla zabezpieczenia działalności jesziwy. Po roku przyłączyła się do niego żona Chana z czworgiem dzieci. W 1895 r. Samuel Rogosin założył w Brooklynie zakład tkacki, który okazał się dość dochodowym przedsiębiorstwem. W 1903 r. zdecydował się na założenie swojej jesziwy na wzór wołożyńskiej i przekazał zarządzanie fabryką w ręce

A Macewa na cmentarzu żydowskim w Wołożynie, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Jesziwa w Wołożynie, znana także jako Ec Chaim, założona w 1803 r. przez rabina Chaima z Wołożyna, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

16-letniego syna Israela, który okazał się niezwykle utalentowanym przedsiębiorcą. W 1912 r. w zakładzie pracowało już 200 pracowników, a do 1920 r. liczba ich wzrosła do 1 tys. w pięciu fabrykach. W kwietniu 1956 r. Rogosin założył firmę Rogosin Industries Ltd. produkującą włókno wiskozowe. Na prośbę ministra handlu i przemysłu Israela Pinchasa Sapira, w 1958 r. produkcja została przeniesiona do nowo powstałego miasta Aszdod w Izraelu. Israel Rogosin prowadził także działalność charytatywną: ofiarował 1 mln dolarów na stworzenie Centrum Etyki Żydowskiej w Nowym Jorku i 2,5 mln dolarów na budowę dziesięciu szkół w całym Izraelu, trzy spośród nich znajdowały się w Aszdodzie. W Nowym Jorku założył instytut badawczy leczenia chorób nerek – Rogosin Institute.

Rzeźbiarz ¶ W Wołożynie, w ortodoksyjnej rodzinie żydowskiej, która wyemigrowała do USA urodził się **Maks Kalisz** (1893–1945). Ukończył Akademię Sztuk Pięknych w Cleveland, uczył się w Nowym Jorku i Paryżu. Sławę zdobył dzięki rzeźbom amerykańskich robotników. Pracował nad dekoracjami dla Światowych Targów Panama – Pacyfik International Exposition (San Francisco, 1915). Podczas I wojny światowej służył w korpusie medycznym, gdzie pomagał przy tworzeniu protez dla rannych żołnierzy. W 1944 r. przygotował 48 figur działaczy społecznych pod nazwą *The Living Hall of Washington* dla Instytutu Smithsona w Waszyngtonie.

II wojna światowa i Zagłada

¶ We wrześniu 1939 r. Wołożyn zajęła Armia Czerwona, a 26 czerwca 1941 r. znalazł się on pod okupacją niemiecką. Wkrótce po zajęciu miasta Niemcy utworzyli w nim getto. Rozpoczęły się prześladowania i rozstrzeliwanie ludności żydowskiej. Istniała żydowska konspiracyjna grupa oporu. Zgodnie z materiałami wydanymi przez Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi, w Wołożynie w okresie 1941–1944 odbyło się sześć akcji likwidacyjnych Żydów, podczas których zginęło ok. 3,5 tys. osób. Najbardziej krwawe wydarzenia miały miejsce w czerwcu i lipcu 1942 r., kiedy na terenie cmentarza żydowskiego rozstrzelano ok. 2 tys. osób. Oddziały armii sowieckiej zajęły Wołożyn 5 lipca 1944 r. ¶ W okolicy można odnaleźć **pomnik więźniów getta** u podnóża Wysokiej Góry, gdzie we wrześniu 1942 r. rozstrzelano ok. 1 tys. osób, oraz **pomnik na mogile**

Żydów zamordowanych w październiku–listopadzie w 1942 r. na stadionie miejskim (100–220 starców, kobiet i dzieci). Wiosną 2015 r. dookoła posadzono park.

Dawny żydowski dom w Wołożynie z początku XX wieku przy ulicy Sowieckiej 13, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Ślady obecności ¶ **Cmentarz żydowski** znajduje się na wzgórzu na pn. od budynku jesziwy, przy skrzyżowaniu ul. Kirowa z ul. Kupały. Jest ogrodzony, zachowało się na nim kilkaset nagrobków. W latach 90. XX w. ze środków zagranicznych organizacji żydowskich teren żydowskiego cmentarza został uporządkowany, odrestaurowano pomniki. Na nekropolii znajdują się m.in. mogiły założyciela wołożyńskiej jesziwy Chaima Wołozynera oraz innych rabinów związanych z miastem, a także mogiły zbiorowe z okresu Zagłady oraz tablica upamiętniająca Żydów Wołożyna zamordowanych podczas II wojny światowej. Ostatni pogrzeb na cmentarzu odbył się w 1957 r. Nekropolią opiekują się ostatni Żydzi, którzy mieszkają w miasteczku. ¶ Gmach jesziwy po II wojnie światowej został zaadaptowany na restaurację. W 1998 r. podczas wizyty byłego premiera Izraela Szymona Peresa, pochodzącego z pobliskiego Wiszniewa, osiągnięto porozumienie, dotyczące rekonstrukcji budynku z okazji 200-lecia założenia jesziwy. Obecnie jest on własnością Związku Religijnych Gmin Żydowskich Republiki Białoruś. Na gmachu znajduje się tablica pamiątkowa. W 2010 r. Narodowy Bank Republiki Białorusi wypuścił pamiątkową srebrną monetę o nominale 10 rubli, poświęconą wołożyńskiej jesziwie.

Okolice

Wiszniew (23 km): miejsce urodzenia Szymona Peresa, kościół NMP (1442); cerkiew św. św. Kosmy i Damiana (1865); dwór gospodarczy Chreptowiczów; cmentarz żydowski; zbiorowy grób ofiar Zagłady we wsi Helenowo ¶ **Horodek** (30 km): dawna synagoga (1875); dawny żydowski młyn wodny (XIX w.); ruiny jesziwy (pocz. XX w.); cmentarz żydowski, ok. 100 macew, pomnik ofiar Zagłady; cerkiew św. Trójcy (1884); grodzisko (XI–XII w.); Muzeum literatury ¶ **Iwieniec** (32 km): dawna synagoga (1912); dom rabina, obecnie szkoła muzyczna (XIX w.); cmentarz żydowski; kościół św. Michała Archanioła, tzw. biały (1702–1705); klasztor franciszkanów; kościół św. Aleksego, tzw. czerwony (1905–1907); cmentarz katolicki (XIX w.); pozostałości zabudowań gospodarczych dworu; dom-muzeum Apolinarego Pupko ¶ **Mołodeczno** (37 km): dawna synagoga (pocz. XX w.); zabudowa wojskowa: kasyno oficerskie, dworek podoficerski, komendantura, koszary (1922–1939); klasztor trynitarzy (XVIII w.); dworzec kolejowy; cerkiew (XIX w.); kompleks memorialny – Stalag 342 przy ul. Zamkowej; zamczysko ze śladami wałów zamku bastionowego (XVI–XVII w.) ¶ **Raków** (40 km): drewniana zabudowa dawnej żydowskiej ulicy; cmentarz żydowski (XVII w.); pomnik ku czci ofiar w miejscu spalonej synagogi; cerkiew

Przemienienia Pańskiego (1730–1793); kościół cmentarny św. Anny (1830); kościół NMP (1906); muzeum-galeria „Januszkiewicze"; grodzisko koło kościoła ¶ **Radoszkowicze** (56 km): dawna jesziwa, obecnie sklep (XIX w.); cerkiew św. Eliasza; kościół św. Trójcy; cmentarz żydowski na wzgórzu; cmentarz polskich żołnierzy z I wojny światowej ¶ **Zasław** (58 km): muzeum historyczno-archeologiczne; cerkiew Przemienienia Pańskiego (1577); ruiny zamku bastionowego Jana Hlebowicza; stary cmentarz chrześcijański; cmentarz żydowski

Warto zobaczyć

Budynek jesziwy (1806), ul. Kirowa 2 ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Kirowa ¶ **Wołożyńskie Regionalne Muzeum Krajoznawcze** (ul. M. Gorkiego 9; tel. +375 177255865; e-mail: muzeyv@mail.ru) ¶ **Wołożyński zespół pałacowo-parkowy Tyszkiewiczów** (1782–1806), ul. Belaruskaja ¶ **Kościół św. Józefa** (1816), pl. Swabody ¶ **Cerkiew św. św. Konstantyna i Heleny** (1886), ul. Sowieckaja ¶ Miejski **pałacyk** na dawnym Rynku, płd. część pl. Swabody

WOŁOŻYN

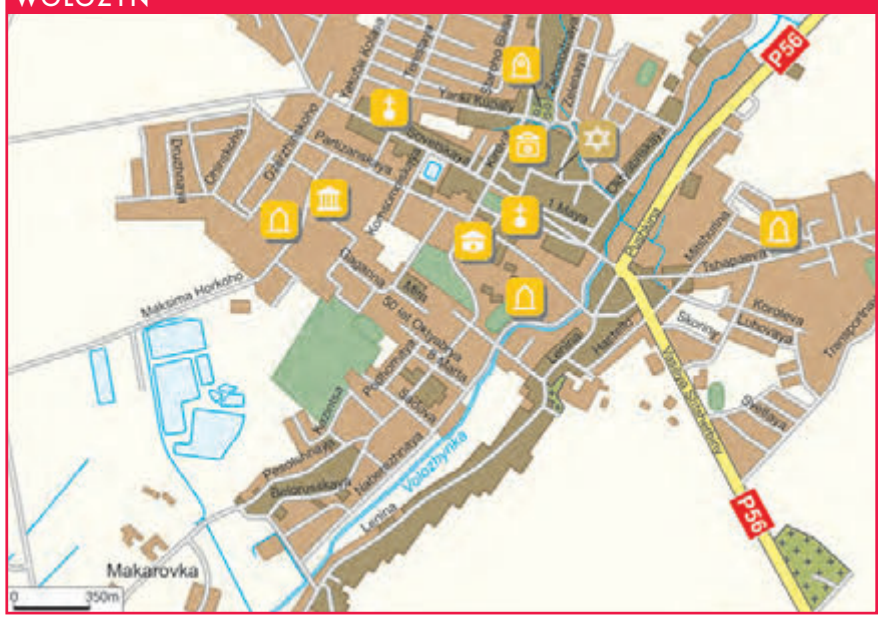

Oszmiana

biał. Ашмяны, jid. אָשמיענע

Pamiętam człowieka, którego imienia nie mogę sobie przypomnieć. […] W każdy czwartek, w dzień targowy, chodził z płóciennym workiem i zbierał srebrne monety od właścicieli sklepów. Niektóre sklepiki były tak malutkie, że wyglądały jak małe szafeczki.

Ze wspomnień Elizy Hofsztejn, *Oszmiana – moje ojczyste miasto*, w: *Sefer Zikaron le-kehilat Oszmana* (hebr. Księga pamięci gminy Oszmiana), Tel Awiw 1969

Początki ¶ Niektórzy badacze powstanie osady Oszmiana łączą z wyprawą Jarosława Mądrego na Litwę w 1040 r. Pierwsza wzmianka o osadzie pojawia się w 1341 r. Po śmierci Wielkiego Księcia Litewskiego Giedymina Oszmiany odziedziczył jego syn Jawnut. W kronikach krzyżackich końca XIV w. miasto nazywa się Aschemynne (miasto z drewnianymi zabudowaniami), ale najczęściej podejmowane są próby powiązywania nazwy z litewskim słowem „aszmenies" – ostrze lub „akmenas" – kamień. ¶ W 1556 r. Oszmiana otrzymała magdeburskie prawa miejskie, które potwierdził w 1683 r. król Jan III Sobieski oraz ostatni król Rzeczypospolitej – Stanisław August Poniatowski.

Żydzi z Oszmiany ¶ Gmina żydowska w Oszmianie została zarejestrowana po raz pierwszy w 2. poł. XVIII w. Żydów przyciągało sąsiedztwo Wilna, które sprzyjało ekonomicznemu rozwojowi regionu, a także status miejski Oszmiany, który stwarzał korzystne warunki dla rozwoju handlu i rzemiosła. W 1766 r. kahał liczył 376 osób płacących podatek pogłówny, a pod koniec XVIII w. w powiecie oszmiańskim zarejestrowano ogółem 2212 Żydów i Karaimów. W 1897 r. w Oszmianie mieszkało 7214 osób: 3832 Żydów, 1981 Białorusinów, 812 Rosjan, 525 Polaków.

Synagoga ¶ Budowa zachowanej po dzień dzisiejszy synagogi została zakończona na pocz. XX w. (1902 r. lub według innych źródeł 1912 r.). Budynek wybudowany z czerwonej cegły ma surową prostokątną formę. Zewnętrzną ozdobą są pilastry na rogach i między oknami, a także okrągłe okno nad wejściem. Oprócz tego wzrok przyciąga piękny dach łamany. Fasadę zdobi nieduży drewniany fronton z wyrzeźbionymi figurami lwów. Otynkowane ściany wnętrza pomalowane są ornamentem roślinnym. Na pilastrach znajdują się niewielkie nisze z symbolicznymi przedstawieniami zwierząt i owadów. Szczególne wrażenie wywiera ciemnoniebieski sufit, imitujący gwiaździste niebo. W 1940 r. synagoga została zamknięta, a budynek wykorzystywano jako skład. Od 2015 r. w gmachu synagogi uruchomiono salę wystawową Oszmiańskiego Muzeum Krajoznawczego im. F. Boguszewicza.

Panorama miasta Oszmiana od strony rzeki Oszmianka, 1919–1939, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

Życie religijne miasteczka ¶ Pod koniec XIX w. oprócz synagogi w mieście funkcjonowały trzy lub cztery domy modlitwy. W latach 1846–1860 oszmiańską gminą żydowską kierował rabin Meir Kohen, wybierany na to stanowisko pięć razy i zatwierdzany przez dekrety Wileńskiego Rządu Gubernialnego. Rabin Kohen w 1859 r. został nagrodzony złotym medalem „za zasługi, na Stanisławskiej wstędze do noszenia na szyi" (jedno z najwyższych ówczesnych odznaczeń). Nagrodę zainicjowała miejska policja, w imieniu której do Rządu Gubernialnego wpłynęła prośba o nagrodzenie rabina, ponieważ uczciwie i sumiennie wypełniał swoje obowiązki. ¶ Należy także wymienić nazwisko Mordechaja Rozenblata (znanego jako Motele Oszmianer), który przez ponad 10 lat był rabinem w Oszmianach, wybitnego teologa i kabalistę. Rozenblat był znany jako cadyk i zyskał sławę cudotwórcy, którego błogosławieństwa się spełniały. Z tego powodu przychodziły do niego tysiące ludzi z całej Litwy, w tym również ludność nieżydowska. Ogólny szacunek i miłość, którym go darzono, potwierdzają słowa wyryte na jego nagrobku: „Tutaj skryta jest święta arka, prawdziwie wielki [rabin], książę Tory i krynica drżenia [przed Wszechmogącym], nauczyciel i luminarz żydowskiego narodu…". ¶ Następnie oszmiańską gminą kierował rabin Jehuda Lejb Fajn (1869–1941). W 1906 r. otworzył w Oszmianie niedużą jeszywę. W okresie I wojny światowej ofiarnie pomagał żydowskim uchodźcom. Po otrzymaniu stanowiska rabina Stolina w 1920 r. w dalszym ciągu zajmował się sprawami społecznymi. W latach 30. XX w. rabin Fajn sprzeciwiał się zakazowi szechity (żydowskiego rytualnego uboju zwierząt) w Polsce. Zginął w okresie Holokaustu.

W Oszmianie urodził się znany pisarz i podróżnik **Jakow Sapir** (1822–1885, Jerozolima). Po odbyciu wyprawy po krajach Bliskiego Wschodu podzielił się swoimi obserwacjami w książce *Ewen Sappir* (t. 1 – 1866, t. 2 – 1874; ponownie

wydana w 1969 r.). Praca zawiera ważne informacje o życiu Żydów w XIX w. na Bliskim Wschodzie, przy czym szczególną uwagę Sapir poświęca Jemenowi, opisując życie codzienne i zwyczaje tamtejszych Żydów. Pierwszy opublikował niektóre elementy ich twórczości poetyckiej, a także opisał cechy składniowe i fonetyczne języka hebrajskiego Żydów jemeńskich. Na cześć Sapira nazwano jedną z osad w Górach Judzkich – Ewen Sapir.

Synagoga w Oszmianie, lata 30. XX w., zbiory Instytutu Sztuki PAN

Oszmiańscy przedsiębiorcy ¶

W latach 80. XIX w. żydowscy właściciele fabryk zajmowali kluczowe pozycje w rozwijającej się gospodarce miasta. Lew (Lejba) Strugacz (1842–1906) był właścicielem fabryk drożdżowo-gorzelniczych. Fabryka założona przez rodzinę Strugaczów kontynuuje produkcję drożdży także w XXI w. W odległości 1 km od Oszmiany we wsi Budionowka zachowały się ruiny dawnego majątku Strugaczów: dom w stylu modernistycznym, budynki gospodarcze, pozostałości sadu, miejsce pod basen i kamienne ogrodzenie z kolumnami przy bramie wjazdowej. Lew Strugacz i jego syn Abram z żoną zostali rozstrzelani przez nazistów w 1942 r. Pochowani są na cmentarzu żydowskim. ¶ Wśród innych przedsiębiorców byli właściciele zakładów garbarskich (Abel Piktuszański, Lejzer Bloch, Icek i Jankiel Sołoduchowie), właściciele fabryki tabaki (Boruch Riszdiński i Szlomo Gerszator), właściciel zakładu produkującego wino rodzynkowe (Julij Szmidt). Wytwórnia wód mineralnych należała do Berki Daniłowskiego, a miejscowa drukarnia – do Ziski Mekla. Browar był własnością Josefa Jezelsona.

Rolnicy – Żydzi ¶

Oprócz przedsiębiorców, handlowców i rzemieślników wśród Żydów Oszmiany byli również rolnicy, których liczba w 1914 r. w okolicach miasteczka wynosiła 58 osób.

Zakupiwszy działkę ziemi, żydowski rolnik planował swoje gospodarstwo, naśladując działania miejscowego chłopa, „goja". Odgradzał płotem teren kilku hektarów, wykorzystując drewniane słupy i żerdzie. Na podwórku budował dom mieszkalny i budynki gospodarcze, następnie kopał dla siebie studnie. Pola miały kształt długich wąskich pasów. Często bywało tak, że pole miało zaledwie 15–20 m szerokości i kilka kilometrów długości. Pomiędzy polami było przejście ok. 50 cm, którego nie orali, ponieważ rosły na nim różnego rodzaju chwasty, m.in. dziki szczaw i wszelkiego rodzaju jagody. Zbierali je i robili przetwory na zimę […] *i podawali je na deser w szabat po czulencie.* ¶ *Te żydowskie gospodarstwa były porozrzucane jak niewielkie wyspy w morzu zagród okolicznych chłopów. Jednak pomiędzy dwoma społecznościami panowały dobre stosunki sąsiedzkie, a nawet wzajemna przyjaźń, dopóki w Polsce nie powiały złe wiatry przed*

A Dawna synagoga w Oszmianie, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Ciemnoniebieski sufit w oszmiańskiej synagodze imituje gwieździste niebo, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Szkoły żydowskie ¶ Dzieci w wieku od 5 do 13 lat podstawowe wykształcenie zdobywały u mełamedów (domowych nauczycieli), z których każdy nauczał 6–9 osób. Za jednego ucznia rodzice płacili od 4 do 12 rubli za półrocze. Początkowo, żeby móc pracować jako mełamed, należało ukończyć szkołę żydowską i dobrze znać podstawowe wiadomości z języka rosyjskiego. W 1872 r. w Oszmianie było 18 mełamedów uczących 132 uczniów. Nauczycielami byli Lejb Baron, Kapel Szylewicz, Josef Kikowicz i inni. Od 1876 r. wprowadzono zasadę, zgodnie z którą mełamed powinien posiadać wyższe lub średnie wykształcenie lub ukończyć szkołę dla rabinów. Proces nauczania śledził rabin i policja, która regularnie raportowała do władzy gubernialnej o sytuacji dotyczącej żydowskiego szkolnictwa. ¶ Po zakończeniu nauki u mełameda można było kontynuować nauczanie w oszmiańskiej państwowej szkole żydowskiej. Władze carskie zaczęły tworzyć państwowe szkoły żydowskie od 1847 r. upowszechniające kulturę rosyjską. W latach 50. i 60. XIX w. szkoła w Oszmianie posiadała jedną klasę, w której uczyło się 35 osób. Oprócz tego, działał prywatny żeński 1-klasowy pensjonat (liczący 12 uczennic) i żydowska prywatna szkoła żeńska. W 1881 r. w miasteczku funkcjonowała 1-klasowa żydowska szkoła podstawowa z klasą przygotowującą, a w 1910 r. otwarto państwową 2-klasową szkołę męską z wydziałem dla dziewcząt. Z myślą o rzemieślnikach w mieście uruchomiono szkołę, w której zajęcia odbywały się w sobotę. Oprócz szkoły z językiem jidysz pojawiły się również szkoły wykładające w języku hebrajskim (Tarbut i Jawne). Budynek szkoły Tarbut zachował się na ul. Mickiewicza.

wybuchem II wojny światowej. ¶ *Żydowscy rolnicy byli przywiązani ciałem i duszą do swojej wspólnoty: troszczyli się o to, żeby ich dzieci otrzymywały tradycyjne żydowskie wykształcenie. W dni świąteczne pozostawiali swoje gospodarstwa pod opieką sąsiadów, żeby uczcić święte dni razem ze społecznością żydowską.* ¶ Wspomnienia Moszego Bekera, w: *Sefer zikaron li-kehilat Oszmana* (hebr. Księga pamięci gminy Oszmiana), Tel Awiw 1969

Większość Żydów dążyła do zapewnienia swoim synom i córkom żydowskiej edukacji. Nie posyłali ich do państwowych szkół podstawowych, gdzie nauka była bezpłatna, a założyli ze swoich skromnych środków hebrajską szkołę. Ta szkoła stała się przykładem dla całego regionu. Mam przed oczami zaniepokojonych rodziców z komitetu rodzicielskiego, którzy zbierali się w naszym domu. Gdzie oni znajdą miejsce? Na koniec znaleziono kąt dla dziewięciorga z nas w szkole religijnej. Poświęcenie było rzeczywiście ogromne, ponieważ absolwenci hebrajskiej szkoły natykali się na duże trudności. ¶
Wspomnienia Elizy Hofsztejn, w: *Sefer zikaron li-kehilat Oszmiana* (hebr. Księga pamięci gminy Oszmiana), Tel Awiw 1969

Polityczne zawirowania ¶

W Oszmianie mieszkała duża grupa robotników i rzemieślników, dlatego idee rewolucyjne trafiały tutaj na podatny grunt. Szczególnie ważnym dla oszmiańskich robotników okazał się 1896 r., kiedy doszło do serii wystąpień robotniczych. W Oszmianie działała wówczas organizacja robotnicza (jednym z jej przywódców był H. Gelfand), która agitowała wśród robotników w języku jidysz, rosyjskim i polskim. W ciągu roku oszmiańscy garbarze, walczący o swoje prawa socjalne, przeprowadzili ponad dziesięć strajków. ¶ Od poł. lat 90. XIX w. w mieście działał odłam partii Bund. W czasie rewolucji 1905 r. Bund, na znak solidarności, wystąpił przeciwko represjom carskiej administracji wobec robotników protestujących w Łodzi i Odessie. Jego członkowie wraz z socjaldemokratami utworzyli oddział bojowy liczący 40 osób. Bund koordynował wystąpienia robotników żydowskich przeciw lokalnej administracji i przedsiębiorcom. W tym czasie do komitetu miejskiego organizacji należało 150 aktywnych członków.

A Drewniana karczma w Oszmianie, lata 30. XX w., fot. Jan Bułhak, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Dawna rezydencja rodziny Strugaczów, właścicieli fabryki drożdży w Oszmianie, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

II wojna światowa i Zagłada

¶ Jesienią 1939 r. miasto zajęła Armia Czerwona, wprowadzono sowiecką administrację, która podejmowała działania mające na celu nacjonalizację. Żydom odebrano przedsiębiorstwa handlowe i przemysłowe, tzw. ludność niezatrudniona była represjonowana, stosowano wobec niej aresztowania i zsyłki na Wschód, a wszystkie żydowskie szkoły religijne były zamykane w związku z zakazem kształcenia religijnego. Mogły funkcjonować tylko szkoły świeckie, w których odbywała

A Uczniowie i nauczyciele na zajęciach krawiectwa pozują przed szkołą zawodową założoną w 1919 roku przez organizację YEKOPO (Żydowski Komitet Pomocy Ofiarom Wojny). Na papierowym transparencie napis w jidisz: „Praca czyni życie słodkim", Oszmiana, 1 sierpień 1921, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

się sowietyzacja młodego pokolenia. Według danych z 31 sierpnia 1940 r., w mieście funkcjonowały szkoły: białoruska, polska, rosyjska i żydowska. Część ludności żydowskiej była przychylna nowym władzom. Żydzi zasiadali w radzie miasta, przewodniczącym Komitetu Wykonawczego został Zalman Judowicz. Wśród oszmiańskich radnych znalazła się: kierowniczka domu dziecka Sonia Szlejfer, redaktor miejscowej gazety Jankiel Chajmowicz oraz przewodniczący związku kowali Solomon Karczmer. Wśród 35 członków Komitetu Wykonawczego było 10 Żydów. ¶ Kiedy 25 czerwca 1941 r. naziści rozpoczęli okupację Oszmiany, miasto zapełniło się uchodźcami z okolicznych miejscowości. Ludność żydowska nie miała czasu na ewakuację. Z rozkazu władz okupacyjnych powstał Judenrat z rabinem na czele, który wypełniał m.in. polecenia władz okupacyjnych dotyczące dostarczenia majątku żydowskiego na potrzeby Niemców. ¶ Pierwsza akcja eksterminacyjna odbyła się latem 1941 r. W okresie od końca lipca do 14 sierpnia 1941 r. w Oszmianie zabito od 1 tys. do 1,2 tys. Żydów. W październiku 1941 r. utworzono getto (ul. Polna, obecnie Awdiejewa, ul. Wileńska, obecnie Krasnoarmiejskaja i do ul. Sowieckiej, z synagogą). Początkowo Żydzi, po okazaniu specjalnych przepustek, mogli opuszczać teren getta, raz w tygodniu mieli także pozwolenie na zrobienie zakupów na rynku. Później pozbawiono ich tej możliwości. Z czasem władze okupacyjne zaostrzyły przepisy dla osadzonych w getcie. Więźniów wysyłano do obozów pracy, na przymusowe roboty, wywożono ich do obozów śmierci, były przeprowadzane masowe rozstrzeliwania. Zjednoczona Organizacja Partyzancka wileńskiego getta wysłała do Oszmiany Lizę Migun (Magun), by zorganizowała ratunek dla więźniów. Dzięki jej działalności ok. 80 osób uciekło z getta do partyzantów. ¶ Niewielu oszmiańskich Żydów przeżyło. Znane są nazwiska ok. dziesięciorga z nich. Niektórzy z nich przetrwali wojnę w Wilnie, Dachau i Stutthofie, inni ocaleli, ponieważ ukrywali się poza murami getta. Tak uratował się Aron Segal, który znalazł schronienie wraz z matką po aryjskiej stronie w Oszmianie. Dawid Deul przeżył rozstrzeliwanie, wydostał się z dołu śmierci. Ukrywała go rodzina białoruska.

Miejsca pamięci ¶ Na uroczysku Ługowszczyna w 1958 r. ustawiono stelę na miejscu rozstrzelania 573 oszmiańskich Żydów. Na uroczysku Rojsta w 1967 r. usypano kopiec i ustawiono obelisk upamiętniający rozstrzelanych na pocz. lipca 1941 r. 353 Żydów Oszmiany. W okolicy chutoru Ugliwo w 1967 r. umieszczono tablicę pamiątkową na mogile 700 Żydów rozstrzelanych w listopadzie 1942 r. ¶ Na pocz. lat 80. XX w. w Oszmianie mieszkało ok. 100 Żydów, ale większość z nich opuściło Oszmianę wraz z ostatnią falą emigracji ze Związku Radzieckiego i przesiedliła się do Izraela.

Cmentarz żydowski ¶ Najwcześniejsze pochówki na cmentarzu żydowskim w Oszmianie odbywały się w jego płd. części (zachowało się ok. 180 macew). Nagrobki zach. części cmentarza, ułożone w równe rzędy, odnoszą się do okresu późniejszego (ok. 370 macew). Pochówki w pn. części cmentarza pochodzą – w przybliżeniu – z lat 1850–1900 (ok. 195 macew). Na cmentarzu znajdują się również dwa ohele. Jeden z nich to mogiła rabina Menasze Szmuelzona, w drugim, prawdopodobnie, pochowany jest zwój Tory. Do chwili obecnej na nekropolii znajduje się studnia, która służyła do rytualnego obmywania rąk przy opuszczaniu terenu cmentarza. Kirkut, zamknięty w 1969 r., został odrestaurowany w latach 2008–2009 z inicjatywy pochodzącego z Oszmiany Awina Szapiro, ze środków zebranych przez oszmiańskie ziomkostwo w Izraelu. Przy udziale lokalnego przedsiębiorstwa gospodarki komunalnej odrestaurowano większość macew, a cały cmentarz otoczono ogrodzeniem.

C

D

B Przedwojenny żydowski dom w Oszmianie, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

C Grób rabina Menasze na cmentarzu żydowskim w Oszmianie, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

D Nagrobek Lejby Strugacza (Lwa Dawidowicza Strugacza, 1842–1906) na cmentarzu żydowskim w Oszmianie, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Okolice

Holszany (22 km): drewniany młyn wodny, zabudowa wokół rynku (XIX w.); ruiny zamku Sapiehów (XVII w.); kościół św. Jana Chrzciciela i klasztor franciszkanów (1. poł. XVII w.); cerkiew św. Jerzego; ruiny kaplicy; grodzisko; cmentarz żydowski ¶ **Boruny** (23 km): kościół św. św. Piotra i Pawła i dawny klasztor bazylianów (koniec XVII w.); cmentarz wojenny z I wojny światowej ¶ **Krewo** (30 km): zamek Olgierda (poł. XIV w.); miejsce

zaślubin Wielkiego Księcia Litewskiego Jagiełły z polską królową Jadwigą – tzn. Unia Krewska; dawny bejt ha-midrasz (pocz. XX w.); cmentarz żydowski; kolekcja judaików w muzeum szkolnym; cerkiew Aleksandra Newskiego (1854) ¶ **Smorgonie** (35 km): miejsce urodzenia poety jidysz Awroma Suckewera oraz poety, prozaika i dramaturga Moszego Kulbaka; kolekcja judaików w muzeum szkolnym; kościół św. Michała Archanioła (pocz. XVII w.); umocnienia obronne z czasów I wojny światowej ¶ **Michaliszki** (54 km): cmentarz żydowski z ok. 150 macewami i pomnikiem; kościół św. Michała Archanioła (ok. 1670); kaplica cmentarna (1885); dwór Brzostowskich; miejsce urodzenia poety Menke Katza ¶ **Świr** (75 km): kamienne fundamenty synagogi; dawna restauracja i hotel żydowski, obecnie szpital; cmentarz żydowski z ponad 200 macewami; pałac Byszewskich (pocz. XX w.); kościół św. Mikołaja (1653); drewniana cerkiew Zaśnięcia NMP

Warto zobaczyć

Dawna synagoga, ul. Sawieckaja ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Krasnoarmiejskaja ¶ **Oszmiańskie Muzeum Krajoznawcze im. F.K. Boguszewicza**, w ekspozycji znajdują się rzeczy osobiste F.K. Boguszewicza, przedmioty archeologii i numizmatyki, przedmioty użytku codziennego, dzieła artystów ludowych, dokumenty i fotografie końca XIX–XX w. Od 2000 r. przeniesione do budynku apteki, której właścicielem był Żyd prowizor Ilja Władimirowicz Ajzensztadt, ul. Sowieckaja ¶ **Kościół św. Michała Archanioła** (pocz. XV w.), podczas renowacji w latach 1900–1906 otrzymał styl baroku wileńskiego; w latach 1950–1990 fabryka; msze wznowiono w 1990 r.; pl. 17 Września ¶ **Kościół franciszkanów (ruiny)** (XIX w.), w budowie wykorzystano fragmenty zburzonej w stylu późnego gotyku świątyni z XVI w., ul. Franciszkanskaja ¶ **Cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa** (XIX w.), odrestaurowana w latach 1988–1990, ul. Sowieckaja ¶ **Wiatrak** wodny, wybudowany pod koniec XIX w. ¶ **Szpital (dzisiaj budynek sądu)**, wybudowany na pocz. XX w.

OSZMIANA

Iwie

biał. Іўе, jid. אייוויע

Miasteczko jest niemałe i dobrze zabudowane. Handluje, przede wszystkim, lnem, w dosyć dużych ilościach. Na dziesięciu corocznych targach handluje się końmi i bydłem.
Czesław Jankowski, *Powiat oszmiański*, Kraków 1898

Początki ¶ Iwie, położone przy rzece Iwiance, znane jest ze źródeł z 1. poł. XV w. jako dwór wielkoksiążęcy. W XVI w. było jednym z ośrodków arianizmu, istniała tutaj drukarnia i szkoła ariańska, której rektorem w latach 1585–1593 był znany myśliciel i pedagog Jan Licyniusz Namysłowski. Szkoła ta przeszła do historii jako Akademia Iwiejska, uczyły się w niej nie tylko dzieci arian, lecz także prawosławnych i katolików. Program nauczania obejmował filozofię starożytną, historię, prawo, retorykę, etykę, muzykę, medycynę, kodeks Justyniana, logikę Arystotelesa i oczywiście języki – grecki, hebrajski, łacinę, polski i białoruski. ¶ W 1598 r. w Iwiu były dwie karczmy i 129 domostw, a 19 folwarków za miasteczkiem przydzielono Tatarom (uważa się, że w XIV w. sprowadził ich do osady pod Iwiem książę Witold). W 1634 r. miasteczko składało się z rynku, 3 ulic i 180 domów. Wojny z poł. XVII w. doprowadziły do gwałtownego zmniejszenia liczby ludności: według inwentarza z 1685 r. zamieszkanych było 91 budynków w Iwiu i 8 domów tatarskich w pobliżu miasteczka. ¶ W 1795 r. ziemia iwiejska znalazła się w granicach Imperium Rosyjskiego. Iwie stało się siedzibą gminy w powiecie oszmiańskim guberni wileńskiej. Od 1843 r. należało do hr. Zamoyskich. ¶ W odpowiedzi na reformę rolną z 1861 r. na Iwiejszczyźnie doszło do wybuchu powstania chłopskiego, które w historiografii określane jest mianem „iwiejskiego wystąpienia chłopów roku 1861". Brało w nim udział ok. 10 tys. osób. Bunt został stłumiony przy pomocy znacznych sił wojskowych (cztery kompanie pułków piechoty). ¶ W 1864 r. w Iwiu odbyło się osiem jarmarków: 1 stycznia, 2 lutego, 28 maja, 18 czerwca, 29 września, 1 listopada i 11 listopada. Cotygodniowe targi i bazary organizowano od 29 czerwca do 29 września w niedziele, a od 29 września do 29 czerwca – w środy. Iwiejskie jarmarki były znane głównie ze sprzedaży bydła. Poza kramami wystawianymi w dni targowe w Iwiu działało 17 sklepików i cztery karczmy (1897). W miasteczku zajmowano się również rzemiosłem i rybołówstwem. ¶ W 1897 r. Iwie liczyło 2828 mieszkańców oraz 387 zagród. W mieście istniały kościół, kapliczka, synagoga, trzy żydowskie

A Iwie, fragment miasta po pożarze, 1929, fot. Muller, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego

B Ulica w Iwiu, rys. B. Tomaszewski, reprodukcja z książki Czesława Jankowskiego Powiat Oszmiański: materjały do dziejów ziemi i ludzi. Cz. 3, Petersburg 1898

A

domy modlitwy, meczet, szkoła ludowa, apteka, młyn, 17 sklepików i cztery karczmy. Jarmarki odbywały się pięć razy w roku.W *Przewodniku po Litwie i Białorusi* autorstwa Napoleona Ordy, wydanym w Wilnie w 1909 r., możemy przeczytać: „Iwie, miasteczko w powiecie oszmiańskim, w wileńskiej guberni. Wśród 5 tys. mieszkańców jest 3500 Żydów, 800 katolików, 500 Tatarów, 30 prawosławnych Rosjan". ¶ Etymologia nazwy miasta nie jest do końca jasna: według niektórych źródeł wiąże się z nazwą drzewa, wierzby płaczącej, która w dużych ilościach rośnie w okolicach; inne wskazują na wersję związaną z legendą tatarską, zgodnie z którą na prośbę księżnej Ewy, żony Wielkiego Księcia Litewskiego Gedymina, zbudowano zamek dający początek osadzie.

W Iwiu od wieków mieszkają Tatarzy. Tutejszy drewniany meczet, wybudowany w 1884 r., na przestrzeni całego okresu sowieckiego był jedynym czynnym meczetem w BSRR. Miasto bywa określane tatarską stolicą Białorusi.

Żydzi z Iwia ¶ Pierwsze informacje o Żydach w Iwiu pochodzą z inwentarza z 1685 r. Spośród 61 zagród dziewięć było zamieszkałych przez Żydów. Wśród osób wyznania mojżeszowego wymienia się: Izraela, Iouchima Szmailwicza, Jechiela Hoszkiewicza, Abrama Morduchoiewicza, Szapszaja, Hoszka, Leyzera, Peyzela, Hirszela. Mieszkali oni na ul. Nowogródzkiej, która przechodziła w Rynek. ¶ Wśród Żydów było wielu rzemieślników, m.in. krawców, szewców, kowali, cieślów i powroźników. W 1852 r. żydowscy rzemieślnicy Iwia próbowali utworzyć cech, jednak nie dostali na to zgody władz. Wprowadzono uproszczony zarząd rzemieślniczy, do którego wybrano krawca Jankiela Zoseliowicza, kowala Nachima Ginzburga i szewca Szmaję Błocha. Do rady należało czterech mistrzów krawieckich, mistrz kowalski i mistrz

szewski. Oprócz tego pięciu iwiejskich Żydów – trzej cieśle, powroźnik i robotnik dniówkowy – utworzyło tzw. cech nierzemieślniczy. Popularnym zajęciem Żydów był przemysł „pitny", tj. produkcja i sprzedaż alkoholu. Według danych z 1866 r. w miasteczku było dziesięć szynków i cztery karczmy. Niektórzy iwiejscy Żydzi próbowali znaleźć dla siebie niszę w przemyśle produkcyjnym, np. Jankiel Lewin w 1890 r. otworzył fabrykę zapałek. Żydzi zajmowali się także medycyną. Pod koniec XIX w. wolno praktykującym lekarzem był Lejba Flaum, a Arie Bojarski prowadził sklep apteczny. ¶ Wspomnienia Jehudy Lejba Błocha świadczą o biedzie, którą cierpiała większość ludności żydowskiego Iwia:

B

C

D

W mojej pamięci zachowały się opowieści o strasznej nędzy, w której żyli wtedy Żydzi. Prawie wszyscy dziękowali Bogu, gdy mieli kawałek chleba i parę ziemniaków. Mój ojciec opowiadał historię o tym, że gdy był małym chłopcem i szedł do domu z chederu ze swoim przyjaciółmi podczas Chanuki, zobaczył, jak z wozu, który wiózł kartofle, upadło kilka sztuk. Dzieci włożyły zmarznięte, na wpół zepsute ziemniaki do kieszeni. Radości w domach nie było końca, ponieważ pojawiła się możliwość przyrządzenia świeżych ziemniaków. Zimą domy nie były ogrzewane, gdyż mało kto mógł sobie pozwolić na taki „luksus", jakim był zakup drzewa. Cały rok nosili oni te same, nicowane „szmatki". Głęboka wiara dawała siły do ciężkich warunków życia. Ludzie byli biedni, ale nie nieszczęśliwi. ¶ Jehuda Lejb Bloch, w: *Sefer zikaron li-kehilat Iwia* (hebr. Księga pamięci gminy Iwie), Tel Awiw 1968

C Drewniana synagoga w Iwiu, ok. 1915, zbiory S. Mirocznik

D Zespół synagogalny w Iwiu, ok. 1915, zbiory S. Mirocznik

Przed II wojną światową w miasteczku działała siedmioletnia szkoła Tarbut, w której nauczanie odbywało się po hebrajsku. Żydowskie i tatarskie dzieci uczyły się również w polskiej szkole siedmioletniej. Żydzi Iwia mieli swój teatr i drużynę piłkarską. ¶ W centrum miasteczka stała synagoga, wzniesiona

Dawny zespół synagogalny w Iwiu, 2011, fot.Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

w XVIII w., a w pobliżu, od strony zach., znajdował się stary cmentarz żydowski. Budynki zespołu synagogalnego przetrwały do dnia dzisiejszego.

Wybitne osoby ¶ W Iwiu urodził się **Chaim Ozer Grodzieński** (1863–1940) – halachista, działacz religijny i społeczny, duchowny lider litewskiej ortodoksyjnej społeczności żydowskiej; główny (nieoficjalny) rabin Wilna. Jego imieniem nazwano główną ulicę izraelskiego miasta Petach Tikwa. ¶ Pośród znanych osób urodzonych w miasteczku jest także **Szachno Epsztejn** (1881–1945) – działacz społeczny, publicysta i literaturoznawca. Był głównym redaktorem charkowskiego czasopisma „Di Rojte Welt" (jid. Czerwony świat). W latach 1942–1945 był sekretarzem odpowiedzialnym w Żydowskim Komitecie Antyfaszystowskim.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Po agresji radzieckiej na Polskę we wrześniu 1939 r. Iwie znalazło się w granicach BSRR. Od 29 czerwca 1941 r. do 7 lipca 1944 r. Iwiejszczyzna była okupowana przez Niemców. ¶ W lutym 1942 r. w mieście utworzono getto. Przeniesiono tam 3 tys. osób. Akcję likwidacyjną w Iwiu przeprowadzono 12 maja 1942 r. Po wojnie w masowym grobie w okolicach wsi Staniewicze na płd. obrzeżach lasu odnaleziono ciała 2524 osób. Losy pozostałych są nieznane. ¶ Czterem rodzinom z rejonu iwieńskiego nadano tytuł „Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata".

Ślady obecności ¶ Z **kompleksu synagogalnego** Iwia zachowały się trzy budynki (ul. 1 Maja, domy 9, 11, 13), w jednym z nich obecnie znajduje się szkoła sportowa. Ocalone domy żydowskie z końca XIX w. i pocz. XX w. znajdują się przy ul. K. Marksa, ul. 1 Maja oraz pl. Komsomolskim. Na jednym z nich zachował się fragment napisu w języku hebrajskim z rokiem budowy według kalendarza gregoriańskiego (1929) Po **cmentarzu żydowskim** w Iwiu niemal nic nie zostało, ocalały tylko fragmenty kamiennego ogrodzenia. Teren nekropolii częściowo został zabudowany. ¶ Na zbiorowej mogile więźniów getta, zabitych niedaleko wsi Staniewicze, w 1957 r. ustawiona została stela. Co roku, 12 maja, w Dzień Pamięci żydowskiej gminy Iwie, do staniewickiego lasu przyjeżdżają Żydzi,

którzy zbierają się na wspólną modlitwę żałobną. W 1989 r. w Staniewiczach utworzono miejsce pamięci. Na pomniku wyryto słowa poety Aarona Wergelisa. W 1994 r. wystawiono w tym miejscu spektakl wyreżyserowany przez amerykańską baletnicę, choreografkę i reżyserkę Tamar Rogoff, której dziadek wyjechał z Iwia w 1911 r.

Korzenie ❡ Po wojnie w Iwiu mieszkało sześć rodzin żydowskich, w jednej z nich wychowała się **Tamara Borodacz (Koszczer)**, wieloletnia dyrektorka szkoły w mieście Lida, która obecnie mieszka w Izraelu. Jest autorką międzynarodowego projektu „Korzenie" i zajmuje się organizacją podróży Żydów wywodzących się z Białorusi, do miejsc, w których mieszkały i ginęły ich rodziny. Przez 25 lat w wyprawach organizowanych w ramach projektu „Korzenie" wzięło udział 2,5 tys. osób.

A Hebrajska inskrypcja na jednym z domów w centrum miasta, 2011, fot.Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Meczet w Iwiu, 2011, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Ja, Tamara Koszczer-Borodacz, urodzona w Iwiu w 1949 r., 4 lata po zwycięstwie, w dużej i szczęśliwej rodzinie. Byłam najmłodsza wśród dzieci i najbardziej dociekliwa. Pytałam ojca o przedwojenne j żydowskie Iwie, kto gdzie mieszkał, jak to się stało, że domy stoją, a ludzie żyjący w nich wcześniej nie żyją. Opowiadał mi o pięciu szkołach, dwóch teatrach, o jesziwie, orkiestrze strażackiej, rzemieślnikach i małych sklepach, wyśmienitych potrawach żydowskich, o wiatraku Nachimowskiego i doktorze Małalide, swojej rodzinie i sąsiadach. […] *Dzieci urodzone po II wojnie światowej w rodzinach żydowskich, dziwnie reagowały na cudze święta: wystrojeni katolicy w niedzielę chodzili do kościoła, w piątki Tatarzy modlili się w meczecie, który znajdował się na końcu mojej ul. Radzieckiej, tzw. obywatele radzieccy szli do klubu – gdzie kiedyś znajdowała się synagoga – w której obchodzili radzieckie święta. Tylko sześć rodzin żydowskich wróciło po wojnie do Iwia. Nie miały gdzie obchodzić swoich świąt. Nie miały też z kim.* […] *Długo nazywałam iwiejskich Żydów wujkami, szczerze myśląc, że oni – to bracia mojego ojca – Moiseja Koszczera.* […] *Będąc dzieckiem, do piątego roku życia myślałam, że 12 maja to żydowskie święto. Rodzice ubierali nas, wsadzali nas do bryczki lub do „samochodu ciężarowego" – jedynego w powojennym Iwiu, i jechaliśmy lub szliśmy na piechotę do lasu. Jednak dorośli z jakiegoś powodu brali ze sobą łopaty i grabie. Zbierali się tam Żydzi Iwia, szczęśliwa część tych, którzy cudem ocaleli w ogniu wojny, na froncie i jako*

A Pomnik jedności wyznań Iwiejszczyzny, 2015, fot.Ina Sorkina

B Tablica pamiątkowa na miejscu masowej mogiły ofiar Zagłady w lesie Staniewicze, 2011, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

partyzanci, w ewakuacji czy przypadkowo ocaleli po próbie zagłady 12 maja 1942 r. W umyśle dziecka nie mógł ułożyć się całościowy obraz: płaczący ludzie, grabiący i zakopujący jakieś dołki, z których czasem wyglądały dziecięce buty, zabawki, kości – to okoliczni mieszkańcy szperali w dołkach z ciałami poległych w poszukiwaniu złotych zębów i złotych rzeczy. […] *Goszczono nas chlebem i solą w muzeach, szkołach, urzędach miast i wsiach. Spotykaliśmy się z przedstawicielami władz oraz dziennikarzami, radiem i telewizją, lokalnymi mieszkańcami, społecznością żydowską, z katolikami i prawosławnymi, grupami folklorystycznymi i muzycznymi. Śpiewaliśmy przy ognisku pieśni partyzanckie, piliśmy wódkę, paliliśmy świece na żydowskich upamiętnieniach, odmawialiśmy kadisz, płakaliśmy i szukaliśmy napisów na pokrytych chwastami i mchem grobach. Ludzie, którzy przeżyli wojnę opowiadali przywiezionym dorosłym, dzieciom i wnukom historię swojej rodziny, swojego miasteczka, swojego narodu. Po takich podróżach bardziej się rozumieli.* […] *Świece szabatowe zostały zapalone, zabrzmiał kadisz, ale nadal nie ma odpowiedzi, dlaczego w jeden słoneczny majowy dzień zniknęło całe żydowskie miasteczko – Iwie, jak tysiące innych małych miasteczek w Europie Wsch. Nie ma odpowiedzi, dlaczego w domach inni ludzie rozpalają ogień, dlaczego tylko groby drogich dla naszego serca ludzi pozostały nam w spadku.* ¶ Tamara Borodacz (Koszczer), *Zobaczyć Iwie i umrzeć*, 2015, wspomnienie napisane dla projektu Shtetl Routes, zbiory Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN"

W 2012 r. w mieście odsłonięto **pomnik na cześć przyjaźni i jedności wyznań Iwiejszczyzny** – katolików, prawosławnych, muzułmanów i żydów. W mieście działa również **Muzeum Kultur Narodowych**, jedyne

w Republice Białorusi tego typu muzeum, którego stała ekspozycja poświęcona jest historii i kulturze wielonarodowego miasteczka. Jedna z sal w muzeum opowiada o kulturze żydowskiej.

IWIE

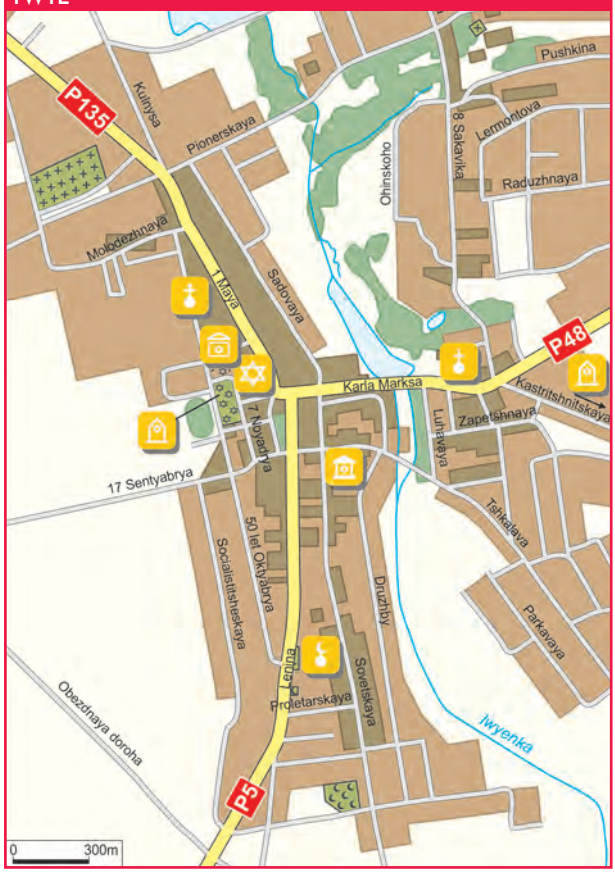

Dawny **kompleks synagogalny** – synagoga główna i dwa bejt ha-midrasze (koniec XIX w. – pocz. XX w.), ul. 1 Maja 11 ¶ **Iwiejskie Muzeum Kultur Narodowych**, ul. 17 Września 6; tel. +375 159 526 896; e-mail: ivye-museum@tut.by ¶ **Kościół św. św. Piotra i Pawła** (XV–XVII w.), ul. Karla Marksa ¶ **Meczet** (1884), w okresie sowieckim był jedyną na Białorusi działająca świątynią muzułmańską, ul. Sawieckaja 76 ¶ **Cmentarz tatarski**, ul. Sawieckaja ¶ **Kaplica św. Barbary** (1. poł. XIX w.) ¶ **Cerkiew św. Gabriela Zabłudowskiego** (1994–1995), ul. 1 Maja ¶ **Wiatrak wodny** (XIX w. – pocz. XX w.) ¶ Elementy **miejskiej zabudowy** końca XIX w. i pocz. XX w. ¶ Fragmenty **parku** (XIX w.)

Warto zobaczyć

Okolice

Lipniszki (15 km): cmentarz żydowski; kościół św. Kazimierza (XIX/XX w.); zespół dworsko-parkowy z zachowaną oficyną ¶ **Traby** (30 km): dawne domy żydowskie (pocz. XX w.), m.in. dom rabina; judaika w przyszkolnym muzeum; cmentarz z ok. 100 macewami; kościół Narodzenia NMP (1900–1905); cerkiew św. św. Piotra i Pawła ¶ **Lida** (42 km): zamek Giedymina (XIV w.); kościół Podwyższenia Krzyża św. (1770); kościół pijarów, obecnie cerkiew św. Michała Archanioła; pozostałości klasztoru z kolegium pijarskim; drewniany kościół na Słobódce (lata 30. XX w.); cmentarz żydowski, cmentarz katolicki (1797); koszary 77. pułku piechoty; browar (1876); budynek Gimnazjum im. hetmana Karola Chodkiewicza (1929)

Nowogródek

biał. Навагрудак, jid. נאָווערעדאָק

Nowa karczma nie była ciekawa z pozoru.
Stara, wedle dawnego zbudowana wzoru
Który był wymyślony od tyryjskich cieśli
A potem go Żydowie po świecie roznieśli
Rodzaj architektury obcym budowniczym
Wcale nieznany; my go od Żydów dziedziczym.
Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Paryż 1834

Kolebka białoruskiej państwowości ¶ Pierwsza osada w miejscu obecnego Nowogródka powstała ok. X w., a pierwsze wzmianki o niej w źródłach pisemnych pochodzą z 1044 r. Zewnętrzne zagrożenia ze strony krzyżowców, Mongołów i Tatarów doprowadziły do połączenia Księstwa Nowogródzkiego z sąsiednią Litwą w jedno państwo – Wielkie Księstwo Litewskie, co dało miastu honorowy tytuł jednej z rezydencji Wielkich Książąt Litewskich. O jego randze świadczy nowogródzki zamek z siedmioma wieżami, kiedyś uważany za najmocniejszą budowlę fortyfikacyjną na ziemiach białoruskich, którego budowa trwała od XIII w. do pocz. XVI w. Obecnie po dawnej wielkości pozostały ruiny trzech wież, wały ziemne oraz głęboka fosa. ¶ W XIV w. Nowogródek był też stolicą prawosławnej metropolii litewskiej. A od 1581 r. do 1775 r. zbierał się tu Trybunał Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Żydzi z Nowogródka ¶ Pod koniec XIV w. i na pocz. XV w. Wielki Książę Litewski Witold osiedlił w Nowogródku i jego okolicach Tatarów. Od XVI w. nieodłączną częścią miasta stała się gmina żydowska – aktywny uczestnik społeczno-ekonomicznego i duchowego życia Nowogródka. Pierwsze wzmianki o społeczności żydowskiej w Nowogródku pochodzą z 1529 r. ¶ Inwentarz z lat 60. XVI w. zawiera informację, że nowogródzkim Żydom – w zamian za spełnianie miejskich obowiązków – wydzielono 20 placów miejskich (działek) i dwa sklepy w „szeregu miejskim między chrześcijanami". W 1636 r., zgodnie z rozporządzeniem Władysława IV Wazy, dla ochrony miasta przed pożarami, ludności żydowskiej pozwalano budować domy i sklepy kamienne, a w 1646 r. wydano pozwolenie na określone swobody – do posiadania domów, działek, sklepów, do prawa handlu, do budowy obiektów religijnych i cmentarzy.

Synagoga ¶ W 1648 r. wzniesiono w Nowogródku kamienną synagogę, która stanęła w miejscu starszej bóżnicy drewnianej. Oprócz synagogi funkcjonowały w Nowogródku domy modlitewne. Przykładowo, w 1861 r. w mieście zarejestrowano cztery drewniane i sześć murowanych

A Ruiny zamku w Nowogródku, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Rynek w Nowogródku, pocz. XX w., zbiory Instytutu Sztuki PAN

bejt ha-midraszy. ¶ Synagoga działała nieprzerwanie do II wojny światowej. Po wojnie w budynku synagogi urządzono magazyn, a na pocz. lat 60. XX w. w ramach walki z religią budynek został rozebrany. ¶ Wśród rabinów Nowogródka warto wymienić Szmula Wilnera, Izraela ben Jehudę, słowem i pismem zaciekle zwalczającego chasydyzm, a także Dawida ben Mosze (1778–1838), autora znanej w całej Litwie księgi *Galia Masechet*. Jego następcą został pochodzący z lokalnej społeczności rabin Aleksander Zyskind Harkawi, który piastował stanowisko do 1850 r. Po nim kolejnym rabinem był sławny znawca Tory, Icchok Elchanan Spektor.

Wnętrze synagogi w Nowogródku, widok na aron ha-kodesz, 1920–1930, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Stosunki chrześcijańsko-żydowskie ¶ Liczebność gminy żydowskiej wzrosła na tyle, że w XVII w. i XVIII w. Żydzi zaczęli osiedlać się poza specjalnie wydzielonymi dla nich rejonami miasta, nabywając ziemię od mieszczan – chrześcijan. Oprócz tego, żydowscy kupcy mieszkali w jurydyce księcia Radziwiłła (obecnie ulice: Mińska, L. Seczko, 1. Maja). ¶ O dość skomplikowanych stosunkach między Żydami a ludnością chrześcijańską Nowogródka świadczą odzwierciedlone w dokumentach starania chrześcijan o to, żeby miejskie stragany ratuszowe nie były oddawane Żydom lub żeby Żydzi, na równi z innymi mieszkańcami, wypełniali obowiązki związane z przepisami przeciwpożarowymi. W 1652 r. na prośbę nowogrodzkiego magistratu wydano przywilej Króla Polskiego i Wielkiego Księcia Litewskiego Jana Kazimierza Wazy na odbudowanie Nowogródka (ratusz, sklepy, piekarnie, jatki, domy) po pożarze. W przywileju tym zawarto zakaz nabywania nieruchomości w mieście przez Żydów. W 1724 r. na mocy uniwersału wydanego w województwie nowogródzkim zabroniono Żydom i Tatarom najmować do pracy chrześcijan.

Kiedy 23 sierpnia 1784 r. Nowogródek odwiedził król Rzeczypospolitej Stanisław August Poniatowski, jako pierwsi witali go Żydzi ze świecami, następnie cechy pod kierownictwem landwójta, który wygłosił mowę na cześć króla i oddał monarsze klucze miejskie. Wieczorem w mieście zorganizowano „iluminację" na ratuszu, kościołach, synagodze, domach miejskich. Na cześć przyjazdu monarchy do Nowogródka odbywały się bale.

Życie ekonomiczne ¶ W 1799 r. w Nowogrodku zostały zatwierdzone jarmarki kontraktowe: 19–23 marca i w dziesiątym tygodniu po Wielkanocy, gromadzące ponad 1 tys. osób. Handlowano jedwabnymi i lnianymi tkaninami, naczyniami, bakaliami, rybami. Wśród wyrobów zagranicznych można było spotkać herbatę oraz turecką tabakę. Szczególne miejsce było wyznaczone dla hurtowej sprzedaży chleba, wódki, wełny i smoły. Według wspomnień urodzonego w Nowogródku Jana Bułhaka, białoruskiego i polskiego fotografa, „kontrakty gromadziły wszystkich okolicznych właścicieli ziemskich, chłopów, a także kupców i handlarzy z najbardziej odległych zakątków kraju. Zjazd był tak liczny i wspaniały […], że na kontrakty przyjechał nawet teatr z Wilna […] i Nowogródek stawał się prawdziwą stolicą". Kontrakty były

sprzyjającym czasem dla zapoznawania się młodych ludzi ze sobą i wstąpienia w związek małżeński. Rodzice specjalnie wysyłali swoich synów na kontrakty, ponieważ wiedzieli, że tam zbierała się okoliczna elita. Kontrakty cieszyły się dużym powodzeniem do 1863 r. ¶ W 1. poł. XIX w. zmieniła się lokalizacja głównego osiedla żydowskiego w Nowogródku. W 1825 r. Żydzi mieszkali na Rynku, ulicach: Zamkowej, Kowalskiej, Trojeckiej, Sienieżyckiej, Walewskiej, Żydowskiej, Słonimskiej, Franciszkańskiej, Szkolny Dwór, Woskriesieńskiej, Bazyliańskiej, Przesiek oraz w zaułkach Wójtowszczyzna i Racewlanskim. Na początku stulecia zdecydowana większość domów żydowskich znajdowała się przy ul. Żydowskiej (30 budynków) i Walewskiej (41 budynków; współczesnie ul. Sowiecka i ul. Lenina). Przy ulicach: Kowalskiej, Trojeckiej, Słonimskiej, Woskriesieńskiej i Przesiek mieszkali zarówno Żydzi, jak i chrześcijanie. Sklepy żydowskie mieściły się w halach targowych na Rynku. ¶ W handlowo-przemysłowym Nowogródku prym wiedli Żydzi. W 1860 r. w mieście powstała fabryka kafli G. Lejtnekera, który zyskał szeroką sławę po tym, jak w 1882 r. na ogólnorosyjskiej wystawie jego produkty zostały odznaczone brązowym medalem. W 1893 r. Zalman Hirsz Szlomowicz otworzył zakład tekstylny, wyposażony w maszynę parową o sile 214 koni. Pod koniec XIX w. i na pocz. XX w. w Nowogródku działały: wiatrak parowy, cegielnia, wytwórnia naczyń glinianych, dwa zakłady produkujące garnki i kafle, dwie gorzelnie. Żydowscy przedsiębiorcy prowadzili m.in. apteki, łaźnie, hotel, studia fotograficzne, salon fryzjerski, kancelarię notarialną. Działał też szpital. Przyjezdni mogli zatrzymać się w jednym z trzech hoteli: Europejskim, Warszawskim lub Petersburskim. Według spisu powszechnego z 1897 r. Nowogródek liczył 7887 mieszkańców, których językiem ojczystym był: żydowski – 4992, białoruski – 1676, tatarski – 475, polski – 401, rosyjski – 319, ukraiński – 16, niemiecki – 5 osób.

A

B

A Synagoga w Nowogródku, 1920–1930, zbiory Instytutu Sztuki PAN

B Hale targowe na rynku w Nowogródku, ok. 1916, zbiory Biblioteki Narodowej (www.polona.pl)

Stolica województwa ¶ W okresie międzywojennym Nowogródek został stolicą województwa w II Rzeczypospolitej Polskiej. W 1935 r. w mieście było 9567 mieszkańców, 1055 domów, dwa kościoły, dwie cerkwie, trzy synagogi, meczet, polskie i białoruskie gimnazjum, dwa szpitale.

Liczba miejsc, gdzie mogli zatrzymać się przyjezdni, wzrosła. Wybudowano hotele: „Europa", „Paryż" (na ul. Zamkowej), „Szwajcaria" (niedaleko Góry Zamkowej), „Targowy" (ul. Kościelna), „Brazylia" (ul. Mickiewicza), „Italia", „Wileński" (ul. Piłsudskiego). We wspomnieniach Stanisława Czajewicza, który odwiedził Nowogródek podczas podróży z przyjaciółmi po miejscach związanych z życiem Adama Mickiewicza, znaleźć można informację, że najstarsza restauracja miasta, prowadzona przez Liponera, oferowała ogromny wybór świeżo przygotowywanych dań i wysoki poziom obsługi (kelnerki były ubrane w ciemne sukienki, białe czepki i fartuchy). Ów pamiętnikarz zaznacza, że nawet wojewódzkie kasyno nie miało tak eleganckiej obsługi.

Alexander Harkavy (1863–1939) – lingwista i pisarz. W Nowogródku otrzymał tradycyjne wykształcenie żydowskie, w 1879 r. podjął pracę w drukarni w Wilnie. Po fali pogromów w Cesarstwie Rosyjskim (1881) wyemigrował do USA, gdzie rozwinęła się jego kariera twórcza. *English Teacher* (ang. Nauczyciel angielskiego, 1891), podręcznik do języka angielskiego jego autorstwa, został wydany w nakładzie 100 tys. egzemplarzy. ¶ Harkavy zajmował się tłumaczeniem na język hebrajski utworów klasyków europejskich, np. *Don Kichot*, pisał książki o historii i kulturze Ameryki, wykładał język jidysz i nauki społeczne w instytucjach naukowych Nowego Jorku. Za najbardziej znaczące osiągnięcie uczonego uważa się wydanie słowników: angielsko-jidysz i jidysz-angielski (40 tys. słów, 22 wydania) oraz jidysz-angielsko-hebrajskiego (1925). ¶ Świat nowogrodzkiego sztetla i jego mieszkańców można sobie wyobrazić i zrozumieć dzięki filmowi *Nowogródek. 1931 rok*, nakręconemu przez warszawskie studio Zenit, na cześć przyjazdu Aleksandra Harkavy z USA do Nowogródka.

Życie kulturalne i edukacja ¶

Dziewczęta z rodzin żydowskich na pocz. XX w. uczyły się w czteroletnim gimnazjum E.W. Kudriawcewej-Mele. Gazeta „Nasza Niwa" z 17 marca 1910 r. informowała, że „uczy się tam połowa dziewcząt żydowskich, a połowa – wiejskich białoruskich". Absolwentki gimnazjum często zostawały nauczycielkami. ¶ W 1919 r. została założona siedmioklasowa szkoła hebrajska, przyłączona do sieci szkół Tarbut. Funkcjonowała też szkoła religijna Szlomy Wolfowicza, która z czasem stała się częścią sieci szkół Mizrachi. W mieście było też kilka chederów. ¶ Z dwóch żydowskich bibliotek Nowogródka – jedna działała przy związkach zawodowych, a druga, publiczna, dysponowała księgozbiorem ponad 300 tomów literatury w językach jidysz, hebrajskim, polskim i rosyjskim. W latach 30. XX w. w mieście wychodziły dwie gazety w języku jidysz: „Nowogrodker Lebn" (jid. Życie Nowogródka) i „Nowogrodker Woch" (jid. Nowogródzki Tydzień).

> *Nowogrodzka jesziwa była szczególna; takich, jak ona, było mało. To była instytucja [nurtu] musar, co oznaczało, że koncentrowała się mniej na przygotowaniu*

swoich studentów jako przyszłych rabinów, niż na poświęceniu się ofiarnej służbie Bogu. ¶ Dawid Zager (jeden ze studentów jesziwy), *Beczka*.

Jesziwa ¶ Ważne miejsce wśród żydowskich szkół wyższych zajmowała jesziwa założona w 1896 r. przez rabina Josefa Juzla Horowica. („Staruszek z Nowogródka"; ok. 1848–1920). Należała do moralno-etycznego nurtu musar (hebr. moralność), który na pierwszym miejscu stawiał wychowanie w duchu religijnego rygoru i ascetyzmu. ¶ Kiedy rozpoczęła się II wojna światowa, nowogródzka jesziwa została przeniesiona do Wilna, dzięki czemu części studentom udało się uciec i uniknąć tragicznego losu. Otrzymawszy japońskie wizy tranzytowe wydane przez japońskiego konsula Chiune Sugiharę, koleją transsyberyjską przedostali się oni przez Władywostok do Kobe. Stamtąd po jakimś czasie część studentów wyjechała do USA, część do Izraela, część – do Wielkiej Brytanii. Obecnie nowogrodzkie jesziwy, nazwane *Bejt Josef* (hebr. Dom Josefa) – na cześć Josefa Jozla, kontynuują swoją działalność w Nowym Jorku (Brooklyn), Jerozolimie i Londynie. Konsulowi Chiune Sugiharze nadano tytuł Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata. ¶ Rabin Awi Szafran, którego ojciec, Symcha Szafran, był wśród studentów nowogrodzkiej jesziwy zesłanych przez władze sowieckie na Syberię, po tym jak ci zajęli Wilno, wydał płytę, na której zostały odtworzone pieśni w jidysz w wykonaniu uczniów jesziwy (nagranie powstało przed II wojną światową).

> *Słuchając, jak śpiewają studenci nowogródzkiej jesziwy, i wiedząc z opowiadań ojca, jak bardzo surowy był dla nich los, za każdym razem byłem porażony optymistyczną siłą ich pieśni. I nie mogłem zrozumieć, skąd ci młodzi ludzie czerpali tak beztroskie uduchowienie, tę radość życia, którą przepełniał każdy wydawany przez nich dźwięk.* […] *Dopiero po kilku latach mogłem odnaleźć odpowiedź na to pytanie.* […] *Siła duchowa uczniów nowogrodzkiej jesziwy rosła i wzmacniała się dzięki ich niewzruszonej wierze w Najwyższego. Nie odstraszała ich marność ludzkiego życia. Życiowe trudności, prześladowania i nagonki były dla nich sprawdzianem stałości w dążeniu do wypełnienia Woli Stwórcy, niesienia światu światła Jego Tory…* ¶ Awi Szafran, *Fire, Ice, Air. A Polish Jew's Memoir of Yeshiva, Siberia, America* (ang. Ogień, lód, powietrze. Wspomnienia polskiego Żyda z jesziwy, Syberii, Ameryki), Baltimore 2012

II wojna światowa i Zagłada

¶ 18 września 1939 r. do Nowogródka weszły oddziały Armii Czerwonej. Władza sowiecka upaństwowiła prywatne przedsiębiorstwa i organizacje, a szkoły żydowskie zostały połączone w jedną szkołę dziesięcioletnią z jidysz jako językiem wykładowym. Część mieszkańców miasta została deportowana do Kazachstanu lub na Syberię. ¶ Na pocz. lipca 1941 r., po rozpoczęciu okupacji niemieckiej, naziści rozpoczęli prześladowania ludności żydowskiej, zatwierdzone nakazem ograniczenia praw Żydów z 26 września 1941 r. Żydzi byli odtąd zobowiązani nosić żółtą gwiazdę na piersi i na plecach. Zabroniono im wyjeżdżać bez oficjalnego pozwolenia,

Drewniany budynek szkoły żydowskiej w Nowogródku, 1918–1939, zbiory Instytutu Sztuki PAN

zajmować się handlem, przychodzić na rynek, kontaktować się ludnością chrześcijańską itp. Zimą 1941 r. nastąpiło kilka etapów selekcji, podczas której po zadaniu dwóch formalnych pytań o zawód i liczbę dzieci, ok. 1,5 tys. osób zostało wysłanych do nowogrodzkiego getta na Przesieku, gdzie zmuszano ich do pracy na rzecz administracji niemieckiej. Pozostali byli wywożeni do wsi Skrzydlewo i rozstrzeliwani. Zamordowano wtedy od 4 tys. do 5,1 tys. osób. 7 sierpnia 1942 r. 36. estoński batalion policyjny przeprowadził drugą akcję likwidacyjną, podczas której 4 tys. Żydów wywieziono z getta i rozstrzelano w okolicy wsi Litówka (2 km od miasta). W przeddzień tej akcji 500 osób – wykwalifikowanych specjalistów zostało przesiedlonych do nowo utworzonego obozu pracy przy ul.Korelickiej (obecnie ul. Mińska). 4 lutego 1943 r. podczas ostatecznej likwidacji getta na Przesieku rozstrzelano kolejnych kilkaset osób, a 7 maja 1943 r. odbyła się ostatnia, czwarta akcja – zamordowano wtedy 250–370 osób z obozu pracy. ¶ W 1943 r. doszło do masowej ucieczki z obozu pracy przy ul.Korelickiej. Po wykopaniu podziemnego tunelu liczącego ok. 200 m długości, 26 września 1943 r. obóz opuściło ok. 250 osób. Część uciekinierów została pojmana podczas obławy i rozstrzelana na miejscu. Ok. 150 osób dostało się do lasu i poszerzyło szeregi partyzantów.

Fragment ekspozycji Muzeum Żydowskiego Oporu w Nowogródku, 2015, fot. Agata Radkowska

MUZEUM ŻYDOWSKIEGO OPORU ¶ W 2007 r. na terenie nowogródzkiego Liceum Rolniczego (ul. Mińska 64–66) w budynku dawnego baraku, z którego odbyła się ucieczka, otworzono jedyne na świecie Muzeum Żydowskiego Oporu. Autorami projektu ekspozycji byli Tamara Vershitskaya, ówczesna dyrektorka Nowogródzkiego Muzeum Historyczno-Krajoznawczego, i Jack Kagan, jeden z ocalałych uczestników ucieczki z getta.

Partyzancki oddział braci Bielskich ¶ Uciekinierom z getta w Nowogródku udało się uratować dzięki żydowskiemu oddziałowi

partyzanckiemu, utworzonemu przez braci Bielskich w okolicach Nowogródka. Tewie, Asael i Aleksander (Zus) Bielscy zorganizowali pierwszy rodzinny obóz partyzancki na pocz. lata 1942 r., w 1944 r. przemianowany na oddział imienia Kalinina. Liczący 1230 osób oddział Tewiego wszedł do historii ruchu partyzanckiego jako najliczniejszy żydowski oddział partyzancki na terytorium Europy. ¶ Baza oddziału wyglądała jak miasto, w którym 20 mieszkalnych ziemianek zostało zbudowanych w dwóch rzędach wzdłuż głównej ulicy. W centrum znajdował się sztab, pracownie i plac zbiórek. Ziemianki były ponumerowane, zamieszkiwano je zgodnie z pozycją społeczną. W każdej zamieszkiwało ok. 40 osób. W szpitalu i na oddziale zakaźnym dla chorych na tyfus pracowało 27 lekarzy, pielęgniarek oraz dentysta. Zegarmistrze zajmowali się naprawą broni palnej, 18 krawców naprawiało odzież, szyło z płótna bieliznę; 20 szewców naprawiało i szyło obuwie ze skóry wyprawianej w garbarni, która służyła także jako synagoga. Kowale podkuwali konie i przygotowywali elementy niezbędne do naprawy broni. Piekarnia wypiekała kilka gatunków chleba, masarnia produkowała kiełbasę i wędlinę. W obozie funkcjonowała, szkoła, łaźnia, mydlarnia i zakład fryzjerski. Było także więzienie. ¶ W 1944 r. Asael wraz z częścią oddziału wstąpił do Armii Czerwonej i zginął w Malborku tuż przed zakończeniem wojny. Tewie i Zus Bielscy emigrowali najpierw do Palestyny, a następnie w 1955 r. przeprowadzili się do USA i zamieszkali w Nowym Jorku. ¶ W 1986 r. uratowani przez braci Bielskich ludzie zorganizowali bankiet na ich cześć w hotelu Hilton w Nowym Jorku. 600 osób na stojąco powitało brawami 80-letniego Tewiego Bielskiego (1906–1986, pochowany z honorami wojskowymi na Wzgórzu Herzla w Jerozolimie). ¶ Historię braci Bielskich opisała prof. Nechama Tec w książce *Defiance* (ang. Opór 1994, pol. wyd. 2014), na jej podstawie nakręcono w 2008 r. film o tym samym tytule w reżyserii Edwarda Zwicka.

A Widok z cmentarza żydowskiego w Nowogródku, 2015, fot. Tal Schwartz, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Pomnik Adama Mickiewicza w Nowogródku, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Miejsca pamięci ¶ Łącznie podczas okupacji w Nowogródku zamordowano ok. 11 tys. Żydów. Holokaust przeżyło ok. 600 osób (co stanowi 10% przedwojennej gminy żydowskiej Nowogródka). Większość z nich wyemigrowała do

Karczma Rzym przy placu Lenina w Nowogródku, 2014, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Izraela i USA. Obecnie w Nowogródku mieszka niewielka grupa Żydów, jednak w mieście nie działa żadna żydowska organizacja. ¶ W latach 60. XX w. w miejscach egzekucji ustawiono pomniki upamiętniające śmierć obywateli sowieckich. W latach 90. XX w. na miejscach masowych rozstrzeliwań ludności żydowskiej, z inicjatywy i ze środków Jacka Kagana, ustawiono pomniki informujące o narodowości poległych. Jeden z nich znajduje się w pobliżu wsi Skrzydlewo (1995), drugi – w odległości 2 km od miasta, przed wsią Litówka (1993), trzeci – na końcu ul. Mińskiej (1993) na miejscu ostatniej masowej zbrodni, która miała miejsce 7 maja 1943 r. Na wszystkich pomnikach znajduje się tekst w języku białoruskim, angielskim i hebrajskim.

Cmentarz ¶ W Nowogródku zachował się cmentarz żydowski, który znajduje się na rozległym, wysokim wzgórzu przy ul. Sadowy Pierieułok, w pobliżu cmentarza muzułmańskiego. Na cmentarzu zachowało się ok. 700 nagrobków, wśród których najstarszy pochodzi z XVIII w.

MIASTO ADAMA MICKIEWICZA ¶ Nowogródek był miejscem dzieciństwa wielkiego polsko-białorusko-litewskiego poety, publicysty, krzewiciela oświaty i działacza społecznego Adama Mickiewicza (1798–1855). W latach 1924–1931 na cześć Adama Mickiewicza usypano Kopiec Nieśmiertelności. W 1938 r. otwarto muzeum poety. W 1992 r. ustawiono jego pomnik (autorstwa rzeźbiarza W. Januszkiewicza). ¶ Mickiewicz występował przeciwko antysemityzmowi i wyrażał solidarność z Żydami. W swoim *Składzie zasad* (1848) pisał: „Izraelowi bratu starszemu uszanowanie, braterstwo i pomoc". W poemacie *Pan Tadeusz* (1834) jednym z głównych bohaterów jest cymbalista Jankiel, odmalowany jako tradycyjny Żyd, ale też polski patriota. Mickiewicz był przekonany, że związek Polaków i polskich Żydów doprowadzi do duchowego i materialnego odrodzenia kraju (jak kiedyś związek Polski z Litwą doprowadził do potęgi Rzeczypospolitej). ¶ Mickiewicz zaproponował podczas wojny krymskiej (1853–1856) zorganizowanie żydowskiego Legionu do walki z Rosją, na podobieństwo istniejącego już polskiego pułku generała Zamoyskiego oraz pułku kozackiego pod przywództwem Sadyka Paszy (właśc. Michał Czajkowski, 1804–1886). W 1855 r. Mickiewicz udał się do Stambułu, żeby przekonać władze tureckie do wsparcia Legionu żydowskiego. Tam zmarł, nie urzeczywistniając swoich zamiarów.

Warto zobaczyć

Zamek (XI–XVI w.) ¶ **Cerkiew św. św. Borysa i Gleba** (XII–XVII w.) ¶ **Kościół farny** (koniec XIV w. – 1712) ¶ **Kościół i klasztor franciszkanów** (1780), w 1846 r. przebudowany na cerkiew św. Mikołaja ¶ **Kościół dominikanów św. Michała** (1724) ¶ **Meczet** (1855) ¶ **Domy mieszkalne** (XIX w. i pocz. XX w.), ul. Zamkowa, pl. Lenina ¶ **Sukiennice** (1812) ¶ **Klasztor nazaretanek** (lata 30. XX w.) ¶ **Budynek Urzędu Wojewódzkiego** (lata 20. i 30. XX w.) ¶ **Budynek dawnego dworca kolejowego** (lata 20. XX w.) ¶ **Budynek banku** (lata 20. i 30. XX w.) ¶ **Góra Mendoga**, zgodnie z lokalną legendą miejsce pochówku księcia Mendoga; w XVIII w. i na pocz. XX w. w tym miejscu znajdował się cmentarz chrześcijański ¶ **Kopiec Adama Mickiewicza**, usypany w latach 1924–1931 ¶ **Nowogrodzkie Muzeum Historyczno-Krajoznawcze**, ul. Grodnieńska 2 ¶ **Muzeum Żydowskiego Oporu**, autorzy projektu: Tamara Vershitskaya, Jack Kagan ¶ **Dom-Muzeum Adama Mickiewicza**, ul. Lenina 1 ¶ **Pomniki:** Adama Mickiewicza, św. Elizeusza Ławryszewskiego, Jakuba Kołosy, Włodzimierza Wysockiego, Nieznanego Żołnierza, rodakom poległym w Afganistanie, pamiątkowy ¶ **Kamień prawa magdeburskiego** ustawiony w 2011 r. na cześć 500-lecia nadania Nowogrodkowi magdeburskiego prawa miejskiego

NOWOGRÓDEK

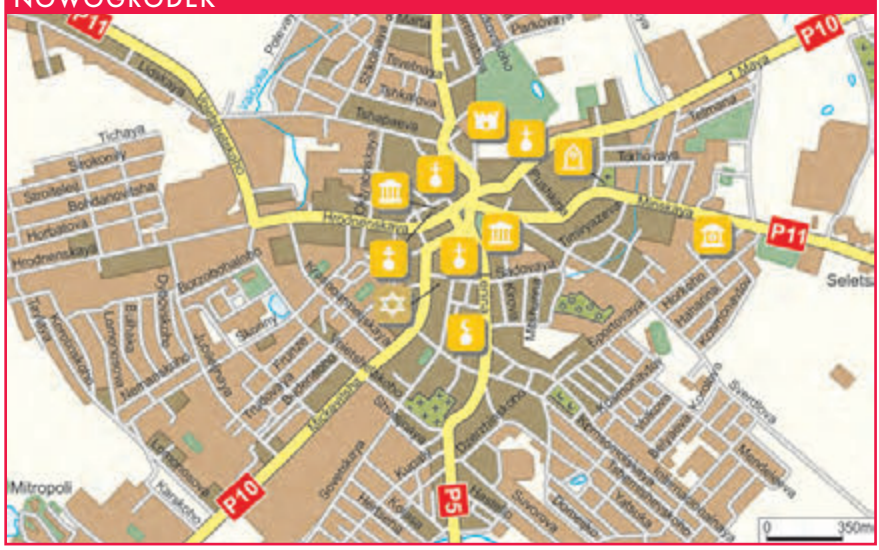

Okolice

Wsielub (15 km): dawna synagoga, cmentarz żydowski z pojedynczymi nagrobkami; kościół Jana Chrzciciela (XV w.); cerkiew św. Michała Archanioła; zespół dworsko-parkowy i kaplica grobowa O'Rourke'ów; zabudowa miasteczka (XIX/XX w.) ¶ **Korelicze** (24 km): kościół MB Nieustającej Pomocy; cerkiew św. św. Piotra i Pawła (1866); dwór gospodarczy; gorzelnia; cmentarz tatarski ¶ **Lubcz** (26 km): dawna synagoga (XIX w.); dawny cheder i mykwa; drewniane domy i sklepy (XIX w., XX w.); cmentarz żydowski; zamek Radziwiłłów (XVI/XVII w.); cerkiew św. Proroka Eliasza (1910); kościół przebudowany na dom mieszkalny ¶ **Delatycze** (32 km): dawna synagoga, obecnie szkoła (koniec XIX w.); pozostałości cmentarza żydowskiego; trzy drewniane domy pożydowskie przy Rynku (XIX/XX w.); cerkiew Podwyższenia Krzyża św. (1867)

Zdzięcioł

biał. Дзятлава, jid. זשעטל

Mówiono w języku jidysz, modlono się w języku hebrajskim, uczono się języka polskiego i rozmawiano w języku białoruskim ze swoimi sąsiadami, niebędącymi Żydami.

Bernard Piński, *Relacja ze zbiorów Instytutu Jad wa-Szem*

Zetel ¶ Pierwsze wzmianki o Zdzięciole pochodzą z poł. XV w. W tym czasie miejscowość wchodziła w skład województwa trockiego. Ok. 1492 r. Wielki Książę Kazimierz Jagiellończyk sfinansował budowę kościoła Zaśnięcia NMP. W 1498 r. Wielki Książę Aleksander przekazał gminę Zdziecel hetmanowi litewskiemu księciu Konstantemu Ostrogskiemu na wieczne posiadanie z prawem założenia miasteczka. Na pocz. XVI w. K. Ostrogski wybudował w miasteczku drewniany zamek obronny (w dokumentach określany jako dwór Zdzieteło). Ponadto Ostrogski wybudował w miasteczku drewnianą cerkiew. ¶ Zgodnie ze spisem z 1580 r. było tutaj 118 domów, rynek i pięć ulic. Na pocz. XVII w. Zdzięcioł przeszedł w panowanie magnackiego rodu Sapiehów. W latach 1624–1646 książę Sapieha wybudował w miasteczku kamienny kościół Wniebowzięcia Bogurodzicy, przy którym działał szpital. Od 1685 r. miasteczko znajdowało się we władaniu Radziwiłłów, którzy pod koniec XVII w. wybudowali dwupiętrowy pałac, zburzony w okresie wojny północnej (odbudowany w 1751 r. na miejscu zamku z XVI w.). ¶ W 1708 r. podczas wojny północnej w okolicach Zdzięcioła przez jakiś czas znajdowały się główne siły wojsk rosyjskich, w samym miasteczku przez tydzień był zakwaterowany car Piotr I, następnie miasteczko zajęli Szwedzi, którzy podpalili je razem z zamkiem. W 1784 r. było w mieście 186 domów, pięć ulic i trzy zaułki; działały trzy młyny, szkoła, szpital, łaźnia. W wyniku III rozbioru Rzeczypospolitej, w 1795 r. miasto znalazło się w granicach Imperium Rosyjskiego. Ponieważ w latach 1830–1831 ostatni właściciel miasteczka Stanisław Sołtan brał udział w powstaniu listopadowym, jego majątek został skonfiskowany i przeszedł na własność skarbu państwa. W pałacu i w budynkach gospodarczych umieszczono wojskowych. ¶ W 1866 r. w ramach akcji rusyfikacyjnej Zdzięcioł oficjalnie przemianowano na Dziatława. W dokumentach z czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego miasteczko nazywało się Zdziecel (Zdziacel, Zdietiel). W języku jidysz nie występuje dwuznak „dz", dlatego Żydzi nazywali miasteczko „Zetel".

Żydzi ze Zdzięcioła ¶ Początki gminy żydowskiej Zdzięcioła datuje się na koniec XVI w. W inwentarzu

Dzieci na rynku w Zdzięciole, ok. 1920, fot. Lejbowicz, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

posiadłości z 1580 r. wśród 10 właścicieli domostw na rynku wymieniony jest „Misan Żyd". Zgodnie z inwentarzem z 1699 r. w Zdzięciole było 126 domów, z czego 25 należało do Żydów. ¶ Oprócz ograniczającej polityki caratu, sytuację Żydów komplikowały działania wojenne i rekwizycje, a także częste pożary.

Zdzięcioł, tak jak i inne miasteczka zbudowane głównie z drewna, bardzo często płonął. Pożary miały miejsce w latach 1789, 1806, 1850, 1868, 1874, 1881, 1882, 1894 1897. Ogień w 1874 r. zniszczył synagogę, 211 domów mieszkalnych i 119 budynków gospodarczych, koszt zniszczeń wyniósł do 134 500 rubli. ¶ Przyczynami pożarów bywały również podpalenia. Od 7 do 21 kwietnia 1844 r. w Zdzięciole w wyniku podpaleń wybuchło osiem pożarów: w nocy z 7/8 kwietnia, tj. z piątku na sobotę zapalił się chlew Żyda Wolfa Wolsina, następnej nocy – chlew Żyda Wolfa Razważskiego, następnie chlew Lejzera Giercowskiego, szopa chłopa Michaiła Czuczejki, szopa chłopki wdowy Anny Grajewskiej. Podejrzani o podpalenia zostali aresztowani trzej żołnierze kwaterującej w miasteczku 5. konnej dywizji artylerii lekkiej, a także jeden chłop ze Zdzięcioła. ¶ W nocy z 19 na 20 października 1844 r. wybuchł pożar w Zaułku Kościelnym – spłonęła stajnia i spichlerz Abrama Lewina, strata – 423 ruble i 75 kopiejek. Żydzi ze Zdzięcioła w liczbie 35 osób wystąpili z prośbą, w której z powodu zubożenia społeczeństwa w wyniku pożarów prosili o udzielenie im ulg w płaceniu podatków oraz o zasiłek pieniężny dla odbudowania zniszczonych w pożarze domów. Władze gubernialne zdecydowały o przekazaniu drewna dla rodzin, których domy zostały zniszczone. Jednak decyzja ta pozostała niespełniona, ponieważ „najbliższe lasy Zdzięcioła nie były w stanie zaspokoić nawet potrzeb na materiał leśny chłopów państwowych".

Stopniowo liczba ludności żydowskiej w Zdzięciole wzrastała. Zgodnie z danymi statystycznymi pod koniec lat 60. XIX w. w Zdzięciole zamieszkiwało 1576 osób, wśród nich 1241 Żydów (78% całej ludności miasteczka, ale 100% zdzięciolskich kupców i mieszczan). ¶ W 2. poł. XIX w. i na pocz. XX w. sytuacja gospodarcza miasteczka uległa poprawie. W kalendarzu adresowym *Rosyjska księga przemysłu, rolnictwa i administracji* z 1900 r.

Członkowie kółka dramatycznego ARVI z orkiestrą, fotografia wykonana z okazji 10 rocznicy założenia, Zdzięcioł, 1927, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

wymieniono następujące przedsiębiorstwa należące do Żydów Zdzięcioła: miodosytnie, apteka, przedsiębiorstwa handlowe sprzedające bakalie, żelazo, skórę, towary manufakturowe, zboża i jaja. Ponadto, miasteczko słynęło z produkcji parkietu znanego pod nazwą „zdzięciolski".

Życie religijne ¶ Ze Zdzięcioła wywodzi się wielu sławnych rabinów i działaczy religijnych, wśród nich Chaim Rapoport (ok. 1700–1771), rabin w Zdzięciole w latach 1720–1729, późniejszy rabin we Lwowie; Jakow Kranc (1741–1824), który zasłynął jak Magid z Dubna; Israel Meir ha-Kohen Pupko (1838–1933), czyli sławny Chofec Chaim (od tytułu jego fudamentalnego dzieła), założyciel jesziwy w Raduniu; Cwi Josef Reznik (1841–1912), przełożony jesziwy w Suwałkach; jego syn Menachem Risikoff (1866–1960), autor wielu ksiąg i ortodoksyjny rabin nowojorskiego Brooklynu czy wreszcie Baruch Sorotzkin (1917–1979), przełożony jesziwy Telz w Cleveland (USA). ¶ W 1867 r. w miasteczku była jedna drewniana synagoga i cztery żydowskie domy modlitwy. Do czasów współczesnych zachował się budynek kamiennej synagogi z końca XIX w., który obecnie jest wykorzystywany przez straż pożarną. O dawnej funkcji budynku świadczy położenie okien na bocznych ścianach: jeden rząd dużych okien przechodził w dwa rzędy okien mniejszego rozmiaru (za przedsionkiem na pierwszym piętrze znajdowała się żeńska część synagogi – babiniec). Obok stała druga bóżnica, w czasach sowieckich na jej miejscu wybudowano bank.

Okres międzywojenny ¶ Od jesieni 1915 r. do grudnia 1918 r. Zdzięcioł był okupowany przez Niemców. Od marca 1918 r. znalazł się w granicach Białoruskiej Republiki Ludowej, a od 1919 r. był zajęty przez wojska polskie. Zgodnie z umową pokojową w Rydze w 1921 r., Zdzięcioł znalazł się w granicach II Rzeczypospolitej Polskiej i stał

się stolicą gminy powiatu nowogrodzkiego w województwie nowogrodzkim. ¶ W okresie międzywojennym Żydzi stanowili ok. 75% wszystkich mieszkańców miejscowości. W 1926 r. w miasteczku było ok. 3450 Żydów. Z 621 rodzin żydowskich 303 utrzymywały się dzięki rzemiosłu (głównie krawcy i szewcy), 210 rodzin – dzięki handlowi. W Zdzięciole funkcjonowały cztery młyny, trzy lokomobile, wytwarzające energię elektryczną i dostarczające prąd dla miasteczka. Na jeden dom przydzielono jedną żarówkę. Prąd był dostarczany do godziny 12 w nocy.

Rynek w Zdzięciole, przed 1934, fot. Jan Bułhak, zbiory Instytutu Sztuki PAN

Ludność miasteczka liczyła 6 tys. dusz, a wśród nich 4,5 tys. to byli Żydzi; pozostali to Białorusini i niewielu Polaków. Z instytucji kulturalnych w Zdzięciole istniała szkoła żydowska (ok. 100 dzieci i 6 nauczycieli), szkoła hebrajska (250 dzieci i 7 nauczycieli, gminna szkoła religijna dla ubogich dzieci Talmud-Tora (100 dzieci i 4 nauczycieli) założona jeszcze w 1909 r. Żydowskie dzieci chodziły też do szkoły powszechnej. Młodzież żydowska kontynuowała swoje wykształcenie w średnich szkołach w Grodnie, Lidzie lub Wilnie. W mieście działało stałe kino. Żydowskie kółko dramatyczne wystawiało przedstawienia. Była duża żydowska biblioteka. Z organizacji politycznych były partie syjonistyczne wszystkich kierunków, Aguda, Bund i tajna organizacja komunistyczna. […] *W Zdzięciole mieszkało wielu soferów. Pisali oni święte księgi, modlitwy i mezuzy dla Ameryki.* ¶ Liza Kaplińska, *Relacja nr 301/2092*, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. E. Ringelbluma w Warszawie

W 1921 r. założono szkołę z językiem wykładowym jidysz, w 1929 r. – szkołę Tarbut z językiem wykładowym hebrajskim. Funkcjonowały też tradycyjne chedery i Talmud-Tora.

Kiedy mój ojciec miał 6 lat, oddano go do jednej z czterech szkół Grzetla, która nazywała się Talmud-Tora, żydowskiej szkoły religijnej, w której uczono się również języka polskiego. […] *Oficjalne osoby, takie jak policja, sędziowie, administracja miasta, nie mówiły po żydowsku. W Talmud-Tora lekcje odbywały się w języku żydowskim, a przedmiotów niereligijnych nauczano w języku polskim. Przedmioty religijne wykładano w języku hebrajskim, ale były tłumaczone na język jidysz dla omawiania.* ¶ Bernard Piński, Relacja ze zbiorów Instytutu Jad wa-Szem

II wojna światowa i Zagłada ¶

Po zajęciu przez Armię Czerwoną, od września 1939 r. Zdzięcioł znajdował się w BSRR, gdzie 15 stycznia 1940 r. otrzymał oficjalny status osady typu miejskiego i był stolicą rejonu obwodu

A Zwój Tory. Ekspozycja szkolnego muzeum poświęcona Żydom Zdzięcioła, 2015, fot. Paweł Sańko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Pomnik na miejscu zbiorowej mogiły na cmentarzu żydowskim w Zdzięciole, 2015, fot. Monika Tarajko, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

baranowiczowskiego. ¶ 30 czerwca 1941 r. Zdzięcioł został zajęty przez wojska III Rzeszy. Wkrótce po przyjściu Niemców gminę żydowską Zdzięcioła poddawano stopniowo wprowadzanym represjom, miały miejsce aresztowania, nałożono przymus noszenia gwiazdy Dawida, przeprowadzano rozstrzeliwania inteligencji żydowskiej, utworzono Judenrat, zarządzono obowiązkowe oddanie kosztowności. 15 grudnia 1941 r. ok. 400 żydowskich robotników zostało deportowanych do getta w Dworcu. W grudniu 1941 r. w Zdzięciole powstała żydowska organizacja ruchu oporu. Jej członkowie próbowali zdobywać broń i amunicję, nawiązane zostały także kontakty z oddziałami partyzanckimi. 22 lutego 1942 r. władze okupacyjne wydały zarządzenie o utworzeniu w Zdzięciole getta, które zajęło teren wokół synagogi, a także ul. Lisogorską i ul. Słonimską. Na tym niewielkim terytorium zgromadzono 4,5 tys. osób. 30 kwietnia 1942 r. Niemcy, wspierani przez miejscową policję, przystąpili do wypędzania ludzi z domów i gromadzenia ich na Rynku. Osoby znalezione w kryjówkach oraz stawiające jakikolwiek opór były zabijane na miejscu. Spośród skoncentrowanych na Rynku ludzi Niemcy wybierali mężczyzn posiadających różne specjalizacje zawodowe. Pozostałych zaczęto wywozić do pobliskiego Lasu Kurpieszowskiego. W tym dniu zgładzono ok. 1,2 tys. osób. Ostatnia akcja eksterminacyjna miała miejsce 6 sierpnia 1942 r. Po selekcji ok. 200 młodych mężczyzn deportowano do Nowogródka. Pozostałych wyprowadzono na cmentarz żydowski. Tam ludzie zostali zmuszeni do wykopania sobie zbiorowej mogiły. W wyniku tej akcji zabito ok. 2 tys. osób. Społeczność żydowska Zdzięcioła przestała istnieć.

Miejsca pamięci ¶ W odległości 0,5 km na pn. od miasteczka na lewo od drogi na Nowogródek pochowano 2,8 tys. mieszkańców Zdzięcioła, zamordowanych przez nazistów w kwietniu 1942 r. (obelisk ustawiono w 1945 r.). Na płd. obrzeżach Zdzięcioła, na terenie cmentarza żydowskiego znajduje się zbiorowa mogiła, w której pochowano 3 tys. mieszkańców miasteczka, którzy zginęli z rąk nazistów w sierpniu 1942 r. (obelisk ustawiono w 1945 r.). W 2003 r. na pomniku przymocowano tablicę pamiątkową z gwiazdą Dawida oraz napisami w języku hebrajskim i polskim. ¶ Historia i kultura Żydów Zdzięcioła jest ukazana w szkolnym muzeum w gimnazjum w Zdzięciole.

Żydowskie cmentarze ¶ Stary cmentarz żydowski w Zdzięciole, znajdujący się obok synagogi, nie zachował się, a cały jego teren został zabudowany. Częściowo zachowany nowy cmentarz żydowski znajduje się w płd. części miasta. Ocalało jedynie kilkadziesiąt nagrobków o różnym stopniu zniszczenia. W 1997 r. dzięki staraniom Żydów pochodzących ze Zdzięcioła cmentarz ogrodzono betonowym murem. W 2006 r. dzięki fundacji Simona Marka Lazarusa na cmentarzu odsłonięto drugi pomnik na cześć 54 Żydów z Dworca zamordowanych tu w 1942 r.. „Wieczna pamięć ofiarom Holokaustu. Niech dusze ich będą związane w wieniec życia wiecznego".

ZDZIĘCIOŁ

Warto zobaczyć

Dawna **synagoga**, obecnie remiza straży pożarnej (koniec XIX w.) ¶ **Cmentarz żydowski** ¶ **Kościół Wniebowzięcia NMP** (1624–1646), ul. Lenina ¶ **Cerkiew Przemienienia Pańskiego** (XVIII w.), drewniana, ul. Peremogi ¶ **Pałac Zdzięciolski** (Radziwiłłów, Sołtanów) (XVIII w.), ul. Swierdłowa ¶ **Dwór rodu Domeyko Żybortowszczyzna** (początek XIX w.) ¶ **Zabudowa historyczna** (koniec XIX w. – początek XX w.) ¶ **Cmentarz chrześcijański** ¶ **Zdzięciolskie Muzeum Historyczno-Krajoznawcze** ¶ **Szkolne muzeum przy zdzięciolskim gimnazjum** (oddzielny pokój poświęcony jest historii wspólnoty żydowskiej Zdzięcioła)

Okolice

Kozłowszczyzna (22 km): cmentarz żydowski; pomnik na mogile ofiar Zagłady; młyn wodny (1859); kaplica grobowa Druckich-Lubeckich (1843); dwór gospodarczy Druckich-Lubeckich (XIX w.) ¶ **Dworec** (13 km): kościół św. Antoniego z Padwy; cerkiew Opieki MB ¶ **Nowojelnia** (13 km): pomnik ofiar Holokaustu przy stacji kolejowej; zabytkowa kolumna (XVIII w.); cerkiew Narodzenia NMP (1876–1879); kościół Najśw. Serca Pana Jezusa ¶ **Puszcza Lipiczańska**: rezerwat krajobrazowy

Raduń

biał. Радунь, jid. ראַדין

Raduń był cichym sztetlem z niskimi domkami, których słomiane dachy były czarne od pleśni, a malutkie okienka często były wykrzywione ze starości.

A. Rywkes, *Jesziwa Chofec Chaima*, w: *Lite* (jid. Litwa), Nowy Jork 1951

Początki ¶ W 1217 r. pojawia się wzmianka o Raduniu w kronice *Monumenta Germaniae Historica*. W 1387 r. Skirgiełło Olgierdowicz, jak wspomina dokument wystosowany doń przez polskiego króla i wielkiego księcia litewskiego Władysława Jagiełłę, otrzymał „gród Raduń i całą posiadłość wraz ze służbą, ludźmi i wioskami wraz z całym dobytkiem". W 1538 r. zgodnie ze spisem, w Raduniu znajdowało się 7 ulic, które prowadziły do rynku, 210 domów chrześcijan, 35 sklepów z piwem i 1 z wódką, 7 sklepów sprzedających miód. Żydom nie wolno było się osiedlać. W 1649 r. miastu nadano prawa magdeburskie. ¶ W 1795 r. Raduń znalazł się w granicach Imperium Rosyjskiego. W 1866 r. w miasteczku było 101 domów, 869 mieszkańców (361 katolików i 508 Żydów), drewniany kościół parafialny, synagoga, szkoła ludowa i urząd gminny. W 1885 r. zarejestrowano tu garbarnię, browar, 14 sklepów, 3 karczmy i 4 kuźnie. W każdy czwartek odbywały się targi.

Żydzi z Radunia ¶ Osiedlanie się Żydów w Raduniu było nielegalne aż do 2. poł. XVII w. Dopiero przywilej wystawiony w 1679 r. przez Jana III Sobieskiego pozwalał Żydom zamieszkać w miasteczku. W1765 r. społeczność żydowska Radunia i okolic liczyła 581 osób. W różnych okresach raz pozwalano im na osiedlenie się w Raduniu, a innym razem zabraniano, ale za każdym razem ludność żydowska powracała. Żydzi w Raduniu wybudowali synagogę, posyłali dzieci na naukę do chederu, zajmowali się handlem, dzierżawą, rzemiosłami i dobroczynnością. ¶ Z powodu braku rzeki w pobliżu Radunia, jedynym źródłem wody była ogólnodostępna studnia na niewielkim placu miejskim. Latem było to nie tylko źródło wody, lecz także miejsce ożywionych kontaktów, spotkań towarzyskich kobiet żydowskich, których dzieci pluskały się w pobliżu, a podjeżdżający chłopi, pozostawiwszy wozy, szli robić zakupy w sklepikach żydowskich. Wiosną i jesienią Raduń tonął w błocie, ponieważ w miasteczku nie było żadnej wybrukowanej uliczki. ¶ Perełką i dumą miejscowości była jesziwa, założona w XIX w. i przebudowana na pocz. XX w. Był to wysoki biały budynek z dużymi oknami i przestronnymi, jasnymi pokojami. Wspaniała jesziwa

przyciągała setki głodnych wiedzy Żydów z najróżniejszych zakątków Europy. Nowe osoby ubarwiały rytmiczne i czasami dość monotonne życie sztetla, a miejscowa ludność otrzymywała jeszcze jedno źródło dochodu od przyjezdnych studentów jesziwy.

Chofec Chaim i raduńska jesziwa ¶ Głośniej niż sława jesziwy raduńskiej wybrzmiewała chyba tylko sława jej założyciela – wybitnego talmudysty **Izraela Meira ha-Kohena Pupko** (1838–1933), znanego jako Chofec Chaim z Radunia. Był to właściwie tytuł jego książki opublikowanej anonimowo w 1873 roku w Wilnie. Była ona poświęcona prawom związanym z *laszon ha-ra* (złym językiem). Często wybitnych uczonych w Piśmie nazywano według tytułu ich najwybitniejszego dzieła. Tytuł *Chofec Chaim* (hebr. Ten, kto chce żyć) został zaczerpnięty z księgi Psalmów 34,14–15: „Kto jest ten człowiek, który żyć pragnie i miłuje dni swoje, i chce zaznać szczęścia? Uchroń język twój od zła i wargi twoje od mowy zdradliwej" (tłum. Czesław Miłosz). ¶ Izrael Meir Pupko był synem Arie Zeewa, uczonego i pobożnego Żyda, absolwenta wołożyńskiej jesziwy. Ojciec rozwijał w nim miłość do nauki już od dziecka i zabierał chłopca, już wtedy odznaczającego się zadziwiającą pamięcią, do Wilna, kiedy odwiedzał tamtejszych znawców Tory. Ożeniwszy się, Izrael Meir przeprowadził się do Radunia, gdzie kontynuował studia nad Torą, noce i dnie przesiadując w raduńskim bejt ha-midraszu. W 1869 r. utworzył w Raduniu jesziwę, znaną pod imieniem-pseudonimem jej założyciela. Wychowały się w niej setki uczonych w Piśmie, z których każdy

A

B

niósł w sobie cząsteczkę swojego wielkiego nauczyciela oraz pamięć o jego dobroci i oddaniu swoim uczniom. Izrael Meir odmówił przyjęcia pieniędzy za urząd rabinacki i utrzymywał się ze sklepiku prowadzonego przez jego żonę. Chofec Chaim zawsze pouczał swoich studentów, aby nie uczyli się na wyrost, szkodząc swojemu zdrowiu, a także osobiście dbał o to, aby żaden z jego studentów nie pozostawał głodny. W raduńskiej jesziwie uproszczono zwyczaj stołowania się studentów u różnych rodzin, nazywany *esn teg* (jid. dni jedzenia). Żeby nie zawstydzać studentów i nie odrywać ich od zajęć, jedzenie od mieszkańców Radunia przynoszono bezpośrednio do budynku jesziwy. Jeśli

A Dom rabina w Raduniu, 1920–1930, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości doktora Frankelina Kasmana

B Dzień targowy na rynku w Raduniu, 1920–1930, zbiory Beit Hatfutsot, The Museum of the Jewish People, Photo Archive, Tel Awiw, dzięki uprzejmości doktora Frankelina Kasmana

A

B

A Chłopcy pozują do zdjęcia na rynku, Raduń, lata 20. XX w., zbiory YIVO Institute for Jewish Research

B Nad wejściem do drewnianej synagogi znajdowała się inskrypcja w języku hebrajskim: „Oto jest brama Pana, przez nią wejdą sprawiedliwi", lata 20. XX. w., zbiory YIVO Institute for Jewish Research

zdarzało się, że ktoś pozostawał bez obiadu, kierownik jeszywy sam przynosił gorący obiad dla studenta. Później wybudowano kuchnie, w których pracowały córki Chofec Chaima. ¶ Z pocz. I wojny światowej, by uratować studentów, Chofec Chaim pozostawił jeszywę i wyruszył z nimi w podróż, obrawszy na koniec tymczasową przystań w miasteczku Smiłowicze niedaleko Mińska. Wraz z przyjściem władzy bolszewików Chofec Chaim pozwolił Żydom uciekać z Radunia, nawet jeśli trzeba będzie naruszać szabat, z uwagi na to, że ich życiu zagraża niebezpieczeństwo. ¶ Izrael Meir był jednym z założycieli i przywódców duchowych ruchu ortodoksyjnego Agudat Israel oraz dostąpił honoru otwarcia I Ogólnego Zjazdu tego ruchu. W 1924 r. z jego inicjatywy utworzono *Waad ha-jesziwot*, komitet naczelny, zajmujący się sprawami jeszyw Europy Wsch. Przewidział on zagładę europejskiej ludności żydowskiej i utworzenie państwa żydowskiego. ¶ Chofec Chaim poświęcił jeszywie ponad 65 lat swojego długiego życia (zm. w 1933 r. w Raduniu), pozostawiwszy niezatarty ślad w żydowskiej myśli religijnej. Elchanan Waserman (przewodniczący jeszywy w Baranowiczach) skomentował skromne i proste życiowe filary Chofec Chaima: „Jeśli on chce schować się przed nami ze swoim błyskotliwym umysłem, to my swoimi ubogimi umysłami znajdziemy go". ¶ Chofec Chaim był autorem wielu prac o zagadnieniach moralno-etycznych i halachicznych, które były wysoko cenione przez żydowskich uczonych. Wśród jego prac są: *Szemirat laszon* (hebr. Panowanie nad językiem, 1876), a także poświęcona grzechowi oszczerstwa *Ahawat chesed* (hebr. *Wstęp do dobroczynności*, 1888), *Mahane Izrael* (hebr. Obóz Izraela, 1881), poświęcony sposobom wypełniania nakazów halachicznych przez żołnierzy armii carskiej pochodzenia żydowskiego. Jego szczegółowy komentarz do kodeksu *Szulchan Aruch* (do jego części *Orach Chaim* poświęconej codziennemu życiu żydowskiemu), *Miszna Berura* (1884–1907), przez wiele dziesięcioleci był jednym z głównych źródeł prawa praktycznego. ¶ W późniejszych latach jeszywy Chofec Chaim, założone przez kontynuatorów wielkiego Izraela Meira w Nowym Jorku i Izraelu, tchnęły drugie życie w litewskie tradycje życia religijno-naukowego Żydów.

Studiowanie Tory a sport

¶ *W sztetlu XIX w. pobożność i troska o swój intelekt zajmowały umysły Żydów o wiele bardziej niż praca nad swoim ciałem. Mimo iż niewiele osób w gminie było dostatecznie zamożnych i posiadało niezbędną wiedzę, aby poświęcić się wyłącznie nauce, niemniej jednak, większość ludzi starało się dorównać właśnie do „szejne jidn", żydowskich „pięknych ludzi". Wziąwszy tę ideę za cel, rodzice mieli nadzieję wykształcić swoje dzieci na uczonych teologów, którzy wykorzystywaliby w pracy swój rozum, a nie mięśnie, mimo iż większość ojców była rzeźnikami, piekarzami, tragarzami, przewoźnikami itd. Gwiazdami miasteczek żydowskich byli przede wszystkim ludzie takiego typu – mało ruchliwe mole książkowe, spędzający cały czas na czytaniu. Oczywiście, w celu podtrzymania tradycji żydowskiej, nawet najpilniejsi uczniowie brali udział w zabawach na świeżym powietrzu* [ze strzałami i łukiem] *podczas Lag ba-Omer – żydowskiego święta uczonych. Niemniej jednak, pewnych szczególnych środków, zmuszających Żydów do codziennych i pełnych wysiłku zajęć, nie było – draka była nadzwyczaj „nieżydowskim" zajęciem.* ¶ Jack Kugelmass, *Jews, Sports, and the Rites of Citizenship* (ang. Żydzi, sport i prawa obywatelskie), Illinois 2007

A Groby Izraela Meira ha-Kohena, założyciela raduńskiej jeszywy, oraz innych wykładowców tej uczelni na cmentarzu żydowskim w Raduniu, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Tradycyjna żydowska zabudowa przy ulicy Sowieckiej w Raduniu, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Dosyć interesujący jest fakt, że rabin Chofec Chaim, rozmyślając o tym, jak wyglądało jego wychowanie, oznajmił, że żałuje tego, że w młodości nie przywiązywał dość uwagi do kultury fizycznej, podkreślając, że silne ciało mogłoby pomóc mu zostać jeszcze większym uczonym. Podczas wykładu w raduńskiej jeszywie powiedział swoim uczniom: „Nie przesadzajcie z nauką. Człowiek powinien strzec swojego ciała, żeby nie osłabło, nie pokonały go choroby, i dlatego bardzo ważne jest, aby odpoczywać i rozluźniać się, oddychać świeżym powietrzem. Najlepiej przespacerować się wieczorem lub odpocząć w domu. Jeśli istnieje taka możliwość, można także popływać w rzece, ponieważ jest to również wspaniały sposób wzmocnienia ciała". Pomimo reputacji i prestiżu Chofec Chaima jego uwagi nie natchnęły słuchaczy jeszywy na tyle, aby założyć ruch propagujący zajęcia sportowe. Wręcz przeciwnie, w dalszym ciągu przeważała bardziej tradycyjna opinia, według której ćwiczenia fizyczne były utratą drogocennego czasu, który powinien być poświęcony studiowaniu Tory.

II wojna światowa i Zagłada

¶ Przed II wojną światową ludność żydowska liczyła w Raduniu ok. 800 osób. Od września 1939 r. Raduń został

A B Dawna jesziwa przy ulicy Sowieckiej 29 w Raduniu, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

włączony w skład BSRR. 1 lipca 1941 r. Raduń zajęły oddziały Wermachtu. W listopadzie 1941 r. Niemcy zebrali w raduńskim getcie Żydów z pobliskich wsi (łącznie 1834 osoby). ¶ 11 maja 1942 r. naziści oraz ich lokalni wspólnicy podczas likwidacji getta rozstrzelali 1137 osób. Podczas akcji likwidacyjnej, przeprowadzanej na polu w odległości 100 m na zach. od Radunia, ok. 180 osób uciekło, jednak 20 spośród nich zostało zastrzelonych.

Przyszedłem do ciebie, mamo... Historia Abrahama Abla ¶ […] *mama była oddana całą duszą wierze żydowskiej. Ojciec nie protestował. Ona nas wychowywała w tym duchu.* […] *Pamiętam, jak przychodziłem do domu, a ona szyła i pięknie śpiewała. To były pieśni o Erec Israel* [*hebr. Ziemi Izraela*] *i narodzie żydowskim. Smutne pieśni.* ¶ Abraham Abel, Relacja ze zbiorów Instytutu Jad wa-Szem

Abraham Abel urodził się w 1929 r. w Dowgaliszkach, letniskowej wsi żydowskiej na przedmieściach Radunia. Udało mu się uciec z miejsca masowego rozstrzelania w raduńskim getcie, gdzie zginęła jego matka i młodszy brat. Ojciec i starszy brat Abrahama Abla zostali rozstrzelani później, kiedy ukrywali się przed nazistami w pobliskich lasach, a on sam wstąpił do oddziału partyzanckiego, gdzie walczył przeciwko nazistom do 1944 r. razem z innymi ocalałymi Żydami. Po wojnie Abraham Abel osiedlił się w Izraelu, napisał książkę o losie Żydów Białorusi i był świadkiem na procesie Adolfa Eichmanna w Jerozolimie. O życiu Abrahama Abla, jego rodziny, a także o losie białoruskiej ludności żydowskiej w czasie Holokaustu opowiada film dokumentalny *Przyszedłem do ciebie, mamo*….

Ślady obecności ¶ Po wyzwoleniu miasteczka w lipcu 1944 r. do Radunia powróciło 32 Żydów. W 1961 r. na mogile rozstrzelanych więźniów getta ustawiono rzeźbę żołnierza, zastąpioną później pomnikiem pamięci raduńskich Żydów („Ofiarom Zagłady"). ¶ Przy drodze do Nowego Dworu, ok. 1 km od miasta znajduje się cmentarz żydowski. Zajmuje powierzchnię ok 2,8 ha, jest ogrodzony i uporządkowany. Znajdziemy tu odnowiony w ostatnich latach ohel Chofec Chaima, nagrobki wykładowców jesziwy, kilkadziesiąt starych kamiennych macew i współczesny

nagrobek z 2007 r. W latach 90. XX w. na cmentarzu ustawiono pomnik upamiętniający raduńskich Żydów zamordowanych tu podczas masowych egzekucji w czasie II wojny światowej. ¶ O raduńskich Żydach opowiada część ekspozycji szkolnego muzeum przy raduńskim gimnazjum. Prezentowane tam są m.in. kopie przywilejów nadanych przez Jana III Sobieskiego i Augusta III, dzieła Chofec Chaima oraz archiwalne fotografie.

Warto zobaczyć

Dawna **jesziwa Chofec Chaima** (1882), obecnie dom kultury ¶ **Cmentarz żydowski** (XVII w.) ¶ **Kościół Matki Bożej Różańcowej** (1929–1933), ul. Lenina

RADUŃ

Okolice

Woronów (32 km): dawna synagoga (XIX/XX w.); drewniana Cerkiew Aleksandra Newskiego; pałac Scipio del Campo (XIX w.); dom aptekarza ¶ **Bieniakonie** (44 km): dawna synagoga, obecnie biblioteka (pocz. XX w.); drewniany dom przedpogrzebowy; kościół św. Jana Chrzciciela (1900); budynek stacji kolejowej (pocz. XX w.); grób Maryli Wereszczakówny – muzy A. Mickiewicza ¶ **Gojcieniszki** (57 km): uważany za pierwowzór Mickiewiczowskiego Soplicowa; dwór obronny Nonhartów (1613); ruiny zboru kalwińskiego (1633)

Żołudek

biał. Жалудок, jid. זשעלודאָק

W Żołudku były 3 szkoły z wykładowym językiem jidysz, hebrajskim i polskim, 2 synagogi – stara i nowa, pamiętam rabina Soroczkina, były komórki organizacji He-Chaluc i Bejtar.

Miron (Mordechaj) Morduchowicz, *Wspomnienie*, w: *Żełudok. Pamiat' o jewriejskom miestieczkie* (ros. Żołudek. Pamięć o żydowskim miasteczku), Moskwa 2013

Początki ¶ Żołudek po raz pierwszy jest wzmiankowany w dokumentach z 1385 r., w doniesieniach szpiegów zakonu krzyżackiego, jako wiejski majątek Ściegiewiłłowiczów. Od 1486 r. Żołudek miał status miasta, a w 1512 r. został włączony do spisu dworów Wielkiego Księcia w powiecie lidzkim. W poł. XVI w. właścicielami Żołudka zostali przedstawiciele magnackiego rodu Sapiehów. W 1680 r. klucz żołudecki – duża posiadłość ziemska na obu brzegach Niemna z dworem, miasteczkiem, wsiami, ziemiami ornymi i lasami – przeszedł pod panowanie Kazimierza Frankiewicza-Radzimińskiego. W lutym 1706 r. Żołudek został kwaterą główną króla szwedzkiego Karola XII. Na pocz. XVIII w. klucz żołudecki przeszedł do rodu Tyzenhauzów, którzy nadali miastu oryginalny, zachowany do dziś kształt urbanistyczny z centralnym placem w kształcie elipsy i 6 ulicami-promieniami.W 1835 r. miejscowość stała się własnością rodu Uhruskich. Syn nowych właścicieli Ludwik Świętopełk-Czetwertyński wybudował w pobliżu miasteczka pałac. W XIX w. i na pocz. XX w. Żołudek był centrum gminy powiatu lidzkiego.

Żydzi z Żołudka ¶ Gmina żydowska Żołudka powstała na przełomie XVII/XVIII w. W wykazie płatników podatku pogłównego z końca XVIII w. znajduje się informacja, że gmina żydowska Żołudka liczyła 287 osób płacących podatek, co oznacza, że w miasteczku mieszkało ok. 600 Żydów. W XIX w., po wprowadzeniu przez władze rosyjskie ustaw ograniczających prawa Żydów mieszkających na wsi, udział procentowy ludności żydowskiej w miasteczku znacznie wzrósł i wynosił od 53% do 73,5%. Działalność kupców żydowskich i rzemieślników wpływała na handlowo-przemysłowy rozwój miasteczka. W 1830 r. w Żołudku mieszkało 349 osób. Znajdowało się tu 17 murowanych i 24 drewnianych domów, 2 sklepy i 7 karczm. ¶ W 2. poł. XIX w. i na pocz. XX w. w Żołudku w dzień Zesłania Ducha św. odbywały się targi koni. Był to również czas, w którym umawiano się na swaty, a także organizowano nabory do jeszyw. ¶ W latach 1852–1853 w 9 miejscowościach powiatu lidzkiego, w tym również i w Żołudku, utworzono cechy rzemieślnicze, które połączyły 329 rzemieślników różnych specjalności. W Żołudku pracowało

Parada z okazji święta 3 Maja na rynku w Żołudku z udziałem Ochotniczej Straży Pożarnej, w tle widoczna iglica remizy, zachodnia strona starej synagogi oraz dom z balkonem należący do Szmuela z Grodna, 1926, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

26 rzemieślników cechowych, wśród nich: krawcy, szewcy, rymarze, szklarze, malarze, kapelusznicy, rzeźnicy, kowale, pszczelarze.

Życie religijne ¶ Pod koniec XIX w. i na pocz. XX w. w Żołudku były 2 synagogi (szkoły modlitewne). W 1899 r. gmina żydowska Żołudka wystąpiła z prośbą o wybudowanie jeszcze jednej bóżnicy. W prośbie była mowa o tym, że w miasteczku istnieje jedna synagoga, która jest ogrzewana i jedna bez ogrzewania. W tym okresie w Żołudku znajdowało się 200 domów żydowskich i 1500 osób obu płci. W okresie zimowym synagoga nie mieściła wszystkich pragnących wziąć udział w nabożeństwie. Z tego powodu gmina wystąpiła z prośbą o pozwolenie na wybudowanie „jeszcze jednej szkoły drewnianej lub jeśli kierownictwo znajdzie murowaną, to my się zgadzamy, mamy wystarczająco dużo środków na wybudowanie szkoły". Do wniosku załączono plan, na którym wskazano istniejące już i planowane budynki szkół modlitewnych przy pl. Targowym. Lidzki naczelnik powiatowy w swojej odpowiedzi do wileńskiego gubernialnego urzędu wskazał, że trzeci budynek szkoły modlitewnej planuje się wybudować na tej działce, gdzie stoją już 2 murowane domy modlitewne, jednak budowa nie może być zrealizowana, ponieważ działka jest zbyt mała. Zarząd odmówił powiększenia jej lub znalezienia innej działki. Niemniej naczelnik uważał, że trzecia szkoła modlitewna w Żołudku jest niezbędna z powodu tłoku i braku warunków sanitarnych w czasie nabożeństwa w dwóch już istniejących szulach. Z archiwalnych dokumentów sprawy wynika, iż budynek nie został wybudowany. ¶ Zgodnie z umową społeczną z 31 czerwca 1892 r. na stanowiska członków zarządu modlitewnego przy żołudeckiej synagodze wybrano: na stanowisko głównego rabina Elego Moszego Lewina (56 lat), na zastępcę – Szoloma Amsterdamskiego (30 lat), na stanowisko starosty (gabaja) – Abrama Wilenkina (60 lat), zastępcę – Arona Lewina (32 lata), na stanowisko kaznodziei (magida) – Owsieja Szyfmanowicza (54 lata), zastępcę – Moszego Korytniańskiego (40 lat). Dokument podpisali: Abram Wilenkin, Owsiej

A Budynek szkoły żydowskiej w Żołudku z początku lat 30. XX w., 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Mykwa w Żołudku z początku XX w., 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Szyfmanowicz, Nochim Szyfmanowicz, Boruch Krasnosielski, Icko Sztein, Chaim Szechtmeister, Urko Brestowicki, Szewel Grindberg, Zelman Krasnosielski, Szmuel Szyfmanowicz, Josel Sztein, Ber Żager, Szmuel Wainsztein, Szewel Szklar. ¶ W Żołudku zachował się budynek mykwy, którą wybudowano na przełomie XIX w. i XX w. Budowa łaźni rozpoczęła się w 1892 r. bez stosownego pozwolenia zarządu gubernialnego. Dopiero w 1901 r. członkowie żołudeckiego zarządu gminy wystąpili z prośbą o przebudowę łaźni publicznej w miasteczku, na którą otrzymali zgodę gubernatora.

XX w. ¶ Podczas I wojny światowej, w sierpniu 1914 r., powołano do armii rosyjskiej 36 Żydów – mieszkańców Żołudka i dzierżawców księżnej Czetwertyńskiej. Ich rodziny, pozostawione bez żywicieli, zaczęły otrzymywać pomoc finansową. Część ludności Żołudka była ewakuowana do guberni samarskiej. ¶ W latach 1921–1939 Żołudek był centrum gminy powiatu lidzkiego w województwie nowogrodzkim, w granicach odrodzonego państwa polskiego. Według danych spisu ludności, przeprowadzonego 30 września 1931 r., w miasteczku były 274 domy, w których mieszkały 1552 osoby: 1053 wyznawców judaizmu, 467 katolików, 31 prawosławnych i 1 luteranin. Ponadto w książęcym folwarku Żołudek było 14 budynków i mieszkały 242 osoby: 204 katolików, 21 prawosławnych i 17 wyznawców judaizmu. ¶ W 1925 r. w Żołudku działały 3 szkoły: państwowa publiczna szkoła z nauczaniem w języku polskim (255 uczniów), prywatna żydowska szkoła ortodoksyjna z nauczaniem w języku hebrajskim (58 uczniów) oraz prywatna żydowska szkoła z językiem wykładowym jidysz (101 uczniów). ¶ Przemysł był reprezentowany przez cegielnię i garbarnię, 2 gorzelnie, kopalnię odkrywkową piasku i tłucznia, piekarnię, niewielki browar, wiatrak wodny. Handlem zajmowało się 10 sklepów z towarami kolonialnymi, 10 sklepów z produktami spożywczymi, 1 sklep z tabaką, 3 restauracje. W Żołudku znajdowały się także 3 instytucje medyczne z personelem: 2 składy apteczne, apteka, szpital, lekarz, dentysta, 2 felczerów. Kasa spółdzielcza zajmowała się operacjami finansowymi.

Z Żołudka w świat ¶ Żołudek jest ojczyzną kilku znanych przedstawicieli

inteligencji. **Ben Awigdor** (Abraham Lejb Szalkowicz) urodził się w Żołudku w 1867 r. Otrzymał tradycyjne wykształcenie żydowskie. Od 1891 r. mieszkał w Warszawie. Został pisarzem i wydawcą, jednym z pierwszych popularyzatorów literatury w języku hebrajskim. Wydawane przez niego książki miały na celu odrodzenie literatury w języku hebrajskim w duchu nurtu realistycznego, rozpowszechnionego w tym czasie w Europie. Opowiadania i powieści Ben Awigdora były to jedne z pierwszych utworów prozy w języku hebrajskim, w których centralne miejsce zajmują problemy jednostek, a nie kwestie dotyczące historii i kultury narodu żydowskiego. Pisarz zmarł w 1921 r. w Karlowych Warach.

A

B

Paweł (Pinchas) Kremień urodził się w Żołudku w 1890 r. W latach 1908–1912 uczył się w wileńskiej szkole malarskiej, gdzie zaprzyjaźnił się z Chaimem Soutine'em i Michałem Kikoine'em. W 1920 r. Pinchas Kremień bez pieniędzy nielegalnie przekroczył granicę i przez Niemcy dostał się do Paryża. Tutaj ponownie spotkał się z przyjaciółmi oraz zyskał nowych takich jak Modigliani czy Chagall. Malował w duchu umiarkowanego ekspresjonizmu. W twórczości malarza przeważają dwa tematy: martwa natura i pejzaże, a za najlepszy okres uważa się lata 1916–1920. II wojnę światową spędził na płd. Francji, był pracownikiem najemnym we wsi. Wystawy malarza odbywały się w: Paryżu, Londynie, Filadelfii, Lozannie, Genewie, Cannes, Moskwie. Kremień zm. w 1981 r. i został pochowany na cmentarzu w Paryżu.

A Dawna synagoga w Żołudku, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Dwór Czetwertyńskich w Żołudku, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

II wojna światowa i Zagłada

¶ Po ustanowieniu władzy sowieckiej we wrześniu 1939 r. w synagodze w Żołudku urządzono Dom Armii Czerwonej. W 1940 r. liczba ludności żydowskiej Żołudka wynosiła 70% (1708 z 2436 mieszkańców). Do Żołudka przyjechało kilka rodzin uchodźców spod Łodzi. Ponad 200 Żydów mieszkało we wsi Orla. Na tydzień przed rozpoczęciem wojny Niemiec z ZSRR w miasteczku aresztowano i wtrącono do więzienia w Lidzie kilku handlarzy, rzemieślników i przedstawicieli żydowskiej inteligencji. Niektórym z nich udało się powrócić do miasteczka pod koniec pierwszego tygodnia wojny.

¶ Wojska niemieckie wkroczyły do Żołudka 27 czerwca 1941 r. Pierwszą akcją likwidacyjną było rozstrzelanie

6 Żydów, na których doniesiono, że są komunistami. 10 lipca 1941 r. utworzono getto. ¶ Na Rosz ha-Szana (21 września) i Jom Kipur (1 października) w getcie odbyły się tajne nabożeństwa z udziałem rabina Chaima Szlomo Weinszteina. ¶ Urodzony w Żołudku Nochum Szyfmanowicz wspomina:

Wraz z początkiem wojny niemiecko-sowieckiej władze żołudeckiego rejonu uciekły. W ciągu tygodnia anarchii aż do pojawienia się Niemców (27 czerwca 1941 r.) chłopi ze wsi grabili domy żydowskie, przede wszystkim te, w których nie można było stawić oporu. Niemcy spalili miasteczko, pozostały tylko przedmieścia, gdzie utworzyli getto. Mieszkali w wielkim ścisku, po kilka rodzin w pokoju. Z okolicznych mieszkańców jedni poszli służyć do policji i współpracowali z nową władzą, inni byli gotowi pomóc, jednak większość pozostała obojętna. ¶ *9 maja 1942 r. przeprowadzono ogólną akcję. Wszystkich zagnano do przygotowanego za miastem rowu. Rozstrzeliwali Niemcy oraz policjanci. Ocalał tylko chłopiec Fiszele Zborowski, który wydostał się z dołu i uciekł, lecz potem ponownie trafił do Niemców. W pogromie zginęła cała nasza rodzina, ok. 30 osób – ojciec i matka, przepiękna tancerka siostra Enia i inni. Matce udało się uratować jedynie Szlojmele, obłożywszy go cegłami w piecu. Nocą wydostał się i uciekł. Po długiej poniewierce odnalazł partyzantów i wywalczył, aby przyjęto go do oddziału. Szlojmele, który miał 19 lat, często chodził na zwiady, odznaczał się odwagą, zawsze chciał być na przedzie. W ostatniej walce został śmiertelnie ranny.* ¶ *Ocalałem tylko dlatego, że w momencie rozstrzeliwania pracowałem w sąsiedniej wsi, skąd przewieziono mnie do Lidy. W tym czasie byli już partyzanci. Pewnej nocy przyszedł łącznik, żeby zabrać z getta do lasu chirurga. 15 października 1942 r. razem z doktorem i kilkoma towarzyszami, posiadając niesprawną broń, uciekliśmy z getta. Stosunek partyzantów do Żydów był różny. Niektórzy współczuli, a inni – nie ukrywali swej wrogości. W oddziale byłem na równych prawach z innymi, brałem udział w akcjach, czaiłem się w zasadzkach, stałem na warcie. Razem ze mną uciekł Boruch Lewin. Ścigała go policja, ukrywał się nieustannie aż do ucieczki do lasu. W oddziale Boruch stał się legendą, wykoleił 18 pociągów, przywódcy przedstawili go do odznaczenia tytułem Bohatera Związku Radzieckiego, ale nie otrzymał on tego tytułu. Po wojnie Boruch Lewin wyjechał do Palestyny i żył tam do 1981 r., zmarł w wieku 70 lat.* ¶ *Żeludok. Pamiat' o jewriejskom miestieczke* (ros. Żołudek. Pamięć o żydowskim miasteczku), Moskwa 2013

Po wyzwoleniu Żołudka przez wojska sowieckie w lipcu 1944 r. do miejscowości nie powrócił żaden z ocalałych Żydów.

Pamięć ¶ W 1959 r. na miejscu egzekucji ludności żydowskiej Żołudka (1 km na wsch. od osady, 300 m od cmentarza żydowskiego) postawiono obelisk. W 2002 r. na pomniku ustawiono tablicę pamiątkową z napisem w języku rosyjskim, angielskim i hebrajskim: „Tutaj pochowano ponad 2 tys. niczemu niewinnych Żydów Żołudka i Orli, zwierzęco zamordowanych przez niemieckich faszystów i ich współpracowników 9 maja 1942 r. Wieczna pamięć poległym". ¶ W 2012 r. w Żołudku odbyła się szkoła letnia organizacji Sefer z Moskwy, organizowana we współpracy

z Uniwersytetem Grodzieńskim. Uczestnicy ekspedycji zebrali wywiady z mieszkańcami miasteczka pamiętającymi swych żydowskich sąsiadów oraz dokonali inwentaryzacji cmentarza żydowskiego. Na podstawie materiałów zebranych podczas projektu została wydana publikacja *Żełudok. Pamiat' o jewriejskom miestieczkie* (ros. Żołudek. Pamięć o żydowskim miasteczku, Moskwa 2013), dostępna w wersji elektronicznej pod adresem: http://sefer.ru/Zheludok_sbornik.pdf. ¶ Można w niej znaleźć inskrypcje z wszytkich zachowanych ok. 500 macew z cmentarza żydowskiego. Najstarsze z nich pochodzą z pocz. XIX w. Na budynkach dawnej synagogi i mykwy zostały umieszczone tablice pamiątkowe. Zachowała się też tradycyjna zabudowa ul. Orlańskiej niegdyś zamieszkiwanej niemal wyłącznie przez Żydów.

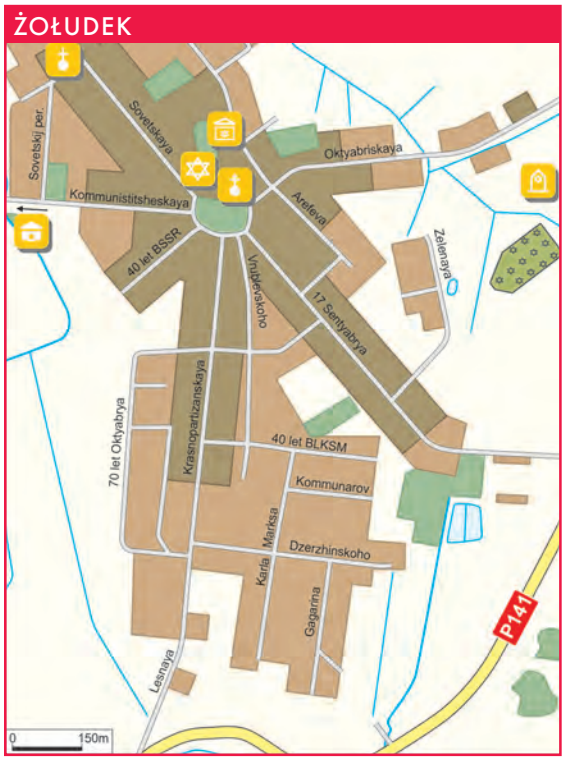

Zabudowa ul. Żydowskiej – Orlańskiej (obecnie ul. Krasnopartyzancka) ¶ **Cmentarz żydowski**, na wsch. obrzeżu osady, 300 m od pomnika rozstrzelanych w maju 1942 r.; zachowało się ok. 500 macew ¶ Dawna **synagoga** (obecnie dom kultury), ul. Bateriewa 5 ¶ Dawna **mykwa**, w odległości 150 m od synagogi, ul. Bateriewa ¶ Dawna **szkoła** z językiem wykładowym jidysz, ul. Październikowa 23 ¶ Dawna **szkoła** z językiem wykładowym hebrajskim, ul. 17 Września 23 ¶ **Kościół Wniebowzięcia NMP** (1853–1854) w stylu klasycystycznym, ul. Sowiecka 21 ¶ **Zespół pałacowo-parkowy Świętopełk-Czetwertyńskich** (koniec XVIII w. – pocz. XX w.) ul. Pierwomajska

Warto zobaczyć

Po drodze od stacji kolejowej Różanka obok wsi **Łopaty** (8 km) znajduje się obiekt geodezyjny Łuk Struwego, wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO. ¶ **Orla** (11 km): cmentarz żydowski ¶ **Murowanka** (15 km): cerkiew obronna Narodzenia MB, jeden z najcenniejszych zabytków Białorusi (XVI w.) ¶ **Różanka** (21 km): dawna synagoga, obecnie cerkiew Mikołaja Cudotwórcy (koniec XIX w.); dom rabina i dawne domy żydowskie (XIX/XX w.); kościół św. św. Piotra i Pawła (1674); stajnie z byłego majątku Różanka (2. poł. XIX w.); cmentarz żydowski

Okolice

Ostryna

biał. Астрына, jid. אַסטרין

Synagoga była ogniskiem i sercem gminy żydowskiej Ostryny. […] Miejscem, gdzie odmawiano modlitwy i studiowano. […] Miejscem, którego drzwi zawsze były otwarte.

Leo W. Schwarz, *Wolfson of Harvard: Portrait of a scholar* (ang. Wolfson z Harvardu. Portret uczonego), Filadelfia 1978

Początki ¶ Pierwsza wzmianka o Ostrynie znajdująca się w źródłach pisanych pojawia się przy 1450 r. w księdze Metryki Litewskiej. W XV–XVI w. Ostryna znajdowała się pod rządami królewskimi, była centrum gminy powiatu trockiego. W 1520 r. król Zygmunt I Stary, winny A.I. Chreptowiczowi 500 kop groszy, oddał mu „swój dwór Ostrynę do spłacenia sumy na 3 lata, a potem do jego śmierci". W 1641 r. miasteczko otrzymało od Władysława IV prawo magdeburskie oraz herb. ¶ W XVI w. w okolicach Ostryny po raz pierwszy osiedlili się Tatarzy, co związane było z darem króla Zygmunta I Starego dla Aziubeka – Chana. Otrzymawszy ziemię pod Ostryną, Aziubek dał początek rodowi ostryńskich Carewiczów – najbardziej wpływowemu rodowi tatarskiemu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Carewicze zajmowali ważne stanowiska przy dworze książęcym, mieli prawo do utrzymywania swojego wojska i podlegali bezpośrednio Wielkiemu Księciu. ¶ W 1795 r. Ostryna weszła w skład Imperium Rosyjskiego i została oddana w długoterminową dzierżawę gubernatorowi chersońskiemu. ¶ W 1885 r. Ostrynę zamieszkiwało 1210 osób, a w miejscowości znajdowało się 295 domów. Miasto posiadało urząd gminny, cerkiew, kaplicę, 2 żydowskie domy modlitewne, szkołę, 10 straganów, browar, wiatrak wodny, garbarnię. Co niedzielę odbywały się targi.

Żydzi z Ostryny ¶ Pierwsze wzmianki o ostryńskich Żydach pochodzą z 1569 r., miejscowa społeczność podlegała kahałowi z Grodna. W 1765 r. w Ostrynie i okolicach zarejestrowano 436 płatników podatku pogłównego. W 1897 r. mieszkało tu już 1440 Żydów, który stanowili 59% populacji miasteczka. ¶ Na pocz. XX w. w Ostrynie wybudowane zostały 2 synagogi: „zimna" i „ciepła" na miejscu wcześniejszych, które spłonęły. W tym samym czasie wybudowano również łaźnię. Wszystkie budynki zachowały się do chwili obecnej.

Harry Austryn Wolfson (1887–1974) to urodzony w Ostrynie uczony, filozof, historyk, profesor Uniwersytetu w Harwardzie, pierwszy przewodniczący

Widok na Ostrynę, 2014, fot. Siergiej Piwowarczyk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Centrum Nauk Judaistycznych w USA. ¶ Swoją nienasyconą potrzebą nauki Wolfson przypominał żydowskiego gaona: przesiadywał nad książkami dnie i noce, opierał się pokusom i rozrywkom, które mogły odciągnąć go od nauki. Swoją pierwszą pracę opublikował, będąc jeszcze uczniem starszych klas. Ostryna w oczach przyszłego uczonego wyglądała następująco:

To jest malutkie miasteczko, otoczone gęstymi lasami. W centrum znajduje się piaszczysty rynek z miejską studnią. Po jednej stronie rynku wznosi się biały budynek cerkwi, otoczonej kamiennym ogrodzeniem, a po drugiej stronie stoi czarna drewniana synagoga. Wiele małych niewybrukowanych ulic bierze swój początek na rynku i nierównymi liniami o długości ok. pół mili rozbiega się w różne strony. Domy, otaczające rynek oraz te, które przylegają do niego, zamieszkane są przez Żydów. Ci ostatni w większości to kupcy i rzemieślnicy. Wybudowane z ciosanego drewna z dachami pokrytymi gontem, oknami położonymi wysoko nad ziemią, domy te stoją niedaleko od siebie. Ramy okienne niektórych pomalowane są na kolor biały i czerwony. Chłopi mieszkają na samym końcu ulic. Ich skromne pokryte słomą chaty są podobne do siebie: przed każdą znajduje się studnia i zagroda dla bydła, rośnie kilka drzew i siedzi pies stróż. ¶ Leo W. Schwarz, *Wolfson of Harvard: Portrait of a scholar* (ang. Wolfson z Harvardu. Portret uczonego), 1978

Okres międzywojenny ¶ Według danych z 1919 r. Ostryna liczyła 1841 mieszkańców, z czego 1067 było Żydami. Od 1921 r. miejscowość pełniła funkcję centrum gminy powiatu lidzkiego, od 1926 r. – powiatu szczuczyńskiego województwa nowogródzkiego w II RP. W miasteczku działała m.in. szkoła CISZO z językiem wykładowym w jidysz, znajdująca się pod wpływem Bundu, oraz szkoła Tarbut z językiem wykładowym hebrajskim, prowadzone przez syjonistów. Pod koniec lat 20. XX w. w okolicznych lasach została

A Dawna synagoga w Ostrynie, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Ostryna, szkoła żydowska Tarbut, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

uruchomiona *hahszara* przygotowująca młodzież do emigracji i zasiedlania Palestyny.

Muzyka ¶ *Pewnej nocy po drodze na swoje pastwiska pasterze zebrali się na rynku miasteczka. Ich pieśni, „pełne smutku i ciężkiego oczekiwania", roznosiły się po ulicach, podczas gdy Żydzi – wszyscy, od małego do starego – siedzieli w synagodze, studiując swoje wielkie obszerne księgi przy świetle łojowych świec. Ich poezją były zawiłe objaśnienia Talmudu, a łykiem świeżego powietrza dla ich wyschniętych od całodziennej pracy dusz były czarujące legendy Wschodu. Lecz od czasu do czasu młodsi milcząc, podnosili się i wychodzili z synagogi, siadając na tym samym placu niedaleko od pastuchów, którzy zakończyli swój śpiew, i zaczynali śpiewać, starając się pokazać, że w ich sercach również była muzyka. Pieśni te były inne: opowiadały o męczennikach, którzy oddali swoje życie dla wyższych celów; o dawnych, pozostawionych przez wszystkich ziemiach za morzem, które kiedyś były mlekiem i miodem płynące; o szczęśliwej przyszłości i triumfie sprawiedliwości. Do późnej nocy dźwięk głosów rozlegał się po ulicach tego spokojnego miasteczka. ¶ Sefer zikaron li-kehilot Szczucin, Wasiliszki, Ostrin, Nowidwor, Rożanka* (hebr. Księga pamięci gmin Szczuczyn, Wasiliszki, Ostryna, Nowy Dwór, Różanka), Tel Awiw 1966

II wojna światowa i Zagłada ¶

Od września 1939 r., po wejściu wojsk sowieckich do Polski, Ostryna znajdowała się w granicach ZSRR W 1940 r. ludność żydowska Ostryny stanowiła 73% mieszkańców miasteczka. Ok. 500 Żydów mieszkało we wsi Nowy Dwór w odległości 15 km na pn.-wsch. od Ostryny. Wraz z pocz. II wojny światowej do miasteczka przyjechało 8 rodzin uchodźców z Warszawy i Łodzi, które po ustanowieniu władzy sowieckiej zostały wywiezione do Kazachstanu. Działalność żydowskich organizacji religijnych i świeckich była zabroniona. ¶ Wojska niemieckie zajęły Ostrynę 24 czerwca 1941 r., ludność żydowską poddano represjom: zabroniono kontaktów ze społecznością lokalną, wprowadzono przymusowe roboty, a także obowiązkowe noszenie żółtych opasek. Z zeznań naocznych świadków wynika, że pierwsza akcja likwidacji ludności żydowskiej w Ostrynie odbyła się w drugim tygodniu okupacji niemieckiej. ¶ Mieszkaniec miasteczka, Mordechaj Cyrulnicki, któremu udało się przeżyć w obozie Auschwitz-Birkenau, wspominał:

Rozstrzeliwania w naszym miasteczku stały się czymś częstym i normalnym. Odbywały się one w dni targowe, żeby przestraszyć okoliczną ludność chłopską. Komendant, mieszkający w centrum rejonowym – Szczuczynie, często zajeżdżał do Ostryny i wtedy już wiedzieliśmy, że będą rozstrzeliwania. ¶
Relacja Mordechaja Cyrulnickiego na podst. *Czornaja kniga* (ros. Czarna księga), red. I. Erenburg, W. Grossman, 1947

A

B

Getto w Ostrynie utworzono w październiku 1941 r. Ogółem, według różnych szacunków, w getcie znajdowało się od 1,2 tys. do 2 tys. więźniów.

Na pocz. grudnia 1941 r. do nas do miasteczka spędzono Żydów ze wszystkich okolicznych wsi, z miasteczka Nowy Dwór, z Dąbrowy. Przybyli opowiedzieli, że wszyscy słabi i chorzy po drodze zostali zabici. Podczas organizacji getta znowu rozstrzelano ok. 10 osób. Potem nastąpiły kolejne rozkazy i nowe rozstrzeliwania. Lejb Michelewicz i jego siostra Fejge Sore byli rozstrzelani za to, że przywieźli ukradkiem do getta trochę ziarna. Oszer Bojarski był złapany przy mieleniu ziarna – rozstrzelano go. ¶
Relacja Mordechaja Cyrulnickiego na podst. *Czornaja kniga* (ros. Czarna księga), red. I. Erenburg, W. Grossman, 1947

A Dom modlitwy i cheder w Ostrynie, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Zachowana oryginalna zabudowa żydowska w Ostrynie, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Likwidacja getta rozpoczęła się 6 czerwca 1942 r. Pod koniec października 1942 r. Żydzi z ostryńskiego getta zostali przetransportowani do tymczasowego obozu Kołbasino w odległości 5 km od Grodna, który był punktem tranzytowym dla ludności żydowskiej w drodze do Auschwitz i Treblinki. Kilkoro ocalałych (Władimir Glembocki, Szlomo Bojarski, Mordechaj Cyrulnicki) zostało wyzwolonych przez Armię Czerwoną w 1945 r. ¶ Mordechaj Cyrulnicki wspominał:

Urodziłem się w 1899 r. w miasteczku Ostryna, obecnie obwód grodzieński. Tam mieszkałem ze swoją rodziną aż do napaści hitlerowskiej. Rodzinę miałem dużą: 5 dzieci. Miałem wspaniałe dzieci. Wszystkie uczyły się. Starsza córka Gala – miałaby teraz już 22 lata – wraz z przyjściem władzy sowieckiej dostała się do grodzieńskiego technikum inżynierskо-budowlanego i wiosną 1941 r. przeszła do drugiej klasy. Starszy chłopiec, 17-letni Jakow, uczył się w poligraficznej zawodowej szkole przyzakładowej. Pozostałe uczyły się jeszcze w szkole: 16-letni Joel przeszedł do 9 klasy, 13-letni Wiktor – do

8 klasy, a najmłodsza Łania, – miała zaledwie 9 lat – przeszłaby już do 4 klasy. ¶ Relacja Mordechaja Cyrulnickiego na podst. *Czornaja kniga* (ros. Czarna księga), red. I. Erenburg, W. Grossman, 1947

Ślady obecności ¶ W Ostrynie przy ul. Piereułok Żukowskiego zachowały się budynki zespołu synagogalnego zbudowane na pocz. XX w. W dawnej synagodze głównej mieści się dziś dom kultury, a dawny bejt ha-midrasz, obecnie opuszczony, po II wojnie światowej był siedzibą zakładu produkcyjnego. Przy dawnej ul. Mogilnej (obecnie ul. 8 Marta) zachował się teren cmentarza żydowskiego, zupełnie pozbawiony nagrobków. Fragmenty macew można odnaleźć w bruku przy domu kultury (dawnej synagodze).

Warto zobaczyć

Kompleks synagogalny, ul. Piereułok Żukowskiego ¶ **Grodzisko** (X w.) ¶ **Cerkiew Przemienienia Pańskiego** (1855), ul. Grodnenskaja 5 ¶ **Kościół św. Teresy** (2001)

Okolice

Nowy Dwór (10 km): dawna murowana synagoga (pocz. XX w.); kościół Wniebowzięcia NMP; cmentarz żydowski ¶ **Szczuczyn** (23 km): zespół pałacowy Druckich-Lubeckich (koniec XIX w.); budynek dawnego domu modlitwy i jeszywy, obecnie sklepy; cmentarz żydowski z ok. 40 macewami; pomnik na zbiorowym grobie ofiar Zagłady; kościół św. Teresy (1828); klasztor pijarów; cerkiew św. Michała Archanioła (1865); ruiny kaplicy cmentarnej ¶ **Jeziory** (24 km): kościół Chrystusa Króla (1992); cerkiew św. Ducha; grób powstańców styczniowych; pozostałości cmentarza żydowskiego ¶ **Wasiliszki** (23 km): dawna synagoga, obecnie dom kultury (pocz. XX w.); dawne domy żydowskie; kościół św. Jana Chrzciciela (XVIII w.); w pobliskich Starych Wasiliszkach znajduje się dom Wydrzyckich, w którym urodził się Czesław Niemen

Łunna

biał. Лунна, jid. לונע

Łunna zasłynęła dzięki swoim mistrzom szewskim i krawieckim oraz dzięki dobrym gospodarzom, jarmarkom, zabawom, a także przez pożary.
Icchak Eliaszberg, *My Shtetl Lunna* (ang. Moje miasteczko Łunna), [online:] http://kehilalinks.jewishgen.org/lunna

Początki ¶ Miasteczko Łunna założone zostało z polecenia królowej Bony w 1531 r, która zezwoliła także na otwarcie targu i karczmy. Osada dzieliła się na dwie części – miasteczko królewskie i ziemie należące do Sapiehów. W dobrach prywatnych powstała osada Wola, w 1785 r. po pożarze w Łunnie przeprowadzili się tutaj Żydzi. W literaturze często spotyka się nazwę Łunna – Wola. Nazwa Łunna pochodzi od bałtyjskiego słowa „łunas" (błoto) lub od nazwy ptaka błotnego „łuń" (błotniak).

Było kiedyś miasteczko o nazwie Łunna. Leżało ono na płd. brzegu Niemna w otoczeniu gęstego zielonego lasu. Osada, w której żyło 300 rodzin żydowskich, nie zasłynęła ani geniuszami, ani wybitnymi rabinami czy też ich uczniami, ani niczym godnym uwagi w historii. Jedyne, o czym wspominało się w lokalnych dokumentach historycznych, to to, że przez miasteczko przechodziły wojska Napoleona podczas wyprawy na Rosję, oraz to, że Trocki podczas wojny bolszewików z Polakami przebywał w sztabie znajdującym się w jednym z miejskich domów. ¶ Icchak Eliaszberg, *My Shtetl Lunna* (ang. Moje miasteczko Łunna), [online:] http://kehilalinks.jewishgen.org/lunna

Żydzi z Łunny ¶ Społeczność żydowska Łunny prawdopodobnie zaczęła konstytuować się w 2. poł. XVI w. Pierwsza pisemna wzmianka o miejscowych Żydach pochodzi z 1606 r.: „*Żyd z Łunny wiózł na sprzedaż 40 wyprawionych skór cielęcych*". W ciągu XIX w. liczba Żydów w miasteczku stale rosła i pod koniec stulecia wynosiła 965 osób na 1211 mieszkańców. Na przedmieściu Wola w tym czasie mieszkało 665 osób, głównie Żydów. Łunna i Wola miały osobne synagogi i cmentarze żydowskie. ¶ Żydzi tradycyjnie zajmowali się handlem i rzemiosłem. Targi odbywały się pierwszego i dwudziestego dnia każdego miesiąca, jarmarki – w kwietniu i grudniu. Łunna była centrum handlu zbożem w guberni grodzieńskiej. W miasteczku działała rada powiatu, synagoga, 3 żydowskie domy modlitwy, przytułek, 20 sklepików, 3 zajazdy, 2 karczmy, łaźnia, 2 wiatraki, szkoła ludowa, gorzelnia, punkt felczerski, poczta. W Woli znajdowała

Dom Mojsze Judl Arkina (piętrowy z balkonem) przy rynku w Łunnie, przed 1939, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

się wybudowana pod koniec XVIII w. drewniana synagoga. W 1901 r. Josel Rubinowicz otworzył studio fotograficzne. ¶ W lipcu 1914 r., w związku z wybuchem wojny z Niemcami, niektórzy mieszkańcy miasteczka zostali wcieleni do armii rosyjskiej. Judel Gisser, Mendel Kaplan z Łunny, a także Aaron Fridman z Woli trafili do niewoli niemieckiej. Jesienią 1915 r. Łunna była okupowana przez wojska niemieckie. Friedrich Grelle, żołnierz armii niemieckiej, wspominał: „Ruszyliśmy dalej do miasta Lumno-Wola (Łunna), położonego bezpośrednio na Niemnie. […] Mało jest tutaj domów kamiennych, w większości są one drewniane, ulice nie są wybrukowane. Wszyscy Żydzi byli jeszcze tutaj, siedzieli w synagodze, w szkole i w domach. Po tym, jak weszliśmy siłą jednego pułku, Rosjanie zaczęli z drugiego brzegu ostrzeliwać miasto granatami. Rozlokowaliśmy się za synagogą, gdzie Rosjanie nie mogli nam zaszkodzić, lecz wśród ludności było kilku rannych, co wywołało koszmarną panikę. Wszyscy z zawodzeniem, przekleństwami i krzykiem, zabrawszy ze sobą dzieci i dobytek, ruszyli z miasta". ¶ Władze okupacyjne rozporządzeniem połączyły Łunnę i Wolę w jedną miejscowość, zezwalając na funkcjonowanie dwóch synagog w Łunnie i jednej w Woli. ¶ W okresie od 1916 r. do 1921 r. stanowisko rabina w Łunnie zajmował **Aszer Jehuda Unterman** (1886–1976). Po 1921 r. Unterman przeprowadził się do Grodna, gdzie również był rabinem i kierował kilkoma jesziwami. Następnie wyemigrował do Anglii, gdzie od 1924 r. był rabinem miasta Liverpool. W 1946 r. został głównym rabinem Tel Awiwu-Jaffy, a w latach 1964–1972 zajmował stanowisko głównego rabina aszkenazyjskiego całego Izraela. W Łunnie Untermana zastąpił Tuwia Rotberg (funkcję rabina piastował do 1942 r.).

Okres międzywojenny ¶ Od marca 1921 r. Łunna znajdowała się

w granicach Polski, była stolicą gminy i powiatu grodzieńskiego województwa białostockiego. W 1921 r. miasto liczyło 307 domów i 1884 mieszkańców. W 1938 r. wśród 2522 mieszkańców miasteczka 1671 stanowili Żydzi (60%). ¶ W 1928 r. założono stowarzyszenie Gemilut Chesed, której zadaniem było udzielanie pożyczek biednym mieszkańcom miasteczka. Członkami Komitetu Wykonawczego był rabin Tuwia Rotberg (przewodniczący), Dawid Epsztein, Rafael Złotojabłko, Jakow Welbel, Izrael Kosowski, Izrael Bund, Tuwja Kaplan, Mordechaj Dowal, Lejb Hatsar (kaznodzieja), Lejb Reizner, Jehuda Nowik i Jakow Matilski. ¶ Życie gospodarcze miasteczka rozwijało się dzięki handlowi drewnem i zbożem, materiałami budowlanymi oraz drobnemu rzemiosłu i przemysłowi. Właściwie wszyscy handlarze i rzemieślnicy byli Żydami – Win, Eliaszberg, Fridman, Abin, Bejcechowicz (handlarze skórami), Dunecki, Glot (prace kamieniarskie), Berwic, Epsztein, Furman, Gildenfenig, Indycki, Kagan, Reizner, Szalachman (handel towarami kolonialnymi), Barengans, Nowik, Sznojer (kowale), Furman, Jankielewicz, Kraselnik, Krwiec, Kulikowski, Lewin, Naparstnik, Piński, Szwarbar, Glembocki (krawcy) i wielu innych. ¶ W miasteczku funkcjonowały 3 synagogi, 2 szkoły, teatr i orkiestra przy straży pożarnej. Funkcjonowały 2 charytatywne stowarzyszenia opieki nad chorymi i biednymi, łaźnia z mykwą, 2 cmentarze (trzeci – w Woli).

A

B

A Ceglany dom z 1931 roku przy Placu Bohaterów w Łunnie. Po środku trójkątnego szczytu widoczna jest gwiazda Dawida, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Budowa żydowskiej szkoły podstawowej w Łunnie, 1927, zbiory YIVO Institute for Jewish Research

Aaron Liberman (1845, Łunna – 1880, Nowy Jork) – znany publicysta i wydawca. Studiował Torę w Wilnie, był melamedem w Suwałkach, wolnym słuchaczem Petersburskiego Instytutu Technologicznego. W czasopiśmie „Forwerts" publikował artykuły o sytuacji żydowskich robotników. W Wilnie aktywnie zajmował się propagandą idei socjalistycznych, za co w 1875 r. został zmuszony do wyjazdu za granicę. W Londynie utworzył Związek Żydów Socjalistów, od 1876 r. zaczął wydawać czasopismo o charakterze socjalistycznym „Ha-Emet" (hebr. Prawda). W 1878 r. był aresztowany w Berlinie, ale w 1880 r. udało mu się wyemigrować do USA.

A Dawna mykwa w Łunnie, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Cmentarz żydowski w Łunnie, 2014, fot. Siergiej Piwowarczyk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

II wojna światowa i Zagłada

¶ „Niektórzy Żydzi przyjścia Armii Czerwonej oczekiwali jak Mesjasza, wjeżdżającego na czerwonym koniu" – wspominał Aron Welbel (wspomnienie ze strony www.kehilalinks.jewishgen.org/lunna). Liczono, że zniknie antysemityzm. Bano się okupacji niemieckiej, ponieważ do miasteczka docierały głosy jak nieludzko naziści traktują Żydów. Rzeczywistość okazała się inna. Ci Żydzi, których nowa władza uznała za kapitalistów, od razu zostali aresztowani i wysłani do więzień i obozów. Duże przedsiębiorstwa zostały znacjonalizowane. Rzemieślników przymusowo zrzeszono w spółdzielniach. Zamknięto szkoły żydowskie i zakazano nauczania w języku hebrajskim. Studiowanie Tory i języka hebrajskiego przeszło do podziemia. Korespondencja podlegała cenzurze i służyła wykrywaniu wrogich elementów. ¶ Do Łunny przybyła znaczna liczba Żydów – uchodźców z Zachodu, których miejscowi Żydzi przyjęli do swoich domów. W 1940 r. uchodźcy mieli do wyboru zostać obywatelami ZSRR lub powrócić do okupowanej przez Niemców Polski. Tych, którzy odmówili, wywieziono na wsch. Związku Radzieckiego.

> […] *obie młodsze siostry Leja i Chaja mieszkały z matką w Łunnie. Ojciec mógł przewieźć do Palestyny tylko jedną z nich. W tym celu trzeba było uiścić wszystkie opłaty drogowe przez jednego z przyjaciół, żeby ten pojechał do Łunny, zawarł z nią fikcyjny ślub i w ten sposób otrzymał pozwolenie na jej wyjazd do Palestyny, gdzie później miał być przeprowadzony rozwód. Ojciec zdecydował, że będzie to najmłodsza z sióstr, Leja. Leja przyjechała do Palestyny w ostatniej chwili – 5 kwietnia 1940 r. Jej matka i siostra Chaja pozostały w Łunnie i zginęły podczas Holokaustu z pozostałymi 1549 Żydami miasteczka.* ¶ Ruth Marcus, *Once there was a little shtetl named Lunna* (ang. Było kiedyś miasteczko Łunna), [online:] http://www.mishpoha.org

Oddziały Wehrmachtu zajęły Łunnę 28 czerwca 1941 r. (według innych danych 24 lub 25 czerwca). Żołnierze niemieccy zaczęli grabić domy żydowskie. Już pierwszego dnia, pod pretekstem kontaktu z radzieckim wywiadem, rozstrzelano kilku Żydów. W lipcu 1941 r. Niemcy zorganizowali w Łunnie

Stara zabudowa miasteczka Łunna, 2014, fot. Natalia Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Judenrat (radę żydowską), którego przewodniczącym był Jakow Welbel. Dla utrzymania porządku utworzono policję żydowską. ¶ We wrześniu 1941 r. przed świętem Sukot okupanci ogłosili utworzenie getta, a w październiku tego samego roku wydali rozkaz o konfiskacie ruchomego i nieruchomego majątku Żydów Łunny. W nocy z 1 na 2 listopada 1942 r. wszystkich mieszkańców getta na wozach wywieziono do obozu przejściowego Kołbasino (niedaleko Grodna). 5 grudnia 1942 r. więźniów z obozu Kołbasino zaczęto przewozić koleją do obozu śmierci Auschwitz, gdzie zamordowano 1549 Żydów z Łunnej-Woli. Z całej ludności żydowskiej miasteczka przy życiu pozostało jedynie 15 osób, m.in. Eliezer Ajzenszmidt, któremu udało się zbiec podczas transportu. ¶ Zalman Gradowski, były członek judenratu Łunny, w Auschwitz trafił do specjalnego oddziału, pracującego w krematorium. Opisał swoje przeżycia, a zapiski zakopał w popiele nieopodal krematorium. Gradowski był jednym z przywódców powstania więźniów obozu 7 października 1944 r., poległ w strzelaninie. Jego zapiski zostały odnalezione i opublikowane w zbiorze *Megiles Aushwitz* (jid. Zwoje z Auschwitz), oprac. B. Mark, Tel Awiw 1977.

Ślady obecności ¶ Na nowym cmentarzu żydowskim w Łunnie przy ul. Szeremeta zachowało się ponad 300 macew z XIX w. i XX w. W 2005 r. grupa amerykańskich studentów z Dartmouth College pod kierownictwem dr. Edwarda Boraza przeprowadziła prace inwentaryzacyjne i restauracyjne cmentarza. Na miejscu położonego kikaset metrów dalej, przy ul. Komsomolskiej, starego cmentarza obecnie jest skwer z pomnikiem poległych, lecz zachował się fragment ogrodzenia i 3 macewy. Z kolei wolański cmentarz żydowski znajduje się w lesie zaleskim, w odległości 0,7 km na lewo od drogi Grodno–Wołkowysk, zachowało się na nim ok. 80 nagrobków. ¶ Drewniana synagoga wolańska została zniszczona podczas II wojny światowej, nie zachował się po

niej żaden ślad materialny. ¶ Budynek głównej synagogi Łunny przetrwał wojnę, lecz w czasach ZSRR został gruntownie przebudowany, znajdowała się w nim piekarnia, a obecnie dom kultury. ¶ W Łunnie zachowały się też dawne domy rodzin żydowskich, m.in. Kosowskich, Berachowiczów, Złotojabko, Win, Jedwab, Fejdman, Eliaszberg. Na szczytach dachów niektórych z nich można zobaczyć ceglane ornamenty w kształcie gwiazdy Dawida. ¶ W muzeum szkolnym (ul. Szkolna 10) część ekspozycji opowiada o losach miejscowej społeczności żydowskiej. Zobaczyć tam można m.in. odnaleziony fragment zwoju Tory oraz wiele fotografii i dokumentów.

Okolice

Skidel (18 km): dawna jesziwa; kaplica Wniebowzięcia NMP (1870); park dworski Antonowiczów-Czetweryńskich (ok. 1840); cerkiew św. Nowomęczenników i Wyznawców Białoruskich; cmentarz żydowski; pomnik ofiar II wojny światowej ¶ **Wołpa** (17 km): dawny dom modlitwy, cheder i dawna mykwa (pocz. XX w.); pomnik w miejscu egzekucji na cmentarzu żydowskim; kościół św. Jana Chrzciciela (1773); cerkiew św. św. Piotra i Pawła (XX w.); kolekcja judaików w muzeum szkolnym ¶ **Roś** (24 km): dawna synagoga (pocz. XX w.); pozostałości cmentarza żydowskiego; kościół św. Trójcy (1807); dwór gospodarczy Potockich; cerkiew św. Trójcy (pocz. XX w.); cmentarz wojenny z I wojny światowej ¶ **Kamianka** (27 km): cmentarz żydowski, kilkadziesiąt macew; kościół św. Antoniego z Padwy

Warto zobaczyć

Domy mieszkalne z dekoracjami w kształcie gwiazdy Dawida, ul. Kirowa, pl. Gierojow ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Szeremeta ¶ Przebudowany **budynek dawnej synagogi** (obecnie dom kultury), pl. Gierojow ¶ **Kościół św. Anny** (1782) ¶ **Drewniana cerkiew św. Jana** (1889)

ŁUNNA

Indura

biał. Індура, jid. אַמדור

Indura utraciła żydowski koloryt…

W. Karpyza

Początki ¶ Nazwa miasteczka wiązana jest z Bałtami, którzy nadali lokalnej rzece nazwę Indrupis, tj. trzcinowa, od „indre" – trzcina. W ten sposób powstało dźwięcznie brzmiące słowo – Indura. W 1413 r. Indura jest wymieniona w uchwale Sejmu Grodzieńskiego o unii Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską. Do województwa trockiego wcielono wówczas Oszmianę, Słonim, Wołkowysk, Indurę oraz Grodno, wszystkie nazwane w dokumencie miastami. ¶ W XVI–XVII w. miasto Indura należało do rodów Kiszków, Radziwiłłów, Paców, Wałowiczów, Isakowskich, Mleczników, natomiast w XVIII w. – do Ogińskich, Sałagubów, Masalskich. W okresie wojny północnej (1700–1721) niedaleko Indury odbyła się bitwa wojsk rosyjskich ze Szwedami, w której szwedzki generał Mejerfeld odniósł zwycięstwo. ¶ W wyniku III rozbioru Polski (1795) Indura znalazła się w granicach Imperium Rosyjskiego. Miasteczko znajdowało się w dobrach Brzestowskich i Kozłowskich. W 1915 r. dostało się pod okupację wojsk niemieckich. W latach 1919–1920 było zajęła je Armia Czerwona, następnie wojska polskie. W 1921 r., zgodnie z umową pokojową z Rygi, wcielono je do II Rzeczypospolitej.

Żydzi z Indury ¶ Pierwsza wzmianka o Żydach w Indurze pochodzi z XVI w. Kahał indurski podlegał zarządowi kahału grodzieńskiego. W 1720 r. podczas targów w Indurze obradowała starszyzna litewskich kahałów (litewski Waad), która stworzyła listę podatków gminy żydowskiej na 1721 r. Według spisu ludności z 1766 r. w Indurze mieszkało 505 Żydów.

Chasydyzm ¶ W 2. poł. XVIII w. Indura była drugim po Pińsku ośrodkiem chasydyzmu żydowskiej Litwy. Mimo iż było to malutkie miasteczko, posiadało swoją własną jeszywę. We władzach gminy zasiadał Chaim Chajkiel ben Szmuel znany też jako Chaim Amdurski, uczeń Magida (Dow-Bera) i Aarona z Karolina. Chajkiel Amdurski był cadykiem w Indurze w latach 70. i 80. XVIII w. Na dworze Chaima Chajkla panował zwyczaj spowiadania się przed cadykiem lub przed sobą nawzajem. Wiadomo, że dopóki Chajkiel mieszkał w Indurze, przyjeżdżali do niego chasydzi z całej Litwy. Inni

Widok na Indurę od strony cmentarza żydowskiego, 2011, fot. Emil Majuk, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

cadykowie jego pokolenia szanowali go za jego głęboką modlitwę i ascezę – wśród nich był Pinchas z Korca i Boruch z Międzyboża. Rękopis jego księgi *Chaim we-chesed* długo znajdował się u admorów dynastii Karolin i po raz pierwszy został wydrukowany w 1891 r. w Warszawie. ¶ Chaimowi Chajklowi poświęcona jest jedna z chasydzkich opowieści Martina Bubera:

Rabbi Aaron podróżował po całej Rosji, od jednego żydowskiego miasteczka do drugiego, w poszukiwaniu młodych ludzi, godnych, aby stać się uczniami jego nauczyciela, Wielkiego Magida, żeby dzięki nim nauka chasydzka mogła rozpowszechniać się wszędzie. Pewnego razu rabbi Aaron przyjechał do miasta Amdur. Tam usłyszał on, że w okolicznym mieście mieszka pobożny uczony mąż rabbi Chaim, stroniący od otaczającego świata i ludzi i umartwiający swoje ciało. Aby zmusić go do przyjścia do miasta, rabbi Aaron zaczął czytać w synagodze przypowieści, a jego słowa wywoływały na wszystkich ogromne wrażenie, mimo to minęło dużo czasu, zanim pustelnik dowiedział się o tym. I oto pewnego dnia, kiedy nadszedł czas kolejnej przepowiedni, przyszedł on do synagogi. Dowiedziawszy się o przyjściu rabbi Chaima, rabbi Aaron powiedział: „Jeśli człowiek nie staje się lepszy, to staje się gorszy". Tak jak lekarstwo, pobudzające do życia, tak te słowa przeniknęły do duszy rabbi Chaima. Podbiegł on do rabbiego i zaczął błagać o pomoc. „Chcę wyjść z labiryntu błędów, ponieważ utraciłem swoją drogę", wykrzykiwał. „Tylko mój nauczyciel Magid z Międzyrzecza, jest w stanie zrobić to" – odpowiadał rabbi Aaron. „W takim razie napisz mu o mnie" – poprosił rabbi Chaim. Rabbi Aaron spełnił prośbę i napisał do Magida list, a rabbi Chaim wyruszył w podróż w nadziei, że z listu Magid będzie w stanie dowiedzieć się, jakiego wybitnego człowieka ma przed sobą. ¶ Otworzywszy list, Magid (możliwe, bez zastanowienia) zaczął czytać go na głos. Była w nim mowa o tym, że człowiek, który go przyniesie, nie posiada nawet najmniejszej doli dobroci. Usłyszawszy to, rabbi Chaim zapłakał. „Poczekaj – zwrócił się do niego Magid. – Prawdę pisze o tobie Litwak?". – „Prawdę

czy nie?" – zapytali pozostali obecni. – „Nie wiem" – powiedział rabbi Chaim. – „Cóż – podsumował Magid. – Jeśli tak pisze Litwak, to prawdopodobnie prawda". – „W takim razie ulecz mnie, rabbi!" – zaczął błagać rabbi Chaim. ¶ Cały rok trudził się Magid i w końcu uleczył tego człowieka. Później rabbi Chaim został jednym z największych ludzi swojego pokolenia.
¶ M. Buber, *Opowieści chasydów*, tłum. P. Hertz, Poznań–Warszawa 2005

Po śmierci Chaima Chajkla ben Szmuela w 1787 r. wspólnotą kierował jego syn Szmuel (zm. po 1798 r.). Po jego śmierci chasydyzm indurski nie był kontynuowany.

Głód ¶ W zasobach Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie zachowały się dokumenty z życia Żydów indurskich, które odzwierciedlają życie miasteczka w XIX w. Jeden z nich opisuje głód, którego ludność żydowska doświadczała w latach 1823–1825. W raporcie lekarza powiatowego przeczytać można: „po obejściu wszystkich domów razem z naczelnikiem policji powiatowej, znalazłem tylko ośmiu chorych Żydów, cierpiących na wskutek niedożywienia. Sądząc z pogłosek, umarło ok. 100 Żydów. Nie mają oni pieniędzy na lekarstwa, w domu [znajdują się] nieczystości i [panuje] rozpaczliwa sytuacja. Kahał nie posiada środków".

Sztetl w liczbach ¶ W 1847 r. żydowska gmina indurska składała się z 1220 osób. Dzięki danym Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie wiadomo, że we wrześniu 1852 r. w Indurze wybuchł pożar.

A

B

Spłonęły 54 domy żydowskie oraz 15 domów chrześcijańskich z zabudowaniami oraz wszystkie sklepy z towarami. Ok. 150 rodzin pozostało bez dachu nad głową. ¶ W 1881 w Indurze było 237 domów żydowskich oraz 4 domy chrześcijańskie. Według spisu ludności z 1897 r., 314 domów, kościół, cerkiew, synagoga, 4 żydowskie domy modlitwy, szkoła parafialna, poczta, punkt felczerski, browarnia, 2 gorzelnie, 16 pracowni, zakład wapienniczy, 8 karczm, targi w niedziele oraz 2674 mieszkańców, wśród których było 2194 Żydów.

Księgarnia ¶ W 1910–1911 r. księgarnię w Indurze otworzył Szmuel Wolf Naufach. Uzyskał zgodę jedynie na handel „dozwolonymi przez cenzurę książkami wyłącznie w języku rosyjskim".

A Dawna mykwa z 1883 r. znajduje się przy ul. Leningradzkiej w Indurze, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

B Budynek dawnej synagogi w Indurze, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Członkowie He-Chaluc z Indury, 1927, reprodukcja z *Amdur, majn gebojren sztetl*, Buenos Aires 1973

Prosił również o pozwolenie na handel cenzurowanymi żydowskimi i niemieckim książkami. Odmówiono mu po raporcie naczelnika policji: „Naufach jest na stanowisku starosty Indurskiego Zarządu Miejskiego i obowiązki nie zawsze pozwalają mu prowadzić osobiście handel w księgarni. Zazwyczaj ktoś z członków rodziny prowadzi handel. Jednak wszyscy oni oraz on sam pojęcia nie mają o sprzedaży książek, ale, co jest charakterystyczne dla Żydów, biorą się za wszystko. Nie ma popytu na książki żydowskie i niemieckie, ponadto jest mały popyt na książki rosyjskie".

Synagoga ¶ Synagogę w Indurze wybudowano w 1885 r. w miejscu starszej, zapewne drewnianej. Stanowi ona przykład surowego, monumentalno-klasycznego nurtu w architekturze synagog, z minimalnym wykorzystaniem elementów dekoracyjnych. Gmach jest murowany, w przeszłości był otynkowany. Po wojnie budynek był wykorzystywany przez miejscowy kołchoz do celów gospodarczych. Obecnie synagoga stoi opuszczona i stopniowo ulega zniszczeniu.

Cmentarz żydowski ¶ Indurski cmentarz żydowski znajduje się w płd.-zach. części miejscowości, przy ul. Gagarina. Nekropolia zajmuje działkę o nieregularnym kształcie, zbliżonym do litery L, w skład której wchodzi podłużne wzgórze o wysokości ok. 5 m. Na cmentarzu zachowało się kilkaset nagrobków wykonanych głównie z kamieni granitowych. Najstarsze zachowane nagrobki pochodzą z XVIII w. Od strony ul. Gagarina cmentarz częściowo ogrodzono stalową barierką, z metalowymi elementami w formie gwiazdy Dawida. Teren cmentarza używany jest jako pastwisko.

II wojna światowa i Zagłada ¶ W 1939 r. Indura znalazła się w granicach BSRR. W czerwcu 1941 r. została zajęta przez wojska niemieckie. Na przełomie sierpnia i września 1941 r. utworzone zostało getto. 2 listopada 1942 r. więźniów getta deportowano do obozu przejściowego w Kołbasinie, a następnie wysłano do obozów śmierci w Treblince i Oświęcimiu. Jednak, zgodnie z danymi, które przytacza Marat Botwinnik (*Pamiatniki genocyda Jewrejew Biełarusi*, ros. *Miejsca pamięci zagłady Żydów białoruskich*, Mińsk 2000), w dniu 2 listopada 1942 r. przebywający w Indurze Niemcy i policjanci rozstrzelali 2,8 tys. osób, z których większość stanowiły kobiety i dzieci.

Ślady obecności ¶ Indura została wyzwolona 14 lipca 1944 r. Po wojnie nie było już w miasteczku społeczności żydowskiej. 29 grudnia 1949 r. miejscowość utraciła prawa miejskie i została zdegradowana do wsi. W 2007 r. Indura uzyskała status agromiasteczka.

Teren dawnego getta w Indurze, obecnie ul. Leningradzka, 2014, fot. Natalja Filina, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Budynek synagogi do chwili obecnej dominuje w okolicznym pejzażu. Jest jednym z lepiej zachowanych obiektów żydowskiego dziedzictwa kulturowego na Białorusi. Przy ul. Leningradzkiej zachował się budynek mykwy z 1883 r., który dziś pełni funkcję łaźni publicznej. O żydowskim życiu miasteczka możemy przeczytać w księdze pamięci *Amdur, majn gebojrn-sztetl* (jid. Indura, moje miasto rodzinne), wydanej w Buenos Aires w 1973 r. Znajdziemy tam m.in. wstęp, który napisał urodzony w Indurze poeta i pisarz języka jidysz Abraham Zak (1891–1980).

Okolice

Grodno (26 km): synagoga chóralna (XVII w.); cmentarz żydowski z ok. 2 tys. macewami i nagrobkami rabinów Szymona Szkopa i Aleksandra Zyskinda (XVII w.); budynki szkoły Tarbut, dawnej gminy żydowskiej, szpitala i jesziwy; bogata kolekcja judaików w Grodzieńskim Muzeum Historii Religii; Góra Zamkowa ze Starym Zamkiem (XI–XIX w.); Nowy Zamek; cerkiew Borysa i Gleba (XII w.); klasztory: bernardynów, franciszkanów, brygidek, bazylianek i jezuitów; pomnik i muzeum Elizy Orzeszkowej ¶ **Kiełbasin** (ok. 30 km): pomnik ku czci ofiar w miejscu obozu tranzytowego z lat 1942–1943 ¶ **Sopoćkinie** (50 km): kościół Wniebowzięcia NMP (1789); cmentarz żołnierzy polskich z lat 1919–1920 i 1939 r.; kaplica grobowa J. Dziekońskiej (1858) i J. Górskiego (1873); cmentarz żydowski, kilkaset nagrobków; bunkry 68. Grodzieńskiego Rejonu Umocnionego Linii Mołotowa ¶ **Mścibów** (53 km): cmentarz żydowski, kościół św. Jana Chrzciciela i zamczysko (XII–XVIII w.) ¶ Świsłocz (56 km): dawna synagoga, obecnie kino (XIX w.); cmentarz żydowski; budynek dawnej żydowskiej karczmy, obecnie muzeum; zespół dworski i parki Tyszkiewiczów (pocz. XX w.); cerkiew Podwyższenia Krzyża św. (1884); budynek gimnazjum (1802–1803); stacja kolejowa (XIX/XX w.)

Indura, lata 30 XX w., model 3d wykonany w ramach projektu Shtetl Routes przez Pavla Sanko i Poligon Studio, 2015, zbiory cyfrowe Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN" (www.teatrnn.pl)

Warto zobaczyć

Kompleks synagogalny, ul. Rogaczewskogo ¶ **Mykwa** (1883), ul. Leningradskaja ¶ **Cmentarz żydowski**, ul. Gagarina ¶ **Grodzisko** ¶ **Kościół św. Trójcy** (1815) ¶ **Cerkiew św. Aleksandra Newskiego** (1881) ¶ **Indurskie Centrum Kultury i Rozrywki**, ul. Niekrasowa 1, tel. 8(0152)962795

INDURA

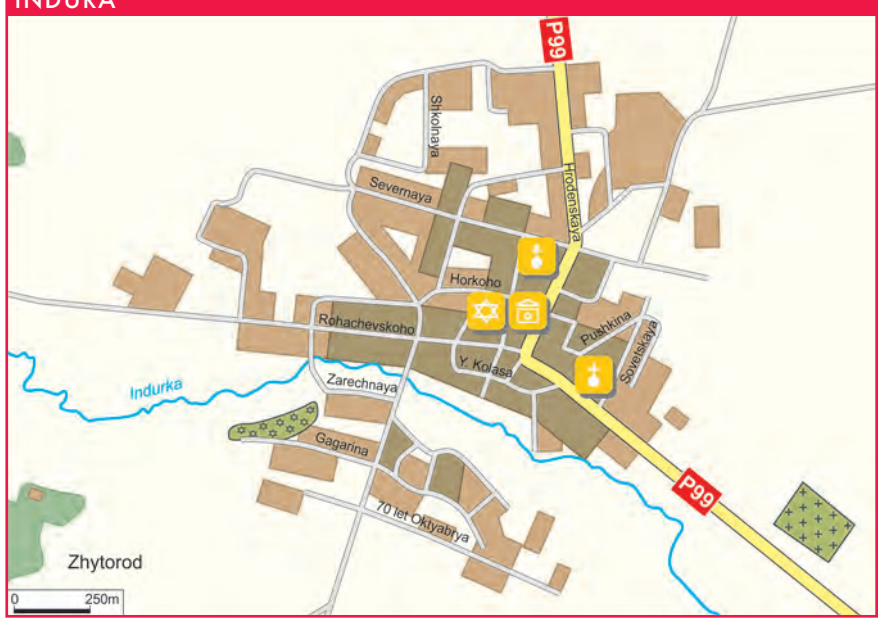

Słowniczek

admor (hebr. akronim od adonenu, morenu we-rabenu 'nasz pan, nauczyciel i rebe') – tytuł honorowy przynależny przywódcom religijnej społeczności żydowskiej.

aron ha-kodesz (hebr. święta skrzynia, jid. ornkojdesz) – szafa znajdująca się w zwróconej ku Jerozolimie, zatem w Europie we wschodniej ścianie synagogi. Miejsce przechowywania zwojów **Tory**. Zasłonięta **parochetem** zwieńczonym lambrekinem (kaporet) symbolizującym wieko Arki Przymierza.

Aszkenazyjczycy (hebr. aszkenazim) – Termin stosowany wobec Żydów pochodzących, z krajów Europy Środkowo-wschodniej i Zachodniej, a począwszy od XVII w. również z Ameryki. Ich językiem był jidysz.

babiniec (hebr. ezrat naszim, jid. ezres noszim) – wydzielone w **synagodze** miejsce dla kobiet, znajdujące się zwykle za mechicą (przepierzeniem) w głównej sali, w przybudówce obok niej (z wyjątkiem ściany wschodniej), nad przedsionkiem (od strony zachodniej), na górnej galerii lub balkonie synagogi.

bejt ha-midrasz (hebr. dom nauki, jid. besmedrysz) – rodzaj synagogi z pomieszczeniem przeznaczonym do studiów religijnych, modlitwy i dyskusji, wyposażony w księgozbiór. Mógł uczęszczać do niego każdy mężczyzna, bez względu na wiek. Znajdował się w każdej gminie, niezależnie od jej wielkości.

Bejt Jaakow (hebr. dom Jakuba, jid. Bejs Jaakow) – ortodoksyjna organizacja szkolna związana z **Agudą**, prowadząca szkoły religijne dla dziewcząt i kursy wieczorowe dla kobiet, kładąca nacisk na kształcenie religijne i praktyczne umiejętności. Pierwsza szkoła Bejs Jaakow powstała w Krakowie w 1918 r. Założycielką była Sara Sznirer.

Bikur Cholim (hebr. odwiedzanie chorych, jid. Biker Chojlim) – jedno z najważniejszych przykazań **judaizmu**, którego spełnianiu służyły w gminach bractwa np. Bikur Cholim. Ich członkowie m.in. odwiedzali chorych i troszczyli się o ich potrzeby.

bima (hebr. podwyższenie, jid. bime) – podium na środku sali głównej **synagogi**, zwykle ze schodkami, baldachimem i stołem, na którym czyta się **Torę**. Jest to również miejsce, z którego się przemawia bądź prowadzi modły.

Bund, właśc. Ogólnożydowski Związek Robotniczy „Bund" na Litwie, w Polsce i w Rosji – najliczniejsza i najsilniejsza żydowska partia robotnicza w Polsce w okresie międzywojennym, utworzona w Wilnie w 1897 r. Działała do 1949 r.

cadyk (hebr. sprawiedliwy) – charyzmatyczny przywódca **chasydów**, wierzących w jego nadprzyrodzoną moc czynienia cudów. Kult cadyków rozwijał się od lat osiemdziesiątych XVIII w. Funkcję tę dziedziczyli ich potomkowie.

Chanuka (hebr. poświęcenie) – święto nazywane też Świętem Świateł, obchodzone przez osiem dni od 25. dnia miesiąca kislew (listopad-grudzień), na pamiątkę zwycięstwa Machabeuszy w 164 r. p.n.e. nad wojskami syryjskiego władcy z dynastii Seleucydów Antiocha IV Epifanesa i cudu chanukowego związanego z oczyszczeniem, poświęceniem na nowo i wznowieniem kultu w Świątyni Jerozolimskiej.

chanukija – ośmiopalnikowa lampa lub (od XVIII w.) świecznik na osiem świec i jedną pomocniczą. Lampy (świece) zapala się przez osiem kolejnych dni święta **Chanuki**. Zapalanie lamp (świec) rozpoczyna się po zachodzie słońca. Nie wolno zapalać jednej świecy od drugiej – do tego służy świeca pomocnicza (szames). Rozpoczyna się od jednego światełka i codziennie dodaje się kolejne.

chasydyzm – żydowski ruch religijno-mistyczny, powstały na Podolu w XVIII w., którego celem była odnowa religijności wyznawców **judaizmu**. Twórcą i pierwszym przywódcą ruchu był Izrael ben Eliezer z Międzyboża (1700–1760), zw. Baal Szem Tow (Pan Dobrego Imienia). Chasydyzm nigdy nie wykształcił jednolitej doktryny, praktyki i nauki poszczególnych **cadyków** były rożne. Wspólne cechy ruchu: odrzucenie zinstytucjonalizowanych form religijności, praktyki ekstatyczne (zwłaszcza w modlitwie, śpiewie i tańcu), entuzjazm i spontaniczność w modlitwie, hierarchiczność (oparta na autorytecie cadyka), zatarcie granic między sferą świecką a religijną życia. Do II wojny światowej centrum chasydyzmu stanowiła Europa Wschodnia, obecnie główne ośrodki chasydzkie znajdują się w Izraelu i Stanach Zjednoczonych.

chasydzi – zwolennicy **chasydyzmu**.

cheder (hebr. izba, pokój, jid. chejder) – tradycyjna elementarna szkoła religijna dla chłopców w wieku do 13 lat, w której nauczano alfabetu hebrajskiego, czytania modlitewnika, **Tory** i **Talmudu**. Często mieściła się w domu nauczyciela (mełameda) – stąd nazwa.

Chewra Kadisza (aram. święte bractwo) – bractwo ostatniej posługi, jedno z najstarszych i najbardziej wpływowych bractw gminnych, zapewniające wszystkim członkom gminy pogrzeb zgodny z tradycją żydowską. Do obowiązków bractwa należy czuwanie przy umierającym i przy zwłokach, obmycie ciała, odprowadzenie do grobu i pogrzebanie, modlitwy w rocznicę śmierci (**jorcajt**), czasami opieka nad chorymi, wspieranie wdów i sierot.

cicit (jid. cyces, cycełe) – frędzle plecione z nitek i przymocowywane do brzegów szaty (w czasach biblijnych) do **tałesu** lub w czterech rogach do talit katan (jid. tales kotn) kamizelki zszytej z dwóch prostokątnych kawałków materiału, wiązanej po bokach, nakładanej pod szatę wierzchnią, zgodnie z nakazem biblijnym (Lb 15,38–40 oraz Pwt 22,12). Symbol przymierza z Bogiem i wypełniania jego przykazań, służą umacnianiu człowieka w obliczu niebezpieczeństwa popełnienia grzechu.

CISZO, właśc. Centrale Jidisze Szuł Organizacje (Centralna Żydowska Organizacja Szkolna) – żydowska świecka organizacja oświatowa, propagująca kulturę **jidysz**, opartą na ideałach socjalistycznych. Prowadziła szkoły z językiem wykładowym jidysz.

De non tolerandis Judaeis, (łac. O nietolerowaniu Żydów) – przywilej nadawany przez władcę miastu, ziemi lub większemu obszarowi, na mocy którego Żydzi nie mogli osiedlać się na tym terenie.

diaspora (grec. rozproszenie, hebr. tfuca, galut, jid. goles) – określenie wszystkich skupisk żydowskich poza Ziemią Izraela.

Gemilut Chesed (hebr. czynienie miłosierdzia, jid. Gmiłes Chesed) – nazwa bractw zajmujących się udzielaniem nieoprocentowanego kredytu, zwłaszcza żydowskim rzemieślnikom i kupcom.

getto – dzielnica miasta wydzielona dla Żydów. Termin stosowany od 1516 r., kiedy to w Wenecji obszar sąsiadujący z odlewnią (wł. getto) ogłoszono jedyną częścią miasta otwartą dla osadnictwa żydowskiego. W XX w. ideę getta wskrzesili naziści, oddzielając Żydów od reszty społeczeństwa w miastach niemieckich, potem w Europie Wschodniej.

gmina (kahał) – termin określający zarówno żydowską społeczność lokalną, jak i autonomiczną władzę samorządową i jej przywódców. Poziom autonomii gminy określany był niegdyś przez władców.

Gordonia – organizacja młodzieżowa o charakterze pionierskim związana z partią Hitachdut, założona w Galicji w 1923 r.

gwiazda Dawida – (hebr. Magen Dawid – tarcza Dawida) sześcioramienna gwiazda składająca się z dwóch trójkątów równobocznych. W 1897 r. Światowa Organizacja Syjonistyczna uznała ją za swój symbol, później umieszczona także na fladze Państwa Izrael.

haskala (hebr. oświecenie, jid. haskole) – oświecenie żydowskie, prąd intelektualny z końca XVIII w. Propagowała integrację ze społecznościami nie-żydowskimi, rozwój nauk świeckich, posługiwanie się językiem hebrajskim. Zapoczątkowała ruch emancypacyjny, a co za tym idzie – asymilatorski.

jad (hebr. ręka) – ozdobna wskazówka w kształcie ręki z wyciągniętym palcem wskazującym. Wykonana z kości słoniowej, metalu szlachetnego lub drewna. Ułatwia odczytywanie **Tory** i pozwala uniknąć dotykania pergaminu rękami.

jesziwa (hebr. posiedzenie, jid. jesziwe) – wyższa szkoła talmudyczna dla starszych (od 13. roku życia), nieżonatych chłopców. Studiowali w niej Talmud i późniejszą literaturę rabiniczną.

jidysz – jeden z języków żydowskich. Posługiwała się nim większość Żydów **aszkenazyjskich** do wybuchu II wojny światowej. Obecnie jidysz używany jest w środowiskach chasydzkich, a także kultywowany jest przez jidyszystów – absolwentów studiów żydowskich.

Jom Kipur (hebr. dzień pojednania) – jedno z najważniejszych i najstarszych świąt w **judaizmie**. Przypada 10. dnia miesiąca tiszri (wrzesień-październik). Jom Kipur kończy dziesięciodniowy okres pokuty (hebr. Jamim Noraim – Straszne Dni), kiedy to dokonuje się rachunku sumienia i prosi się o przebaczenie tych, wobec których zawiniliśmy. W wigilię święta odbywa się uroczyste nabożeństwo Kol Nidre. W święto obowiązuje całkowity dwudziestopięciogodzinny post, nie wolno też pracować, odbywać stosunków seksualnych, myć się ani nosić skórzanego obuwia. Według tradycji tego dnia decyduje się los człowieka na następny rok.

jorcajt (jid. rocznica) – rocznica śmierci, dzień, w którym wspomina się zmarłych, odmawia **Kadisz** i odwiedza groby. **Chasydzi** odbywają pielgrzymki do grobów **cadyków**, którzy zmarli w danym dniu.

Judenrat (niem. Rada Żydowska) – nazwa używana na określenie utworzonych przez Niemców organów administracji żydowskiej w **gettach** podczas II wojny światowej. Kompetencje Judenratu ograniczały się do spraw wykonawczych i administracyjnych (m.in. ewidencja ludności, zaopatrzenie w żywność, opał, opieka społeczna i zdrowotna), zasadnicze decyzje regulujące życie w gettach podejmowały władze niemieckie.

Kabała – ezoteryczny i mistyczny nurt **judaizmu**, powstały w średniowiecznej Hiszpanii. Na ziemiach Rzeczpospolitej pojawiła się ok. XVI w.

kadisz (aram. święty, jid. kadesz) – modlitwa odmawiana w języku aramejskim, wyrażająca wiarę w jedynego Boga, poddanie się Jego woli i pochwałę Jego mocy. Do jej odmówienia wymagany jest **minian**. Jedną z odmian modlitwy jest kadisz jatom (kadisz sierocy) – modlitwa za zmarłych. Synowie po śmierci rodziców odmawiają kadisz codziennie przez 11 miesięcy, później raz do roku w **jorcajt**.

kantor (hebr. chazan) – prowadzący modlitwy w **synagodze**. Musi to być osoba obdarzona talentem muzycznym, starannie wykształcona, a także ciesząca się szacunkiem w społeczności z uwagi na swoje cechy moralne. Jako taki, chazan jest określany jako *szalijach be- cibur* – delegat społeczności.

kidusz (hebr. uświęcenie, jid. kidesz) – błogosławieństwo nad winem, odmawiane w wieczór rozpoczynający szabat i każde inne święto, zaraz po powrocie z synagogi, przed posiłkiem.

kielich kiduszowy – naczynie na wino, używane do celów rytualnych z okazji szabatu i świąt.

kipa (z hebr.; jid. jarmełke) – okrągła czapeczka z tkaniny, zakrywająca wierzch głowy, zgodnie z żydowskim prawem religijnym noszona przez mężczyzn.

klezmer (od hebr. kli zemer dosł. Instrument pieśni) – grajek żydowski. W zespole klezmerskim główną rolę odgrywał skrzypek, grali też kontrabasista, klarnecista, trębacz; rzadko kiedy znali nuty.

klojz (jid. izba) – mała **synagoga** lub **bejt ha-midrasz**, będący zazwyczaj własnością jakiejś grupy zawodowej lub społecznej.

koszerny (hebr. kaszer – właściwy, zdatny) – dozwolony według żydowskiego prawa religijnego. Termin dotyczy pożywienia, przedmiotów religijnych, ich zastosowania, posługiwania się nimi, a także prawidłowości wykonania czynności, rytuałów, ceremonii.

kuczka (hebr. suka, jid. suke) – szałas budowany na święto **Sukot**. Stoi pod gołym niebem, ma co najmniej trzy ściany,dach tylko częściowy, nakryty gałęziami i liśćmi. Podczas święta spożywa się w nim posiłki, niekiedy śpi. Symbolizuje Bożą opiekę nad ludem Izraela, budowany na pamiątkę wędrówki po pustyni.

kwitłech (jid. karteczki) – kartki, na których Żydzi wpisują prośbę, z którą przybyli do **cadyka**. Składane są także m.in. na grobach cadyków.

Linas ha-Cedek (jid. uczciwy nocleg) – bractwo dobroczynne, niosące pomoc chorym, słabym i starym oraz zapewniające nocleg dla ubogich wędrowców.

maca (hebr. placek, jid. mace) – przaśniki, chleb sporządzony bez zakwasu, z samej mąki i wody. Spożywany w czasie święta **Pesach** dla upamiętnienia pospiesznego opuszczenia Egiptu przez Izraelitów, zmuszonych do żywienia się chlebem, który nie zdążył wyrosnąć. Stąd w czasie ośmiu dni tego święta nie wolno posiadać w domu ani spożywać artykułów, które mogłyby ulec zakwaszeniu (m.in. kasze).

macewa (hebr. nagrobek, jid. macejwe) – rodzaj nagrobka. Pionowo ustawiona płyta kamienna o prostokątnym, trójkątnym lub łukowym zwieńczeniu. Pokryta inskrypcją, często zdobiona płaskorzeźbami, symbolizującymi pochodzenie, przymioty czy imię zmarłego.

maskil (hebr. oświecony) – zwolennik **haskali**.

menora (hebr. świecznik, jid. menojre) – siedmioramienna lampa oliwna. Jeden z najstarszych symboli żydowskich; jej opis znajduje się w Księdze Wyjścia 25, 31 – 40. Pierwotnie sporządzona z czystego złota, znajdowała się najpierw w Namiocie Zgromadzeń, a potem w Świątyni Jerozolimskiej, skąd została zrabowana przez wojska Tytusa. Symbolizuje naród żydowski („światło narodów"), obecnie wpisana jest w godło Państwa Izrael.

mezuza (hebr. odrzwia, jid. mezuze) – określenie na małe pudełko z drewna, szkła lub metalu zawierające zwój pergaminu z wypisanymi ręcznie cytatami z **Tory** (Pwt. Pr. 6,5–9; 11,13–21). Mezuzę przymocowuje się w położeniu ukośnym na odrzwiach każdego żydowskiego domu, na prawej futrynie (patrząc od zewnątrz). Wchodząc i wychodząc, Żydzi dotykają mezuzę prawą dłonią i całują palce.

micwa (hebr. przykazanie, dobry uczynek, jid. micwe) – religijny obowiązek. Dorosły mężczyzna (powyżej 13 lat) zobowiązany jest, zgodnie z **Talmudem**, do przestrzegania 613 przykazań: 248 nakazów i 365 zakazów. Micwa to również dobry uczynek, np. dawanie jałmużny.

minian (hebr. liczba, jid. minien) – zgromadzenie co najmniej dziesięciu Żydów płci męskiej powyżej 13. roku życia, kworum niezbędne do odmówienia niektórych modlitw i ceremonii religijnych, np. czytania **Tory**.

mohel – mężczyzna dokonujący zabiegu rytualnego obrzezania.

mykwa (hebr. zbiornik, jid. mikwe) – basen lub zbiornik naturalny z bieżącą wodą, służący do rytualnych oczyszczeń ludzi i sprzętów.

ohel (hebr. namiot, jid. ojel) – rodzaj nagrobka, mający formę małego budynku, czasem dachu na czterech słupach, pod którym znajdują się właściwe płyty nagrobne. Stawiany nad grobem szczególnie zasłużonego – rabina, cadyka, uczonego talmudysty.

parochet (hebr. zasłona, jid. porojches) – kotara zasłaniająca od frontu **aron ha-kodesz**, zazwyczaj bogato zdobiona.

Pesach (hebr. pominięty, jid. Pejsach) – święto upamiętniające wyjście Żydów z Egiptu. Zaczyna się 15. Dnia miesiąca nisan (marzec-kwiecień) i trwa osiem dni. Obchody rozpoczyna uroczysta kolacja (seder), podczas której czyta się opowieść o wyzwoleniu z niewoli egipskiej – hagadę. Przez całe osiem dni święta spożywa się m.in. pieczywo sporządzone bez zakwasu (**maca**). W synagodze czyta się Pieśń nad Pieśniami i recytuje Hallel – psalmy dziękczynne.

Purim (hebr. losy) – radosne święto obchodzone 14. dnia miesiąca adar (luty-marzec), ustanowione na pamiątkę udaremnienia unicestwienia Żydów perskich planowanego przez Hamana. Tego dnia wieczorem i po porannych modłach w synagodze odczytywana jest Księga Estery. Z okazji święta znajomi przesyłają sobie prezenty, obdarowuje się również biednych. Do poźnej nocy trwają uczty, gry i zabawy, pije się alkohol,co więcej istnieje obowiązek rytualnego upicia się tak, aby nie odróżnić złego Hamana od dobrego Mordechaja.

rabin (hebr. mój mistrz) – urzędnik, religijny przełożony i przywódca duchowy gminy żydowskiej. Rozstrzyga kwestie związane z przepisami halachy – religijnego prawa żydowskiego, również m.in. nadzoruje nauczanie, zatwierdza ustawy gminne, udziela ślubów, stwierdza **koszerność**. Jego autorytet opiera się na wiedzy, nie jest namaszczony przez Boga.

rodał (niem. Rodel – zwoj dokumentów) – zwoj **Tory** do użytku liturgicznego, pisany gęsim piórem na arkuszach pergaminu, zszytych i nawiniętych na dwa ozdobne drewniane drążki. Zwinięty rodał ma bogato haftowane okrycie i dekoracje (korona Tory, rimonim, tas), przechowywany jest w **aron ha-kodesz** w **synagodze**. Uroczyście wyjmowany i odczytywany w czasie nabożeństwa – w poniedziałki i czwartki, a także dwukrotnie w czasie szabatu.

Rosz ha-Szana (hebr. początek roku, jid. Roszeszone) – święto Nowego Roku, przypadające 1. i 2. dnia miesiąca tiszri (wrzesień-październik). W Polsce znane też pod nazwą Święta Trąbek. Święto rozpoczyna okres pokuty (tzw. Straszne Dni) przed **Jom Kipur**.Zgodnie z tradycją jest to rocznica stworzenia świata.

Sefardyjczycy – (hebr. Sfarad – Hiszpania i Portugalia) określenie ludności żydowskiej zamieszkującej Półwysep Iberyjski (Hiszpania, Portugalia) i posługującej się dialektami judeo-romańskimi. Po wygnaniu z Hiszpanii i Portugalii (koniec XV w.) osiedlili

się w Imperium Osmańskim, w kilku krajach Europy (Francja Południowa, Włochy, Holandia), zamieszkują również kraje Maghrebu, Bliskiego Wschodu i Ameryki Południowej. W Polsce grupa Żydów sefardyjskich osiadła w Zamościu, gdzie szybko uległa asymilacji. Obecnie Sefardyjczycy są grupą hołdującą nieco odmiennemu od aszkenazyjskiego rytuałowi, ponadto w Izraelu mają osobnego rabina. W hebrajszczyźnie używanej w Izraelu obowiązuje wymowa sefardyjska.

Sejm Czterech Ziem (hebr. Waad Arba Aracot) – centralna żydowska instytucja samorządowa, której początki sięgają 1580 r., reprezentująca interesy wszystkich gmin żydowskich, leżących na terytorium Rzeczypospolitej. Była najwyższym autorytetem w sprawach prawnych i sądowych, regulowała wszelkie dziedziny życia gmin żydowskich (m.in. podejmowała decyzje gospodarcze, prowadziła działalność charytatywną i rokowania z władzami). Oficjalnie rozwiązana w 1764 r.

Suka, zob. **kuczka**.

Sukot (hebr. szałasy, jid. sukes) – Święto Szałasów, znane w Polsce pod nazwą Święta Kuczek. Upamiętnia czterdziestoletnią wędrówkę Żydów przez pustynię do Ziemi Obiecanej. Rozpoczyna się w wigilię 15. dnia miesiąca tiszri (wrzesień-październik) i trwa osiem dni. W czasie święta Żydzi modlą się, jedzą posiłki, a nawet w sprzyjającym klimacie nocują w specjalnie stawianych szałasach – **kuczkach**.

synagoga (grec. miejsce zebrań, hebr. bet ha-kneset, jid. bejsakneses, szul) – miejsce gromadzenia się wiernych, odprawiania modlitw i nauczania. W synagodze skupia się życie religijne i społeczne.

szabat (hebr. odpocząć, jid. szabes) – siódmy dzień tygodnia, dzień wypoczynku. Cotygodniowe święto trwające od zachodu słońca w piątek do zachodu słońca w sobotę. Wprowadzone wedle przepisu Tory – należy odpoczywać, podobnie jak Bóg odpoczął po stworzeniu świata. W judaizmie tradycyjnym zakazane jest wykonywanie 39 kategorii prac, które charakteryzują się tym, że tworzy się za ich pomocą nowy przedmiot bądź przekształcających jeden przedmiot w inny. Są to działania twórcze.

szames (jid. sługa, hebr. szamasz) – woźny, posługacz w gminie, synagodze, sądzie rabinackim lub bractwie.

Szawuot (hebr. tygodnie, jid. Szwues) – Święto Tygodni, upamiętniające nadanie Tory na górze Synaj, także święto pierwszych plonów, obok Pesach i Sukot – jedno ze świąt pielgrzymich.

obchodzone 50. dnia od początku Pesach, czyli 6. dnia miesiąca siwan (maj-czerwiec) w Izraelu, w diasporze – 6. i 7. dnia siwan. Tradycja wiąże je z nadaniem Mojżeszowi tablic Dekalogu na górze Synaj. Tego dnia w **synagodze** odczytywany jest m.in.

Dekalog. Synagoga udekorowana jest kwiatami i gałązkami drzew. W domu spożywane są potrawy z nabiału.

szkolnik zob. **szames**.

sztetl (jid. miasteczko) – małe skupisko miejskie w Europie Środkowo-Wschodniej, w którym społeczność żydowska często stanowiła większość mieszkańców, stworzyła specyficzny wzorzec życia społecznego i kulturalnego, zarówno indywidualnego, jak i zbiorowego.

sztibl (jid. izba) – chasydzki dom modlitwy.

szochet (hebr. rzezak, jid. szojchet) – wykwalifikowany pracownik gminy żydowskiej, dokonujący uboju zgodnego z zasadami koszerności.

tałes (jid. szata, hebr. talit) – szal modlitewny, wykonany z białej tkaniny bawełnianej, wełnianej lub jedwabnej, na krańcach posiadający poprzeczne pasy w kolorze granatowym lub czarnym, z przymocowanymi w czterech rogach **cicit**, nakładany przez żonatych mężczyzn do modlitwy.

Talmud (hebr. nauka) – zawiera komentarze do **Tory**, dyskusje rabiniczne, wskazówki moralne i przypowieści. Składa się z dwóch części: Miszny (stanowiącej spisaną Tradycję Ustną) i Gemary (komentującej Misznę). Spisany został w wersjach palestyńskiej (zwanej Talmudem Jerozolimskim, spisanej ok. r. 400 n.e.) i babilońskiej (spisanej ok. r. 500). Różnią się objętością, stylem, językiem i tematyką. Powszechnie obowiązuje dziś Talmud Babiloński.

Talmud-Tora – tradycyjna szkoła religijna na poziomie chederu, zazwyczaj finansowana przez gminę (przeznaczona dla ubogich dzieci i sierot).

Tarbut (hebr. kultura), właśc. Żydowskie Stowarzyszenie Oświatowo-Kulturalne Tarbut – organizacja kulturalno-oświatowa, działająca pod auspicjami Organizacji Syjonistycznej, powstała w Rosji w 1917 r., w Polsce w 1922 r.

tefilin – dwa skórzane pudełeczka, zawierające zwitki pergaminu z cytatami z **Tory** (Pwt 6, 4–9 i 11, 13–21, Wj 13, 1–10 i 11–16), przywiązywane czarnymi rzemykami do czoła i lewego przedramienia, zakładane do porannych modlitw w dni powszednie, co ma symbolizować oddanie Bogu myślą i sercem.

Tisza be-Aw (hebr. dziewiąty dzień aw, jid. Tiszebow) – 9. dzień miesiąca aw (lipiec-sierpień). Rocznica zniszczenia Pierwszej i Drugiej Świątyni Jerozolimskiej. Dzień ten poprzedza trzytygodniowa żałoba. W Tisza be-Aw obowiązuje ścisły post. Praca jest dozwolona, zakazane jest oddawanie się przyjemnościom, do których należy

studiowanie **Tory**. W synagodze recytowane są Treny Jeremiasza. Podczas modlitwy siedzi się na ziemi lub na niskich stołeczkach. Synagoga jest skąpo oświetlona.

Tora (hebr. nauczanie, nauka) – w węższym znaczeniu Pięcioksiąg Mojżesza, czyli podstawowa część hebrajskiego kanonu Pisma Świętego, na którą składają się biblijne Księgi: Rodzaju (Bereszit), Wyjścia (Szemot), Kapłańska (Wajikra), Liczb (Bemidbar) i Powtórzonego Prawa (Dwarim). Tradycja przypisuje ich autorstwo Mojżeszowi. Zwój Tory z wypisanym zgodnie ze starożytną tradycją tekstem Pięcioksięgu jest najświętszą księgą **judaizmu**.

Autorzy opracowań

k – karta dziedzictwa kulturowego, opisująca zasoby kulturowe danego miejsca
p – tekst w przewodniku; zredagowany na podstawie treści z karty dziedzictwa kulturowego

PL ¶ **Sejny** – Michał Moniuszko (k), Emil Majuk (p) ¶ **Krynki** – Cecylia Bach-Szczawińska (k), Emil Majuk (p) ¶ **Knyszyn** – Ewelina Sadowska-Dubicka (k), Emil Majuk (p) ¶ **Tykocin** – Małgorzata Choińska (k), Emil Majuk (p) ¶ **Orla** – Wojciech Konończuk (k, p) ¶ **Siemiatycze** – Marcin Korniluk (k), Emil Majuk (p) ¶ **Międzyrzec Podlaski** – Monika Tarajko (k, p) ¶ **Włodawa** – Paweł Sygowski (k), Monika Tarajko (p) ¶ **Kock** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Kazimierz Dolny** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Izbica** – Robert Kuwałek (k), Emil Majuk (p) ¶ **Wojsławice** – Paulina Kowalczyk (k), Emil Majuk (p) ¶ **Szczebrzeszyn** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Biłgoraj** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Józefów** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Wielkie Oczy** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Łańcut** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Dukla** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Rymanów** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p) ¶ **Lesko** – Paweł Sygowski (k), Emil Majuk (p)

UA ¶ **Bełz** – Bozhena Zakaliuzna (k, p), Anatoliy Kerzhner (p) ¶ **Żółkiew** – Bozhena Zakaliuzna (k, p), Anatoliy Kerzhner (p) ¶ **Busk** – Bozhena Zakaliuzna (k, p), Anatoliy Kerzhner (p) ¶ **Rohatyn** – Bozhena Zakaliuzna (k), Wołodymyr Bak (p) ¶ **Halicz** – Renata Hanynets (p), Emil Majuk (p) ¶ **Drohobycz** – Renata Hanynets (p), Emil Majuk (p) ¶ **Bolechów** – Bozhena Zakaliuzna (k), Wołodymyr Bak (p) ¶ **Chust** – Bozhena Zakaliuzna (k), Wołodymyr Bak (p) ¶ **Delatyn** – Bozhena Zakaliuzna (k), Wołodymyr Bak (p) ¶ **Kosów** – Bozhena Zakaliuzna (k), Wołodymyr Bak (p) ¶ **Czortków** – Bozhena Zakaliuzna (k), Wołodymyr Bak (p) ¶ **Buczacz** – Bozhena Zakaliuzna (k), Wołodymyr Bak (p) ¶ **Podhajce** – Bozhena Zakaliuzna (k, p), Anatoliy Kerzhner (p) ¶ **Brody** – Bozhena Zakaliuzna (k,p), Anatoliy Kerzhner (p) ¶ **Krzemieniec** – Wołodymyr Sobczuk (k), Volodymyr Dyshlevuk (p) ¶ **Dubno** – Jurij Pszenicznyj (k, p) ¶ **Ostróg** – Wiktor Naumowicz (k, p), Emil Majuk (p) ¶ **Korzec** – Bogdana Bruchlij (k, p) ¶ **Bereźne** – Natalia Trochliuk (k, p) ¶ **Kowel** – Serhij Hładyshuk (k, p) ¶ **Włodzimierz Wołyński** – Volodymyr Muzychenko (k, p) ¶ **Luboml** – Ołeksandr Ostapiuk (k, p)

BY ¶ **Pińsk** – Irina Jelenskaja (k), Aleś Astrauch (p) ¶ **Dawidgródek** – Margarita Korzeniewska, Tamara Vershitskaya (k, p) ¶ **Stolin** – Margarita Korzeniewska, Tamara Vershitskaya (k, p) ¶ **Motol** – Margarita Korzeniewska, Tamara Vershitskaya (k, p) ¶ **Kobryń** – Irina Jelenskaja (k), Aleś Astrauch (p) ¶ **Prużana** – Irina Jelenskaja (k), Aleś Astrauch (p) ¶ **Słonim** – Irina Jelenskaja (k), Aleś Astrauch (p) Yaron Becker (p) ¶ **Różana** – Irina Jelenskaja (k), Aleś Astrauch (p) ¶ **Horodyszcze** – Margarita Korzeniewska, Tamara Vershitskaya (k, p) ¶ **Mir** – Ina Sorkina (k, p) ¶ **Wołożyn** – Ina Sorkina (k, p), Tamara Vershitskaya (p) ¶ **Oszmiana** – Margarita Korzeniewska, Tamara Vershitskaya (k, p) ¶ **Iwie** – Ina Sorkina (k, p), Tamara Vershitskaya (p) ¶ **Nowogródek** – Ina Sorkina (k, p) ¶ **Zdzięcioł** – Ina Sorkina (k, p) ¶ **Raduń** – Irina Milinkewicz (k), Natalia Pasiuta (p) ¶ **Żołudek** – Irina Milinkewicz (k), Natalia Pasiuta (p) ¶ **Ostryna** – Irina Milinkewicz (k), Natalia Pasiuta (p) ¶ **Łunna** – Irina Milinkewicz (k), Natalia Pasiuta (p) ¶ **Indura** – Irina Milinkewicz (k), Natalia Pasiuta (p)

Część **OKOLICE** opracowała Monika Tarajko.

KONSULTACJE LOKALNE: Hryhoriy Arshynov (Ostroh), Tamara Borodach (Iwie), Mateusz Borysiuk (Międzyrzec Podlaski), Nickolai Brezovski (Dawidgródek), Sylwia Dmowska (Kock), Leonid Golberg (Drohobycz), Stefan Kołodnicki (Podhajce), Fiodor Krasiuk (Zdzięcioł), Natalia Lobanova (Horodyszcze), Mariana Maksymiak (Buczacz), Krzysztof Dawid Majus (Wielkie Oczy), Józef Markiewicz (woj. podlaskie), Anastasia Novitskaya (Oszmiana), Yadviga Prasolovskaya (Oszmiana), Vladimir Puchkov (Wołożyn), Viktor Sakel (Mir), Dorota Skakuj (Biłgoraj), Mirosław Tryczyk (Biłgoraj), Svetlana Verenich (Stolin), Mykhailo Vorobets (Rohatyn) i inni.

Dziękujemy wszystkim osobom, które przyczyniły się do realizacji projektu „Shtetl Routes".

Szlakami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent

Redaktor prowadzący, koordynator projektu Emil Majuk
Konsultacje naukowe Aleś Astrauch, Yaron Karol Becker, dr Anna Chebotarova, Anatoliy Kerzhner, Bella Szwarcman-Czarnota, Taras Voznyak, prof. Konrad Zieliński
Redakcja stylistyczna i adiustacja dr Agnieszka Karczewska, Dominika Majuk
Korekta Łucja Oś-Goś – zielonakropka.eu
Opracowanie materiałów kartograficznych Jakub i Anna Kunowie
Współpraca Volodymyr Dyshlevuk, Renata Hanynets, Paulina Kowalczyk, Maria Radek, Galyna Shportko, Ivan Shpynda, Wojciech Szwedowski, Anastasia Vynohradova
Tłumaczenia Biuro tłumaczeń LingRos (o ile w tekście nie zaznaczono inaczej)
Projekt okładki, opracowanie graficzne i skład Studio Format – studioformat.pl

Publikacja powstała w ramach projektu „SHTETL ROUTES. OBIEKTY ŻYDOWSKIEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W TURYSTYCE TRANSGRANICZNEJ" współfinansowanego przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa, Program Współpracy Transgranicznej Polska – Białoruś – Ukraina 2007–2013

Wydawca i partner wiodący projektu
Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN" (Lublin, Polska)
ul. Grodzka 21, 20-112 Lublin

Partnerzy projektu
Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały (Grodno, Białoruś)
Nowogródzkie Muzeum Historyczno-Krajoznawcze (Nowogródek, Białoruś)
Centrum Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych (Jaremcze, Ukraina)
Równieńskie Centrum Badań Marketingowych (Równe, Ukraina)

Zespół projektu
KOORDYNATORZY Emil Majuk (PL), Sergei Balai (BY), dr Borys Bertash (UA), Viktor Zagreba (UA)
SPECJALIŚCI DS. DZIEDZICTWA KULTUROWEGO dr Agnieszka Karczewska, Paweł Sygowski, Tamara Vershitskaya, Bozhena Zakaliuzhna
SPECJALIŚCI DS. TURYSTYKI dr Taras Mykytyn, dr hab. Sarhei Pivovarchik, Monika Tarajko
SPECJALIŚCI DS. TŁUMACZEŃ Yaron Karol Becker, Galyna Shportko
GŁÓWNI EKSPERCI PODCZAS OBJAZDOWYCH SZKOLEŃ DLA PRZEWODNIKÓW TURYSTYCZNYCH dr Anna Chebotarova, dr hab. Sarhei Pivovarchik, Paweł Sygowski, prof. Andrzej Trzciński, Zeev Volkov

WSPÓŁPRACA ORGANIZACYJNA PODCZAS SZKOLEŃ DLA PRZEWODNIKÓW TURYSTYCZNYCH
Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego

Wydanie przygotowane przy wsparciu Unii Europejskiej. Treść wydania jest kwestią wyłącznej odpowiedzialności wydawcy i nie może być uważana za taką, która odzwierciedla stanowisko Unii Europejskiej.

© Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN"
Wydanie pierwsze, Lublin 2015
ISBN 978-83-61064-93-0